

”KANSAKUNNAN RESONOIVAT MUISTOT”

– Olavi Paavolaisen jatkosodan päiväkirja *Synkkä yksinpuhelu I-II* (1946)
kansallisen identiteettiprojektin uudelleenarviona

Antti Vesikko
Pro gradu -tutkielma
Valtio-oppi
Yhteiskuntatieteiden ja
filosofian laitos
Jyväskylän yliopisto
syksy 2011

”KANSAKUNNAN RESONOIVAT MUISTOT”

– Olavi Paavolaisen jatkosodan päiväkirja *Synkkä yksinpuhelu I-II (1946)* kansallisen identiteetti-projektin uudelleenarviona

Antti Juhana Vesikko

Valtio-oppi

syksy 2011

Jyväskylän yliopisto

410 sivua (sis. liitteet)

Tässä politiikan tutkimusta ja kirjallisuustieteitä hyödyntävässä pro gradu -tutkielmassani analysoin Olavi Paavolaisen Suomen jatkosodan aikana (26.6.1941–19.9.1944) kirjoittamaa ja marraskuussa 1946 kahtena niteenä ilmestynyttä päiväkirjaa *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944 I-II*. Tämä lähes tuhatsivuinen jatkosodan kriittiseksi selonteoksi tarkoitettu teos nosti ilmestyessään mittavan kirjasodan, jonka keskeisenä piirteenä voidaan pitää ennennäkemätöntä henkilöön kohdistuvaa kritiikkiä, joka osaltaan johti Paavolaisen kirjallisen uran hiipumiseen.

Synkkä yksinpuhelu on haaste sankari-eetoksen sävyttämälle sotakirjallisuudelle ja traditionaalis-konservatiiviselle sotahistorialle. Vastoin historiankirjoituksen representatiivista ”Jumalan perspektiiviä” Paavolainen *dokumentoi* jatkosodan vaiheet nykyisyydestä käsin antaen näin tulevaisuuden lukijakunnalle mahdollisuuden tarttua tapahtumien poliittisiin merkityksiin. Paavolainen *politisoi* teoksessaan jatkosodan kulttuuria, ilmiöitä ja tapahtumia – kuolemaa, uhrautumista, sankarihautausmaita, muistomerkkejä, sotilaspastoreiden puheita – etsien aina kulissien takaisia motiiveja. Teoksen poliittisuus ilmenee Paavolaisen satiirisessa ja karnevalistisessa esityksessä, jolla hän kuvaa Suomen Puolustusvoimia ja kulttuuri-poliittista eliittiä. Paavolainen harjoittaa *yksipuolista muistelua*: hän korostaa päiväkirjassaan ”asioita joita Suomessa yleisesti ei tiedetty tai joita virallinen mielipiteen muokkaus ja sensuuri eivät halunneet meillä tiedettävän”. Teos toimii mitä antoisimpana *työkaluna* muistinpolitiikkaan suuntautuneelle tutkijalle, joka haluaa analysoida sodan väistämätöntä moninaisuutta unohtamatta sen synnyttämiä epäkohtia. Tutkielmani pyrkii täten muodostamaan Paavolaisen suorittaman uudelleenarvioinnin analyysin kautta tarkempaa kuvaa jatkosodan poliittis-kulttuurisen eliitin arvostelukyvyn romahtamisen syistä. Paavolaisesta on kirjoitettu varsin paljon, mutta lähtökohdiltaan laajempaa yhteiskuntatieteellistä tutkimusta hänestä ei ole tehty. Huolimatta kahdesta julkaistusta Paavolais-biografiasta, suuri kokonaisselvitys hänen elämästään puuttuu yhä. Tämä tutkielma voidaan käsittää yrityksenä vastata Paavolaisen teoksessaan esittämään uudelleenarvioinnin haasteeseen Suomen lähimenneisyyden osalta.

Luen *Synkkää yksinpuhelua* usean teoreettisen prisman lävitse: käsitellyiksi tulevat narratiivi-, satiiri-, arvioimis- ja situaatio -teoriat. Hyödynnän teoksen tulkinnassa nationalismiteoreetikkojen teemoja ja havaintoja. Tulkitsen Paavolaisen kansallisvaltion uhrilogian kritiikkiä temaattisesti muistomerkkien, hautausmaiden ja elokuvien kautta. Nämä ovat mielestäni uusia avauksia Paavolaisen poliittisuuden laajentamiseksi ja ymmärtämiseksi. Paavolainen toteuttaa teoksessaan mielestäni Jean-Paul Sartren vuonna 1947 muotoileman idean *situaatio-romaanista*. SY on poikkeustilanteen alaisen kansakunnan *sisäinen monologi*, jonka mukaisesti kirjoittaminen on politiikan tavoin sitoutumista tulevaisuuteen, joka jatkuu kirjailijan kuoleman jälkeen.

Avainsanat: Olavi Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu*, jatkosota, poliittinen uudelleenarviointi, kulttuurikritiikki, nationalismi, historiankirjoitus, päiväkirja, intellektuelli, situaatio, satiiri, tulenkantajat.

SISÄLLYSLUETTELO:

1.	PRELUDI	6
1.1.	LÄHTÖKOHTIA JA TUTKIMUSKYSYMYKSIÄ	7
1.2.	AIKAISEMMASTA PAAVOLAIKSESTA	22
1.3.	SYNKÄN YKSINPUHELUN KAKSI VERSIOTA (1946/1960) JA RUOTSINNO FINLANDIA I MOLL. DAGSBOKBLAD FRÅN ÅREN 1941–1944 (1947)	28
1.4.	KARJALA–AIHEISET KUVATEOKSET JA PAAVOLAIKSEN SUHDE PUOLUSTUSVOIMIIN	31
1.5.	OHJELMALLINEN OHJELMATTOMUUS: ELÄYTYVÄSTÄ METODISTA EPÄILEVÄÄN RESONOINTIIN	43
2.	EUROOPPALAINEN ODYSSEIA JA HISTORIAN KILPAJUOKSU	73
2.1.	”VIIMEINEN YRITYS PAETA POLITISOITUVAA MAAILMAN- KUVAA...” – KIERTOMATKA ITÄISEN TIEN KAUTTA	74
2.2.	PAAVOLAIKSEN NEUVOSTOLIITON MATKAN VAIKUTELMAT	77
2.3.	ISÄNMAAN RANTA	83
2.4.	TALVI- JA JATKOSODAN EROTTelu	93
2.5.	HISTORIAN KILPAJUOKSU – VASTAKOHTIEN KRONOLOGIAA	97
3.	SYNKÄ YKSINPUHELU – KANSALLISEN IDENTITEETTI-PROJEKTIN UUELLEEN- ARVIOINTI	99
3.1.	KUVITELLUIKSTA JA SULKEUTUNEIKSTA YHTEISÖIKSTÄ	101
3.1.1.	Kansakunnan ja kuoleman rajat – jatkosodan Suomen kritisointi itseuhurin pyhittämisen ja hautausmaiden kautta	108
3.1.2.	Raunioiden romantiikkaa – länsimaisen kulttuurin kritiikki	

	raunioiden ja muistomerkkien kautta	129
3.1.3.	Ajatteleva maisema – Korpimetsän, järvien ja merien sekä pyhän maan metaforia	141
3.2.	”ITSEKRITIIKKI ON KEHITTÄMISEN ENSIMMÄINEN EHTO”	145
3.2.1.	Arviointi poliittisena tekona	149
3.2.2.	”Kenen on vastuu?” – Jatkosodan johdon ja sivistyneistön poliittisen arvostelukyvyn romahtaminen	152
3.2.2.1.	”Kaikki on arvioitava nykyhetkestä käsin” – menneisyyteen takertumisen synty	174
3.2.2.2.	Kirkonkylämentaliteetti ja mystiikan kukoistus	178
3.2.2.3.	Erillissodan retoriikka ja toiveajattelu	186
3.2.2.4.	Suur-Suomi-kuvitelmiin kritiikki: ”AKS – tuo sotiemme henkinen ahjo” ja ”IKL – me-temme-mitä-tahdomme”	190
3.2.2.5.	Neuvostoliiton aliarvioiminen ja keskusteluyhteyden katkaiseminen	204
3.2.2.6.	Aseveljien satiirinen esitys – kansallissosialistinen Saksan analyysi	212
3.2.2.7.	Stalingradin 1943 käänteen jälkeinen fatalismi	223
3.3.	”OLIKO TÄMÄKIN TARPEELLISTA?” – ITÄ-KARJALAN SOTILASHALLINTO JA KESKITYSLEIRIT	234
3.3.1.	Koulutuksen uudelleen järjestäminen ja kirkkojen siivousvimma	241
3.3.2.	Sotilaspastorit ja ristiriitainen uskonto	244
3.4.	”KYLTYYRI! KYLTYYRI! KYLTYYRI!” – KULTTUURIN KÄSITE JA JATKOSODAN KULTTUURIKRITIIKKI	252
3.4.1.	Taiteen ja taiteilijan rooli sodassa ja sodan jälkeen	252
3.4.2.	Propagandaelokuvat ikkunoina toisen maailmansodan alitajuntaan	266
4.	SYNKKÄ YKSINPUHELU SUOMEN KIRJALLISUUSHISTORIASSA	227
4.1.	KANSALLISEN KIRJOITTAMINEN – NATIONALISTINEN KIRJALLISUUS	227
4.1.1.	Väinö Linnan yritys ylittää runebergiläinen sankaritraditio – Tuntematon sotilaan (1954) käsikirjoitus Sotaromaani	280
4.1.2.	Runebergiläinen sankaritraditio ja myöhempi sotakirjallisuus	285

4.2.	SYNKKÄ YKSINPUHELU – PÄIVÄKIRJAN JA TAIDETEOKSEN YHDISTELMÄ	315
4.3.	SYNKKÄ YKSINPUHELU SITUAATIOKIRJALLISUUTENA	320
4.4.	SYNKKÄ YKSINPUHELU POLIITTISENA SATIIRINA	333
4.4.1.	Synkkä yksinpuhelu karnevalismina	345
4.4.2.	Synkkä yksinpuhelu ja sodan groteskius	351
5.	SYNKKÄ YKSINPUHELU JATKOSODAN KERTO- MUSTEN JA MYYTTIEN RESONAATTORINA	356
5.1.	SYNKÄN YKSINPUHELUN AIKALAISVASTAANOTTO JA VAIKUTUS KIRJALLISUUDEN GENREIHIN	360
5.2.	SYNKÄN YKSINPUHELUN OSALLISTUMINEN MUISTIN POLITIikkaAN	372
5.3.	KANSALLINEN SELVIITYMISTARINA JATKOSODAN HISTORIANKIRJOITUKSEN MYYTTINÄ	377
6.	CODA	385
	LIITTEET	394
	LÄHDELUETTELO	397

1. PRELUDI

KUVA I. Historian enkelit ylittämässä Suur-Suomen ”pyhää virtaa” Syväriä. Kuvassa Martti Haavio (kesk.), Yrjö Jylhä (tak. vasem.). Kuvan on ottanut Olavi Paavolainen.¹ (Eskola 2003, 27)

Kiidämme syöksyveneessä pitkin Syväriä. Toisia veneitä saapuu vastaamme vaahtopyrstöineen. Sivuumme toisemme Syvärin harmaalla pinnalla kuin meteorit. Ryssä alkaa taas ampua kranaatinheittimillään. Ammukset räjähtelevät vedessä veneen kahtapuolen. Vesi suihkuu ilmaan kuin sula tina. Mitä mahtaneekaan ajatella nuoren kuljettajan varman käsivarren varjossa veneen perällä istuva Martti Haavio? AKS:n kantajäsen syöksyveneessään Syvärillä. Historian jumalatar on joskus suojea ja antaa miehen kasvaa nuorukaisuunelmiensa täyttymyshetken näkijäksi. Ylpeä, kadehdittava hetki.

Olavi Paavolainen artikkelissaan *Syvärin virsi* (teoksesta *Taistelu Aunuksesta*, Paavolainen & Haavio (toim.) 1942/2011, I 402)

¹ Kuva on peräisin Katariina Eskolan perhearkistosta. Eskolan mukaan Paavolainen on kuvassa ”todennäköisesti” toinen oikealta. Oman tulkintani mukaan Paavolainen on ottanut kyseisen kuvan. Tätä väitettä puoltaa se, että Paavolainen toimi Syvärin retkellä (28.9.1941) valokuvaajana kuvaten muun muassa syöksyveneeseen saapumisen lähtörantaan (ks. Pesonen 2008, SK 2008/37, 44). *Suomen Kuvalehden* kuvassa viikset kasvattaneella Paavolaisella on samana päivänä samankaltainen armeijalakki kuin Jylhällä ja Haaviolla.

Paluu Syvärin yli tapahtuu syöksyveneellä voimalaitoksen patojärven kautta. Putoavat kranaatit suihkuttavat padon vettä kuin sulaa tinaa. Syöksyveneessä yli Syvärin... Tilanne on kieltämättä sävähdyttävä.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (1946 I 28.9.1941, 222)

Paluu Syvärin yli »Suomen» puolelle tapahtuu syöksyveneellä voimalaitoksen patojärven kautta. Putoavat kranaatit suihkuttavat padon vettä kuin sulaa tinaa. Syöksyveneessä yli Syvärin... Tilanne on kieltämättä sävähdyttävä.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY VT IV 1960 28.9.1941, 140–142)²

1.1. LÄHTÖKOHTIA JA TUTKIMUSKYSYMYKSIÄ

Jo kahden aikaisemman teokseni esipuheessa olen kirjoittanut: »Minusta tuntuu, että Suomessa ei yleensä oikein tajuta, *mitä maailmassa nykyisin tapahtuu.*» Kuluneiden vuosien aikana sattuneet tapaukset, jotka juuri heijastuvat »Synkän yksinpuhelun» sivuilla, ovat kuin vastaus siihen, että näin tosiaankin oli asianlaita.³

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I Lukijalle 5)

Näillä kulttuurikriitikko Olavi Paavolaisen (17.9.1903 Kivennapa – 19.7.1964 Helsinki) Keuruulla syyskuun 28. päivänä 1946 kirjoittamilla jatkosodan päiväkirjan *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944 I & II* (1946) johdannon aloittavilla sanoilla alkaa hänen Suomen itsenäisyyden jälkeisen historian tilintekonsa. Tämä kahdessa osassa ilmestynyt lähes tuhatsivuinen jatkosodan päiväkirjan muotoon puettu taideteos on ainutlaatuinen analyysi Suomen jatkosodan vuosista ja kansakunnan tekemistä virheistä. Johtuen teoksen tavasta lähestyä kuvattavaa aihettaan päiväkirjan konventioiden mukaisesti täysin subjektiivisesta perspektiivistä, Paavolaisen varsinainen missio eli

² *Synkän yksinpuhelun* toisessa painoksessa (*Valitut teokset IV* 1960) Paavolainen modifioi kuvauksen korostamaan Suomen ja Neuvostoliiton välistä rajaa.

³ *Synkän yksinpuhelun* esipuheessa (*Lukijalle*) kirjailija viittaa kahteen aikaisemmin ilmestyneeseen teokseensa: *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) ja *Risti ja hakaristi* (1938). Näissä matkakirjatutkielmissä Paavolainen analysoi 1930-luvun kiristyvää maailmantilannetta ja argumentoi kansallissosialistisen Saksalla olevan käsissään ”Euroopan kohtalon peräsin”, jonka käännökset ratkaisevat ”Euroopan historian ehkä suurimman käännekohtan” (KVV 1936 *Esipuhe*).

poikkeustilan alaisen kansakunnan purkaminen osiin jäi hänen aikalaisiltaan huomaamatta. Nyt kun *Synkän yksinpuhelun* ilmestymisestä on kulunut 65 vuotta ja aikalaidistajat hupenevat joukostamme, ei teoksen asettamaan haasteeseen ole mielestäni vieläkään perusteellisesti vastattu. Paavolaisen kritiikki käsittelee jatkosodan ongelmien ohella myös tapaa, jolla Suomen sisällissotaa ja ensimmäisen tasavallan aikaa (1919–1944) muistellaan jatkosodan aikana. Hän pyrkii teoksellaan osoittamaan Suomen yksisuuntaisen kulttuuris-poliittisen suuntautumisen negatiiviset vaikutukset poliittisen arvostelukyvyn muotoutumisessa. Valitettavasti Paavolaisen poliittinen uudelleenarviointi ei ole saanut osakseen systemaattista tutkimusta: teosta ei ole kytketty nationalismikeskusteluun, eikä sitä liiemmin ole tutkittu yhteiskuntatieteellisen kirjallisuuden kautta, lukuun ottamatta muutamia artikkeleita ja opinnäytetöitä. Paavolainen käsitti teoksensa *avaukseksi* itsenäisyyden jälkeisen historian ja kulttuurin uudelleentulkinnaksi uudessa tilanteessa. Teoksensa esipuheessa (*Lukijalle*) Paavolainen korostaa yksilön ja kansakunnan suhteen menneisyyteen olevan pohjimmiltaan sama – tehdyt virheet on tunnustettava ja niistä on otettava opiksi:

Minua voidaan mahdollisesti syyttää oman pesän likaamisesta, siitä, että takerrun juuri ja miltei yksinomaan vain meidän tekemiimme virheisiin ja tyhmyyksiin. Itsekritiikki on kuitenkin kehittymisen ensimmäinen ehto. (SY I 1946 Lukijalle 8)

Hävityn sodan jälkeinen Suomi ei kuitenkaan ollut vielä valmis *lähimenneisyyden tilintekoon*. Jatkosodan jälkeisen Suomen poliittinen rintamajako stabilisoitui nopeasti vasemmisto- ja oikeistoakselille, joka vaatii yhteiskunnallista toimijaa valitsemaan puolensa ja sitoutumaan. Poliittinen oikeisto halusi yksinkertaisesti vaieta kaikesta sotaan liittyvästä, kun taas poliittinen vasemmisto keskittyi poliittisesti korrektien suhteiden luomiseen Neuvostoliiton kanssa (Parvikko 2008b, 89). Paavolaisen päiväkirja ilmestyi kansallisesti nöyryyttäväksi koettujen sotasyllisyysoikeudenkäyntien (15.11.1945–21.2.1946)⁴ jälkeen, jolloin kansakunta tunsi tuomittuja poliittisia johtajia kohtaan

⁴ Suomi sitoutui jatkosodan päättäneen Moskovan välirauhansopimuksen (19.9.1944) 13. artiklan mukaan ”yhteistoimintaan Liittoutuneiden Valtojen kanssa sotarikoksista syytettävien henkilöiden pidättämiseksi ja tuomitsemiseksi”. Oikeutta käytiin Säätytalolla 15.11.1945–21.2.1946 yhteensä 23 kertaa. Tuomiot olivat seuraavat: tasavallan presidentti Risto Ryti (10 vuotta kuritushuonetta), pääministeri J. W. Rangell (6 vuotta vankeutta), pääministeri Edwin Linkomies (5,5 vuotta vankeutta), ulkoasiainministeri Henrik Ramsay (2,5 vuotta vankeutta), useita ministerin virkoja hoitanut Väinö Tanner (5,5 vuotta vankeutta), opetusministeri Antti Kukkonen (2 vuotta vankeutta), ulkoasiainvaliokuntaan kuulunut Tyko

myötätuntoa. Ilmapiiri ei ollut otollinen ”vanhojen haavojen” auki repimiseen. *Synkkä yksinpuhelu* nostatti ilmestyessään marraskuussa 1946 mittavan kirjasodan, jossa argumentoitiin intensiivisesti puolesta ja vastaan muutaman kuukauden ajan. Teosta arvostelevien piirien negatiivisessa kritiikissä ilmenivät selväpiirteisinä Suomen kansakunnan kipupisteet eli kohdat, joista ei oltu valmiita keskustelemaan. Paavolaista syytettiin jälkiviisaudesta, oman pesän likaamisesta, valehtelusta ja pintapuolisesta kosketuksesta varsinaiseen rintamaelämään. Teoksen oikeistolainen vastaanotto pyrki systemaattisesti *ohittamaan* teoksen esittämät kysymykset vähättelemällä sen kirjallisia ansioita (kirjallisuushistorioitsijat) ja arvottamalla teosta ”objektiivisen historiankirjoituksen” ehdoin (historioitsijat). Vasemmiston edustajat puolestaan suhtautuivat teokseen pääosin myötämielisesti, mutta mukaan mahtui myös syytöksiä opportunistista. *Synkän yksinpuhelun* vastaanoton ambivalenttius heijastelee teoksen kokonaisilmaisuuksiin pyrkivää luonnetta, jonka mukaisesti sitä on mahdotonta kategorisoida mihinkään kirjalliseen genreen.

Paavolainen käsitti subjektiivisen ja poleemisen päiväkirjansa julkaisemiseen sisältyvän uhkarohkeuden. Hän käsitteli satiirisessa päiväkirjassaan kansakuntaa, läheisiään ja myös itseään armottomalla rehellisyydellä, jota monet julkisuuden henkilöt uskaltavat harjoittaa vasta muistelmiaan kirjoittaessaan. Teoksensa esipuheessa (*Lukijalle*) Paavolainen hyväksyy ystävänsä määritelmän teoksestaan »*poleemisena monologina*», jolla on lähtökohtaisesti yksipuolinen havainnointitapa kuvattaviin tapahtumiin:

Kirjassani on tietty tendenssi. Kirjani on tavallaan yksipuolinen; se haluaa korostaa asioita, joita Suomessa yleisesti ei tiedetty tai joita virallinen mielipiteen muokkaus ja sensuuri ei[vät] halunnut meillä tiedettävän. (SY 1946 I Lukijalle 7)

Paavolainen osallistui teoksensa vastaanottokeskusteluun ja vastasi arvostelijoiden kritiikkiin muutamaa otteeseen, mutta mistään aktiivisesta taistelusta ei voida puhua. *Synkän yksinpuhelun* vastaanotto ja henkilökohtaiseksi yltynyt kritiikki vahvistivat Paavolaisen teoksessaan ennakoiman sitoutumattoman intellektuellin aseman

Reinikka (2 vuotta vankeutta), Saksan suurlähettiläs T. M. Kivimäki (5 vuotta vankeutta). Merkittävä yhtäläisyys näiden oikeistolaisten konservatiivien joukossa on se, että huomattava osa heistä oli entisiä pankinjohtajia, joilla oli lakitieteen opinnot.

mahdottomuuden ja tarpeettomuuden rauhan jälkeisessä Suomessa. Jatkosodan uuvuttama Paavolainen ei kyennyt enää nousemaan uuteen taisteluun. Kivennavan kotikartanonsa Vienolan totaalinen tuhoutuminen talvisodan alussa⁵ ja jatkosodan vaiheiden kokeminen henkilökohtaisena kärsimysnäytelmänä olivat ajaneet Paavolaisen henkiseen umpikujaan. *Synkkä yksinpuhelu* jäi Paavolaisen kirjalliseksi testamentiksi⁶ hänen siirtyessään loppuelämäkseen radioteatterin pariin.

Analysoin tutkielmassani Paavolaisen *Synkkää yksinpuhelua* satiirisena situaatio-teoksena ja päiväkirjamaisena tilintekona Suomen jatkosodan vuosista 1941–1944. Pysin teoksen kriittisen luennan kautta luotaamaan jatkosodan poikkeustilanteen alaista kansakuntaa, joka pyrki propagandalla yksinkertaistamaan ja sensuurilla yhdenmukaistamaan sotaa käyvän Suomen ristiriidat ja moninaisuudet tarinaksi yhtenäisestä kansakunnasta, joka puhalsi yhteen hiileen.⁷ Paavolainen pyrki teoksellaan aiheuttamaan särön kansakunnan yhtenäisen tarinan kuvastimeen ja osoittamaan jatkosodan tarinoiden väistämättömän moneuden.

Tutkielmani ensisijainen tarkoitus on rehabilitoida Paavolainen riippumattomana yhteiskunnallisena ajattelijana, osoittaa hänen teoksiensa kirjallisen radikalismien yhteydet oman aikansa yhteiskunnalliseen ajatteluun sekä lukea *Synkkää yksinpuhelua* vasten nationalismitutkimuksen teoreetikkoja. Asetun politologisella tulkinnallani vastustamaan Paavolais-tutkimuksessa yleisesti esiintyvää tendenssiä, jossa hänen elämästä muokataan biografisia yksityiskohtia toistaen eräänlaista loppumatonta legendatarinaa. Tarinan toistamisen sijasta analysoin Paavolaisen argumentoinnin poliittisuutta suhteuttamalla sen omaan ajalliseen kontekstiinsa.

⁵ Paavolainen sai jo talvisodan aikana tietää, että omat sotilaat olivat sytyttäneet Vienolan tuleen. Talvisodan alun Vienolan palossa tuhoutui Paavolaisen kaikki pikku maalaukset (paksu kirja), useat hänen laatimansa sävellykset, valokuva-albumit (Lauri-veli oli pelastanut vain kaksi albumia), tulenkantajien alkukauden kirjeenvaihto ja 20-luvulta jatkunut tiivis lehtileikkelekkokoelma. Lisäksi tuhoutui Paavolaisen 1934 mainitsema muistilappukeräelmä, joka käsitti n. 1 500 lappua seksuaali-psykologista teosta varten. Vienolassa oli jo pitkään ennen sodan syttymistä ollut majoitettuna everstiluutnantti Kääriäisen Muolaan ryhmän esikunta (J. Paavolainen 1991, 165). Tämä evakuoitujen rakennuksien polttaminen oli hyvin yleinen tapa talvisodan alussa. Myös kirjailija Ilmari Kiannon Turjanlinnan kartano poltettiin 20. joulukuuta 1939 vetäytyvien suomalaisten joukkojen toimesta.

⁶ Teos on ensimmäisen tasavallan Suomen testamentin ohella myös testamentti tulenkantajasukupolvelle ja toisessa maailmansodassa menehtyneille 1900-luvun taitteen suurille kulttuuripersoonille. Tämän takia teos on myös osaltaan eräänlainen nekrologia Paavolaisen luetellessa maailmansodassa kuolleita kulttuuripersoonallisuuksia ja kuvaillessaan lyhyesti heidän merkitystään.

⁷ Tulkittaessa jatkosodan aikaista Suomea tutkijan on osattava sulkeistaa (fenomenologinen *epokhe*) kansallistunne ja isänmaallisuuden värittämä näkymä tutkimuskohteeseen sekä pidättäytyä kaikesta arvostelusta (Itkonen 2009, 63–64).

Paavolaisen päiväkirjakerjoituksen impressionistinen ote, jonka mukaisesti hän pyrkii nopeiden luonnostelujen kautta tutkimaan kohdettaan usealta kantilta, on tutkijan kannalta haastava. Pelkästään yhden päiväkirjamerkinnän sisältämät huomiot saattavat sisältää lukuisia viittauksia käsillä oleviin ilmiöihin. Lisäksi päiväkirjuri liikkuu ajassa hyppäyksiin: hän siirtyy nykyisyydestä muistelemaan menneisyyttä ja aavistelemaan tulevaa. Päiväkirjurin toimintaa leimaa luonnosmaisuuksuus: mitään ei selitetä perusteellisesti, vaan ilmiöt, tapahtumat ja henkilöt saavat osakseen monimielisiä ja fragmentaarisia viittauksia. Paavolaisen kirjallinen nerokkuus pohjaa moninaisten kirjallisten tyylien hallintaan: alituisesti läsnä olevat satiiri ja ironia ilmenevät hänen teksteissään usein kirjallisina viittauksina ja kirjoitustyylin nopeana vaihtumisena, joka vaatii tutkijalta tarkan lähiluvun lisäksi allegorista ja yhdistelevää lukutaitoa sekä kattavaa kirjallisuushistorian tuntemusta. Olenkin tutkielmassani päätenyt analysoimaan Paavolaisen päiväkirja-argumentointia temaattisesti. Tämä luonnollisesti johtaa täysin erilaiseen temporaalisuuteen ja tulkintaan kuin historian tutkimuksen suosima kronologinen lähestymistapa. Katson kuitenkin, että temaattisella lähestymistavalla Paavolaisen kirjoitusta ja kritiikin kohteita pystytään analysoimaan perusteellisemmin kuin pitäydyttäessä kronologisessa esitystavassa.

Paavolaisen suorittaman uudelleenarvioimisen eräs keskeinen tema on suomalaisen sivistyneistön – johon hän myös itse kuului – poliittisen arvostelukyvyn kritiikki. Hänen mukaansa suomalaisen sivistyneistön henkinen suuntautuminen ja asennoituminen toisen maailmansodan tilanteessa, jossa olisi vaadittu kylmähermoista vaihtoehtojen punnintaa ja alituisen muuttuvan kokonaistilanteen hahmottamista nykyisyydestä käsin, osoittautui kohtalokkaaksi maan demokraattiselle ja liberaalille suuntautumiselle:

En kritikoi Suomen kansaa, kritikoin Suomen johtavaa kansanainesta, sitä suomalaista sivistyneistöä, johon itse kuulun. Tässä yhteydessä haluaisin myös huomauttaa, etten pidä kirjaani poliittisena.⁸ En katso olevani pätevä arvostelemaan politiikkaamme sellaisenaan, vaikkakaan en luonnollisesti ole

⁸ Tässä on tyypillinen näyte Paavolaisen retorisesta kyvystä: ensin hän kieltää teoksensa poliittisuuden vedoten arvostelukompetenssinsa puutteeseen politiikan alueella, mutta kääntää lauseen merkityksen heti ylösalaisin kutsuen omaa henkilökohtaista kannanottoaan politiikkaan ”pakon sanelemaksi” (*”en luonnollisesti ole voinut välttää”*). Itseironisesti kirjoitetussa ”omaelämäkerrassaan” (OMA 1944, 543) Paavolainen kertoo suhteestaan politiikkaan:

”[...] Hyvä ryhtini muodostaa puolet pituudestani, joka käsittämättömistä syistä suututtaa ihmisiä. Änkytän selvin päin ja puhun sujuvasti humalassa. Harrastan politiikkaa vain pakosta.”

voinut välttää henkilökohtaisia kannanottoja siihenkään. Kritiikkini kohdistuu siihen h e n k i s e e n suuntaukseen ja asennoitumiseen, mikä meillä jo vuosia ennen sotiamme samoin kuin niiden aikana vallitsi. (SY 1946 I, Lukijalle 7–8)

Paavolainen pyrkii osoittamaan ”yhdensuuntaistetun kulttuurin” kauaskantoiset seuraukset. Suomalaisen sivistyneistön poliittisen arvostelukyvyn romahdus oli seurausta sisällissodan jälkeisestä yksipuolisesta kulttuurisuuntautumisesta ja modernien kulttuurivaikutteiden rejektiosta. Suomessa taiteen rooliksi omaksuttiin 1800-luvulla kansallisen identiteetin selkiinnyttäminen ja vahvistaminen. Taide ei palvellut Paavolaisen mielestä sen varsinaista tehtävää: kulttuurin puhdistamista siinä ilmenevistä haitallisista ilmiöistä. *Synkkä yksinpuhelu* on sairauksien kirja: sen kirjoittajasta on potilaan ohella parantaja ja lääkäri, koska hän elää aikakautensa sairaudet sisällään ja pyrkii niiden diagnoosiin. Juhani Niemen mukaan (2000, 69–70) modernissa yhteiskunnassa kirjailijan toimenkuvaksi asettuu yhteisön traumojen purkaminen ja sijaiskärsijänä työskenteleminen. Modernissa kirjallisuudessa taudit ovat kirjailijan raaka-ainetta ihmisen eksistenssiiongelmiin kuvaamisessa (Niemi 2000, 70). Paavolainen rooli kansakunnan symptomalogina muistuttaa sivilisaation lääkärinä toimimista, jolloin kliinisen diagnosoinnin kohteena ovat maailma, kansakunta ja kulttuuri.⁹ Gilles Deleuze kirjoittaa esseessään *Kirjallisuus ja elämä* (1993/2007, 20–21) kirjailijasta ”minän ja maailman lääkärinä”:

[...] kirjailija sellaisenaan ei ole sairas vaan pikemminkin lääkäri, minän ja maailman lääkäri. Maailma on kokoelma oireita, jotka yhdistyvät ihmisessä sairaudeksi. Kirjallisuus näyttäytyy siis pyrkimyksenä terveyteen [...]
(Deleuze 1993/2007, 20–21)

1930-luvun alun Suomessa alkanut älymystölehtien ja käännetyn kirjallisuuden alasajo ilmeni talvi- ja jatkosodassa yksinkertaisesti tiedonpuutteena sekä liittolaisista että vihollisista. Suomen kansakunnan katse suuntautui sotien aikana *klassikkojen* ja *menneisyyden* puoleen, sillä suurvaltojen alituisen muuttuva kulttuuris-poliittinen olemus oli tieteessä ja taiteessa ohitettu olankohautuksella. Paavolainen kritisoi suomalaista älymystöä tietynlaisesta nurkkakuntamaisuudesta, jota hän

⁹ Ks. Anna Hellen esipuhe teoksessa Deleuze 2007, 9. Deleuzille kirjallisuuden kliinisyys tarkoittaa sitä, että kirjailija onnistuu teoksissaan eristämään olennaisen ”oireyhtymän” maailmasta ja antamaan sille hahmon. Lääkäriin roolinsa ohella Paavolainen työskentelee teoksessaan myös tuomarina ja kapinaan yllyttävänä kansakunnan opettajana.

nimittää ”kirkonkylämentaliteetiksi”. Tämän mentaliteetin lävistämä kansakunta kääntyi toisen maailmansodan paineessa menneisyytensä pariin, jossa elivät fantasmagorisesti rinnakkain niin Kalevalan myytit kuin heimosotien muistot. Itä-Karjalan romanttiset laulukunnaat pyhitettiin luvatuksi maaksi, jolle marssittiin Jumalan luvalla ja natsi-Saksan avulla. Pessimismin ja skeptismin pitivät loitolla menneisyyttä romantisoiva ja tulevaisuudesta unelmoiva omahyväinen toiveajattelu, jonka mukaisesti Suomea pidettiin suurvaltojen kaltaisena poliittisena toimijana. Paavolainen asettaa päiväkirjassaan tämän suomalaisen kirkonkylämentaliteetin ja toiveajattelumystiikan resonoimaan toisen maailmansodan raadollisen todellisuuden kanssa. Hän asettaa ne vastakkain kuoleamisen todellisuuden kanssa, josta suomalaiset intellektuellit joko vaikenivat tai ylensivät sen isänmaallisella päätöksellä.

Synkkä yksinpuhelu on ensimmäinen suomalainen ”tilitys- ja tunnustuskirja” siinä mittakaavassa, jota Paavolaisen 1920–30-luvuilla ihannoima, suomenruotsalaisen modernismin keulakuva, Hagar Olsson oli vaatinut kirjoitettavan.¹⁰ Paavolainen pyrki teoksellaan luomaan yleiskuvan sotavuosien 1941–44 tapahtumista sekä mielialoista korostamalla päiväkirjansa erilaisuutta suhteessa ”eksaktiin historiankirjoitukseen” (SY 1946 I, Lukijalle 9). Paavolaisen jatkosodan päiväkirjamietelmien reportaasimainen ja dokumentaarinen voima kumpuaa kronologisesti etenevien päiväkohtaisten merkintöjen ja sirpalemaisesta havainnoinnin dialektiikasta, jossa hän nykyisyydestä käsin nimeää ja analysoi poikkeustilan alaisen kansakunnan ei-identtisiä, ei-assimiloituvia ja marginaalisia piirteitä. Paavolainen tarkentaa *Esipuheessaan* päiväkirjan sisältämiä *totuuden tasoja*:

Huhun huomioiminen kuuluu olennaisesti päiväkirjan luonteeseen; se edustaa joka tapauksessa asianomaisen hetken tunnelmaa ja mielialaa värittävää tekijää. Käsite totuus on taas jo Pontius Pilatuksen päiviltä saakka vaatinut jälkeensä kysymysmerkin, ja meidän aikanamme on »propaganda» tehnyt sen entistäänkin suhteellisemmaksi. T o t u u t e e n, ja juuri siihen, tiedän kuitenkin pyrkineeni. Ja mitä valheeseen tulee, on sen absoluuttinen välttäminen jokseenkin mahdotonta kirjassa, joka käsittelee kiihkeitä

¹⁰ Hagar Olssonin (16.9.1893–21.2.1978) teokset *Ny generation* (1925) ja *S O S* -näytelmä (1928) sekä *Ultra* -lehden ohjelmalliset kirjoitukset, tekivät nuoreen Paavolaiseen lähtemättömän vaikutuksen. Olsson oli Elmer Diktoniuksen ja Edith Södergranin ohella eräs keskeisimpiä suomenruotsalaisen modernismin sekä saksalaisen ekspressionismin edustajia Suomessa. Paavolainen omisti ensimmäisen proosateoksensa *Nykyaikaa etsimässä* (1929) Olssonille, jota hän kutsui ”uuden sukupolven profeetaksi” (NE 1929, esipuhe). Paavolaisen suhtautuminen Olssoniin muuttui kuitenkin ajan saatossa hänen alkaessa 1940-luvun kuluessa arvostelemaan Olssonia vanhuuden mukanaan tuomasta konservatiivisuudesta.

sotavuosia, jolloin valhe mitä moninaisimmissa muodoissa kukoisti kaikkialla ja jolloin suurena varmuutena pidetty asia mahdollisesti vasta pitkän ajan jälkeen – tai ei koskaan – paljastui valheeksi. Mutta t i e t o i s t a valhetta olen, sen voin hyvällä omallatunnolla vakuuttaa, koettanut voimieni mukaan karttaa. (SY 1946 I, Lukijalle 5–6)

Huhujen ja marginaalisten ilmiöiden *dokumentointi* jatkosodan tilanteessa on täysin oikeutettua, etenkin jos otetaan huomioon jatkosodan voimakas sensuuri ja propaganda, joka ruotsalaisen kansanpuolueen kansanedustajan C. O. Frietschin mukaan (1945, 503) johti vuonna 1943 tilanteeseen, jossa ”eduskunta ei suurin piirtein katsoen ollut paremmin informoitu kuin tavallinen kadun mies – sen maailmankuva oli väärä ja toivottoman yksipuolinen.”¹¹ Talvi- ja jatkosodan päätöksiä ei usein vahvistettu virallisin sopimuksin ja pöytäkirjoin, vaan sopimuksia ja sitoumuksia tehtiin usein suullisesti ja salassa. Tästä huolimatta suomalainen sotahistoriankirjoitus on vuosikausia korostanut virallisten lähteiden ja pöytäkirjojen ensisijaisuutta sotavuosien tulkinnassa.

Paavolainen osallistuu teoksellaan kansakunnan *muistin politiikkaan* kertomalla tarinan, jossa vaietut yksityiskohdat sekä resonoivat piirteet muodostavat vastakohtan fiktiivisen kirjallisuuden runebergiläiselle sankarieetokselle ja traditionaalis-konservatiiviselle historiankirjoitukselle, jotka kumpikin jättävät kuvaamatta sodan psyykkisen olemuksen. Sodan psyykkiseen olemukseen kuuluvat poikkeustilanteen altistaman yksilön äärimmäinen paine sekä sen laukaisema ajattelun ja toiminnan irrationaalisuus. *Synkän yksinpuhelun* elokuvamaiset episodit¹² kertovat kaikesta siitä, mikä on jätetty aikaisemman sotahistorian, -kuvauksen ja -päiväkirjojen ulkopuolelle sekä sysätty marginaaliseen asemaan. Paavolainen ei pyri päiväkirjassaan esittämään traditionaalis-konservatiivisen historian tutkimuksen tavoin sodan strategisia vaiheita kaikkitietävän kertojan näkökulmasta,¹³ vaan hän *kertoo tarinan* kokemuksistaan, tunteistaan, ajattelustaan,

¹¹ Frietsch lainaa teoksessaan *Finlands ödesår* (1945, 503 Suomen kohtalonvuodet) *Arbetarbladet* -lehden kirjoitusta.

¹² Ainoa kriitikko, joka on kiinnittänyt huomiota tähän *Synkän yksinpuhelun* elokuvalliseen kerrontaan, on kriitikko Leo Tiainen, joka toimi kolmen kuukauden ajan Paavolaisen avustajana Päämajan Tiedotusosastolla vuonna 1943. Tiaisen arvostelu juuri ilmestyneestä *Synkästä yksinpuhelusta* ilmestyi *Helsingin Sanomissa* 24. joulukuuta 1946 (Tiainen 1946).

¹³ Kirjallisuustieteissä käytettyä käsitettä ”kaikkitietävän kertojan näkökulma” voidaan myös käyttää kuvaamaan modernin historiankirjoituksen erästä keskeisintä piirrettä, jossa se pyrkii kuvaamaan asioita Jumalan perspektiivistä (*’Eye of God’ perspective*). Antiikin historioitsijat (Homeros, Herodotos, Thukydidēs) puolestaan tunnustivat tarinankertomisen ensisijaisuuden kirjoitettaessa historiaa. Tämä historiankirjoituksen tapa salli moninaisemman suhteen totuuteen ja todellisuuteen (ks. Guaraldo 2001).

toiminnastaan ja kehollisuudestaan jatkosodan aikana. Paavolainen on kiinnittänyt kerronnassaan päiväkirjan genren mukaisesti *nykyhetkeen*, josta käsin hän tarkkailee tapahtumia ja ilmiöitä satiirisesti, politisoiden niiden merkityksiä.

Korostan tutkielmassani päiväkirjamaisen lähestymistavan mielekkyyttä eräänlaisena vaihtoehtoisena historiankirjoituksena, jonka avulla pystytään paremmin hahmottamaan subjektin poliittinen pelivara tietyssä maailmanhistoriallisessa tilanteessa. *Synkkä yksinpuhelu* on ensimmäinen teos, jossa suomalaisen kirjoittajan näkökulmasta on voitu kuvata kriittisesti Suomen rintaman sotatoimia, suomalaisten joukkojen suorittamaa Itä-Karjalan miehitystä sekä oleskelua alueella ”salamasodan” pitkittyessä asemasodaksi. Hannah Arendtin tavoin Paavolainen tiedosti, että vain *dokumentoimalla* Suomen jatkosodan vaiheet ja *kertomalla tarinan* siitä mitä tapahtui, antaisi mahdollisuuden politisoida tapahtumien ja ilmiöiden merkityksiä nykyajasta käsin. Paavolainen muuntaa kokemukset tarinaksi, jotta merkitykset välittyisivät tehokkaammin aikalaisten ohella myös tulevaisuuden lukijakunnalle (ks. Parvikko 2008a, 20, 258). *Synkkä yksinpuhelu* onkin mielestäni teos, johon on tallennettuna jälkipolvien uudelleenarviointia silmällä pitäen *kansakunnan resonoivat muistot*.

Synkän yksinpuhelun poliittisuus ilmenee koko voimallaan, kun sitä luetaan Suomen kansallisen identiteettiprojektin vastakirjoituksena.¹⁴ Tätä projektia ohjattiin ja muotoiltiin suuressa määrin geopolitiikan, kirjallisuuden ja historiankirjoituksen kautta sen perustan rakentuessa idän uhkan eli venäläisen ”perivihollisen” figuurin vaaraan (Harle & Moision 2000, 7). Eron perustuvan suomalaisen identiteetin tiivistä ensimmäistä kertaa Turun romantiikan edustaja Adolf Ivar Arwidsson: ”Svenskar äro vi inte längre, ryssar vilja vi inte bli, låt oss alltså bli finnar.”¹⁵ Snellman puolestaan alkoi käyttää tätä määritelmää

¹⁴ *Suomen kansallinen identiteetti projekti* on Vilho Harlen ja Sami Moision konstruoima malli, joka on tuotettu historian saatossa poliittisilla puheilla. Se voidaan määritellä Vilho Harlen tapaan (2000, 7) pyrkimyksenä: ”[...] löytää suomalaisille oikea sijainti ”perinjuurin eurooppalaisten kansojen, aitojen sisarien ja veljien joukosta”. Kansallinen identiteetti projekti on Harlen mukaan (2000, 8):

”Sosiaalinen rakennelma, jolle on historiansa ja tekijänsä, mutta joka ei ole sinänsä annettu ja ihmisistä riippumaton totuus, historian ja geopolitiikan rautainen laki, jolle Paasikiven mukaan ”me emme voi mitään”.”

¹⁵ Turun romantiikan edustajan Adolf Ivar Arwidssonin (7.8.1791–21.6.1858) tunnettu lause kiteyttää hyvin identiteetti projektin arvolatautuneet suhteet naapurikansoihin. Arwidsson ammensi vaikutteita kansalliseen ajatteluunsa muun suomalaisen sivistyneistön tapaan saksalaisesta kansallisromantiikasta (Herder, Schelling, Schlegel), jossa korostettiin kansan tulemistä tietoisesti itsestään ja alkamista toteuttaa historiallista kutsumustaan. Arwidssonin mukaan suomalaiset löytäisivät omimman olemuksensa historiasta. Arwidssonin ideologinen malli oli hierarkkinen: sivistyneistö oli toimija ja päättävä, rahvas toiminnan kohde.

vuodesta 1861 alkaen suomentaen sen seuraavasti: ”Ruotsalaisia emme ole, venäläisiä emme halua tulla, olkaamme siis suomalaisia”. Tämä eroon perustuvan identiteetti vakiinnutti Suomeen sotien ja uhkakuvien avulla binaarisen opposition, jonka mukaisesti Venäjä/Neuvostoliitto nähtiin negatiivisena ja Ruotsi positiivisena figuurina. Sisällissodan jälkeinen venäläisyyden – etenkin bolshevismien – käsittäminen perivihollisuuden kautta vaikutti Suomen poliittiseen elämään vahvistamalla teleologista ajattelutapaa, jossa kohtalo -käsitteellä ja sen erilaisilla synonyymeillä (Jumala, Kaitselmus) legitimitoitiin poliittisten päätösten rationaalisuus ja torjuva suhtautuminen suhteessa Neuvostoliittoon.¹⁶ Kulttuurien vertailuun perustuvan arvorelativistisen eläytyvän metodin¹⁷ kautta Paavolainen osasi antaa päiväkirjassaan arvoa myös Neuvostoliiton uudelle kommunistiselle kulttuurille sekä arvioida sen sotilaallisia resursseja ja geopoliittista asemaa tarkkanäköisemmin kuin useat aikalaisensa. Paavolainen pyrkii päiväkirjassaan ymmärtämään Neuvostoliiton olemuksen lisäksi sen toiminnan motiiveja. Hän ei ollut omaksunut suomalaisen sivistyneistölle tyypillistä vahvaa ennakkoasennetta venäläisiä kohtaan. Paavolaisen suhtautuminen itänaapuriin oli kunnioittava ja avomielen. Hän kritisoikin vahvasti suomalaista toiveajattelua ja omahyväisyyttä suhteessa itäiseen naapuriinsa. Paavolaisen mukaan on sulaa järjettömyyttä katkaista kaikki keskusteluyhteydet Neuvostoliiton kanssa perustelemalla, että naapurin sanaan ei voi luottaa missään olosuhteissa. Jyrkän kielteinen suhtautuminen Neuvostoliittoon ja historian käsittäminen teleologisesti vailla kontingenssia olevana ”järjen edistyksenä” (ks. Hegel 1978, 8), minimoi Suomen kansakunnan mahdollisuudet diplomatiaan. Maailmansodan kaltaisessa totaalisisessa tilanteessa diplomatia on pienen kansakunnan tärkein elinehto.

Paavolaisen moniulotteinen ja kaikkialle pakeneva *Synkkä yksinpuhelu* on mielestäni ensimmäinen suomenkielinen sotaa kuvaava teos, jota on mahdotonta tulkita yhtenäisen kansakunnan selviytymistarinaksi. Esimerkiksi Väinö Linnan joulukuussa 1954 ilmestynyt *Tuntematon sotilas* joutui mielestäni kansallisen merkityksen kaappauksen kohteeksi.

¹⁶ *Teleologinen ajattelutapa*, joka omaksuttiin Saksasta ja erityisesti Hegelin historianfilosofiasta, vaikutti erityisen vahvasti Suomen kansallisen identiteettityön pioneereihin Lönnrotiin, Runebergiin ja Topeliukseen. Teleologinen historiankäsitelmä näkee historian lineaarisena ja evoluution kaltaisena kehityksenä jota järki johtaa. Näin ollen se ei koskaan tunne tarvetta kyseenalaistaa lähtökohtiaan ja -arvostelmiaan, koska järki ei voi olla järjetön.

¹⁷ Paavolaisen eläytyvä metodi tarkoittaa eläytyvää arvorelativistista havainnointia. Arvorelativismissa havainnoitsija ei arvota havaitsemaansa ilmiötä tai tapahtumaa moraalisesti esimerkiksi demonisoinnin tai pyhittämisen kautta, vaan pyrkii ymmärtämään kohdetta sen asettamien ehtojen kautta.

Aluksi Linnan teoksen pasifistista argumentointia lievennettiin sensuurin poistojen kautta (sodan johdon kritiikki),¹⁸ lopuksi sen radikaalisuus kuohittiin nostamalla teos suomalaisen selviytymistarinan symboliksi. Vaikka Linna käsitti teoksensa olevan selvä vastapaino runebergiläiselle sankaritraditiolle, hän päätyi teoksellaan uusintamaan sankarieetosta suomalaisen sisun ja jääräpäisen taipumattomuuden ylistyksellä. Linna loi teoksensa henkilögallerialla myös kansanperinnettä: sotamies Rokan ja Vanhalan (”ylen sankia priha”) humoristisia puheenparsia siteerataan ja toistetaan vieläkin kansallisen identiteetin mantrana. Satiirinen *Synkkä yksinpuhelu* ei puolestaan sisällä tämänkaltaista tarttumapintaa. Siinä ei ole samaistumisen kohteita, jotka voitaisiin kytkeä osaksi kansallista selviytymistarinaa. Teos edustaa mielestäni suomalaisen sotakirjallisuuden radikaaleinta esitystä, jolla on selvästi poliittinen luonne.¹⁹ SY vastustaa sotakirjallisuuden runebergiläistä sankarieetosta ja traditionaalis-konservatiivista historiankirjoitusta. Paavolaisen päiväkirja on vastarintaan ja kriittiseen ajatteluun yllyttävä teos, joka viljelee konsensuksen sijasta *dissensusta*. Provosoinnilla ja kansakunnan ikonien satiirilla hän pyrkii saamaan ihmiset ajattelemaan ja arvioimaan.

Kahdessa osassa ilmestynyt *Synkkä yksinpuhelu* sisältää useita kuvallitteita (valokuvia, piirustuksia) ja teoksen loppuun Paavolainen on liittänyt tapahtumia havainnoivan itärintaman kartan.²⁰ Teoksen rakenne jakautuu viiteen osaan: päiväkirja alkaa Paavolaiselle tyypillisellä esipuheella (*Lukijalle*), jossa hän pohtii kirjansa sisältöä, taustoittaa sen syntyä, käyttämiään lähteitä ja päiväkirjamaisen esityksen suhdetta totuuteen sekä valheeseen. Teoksen avausjaksona toimii kappale *Eurooppalainen odysseia* (8.8.1939–5.1.1940), joka kertoo Paavolaisen puolitoista kuukautta kestäneestä paluusta Suomeen sotapsykoosin vallanneesta Euroopasta. Avausjaksossa Paavolainen käsittelee myös talvisodan aikaista

¹⁸ Linnan teos on julkaistu myös alkuperäisessä lyhentämättömässä muodossaan nimellä *Sotaromaani* (2000).

¹⁹ Vuotta ennen *Synkän yksinpuhelun* julkaisua tosin ilmestyi ruotsalaisen kansanedustajan C. O. Frietschin (1901–1973) teos *Finlands ödesår 1939–1943* (1945), joka suomennettiin samana vuonna nimellä *Suomen kohtalonvuodet*. Frietschin teos puolestaan kartoittaa kansanedustajan positiota eduskunnassa, jota hallitus ja johtavat piirit (Frietschin termein ”*sisärengas*”) pitivät informaatiopimennossa. Frietsch kritisoi teoksessaan vahvasti demokraattisten periaatteiden hylkäämistä, joka alkoi talvisodan alusta julistetulla poikkeuslailla. Tämä tasavallan suojelulaki käsitti niin sensuurin kuin propagandankin ja esti vapaan tiedon saannin kaikissa yhteiskuntaluokissa. Frietschin esitys vaatii *Synkän yksinpuhelun* tavoin kriittistä selontekoa 1930-luvulla alkaneesta poliittisesta kehityksestä, mutta Paavolaisen teoksesta poiketen se korostaa myös sotavuosien välisen ajan hallituksen suorittamaa tietojen pimittämistä eduskunnalta. Toinen tällainen jatkosotaan kriittisesti suhtautuva teos on filosofian professorin ja kulttuurikriitikon Rolf Lagerborgin (1874–1959) *Ord och inga visor – andras och egna. Från ett folkvälde på villovägar* (1946).

²⁰ Tämä kartta on Sven Herman Kjellbergin *Venäjä sodassa* -teoksesta lainattu itärintaman kartta. Se havainnollistaa rintamalinjojen asemia kolmena eri ajankohtana: 6.12.1941, syyskuun loppu 1942, syyskuun alku 1944.

työskentelyään propagandamiehenä. Jakso päättyy Paavolaisen haavoittumiseen Mikkelin ilmapommituksessa. Dramaattisten juonenkäänteiden ja lakonisuuden avulla Paavolainen pyrkii avausjaksossa luomaan tiiviin tunnelman, joka asettuu vastapainoksi synkkään yksinpuheluun taipuvalle jatkosodan kontemplaatiolle. Aloituskappaletta seuraa kronologinen luettelo *Historian kilpajuoksu*, jonka tarkoitus on antaa lukijalle yleiskuva Suomelle tärkeistä toisen maailmansodan tapahtumista aikavälillä 11.1.1940–16.6.1941. Varsinainen jatkosodan päiväkirja – *Synkkä yksinpuhelu* – alkaa kronologisen luettelon seuraavasta päivästä palvelukseen astumismääräyksen pudotessa kafeinisen tenhoavasti Paavolaisen postiluukusta (17.6.1941 *Ihmisiä vedenjakajalla*). *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen kuvaa jatkosodan aikaista työskentelyä Suomen Puolustusvoimissa. Jatkosodan päiväkirjamerkinnyt päättyvät siviiliin lähtöön 8. marraskuuta 1944 (kappale *Harmaa sarastus*). Teoksen päättävässä kappaleessa *Kesä Keuruulla 1946* (kirjoitettu 26.6.1946)²¹ Paavolainen harhailee juhannusyönä yksin Keruun kirkonkylällä. Jatkosodan alkamisen viisivuotispäivänä hän kuvaa maisemaa ja ihmisiä anteeksiantavassa ja panteistisessä sävyssä.²²

Olen rajannut tutkielmani ulkopuolelle Paavolaisen sodanaikaiset Karjala-aiheiset kuvakirjat ja etenkin TK-kirjoitukset, joita käsittelen tutkielmassani lähinnä viittauksenomaisesti.²³ Nämä sensuurin painostuksen alaisena laaditut tekstit ja kuvateokset eivät ole analyysini kannalta merkittäviä tutkiessani Paavolaisen päiväkirjassa ilmenevää asioiden ja ilmiöiden politisointia. Yksityisen ja salassa kirjoitetun päiväkirjan julkaisun myötä Paavolainen tekee päiväkirjastaan julkisen debatin kohteen. Kriittisen

²¹ Vuoden 1946 alkuperäispainoksessa Paavolainen on omistanut tämän kappaleen vaimolleen Liisa Tannerille, mutta vuonna 1960 julkaistussa *Valitut Teokset IV Synkkä yksinpuhelu* -teoksesta Paavolainen on poistanut omistuksen.

²² Teoksen koko ajallinen kesto on siis lähes seitsemän vuotta. Ajallisesti varhaisin merkintä on kirjattu Odessassa 8.8.1939 ja myöhäisin puolestaan Keuruulla 28.8.1946. *Synkässä yksinpuhelussa* on oikeastaan kolme ajallista jaksoa, joista Paavolainen ei ole pitänyt (tai julkaissut) kattavaa kronologista päiväkirjaa. Ensimmäinen on kappale *Historian kilpajuoksu* (11.1.1940–16.6.1941). Toinen *Synkän yksinpuhelun* viimeisestä merkinnästä *8.11.1944 Lähtö siviiliin* teoksen viimeiseen kappaleeseen *Kesä Keuruulla 1946* (juhannus 1946) kestävä ajanjakso (8.11.1944–25.6.1946). Kolmas ajallinen kuilu on kappaleen *Kesä Keuruulla 1946* ja esipuheen (*Lukijalle*) välinen ajallinen jakso (26.6.1946–28.8.1946). Paavolainen on myös muutamissa tapauksissa tiivistänyt kuukauden tapahtumat yhteen päiväkirjamerkintään, jos hänellä ei ole ollut aikaa pitää päiväkirjaa.

²³ Nämä Paavolaisen sotien aikana toimittamat suosituimmat kuvateokset ovat *Karjala – muistojen maa* (avustajana Maija Suova 1940), *Rakas entinen Karjala* (avustajana Ilmari Pimiä 1942) ja julkaisematta jäänyt *Taistelu Aunuksesta* (1942/2011). H. K. Riikosen mukaan (1995, 40–43) Paavolaisella oli myös muita rauenneita teossuunnitelmia. Hän oli 6. toukokuuta 1940 muun muassa saanut valmiiksi tekstiosuuden ja kuvasuunnitelman teosta *Länsimaiden velka Suomelle* varten. Paavolaisen mukaan kuvakirja propagoisi jälleenrakennustyötä esittelemällä luovutettuja maa-alueita ja menetettyjä taloudellisia ja kulttuurisia arvoja.

teoksen julkaisu on tietoinen poliittinen teko, josta voi joutua maksamaan korkean hinnan. Johtuen Paavolaisen talvi- ja jatkosodan aikaisista TK-kirjoituksista ja toimittamista Karjala-aiheisista kuvakirjoista *Synkän yksinpuhelun* kriittinen asenne oli monelle hänen läheiselleen melkoinen yllätys. Paavolaisen kirjailijaystävät sekä armeijatoverit esittivät syytöksiä päiväkirjan väärentämisestä ja hedelmättömästä jälkiviisaudesta. Propagandapitoisissa TK-teksteissään Paavolainen ei kuitenkaan eksynyt asetoveriensa ja historioitsijoiden tavoin kansallissosialistisen kielenkäytön ja käsitteiden omaksumiseen eikä AKS:läiseen Suur-Suomi-unelmointiin.²⁴ Paavolaisen TK-kirjoitukset ja Karjala-kuvakirjat ovat nostalgisen kotiseururakkauden tuotteita, joita ei missään nimessä pidä sekoittaa Suur-Suomi-unelmointiin.

Tutkielmani etenee seuraavasti:

Ensimmäisessä kappaleessa *Preludi* esittelen aluksi tutkimustehtäväni yleiset suuntaviivat ja tutkimuskysymykset. Kartoitan aikaisempaa Paavolais-tutkimusta pohtimalla sen heikkouksia ja vahvuuksia, jonka jälkeen vertailen *Synkän yksinpuhelun* eri painoksia. Analysoin lyhyesti Paavolaisen Karjala-aiheisia kuvateoksia ja ajan saatossa muuttuvaa suhtautumistaan Suomen Puolustusvoimiin. Viimeisessä luvussa luon lyhyen katsauksen Paavolaisen elämänvaiheisiin, käsittelen lyhyesti hänen kirjallisen tuotantonsa päälinjat sekä pohdin hänen eläytyvän metodinsa muotoutumista resonoivaksi ajatteluksi.

Kappaleessa kaksi *Eurooppalainen odysseia ja Historian kilpajuoksu* käsittelen Paavolaisen eteläisen Euroopan kautta tekemää paluumatkaa takaisin Suomeen ja hänen talvisodan aikaista palvelusta Propagandaosastolla. Paluumatkan aikana Paavolainen purkaa kolmen kuukauden Neuvostoliiton matkansa tuoreita vaikutelmia. Kuvaan Paavolaisen ”Eurooppalaisen odysseia” -matkan päävaiheet ja pohdin sitä edeltänyttä Neuvostoliiton matkaa suhteuttamalla kummatkin Paavolaisen aikaisempaan Venäjä/Neuvostoliitto-tietouteensa. Paavolaisen epäröivä saapuminen talvisodan kynnyksellä olevaan Suomeen ja toimiminen talvisodan viiden ensimmäisen viikon ajan Suomen Puolustusvoimien propagandaosastolla selventää kuvaa Paavolaisen tekemässä

²⁴ Paavolaisen Suur-Suomi-innostukseen vihjaavat tutkijat viittaavat usein hänen TK-tekstiinsä ”Rajaa ei enää ole”. Kirjoitus ja sen otsikko viittaa kuitenkin lähinnä Paavolaisen hämmästyksen sen seikan suhteen, että suomalaiset ovat tunkeutuneet vanhojen rajojen ylitse. Pitää muistaa, että Paavolaisen suurin huvi 1930-luvulta lähtien oli AKS:läisten ihanteiden pilkkaus, jonka suureksi synteeksi muodostui *Synkkä yksinpuhelu*.

talvi- ja jatkosodan erottelussa. Viimeisessä luvussa analysoin Paavolaisen kronologista tapahtumaluetteloa (*Historian kilpajuoksu*) Suomelle tärkeistä toisen maailmansodan tapahtumista aikavälillä 11.1.1940–16.6.1941.

Kappaleessa kolme *Synkkä yksinpuhelu – Kansallisen identiteettiprojektin uudelleenarviointi* käsittelen Paavolaisen teoksen yhteyksiä Suomen kansalliseen identiteettiprojektiin ja nationalismitooreetikoiden esittämiin ajatuksiin sekä teemoihin. Näitä ovat uhrautumisen mytologia ja hautausmaiden sekä muistomerkkien poliittinen symboliikka. Tämän jälkeen analysoin Paavolaisen nykyajasta käsin toteuttamaa ilmiöiden ja tapahtumien politisointia. Käsitän *Synkän yksinpuhelun* tietyn empiirisen tapauksen konkreettisenä tuomiona. Tärkeitä tutkimuskysymyksiä ovat: *mitä, miten ja mistä positioista Paavolainen tuomitsi?* Kansallisen itsetutkiskelun ajan (1945–1947) tutkimisen aloitan luvussa 3.2. (syventäen sitä luvussa 5.). Teoretisoin poliittista arvioimista Hannah Arendtin ajattelun kautta, josta siirryn pohtimaan Paavolaisen henkilöarviointia. Kulttuuris-poliittisen eliitin arvostelukyvyn romahtamista käsittelen menneisyyteen takertumisen, kirkonkylämentaliteetin ja mystiikan kukoistuksen, erillissodan retoriikan ja toiveajattelun, Suur-Suomi-kuvitelmien, Neuvostoliiton aliarvioimisen, kansallissosialistiseen Saksaan turvaamisen ja Stalingradin 1943 käänteen jälkeisen fatalismin kautta. Luvussa 3.3. analysoin Paavolaisen Itä-Suomen Sotilashallinnon kritiikkiä. Kahdessa viimeisissä luvuissa pohdin taiteilijan roolia sodassa ja elokuvan merkitystä propagandavälineenä. Yhdistän pohdintani Paavolaisen jatkosodan kulttuurikritiikkiin, jossa hän satirisoi kulttuuritapahtumia, kritisoi Mikkelin Päämajassa esitettyjä sotasaaliselokuvia sekä TK-elokuvareportaaseja. Paavolainen asettaa teoksessaan kansallisen identiteettiprojektin *sotaisalle subjektille* vastapainoksi vaihtoehdoisen subjektiviteetin eli *maailmankansalaisuuden*, jonka mukaisesti rotu, uskonto, syntyperä ja kansalaisuus eivät ole deterministisiä identiteetin määrittäjiä.

Kappaleessa neljä *Synkkä yksinpuhelu Suomen kirjallisuushistoriassa* käsittelen Paavolaisen päiväkirjan ambivalenttia asemaa Suomen kirjallisuushistoriassa. Tarkoitukseni on osoittaa, että kirjallisuushistoriassa kirjasodaksi yltyneet teokset ovat lähes poikkeuksetta määrittelyä pakenevia satiireja, jotka haastavat kansallisen kirjallisuuden kaanonin. Satiirinen kirjallisuus tuleekin käsittää nationalistisen kirjallisuuden *toiseutena*. Taistelevan satiirisen teoksen vastaanotto yltyy usein

kirjasodaksi, jossa kirjalliset ja ideologiset rintamalinjat selkiintyvät. Kirjasota ilmentää katkosta kansallisen kirjallisuuden kaanonin kronologiassa ja mahdollistaa politisoinnin. Tässä kappaleessa pyrin vastaamaan kysymykseen, miten kirjallisuuden tulisi kuvata sotaa jotta siitä välittyisi totuudenmukainen kuva? Kappaleen aluksi käsittelen nationalistista kirjallisuutta, jossa keskeiseksi nousee Snellmanin ja Cygnaeuksen idea kansalliskirjallisuudesta ja kansankuvauksen ideaalista. Aloitan sotakirjallisuuden kuvauksen takautuvasti kritisoiden aluksi Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* asemaa sotakirjallisuuden ja kansallisen eheytymistarinan symbolina. Tämän jälkeen käsittelen suomalaisen sotakirjallisuuden merkkiteoksia pohtien niiden suhdetta runebergiläiseen sankari-eetokseen sekä kansalliseen uhrilogiaan. Osoitan Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinoiden* keskeisen aseman kansallisen uhrimielen konstituoinnissa ja kritisoin ”vapaussotakirjallisuuden” yksipuolisen muistelun synnyttämää vaikenemisen kulttuuria. Käsittelen lyhyesti talvi- sekä jatkosodan kirjallisuutta viitaten myös myöhempään sotakirjallisuuteen, jossa kansallisen uhrautumisen eetos jatkuu voimakkaana. Viimeisissä luvuissa pohdin päiväkirjan olemusta kirjallisena genrenä ja tulkitsen *Synkkää yksinpuhelua* päiväkirjan ja taideteoksen yhdistelmänä, joka vastaa mielestäni Sartren situaatoromaania. Kappaleen lopuksi analysoin Paavolaisen päiväkirjaa radikaalina satiirina, jolla on sekä karnevalistisia että groteskeja piirteitä.

Kappaleessa viisi *Synkkä yksinpuhelu jatkosodan kertomusten ja myyttien resonaattorina* kontekstualisoin tarkemmin teoksen asemaa jatkosodan jälkeisessä ilmapiirissä. Tärkeäksi ajalliseksi tarkastelun kohteeksi olen valinnut kansallisen itsetutkiskelun aikakauden vuodet 1945–47 (jatkoa kappaleelle 3.2.). Tarkastelen lyhyesti *Synkän yksinpuhelun* julkaisua edeltävää ilmapiiriä, tarkemmin sen aikalaisvastaanottoa ja vaikutusta eri kirjallisuuden genreihin. Pohdin tapoja, joilla Paavolainen osallistui teoksellaan kansakunnan muistinpolitiikkaan tallentaen resonoivan muistutuksen myös myöhempää jatkosodan muistelua ja historiankirjoitusta silmällä pitäen. Pohdin kappaleessa Paavolaisen projektin epäsovinnaisuutta ja kokonaisvaltaisuutta. Tärkeä kysymys on, miksi Paavolainen epäonnistui yrityksessään käynnistää *Synkän yksinpuhelun* julkaisulla tilinteko suomalaisen lähihistorian ja kansallisen mentaliteetin osalta. Keskeinen kritiikkini kohde on traditionaalis-konservatiivinen historiankirjoitus ja sen lanseeraama kansallisen selviytymistarinan myytti.

Kappaleessa kuusi *Coda* teen yhteenvetoa tutkielmastani. Pohdin Paavolaisen kirjallisen uran tyrehtymistä *Synkän yksinpuhelun* julkaisun myötä ja analysoin resonoivan intellektuellin aseman katoamista sodan jälkeisessä jälleenrakentamisen ilmapiirissä. Lopuksi hahmottelen Paavolaisen kirjoitusten kautta hänen koko kirjallisen uransa kestänyttä vaihtoehtoisen eli maailmankansalaisen subjektiivisuuden etsintäänsä.

1.2. AIKAISEMMASTA PAAVOLAISETUTKIMUKSESTA

Vaikka yksikään kirjoittamani lause ei jäisi elämään, minun merkitystäni omalle ajalleni ei voida kieltää.

Olavi Paavolainen Matti Kurjensaaren mukaan (ks. J. Paavolainen 1991, 260)²⁵

Tämä Jaakko Paavolaisen biografisen teoksen *Olavi Paavolainen – keulakuva* (1991) takakanteen painettu Olavi Paavolaisen omaa merkitystään kuvaileva lause on käynyt toteen etenkin tarkasteltaessa Suomen 1920–40-luvun kulttuuria ja siitä tehtyä tutkimusta, jossa vilisee viittauksia Paavolaisen toimintaan ja kirjoituksiin. Olavi Paavolainen Seuran puheenjohtaja Antero Jyränki kuvaakin oivallisesti Paavolaisen innostavaa vaikutusta tutkijaan:

Kirjailija tuntuu kääntävän tarkastelijalleen aina sen puolen, josta asianomainen on kiinnostunut mutta jättää samalla sen tunteen, että läheskään kaikkea ei ole vielä sanottu. (Jyränki 2003; teoksessa Terho 2003)

Vaikka Paavolaisen vaikutus omalle ajalleen tunnustetaan yleisesti, hänen kirjoituksiaan arvotetaan usein myös pinnallisiksi ja suurpiirteisiksi. Tämä osaltaan johtuu siitä, että Paavolainen ei teoretisoinut teoksissaan akateemisesti, vaan yritti hahmottaa oman aikansa

²⁵ Paavolaisen ystävä Onni Halla (1898–1981) kiinnitti tähän ilmaukseen huomiota Eero Saarenheimon haastattelussa ihmetellen ”kuinka paljon Paavolaisesta on kirjoitettu ja tullaan kirjoittamaan” (Mauriala 2005, 169–170). Mielestäni Hallan tarkoitus oli osaltaan hienovaraisesti kritisoida sitä *myyttistä käsitystä*, joka Paavolaisesta on syntynyt hänen läheisen ystävänsä Ilmari Pimiän (1897–1989) kertomusten kautta. Matti Kurjensaari muistaa Paavolaisen sanat seuraavaan tyyliin *Uuden Kuvalehden* artikkelissaan:

”[...] Polkupyörämatkalla Kannaksen Muolaan pitäjässä sanoit: – Ainoakaan rivi, jonka minä olen kirjoittanut, ei jää elämään minun jälkeeni, mutta minun merkitystäni kirjallisen elämän motorisena voimana ei voida kieltää eikä unohtaa.” (teoksesta J. Paavolainen 1991, 260)

keskeisimmät kehityslinjat ja kokonaisuudet eläytyvän metodin avulla.²⁶ Kun Paavolainen oli lavastanut maailmantapahtumat draamalliseen perusasetelmaan, hän pisti teorit toimimaan teksteissään tarinankertomisen ehdoilla.

Paavolaisesta on kirjoitettu varsin paljon: kaksi varsin suppeaa biografista teosta (Matti Kurjensaari 1975 ja Jaakko Paavolainen 1991),²⁷ lukuisia artikkeleita ja sanomalehtikirjoituksia, muutamia pro gradu -opinnäytetöitä ja väitöskirjoja. Tästä huolimatta suuri kokonaisselvitys hänen elämästään ja yksityiskohtaisempi teosten analyysi edelleen puuttuvat. Paavolaista kirjoitetut biografiset teokset ovat sinänsä arvokkaita kun haluamme seurata hänen elämäntarinansa kronologiaa. Teoksien suppeus (noin 250–300 sivua) ja fokusointi Paavolaisen elämän päävaiheisiin johtaa biografiit kuitenkin yleiseen virhekäsitykseen, jonka mukaan Paavolainen oli vain esteetikko, joka ei ymmärtänyt politiikasta mitään.²⁸ Tämän virheellisen otaksuman tiivistä Paavolaisen älyllinen kilpakumppani, Martti Haavio, retrospektiivisessä ”päiväkirjassaan” *Me marssimme Aunuksen teitä*:

Paavolainen oli lähinnä esteetti, kuten näkyy hänen Saksan-kirjastaan. Poliitiikkaa hän ei ymmärrä vähääkään – miksi hän muuten niin innostuneesti suhtautuisi tuossa teoksessaan natseihin; aivan kritiikitöntä. (Haavio 1969, 164)²⁹

²⁶ Mielestäni Paavolais-tutkimuksen yksi suurimmista ongelmista piilee juuri hänen tekstien tulkintahorisontin rajoittamisessa ”ylirationalisoimisen” tai ”yliteoretisoinnin” välttämiseksi (esim. Laamanen 2006, 10). Tämä on johtanut Paavolaisen tekstien intertekstuaalisten suhteiden väheksymiseen, eikä häntä tämän vuoksi ole kytketty esimerkiksi Huxleyn, Lawrencen, Ellisin tai Freudin kirjoituksiin, joiden vaikutuksesta Paavolaisen ajatteluun ja tuotantoon todistivat jo hänen aikalaisensa. Paavolaisen lukeneisuuden pintapuolisuuden korostaminen – hänen 1930-luvun tuotannon vertaaminen lähinnä 1800-luvun lopun ranskalaiseen kirjallisuuteen – on johtanut hänen oivalluksiensa ja lukeneisuutensa vähättelyyn.

²⁷ Nämä biografiat ovat aikalaiskuvaukseen perustava Paavolaisen ystävän Matti Kurjensaaren *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva* (1975) sekä Olavin sukulaisen Jaakko Paavolaisen tutkimus *Olavi Paavolainen – keulakuva* (1991). Kurjensaari hahmottelee ja analysoi biografiassaan Paavolaisen eri persoonia (lat. persona eli naamio) varsin kiitettävästi. Kurjensaarella on Paavolaisen ystävänä ja aikalaisena kerrottavanaan paljon mielenkiintoisia anekdootteja ja kuulopuheina taltioituja keskusteluja, jotka muuten olisivat vaipuneet historian hämärään. Jaakko Paavolaisen kronologinen biografia puolestaan korostaa sukulaissuhteensa etua ja käsittää teoksensa ”dokumentoivana realismina”, joka pyrkii objektiviteettiin. Jaakko Paavolainen (1991, 279) syyttää Kurjensaarta ”historioitsijan otteen puuttumisesta” ja kronikoitsevan elämäkerran tekemisestä ”kokijana ja näkijänä” (1991, 6).

²⁸ Tämä osaltaan johtuu Kurjensaaren ja J. Paavolaisen suppeasta tavasta nähdä politiikka yhteiskunnallisten instanssien alana (eduskunta, hallitus, presidentti). He eivät ymmärrä Paavolaisen tavassa irtisanoutua kaikista yhteiskunnallisista liikkeistä ilmenevän juuri Paavolaisen poliittisuus, joka avaa hänelle sitoutumattoman intellektuellin kriittisen position.

²⁹ Martti Haavio, joka kirjoitti runoja P. Mustapään pseudonyymillä, tunnettiin Kurjensaaren mukaan (1975, 260) Tulenkantajien piirissä poliittisävyisellä nimityksellä ”Musta-Martti”. Kansanrunoutentutkijana, heimoromantikkona, tulenkantajana ja akateemikkona tunnettu korostetun kansallinen Haavio muodosti

Omaan aikaan sopimattomana figuurina Paavolainen on tutkijan mielikuvituksen liikkeelle sysäävä hahmo. Tulkitsemalla Paavolaisen resonoivaa kirjoitusta vasten hänen omaa aikaansa tutkija pystyy nostamaan esille aikakauden keskeisiä kiistakysymyksiä ja aikalaisia askarruttavia probleemeja.

Paavolaisesta ei löydy lähtökohtaisesti poliittista analyysia lukuun ottamatta neljää artikkelia ja yhtä pro gradu -tutkielmaa. Poikkeuksellisina Paavolais-luentoina politiikantutkimuksen osalta ovat Tuija Parvikon poliittisen uudelleenarvioimisen teemaa työstävät artikkelit *Aikalaisen arvostelukyky ja muistin politiikka* (2002), *Päiväkirja poliittisena tekona: Olavi Paavolaisen Synkän yksinpuhelun poliittinen luenta* (2007) ja *Poliittinen murhenäytelmä. Olavi Paavolainen jatkosodan kriitikkona* (2008). Näissä kirjoituksissa Parvikko tutkii Paavolaisen positiota kansakunnan kriitikkona. Parvikon käsittelemiä aiheita *Synkän yksinpuhelun* osalta ovat päiväkirjalla politikointi, tuomitseminen ja kansakunnan lähihistorian uudelleenarviointi. Oman tutkielmani lähtökohdat ovat velkaa Parvikon artikkelien ideoille, joihin tutustuminen selvensi tutkimukseni kysymyksenasettelua ja rakennetta. Tutkielmani on tietysti mielessä Parvikon artikkeleiden perusteellinen laajennus sekä tarvittaessa myös kritiikki. Toisena Paavolaisen tuotannon poliittisuuden ymmärtäneenä tutkijana pidän Jukka Kanervaa, joka temaattisesti etenevässä artikkelissaan *An Eye Looking At The Masses. On Olavi Paavolainen's Method of Examining The Process of Politics* (1987) analysoi Paavolaisen eläytyvää metodia ja kehon politiikkaa. Kanervan artikkeli on oikeastaan ainut yritys Paavolaisen eläytyvän metodin teoretisoimiseksi. Hän analysoi Paavolaisen eläytymismetodia politiikan prosessin ymmärtämisen kannalta. Toinen keskeinen teema

kosmopoliitti Paavolaiselle selvän vastakohtan. Kurjensaari on oivaltanut Paavolais-biografiassaan (1975, osiossa *Tieteellinen karjalainen ja tunteellinen*, 259–267) Olavin tarvinneen ja käyttäneen Haaviota omien ajatustensa ja kirjoituksiensa resonaattorina. Paavolainen tuntui elävän koko elämänsä voimakkaiden vastakohtien kautta. Haavio edusti hänelle monessa suhteessa elintärkeää kontrastia, jonka kautta hän pystyi määrittämään tarkemmin omaa asemaansa ja selkeyttämään argumentointiaan. Haavion katkeruus Paavolaiseen syntyi pitkälti mustasukkaisuuden kautta. Keikarimainen ja naismaisia piiteitä omaava Olavi ärsytti Haaviota. Martin ihastus ja tuleva vaimo, avoin ja välitön Elsa Enäjärvi, viihtyi paremmin seurapiirikuningas Paavolaisen seurassa. Kurjensaaren mukaan (1975, 262) Haavion skisma Paavolaiseen on ymmärrettävissä Paavolaisen ja Raoul af Hällströmin 20-luvun lopun Pariisin matkan kautta. He veivät Elsa Enäjärven (tyttönimeltään Eklund) rue Bondelin bordelliin. Enäjärvi piti bordellia naisen alennustilana ja kirjoitti Haaviolle tapahtuneesta. Haavio paheksui käyntiä ja piti Paavolaista pääsyyllisenä. Lisäjännitettä lisäsi se seikka, että Enäjärvi oli ennen matkaa suhtautunut Haavion kosintaan torjuvasti.

Martti Haavion ja Elsa Enäjärvi-Haavion päiväkirjat sekä kirjeet viisiosaiseksi *Valistuksen sukutarinaksi* toimittanut tytär Katariina Eskola on kiinnittänyt teoksiin kirjoitetuissa johdannoissaan huomiota Martin ja Elsan nuoruuden Suur-Suomi-ajattelun aktivoitumiseen jatkosodan aikana. Martin ja Elsan kirjeissä sekä päiväkirjamerkinnöissä on havaittavissa Suur-Suomi-ajatteluun kuuluvia imperialistisia ja rasistisia piirteitä.

artikkelissa on Paavolaisen näkeminen ensimmäisenä suomalaisena kehon poliittisuuden ymmärtäjänä: vierailu kolmannessa valtakunnassa herätti Paavolaisen ymmärtämään varhain politiikan estetisoimisen prosessin, jonka käsittäminen oli tarpeen toisen maailmansodan propagandasodassa.³⁰

Paavolaisen tuotantoa 1920-luvun nuoruuden varhaisrunoista aina *Suursiivoukseen* (1932) asti on tutkittu kohtalaisen laajasti. Ritva Hapuli on väitöskirjaan perustuvassa teoksessaan *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja nykyaika* (1995) kartoittanut Paavolaisen kirjallisen uran alkuajat varhaisista runokokoelmista *Nykyaikaa etsimässä* (1929) -esikoisproosateokseen saakka.³¹ Vesa Maurialan tutkimus *Uutta aikaa etsimässä. Individualismi, moderni ja kulttuurikritiikki tulenkantajien elämässä 1920- ja 1930-luvulla* (2005) käsittelee puolestaan laaja-alaisesti Paavolaista tulenkantajien kulttuuritaistelun dynamona. Mauriala hyödyntää tutkielmassaan monipuolisesti tulenkantajien alkuperäislähteitä ja muistiinpanoja pyrkiessään muodostamaan tulenkantajien ja Paavolaisen kirjoitusten perusteella *maailmankansalaisen subjektia*.

Merkillisenä aukkona Paavolais-tutkimuksessa pidän hänen 1930-luvun matkakirjojensa puutteellista tutkimusta. 1930-luvun alkuvuosien aikana Paavolainen kiinnostui yhteiskunnallisesta kirjallisuudesta lukien muun muassa Suursiivousta varten kattavasti sosiologiaa. Hänen kirjoituksensa viittaavat lisääntyvissä määrin psykoanalyysin ideoihin. Samaan aikaan Paavolaisen tietoisuus sitoutumattoman intellektuellin asemasta ja tehtävästä yhteiskunnassa syvenee. Paavolaisen ajattelu *politisoitui* mielestäni teoksien *Suursiivous* (1932) ja *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) välisenä aikana. Kirjallinen pamfletti *Suursiivous* jäi Paavolaisen mukaan vielä puolitiehen siitä, mitä hän halusi sanoa. Paavolaisen provosoiva käyttäytyminen, poleemiset haastattelut ja kirjoitukset vuoden 1945 aikana, ennen kansallissosialistiseen Saksaan matkustamista, antavat kuvan aktiivisesta *kulttuuritaistelusta*. Paavolaisen 1930-luvun puolivälin jälkeisiä matkakirjoja olisi luettava vasten Paavolaisen aikalaisintellektuellien tietoutta natsi-Saksasta, fasisti-Italiasta ja kommunisti-Neuvostoliitosta. Kulttuuritaisteluun osallistuvien matkakirjojen synteessä ja huipentumana voidaan pitää *Synkkää yksinpuhelua*, jossa

³⁰ Paavolaisen eläytyvästä metodista sekä Kanervan ja Reinersin teksteistä enemmän ks. kpl 1.5.

³¹ Hapuli käsittelee Paavolaisen esikoisproosateoksen *Nykyaikaa etsimässä* (1929) syntyprosessia ja viittauskohteita kiitettävästi. Teoksensa viimeisessä kappaleessa Hapuli lukee gender-teorioiden kautta Paavolaisen ja toisen kulttuurikriitikon Roland af Hällströmin tekstejä, joissa miehin katse sukupuolistaa käsiteltävät asiat (kaupungit, laitteet) arkkityypiksi naiseuden malleiksi.

Paavolainen lopulta kääntää kriittisen katseensa takaisin Suomeen. Ville Laamasen pro gradu -työ *Vaistojen ja järjen taistelu. Olavi Paavolainen totalitarististen ihmiskäsitysten tulkkina 1930-luvulla* (2006) on oikeastaan ainoa suppea tutkielma Paavolaisen 1930-luvun puolivälin jälkeisistä matkakirjoista. Teoksessaan Laamasen käsittelee Paavolaisen 1930-luvun kirjoituksia totalitaristisen ihmisen synnystä. Laamasen temaattinen käsittelytapa käy läpi totalitarismin suhdetta uskontoon (pääasiassa kristinuskoon), ruumiinkulttuuria sekä miehen ja naisen välistä suhdetta.³² Paavolaisen 1930-luvun tuotantoa on tulkinnut myös Ilona Reiners artikkelissaan *Ruumiin politiikkaa, teräksistä romantiikkaa: Olavi Paavolainen Kolmannen valtakunnan vieraana* (1997). Reiners käsittelee samoja teemoja kuin Kanerva, mutta hänen tulkintansa kiinnittää huomionsa pääosin *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen analyysiin. Frankfurtin koulukuntaan orientoituneen Reinersin artikkeli korostaa politiikan estetisoimisen vaikutuksia Paavolaisen kirjoituksiin. Tästä johtuen Reinersin tulkinta Paavolaisen eläytyvän metodin käytöstä kansallissosialistisen Saksan analysoimiseksi johtaa päätelmään, jonka mukaisesti Paavolaisen metodi ilmaisee vaarallisen ambivalenttia suhtautumista arvokysymyksiin.

Vaikka *Synkästä yksinpuhelusta* on kirjoitettu lukuisia arvosteluja, muutamia artikkeleita ja opinnäytetöitä ainoa laajempi tutkimus *Synkästä yksinpuhelusta* on Helsingin yliopiston yleisen kirjallisuustieteen professorin H. K. Riikosen tutkielma Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta* (1995). H. K. Riikosen kirjallisuustieteellisesti orientoitunut teos on toiminut tutkielmani ensyklopediana, josta olen voinut nopeasti tarkistaa *Synkän yksinpuhelun* tapahtumia ja henkilöitä sekä jäsentää tutkielmani rakennetta johdonmukaisemmaksi. Se on myös tarjonnut erinomaisen opposition poliittiseen luentaan keskittyvän työni määrittämiseksi. H. K. Riikosen analyysi keskittyy hyvin pitkälti Paavolaisen Karjalan maisemakuvaukseen (karelianismi). Näin hän sulkee teoksen ulkopuolelle Paavolaisen päiväkirjan ei-assimiloituvan aineksen. Riikonen ei varsinaisesti käsittele Paavolaista yhteiskunnallisena ajattelijana tai toimijana, eikä liioin yritä osoittaa yhtymäkohtia Paavolaisen aikaisiin

³² Laamasen keskittyessä vertailemaan Paavolaisen matkakirjojen suhdetta ulkomaalaisiin totalitarismin teoreetikoihin hän jättää käsittelemättä Paavolaisen muotoutumisen yhteiskunnalliseksi ajattelijaksi. Laamasen tutkimuksessa ei suppeudesta johtuen ole havaittavissa ulkopuolisen intellektuellin aseman pohtimista tai matkakirjojen poleemisen suhteen asettamista vasten muiden aikalaisintellektuellien kirjoituksia.

radikaaleihin intellektuelleihin tai laajemmin taiteellis-yhteiskunnallisiin liikkeisiin.³³ Pysin tutkielmallani laajentamaan Riikosen aukaisemia polkuja, joita ovat tulkinat *Synkän yksinpuhelun* satiirista³⁴ ja teoksen suhde suomalaiseen historiankirjoitukseen.³⁵ Asetan nämä teemat kansallisvaltion identiteettiprojektin kontekstiin, jonka kritiikkinä ne ilmenevät. Riikosen teoksen ilmestymisvuosi 1995 rajoittaa myös muutamassa tapauksessa hänen vertailevaa lähestymistapaansa.³⁶

³³ Esimerkiksi Paavolaisen läheiset suhteet kirjailija- ja taiteilijayhdistys Kiilaan ansaitsevat tarkempaa tutkimusta. Kiila ry. on vuonna 1936 perustettu vasemmistolainen kulttuurijärjestö, joka perustettiin oikeistolaisen ilmapiirin voimistettua Suomessa 1930-luvulla. Kiila oli tärkeä foorumi vasemmistolaiselle ajatusmaailmalle ja sen julkaisemalle kritiikeille, koska julkisen vasemmistolaisen liikkeen toimintaedellytyksiä oli Lapuan liikkeen pelossa huomattavasti kavennettu. 1930-lukua leimasivat vasemmistolaisia kirjailijoita kohtaan nostetut painokanneoikeudenkäynnit. Heitä ei myöskään hyväksytty Suomen Kirjailijaliiton jäseniksi. Kiilan ydinryhmä syntyi Jarno Pennasen toimittaman *Kirjallisuuslehden* ja Erkki Valan *Tulenkantajat* -lehden ympärille. Muita tunnettuja alkuaikojen kiilalaisia olivat mm. Katri Vala, Pentti Haanpää, Elvi Sinervo, Arvo Turtiainen, Viljo Kajava, Raoul Palmgren ja Otto Varhia.

³⁴ Osiossa *V Satiirin ainekset Synkässä yksinpuhelussa* (Riikonen 1995, 135–145).

³⁵ Osiossa *VII Päiväkirja – taideteos. 4. Synkkä yksinpuhelu historiankirjoituksen lähteenä ja illustroitina* (Riikonen 1995, 170–176).

³⁶ Riikosen teoksen ilmestymisvuodesta ja akateemisesta kohteliaisuudesta johtuen hän suhtautuu sangen neutraalisti Paavolaisen ja Haavion jatkosodasta teoksien vertailuun. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven tyttären Katarina Eskolan vanhempiensa päiväkirjojen ja kirjeenvaihdon toimittaminen viisisosaisena ”valistuksen sukutarinana” alkoi neljä vuotta Riikosen teoksen ilmestymisen jälkeen, jolloin ensimmäinen osa *Kahden. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven päiväkirjat ja kirjeet 1920–1927* ilmestyi (1999). Tämän vuoksi Riikonen on teoksensa osassa *IX Olavi Paavolainen ja Martti Haavio: Kaksi sotapäiväkirjan pitäjää* (1995, 185–209) joutunut käyttämään pääasiallisena lähteenään Haavion epäluotettavaa retrospektiivistä ”päiväkirjaa” *Me marssimme Aunuksen teitä. Päiväkirja sodan vuosilta 1941–1942* (1969), P. Mustapään runoja (Haavion pseudonyymi) ja Haavion toisen vaimon Aale Tynni-Haavion postuumisti toimittamaa teosta *Olen vielä kaukana. Martti Haavio – P. Mustapää 20-luvun maisemassa* (1978), joka perustuu Aalelle jääneeseen Martin kirjalliseen jäämistöön.

Me marssimme Aunuksen teitä ja *Olen vielä kaukana* -teoksien vertaileminen Eskolan myöhemmin toimittamaan autenttiseen kirjeenvaihtoon ja päiväkirjoihin osoittaakin Haavion korjailleen ja suorastaan valehdelleen *Me marssimme Aunuksen teitä* -teoksessaan. Haavion Aunuksen valloituksen keskittyvän teoksen lukeminen hämmästyttää ”merkkimiesformaattimaisella” kirjoitustyyllillään, jossa kuvataan sota vailla inhimillistä kärsimystä ja epäröintiä. Haavio on eliminoinut teoksestaan kuoleman todellisuuden, epäonnistumiset sekä kaiken henkilökohtaisuuden. Nykytutkijan tulee huomata se valtava ero, joka näiden kahden miehen aatteellisessa suuntautumisessa sotaan oli ja kuinka systemaattisesti Haavio yritti vähätellä ja mitätöidä Paavolaisen saavutukset etenkin *Synkän yksinpuhelun* ilmestymisen jälkeen. Eskolan viisisosaisen toimitustyön teokset: *Kahden* (1999), *Yhdessä* (2000), *Sodassa* (2001), *Itään* (2002) ja *Autius lehtipuissa* (2003).

1.3. SYNKÄN YKSINPUHELUN KAKSI VERSIOTA (1946/1960) JA RUOTSINNOSSA FINLANDIA I MOLL. DAGSBOKBLAD FRÅN ÅREN 1941–1944 (1947)

”Tämä juuri on Paavolais-tutkijoita harmittava seikka: matkalaukku, jonka sanotaan sisältäneen keskeisen aineiston, tuhoutui jollakin tavalla.”

H. K. Riikonen elokuussa 2002 (teoksesta Eskola 2002, 26)

Palaaminen alkuperäislähteelle eli *Synkän yksinpuhelun* käsikirjoitukseen ei valitettavasti ole vielä mahdollista, koska sitä ei ole löytynyt ja sen epäillään olevan tuhoutunut. Niinpä tutkijan on keskityttävä tutkimaan *Synkän yksinpuhelun* kahta eri versiota (1946/1960) sekä teoksen ruotsinnosta *Finlandia i moll. Dagsbokblad från åren 1941–1944* (1947). Paavolaisen 1960-luvun alussa toimittama *Valitut teokset I-IV* -teossarja³⁷ muutti alkuperäisten teosten sisältöä niin kirjoituksen kuin kuvienkin osalta.³⁸ *Synkän yksinpuhelun* toinen painos julkaistiin Paavolaisen vaatimuksesta sarjassa ensimmäisenä (VT IV 1960).³⁹ Se sisältää muista Paavolaisen *Valituista teoksista* poiketen useita poistoja, tekstin uudelleenasettelua, tautologian karsimista, henkilöiden nimien oikeinkirjoituksen korjauksia sekä valokuvien karsintaa, vaihtoa ja uudelleensijoittelua. H. K. Riikosen mukaan (1995, 161) uusitusmuodossaan *Synkkä yksinpuhelu* pyrkii irtautumaan aikalaisdokumentin luonteestaan ja lähestymään yleispätevää esitystä. Poistoissa näkyy kuitenkin myös uuden aikakauden vaikutus sekä Paavolaisen halu poistaa tai lieventää läheisiin ihmisiin kohdistuvaa satiiria ja ivaa. Tutkielmani keskittyy ensisijaisesti *Synkän*

³⁷ Eino Leino -palkinnon voitto vuonna 1960 ja sitä seurannut *Olavi Paavolainen Valitut teokset I-IV* -teossarjan toimittaminen johti Paavolaisen tuotannon osittaiseen rehabilitointiin. Teossarja kronologisessa järjestyksessä: *Valitut teokset IV Synkkä yksinpuhelu* (1960), *Valitut teokset I Nykyaikaa etsimässä ja Suursiivous* (1961), *Valitut teokset II Keulakuvat ja Lähtö ja Loitsu* (1961) ja *Valitut teokset III Kolmannen valtakunnan vieraana ja Risti ja hakaristi* (1961).

³⁸ Ainoa tutkija, joka on kiinnittänyt huomiota *Synkän yksinpuhelun* eri versioihin, on H. K. Riikonen (1995). Paavolainen itse ei maininnut uudessa painoksessaan kyseisistä poistoista, eikä valitettavasti edes Paavolaisbiografii (Kurjensaari 1975 ja J. Paavolainen 1991) ole kiinnittäneet asiaan mitään huomiota. Jopa *Valitut teokset* -kirjasarjan johdannon kirjoittanut Kai Laitinen (1961, XII) väittää, että Paavolaisen teokset ilmestyvät sarjassa: ”[...] niin tekstinsä kuin kuvituksensa puolesta melkein muuttumattomina, ainoastaan kohdittain hivenerä lyhennettyinä.”

Synkän yksinpuhelun kahden eri version eroista ks. Riikonen (1995, 155–161) ja Ralf Parlandin ruotsinnoksesta ks. Riikonen (1995, 177–181). Vuonna 2006 julkaistun taskukirjaversioon teksti perustuu toiseen painokseen (1960), eikä siinä ole kuvitusta lainkaan.

³⁹ Kai Laitinen huomautti Kirstille haastattelussaan (Kirsti 1964), että Paavolainen asetti teossarjan toimitukselle ehdon, jonka mukaan ensimmäinen julkaistu teos olisi nimenomaan hänen viimeiseksi teoksekseen jäänyt *Synkkä yksinpuhelu*.

yksinpuhelun alkuperäisniteisiin I–II (1946), mutta huomautan analyysissäni myös poistoista ja tekstin muokkauksista aina kun näen niiden olevan relevantteja käsiteltävän asian kannalta.

H. K. Riikosen mukaan (1995, 155) vuoden 1960 teoksessa käytetty tekstin lyhenteleminen ja muokkaus palveli Paavolaisen tarkoitusta tarjota uudesta versiosta eheämpi lukukokemus ja enemmän taideteoksen kaltainen elämys, mutta pelkäänsä tästä ei ole kysymys. Vuoden 1960 muodossaan *Synkkä yksinpuhelu* on kadottanut osan siitä radikaalisuudesta ja avoimuudesta, jota sen alkuperäinen muoto ja argumentointi ilmaisivat. Paavolainen on toisessa painoksessa muun muassa minimoinut viittaukset lähisukulaisiin (SY 1946 II 21.–23.4.1944.), jättänyt pois useita mainintoja moderneista kirjailijoista ja heidän teoksistaan sekä karsinut erittäin mittavasti elokuvahuomioita ja -kriittikkejään.⁴⁰ Paavolainen on myös poistanut kohtia, joissa kirjailija kuvaa omaa mielentilaansa ja vaikeuksiaan TK-kirjoittajana (SY 1946 II 29.2.1944) ja –valokuvaajana (SY 1946 I 19.11. – 4.12.1941). Keskeisiä ”siistimisen” kohteita ovat päiväkirjalle ominaisten halventavien huomautuksien, henkilöiden saksalaisyhteyksien nimeämisen⁴¹ ja suomalaisten huonon Venäjä-tuntemuksen (SY II 20.3.1943) poistot. Paavolainen on myös lisännyt useissa kohdissa tekstiin henkilöiden nimiä, joita ei ole teoksen ensimmäisessä painoksessa. Riikonen jättää teoksessaan luettelematta muutamia Paavolaisen nopeiden huomioiden ja mielentilojen kuvauksien poistoja, jotka 1960-luvun ilmapiirissä saatettiin kokea kommunistisiksi ilmauksiksi, anglosaksien kritiikiksi (SY I 1946 8.8.1939, 13–14) tai yksinäisyyden aiheuttamiksi päiväkirjapurkauksiksi (SY I 1946 14–15).⁴²

⁴⁰ SY 1946 I–II 20.5.1943, 13.5.1942, 17.9.1942, 17.2.1943. Näin *Synkän yksinpuhelun* toinen painos ei anna lukijalleen täyteläistä kuvaa siitä intensiteetistä, millä Paavolainen seurasi jatkosodan aikaista kulttuurielämää Suomessa.

⁴¹ Poistettuja halventavia huomautuksia: TK-mies Tapio Hiisivaaraa Paavolainen syyttää sotareportterin maineen päähän hurauttamisesta ja pienen miehen Napoleon-komplekseista” (SY 1946 I 5.11.1941, 255), Yrjö Jylhän taistelurunojen ironia (SY 1946 I 1.12.1941, 276), Paavolaisen pilkallinen suhtautuminen entiseen matematiikan opettajaansa Rolf Nevanlinnan oikeistolaiseen menneisyyteen (SY 1946 II 6.3.1943).

⁴² Esimerkiksi *Eurooppalainen odyssia* -jakson alussa Paavolainen kritisoi Neuvostoliitosta palatessaan anglosaksisen porvarismaailman ”salaista porttoilua” ja siihen sisältyvää kulutushysteriaa:

”Laivalla on aniharva matkustaja. Vain laimeasti kapinoin matkustajaluokassa heti näkyviini työntyvää »porvarillista» maailmankuvaa vastaan. Siihen aina salaisesti kätkeytyvä porttoilu esiintyy jo loistossaan jo kuusitoistavuotiaassa amerikkalaisessa tytössä, joka ei voi heittää laivamiehiin ainoatakaan silmäystä tai pyytää karvarintaista stuerttia tuomaan vesilasias antamatta itsestään säteillä »sex appeilia». (SY I 1946 Lähtö Neuvostoliitosta 14–15, kursivointi lisätty)

Kuvituksen osalta Paavolaisen keskeisin muutos on ensimmäisen painoksen suojakannen, August Rodinin *Ajattelijan* (Le Penseur 1902),⁴³ vaihtaminen valokuvaan, jossa Paavolainen nojaa vanhaan aunukselaiseen pirttiin.⁴⁴ Rodinin veistoksesta piirretyn kuvan tarkoitus oli ilmeisesti kuvata allegorisesti ja mahtipontisesti *Synkässä yksinpuhelussa* ilmenevää mietintään vaipunutta, mutta voimakasta sisäistä taistelua käyvää runoilija-intellektuellia. Toinen kuvapoisto on *Eurooppalainen Odysseia* -jakson ensimmäisestä kuvaliitteestä poistettu valokuva Istanbulin Kultaisen Sarven rantojen vanhoista hautausmaista, jonka Paavolainen korvasi valokuvalla itsestään istumassa Akropoliksen pohjoislaidalla sijaitsevan Pallas Athenelle omistetun Erekhtheion -tempelin edustalla. Tämä kuvavaihto viittaa Paavolaisen läpi elämän kestäneeseen kiinnostukseen antiikin Kreikan kulttuuriin ja taiteeseen, jota hän arvosti huolimatta kiihkeästä nykyajan kauneuden ja modernin ihmisen etsinnästä. Paavolainen varmastikin halusi myös lähentää valokuvallaan Pallas Athenen mytologisia ominaisuuksia suhteessa *Synkän yksinpuhelun* sisältöön sekä antaa *Eurooppalainen Odysseia* -jaksolleen eräänlaisen eurooppalaisen lakipisteen kulttuurin osalta.⁴⁵ Paavolainen on myös uudelleenasetellut toisen painoksen valokuvia tukeakseen paremmin kertomustaan.⁴⁶

Paavolainen osallistui myös teoksen ruotsinnoksen muokkaamiseen. *Finlandia i moll. Dagsbokblad från åren 1941–1944* ilmestyi vuoden 1947 lopussa kolmen kääntäjän yhteisvoimin. Paavolainen tunnettiin Ruotsissa kohtalaisen hyvin *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen (1936) ruotsinnoksen ilmestymisen jälkeen ja hänen teoksensa olivat saaneet aina positiivisen ja kannustavan vastaanoton. Ruotsalaiset kriitikot olivatkin ainoita, jotka osasivat yhdistää *Synkän yksinpuhelun* argumentoinnin Frietschin ja

⁴³ Rodinin veistoksen alkuperäinen nimi on *Runoilija*. Rodin perusti veistöksensä tematiikan Danten *Divina Commedia* -eepokseen ja halusi luoda sankarillisen figuurin Michelangelon tyyliin, joka edustaisi niin runoutta kuin älykkyyttäkin.

⁴⁴ Kuvan on ottanut TK-mies Kim Borg ja Paavolainen on nimennyt sen ”*Kirjoittaja Aunuksessa 1942*”.

⁴⁵ Pallas Athene on sotataidon, tiedon, viisauden jumalatar sekä Ateenan ja valtiuelämän vaaliija.

⁴⁶ Esimerkiksi ensimmäisen painoksen vuoden 1944 *Hallaöitä* -jakson viisi valokuvaa sisältävä kuvaliite, johon kuuluvat valokuvat Stalingradin taistelusta, yöllisestä autokolonnasta Leningradin jäillä, panssaritaistelusta Libyan erämaassa ja kaksi valokuvaa Normandian maihinnoususta. Kyseiset kuvat on asetettu toisessa painoksessa teoksen alkuun (*Eurooppalainen Odysseia* -jakso). Lisäksi Paavolainen on siirtänyt ensimmäisen painoksen jaksosta *Tširkakemin lumous* esteettisen valokuvan yhdestä Aunuksen öisestä joesta, kolme kuvaa rintaman viihdytysjoukoista sekä rintaman karnevalistisesta tunnelmasta toisessa painoksessa jaksoon *Karhumäen öitä*. Tätä rintamajoukkojen karnevalistista tunnelmaa kuvastaa etenkin valokuva viidestä ballerinoiksi pukeutuneista sotilaasta (”Kuva, joka ei selityksiä kaipaa.”) ja valokuva naiseksi meikatuista sotilaista nimeltä ”Miss Mutarovka” (”Kuuluista naisnäyttelijä »Miss Mutarovka«.”). Ks. karnevalismia käsittelevä kappale 4.4.1.

Lagerborgin teoksiin.⁴⁷ Riikonen (1995, 177–181) on osoittanut, että ruotsinnosta on muokattu erittäin voimakkaasti; sen lähes 1 000 sivusta oli jäljellä vain 350 ja teoksessa on selvää opportunistista asennetta suhteessa ruotsalaiseen yleisöön.⁴⁸ Tämä opportunistinen asenne ilmenee suomenruotsalaisia koskevien negatiivisten mainintojen poisjättämisessä. Poistetussa osiossa Paavolainen viittaa esimerkiksi AKS:n johtavien jäsenien kuuluvan Suomen ruotsinkielisiin sivistyssukuihin, joiden mukana liikkeeseen oli pesiytynyt ”pateettista, heroista ’viikinkihenkeä’”. Tämä sivistyneistön ”viikinkihenki” oli täysin vieras Suomen kansalle, johtuen sen pyrkimyksestä säilyttää ”yläluokan tekemä erottelu ’johtajien’ ja ’kansan’ välillä” (SY 1946 II 19.10.1943, 707–708). Paavolainen on myös poistanut ruotsinnoksesta vihjauksia ruotsalaisten suuryhtiöiden johtajien natsisympatioista ja heidän moraalittomasta taloudellisesta voitonpyynnistä toisen maailmansodan aikana.⁴⁹

1.4. KARJALA–AIHEISET KUVATEOKSET JA PAAVOLAISEN SUHDE PUOLUSTUSVOIMIIN

Kaameata hommaa tällainen fraaseilla ontuvan isänmaallis-sentimentaalisen tekstin laatiminen. Että siihen edes jossakin muodossa on pystynyt, on varmin merkki, paitsi sota-ajasta, myöskin ihmisen vanhenemisesta ja resignoitumisesta.

Olavi Paavolaisen kirje Matti Kurjensaarelle 22.6.1940 (teoksesta J. Paavolainen 1991, 167)

Maailmansotien välisenä aikana nationalismi laajeni rajariitojen, vaalien, kansanäänestyksen ja kieltä koskevien vaatimusten ulkopuolelle. Tänä ajanjaksona joukkotiedotusvälineet nousivat tärkeimmäksi ideologioita yhtenäistäväksi, standardisoivaksi ja muuttavaksi voimaksi. Radiota, elokuvaa ja televisiota hyödynnettiin sekä yksilöllisessä että valtiollisessa propagandassa. Urheilu muuttui maailmanlaajuiseksi

⁴⁷ Tämä todennäköisesti johtui lievemmästä sensuurista, josta johtuen Ruotsissa oltiin jo tietoisia uuden kirjallisen genren, ”tilityskirjallisuuden” synnystä.

⁴⁸ Ks. J. Paavolainen 1991, 232–233.

⁴⁹ Tämän sodankäynnin perustavan taloudellisen luonteen on C. L. Lundin sekä myöhempi suomalainen elokuva ottanut käsiteltäväkseen. Rauni Mollbergin toisen maailmansodan aikaiseen Petsamon nikkelitehdaskylään sijoittuva groteski elokuva *’Ystävät, toverit’* (1990) toimii analyysinä teollisuusjohtajan moraalittomasta voitonpyynnistä. Elokuvan käsikirjoittajana toimi kirjailija Joni Skiftesvik.

joukkotapahtumaksi, jonka kautta kaikki, mutta erityisesti nuoret miehet, pyrittiin samaistamaan kansakuntaan. Toisessa maailmansodassa, jota voidaan kutsua myös ensimmäiseksi totaaliseksi propagandasodaksi, propaganda lävisti kansakunnat. Sillä oli äärimmäisen tärkeä tehtävä pitää kansalaiset taistelutahtoisina ja kytkeä uhrautumisen kultti kansakuntaan sekä sen joukkoliikkeisiin.

Suomen jatkosodan aikainen kuvaustoiminta organisoitiin hyödyntäen talvisodan kokemuksia ja käyttäen esikuvana Saksan sotilaallista propagandakoneistoa.⁵⁰ Julkisessa keskustelussa toiminnasta käytettiin nimitystä ”tiedotus- ja valistustoiminta”, mutta niin Puolustusministeriön, Valtion Tiedotuslaitoksen kuin Pääesikunnan Kuvaosaston (myöhemmin Pääesikunnan Kuvakeskus) virkailijat käyttivät mielellään nimitystä ”sotapropaganda”.⁵¹ Jatkosodan alkaessa valokuvaaminen ja liikkuvan kuvan tallentaminen siirtyvät Puolustusministeriön Pääesikunnan Kuvakeskuksen 50:lle TK-valokuvaajalle. Samalla kiellettiin kaikkien muiden yksilöiden kuvaustoiminta. TK-kuvaajille annetut ohjeet soveltuvat hyvin myös kuvaamaan TK-kirjoittajien ja -kuvittajien rajattua taiteellista vapautta. Ohjeet sisältävät niin kehotuksia kuin kieltoja. TK-kuvaajien tuli kuvata:

- sotatoimien kulkua esittäviä aiheita,
- suomalaista sotilasta siten, että hänelle ominaiset piirteet ja taistelutavat tulevat esille,
- aseita toiminnassa erilaisissa tehtävissä ja vaihtelevassa maastossa,
- linnoituslaitteita, kenttävarustustöitä, sekä omia että vihollisen myös siten, että aseiden aiheuttamat vauriot ilmenevät,
- eri aselajien toimintaa mahdollisimman monipuolisesti,
- takaisin vallattujen alueita siinä kunnossa kuin ne ovat jääneet joukkojemme käsiin,
- vallatun alueen näkymät puhtaasti maasto- ja maisemakuvina,
- Itä-Karjalan asujaimistosta kuvia, jotka todistavat heidän ja suomalaisten sukulaisuuden,
- aiheita, jotka todistavat vihollisen julmuuksista ja tappioiden suuruutta.

⁵⁰ Jo vuonna 1937 Suomessa julkaistiin propagandan merkitystä korostava teos Olavi Huhtalan *Propaganda – uusi sodankäyntiväline*. Jatkosodan aikana Paavolaisen kriittinen näkemys propagandasta tarkentuu. Hänen mukaansa moderni propaganda on ”jotakin melkein diabolisen tietoisestä” ja sen teossa on ennen kaikkea tunnettava vihollinen (SY 1946 II 16.3.1943, 558). Vaikuttava propaganda käyttää Paavolaisen mukaan koko inhimillistä tunneasteikkoa (SY 1946 II 21.3.1943, 564).

⁵¹ Pahamaineisen propaganda -termin käyttö muutettiin Puolustusvoimissa jatkosodan alkuvaiheiden aikana neutraaliksi ”tiedotus- ja valistustoiminnaksi”.

(SotilaSSuomi, Image 2/87)⁵²

Jatkosodan alkuvaiheessa Paavolainen on vielä täynnä »vastaanottamisen» halua, koska hänelle on annettu ymmärtää, että hänen propagandamiehenä työskentelyltä odotetaan nimenomaan Karjalan maisemakuvauksien kirjoittamista (SY 1946 I 1.7.1941, 122). Paavolaisen kokoontuessa muiden propagandamiesten kanssa viikko ennen jatkosodan syttymistä Vilppulassa, hän kiinnittää huomiota propagandan merkittävään rooliin lähestyvässä sodassa:

Ensimmäisten joukossa tapaamani Martti Haavio kertoo enemmän Vilppulan poppoosta. Täällä muodostetaan saksalaisen mallin mukaiset propagandakomppaniat – modernit ja toimintakykyiset. Nyt ei enää olla talvisodassa, vaan propagandamiehet tulevat esittämään ennennäkemättömän upeata osaa. (SY 1946 I 19.6.1941, 108)

Välirauhan aikana (13.3.1940–25.6.1941) Paavolainen keskittyi Karjala-aiheisten kuvateosten toimittamiseen. Paavolaisella oli hänelle ominaiseen tapaansa suunnitteilla useimpiakin teoksia, mutta vain kuvateokset *Karjala – muistojen maa* (KMM 1940/41 avustajana Maija Suova) ja *Rakas entinen Karjala* (REK 1942/47 avustajana Ilmari Pimiä) julkaistiin, joista jälkimmäinen ilmestyi jatkosodan aikana.⁵³ *Rakas entinen Karjala* on valokuvista koostuva Karjalan Liiton muistojulkaisu. Edeltäjästään poiketen siinä ei ilmene arveluttavaa kansallista eetosta. *Rakas entinen Karjala* -valokuvateoksen julkaisulla Paavolainen pyrki välittämään todenmukaisen kuvakertomuksen Itä-Karjalasta, joka talvisodan myötä oli siirtynyt venäläisten hallintaan.⁵⁴ *Karjala – muistojen maa* -kuvateoksen toimittamisen myötä Paavolainen toimi yhteistyössä konservatiivisten piirien

⁵² Ohjeet löytyvät Reijo Porkan teoksesta *Sodasta kuvin* (1983 Suomen Valokuvataiteen Museon Säätiö).

⁵³ Näistä eniten työtä vaatinut teos oli julkaisematta jäänyt *Taistelu Aunuksesta* (1942/2011), jonka Paavolainen toimitti yhdessä Martti Haavion kanssa. Teos sisältää lukuisien TK-kirjoittajien tekstejä ja valokuvia, jotka pyrkivät tallentamaan Aunuksen valtauksen liittyvät historialliset tapahtumat. Helena Pilke on koonnut ja toimittanut julkaisematta jääneen *Taistelu Aunuksesta* -teoksen Paavolaisen ja Haavion arkistoista löytämistään käsikirjoituksista. 22. elokuuta 1941 kirjoittamassa esipuheessaan *Taistelu Aunuksesta. Jatkosodan suuteos, jonka sensuuri kielsi kahdesti* (Paavolainen & Haavio 1942/2011) Pilke kuvaa teosta kansallisen eetoksen ja Suur-Suomi-ajattelun hallitsemaksi. Paavolaisen kirjoituksia teoksessa on esipuheen lisäksi TK-kirjoitukset *Kollaa 1941*, *Aunus harmaasilmä*, *Tuntematon Vepsä*, *Taistelu melskeen tauottua* ja *Syvärin virsi*. Teoksesta enemmän ks. kpl 3.1.2.

⁵⁴ Kuvaavaa teoksen laatimisen ilmapiirille on se, että Paavolainen on valinnut mukaan itsestään kuvan, jossa hän kävelee Terijoen rannalla selkä kameraan päin. Kuva on sijoitettu sivulle, joka kuvaa karjalaisten kirjailijoiden inspiraation syntymistä. Kuvateksti: ”Olavi Paavolainen pohtii »Ristin ja hakaristin» ongelmia Terijoen autiolla rannalla”. Kyseisessä teoksessa Paavolainen oli nimenomaan povannut natsi-Saksan ja kommunistisen Neuvostoliiton välistä taistelua.

kanssa huolimatta siitä, että hän tunsi selvää vastenmielisyyttä heidän nationalistista eetostaan kohtaan.

22. kesäkuuta 1940 päivätyssä kirjeessään Paavolainen kirjoittaa Kurjensaarelle Fagerströmin ja Sandbergin kanssa yhteistyössä syntyvän Karjala-kirjan⁵⁵ laatimisen vastenmielisyydestä, johon hänet pakotti taloudellinen ahdinko. Hän oli samaan aikaan laatimassa kuvateosta *Karjala – muistojen maa*,⁵⁶ joka edellisestä teoksesta poiketen ilmestyi kauppoihin 27. marraskuuta 1940.⁵⁷ Tästä 1 332 kuvaa, useita artikkeleja ja runoja sisältävästä teoksesta muodostui varsinainen myyntimenestys. Myös teoksen arvostelut olivat ensimmäistä kertaa yksipuolisesti kiittäviä (J. Paavolainen 1991, 166–172). Teoksen toisen painoksen esipuheessa (Helsingissä 6.1.1941) Paavolainen kertoo kuvateoksen olevan:

”[...] asiallinen ja mahdollisimman totuudenmukainen kuvakertomus maasta, joka jäi itsenäisen Suomen uuden kaakkosrajan taa, sellaisena kuin se muistoissamme iäti on säilyvä, iloinen ja suruinen, arkiurastuksineen ja juhlahetkineen. (KMM 1940/41, 5–6)

Kuvateos on jaettu kolmeen aloituskappaleeseen, joissa pohditaan artikkelien ja valokuvien kautta Karjalan olemusta ja luovutuksesta aiheutuvaa tuskaa. Tämän jälkeen alkaa varsinainen kuvakertomus, jossa kuvat on jaettu maa-alueiden mukaisiin kappaleisiin. Teoksen lopuksi Paavolainen on koonnut kaksi kappaletta: *Uuteen elämään* ja *Karjalan*

⁵⁵ Tämä kirja ei kuitenkaan koskaan ilmestynyt. Paavolaisen synopsiksen jäsenitys muistuttaa erittäin läheisesti Jalmari Jaakkolan AKS-henkistä teoksen *Suomen idänkysymys* (1941) korostuksia Suomen sijaiskärsimyksestä (menetetty taloudelliset ja kulttuuriset arvot), Suomen asemaa sivistyksen etuvartiona ja talvisotaa ”kunnianpäivinä”.

⁵⁶ Teoksen nimi tulee vanhan karjalaisen runon loppusäkeestä, joka toimii kappaleen *Sinisen kukan maa* (KMM 1940/41, 23–40) aloituksena: »Se soittaa vieläkin kanneltaan – / sit’ usein lasna ma kuulin – / ja vanhoja Väinön laulujaan / se laulavi partahuulin; / ja urhot astuvat kumpuin yöstä / ja kertovat muinaiskansan työstä / ja neuvovat polvea nousevaa – / oi Karjala, muistojen maa!» .

⁵⁷ Teoksen idea oli syntynyt Paavolaisessa jo varhaiskevällä 1940. Paavolainen toimi yhteistyössä Karjalan Liiton kanssa, joka järjesti kuvien keruukampanjan kadotetun Karjalan puolesta. Kuvia ja kirjeitä lopullista seulomista varten kertyi yli 20 000 kappaletta (Kurjensaari 1975, 211). Paavolaisen avustajana toimi Maija Suova.

ääniä, joista jälkimmäinen sisältää karjalaisia runoja ja taiteilijoiden esittelyjä.⁵⁸ Teoksen kirjoittajakunnassa oli mukana sekä modernistisia että konservatiivisia aineksia.⁵⁹

Kuvateoksen kappale *Kahden miekan maa* (KMM 1940/41, 11–22) käsittelee Karjalan sotahistoriaa, 1700-luvun lahjoitusmaiden kirouksia ja sortovuosia isänmaallisella päätöksellä. Kappaleen aloittava *Kaksi miekkaa* -artikkeli on eräänlainen Karjalan sotahistoria, jonka esityksen mukaisesti venäläiset ovat aina ”kaiken pahan alku ja juuri”. Toisessa artikkelissa *Lahjoitusmaiden kirot* muistellaan Isovihan aikaisia (1700-luvulta alkaen) lahjoitusmaiden lunastamisia venäläisille ylimyksille. Artikkelin tuntemattomaksi jääneen konservatiivisen kirjoittajan mukaan talonpoikien olosuhteet muistuttivat maaorjuutta ja ajanjaksolle olivat tyypillistä useat talonpoikaiskapinat.⁶⁰ Kappaleen kolmannessa ja viimeisessä artikkelissa: ”*Siell’ elää kansa niin sitkeä...*” kirjoittaja kuvaa Karjalan rauhallista kulttuurielämää ja suomenkielistä sivistystä, jota itäinen naapuri alkoi venäläistää sortovuosien aikana. Kirjoittajan mukaan juuri noina vuosina Raja-Karjalan kansassa heräsi tietoinen ja voimakas *kansallishenki*. Kirjoittaja lainaa Eino Leinon runoa *Karjalan Kannas*, jota hän käyttää legitimoimaan Karjalan kuulumista Suomelle ja korostamaan Karjalan puolustamisen tärkeyttä. Kirjoittaja liittää tammikuussa 1918 alkaneet ”heimosodat” elimelliseksi jatkoksi Karjalan vapautumiseksi ylistäen suojeluskuntia, rajavartijoita ja yleistä ”uhrimieltä”. Artikkelin päättyy näkemykseen karjalaisista ”jakamattoman Suomen” sijaiskärsijöinä:

Mutta ennen kaikkea karjalaiset ovat taas, selkeämmin kuin koskaan ennen, sijaikärsijöitä koko muun Suomen puolesta. Karjalan menetyksellä oli rauhan raskas hinta. Karjalaisten uhrista on tullut aineellisissa arvoissa määrittelemätön voimanlähde: SUOMEN KANSA ON YHÄ JAKAMATON. (KMM 1940/41, 22)

⁵⁸ *Karjalan ääni* -kappaleessa ovat mukana: Kersti Bergroth, Iivo Härkönen, Lempi Jääskeläinen, Aarno Karimo, Viljo Kojo, Unto Kupiainen, Olavi Paavolainen, Ilmari Pimiä ja Unto Seppänen.

⁵⁹ Teoksessa esiintyviä kirjoittajia: V. A. Koskenniemi (sic), Kersti Bergroth, Iivo Härkönen (sic), Lempi Jääskeläinen, Aarno Karimo, Unto Seppänen, Ilmari Pimiä, Viljo Kojo, Lempi Jääskeläinen (sic), Unto Kupiainen (sic), Anna-Mari Heiskanen ja Aleksanteri Aava (oik. nimeltään Aleksanteri Kuparinen).

⁶⁰ Näitä synkkiä aikoja on Santeri Ivalo kuvannut tunnetussa ”*Lahjoitusmailla*” -näytelmässään. Vuoden 1867 valtiopäivillä päätettiin ryhtyä lunastamaan lahjoitusmaita valtion välityksellä. Talonpojat joutuivat siis ostamaan takaisin omat tilansa, jotka heidän edeltäjäpolveltaan vieras valta oli laittomasti ryöstänyt.

Sinisen kukan maa -kappaleessa (KMM 1940/41, 23–40)⁶¹ toinen tuntemattomaksi jäänyt konservatiivinen kirjoittaja pohtii puolestaan karjalaista romantiikkaa. Tolvajärvellä sijaitsevan Karjalan runoinlaulajien patsaan mustaan kiveen on kaiverrettu sanat, jotka uppoavat suoraan suomalaiseen sydämeen: ”Matkamies, pysähdy! Sukukuntasi parhaiten henget haastavat muinaisuudesta.”⁶² Kirjoittajan mukaan Karjala on paikka, jossa Suomen kansanmyytti syntyi, siksi sen arvo Suomelle on korvaamaton (KMM 1940/41, 24). Korostaen Jalmari Jaakkolan AKS:läistä Kalevala -tulkintaa kirjoittaja korostaa sotatalven myötä Raja-Karjalan asukkaiden päättäneen liittyä ”aktiiviseen, suomalaiskansalliseen tulevaisuuteen”. Venäläisiä kuvataan vastaavasti ”passiiviseksi menneisyydeksi” (KMM 1940/41, 27).⁶³ Artikkelissa ”*Kuss’ aallot Laatokan vuoriin lyö*” kuvataan Laatokkaa ja Valamon luostaria. Artikkelissa ”*Juhla meren rannalla*” puolestaan kirjoittaja luo vahvaa vastakkainasettelua karjalaisen ja venäläisen kulttuurin välillä. Kaikki mitä venäläiset ovat alueelle tuoneet, tulkitaan ”keinotekoiseksi” ja täysin vieraaksi suhteessa karjalaiseen elämään sekä tapoihin (KMM 1940/41, 33). Artikkelissa *Wanha iloinen Viipuri* kirjoittaja korostaa Viipuria Suomen kauneimpana kaupunkina, jonka linna on näkyvin tunnuskuva suomalaiselle taistelutahdolle ja historialliselle kutsumukselle (KMM 1940/41, 38). Viipuri, Suomen kaupungeista kosmopoliittisin ja iloisin, menetettiin myös rauhan myötä. Kappaleessa *Työn ja tarmon maa* (KMM 1940/41, 41–48) pohditaan Karjalan menetettyjä taloudellisia ja sivistyksellisiä arvoja. Kirjoittaja korostaa Karjalan demokraattisuutta kirjoittaen talonpoikaisomistuksesta ja torpparilaitoksen olemattomuutta.

Kosmopoliittisena kulttuurikriitikkona tunnettu Paavolainen ei muuttunut *Karjala – muistojen maa* -kuvateoksen toimittamisen myötä heimoystäväksi tai kotiseutupatriootiksi, kuten Kurjensaari väittää (1975, 211), vaan hän toimitti teoksen pikemminkin rahallisista syistä sekä menetettyä kotiseutua kohtaan tuntemastaan nostalgiaa. Toimimalla traditionaalis-konservatiivisten kirjoittajien kanssa yhteistyössä Paavolainen kuitenkin madalsi omaa ulkopuolisen kriitikon statustaan ja leimautui osaksi nationalistista eetosta.⁶⁴

⁶¹ *Sinisen kukan maa* -kappaleeseen kuuluvat seuraavat artikkelit: ”*Kuss’ aallot Laatokan vuoriin lyö*”, ”*Juhla meren rannalla*” ja ”*Wanha iloinen Viipuri*”.

⁶² Kuva patsaasta löytyy teoksen *Korpiselkä* -osiosta.

⁶³ Kirjoittajan mukaan vain yksi karjalainen perhe valitsi jäädä entisille asuinsijoilleen (sic), kun sodan sytyessä Suomi tarjosi karjalaisille paluuta kotimaahan.

⁶⁴ Tällaista eetosta teoksessa edustaa esimerkiksi teoksen aloittava V. A. Koskenniemen *Karjala* -runo, jossa kirjailija tekee vahvaa erottelua idän ja lännen välille päätyen lopulta korostamaan ”yhtä, jakamatonta isänmaata”.

Ennen talvisodan syttymistä Paavolainen suoritti kuukauden mittaisen (10.5.–8.6.1938) reservin kertausharjoituksensa tiedotushenkilön I kurssilla, Helsingin autokomppanian tiloissa. Hän sai luennoilta monipuolista tietoa modernista sodankäynnistä ja Puolustuslaitoksesta.⁶⁵ Kurssin suorittamisen myötä Paavolainen kuului Jaakko Lepon johtamaan Propagandaliittoon,⁶⁶ mikä määräsi myös hänen talvi- ja jatkosodan aikaisen sijoituksensa. Talvisodassa (30.11.1939–13.3.1940) Paavolainen toimi vuonna 1937 perustetussa Propagandaliiton painotuotekomiteassa ja ulkopropagandan informaatiokomiteassa. Palattuaan ”Eurooppalaiselta odysseialtaan” Paavolaista odotti kotona Mika Waltarin 25. syyskuuta 1939 lähettämä kutsu osallistua Propagandaliiton painotuotekomitean kokoukseen. Kun kutsu ylimääräisiin kertausharjoituksiin saapui 6. lokakuuta 1939, Paavolainen kävi kuittaamassa varusteet ja suunnisti talvisodan alun sijoituspaikkaansa Korkeavuorenkadulla sijaitsevaan Puolustusministeriön Sanomalehtitoimistoon. Paavolaisen tehtävä oli aluksi laatia lyhyitä esittelyjä Suomesta ulkomaille lähetettäväksi, jonka jälkeen hän työskenteli elokuvien ja uutiskatsausten sensorina sekä lentolehtisten painatuksen valvojana. Viidentenä sotapäivänä 4. joulukuuta 1939 hän sai siirron Mikkelin lähelle sijaitsevaan Otavan kansanopistoon, jossa hän laati venäläisille tarkoitettua radio-ohjelmaa ja osallistui 8.–12.12.1939 ulkomaalaisten kirjeenvaihtajien Kannaksen retkelle. Joulukuun 16. päivästä alkaen Paavolainen työskenteli Päämajan erikoiskomennuksen alaisena kenraali Wetzlerin adjutanttina. He kiersivät Suomen sotasairaaloita jakaen kunniamerkkejä haavoittuneille.⁶⁷ Paavolaisen talvisota päättyi 5. tammikuuta 1940 haavoittumiseen Mikkelin pommituksissa hänen ollessaan hakemassa apteekista lääkettä Wetzterille. Talvisodan lopun hän vietti Mikkelin sotasairaala no. 17:ssä, josta hänet puolikuntoisena määrättiin 6.3.1940 Finlandia Uutiskuvan (FU) palvelukseen kuvaosaston kuvalehtijaoston jaostopäälliköksi.⁶⁸

⁶⁵ Luennot käsittelivät sotalaitosoppia, sotataloutta, ulkovaltoja, propagandaa, Neuvostoliiton puolustuslaitosta, vastavakoilua, kaasu- ja väestösuojelua. Lisäksi kursseilla tehtiin moninaisia käytännön harjoituksia mm. propagandalyhytfilmin tekoa ja lehdistötiedotteiden laadintaa (J. Paavolainen 1991, 151).

⁶⁶ Paavolainen kunnostautui ahkerana oppilaana ja hyödynsi vuonna 1938 ilmestyneessä *Risti ja hakaristi* -teoksessaan liiton puheenjohtajan Väinö Latvalan luentoja diktatuurimaiden propagandakoneistosta (J. Paavolainen 1991, 150–151).

⁶⁷ Matka alkoi 17.2.1939 kulkien Kuusankosken, Lahden, Hämeenlinnan, Salon, Turun, Tampereen, Porin, Seinäjoen ja Vaasan kautta (J. Paavolainen 1991, 161–165). Paavolainen kuvaa Wetzlerin adjutanttina työskentelyään *Eurooppalaisessa odysseia* -jaksossa.

⁶⁸ Paavolaisen uusi työkenttä oli moninainen ja hän teki työtä lakkaamatta ideoiden, suunnitellen kuvia, kirjoittaen ja korjaten tekstejä.

Paavolaisen suhde Puolustusvoimiin *Synkän yksinpuhelun* julkaisun jälkeen koettiin ristiriitaiseksi, koska useat hänen aikalaisistaan olivat todistaneet Olavin nuoruuden innostuksen armeijaa kohtaan.⁶⁹ Hän oli ylioppilaskokelaana keväällä 1921 harkinnut vakavasti sotilasuraa (J. Paavolainen 1991, 43–44).⁷⁰ Paavolainen kirjoittikin vuonna 1944 ilmestyneessä lyhyessä omaelämäkerrassaan halunneensa 18-vuotiaana ryhtyä upseeriksi eikä kirjailijaksi (OMA 1944, 542). Nuorelle, boheemielämään kyllästyneelle Olaville armeija edusti ”tervehdyttävää ruumiillista” kokemusta, eikä hänellä astuessaan palvelukseen vuonna 1928 ollut ennakkoluuloja Puolustusvoimia kohtaan.⁷¹ Hän suoritti asepalveluksensa Karjalan Kaartinrykmentin ensimmäisen pataljoonan ensimmäisessä konekiväärikomppaniassa Viipurin Papulan kasarmeilla ja kävi myös Haminassa RUK:n XVI kurssin, asepalveluksen kestäessä yhteensä yli 15 kuukautta (30.8.1928–27.11.1929).⁷² Paavolaisen suhde Puolustusvoimiin oli mutkaton mikä johtui armeijan kurinalaisesta sotilaselämästä, joka korosti urheilua ja maskuliinisuutta.⁷³ Kurjensaaren mukaan (1975, 61) Olavi kertoi Martti Paavolaiselle kirjoittavansa sotilaselämää koskevan kirjan, joka käsitelisi sotamiesten ja aliupseerien välistä reilua suhdetta ja armeijan railakasta elämää, mutta upseerit hän uhkasi haukkua helvettiin.

Paavolainen julkaisi asepalvelusaikana kaksi kirjallisuusarvostelua, joissa hän pyrki kirjallisuuskritiikin ohella jäsentämään 1920-luvun lopun suomalaista kulttuuria ja sen kehittymätöntä suhdetta Pariisissa ja Berliinissä ilmenevään nykyaikaan. Nämä kirjallisuuskritiikin kohteet olivat Pentti Haanpään *Kenttä ja kasarmi* (1928) sekä Mika Waltarin *Suuri illusione* (1929). Ensimmäisessä arvostelussa, joka julkaistiin 30.

⁶⁹ Osaltaan Paavolaisen nuoruuden innostusta Puolustusvoimia kohtaan selittää se, ettei hänellä ollut mitään henkilökohtaista suhdetta sisällissotaan hänen viettäessään sodan kipeimmät vaiheet punaterrorilla välttyneellä Kivennavalla. Huolimatta siitä, että Olavin isä Pekka edusti valkoisten näkökantaa, hän sai toimia Helsingissä rauhassa eikä hänen Kivennavan kotiaan ahdisteltu. Oppikoulu olivat sisällissodan takia suljettuina 28.1.–26.4.1918. Tulenkantajien sukupolvelle oli muutenkin leimallista sisällissodan muistojen taakasta vapautuminen ja uuden aloittaminen, mutta osalle heistä sisällissodan häpeällinen muisto purkautui myöhemmin sosialistisena aktivismina.

⁷⁰ Upseerin ura jäi Olaville kuitenkin haaveeksi hänen kirjauduttuaan saman vuoden syksyllä yliopistoon. Olavin sotilasuran harkinnasta ks. J. Paavolainen 1991, 43–44.

⁷¹ Paavolainen oli osallistunut vuonna 1923 Terijoen kutsuntoihin, jossa hänet määrättiin suorittamaan asevelvollisuus Hämeen Ratsurykmentissä Lappeenrannassa. Paavolainen sai lykkäystä viisi vuotta astuen armeijaan 26-vuotiaana.

⁷² Paavolainen oli jo armeijaan tullessaan kuuluisa nuori kriitikko, joka julkaisi taidearvosteluja *Tulenkantajat*-lehdessä ja matka-artikkeleita *Aitta*-lehdessä. Jälkimmäisessä lehdessä julkaistuista artikkeleista hän kokosi myöhemmin esikoisproosateoksensa *Nykyaikaa etsimässä* (1929).

⁷³ Paavolainen oli elänyt ennen asepalvelusta jo pidemmän aikaa irtonaista boheemielämää, joten hän varmasti kaipasi elämäänsä järjestystä ja kuria, jotka ratkaisivat eksistentiaalisen paineen itsestään. Osaltaan myös Paavolaisen tuonaikainen kiinnostus saksalaiseen alastomuusliikkeeseen sekä italialaiseen futurismiin (ks. NE 1929) helpottivat asepalvelusajan näkemiseen tervehdyttävässä valossa.

marraskuuta 1928 ilmestyneessä *Tulenkantajat* -lehden näytenuumerossa, Paavolainen käsitteli Haanpään teosta varsin poleemisesti.⁷⁴ *Kentän ja kasarmin* vastaanotosta syntyikin itsenäisen Suomen ensimmäinen kirjasota, jossa rintamat jakoutuivat jyrkästi oikeisto-militaristeihin ja vasemmisto-pasifisteihin. Punaiset pitivät Puolustusvoimia sisällissodan jälkeisinä vuosina valkoisen armeijan jatkeena, kun taas valkoiset pitivät Puolustusvoimia arvostelevaa kirjallisuutta poliittisesti arveluttavana. Paavolaisen kirja-arvostelu nähtiin oikeistolaisena teulauksena,⁷⁵ koska sitä ei kyetty lukemaan hänen kehrittelemän ”nykyajan ihmisen” teoretisointina, jossa kurinalaisuus ja koneiden maailma nähtiin positiivisina ”uuden elämän rytmin” ilmauksina.⁷⁶ Paavolainen kuitenkin kiisti selvästi kirjoituksensa militaristisuuden ja ilmaisi kummassakin kritiikissä pikemminkin huolensa takapajuisen Suomen selviytymisestä nykyaikaisessa kansainvälisessä kilpailussa:

Tämä ei ole mitään militarismia ja militaristisen hengen ihailemista. Tämä on ilmaus siitä vakaumuksesta, että paremman puutteessa, asevelvollisuusajka on mainio välikappale istuttamaan kansaamme käsitystä uudesta elämän rytmistä. Vasta sen opittuamme kykenemme myös henkisillä

⁷⁴ Kurjensaari (1975, 67) on huomauttanut, että *Kenttä ja kasarmin* arvostelu jäi vaivaamaan Paavolaista. Haanpää joutui 1930-luvun puolivälissä vaikeuksiin viranomaisten kanssa ja yleisön myötätunto häntä kohtaan kasvoi suuriin mittoihin. Vielä niin myöhään kuin 2. maaliskuuta 1939 Paavolainen lähetti Haanpäälle Siuntion Lepopirtissä päivätyn kirjeen, jossa katuva kriitikko pahoitellen kysyy mahdollisuutta vierailulla Haanpään kotona Piipolassa.

⁷⁵ Upseerinuraa ihannoiva ja tavoitteleva Paavolainen kirjoittaa arvostelussaan:

”Ei ole epäilystäkään siitä, että Haanpään kuvaukset kasarmielämästä ovat tahallaan ilkeämielisiä. Harkitun liioittelun ja suoranaisten valheen välinen raja on sitä paitsi monesti olematon! Kuulen monien äänien huutavan: Entäs ns. ’taiteilijan vapaus’! Tietysti – taiteilijalla on vapautensa, mutta, se huomattakoon, vain *suurella* taiteilijalla. Pentti Haanpää on usein aikaisemmin voinut sanoa suureksi taiteilijaksi, jonka käyttäminä liioittelu ja yksipuolistuminen ovat suuria avuja. Mutta Kenttä ja kasarmi on tendenssikirja eikä taideteos.”

Paavolaisen Haanpää-kritiikki käännetään koskemaan häntä itseään *Synkän yksinpuhelun* vastaanottokeskustelussa.

⁷⁶ Samasta perspektiivistä Paavolainen arvostelee vuonna 1929 ilmestyneen Mika Waltarin teoksen *Suuri illusio*. Paavolaisen kritiikki on tällä kertaa tosin kiittelevää ja hän antaa tunnustusta teoksen ”intensiivisyydelle” ja modernistisuudelle. Hän pohtii arvostelussaan ihmisen suhdetta koneisiin ja niiden mahdollistamaa ruumiin vapautta, joka ilmenee selvimmin nykyaikaisen koneen ja nykyaikaisen urheilun välisessä suhteessa:

”Tämä polvi nauraa sille käsitykselle, jota viisitoista vuotta on taottu Länsimaiden perikato-mietiskelyn harmentamaan päähän: ’Kone on ihmisen vihollinen. Ne ovat kaksi ikuista vastavoimaa. Kone tappaa ihmisen sielun ja ruumiin. Sillä se on ymmärtänyt, että sillä hetkellä kun ihmisruumis ryhtyy koneen kilpailijaksi kehittämällä itseään täydellisyyteen, kone on voitettu: se ei silloin ole ruumiin vihollinen vaan ruumiin vapauttaja.” (Tulenkantajat 1929, 1 – 2; Kurjensaari 1975, 69)

Mika Taanilan Erkki Kurenniemeä käsittelevässä dokumentissa *Tulevaisuus ei ole entisensä* (2002) Kurenniemi esittää näkemyksen, jonka mukaan ihminen päihittää koneen niin kauan kuin hän pystyy väärinkäyttämään sitä, kytkemään sen muihin tarkoituksiinsa.

aloilla olemaan vastaanottokykyisiä ja kilpailukelpoisia. (Paavolainen 1928, 35)⁷⁷

Paavolaisen mukaan Haanpään teos oli ”tendenssikirja eikä taideteos”. Teosta ei ollut kirjoittanut ”kirjailija ja taiteilija Pentti Haanpää, vaan sotamies Haanpää, Pentti, siviiliammattiltaan tukkijätkä”. Paavolaisen kritisoitua aluksi ”kirjan *henkeä*” hän kääntää arvostelunsa koskemaan suomalaisen kirjallisuuden tilaa, jonka tulisi unohtaa ”ihannoiva kansallinen romantiikka”. Suomalaisessa kirjallisuudessa on ”jo aivan tarpeeksi haisevaa naturalismia ja riisitautista romantiikkaa”. Paavolainen kääntää kritiikin kohteen koskemaan Suomen kansan uppiniskaisuutta ja ”vastaanhangoittelua”.⁷⁸ Etsiessään syytä tähän ”vastaanhangoitteluun”, joka ilmenee suomalaisten vastustuksessa kaikkea auktoriteettia vastaan, hän löytää sen suomalaisten alistetusta historiasta:

[...] tähän kansaan on aina istutettu kaikissa historiateoksissa, kaikissa nuorisoseuran juhlapuheissa käsitystä: Suomen kansan aatelismerkkinä on se, että se ei »kantanut herrojen iestä». Ja tätä käsitystä on taottu siksi, että käskyt ovat aina tulleet vieraiden taholta, että »herrana» on ollut ruotsalainen miekkamies tai saksalainen huovi tai venäläinen sortaja. Ja niin on Suomen kansan sydänjuuriin kierojen olojen pakosta syöpynyt kiero käsitys: jokainen käsky ja määräys on pahasta; jokainen »herra» on pahasta. Tämä käsitys yhdessä kansallisromanttisen hengen heräämisen ja sosialismin aatteiden tehostamana on syöpynyt uskomattoman vankasti Suomen kansan tajuntaan. (Paavolainen 1928, 34)

Paavolaisen Haanpää-arvostelu on sanamuodoltaan varsin ankara, mutta samaan aikaan se palvelee kritiikin keskeistä tehtävää nostamalla esille myös Haanpään ansioita ja

⁷⁷ Paavolaisen Haanpää-kritiikkiä käytetään yhä argumenttina tutkittaessa *Synkkää yksinpuhelua* (vrt. ”ajojahti Paavolainen”). Kriitikkojen mukaan Paavolainen sai oikeudenmukaisuuden vaatimuksen mukaisesti *Synkän yksinpuhelun* vastaanotossa kokea saman ryöpytyksen, minkä hän oli itse antanut Haanpäälle. Suomen kulttuurin leimallisempia piirteitä Hammurabin lain ohessa on Janten laki, jonka mukaan ”kenenkään ei tule kuvitella, että on parempi kuin muut”. Janten lain kymmenen kohtaa löytyvät tanskalais-norjalaisen kirjailijan Aksel Sandemosen teoksesta *Pakolainen ylittää jälkensä* (1933).

⁷⁸ Olavi Paavolainen Haanpää kritiikissään (1928, 34):

”Jokainen armeijassa palvelut voi nimittäin vakuuttua siitä, että suurin osa asevelvollisista ajattelee ja tuntee palvelusaikanaan siten kuin sotamies Haanpääkin. Siksi eivät »Kentän ja kasarmin» herättämät syytteet saakaan kohdistua sotalaitokseen eikä kirjailijaan itseensä, vaan koko Suomen kansaan. Nyt ei ole kysymys kirjan esittämistä asioista vaan kirjan hengestä. [...] sillä on voittamaton kammo kaikkea järjestystä, säännöstelyä ja – poikkeuksetta – kaikkia käskyjä vastaan. Se pitää kunnia-asianaan vastustaa kaikkia määräyksiä. [...] Tässä vastaanhangoittelussa ilmenee eräs suomalaisen kansanluonteen peruspiirre.”

kirjailijakehityksen senhetkisiä vaaroja.⁷⁹ Paavolainen korostaa arvostelussaan kirjallisuuden tarvetta vapautua ”neitseellisen korpikansan ja kansallisen jätkäkulttuurin” ihailusta (1928, 35). Asevelvollisuusajan sisältämä ruumiin kuri ja hallinta toimivat Paavolaisen mukaan ensiluokkaisena kouluna nuorison kasvattamiseksi moderniksi sivistyskansaksi. Vaikka Paavolainen suhtautuikin myönteisesti urheiluun osana ruumiinkulttuuria, hän kuitenkin epäili jo *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessaan urheilun ja kehon politisoitumista sekä tieteen suhdetta niihin, joka näkyi mitä merkillisimpinä uusina lajeina ja välineinä (NE 1929, 404–406 ; Hapuli 1995, 184).⁸⁰

Näiden episodien vuoksi *Synkän yksinpuhelun* pessimistinen ja illuusiota näkemys Suomen talvi- ja jatkosodasta oli monelle Paavolaisen tunteneelle yllätys. On kieltämättä outoa, miksi Suomen Puolustusvoimat sijoitti ristiriitaiseksi koetun ja kriittisen intellektuellin talvi- ja jatkosodassa vastuulliseen propagandatyöhön?⁸¹ Paavolaisen aikaisempien teoksien Suomen kulttuuripoliittinen kritiikki (lukuun ottamatta *Suursiivousta*) oli huomattavasti verhotumpaa ja allegorioiden avulla liikkuvaa. Hän oli kuitenkin palvellut talvisodan moitteettomasti ja kunnostautunut kertausharjoitusten propagandamiesten kursseilla aktiivisena oppilana. Heimoystävällisiä Puolustusvoimien edustajia varmasti myös miellytti Paavolaisen toimittamat Karjala-kuvateokset, jotka loivat hänen suhteensa suuria odotuksia Itä-Karjalan TK-tekstien suhteen. Etenkin

⁷⁹ Paavolainen puolestaan nostaa Haanpää-kritiikissään Toivo Pekkasen *Yö etuvartiossa* -teoksen ansioita, jossa ei hänen mukaansa ilmene ”herrojen kosiskelua”. Myös Lauri Viljanen (HS 20.6.1928) korosti arvostelussaan Haanpään teoksen taiteellista vajaavaisuutta. Viljanen kutsuu teosta välityöksi, jonka suurin puute oli psykologinen ahtaus yhdistettynä Haanpäälle tyypilliseen naturalistiseen kuvaukseen. Isänmaalliset piirit puolestaan loukkaantuivat syvästi kirjan armeijaa halventavasta sisällöstä. Haanpää joutuikin ”kustannuskieltoon” vuosina 1930–1935. Tämän aikana useat eri kustantamot hylkäsivät muun muassa Haanpään vuonna 1931 kirjoittaman *Noitaympyrä*-teoksen, joka julkaistiin vasta vuonna 1956.

⁸⁰ Paavolaisen myönteinen sekä yhteiskunnallisesti kritiikitön suhtautuminen kasarmielämään näkyy myös hänen 1929 *Suomen Kuvalehdessä* sekä *Hakkapeliitassa* (sic) julkaisemassaan artikkelissaan ”*Hamina – Keskiyö*” (1929b). Hänen kuvauksensa romantisoi RUK:n läsnäolon Haminassa, joka sai kaupungin muistuttamaan Pariisia nuoruuden ja seikkailun romantiikan muodossa. Paavolainen asettaa artikkelissaan upseeriston ja siviilit vastakkain, mutta korostaa uuden tasa-arvoisuuden syntymistä työmiehen ja aatellisen kesken.

⁸¹ Suomen Suojelupoliisin suhtautuminen laajalla alalla yhteiskunnassa toimineeseen ja vaikuttaneeseen Paavolaiseen oli jo 1930-luvulta alkaen ollut ristiriitainen. Paavolaisella oli hyvin moninaisia ja ”epäilyttäviä” kontakteja aina ääriivasemmistosta äärioikeistoon saakka. Häntä epäiltiin *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) -teoksen ilmestymisen jälkeen sekä natsiksi että kommunistiksi. Paavolaisen lähentyminen vasemmiston kanssa alkaa 1930-luvun alussa, jolloin Suomen kulttuurissa vaikuttavat äärioikeistolaiset sekä isänmaallis-konservatiiviset liikkeet. *Tulenkantajat* -lehden politisoituminen Erkki Valan päätoimittajuuden myötä sekä läheiset yhteydet vasemmistolaisen Kiilan jäsenistöön olivat Paavolaisen tärkeitä vasemmistolaiskontakteja. Paavolainen pyrki kuitenkin toimimaan eräänlaisena välittäjähenkilönä vasemmisto- ja oikeistoryhmittymien kesken. Paavolainen, joka huolimatta läheisistä kontakteista kumpaakin äärisuuntaan, pyrki säilyttämään sitoutumattomuuden eli poliittisen liikkumatilansa tällä vahvasti jakautuneella kentällä.

nostalgisen *Karjala – muistojen maa* (1940) -teoksen toimittaminen sai Paavolaisen luotettavuudella spekuloineet epäilijät vaikenemaan. Tietyllä tavalla teoksen toimittaminen yhdessä moitteettomasti suoritettun talvisodan asepalveluksen kanssa takasivat Paavolaiselle ”luotettavuuden” Puolustusvoimien propagandayksikön käytössä jatkosodan syttyessä.

Jatkosodan aikana (25.6.1941–19.9.1944) Paavolainen oli työllistetty koko sodan ajaksi. Palvelukseenastumismääräys tipahtaa Gustavelundin postilaatikosta 17. kesäkuuta 1941 viikkoa ennen jatkosodan syttymistä.⁸² Saapuessaan illalla Helsingin kotiinsa (Museokatu 40 B 14) hän huomaa käskyn reservin ylimääräiseen palvelukseen Vilppulaan. Paavolaisen jatkosodan aikaiseksi sijoituspaikaksi paljastuu TK-rintamakirjeenvaihtajan paikka Matti Kauppisen johtamassa Kuudennessa Tiedotuskomppaniassa. Kauppisen komppania eteni jatkosodassa Loimolasta käsin vanhan rajan yli Neuvostoliiton puolelle. Hyökkäysvaiheen aikana Paavolainen oleskelee Laatokan Karjalassa. Rintamien vakiinnuttua Paavolainen tapaa ensimmäisen lomamatkansa lopuksi Martti Haavion, joka pyytää häntä liittymään kulttuurireporteriksi Aunuksessa toimivaan 1.Ttus.K. joukkoon. 20. syyskuuta 1941 Paavolainen saa tilapäisen komennuksen Haavion Nurmoilassa sijaitseviin joukkoihin ja marraskuun alusta 1941 hän liittyy Haavion johtamaan Ensimmäiseen Tiedotuskomppaniaan kolmeksi kuukaudeksi. Komennuksen päätyttyä Paavolainen palaa takaisin Aunukseseen 4. huhtikuuta 1942. Toukokuun alusta 5.5.1942 aina sodan loppuun asti Paavolainen toimii Päämajan tiedotusosastolla, Mikkelissä.⁸³ ”Lokissa” hän alkaa seurata tiivistä toisen maailmansodan tapahtumia päästessään pois korpien pimennyksestä. Paavolainen kuvaa päiväkirjassaan toukokuussa 1942 Lokin rooliaan:

Tutustun työhöni, joka ei näytä erikoisemmin vaikealta.⁸⁴ Paitsi TK-kirjoitusten julkaisukuntoon muokkaamista kuuluu tehtäviini myös lukea joka aamu Valtion Tiedotuslaitoksen tarkkailuosaston radio- ja sanomalehtikatsaukset. Niistä on tärkeimmät ulkomaiset lausunnot alleviivattava, minkä jälkeen liuskat lähetetään kenraali Tuompon sekä Lehmuksen luettaviksi. Tämä puoli työssäni on varsin kiintoisaa, sillä

⁸² Paavolainen oli ollut Gustavelundissa valmistelemassa viikon verran toista *Karjala*-aiheista kuvateostaan *Rakas entinen Karjala*.

⁸³ Paavolainen reagoi tähän Kulmalan siirtoilmoitukseen negatiivisesti kuvaten sitä ”murheelliseksi jymyllätyksen päiväksi”. Paavolainen katsoi Päämajan olevan kauimpana taisteluista ja siirto kertoi hänelle vanhojen miesten kotiuttamisesta (SY 1946 I 30.4.1942, 328).

⁸⁴ Jo muutaman päivän päästä töidensä aloittamisesta Paavolainen huomaa TK-kirjoitusten korjaamisen vaivalloisuuden sekä propagandan sekä sensuurin säädösten monitulkintaisuuden (SY 1946 I 7.5.1942, 336).

pysyyhän siten päivän sotilaallisten ja poliittisten tapahtumien tasalla. (SY 1946 I 6.5.1942, 336)⁸⁵

Jatkosodan aikana Paavolainen oli erittäin tietoinen positionsa hauraudesta ja toimintamahdollisuuksien rajallisuudesta. Hänen toimintaansa TK-miehenä leimaa alituinen varovaisuus, joka purkautuu hänen kirjoittamassaan salaisessa päiväkirjassa radikaaliksi totuudenpuhumiseksi. Paavolaisen positio TK-miehenä oli muutamaa otteeseen veitsen terällä.⁸⁶ Kurjensaari kertoo (1975, 219) saaneensa tietää vasta Paavolaisbiografiaa tehdessään, että hänen ja Paavolaisen puhelinkeskusteluja oli salakuunneltu, nauhoitettu ja toimitettu ilmiantomielessä tiedotusosastopäällikölle, eversti Kalle Lehmukselle. Paavolaiselle ja Kurjensaarelle myötämielinen Lehmus pelasti sotamiehet vankilalta ”unohdettuaan” ilmiannot pöytälaatikkoonsa, josta niitä ei koskaan kaivettu esiin.

1.5. OHJELMALLINEN OHJELMATTOMUUS: ELÄYTYVÄSTÄ METODISTA EPÄILEVÄÄN RESONOINTIIN

»Hyvät ystävät ovat minulle sanoneet:

Teillä on kaikki mahdolliset syyt olla alkamatta tätä taistelua. Toimisitte siinä omaa etuanne vastaan. – – – Usuttaisitte kimppuunne suuren joukon ihmisiä, ja ne, jotka ovat samaa mieltä kanssanne, eivät uskalla ääneen lausua hyväksymistään. – – – Olisitte rauhanhäiritsijä. Saisitte kärsiä solvauksia. Aikomuksianne tulkittaisiin väärin ja herjattaisiin. Menettäisitte kaiken ettekä voittaisi mitään.

Minä vastaisin heille seuraavasti :

Jos vaikenisin, niin menettäisin vielä enemmän : itsekunnioitukseni. Kurjin ammasteista on kynän käyttäminen vaieten tai valehdellen. Pahinta itsensäpettämistä on pelko sanoa mitä ajattelee, kun kumminkin hyvin tietää, että voi menettää henkensä millä hetkellä hyvänsä. Kuinka alhainen täytyykään aikakauden olla, jolloin havaitaan ’rohkeaksi’ niin yksinkertainen

⁸⁵ Valtion Tiedotuslaitoksen tarkkailuosaston radio- ja sanomalehtikatsauksia eli ”sinisiä” Paavolainen hyödyntää kritiikissään etenkin päiväkirjansa toisessa osassa, joka kuvaa vuosia 1943–44.

⁸⁶ Jatkosodan aikana Paavolaisesta ja Matti Kurjensaaresta tehtiin muun muassa ilmianto heidän lähettäessään 16. syyskuuta 1943 onnitelusähkeen vankilassa istuvalle syntymäpäiväänsä viettävälle vasemmistolaiselle Arvo Turtiaiselle. Sähke ei saapunut koskaan perille, sillä sensuuri tarkasti sen. Turtiainen pidätettiin maaliskuun alussa vuonna 1942 yhdessä Raoul Palmgrenin ja tämän vaimon kanssa. Hänet vapautettiin jatkosodan päätyttyä yhdessä muiden vangittujen kanssa syyskuussa 1944.

teko, että joku uskaltaa muotisuunnasta huolimatta lausua oman mielipiteensä.»

**Camille Mauclair (1872–1945) – Paavolaisen lainaama motto teoksessa
Suursiivous (SS 1932)**

Vienolan huvilassa Karjalan Kivennavalla 17. syyskuuta 1903 syntyneen Olavi Paavolaisen tulokulma suomalaiseen identiteettiin oli lähtökohdiltaan monikulttuurinen. Hän sai vanhempiensa – isänsä eli varatuomari, henkikirjoittaja ja kansanedustaja Pietari ”Pekka” Paavolaisen (1868–1930) ja äiti Alice Laura Paavolaisen (1869–1953 entinen Löfgren) – perintönä baltialaista, ruotsalaista ja karjalaista sukujuurta. Kivennavan läheisyys kosmopoliittiseen Pietarin kaupunkiin (60 km) ja venäjänkieliset lastenhoitajat totuttivat pienen Olavin venäjänkieleeseen, joka oli hänen ensimmäinen oppimansa kieli.⁸⁷ Olavin syntymävuonna valmistuneessa Vienolan kartanossa puhuttiin suomen, venäjän ja ruotsin ohella myös saksaa (J. Paavolainen 1991, 12–20). Olavi sekä hänen veljensä Eero (1895–1905) ja Lauri (1899–1958)⁸⁸ saivat vapaamielisen kasvatuksen erikoislaatuissa sosiaalisessa miljöössä, jossa yhdistyi sekä aristokraattisia sekä rahvaanomaisia piirteitä. Perheeseen ilmestyi vapaamielinen lukemisto *Helsingin Kaiku* -lehti, jota Olavi luki jo ennen kansakoulua. Kaikun kertomusten ja runojen innoittamana hän kirjoitti myös vuonna 1912 ensimmäiset runonsa.

Kansakoulun Olavi aloitti vuonna 1909, mutta siirtyi jo seuraavana vuonna Viipurin oppikouluun. Olavi opiskeli Viipurissa vain yhden lukukauden, kunnes perhe muutti Helsinkiin.⁸⁹ Syksyllä 1914 Olavi ja hänen veljensä Lauri kirjautuivat Helsingin yhteiskouluun. Ensimmäinen merkki Olavin kasvavasta taiteellisesta kunnianhimosta oli

⁸⁷ Olavin varhaisimmat hoitajat olivat venäjää puhuvia tyttöjä – muistitiedon mukaan Kyyrölästä (J. Paavolainen 1991, 20). Vuoden 1939 Neuvostoliitto-matkalla Olavin venäjän kielessä pantiinkin merkille lastenkielisiä piirteitä.

⁸⁸ Lauri Paavolainen ja hänen vaimonsa Marja (ent. Wegelius) muodostivat lapsineen huomattavan vastakohdan boheemille ”Olli-sedälle”. Diplomi-insinööri ja lopulta Oy Ab Strömbergin toimitusjohtajaksi kohonnut Lauri vaikutti oikeistolaispiireissä, jotka olivat kaukana Olavin vasemmistolaisesta ystäväpiiristä. Jatkosodan jälkeen Lauri toimi mm. Reserviupseeriliiton valtuuskunnan puheenjohtajana (J. Paavolainen 1991, 239).

⁸⁹ Muuton syynä oli toinen sortokausi eli tsaari Nikolai II:n venäläistämispolitiikka, joka heijastui voimakkaimmin Karjalassa. Pekka Paavolaisen toimet venäläistämispolitiikkaa vastaan saivat aikaan sen, että tämä valittiin eduskuntaan nuorsuomalaisten edustajana, mikä myös osaltaan sai perheen muuttamaan Helsinkiin (J. Paavolainen 1991, 25).

Kivennavan taiteilijaseuran (K.T.S.) perustaminen kesällä 1917.⁹⁰ Seuraavana vuonna Olavi aloitti kolmevuotisen lukion ja julkaisi runojaan *Nuoren Voiman* palstalla nimimerkillä ”Yökehrääjä”.⁹¹ Olavi etsi sisäiselle kapinalleen purkautumistietä, josta seurauksena oli muun muassa kääntyminen katoliseen uskoon keväällä 1919.⁹²

Helmikuussa 1920 Olavi keräsi luokkatovereistaan ystäväpiiriin, josta muodostui Torstai-seura.⁹³ Seuran illanvietoissa luettiin ja palvottiin vuosisadan vaihteen symbolisteja, dekadentteja ja uusromantikkoja. Ylioppilaaksi 18-vuotias Paavolainen valmistui keväällä 1921 ja saman vuoden syksynä hän kirjautui Helsingin yliopistoon pääaineenaan estetiikka. Paavolainen ei juuri osallistunut yliopiston luennoille, mutta hän alkoi julkaista kirjallisuuskritiikkiä *Ylioppilaslehdessä* vuoden 1922 lopulta lähtien.⁹⁴ Paavolaisen opiskeluaikaa leimasivat sekä kirjalliset että elämäntapakokeilut.⁹⁵ Ratkaisevaksi käänteeksi Paavolaisen nuoruudessa osoittautui tutustuminen saksalaiseen kuukausittain ilmestyneeseen aikakauslehteen *Der Querschnitt* helsinkiläisessä kirjakaupassa vuonna 1922. Lehti toimi Paavolaisen älyllisenä innoittajana hänen tilatessaan sitä aina viimeiseen numeroon asti eli natsien valtaantuloon saakka, jolloin lehti lakkautettiin. Paavolainen sai lehdestä vahvoja vaikutteita saksalaisesta ekspressionismista ja sen taidepoliittisista ideoista (Kurjensaari 1975, 45–46), jotka myöhemmin heijastuvat esikoisproosateoksessa *Nykyaikaa etsimässä*.⁹⁶

⁹⁰ Olavi järjesti ystävänsä Ilmari Pimiön kanssa taidenäyttelyitä ja harrasti runojen kirjoittamisen ohella maalausta sekä säveltämistä.

⁹¹ Olavi väitti kirjoittaneensa kesällä 1919 noin 400 runoa, joista hän muokkasi ensimmäisen runokokoelmansa *Palava sydän*. Olavi lähetti runokokoelman elokuussa 1919 kustantamo Otavalle pseudonyymillä Marja Oulanko allekirjoittamana. Runokokoelmaa ei kuitenkaan koskaan julkaistu. Huolimatta Paavolaisen vapaan mitan ensikokeilusta jo vuonna 1919, *Palava sydän* -kokoelman runot ovat kauttaaltaan mitallisia.

⁹² Olavi nimitti tätä katoliseen uskoon kääntymistään muistiinpanoissaan *Vita Nuovaksi* (uusi elämä). Olavin katolinen usko kesti kolme kuukautta, joten kyseinen episodi on tulkittavissa lähinnä alkuna julkiselle manifestaatiolle ja uuden elämän kiihkeälle etsinnälle. Vuonna 1944 julkaistussa *Omaelämäkerrassaan* (OMA 1944, 540) Paavolainen kertoo, että vuonna 1919 de Noaillesin *Kummastuneet kasvot* -teos syrjäytti kokonaan hänen aikaisemman Koskenniemi-palvonnan. Paavolainen luki tuona aikana Mereshkovskin *Ylös nousseet jumalat*, Wilder *Dorian Grayn muotokuvan*, Knut Hamsunin *Panin*, Pierre Lotin *Lotin avioliiton* ja Rollandin *Jean-Christophen* sekä Charles Baudelaire *Pahan kukkia*.

⁹³ Torstai-seuraan kuuluivat Paavolaisen ohella Kaarle Eljas Soikkeli, Irja Siivonen, Sirkka Gustafsson, Sirkka-Liisa Hult ja Margit Nieminen.

⁹⁴ Paavolainen kirjoitti ensimmäisen arvostelunsa *Ylioppilaslehden* numerossa 24 (joulukuu 1922).

⁹⁵ Paavolainen muun muassa suoritti oopium-kokeiluja ystävänsä Soikkelin kanssa. Kirjeenvaihto Katri Valan kanssa oli tiivistä ja kummankin pyrkiessä jäsentämään kirjallisia intohimojaan.

⁹⁶ Lehden ryhmittymä kokoontui entisen Gedächtnis-Kirchen tienoilla sijaitsevassa Romanisches Cafessa. Lehdessä toimivat mm. runoilija Else Lasker-Schüler, veljekset Thomas ja Heinrich Mann, näyttelijätär Maria Orska ja elokuvatähti Pola Negri.

Nuoren Voiman Liiton talvijuhla Viipurissa 4.–6.1.1925 ja sen jälkeen seurannut viiden ystäväysten⁹⁷ retki Kivennavan Vienolaan muodostuivat alkusysäykseksi kohti Tulenkantajien muodostumista. Retken lopuksi nuori runoilijajoukko päätti julkaista yhteisen runokokoelman *Hurmioituneet kasvot*, joka ilmestyi samana vuonna. Runokokoelman elämänhurmion sävyttämät runot pyrkivät irtautumaan Koskenniemen mitallisesta sekä schopenhauermaisia kyynisiä elämäntuntoja sävyttävästä runoudesta. Paavolaisen aktiivinen arvostelutoiminta⁹⁸ ja runojen julkaisu oli lamautunut vuoden 1925–1926 välisenä aikana, jolloin myös tutustuminen suomalaiseen *femme fatale* -tyyppiin, seurapiirikuningattar Minna Craucheriin (1891–1932), oli saanut alkunsa.⁹⁹

Huhtikuussa 1927 24-vuotias Paavolainen matkusti Berliiniin ja Pariisiin viettäen siellä yhteensä kolme ja puoli kuukautta julkaisten suomalaisissa aikakauslehdissä matkakertomuksiaan ja -artikkeleitaan.¹⁰⁰ Nykyajan idea oli jo hyvin jäsentyneenä hänen mielessään ennen matkaa: Paavolainen oli 20. helmikuuta 1927 julkaissut ”Speederin” palstalla *Uudessa Suomessa* tekstin *Antennien saalis* ja kuukautta ennen matkaa hän sai valmiiksi viisi tekstiä, jotka hän myöhemmin julkaisi 16. toukokuuta 1929 ilmestyneessä ensimmäisessä proosateoksessaan *Nykyaikaa etsimässä*.¹⁰¹ Teoksessa nuori ja hurmaantunut runoilija tekee löytöretken 1920-luvun Eurooppaan ja eurooppalaisuuteen tuoden mukanaan Suomeen modernin ajan kulttuurivirtauksia ja ilmiöitä, joita aikaisemmin olivat käsitelleet Suomessa lähinnä suomenruotsalaiset modernistit kaksikielisessä kulttuurijulkaisussa *Ultra*-lehdessä.¹⁰² Paavolaisen matka-artikkeleissa

⁹⁷ Mukana olivat Olavi Paavolainen, Katri Vala, Elina Vaara, Yrjö Jylhä, Lauri Viljanen ja Ilmari Pimiä. Kivennavan kolme yötä ja päivää muodostuivat Paavolaisen myöhemmän arvion mukaan ”nuoruuden lapsellisen estetisoinnin huippukohdaksi” seurueen lausuttua taukoamatta runoja ja pidettyä esitelmää dekadenteista kirjailijoista pukeutuen eksoottisesti (J. Paavolainen 1991, 67–68).

⁹⁸ Paavolainen oli mm. arvostellut lausuntailtoja, elokuvia ja radio-ohjelmia.

⁹⁹ Paavolaisen ja Craucherin monivaiheinen ja problemaattinen suhde kattaa vuodet 1925–1930. Craucher herätti 1920-luvun jälkipuolen Suomessa huomiota liikenäisenä ja salongin pitäjänä, jolla oli läheiset suhteet tulenkantajapiiriin. Vuonna 1930 hän siirtyi Lapuan liikkeen palvelukseen. Craucher murhattiin Mäntsälän kapinan jälkitunnelmissä hämärissä olosuhteissa (J. Paavolainen 1991, 71).

¹⁰⁰ Paavolaisen julkaisufoorumeja olivat *Uusi Suomi*, *Suomen Kuvalehti* ja *Aitta*. Otavan vuonna 1927 perustama *Aitta*-lehti oli yksi ensimmäisistä suomalaisista magazine-tyyppisistä lehdistä. Se pyrki olemaan kansainvälinen, muodikas ja kaupunkilainen, mikä näkyikin sen huolitellussa ulkoasussa. *Aitta* lopetettiin vuonna 1930 taloudellisesti kannattomana (Hapuli 1995, 10).

¹⁰¹ *Nykyaikaa etsimässä* -teos koostuu 29 eripituisesta esseestä, joista 13 oli julkaistu aikaisemmin. Esseet oli ryhmitelty viiteen jaksoon ja kokoelmassa oli yhteensä 279 kuvaa (Hapuli 1995, 14).

¹⁰² 1920-luvun kulttuurilehdistön johtavat julkaisut olivat *Valvoja-Aika*, *Ultra*, *Sininen Kirja*, *Quosego*, *Tähystäjä* ja *Tulenkantajat*. *Ultra* ilmestyi vuosina 1922–23 seitsemän numeron verran. Lehden alaotsikko oli ”Kirjallistaiteellinen aikakauslehti” ja sen sivuilla esiintyivät ruotsinkielisen modernismin ja ekspressionismin esitaistelijat, kuten Hagar Olsson ja Elmer Diktonius. Kirjoittajien joukkoon kuului myös Uno Kailas ja Katri Vala. Lehti oli *Tulenkantajat*-lehden edeltäjä ja sen päätoimittajana toimi Lauri Haarla.

kiteytyy hänen myöhemmän kirjallisen kehityksensä pääpiirteet: kirjoitusperspektiivit vaihtuvat lintuperspektiivistä katutasoon hänen tutkiessaan Euroopan pääkaupunkien (Berliini, Pariisi) yhteiskuntaelämää. Nykyaika nousee tekstien hallitsevaksi kategoriaksi, josta käsin hän pyrkii kuvaamaan tapahtumia ja ilmiöitä impressionismin tavoin luonnosmaisesti. Paavolainen pyrki proosateksteissä suggestiivisuuteen, joka imaisisi lukijan mukaansa.¹⁰³ Jouko Tyyri (ks. Kirsti 1964) on luonnehtinut haastattelussa Paavolaisen kirjoitusta *salonkityyliksi*:

[...] maailmansota muutti koko ihmiskohtalon maailmanteatteriksi. Paavolainen yritti sisäistää eli kokea ja välittää omakohtaisesti maailmanteatterin ristiriidat. Muodon piti olla loistava eli briljantti sekä räjähdysmäinen. Siksi laatusanat kuormittavat hänen kuvauksiaan. Enin osa hänen proosastaan on runollista purkautumista: hän ei kuljeta lukijoitaan vaan hukuttaa meidät. (ks. Kirsti 1964)¹⁰⁴

Paavolaisen figuratiivinen kirjoitustyyli vaihtelee nopeasti aistihavainnosta, tunnelmasta, kirjallisesta genrestä ja rytmistä toiseen. Paavolaisen kirjoitus eivät ole niinkään käsitteellistä kuin kuvallista. Paavolaisen kuvallinen vyörytys periytyy hänen teoksiensa sanelumaisesta luonteesta, jonka mukaisesti hän pyrki tavoittamaan haltioitumisen hetken saadakseen tekstistään elävää ja suggestiivista.¹⁰⁵ Paavolainen onkin ehkä eräitä Suomen

Ultraa kustansi L. A. Salavan omistama osakeyhtiö Daimon. Ultraa päätoimittanut vapaussodan valkoinen soturi Haarla oli ollut jo alun perin outo aisapari Diktoniuksen kaltaiselle vasemmistoradikaalille. Ultran kaaduttua Haarla perusti 1924 kirjallisen ”Toukokuun ryhmän” yhdessä Huugo Jalkasen, Uno Kailaan, Arvi Kivimaan, Martti Merenmaan ja Johannes Virtasen kanssa. Ultran avaustekstissä *Mitä varten?* (1/1922) lehden johto torjui ”tyhjän muotokulttuurin” ja vaati pääsyä ”läemmäksi ajan taistelua ja kärsimystä”. Avaustekstissä kirjoittajat painottivat nietscheläistä ”kaikkien arvojen uudelleen arviointia”. Lehti vetosi nuoreen sukupolveen, jotta ekspressionismin kaltaiset ”kriittillistaiteelliset nousu- ja myrskyilmiöt pääsisivät kunnolle esille”. Ultran työn jatkajaksi perustettiin *Quosego*, joka ilmestyi vuosina 1928–29. Lehden päätoimittajaksi tuli Cid Erik Tallqvist, jonka jälkeen häntä seurasivat Rabbe Enckell ja Kurt Reuter.

¹⁰³ Vähitellen runouden kirjoittaminen sai väistyä impressionistisen proosan tieltä. Paavolainen kuitenkin palasi vielä runouden pariin muutama otteeseen: vuonna 1928 Paavolainen julkaisi Olavi Lauri nimimerkillä Mika Waltarin kanssa yhteisrunokokoelman *Valtatiet* ja vuonna 1932 ilmestyi hänen runokokoelmansa *Keulakuvat*.

¹⁰⁴ Pertti Lassilalle (1987, 167–168) Paavolaisen tyyli edustaakin kirjallista dandyismia: hän oli yhtäältä kiinnostunut massojen ilmiöistä, mutta samalla kirjoittamistyyliällään hän ilmaisi dandymäistä ylemmyyttä. Lassilan mukaan tämä näkyy Paavolaisen kyvyssä hajottaa hänen johtamansa tulenkantajien rintama *Suursiivous* -teoksessa. Dandyismi voidaan käsittää Georg Bryan Beau Brummelin ja Charles Baudelairen tavoin yksityiseksi kapinaksi, joka yritti tuhota normaaliuden. Se korosti eristyneisyyttä, ylivoimaisuutta, itsekontrollia, riippumattomuutta, hienostuneisuutta, alkuperäisyyttä ja täydellisyyden tavoittelemista (Hapuli 1995, 173).

¹⁰⁵ Osansa tämän haltioitumisen hetken saavuttamiseen antoi Paavolaisen sanelun aikana naukkailema viski. Jaakko Paavolaisen mukaan (1991, 147) ostos oli aina sama, puolikas King’s Liqueur -viskiä á 110 markkaa. Timo Soikkasen mukaan (2003, 75) ”Sanelu on menetelmä, joka parhaiten mahdollistaa tunnetilan

parhaimpia prosaisteja, jonka tyyliä arvostetaan laajalti.¹⁰⁶ Tulenkantajien arvostama kirjallisuuskriitikko Anna-Maria Tallgren kutsui Paavolaista ”kirjallisuutemme armoitetuimmaksi lavastustaiteilijaksi”, jolla oli kyky pelkistää tapahtumien moninaisuus yksinkertaiseen draamalliseen perusasetelmaan. Paavolainen etsii teoksissaan ilmiöiden kulissien takaisia taustavoimia eli sitä, ”mikä tapahtuu siinä, mikä näyttää tapahtuvan”.¹⁰⁷ Hän asettaa maailmandraaman kehyksiin valiten huolellisesti rekvisiittansa ja kuljettaen mukanaan aikakautta ilmentäviä sitaatteja, kaskuja, rinnastuksia ja kuvia, jotka tiivistyvät aikakautensa symboleiksi. Paavolaisen kyky kiteyttää aikansa asetelmat tulee esille jo pelkästään hänen kirjojensa nimissä, joista kaikista tuli oman aikakautensa iskulauseita (Laitinen 1961, VIII-IX). Paavolainen luonnehti omaa kirjoitustyyliään vuoden 1944 kirjallisessa omakuvassaan seuraavasti:

Kirjailijana lienen puhtaaksiviljellyin suomalainen »high brow»; siksi luulen pääseväni kirjallisuushistoriaan ainakin erään aikakauden prototyypinä. Löydän itseni Aldous Huxleyn kirjojen sankareista, ja luultavaksi siksi hän on nykyisin mielikirjailijani. Ennen pyrin tyyliini monimutkaisuuteen, nyt selkeyteen. Olen kynttilä, joka palaa kahdesta päästä.

Kirjailijakutsumukseni päätehtävänä on ollut herättää levottomuutta. Jo kahden teokseni esipuheessa olen saanut kirjoittaa: »Minusta tuntuu, että Suomessa ei oikein tajuta, mitä maailmassa nykyään tapahtuu!» (OMA 1944, 543)

Vuotta ennen *Nykyaikaa etsimässä* teosta Paavolainen oli julkaissut Mika Waltarin kanssa yhteisen *Valtatiet* -runokokoelman (VT 1928), jossa Paavolainen Olavi Laurin pseudonyymillä irtisanoutui nuoruutensa estetismistä ja eksotiikasta sekä suuntautui kohti ”koneromantiikkaa”. Kone oli Paavolaiselle nykyajan tunnus, joka ilmensi modernia elämää parhaiten. Paavolaisen koneiden ihailu ei kuitenkaan ollut varauksetonta: NE:n esseessä ”*Romantikko etsii nykyaikaa*” hän kuvasi kriittisesti kolmea modernia työtä (hissipoika, konekirjoittajatar ja maanalaisen kuljettaja), joissa ihminen oli alistettu koneen rytmiin.¹⁰⁸ Paavolainen esitti huolensa ihmisen kyvystä sopeutua modernin elämän nopeaan rytmiin ja sen asettamiin vaatimuksiin. Teknologinen maailma edellytti ihmisen

säilymisen. Sanelija on vapaa mekaanisesta suorituksesta ja voi keskittyä täydellisesti itseensä, omaan ajatteluunsa ja tunnetilaansa.”

¹⁰⁶ Esimerkkinä Paavolaisen taideproosasta kannattaa lukea *Lähtö ja loitsu* -teoksen laivamatkan kuvaus.

¹⁰⁷ Paavolaisen oma luonnehdinta 1930-luvun teoksistaan (Laitinen 1961, VIII)

¹⁰⁸ Paavolaiselle tällaista tulevaisuuden dystopioita edustivat Fritz Langin *Metropolis* (1927) ja myöhemmin Aldous Huxleyn *Uljas uusi maailma* (1932).

itsehallintaa sekä mielen että kehon osalta.¹⁰⁹ Paavolaisen *Valtatiet* -runokokoelman kollektiivisuuden ilmaus ilmensi veljeysrakkautta sekä tietoisuutta maailman pientymisestä uuden teknologian keksintöjen myötä. Paavolaisen runoudessa ja esikoisproosateoksessa ilmenevä kollektiivisuuskäsitys ei ollut nationalistinen, rodullinen tai eettinen arvo, se pikemminkin pyrki ilmaisemaan ”uuden ihmisen ihanteen”. Paavolaisen mukaan ”uuteen ihmiseen” kuului myös ihmisen kehon vapautuminen, joka koski myös vapautumista konservatiivisesta sukupuolimoraalista.

Tulkittaessa Paavolaista poliittisesti on erityisen tärkeää käsittää hänen koko tuotannon leikkaava teema: ”kaiken arvostelemisen vapaus”, joka sai ilmaisunsa jo vuonna 1928 julkaistussa *Tulenkantajat* -lehden näyttenumeron motossa:

Elämä on pyhä. Me rakastamme elämää.
Taide on pyhä. Me palvelemme sitä.
Mikään ohjelma ei kestä sukupolvea kauemmin eikä mikään totuus ikuisesti. Elämän tarkoitus on elämän jatkuminen.
Sentähden on *ainoa päämäärämme: Henkinen vapaus, kaiken arvosteleminen, kaiken käsittelymisen vapaus*. Emme tunnusta auktoriteetteja, sillä ne ovat asemansa vuoksi pelkureita elämän edessä.
Katsokaa: Miten ihanan nuori on maamme, miten voimaa täysi!
Tulkaa, älkää pelätkö: Teidät on määrätty luomaan uutta ja suurta.
Katkaiskaa rengas, joka pusertaa sydämiänne: Olkaa oma itsenne, tunnustakaa elämä! (Tulenkantajat näyttenumero, toim. Vala 1928)

Tämä ja muut Tulenkantajien naivistis-ekspressiiviset ohjelmajulistukset saivat suomenruotsalaiset modernistit syyttämään ryhmittymää ”ohjelmallisesta ohjelmattomuudesta”. Elmer Diktoniuksen mukaan Tulenkantajien saarnatessaan kaikesta, he eivät puhuneet juuri mistään. Paavolainen myönsikin myöhemmin, että *Tulenkantajat*-lehden tarkoitus oli synnyttää ”paukkuvaikutelma”, jolla kerättiin huomiota uudelle taiteilijaryhmittymälle. Kuitenkin tässä asioiden relativistisuuden intohimoisessa tunnustamisessa, sitoutumisessa nykyaikaan ja taiteellisen vapauden korostamisessa, Tulenkantajat ilmensivät selvää eroa vanhaan kirjailijapolveen.

¹⁰⁹ Nämä pohdinnat näkyvät jo selvästi Paavolaisen arvostelussa Pentti Haanpään *Kenttä ja kasarmi* -teoksesta.

Ensimmäisen proosateoksensa *Nykyaikaa etsimässä* aloituskappaleessa *Neitseellinen Aino* Paavolainen kritisoi Suomen kulttuurielämän konservatiivisuutta ja omahyväistä sisäänpäin kääntymistä, joka on johtanut modernin taiteen ja syntymässä olevan modernin ihmisen vieroksuntaan. Hän katsoo tämän konservatiivisen käänteeseen johtuneen ensimmäisestä maailmansodasta, joka ”vuosikausiksi eristi meidät muun maailman yhteydestä”:

Erinomaisen tärkeäksi on myöskin todettava se seikka, että kun muualla sota-aika merkitsi uusien kumouksellisten aatteiden voittoa, vapaussotamme¹¹⁰ päinvastoin oli luonteeltaan täysin »yhteiskuntaa säilyttävä» ja »vastavallankumouksellinen». (NE 1929, 17)

Ainon neitseellisyyttä uhkasi vitaalinen ja kansainvälinen nuorukainen. Neitsyyden menetys oli merkinnyt kansainvälistymistä ja avautumista ulkopuolisille vaikutteille.¹¹¹ Paavolaisen symbolistisessa tarinassa Aino ei ulkomaanmatkasta huolimatta menetä neitsyyttään. Suomalainen sisällissodan jälkeinen kulttuuri-ihanne tiivistyi agraarin elämänmuodon ihannointiin. Huolimatta suomalaisten taiteilijoiden matkoista ulkomaille (pääasiassa Pariisiin) he pitivät uusia taidevirtauksia kevytmielisinä tai suomalaista elämäntapaa murentavina ”vaikutelmina”. 1920-luvun lopun Suomelle olikin tyypillistä, että tietystä avoimuudesta huolimatta kaikki ”uusi” leimattiin bolshevismin tai kommunismin merkillä. Epäluulo Neuvostoliittoa kohtaan johti myös venäläisen

¹¹⁰ Vuoden 1918 Suomessa käydylle sodalle (27.1.1918–16.5.1918) on kirjallisuudessa vakiintunut monta nimeä: vapaussota, kapina, punakapina, kansalaisota, veljessota, vallankumous, luokkasota, sisällissota, vuoden 1918 sota ja vuoden 1918 tapahtumat. Paavolainen käyttää kirjoituksissaan aikalaistensa tavoin ”valkoisten” luomaa *vapaussota* -käsitettä. Tämä yleisesti käytössä aina 1960-luvulle saakka ollut käsite korostaa ”punaisten” rikollisia ja maanpetoksellisia motiiveja.

1960-luvun vapaussotakeskustelu avartui osaltaan Väinö Linnan romaanitrilogian *Täällä Pohjantähden alla* (1959–1962) myötä. Punaisille pystytettiin muistomerkkejä ja heidän hautapaikkojaan kunnostettiin. Kuolleita punaisia alettiin myös kutsua ”työväenaatteen” ja ”vakaumuksensa puolesta” kaatuneiksi. Akateemisessa historiankirjoituksessa urauurtava tutkimus oli Jaakko Paavolaisen kolmiosainen teos vuosien 1917–18 poliittisista väkivaltaisuuksista (*Punainen terrori* 1966, *Valkoinen terrori* 1967 ja *Vankileirit Suomessa 1918*, 1971).

Paavolaisen kirjoituksissa on viittauksia vapaussodan konservatiiviseen ja säilyttävään luonteeseen. Muualla Euroopassa sisällissota merkitsi uusien ja kumouksellisten aatteiden esiinnousta. Käytän tutkimuksessani johdonmukaisesti nimitystä *sisällissota*, koska se neutraaliuden ohella viittaa myös siihen, että sotaan osallistui muitakin kuin suomalaisia joukkoja (saksalaisia, venäläisiä ja ruotsalaisia). Sisällissodan käsite ei myöskään sido sodan osapuolia tiettyyn yhteiskuntaluokkaan ja se ilmaisee moniin eri suuntiin meneviä pyrkimyksiä (Jussila 2009, 111–113; Ylikangas 1993).

¹¹¹ Kuten Ritva Hapuli huomauttaa (1995, 222) Paavolainen ja Raoul af Hällström ilmaisivat nykyajan epävarmuutta herättävät piirteet ja ilmiöt usein sukupuolistamalla ne naiseksi. Tämä nykyajan probleemien sukupuolistaminen naiseudeksi jatkuu läpi Paavolaisen tuotannon. *Synkässä yksinpuhelussa* sitä enää tosin esiintyy vain muutamissa päiväkirjamerkinnöissä.

futurismin ja avantgarden sivuuttamiseen. Suomessa oli Paavolaisen mukaan myös ohitettu ylimalkaisesti dada.¹¹² Näiden liikkeiden taiteellinen anti ei Paavolaisen mukaan ollut valtava, mutta niiden merkityksellisyys nykyajan tutkimisessa oli kiistaton.¹¹³ Paavolaisen mukaan kulttuurisessa kehityksessä ilmiöitä ja tapahtumia ei tulisi pimittää yleisöltä, sillä ”aina jää kaikesta jotain jäljelle”.

Nykyaikaa etsimässä -teoksen artikkeleissa Paavolainen koki olevansa modernin puolestapuhuja ja lähettäjä. Hän halusi selventää modernistista terminologiaa, joka oli Suomessa täysin puutteellista tai ristiriitaista. Teos pyrki osoittamaan ajan suhteellisuuden, kuinka sekä maailmassa että yksilöiden tietoisuudessa oli rinnakkain eri aikakausia. Paavolainen ei näe nykyaikaa täydellisenä katkoksenä suhteessa menneeseen, vaan tapahtumien simultaanisuutena, missä myös mennyt on vahvasti läsnä. *Nykyhetki*, jossa kaikki ajat olivat läsnä, merkitsi Paavolaiselle tapahtumien simultaanisuutta ja kaiken relatiivisuutta. Tästä johtuen *omaan aikaan sitoutuminen* oli äärimmäisen tärkeää. Teoksessa esiintyvän Ilja Ehrenburgin *Uusi romantiikka* -esseen mukaisesti Paavolainen puhuu *uudesta romantiikasta*, ei pakona ajasta, vaan sen lähestymisenä, siihen kiinnittymisenä. Näin ollen nykyisyyden etsijä ei suuntautunut menneisyyteen vaan nykyiseen ja tulevaan. Nykyhetken epävarmuus oli otettava haasteena. Uudet ilmiöt vaativat kokonaan uuden tavan ajatella, tuntea ja nähdä. Tällöin myös kirjoittamisen tyylin oli muututtava. Siitä oli tultava luonnosmaista ja impressionistista, jotta ilmiöiden ja tapahtumien virta pystyttäisiin siirtämään lukijalle suggestiivisena kokemuksena.

Paavolaisen korostaessa modernin ihmisen tiedon suhteellisuutta hän vetoaa aikansa relativistisiin ajattelijoihin Einsteiniin, Freudiin ja Spengleriin (NE 1929, 134–138, 140–141, 303–305; Hapuli 1995, 43). Paavolainen oli äärimmäisen kiinnostunut psykoanalyysistä, joka näkyy hänen kirjoituksissaan ilmenevistä viittauksista ”Wienin noidan” eli Sigmund Freudin teorioihin. Muista tulenkantajista poiketen Paavolainen luki myös paljon sukupuolisuuden teorioita pyrkien jopa tieteelliseen näkemykseen. Hollantilaisen tutkijan van de Velden teos *Täydellinen avioliitto* ja D. H. Lawrence’n tuotanto – Lawrence’a Paavolainen nimitti Tornin terassilla ”uudeksi Kristukseksi” – muokkasivat hänen näkemyksiään vahvasti. Kurjensaari (1975, 271) mainitsee Paavolaisen

¹¹² Huom. dada ei ole taidesuunta (-ismi) vaan anti-taidetta.

¹¹³ Futurismia ja dadaa Paavolainen kuvaa NE:n esseessä *Säikähtäneet muusat*.

innoittajiksi myös Marie Stopesin, Wilhelm Stekelin ja etenkin Havelock Ellisin, joista jälkimmäisellä voidaan sanoa olevan suuri vaikutus Paavolaisen suunnittelemaan tutkielmaan länsimaisesta avioliitosta.

Lauri Mehtonen ja Esa Sironen ovat artikkelissaan ”Jazzyttö – johdatusta keskusteluun kulttuuriteollisuudesta” (1987) käsitelleet Paavolaisen *Nykyaikaa etsimässä* -teoksen esseiden osalta hänen massakulttuurikritiikkensä suhteita Weimarin tasavallan loppuaikojen intellektuaalisten liikkeisiin, kuten Frankfurtin koulukuntaan. Paavolaisen teemat tuntuvat limittyvän kirjoittajien mukaan niin Bertolt Brechtin, Theodor Adornon, Siegfried Kracauerin, Ernst Blochin kuin Georg Lukacsin vasemmistolaisten teoretisointien kanssa.¹¹⁴ Saksalaisen aikakauslehden *Der Querschnitt* vaikutus¹¹⁵ näkyy selvästi *Nykyaikaa etsimässä* -teoksen teemoissa, kuvissa ja toteutuksessa. Hän seurasi myös aktiivisesti ”alastomuusliikkeen” pää-äänenkannattajaa *Die Schönheit*-lehteä ja liikkeeseen liittyviä kirjallisuutta.¹¹⁶ Saksalaiset *Sittengeschichte der Nachkriegszeitin* kirjoittajat kohottivat kehon 1900-luvun jumaluudeksi. Tuolloin muotoiltiin ”ruumiinkulttuuri” (”Wollen des Körperlichen”), joka ilmeni tahtona tavoittaa kehon kauneus. Päämääränä oli kehollisen kasvatuksen ja tietoisuuden avulla perustaa samankaltainen yhteys kehoon kuin antiikin edustajille oli ollut. Kristinuskon oppi lihan synnillisyyteen oli pääsyynä kehon halveksimiseen. Keho määriteltiin terveyden, voiman

¹¹⁴ Niin Paavolainen (NE 1929 *Isadorasta Joséphine'iin*) kuin Kracauer käsittelevät teksteissään amerikkalaisia Tiller-girlsejä kapitalistisen massakulttuurin symbolina, joka osoittaa sekä suuren yleisön mekanisoituneen maun että koneellisen elämänrytmin läpitunkeman sielunelämän. Kracauerin esseen ”*Das Ornament der Masse*” (1927) mukaan Tiller-girlssit ovat esimerkkinä siitä, kuinka massakulttuuri oli omaksunut kapitalistisen virtaviivaisuuden ja hallinnan päämäärät naamioidakseen ristiriitaisuudet ja edistääkseen kritiikitöntä kulutusta. Konetta, teollisuutta ja tuotantoa edustavat Tiller-girlssit eivät edustaneet yksittäisiä persoonallisuuksia, vaan matemaattisella täsmällisyydellä liikkuvaa massaa, läpeensä rationaalista ornamenttia. Kracauerin mukaan he edustivat tarkkaan suunniteltua työnjohtoa, taylorismia. Ritva Hapuli on myös huomauttanut, että Paavolaisen ja Kracauerin esseet analysoivat massakulttuuria naisen kautta (Hapuli 1995, 85–88).

¹¹⁵ Paavolaisen yksi mahdollinen kytkeä Frankfurtin koulukunnan ajattelijoihin on hänen keskeisenä inspiraation- ja kuvamateriaalin lähteenä toiminut *Der Querschnitt*, joka ilmestyi kuukausittain marraskuusta 1924 huhtikuuhun 1933. Sitä yritettiin herättää henkiin kolmesti, kunnes kansallissosialistit kielsivät sen lopulta vuonna 1936. Lehden kirjoittajina ja grafiikkoina toimivat maailman arvostetuimmat taiteilijat sekä yhteiskunnalliset vaikuttajat: Ezra Pound, Ernest Hemingway, Charles Chaplin, Vladimir Majakovski, Alfred Döblin, Walter Benjamin, Egon Friedell, Arnold Schönberg, Benito Mussolini, Pablo Picasso, Paul Klee, Jean Cocteau. Lehti halusi tehdä läpileikkauksen omasta ajastaan korostaen ajankohtaisuutta, monipuolisuutta ja kosmopoliittisuutta. Lehti pyrki myös avaamaan nykyaikaa sijoittamalla kaksi ristiriitaista valokuvaa samalle sivulle. Aiheesta enemmän ks. Hapuli 1995, 15–16. Paavolainen luki myös ahkerasti erikielisiä sanomalehtiä ja uutta taidetta esitteleviä kirjallisuusjulkaisuja. Yksi tällainen lehti oli vuodesta 1932 asti ilmestynyt uutta kirjallisuutta ja runouskritiikkiä sekä esittelyjä julkaiseva *Bonniers Litterära Magasin* -lehti, jolla oli valtava vaikutus ulkomaalaisen kirjallisuuden esittelyssä (Riikonen 1995, 178).

¹¹⁶ Näitä olivat mm. Ungewitterin teos *Der nackte Mensch* (Alaston ihminen) ja *Ideale Nacktheit* (Ihanteellinen alastomuus) -valokuvateokset.

ja elämänhalun yhdistelmäksi ja aisti-ilon välineeksi (Hapuli 1995, 193). Paavolaisen NE:n viimeisessä esseessä ”*Dämmern Perikleische Tage herauf?*” korostuu alastoman ihmiskehon esilläolo ja esteettisyys, ei niinkään keho työn välineenä.

Nykyaikaa etsimässä -teoksen vastaanotto (ks. Hapuli 1995, 16–24) toisaalta kiitti kirjoittajan ”filmimäistä näkemistapaa ja huikaisevaa rytmiä” sekä ”persoonallista sodanjulistusta kuivaa kamaritutkimus vastaan” (Erkki Vala), mutta piti teosta myös ”salonkimodernismina” (Elmer Diktonius) ja yhteiskunnallisia ongelmia sekä politiikkaa välttelevänä (Sylvi-Kyllikki Kilpi). Suomenruotsalaiset kriitikot puolestaan näkivät Paavolaisen teoksen olevan sodanjulistus ”poroporvarillisuutta, moraalista fariseuslaisuutta ja atavistista nationalismia vastaan” (*Svenska Pressen* E. O. eli E. Olsson). Teoksen vastaanotossa näkyy vahva vastakkainasettelu kansallisen ja kosmopoliittisen, suomalaisuuden ja eurooppalaisuuden välillä.¹¹⁷ Sevänen (1994, 341–344) on huomauttanut valtion apurahoja jakaneen asiantuntijalautakunnan ideologisesta suhtautumisesta Paavolaisen proosateokseen. Lautakunta kiitti teoksen ”terävää huomio- ja ajattelukykyä, mielikuvitusta ja nuorekasta ajattelutapa”, mutta katsoi sen hylkivän tärkeitä kansallisia arvoja. Konservatiivisten kansallisten arvojen ohittamisesta ja kritisoinimisesta muodostui Paavolaisen tuotannon pääteema.

1920-luvun lopulla suomalaisen kulttuurin kehitys pysähtyi ja havaittavissa oli asenteiden kiristymistä. Nationalistisen ideologian voimistuessa Tulenkantajien kaltaisten oppositioliikkeiden toimintamahdollisuudet kaventuivat, mutta heidän vastarintansa ainekset ilmenivät selväpiirteisemmin. Paavolainen kuvasi myöhemmin vuotta 1930 omaelämäkerrassaan ”oikeaksi nöyryytysten vuodeksi”. Lähtölaukauksen Olavin masennukselle antoi hänen isänsä menehtyminen sydänsairauteen 13. tammikuuta 1930. Tuona aikana hän alkoi vieraantua henkisesti Tulenkantajista. Lama-ajan paineessa myös *Tulenkantajat*-lehti jouduttiin lopettamaan taloudellisten vaikeuksien jälkeen. Yleinen

¹¹⁷ Sigurd Frosterus (1876–1956) oli yksi Paavolaisen edeltäjistä. Paavolainen mainitsee Frosteruksen *Neitseellinen Aino* -esseessään, jossa suomalaiset arkkitehdit saavat huomattavasti lämpimämmän vastaanoton kuin kuvataiteilijat. Frosterus oli jo vuonna 1915 julkaissut esseekokoelmansa *Olikartade skönhetsvärden*. Hapulin mukaan (1995, 120) Frosterus irtaantui kaksikymmentä vuotta ennen Paavolaista ja Tulenkantajia kansallisen yhtenäisyyden vaatimuksista sekä julisti taiteen olevan aikansa kuvastaja ja kiinteässä yhteydessä teollisuuteen. Frosterus ei kuitenkaan etsinyt Paavolaisen tavoin koneiden kautta toteutuvaa ihmiskunnan veljeyden aatetta, vaan hänen suhteensa tekniikkaan oli toisaalta idealistisen estetiikan leimaama. Hapulin (1995, 221) mukaan moderneista ilmiöistä Suomessa kirjoittivat Paavolaisen ohella Frosterus, Raoul af Hällström, Henry Parland, Erkki Kivijärvi ja Elsa Soini. Paavolaisen *Nykyaikaa etsimässä* -teos oli näistä kuitenkin vaikutusvaltaisim.

ahdistus, pula-aika ja Lapuan liike ”latteuttivat taide-elämän”, josta seurasi, etteivät nuoret kirjailijat uskaltaneet määritellä kantaansa ajan ilmiöihin vaan ”syöksyivät kustantajien suosiollisella myötävaikutuksella karkeimpaan kaupalliseen kirjallisuuteen”, jota edustivat menneisyyden naivistiset kuvaukset.¹¹⁸

Seuraavassa proosateoksessaan huhtikuussa 1932 ilmestyneessä pamflettimaaisessa *Suursiivous eli kirjallisessa lastenkamarissa* -teoksessa (SS 1932) Paavolainen esittää satiirin keinoin huolensa Suomen proosakirjallisuuden tilasta, jota hän luonnehtii yhteiskunnallisesti naiiviksi ja psykologiselta kuvaukseltaan epäuskottavaksi. *Suursiivous* edustaa Paavolaisen kirjallisessa tuotannossa ensimmäistä – ja seuraavissa teoksissa tavaramerkiksi muodostunutta – irtiottoa erilaisista taiteellisista ja yhteiskunnallisista liikkeistä. Paavolainen kääntyy teoksen myötä nuoruuden romanttista estetismiaan ja Tulenkantajien ryhmittymää vastaan. Tulenkantajien proosakirjallisuutta leimasi yhteiskunnallinen pintapuolisuus, kaupallisuus sekä psykologinen tietämättömyys, joka ilmeni naiivien korulauseiden lisäksi ihmiskuvan litteytinä.¹¹⁹ *Suursiivouksessa* Paavolainen nostaa kielen ja kirjallisuuden keskeiseen asemaan yhteiskunnassa: hän vaatii kirjailijalta sekä runoilijalta vastuuta kirjoituksistaan ja tuomitsee suomalaisen kirjallisuuden kaupallistumisen sekä alentumisen osaksi kasvavaa viihdeteollisuutta.¹²⁰ Teos alkaa Camille Mauclairilta lainatulla motolla, jossa Paavolainen määrittelee ensimmäistä kertaa sitoutumattoman intellektuellin velvollisuuden kulkea vastavirtaan (ks. kappaleen alku).¹²¹

Suursiivouksen julkaiseminen nostatti laajan kirjasodan, johon Paavolainen osallistui intensiivisesti. Lopulta henkilökohtaiseksi yltyneeseen kritiikkiin pettyneenä Paavolainen jätti vastaanoton lopuksi ironisen loppukaneetin, jonka mukaan hänen on aika ”luopua

¹¹⁸ Jo runokokoelma *Valtatiet* ja ensimmäinen proosateos *Nykyaikaa etsimässä* olivat hahmottaneet Paavolaisen intellektuaalista positiota suhteessa tulenkantajiin. 1930-luvun äärioikeistolainen kehitys edusti hänelle kulttuurin taantumusta ja syntymässä olevan modernin ihmisen mitätöimistä. Syksyä 1932 Paavolainen kuvaa seuraavan teoksensa *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) aallonpohjaksi, joka kutsui yhteisrintamaan kaikki taantumukselliset ja kulttuurivihamieliset voimat (KVV 1936, *Uusia horisontteja*, 14).

¹¹⁹ Paavolainen oli *Suursiivouksen* kirjoittamisen aikoihin erittäin kiinnostunut futurismista, jonka hän katsoi kubismin ohella edustavan elinvoimaisinta nykyaikaa.

¹²⁰ *Suursiivouksen* myötä Paavolainen oli alkanut kiinnittää enenevässä määrin huomiota kielen ilmaisuihin ja tiettyyn fraasi-ihanteellisuuteen, jonka suhde todellisuuteen oli vääristynyt. Tämä kirjallisuuden kielen kritiikki voimistuu etenkin *Synkän yksinpuhelun* sivuilla, hänen arvostellessaan jatkosodan propagandistisia kulttuurituotteita, joissa fraasi-ihanteellisuus sekoitti kristillistä ja militaristista kieltä.

¹²¹ Camille Mauclair on ranskalaisen kirjailijan Séverin Faustin (29.12.1871–23.4.1945) käyttämä pseudonyymi. Paavolaisen tavoin Faust kirjoitti hyvin monipuolisesti runoutta, matkakirjallisuutta ja taidekritiikkejä.

kaikesta kirjallisesta toiminnasta, sillä aika oli liian pimeä ja huonoja kirjailijoita meillä on aivan tarpeeksi”. Paavolainen kirjoitti 11.2.1933 päivätyssä kirjeessään Lauri Viljaselle *Suursiivouksen* vastaanoton jälkeisestä pelostaan tulla poliittisesti leimatuksi ja pelatuksi ulos puolueettoman intellektuellin positiostaan:

Katso, on niin vaikeata pysyä kohtuudessa kun on tukehtumaisillaan tähän keskustelutoverin puutteeseen, ei voi tehdä mitään, lukemattomat, lukemattomat kirjat viruvat ruuhkana edessä ja aivoissa polttaa ajatus: et saa, et saa kirjoittaa ’Tulenkantajiin’!¹²² Silloin olet heti leimattu. Silloin ei kukaan kustantaisi niitä töitä, joita haluaisit tehdä ... *Olla riippumaton, olla kaikkien ryhmien ulkopuolella – vain se takaa minulle mahdollisuuden salakuljettaa joskus dynamiittia tähän maahan.* Kunpa vain hermot kestäisivät. (Paavolainen 11.2.1933; teoksessa Kurjensaari 1975, 141, kursivointi lisätty)

Kesäkuussa 1932 Paavolainen matkaa Tukholman kautta Lontooseen, jonka jälkeen hän viettää lähes vuoden hiljaiseloa Kivennavalla lukien monipuolisesti kiistanalaisia satiirikkoja. Paavolainen kirjoitti vuonna 1944 ilmestyneessä lyhyessä *Omaelämäkerrassaan* (OMA 1944, 540) lukemistonsa vaihtuneen Kivennavan hiljaiselon kaudella esteettisestä hurmiosta kohti yhteiskunnallista satiiria:

[...] ainoana seuranani Gide, Lawrence ja Huxley, joiden kirpeä äly ja tumma viisaus muokkaavat kokonaan uudelleen maailmankuvani ja kasvattavat minusta miehen. (OMA 1944, 540)

Syksystä 1933 kevääseen 1936 Paavolainen työskenteli mainostoimittajana Suomen ilmoituskeskuksessa Helsingissä sekä mainospäällikkönä Turussa Kudos Oy Silossa. Vaikkei Paavolainen tänä aikana julkaissutkaan mitään merkittäviä kritiikkejä, hän seurasi omaa aikaansa kulttuurilehtien kautta odottaen tilaisuutta, joka aukaisisi paluun kirjallisen elämän huipulle. Kulttuurilehdissä 1930-luvun poliittisesti tulenarat kiistat ja taistelut käytiin verekseltään. Mika Waltarin kristillis-siveellisen romaanin *Palava sydän* ilmestyminen syksyllä 1935 kehkeytyikin kirjallisepoliittisen debatin kohteeksi.

¹²² Paavolainen tarkoittaa Erkki Valan toimittamaa uutta *Tulenkantajat* -lehteä, joka julkaisi vasemmistolais-liberalistisen aatteellisen ohjelman, jota monet tulenkantajat vierastivat. Paavolainen piti Valan johtaman lehden suuntaa esimerkillisenä. Paavolaisen mielestä Viljo Kajava on täysin oikeassa kutsuessaan lehteä rehelliseksi ja oikealla tavalla aktueelliksi. Siinä paljastuu todellista henkistä hätää, siinä heijastuu intelligenssiin kohdistunut sorto pelottavana ja velvoittavana. (Kurjensaari 1975, 140–141).

Kirjailijaryhmä Kiilan vapaamieliset piirit yhdessä Paavolaisen kanssa nousivat vastustamaan Waltarin ajamaa linjaa. Matti Salosen toimittama, AKS-vastaisin tunnuksin liikkeellä ollut, *Nykypäivä*-lehti julkaisi Paavolaisen ja Matti Kurjensaaren nykykulttuurin tilaa käsittelevän haastattelun vuoden 1936 alussa.¹²³ Haastattelussa Paavolainen tunnustautui julkisesti ”vanhoillisia vastustavaksi kulttuuriliberaaliksi”.¹²⁴ Hän kiinnitti puheessaan huomiota vasemmistolaisten kirjailijoiden sortoon ja vähyyteen, josta ”pitävät jo kustantajammekin huolen”. Paavolainen korosti haastattelussa, että on ”taistelun aika”. 1930-luvun kuumentuneessa ilmapiirissä ei taistella romaanien avulla, vaan nykyajan probleemeihin sitoutuneen kulttuurilehdistön kautta:

Nyt on moraalista herännyttä ja kulttuuritahtoista älymystöä. Paradoksaalisesti sanoisinkin, että murroskausina ovat aikakauslehdet tärkeämpiä kuin kirjallisuus. Ei ehditä luomaan taideteoksia, vaan taistellaan. Euroopassa ei ole viime aikoina luotu kestäviä ja suuria taideteoksia. On pikemminkin vain viety kirjaan nopeasti muotoaan muuttavaa todellisuutta, on eettisellä intohimolla luodattu syvälle aistien ja viettien maailmaan, on tehty yhteiskunta-analyyseja, on annettu muotoa uusille moraalikäsitteille. Onkin kuvaavaa, että nykyajan suurimmat kirjailijat – esim. Gide, Lawrence, Huxley – tunnetaan enemmän repijöinä, julistajina ja taistelijoina kuin kirjailijoina. Heidän vaikutuksensa on usein vain välillistä, herättävää laatua. (Kurjensaari 1975, 162)¹²⁵

Paavolainen ymmärsi elävänsä historian murrosvaiheessa, jossa kirjailijan ja taiteilijan tuli poliitikon tavoin taistella muutoksen puolesta. 1930-luvun keskusteluissa Paavolainen korostaa moneen otteeseen, ettei ole enää olemassa puhtaasti kulttuurista [kulturellia] toimintaa. Kirjailijoiden tuli tiedostaa, että 1930-luvun *politisoituneessa* ilmapiirissä politiikkaa ja politikointia ei voinut välttää. Puhe kulttuurista sisälsi aina myös poliittis-taloudellisen ulottuvuuden. Vuoden 1935 illanistujaisissa Paavolainen oli pitänyt seurueelleen puheen, jossa hän Kurjensaaren muistiinmerkkien mukaan (1975, 180–181) käsittelee politiikkaa ja sen väistämätöntä läsnäoloa yhteiskunnassa:

¹²³ Kurjensaari kertoo tavanneensa Paavolaisen 26.1.1936 kirjailijoiden suosimassa ravintola Ala-Helsingissä, josta seurasi sananvaihto, joka julkaistiin myöhemmin *Nykypäivän* palstoilla.

¹²⁴ Haastattelu pidettiin Elannon kerhohuoneella helmikuussa 1936 pidetyn suuren kokouksen yhteydessä.

¹²⁵ Paavolainen toteaa haastattelussa olevansa tyytyväinen taistelevan aikakauslehdistön syntyyn, jota hänelle edustavat *Pohjatuuli*, *Päiväkirja*, *Tulenkantajat* ja *Nykypäivä* (J. Paavolainen 1991, 136–137).

– Miksi pelkäätte politiikkaa? Ei se ole mikään pöpö, vaan nykyaikaiseen yhteiskuntaelämään kuuluva ilmiö. Ette voi turvautua mihinkään klassikkoon löytämättä sieltä senaikaista politiikkaa. Dante sijoitti poliittiset vastustajansa helvettiin ja Cervantes oli kimmastunut johtavaan yhteiskuntaluokkaan, laiskaan ritaristoon. (Paavolainen; teoksessa Kurjensaari 1975, 180–181)¹²⁶

Ambivalenssi, joka syntyy yritettäessä sijoittaa Paavolainen perinteelliseen horisontaaliseen vasemmisto-oikeisto dikotomiaan, kertoo enemmän tämän asetelman vanhanaikaisuudesta kuin Paavolaisen poliittisesta positiosta (Kanerva 1987, 134).¹²⁷ Vasemmisto-oikeisto -dikotomia sulkee ulkopuolelleen politiikan moninaisuuden ja politikoinnin mahdollisuudet, joiden laajempi ymmärrys on tarpeen ymmärtääksemme Paavolaisen suorittamaa ilmiöiden ja tapahtumien *politisointia*. Paavolainen tunsii tietenkin sympatiaa tulenkantajien ja kiilalaisten edustamaa ”taistelevaa humanismia” kohtaan, mutta katsoi ettei voinut sitoutua minkään puolueen tai kulttuuris-poliittisen liikkeen julkilausumiin, jotta hän pystyisi säilyttämään poliittisen pelivaransa yhteiskunnan laajalla kentällä.¹²⁸ Paavolainen säilytti tällä *sitoutumattomuudellaan* liikkuvuutensa ja toimintamahdollisuutensa suomalaisessa yhteiskunnassa, joka jatkosodan aluksi vangitsi kaikki kommunisteiksi epäillyt.¹²⁹

¹²⁶ *Nykyväivässä* vuonna 1935 julkaistussa Kurjensaaren ja Paavolaisen keskustelussa jälkimmäinen korostaa myös jokaisen suuren kirjailijan Dantesta Leinoon määrittelevän kantansa päivän poliittisiin kysymyksiin ajankohdan niin vaatiessa (Kurjensaari 1975, 159).

¹²⁷ Sitä paitsi Paavolainen kuvasi itseään 1920–30-luvuilla ”kulttuuriliberaaliksi” tehden näin selvän eron poliittisiin puolueisiin. Toisen maailmansodan jälkeen ilmestyneessä *Kuka kukin on* -teoksessa, hän määritteli itsensä ”puolueettomaksi”. 1950-luvulla Paavolaisen ”salarakas” sekä älyllinen feminiininen vastine Hertta Kuusinen kirjoitti kirjeessään Paavolaisen ainutlaatuisesta puolueettoman intellektuellin positiosta. Rintamien jakauduttua sisällissodan myötä valkoisiin ja punaisiin Paavolainen oli eräs harvoista intellektuelleista, joka pyrki välttämään vahvaa leimaantumista mihinkään poliittiseen rintamaan. Tästä johtuen hänellä oli mahdollisuus ja kyky puhutella ”koko kansaa” 1950-luvun stabilisoituneessa rintamajaossa:

”Sinulle suojeluskunnan talo ja työväentalo olivat suunnilleen samanarvoiset. Tunsit kummankin suojissa käyneet *ihmiset ihmisinä*, kun me sen sijaan muistamme liiankin hyvin itseemme kohdistuneet kiväärinpiiput. Eivätkä nuo talonpoikaispojat, jotka urheiluseura- ym. kuvissasi poseeraavat, suinkaan kaikki olleet murhamiehiä.” (1999, 31.9.1952, 103, kursivointi lisätty)

¹²⁸ Esimerkiksi Sosiaalidemokraattisesta puolueesta eronneen ”Kuutoset” -ryhmittymän aloittaessa toimintansa välirauhan aikana toimittaen *Vapaa Sana* -lehteä, Paavolainen virkahti Kurjensaarelle: ” – Siellähän se meikäläisen paikka oikeastaan olisi, mutta ... kun ei voi ...”. Tämä olisi tarkoittanut Paavolaiselle leimaantumista kommunistiksi ja toimintamahdollisuuksien lakkaamista sekä mahdollisesti myös vankilaa (ks. Kurjensaari 1975, 214).

¹²⁹ Myös *Synkässä yksinpuhelussa* on kohtia, joissa Paavolainen kuvaa kommunistiksi leimaantumisen pelkoaan. Aselevon ollessa voimassa Suomen ja Neuvostoliiton välillä Paavolaista kutsutaan Lokissa ensi kertaa »kommunistiksi» ja »kulttuuribolševikiksi» (SY 1946 II 12.9.1944, 939). 1960-luvun ilmapiirissä Paavolainen poisti seuraavan päiväkirjamerkinnän (16.11.1941) teoksen toisesta painoksesta (VT IV 1960):

”Jatkan vepsäläiskuvausta, koettaen »kommunistisiksi» leimatuksi tulemisen uhallakin tuoda esiin todelliset vaikutelmani. (SY 1946 I 16.11.1941, 268)”

Paavolaisen omalaatuisuus intellektuellina paljastuu hänen kaksijakoisessa pyrkimyksessään olla sitoutumatta mihinkään poliittiseen suuntaukseen ja tästä huolimatta pyrkiä kokonaisvaltaiseen leimaantumiseen, jolloin aikakauden ristiriitaiset tapahtumat projisoituvat hänen persoonansa kautta.¹³⁰ Stalingradin tammikuun 1943 käänteen jälkeisinä kuukausina Paavolainen alkaa taas käsittää positionsa ainutlaatuisuuden. Marraskuun 25. päivänä 1943 kirjatussa kirjeessään Liisa Tannerille¹³¹ Paavolainen kirjoittaa kyvystään altistaa persoonansa oman aikansa ristiriitaisten tunnuksien taistelukentäksi:

Mutta tunnen niin toivottoman syvästi o l e v a n i e r i l a i n e n –
hervittävän yksinäinen juuri kirotussa ”taidossani” ajatella ja kärsiä ja
mietiskellä ja pohtia ja analysoida ja epäillä ja uskoa ja tulistua ja vihata ja
rakastaa ... hillittömästi, itseään kuluttaen, itseään säästämättä, itseään
säälimättä. En olisi kirjailijana se mikä olen, jos ei minulla aina olisi ollut
tämä synkkä ja leimuava taito antaa i t s e n i alttiiksi, projisoida kaikki ajan
tapahtumat oman minäni tuskallisen hermostuneesti värähteleville
valokennoille, tehdä itsestäni, kidutetusta itsestäni se liekehtivä koeputki,
jossa ajan voima ja ajan paine saa palaa ja hehkua – silläkin uhalla, että putki
räjähtää rikki moisen paineen ja moisten sähkövirtojen lävistäessä sen
hauraan lasin ... Olen joskus kirjoittanut ”hulluuden punaisesta kipinästä”,
joka palaa aivoissani. Se tapahtui kuitenkin jo ”vanhaan hyvään aikaan”
vuonna 1937 ... Nyt minusta tuntuu joskus, että aivoissani leimuaa hulluuden
punainen tulipalo! (Paavolaisen kirje 25.3.1943; teoksesta Laamanen 2006,
119)

¹³⁰ Myös Jaakko Paavolainen (1991, 282) on tajunnut tämän Olavin pyrkimyksen kokonaisvaltaiseen leimautumiseen.

¹³¹ Liisa Tanner (1902–1986) oli taidemaalari, opettaja, Paavolaisen kumppani ja muusa. Olavi yritti moneen otteeseen saada Liisa myös sanelujensa konekirjoittajaksi, mutta joutui lopulta tyytymään ”vuokrattuihin” konekirjoittajiin. Timo Soikkasen mukaan (2003, 59) Tanner ja Paavolainen tapasivat ensikertaa Kannaksella Pölläkkälässä keväällä 1932. Tannerin saadessa opettajan viran Turusta ja aloittaessaan maisterinopinnot V. A. Koskenniemen ohjauksessa, Olavi irtisanoutuu Ilmosta ja muutti Turkuun Kudos Oy Silon mainospäälliköksi. Soikkasen mukaan vuosien 1932–35 vähentynyt kirjeenvaihto todistaa läheisestä yhteiselosta. Rakastavaisten suhde katkeaa *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen kirjoittamisen alkaessa.

Liisa Tannerin suhde Kurjensaareen oli problemaattinen. Liisa ei suostunut biografi Kurjensaaren pyyntöön saada haastatella häntä teostaan varten. Liisa ei pitänyt Matista, ”joka vielä nytkin yrittää elää Olavin kautta!”. Tästä johtuen Kurjensaari ei mainitse Liisaa kirjansa lopun nimiluettelossa, jossa hän luettelee tietoa antaneet ihmiset (Soikkanen teoksessa Terho 2003, 77).

Elokuussa 1936 Paavolaiselle aukeaa yllättäen tilaisuus palata kirjallisen elämän huipulle.¹³² Hän matkustaa kansallissosialistiseen Saksaan saapuen Travemünden Dichterhausin (Kirjailijatalon) pohjoismaiseen kirjailijakokoukseen 14. elokuuta 1936. Johtuen varamiehen positiostaan Paavolainen ei ehtinyt Berliinin olympialaisiin, jotka olivat alkaneet kaksi viikkoa aikaisemmin.¹³³ Vieraat saapuvat kuitenkin Kirjailijatalolle seuraavana päivänä ja Paavolainen tarkkailee valppaasti muiden kirjailijoiden innostuneita puheita kansallissosialismista. Erityisen vaikutuksen Paavolaiseen tekee Nürnbergin spehtaakkelimaiset kahdeksanet ”Kunnian puoluepäivät” (*Reichsparteitag der Ehre*), joiden teema juontaa demilitarisoidun Reininmaan takaisin valtauksen juhlintaan.¹³⁴ Näistä retkistä syntyi teos *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936), joka analysoi Suomessa vain sanoma- ja aikakauslehdissä käsiteltyä Hitlerin kansallissosialistista Saksaa arvorelativistisen *eläytyvän metodin* kautta, josta on myös viitteitä *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessa. Paavolainen pyrki teoksessaan kolmannen valtakunnan kulttuuris-poliittiseen kokonaisanalyysiin, jossa keskeiseksi teemaksi nousee politiikan estetisoimisen prosessi. Paavolaista kiinnosti kansallissosialismissa sen vaistoihin vetoava myyttisyys (uuspakanuus) ja etenkin ”uuden totalitaarisen ihmisen” luomisprosessi, jonka vaikutelmia hän kirjaa teokseensa. Hän esitteli teoksessaan uuden maailmankuvan pääsemättä vielä silloin selvyYTEEN, mikä oli totuus ajan poliittisessa ja ideologisessa henkien taistelussa. Kansallissosialistista Saksaa ei voitu Paavolaisen mukaan tulkita älyllistä tietä, vaan se pysyi paradoksina siitä syystä, että kansallissosialismi on ensimmäinen Euroopan synnyttämä uskonto (KVV 1936, 228). Kansallissosialismi asetti Euroopalle haasteen, jonka ratkaisu oli vanhalle mantereelle elinkysymys. Paavolaisen mukaan kansallissosialismi vaati uudenlaista tapaa ajatella: ”Nyt on uskallettava ajatella apokalyptisesti” (KVV 1936, 11). Paavolaiselle ”apokalyptinen ajattelu” tarkoitti niin maallisen ja uskonnollisen kuin kansallisen ja kansainvälisenkin perinteisten luokittelutapojen ylittämistä, joka oli tarpeen kansallissosialismin edustamien uhkien ja mahdollisuuksien käsittämiseksi (ks. Parvikko 2002, 98). Markku Koivusalon mukaan (2003, 110) Hannah Arendt toistaa tuotannossaan René Charin kuuluisaa säettä:

¹³² Paavolaisen Saksaan lähtö oli sattuman kauppaa, sillä matkusti sinne Kirjailijaliiton varamiehenä varsinaisen ehdokkaan jäätyä pois.

¹³³ Berliinin olympialaisten avajaiset olivat 1. elokuuta ja päättäjaiset 16. elokuuta 1936.

¹³⁴ Kansallissosialisteille Reininmaan valtaus merkitsi saksalaisten kunnian palautusta häpeälliseksi koetun Versailles'n rauhan jälkeen. Reinin valtaus ja Nürnbergin vuosien 1936 ja 1937 puoluepäivät ovat saksalaisen elokuvapropagandan aiheena Hans Weidemannin elokuvassa *Festliches Nurnberg* (1937).

”Notre héritage n’est précédé d’aucun testament.”

”Saimme perintömme ilman testamenttia.”

Säe viittaa totalitarismin ilmentämästä katkoksesta edistyksen traditiossa, josta myös Benjamin Historian enkeli -vertauksessaan kirjoittaa. Totalitarismin pyrkimys oli purkaa kaikki rajat ja ihmisenä olemisen rajalliset ehdot voidakseen poliittisesti ehdollistaa ihmisen totaalisesti. Se oli räjäyttänyt traditionaaliset poliittisen arvostelukyvyn kategoriat ja moraalisten arvostelmien standartit. 1930-luvun lopulla tarvittiin uutta tapaa nähdä, kokea ja ajatella.

Kolmannen valtakunnan vieraana -teoksen tutkimuksessa on muutamaan otteeseen käsitelty Paavolaisen *eläytyvää metodia*. Jukka Kanerva tarkastelee artikkelissaan *An Eye Looking at the Masses* (Kanerva 1987) Paavolaisen esteettis-poliittista havainnoivaa eläytyvää metodia tutkiessaan kansallissosialistisen Saksan olemusta. Ilona Reiners puolestaan on artikkelissaan *Ruumiin politiikkaa, teräksistä romantiikkaa* (Reiners 1997) kiinnittänyt huomiota tähän Paavolaisen ajattelun ja politikoinnin yhdistävään esteettiseen havainnointitapaan. Kummatkin kirjoittajista analysoivat pääasiassa Paavolaisen aikalaisvastaanotossa ambivalentisti tulkittua teosta *Kolmannen valtakunnan vieraana*, josta käsin he analysoivat ihmiskehon politisointia. Kanerva, joka viittaa Paavolais-analyysissaan myös aikaisempaan tuotantoon, päätyy ylistämään Paavolaista yhtenä ensimmäisistä ihmiskehon poliittisuuden analyytikoista. Reinersin adornomaisen analyysin johtopäätöksen mukaan vasta *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen erittelee tarkemmin ”esteettisen” ja ”älyllisen” tietoisuuden ristiriitaa ja ymmärtää tuolloin kriittisen position tärkeyden paremmin kuin *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksessaan, jota Reinersin mukaan heikentää pelkkien fasadien tarkastelu (Reiners 1997, 202).

Kanerva kuvaa Paavolaisen kirjoitustyyliä *visuaaliseksi kokemuksen tavaksi* (a visual mode of experiencing): runoilijana ja myös ehkä prosaistina hän oli pikemminkin sanojen maalari kuin käsitteellinen filosofi (Kanerva 1987, 133–134). Baudelairin tavoin Paavolainen oli ”silmä väkijoukossa”, joka havainnoinnin välittömyydellä pystyi rationalistisista tarkkailijoista poiketen tallentamaan aikakauden välittämiä vaikutelmia ja

tapahtumia.¹³⁵ Eläytyvän metodin edustaja kiinnittää huomionsa yhteiskunnan marginaaleihin ja resonoiviin ilmiöihin, jotka poikkeamalla normista havainnollistavat myös paremmin normin rajoja. Paavolainen on varmastikin yksi ensimmäisistä kriittisistä ajattelijoista Suomessa, joka nostaa visuaalisuuden (silmä/kuva) sekä auraalisuuden (korva/ääni) kokemisen yhteiskunta-analyysin keskeisimmäksi teemaksi (Kanerva 1987, 134). Kanervan mukaan Paavolainen muodostaa ja harjoittaa jo ensimmäisestä proosateoksestaan *Nykyaikaa etsimässä* (1929) alkaen uutta politiikan analysoimiseen ja ymmärtämiseen tähtäävää metodologiaa, jossa tutkitaan auraalis-visuaalisten affektien vaikutusta kansalaiseen ja suhdetta kansakunnan mentaaliseen tilaan.

Paavolaisen koko persoonallisuus oli visuaalisuuden hallitsema: hän muokkasi itsestään dandymaisen taideteoksen. Hänen tietoisuutensa kameran ja katseen alituisesta läsnäolosta ilmeni hänen performanssimaisessa käytöksessä.¹³⁶ Paavolaisen todellisuuden visuaalinen käsittäminen ilmeni hänen läpi elämänsä kestäneessä arvostuksessaan visuaalisia taiteita kohtaan:¹³⁷ hänen intohimonaan oli kerätä valtava määrä aikakautensa symboleja ja tunnelmia tiivistäviä kuvakortteja ja lehtileikekuvia.¹³⁸ Elsa Enäjärven (myöhemmin Enäjärvi-Haavio) vastatessa Martti Haavion lokakuussa 1927 lähettämään kirjeeseen, jossa Haavio syyttää Paavolaista pintapuolisesta modernismista, Enäjärvi puolustaa Olavin kulttuurikriittisten tekstien ainutlaatuisuutta:

”Ne ovat ensi kertaa suomen kielellä selvästi ja näkyvästi tuoneet esille asioita, jotka ovat tosia ja ajankohtaisia Euroopassa. Mutta hänen kirjoituksensa eivät tutkimuksia eivätkä arviointeja. Hän kirjoittaa taiteilijan tapaan, ja kuten taiteilija, hän tuo esille erään oleellisen puolen asiasta. Paavolaiselle se on dekoratiivinen puoli, sillä koko hänen tajuamistapansa on kuvaamataiteellinen. (Enäjärvi; artikkelista Jyränki 2003, 231)

¹³⁵ Ks. Walter Benjamin *Silmä väkijoukossa. Huomioita eräistä motiiveista Baudelairen tuotannossa* (1986).

¹³⁶ Paavolainen oli alusta alkaen kiinnostunut mitä erilaisimmista tavoista joilla taide ilmeni elämässä. Hänen tapauksessa voidaan oikeutetusti puhua *elämästä taideteoksena*, jossa subjekti muokkaa kaikista elämänaloistaan ja fasadeistaan esteettisiä kokemuksia ja dramatisoi elämänsä aivan kuin se olisi suuri ja ainutlaatuinen näytelmä.

¹³⁷ Niin maalaustaide, piirustus, kuvanveisto, arkkitehtuuri kuten uudemmatkin taiteenlajit valokuvaus ja elokuva ovat Paavolaisten kirjoitusten analysoinnin kohteena. Etenkin valokuvaus ja elokuva, jotka olivat vielä 1920-luvulla tuolloin kohtalaisen nuoria taidemuotoja, kiinnostivat Paavolaista modernismin keulakuvina. Paavolainen muun muassa aloitti Suomessa elokuvakritiikin vuonna 1923 kirjoittamalla *Ylioppilaslehteen* elokuva-arvosteluja (Kanerva 1987, 135).

¹³⁸ Radioteatterin työntekijän Eeva Westin (Kirsti 1964) mukaan Paavolainen merkitsi lehtileikkeiden marginaaleihin *OBS! -merkinnän* aina kun kyseinen asia oli hänelle tärkeä.

Paavolaisen kiinnostus aikakautensa muoti-ilmiöihin sekä visuaalisten taiteiden kautta tapahtuvaan yhteiskunnalliseen analyysiin ilmenevät hänen jokaisessa proosateoksessa. Kanerva (1987, 135) päätyy nimittämään Paavolaisen positiota *Kolmannen valtakunnan vieraina* -teoksen osalta ”katsojan positioksi”. Paavolaiselle ”katsojan positio” kolmannen valtakunnan vierailun osalta tarkoitti huomion keskittämistä kokonaisuudessa ilmeneviin resonoiiviin yksityiskohtiin ilman moraalisia ja poliittisia ennakkokäsityksiä. Paavolaisen varhainen tutustuminen maailmankirjallisuuden kapinallisiin klassikoihin, psykoanalyysiin ja etenkin D. H. Lawrencen paneroottiseen kirjallisuuteen avasivat hänelle mahdollisuuden varsin postmodernisti muotoiltuun identiteetin käsittämiseen, joka johti havaintoon itsessään ilmenevästä *toiseudesta* ja sen soveltamisesta moraalikysymyksiin.¹³⁹ Tämä oivallus päättyi luonnollisesti arvorelativismiin, jossa ilmiöitä ei arvioida moraalisesti demonisoinnin tai jumalallistamisen kautta. Paavolaisen relativistinen suhtautuminen kansallissosialistiseen Saksaan ja kommunistiseen Neuvostoliittoon oli 1930-luvun jännitteisessä ja jakautuneessa ilmapiirissä arvostelukyvyn takaava poikkeus. Tuija Parvikko (2002, 97) onkin huomauttanut tästä Paavolaisen poikkeuksellisesta kyvystä ajatella Arendtin tavoin myös pahaa itsenäisenä, eikä hyvälle alisteisena ilmiönä, kuten länsimaisella teologis-filosofisella perinteellä on ollut tapana. Paavolaisen moraalirelativistinen positio erosikin täysin talvisodan jälkeisessä Suomessa vahvasti ilmenneeseen Neuvostoliiton demonisointiin, vastenmielisyyteen ja vähättelyyn, joka lamaannutti sotien vuosina kaiken tiedonhalun oikukkaan naapurin nykyisestä tilanteesta ja mahdollisista suunnitelmista Suomen suhteen.

Vuoden 1937 alussa Helsingin hotelli Tornin kabinetissa järjestetyssä nuoren älymystön keskustelutilaisuudessa Paavolainen (nimimerkki ”Kulttuurimatkailija”) osallistuu kahteen keskusteluun, joiden aihepiirit käsittelevät suomalaisen kansanluonteen myyttiä ja suomalaisten kulttuuriorientaatiota (Kivimies 1937).¹⁴⁰ Tornin keskusteluissa Paavolainen

¹³⁹ Toisaalta tämä toiseuden kokeminen oli monikulttuuriselle Paavolaiselle varmasti jo selviö nuoruusvuosista alkaen.

¹⁴⁰ Nämä kappaleet ovat *Suomalaisen kansanluonteen myytti ja Kulttuurimme kompanssinneula* (Kivimies 1937). Muut Tornin keskustelut ovat *Taaksepäinkatsova kulttuuri, Kirjallisuutta ja kirjallisuutta, Sairas sielu terveessä ruumiissa ja Henkien taistelu*.

Tornin keskustelutilaisuuden järjestäjänä toimi Gummeruksen kustannusliikkeessä työskentelevä Yrjö Kivimies (1899–1980), joka kokosi hotelli Torniin nuoria intellektuelleja keskustelemaan 1930-luvun ajankohtaisista aiheista kuten suomalaisen kansanluonteen myytistä, naapuruussuhteista, Suomen suhteista muihin valtioihin, Suomen kulttuurista ja sen kulttuurisuuntautumisesta. Kivimies toimitti keskusteluista teoksen *Pidot Tornissa* (1937), johon hän kirjoitti myös joulukuussa kirjatun esipuheen luonnehtien siinä

ivallisesti pahoittelee, että ”hänen puheenvuoronsa politisoi Suomen kulttuurisuuntautumista käsittelevän keskustelun”:

Mutta niitä asioita ei saa erilleen. Jos puhutaan kulttuurista, niin siinä täytyy olla se onneton poliittinen säväys mukana heti. Ei ole olemassa puhtaasti kultturellia toimintaa enää. (Olavi Paavolainen; teoksessa *Kivimies* 1937, 62)

Provosoivasti keskusteleva Paavolainen¹⁴¹ kysyy alituisen muiden osallistujien¹⁴² mielipiteitä suomalaisen ja eurooppalaisen kulttuurien tilasta ja pyytää heitä määrittämään käyttämäänsä kulttuurin -käsitettä tarkemmin. Paavolaisen mukaan suomalaisten käyttämänä käsite »kulttuuri» on ”jotakin aivan antikveeraantunutta” – se ”taso, jolla liikutamme »kulttuurin» käsitettä, on vanhentunut ja epääjanmukainen (teoksessa *Kivimies* 1937, 64–65).¹⁴³ Samassa puheenvuorossaan Paavolainen vastaa Enäjärvi-Haavion puheenvuoron vertaukseen Suomesta ja Venäjästä Raamatun karitsana ja sutena, jotka ovat joutuneet samalle laitumelle:

Rouva Tohtorille huomautan vain ohimennen, että kyllä hänen sutensa ja karitsansa voivat joutua samalle laitumelle. Jos fascistinen – käyttäakseni tätä kauheata sanaa – rintama pääsisi voitolle ja Suomen kohtalot sidottaisiin kiinteästi Saksaan, niin kolmen vuoden kuluttua kenties huomautettaisiin, että Suomi on auttamattomassa yhteistoiminnassa Venäjän kanssa. Maailma on niin ihmeellinen. (Olavi Paavolainen; teoksessa *Kivimies* 1937, 65)

Toisen keskustelun – *Kulttuurin kompassinneula* – jälkeen keskusteluun tasoon pettynyt Paavolainen ”pakenee” laivalla kohti Etelä-Amerikkaa. Tämän matkan pohjalta syntyy matkakirja *Lähtö ja Loitsu* (1937).

lyhyesti kaikkien keskustelijoiden ominaisuuksia. Paavolaisesta hän kirjoitti: “[...] Kulttuurimatkailija staccatempoineen ja häikäilemättömine iskuineen [...]” (*Kivimies* 1937 Esipuhe XIII).

¹⁴¹ Etenkin Haavio ja Teljo tuntuvat raivostuvan Paavolaisen alituisista ja piikittelevistä välihuudoista.

¹⁴² Tornin keskusteluihin osallistuivat vaihtelevasti seuraavat henkilöt: Olavi Paavolainen (Kulttuurimatkailija), Yrjö Kivimies (Konservatiivi), Martti Haavio (Dosentti), Elsa Enäjärvi-Haavio (Rouva tohtori), Lauri Viljanen (Esteetikko), Niilo Mäki (Filosofi), Kaarlo Marjanen (Kriitikko), Esko Aaltonen (Lehtimies), Jussi Teljo (Pessimisti), Matti Kurjensaari (Radikaali), Tatu Vaaskivi (Kirjailija), Sakari Pälsi (Suuri tuntematon), Helmi Hämäläinen (Pikku rouva), Urho Kekkonen (Ministeri), Kustaa Vilkuna (Kansatieteilijä) ja Lauri Hakulinen (Kielimies).

¹⁴³ Paavolainen kritisoi puheenvuoroissaan ”ns. rationalistisia tiedemiehiä” ja ”meikäläisiä älytyyppejä” (ibid. 78). Hän viittaa Alexis Carrelin (1873–1944) teokseen *Tuntematon ihminen* (Man, The Unknown 1935, suom. 1937) ja Lawrencen kirjoituksiin, jotka problematisoivat tieteen ja onnen välisen suhteen. Paavolainen pyrkii puheenvuoroillaan korostamaan, että ”uusin käsite kulttuurista kietoutuu onni-käsitteen ympärille” (ibid. 79).

Maaliskuussa 1937 Paavolainen matkusti Etelä-Amerikkaan saadakseen ”hengähdysaikaa, välimatkaa, tilaisuutta tarkata kaaosta ympärilläni ja kaaosta sisälläni...” (OMA 1944, 541).¹⁴⁴ Tämä irtiotto eurooppalaisesta kontekstista saa muotonsa hänen puhtaimmassa matkakirjassaan *Lähtö ja Loitsu* (1937). Paavolainen mainitsee Huxleyn teoksen *Eyeless in Gaza* teoksen protagonistin Anthony Beaviksen matkalle lähdön oman aikansa symboliksi: ”Beavis lähtee matkalle vain tehdäkseen jotakin”. Teoksen *Esipuheessa* Paavolainen perustelee pakoaan länsimaisesta sivistyksestä ja asevarustelusta Etelä-Amerikkaan:

Aikamme henkistä taistelua ei voida ratkaista vain lukukammioista käsin. Liian pitkälle kehittyneen kulttuurimme hirvittävä erehdys on, että se tarkastelee elämää kirjojen taustaa vasten eikä kirjoja elämän taustaa vasten. (L&L 1937 Esipuhe)

Länsimainen kulttuuri on Paavolaisen mukaan saavuttanut sivilisaation lakipisteen, joka liiallisella teoretisoinnilla on johtanut sen pois todellisuuden ja nykyisyyden avoimesta lähestymisestä sekä tutkimisesta. *Lähdön ja Loitsun* esipuheessa (L&L 1937) Paavolainen korostaakin, että ”yksinkertaisen näkemisen taito on meiltä unohtunut”. Hän matkustaa veneellä Etelä-Amerikkaan löytääkseen uutta ja alkuperäistä, mutta päätyy lopulta havaitsemaan paikallisesta historiasta samat ongelmat, jotka vaivaavat Eurooppaa. Tämä brechtiläisen vieraannuttamisen (*Verfremdungseffekt*) sävyttämä irtiotto eurooppalaisesta perspektiivistä kohti Etelä-Amerikkaa on esimerkki Paavolaisen tavasta uudistaa, laajentaa ja tarvittaessa kyseenalaistaa myös omia näkökulmia ja ennakkoasenteita. Matkustaminen oli Paavolaisen keino irtautua ja vieraannuttaa itsensä sekä ajattelunsa vallitsevasta kulttuuriympäristöstään rekisteröimään uusia ja vieraita ilmiöitä.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Paavolaisen matka Etelä-Amerikkaan kesti lähes puoli vuotta (6.3.–28.8.1937). KVV 1936 -teoksen menestyksen myötä Paavolaisen ystävät olivat onnitelleet häntä kirjallisesta menestyksestä, joka oli laukaissut Paavolaisessa purkauksen:

”Kammosin tuttaviani, jotka onnitelivat minua ’kirjallisesta suurmenestyksestä’. Itse saatoin inhosta tuskin lukea arvosteluja. Oli hetkiä, jolloin tunsin hulluuden punaisen kipinän palavan itsessäni... Vihasin ’henkeä’, vihasin älyä, vihasin sivistystä... En tarvinnut ratkaisua vaan uudelleensyntymää... kolme yötä Viitasaaren matkailijakodeissa; juttelin alakuloiset, harmaat, usvaiset päivät tupakansavuisissa kahviloissa tukkimiesten ja sahatyöläisten kanssa... Kriisi oli taittunut... Mutta jotakin minussa oli muuttunut... Halusin pois, kauas, etäälle, täydelliseen tuntemattomuuteen, yksinkertaisuuden lähteille ja uuden, syntyvän kulttuurin sijoille...” (Olavi Paavolainen; teoksessa J. Paavolainen 1991, 143)

¹⁴⁵ *Lähtö ja loitsu* (1937) -teoksen esipuheessa Paavolainen kuvaa matkaa metaforisesti neulaksi, joka ”puhkaisee vain neulanpiston kokoisen reiän intellektualismin lasiseen ilmatyhjyöhön, mutta ilma virtaa

Risti ja hakaristi (1939) -teoksessa Paavolainen päätyy eteläamerikkalaisen aineiston vertailun pohjalta eurooppalaisten diktatuurien olemuksen synteisiin, jota kaksi aiempaa teosta olivat valmistelleet. Paavolainen osoittaa, että todelliset rintamalinjat kulkevat toisin kuin Suomessa kuviteltiin. Teoksen motto »*Je ne propose rien; je n'impose rien; j'e x p o s e.*»¹⁴⁶ kuvaa hyvin Paavolaisen arvorelativistista tapaa asettaa ilmiöt ja tapahtumat poleemiseen asetelmaan. Paul Morandin¹⁴⁷ tavoin, Paavolainen asettaa teoksissaan vastakkain kansalliset traditiot. Sartre (1976, 170–171) kritisoi Morandin ja muiden ”matkustelevien kirjailijoiden” repivää metodia:

Morand on tyypillinen kuluttajajaksilo, matkustaja, ohikulkija. Hän kumoo kansalliset traditiot asettamalla ne yhteyteen toistensa kanssa sen vanhan metodin mukaan, jota harrastivat skeptikot ja Montaigne. Hän heittää traditiot koriin kuin kravut ja jättää ne selityksittä sinne repimään toistensa hajalle. (Sartre 1976, 170–171)

sisään myös neulan tekemästä reiästä.” Paavolainen olikin suomalaisiin aikalaisiinsa nähden varsinainen maailmanmatkaaja. Paavolaisen matkat omaelämäkerran mukaan (OMA 1944, 532): 1927 Ranska ja Saksa, 1928 Saksa, Italia ja Ranska, 1932 Englanti (sic), 1936 Saksa, 1937 Argentiina ja Brasilia, 1939 Venäjä, Turkki ja Kreikka (Eurooppalainen odysseia -matka). Paavolainen on merkinnyt luetteloon myös Englannin matkan. Ilmeisesti hän tarkoittaa Liisa Tannerin kanssa suunnittelemaa Lontoon matkaa, jonka tavoitteena oli Paavolaisen mukaan uudenlainen ”matka- ja esseekirjan yhdistelmä”. Paavolainen ei kuitenkaan toteuttanut Lontoon matkaansa huolimatta intensiivisestä englannin kielen ja kulttuurin opiskelusta. (ks. Soikkanen 2003, 59)

¹⁴⁶ Suomeksi: »*En ehdota mitään; en tyrkytä mitään; minä asetan näytteille.*» Ranskankielisellä verbillä *exposer* on monia mahdollisia käännöksiä kuten ”esittää, altistaa, valottaa”. Olen käännöksessäni pyrkinyt kytkemään termin Anna-Maria Tallgrenin määritelmään Paavolaisesta »kirjallisuutemme armoitetuimpana lavastustaiteilijana». (Paavolainen 1961 VT I, Kai Laitisen johdanto VII)

¹⁴⁷ Paul Morand (1888–1976) oli ranskalainen diplomaatti ja esimodernin kirjallisuuden moniottelija. Morandin proosaa ja matkakirjallisuutta voidaan kutsua journalistiseksi. Eksistenttialismia vastustaneeseen Hussard -kirjallisuusryhmittymän johtajahahmo pyrki teoksissaan korostamaan nopeuden mukanaan tuomaa maailman pienentymistä. *L'Europe galante* -teos (1927) kumoo rautateiden avulla maitten väliset eroavuudet ja *Rien que la Terre* -teos (1926) pyyhkiä mannerten erot lentokoneiden avulla olemattomiin. Nämä huomioid näkyvät Paavolaisen tuotannossa ensimmäistä kertaa *Valtatiet* -runokokoelmassa (1928).

Sartren mukaan Morandin kirjoissa ”jokainen matkailija on taistelukenttä, jolla eksotiset, pittoreskit ominaisuudet ja meidän rationaalinen konemaisuutemme tuhoavat toinen toisensa.” (1976, 171) Morandin teokset tuhoavat eksotiikan ja ”ne paljastavat miten universaali konemaisuus ja kapitalistinen rationalismi kätkeytyvät myös itämaisten tai afrikkalaisten pittoreskien piirteiden alle. Loppujen lopuksi jää jäljelle vain maailma, joka on kaikkialla samankaltainen ja yksitoikkoinen.” (Sartre, 1976, 171) Sartre kritisoi Morandia ja muita ”matkustelevia kirjailijoita” situaatiosta pakenemisesta:

”Näiden matkustelevien kirjailijoiden tapauksessa petos on ilmiselvä: he häivyttivät eksotismin, koska ihminen on aina eksotisessa suhteessa johonkin muuhun ihmiseen, eivätkä he halua sitä; he tuhoavat traditiot ja historian voidakseen paeta omaa historiallista *situaatiotaan*; he haluavat unohtaa, että selkein tiedostaminen merkitsee aina kiinnittymistä johonkin; he haluavat vapautua fiktiivisesti abstraktin kansainvälisyyden avulla, sijoittua aristokraatteina kaiken yläpuolelle universaalisuuden avulla.” (Sartre 1976, 172)

Paavolainen pyrki 1930-luvun keskeneräiseksi jääneessä trilogiassaan¹⁴⁸ vertailemaan kansallissosialismin ja fasismin – sivuhuomautuksin myös kommunismin – välisiä eroja asettamalla ne samaan koriin. Paavolaisen kulttuurikriittiset teokset ovat yhdessä mielessä kaikki samankaltaisia: ne pelkistävät suuret maailmantapahtumat ja kokonaisuudet selkeään draamalliseen perusasetelmaan ja konfliktiin. Hänen mukaansa yhteenottoa ei tulisi nähdä pelkästään poliittisena, fasismin ja bolshevismien välisenä taisteluna, vaan länsimaisen kulttuurin luoman kristinuskon suurena eloonjäämiskamppailuna uuspakanuutta vastaan (R&H 1938, 494), jossa antikristilliseksi julistautuvan Neuvostoliiton olemusta kuvaa arvoituksellisuus. Kansallissosialismin nationalistinen rasismi näyttäytyy Paavolaiselle uuspakanallisena tuhoamisen uskontona, joka pyrki tuhoamaan muut messiaaniset ilmiöt (juutalaisuuden, bolshevismien), joiden maailmankatsomus sisälsi ajatuksen uuden valtakunnan tulemisesta vallankumouksellisen pelastumisen kautta (Parvikko 2002, 98). Paavolaisen keskeneräinen trilogia eroaa selvästi hänen 1920-luvun tuotannostaan. Tämä muutos näkyy selvästi Paavolaisen suhtautumisessa menneisyyteen. 1930-luvun teoksissa hän ei enää pyri unohtamaan menneisyyttä nykyhetken eduksi (sisällissodan painolastin unohtaminen), vaan kuljettaa kertomuksessaan kumpaakin temporaalista kategorialla mukanaan, antaen myös viitteitä tulevasta.

Trilogian kulttuurikriittiset teokset ovat eurooppalaisen nationalismien murrosvaiheen kuvausta sekä kritiikkiä. Paavolainen näki kansallissosialismin, fasismin ja kommunismin tarjoavan varteenotettavan haasteen demokraattiselle kulttuurille ja sen poliittiselle järjestelmälle. Paavolaisen mukaan ”Trilogian johtoaiheina piti olla meidän aikamme anti-intellektuellit, antikristilliset, uuspakanalliset ja primitivistiset, voimaa, väkivaltaa ja vitaalisuutta palvovat ilmiöt (OMA 1944, 541). Nationalismiteoreetikoiden tavoin Paavolainen analysoi teoksissaan kansakuntia temaattisesti spekaattien, muistomerkkien, joukkotiedotusvälineiden, elokuvien, uskontojen, myyttien sekä sukupuoliroolien kautta. Paavolainen tarkastelee yhteiskuntia kokonaisuuksina: kirjallisen teoksen ohella myös mainos voi tiivistää keskeisen elementin tarkasteltavasta kansakunnasta. Mielestäni on perusteltua väittää, että Paavolainen oli yksi ensimmäisistä

¹⁴⁸ KVV 1936, L&L 1937 ja R&HK 1938.

suomalaisista kirjailijoista, joka ymmärsi syvällisesti kriittisen kirjallisuuden roolin ensisijaisuuden osana kansakunnan kehitystä ja ”terveyttä”.¹⁴⁹

Vallitsevien biografisten tulkintojen (Kurjensaari ja J. Paavolainen) mukaan Paavolaisen yhteiskunnallisen ajattelun käännekohtana voidaan monilta osin pitää vuonna 1936 ilmestynyttä teosta *Kolmannen valtakunnan vieraana*. On selvää, että Paavolaiselle avautui uusi kirjallinen horisontti vuoden 1936 Saksan matkan jälkeen. Kansallissosialistisen Saksan ”uuden ihmisen” ideointi osoitti Paavolaiselle, että hän eli suuren murroksen aikaa, mutta varsinainen käänne hänen yhteiskunnallisessa ajattelussaan tulisi ajoittaa Jukka Kanervaa (1987) seuraten jo Tulenkantajien aikaan, vuosien 1927–1932 välille, jolloin Paavolaiselta ilmestyi kaksi merkittävää teosta: *Nykyaikaa etsimässä* (1929) ja pamfletti *Suursiivous eli kirjallisuudessa lastenkamarissa* (1932). Ensimmäisessä proosateoksessaan Paavolainen oli jo sisäistänyt eläytyvän metodin yhteiskunnan prosessien ymmärtämiseksi, vaikka huomiot ovat vielä luonnosmaisista verrattuna myöhempään tuotantoon.¹⁵⁰ Tänä aikana Paavolainen sisäisti kuusi tärkeää teemaa, jotka kertautuvat ja muuntuvat hänen myöhemmässä tuotannossaan: nykyisyyden asettaminen ajattelun ja arvioinnin hallitsevaksi kategoriaksi (NE 1929), eläytyvän metodin sisäistäminen (NE 1929), arvorelativistinen suhtautuminen ilmiöihin ja tapahtumiin (NE 1929), kirjallisuuden ja taiteen käsittäminen yhteiskunnan ”lääkäriksi” (SS 1932), satiirin kautta ilmenevä huoli suomalaisen nykykirjallisuuden yhteiskunnallisesta naiiviudesta (SS 1932), irtiotto ja perspektiivin vaihdos aikaisempiin teoksiin, ryhmittymiin ja positioihin (SS 1932).

Alituisesti nykyajan olemusta etsivänä ja itseään työstävänä ajattelijana Paavolaista voidaankin kutsua *intellektuelliksi ilman lokaatiota*, joka ei suostu pysäyttämään ajatteluaan johonkin tiettyyn pisteeseen tai asemaan. Paavolaisen voidaan sanoa argumentoivan *ei-mistään käsin*.¹⁵¹ Jussi Teljo havaitsi kaukonäköisen tyhjentävästi

¹⁴⁹ Paavolaisen edeltäjiksi nostaisin Algot Untolan (alkujaan Algot Tietäväinen, pseudonyymi Maiju Lassila) ja – tietyn varauksin – Eino Leinon.

¹⁵⁰ Läheisen kirjailijaystävänsä Katri Valan kautta Paavolainen myös tutustui tämän veljeen, vasemmistolaiseen kulttuurikriitikkoon Erkki Valaan, joka vaikutti Paavolaisen yhteiskuntatietoisuuden terävöitymiseen. Paavolainen toimi 1930-luvun alussa Valan kanssa *Tulenkantajat* -lehden päätoimittajana.

¹⁵¹ Ilmeinen yhtymäkohta tälle positiolle ovat Adornon ja Horkheimerin Frankfurtin koulukunnan ohjelmalliset tekstit, jotka identifioivat koulun kriittisen teorian erilliseksi muusta yhteiskuntatieteestä ja filosofiasta. Suorien vaikutussuhteiden esittäminen on Paavolaisen ja FK:n välillä on kuitenkin mahdotonta huolimatta samasta historiallisesta aikajaksosta.

Suomalainen Suomi -lehdessä vuonna 1938 ilmestyneessä *Risti ja hakaristi* -teoksen arvostelussaan Paavolaisen edustaman sitoutumattoman intellektuellin position uhanalaisuuden:

”Siitä syystä ’Mustan jumalan’ niteet, varsinkin ’Risti ja hakaristi’ tulevat nostattamaan vastalauseita, kiukkua ja väkinäistä ivanaurua kaikkien niiden taholta, jotka ovat vannoutuneet tietyn poliittisen puolueen tai ’liikkeen’, tietyn maailmankatsomuksen tai ’näkemys’ kannattajiksi ja ovat sen johdosta henkisesti jäykistyneet ja surkastuneet. Toiset tulevat valittelemaan, että Paavolaisesta on tullut natsi; toiset tuntevat pyhää suuttumusta sen johdosta, että hän uskaltaa puhua fascismista ja natsismista muussakin kuin deklamatoorisessa sävyssä ja vetää päivänvaloon asioita, joista näiden poliittisten järjestelmien meikäläiset ihailijat ja jäljittelijät mieluummin visusti vaikenevat, ja kolmannet surevat syvästi sitä pieteettömyyttä, jolla Paavolainen suhtautuu ihmisyyden, edistyksen ja valistuksen jaloihin aatteisiin. Koska Paavolainen ei ole vannoutunut minkään puolueen tai mielipidesuunnan kannattajaksi, ei hän voi välttää kohtaloaan: hän joutuu kaikkien vihoihin.” (Teljo 1938, 501)

Arvorelativismiin ohella Paavolaisen laaja-alaisuus taiteiden ja tieteiden kentällä teki hänestä *ulkopuolisen tarkkailijan* (outsider): hänen kategorisointinsa osoittautui mahdottomaksi. Tuija Parvikon luonnehdinta Hannah Arendtista osuu hyvin yhteen myös Paavolaisen tapauksessa: ”Riippumattomana teoreetikkona ja poliittisena ”tuomarina” hän ei kuulu mihinkään paikkaan, aikaan tai ihmisryhmään.” (Parvikko 2008a, 265) Paavolainen tosin vastusti Arendtista poiketen ilmiöiden kattavaa teoretisointia sekä käsitteellistä kieltä pyrkiessään hahmottamaan tapahtumat kuvallisesti ja satiirin läpivalaisun kautta. Ilona Reinersin mukaan (N&N 1/98) Paavolaisen tapa lukea yhteiskunnallisia ilmiöitä taiteen kautta/kontekstissa muistuttaa Theodor Adornoa: molemmat olivat ajattelijoita, jotka eivät vain tarkastelleet modernia taidetta, vaan omaksuivat sen piirteitä omaan fragmentaariseen ajattelun muotoonsa, joka oli alituisessa liikkeessä. Alituisessa liikkeessä oleva ajattelu saattoi myös sotia ajattelijoiden aikaisempia käsityksiä vastaan, sillä ideat muotoutuivat aina kiinteänä osana nykyisyyden taistelua. Paavolaisen moniulotteista, alituisesti uutta etsivää ja liikkuvaa elämää sekä ajattelua on mahdotonta pysäyttää tiettyyn lokaatioon, josta käsin voisimme määritellä hänen barokkimaisen elämän tarinansa, joka tuntuu pakenevan joka suuntaan.

Paavolaiseen on usein viitattu Janus-kasvoisena ajattelijana.¹⁵² Tietyllä tavalla tämä temporaalinen metafora sopii luonnehtimaan hänen kirjallista tuotantoaan, jossa hän paljastaa nykyajasta käsin sekä mennyttä että aavistaa tulevaa.

Ennen *Synkkää yksinpuhelua* julkaistussa vuoden 1946 artikkelikokoelmassa *Naapurimme Neuvostoliitto* on osio, jossa on Maksim Gorkin kirjeitä nuorille kirjailijoille vuosilta 1928–1930 (Kurjensaari 1946, 401–412). Julkaisussa ei kerrota kenen vastuulla Gorkin kirjeiden mukaan ottaminen oli, mutta uskoisin että Paavolaisen panos näiden kirjeiden julkaisemiseen ja suomentamiseen oli ratkaiseva, sillä Gorkin luonnehdinnat kirjailijan vastuusta kuvata yhteiskuntaelämää kokonaisuudessaan vertautuvat Paavolaisen kirjalliseen tavoitteeseen ja etenkin loppuvuodesta ilmestyvään *Synkkään yksinpuheluun*. Gorki kehottaa kuudessa kirjeessään nuoria kirjailijoita kiinnittämään huomiota käyttämäänsä kieleen: ”On kirjoitettava tarkkaan ja ehdottomasti vältettävä sanoja, joiden merkitys on epäselvä” (Kurjensaari 1946, 406). Etenkin kirjeiden viimeinen osa (VI) on merkityksellinen Paavolaisen kirjallisen tuotannon käsittämiseksi. Gorkin mukaan kirjailijalla on sisäistettävä ”taiteellinen totuudentunne”, jonka mukaisesti hän ei rajoitu kuvaamaan vain yhtä tapausta, vaan toimii yhteiskunnassa mehiläisen tavoin ”ottamalla kaikista kukista vähän mutta tärkeimmän”:

Kertomuksenne on huono, hyvä on vain se, että Te tunnette ja ymmärrätte sen, hyvä siksi, että se puhuu taiteellisen totuudentunteenne olemassaolosta. Kertomus on juuri sen tähden huono, ettei siinä oteta huomioon taiteellista totuutta. Se johtuu taas siitä, että olette kirjoittanut vain yhdestä Teille tutusta tapauksesta. Ja yhtä vähän kuin voitte yhdestä vaikka hyvästäkin tiilestä rakentaa kokonaista taloa, yhtä vähän voitte antaa yhdelle esittämällänne tapaukselle sitä tyypillisyyden ja taiteellisen totuuden leimaa, joka vaikuttaa lukijaan vakuuttavasti.

Kirjailija kokoaa taiteellisen totuuden niin kuin mehiläinen hunajan: se ottaa kaikista kukista vähän mutta tärkeimmän. (Kurjensaari 1946, 412, osa VI)

¹⁵² Janus (lat. *Ianus*) oli roomalaisen mytologian alkujen, loppujen ja muutoksen sekä ovien ja porttien jumala. Janus kuvattiin usein kaksikasvoisena, kasvot katsomassa eri suuntiin, toinen menneisyyteen ja toinen tulevaisuuteen.

Arne Sörensen on kiinnittänyt huomiota tähän tieteiden ja taiteiden välisen kokonaisilmauksen katoamiseen erikoistumisen aikakaudella. Teoksessaan *Nykyajan ihminen* (1937, 236)¹⁵³ hän kirjoittaa:

”Tieteen ja taiteen kohtalo on muuten ollut samanlainen. Molemmat olivat aikaisemmin sen yleiskatsauksen ilmauksia, joka olevaisuudesta oli saatu, sen kokonaiskuvan ilmauksia, johon kaikki sisältyi, mutta ne ovat molemmat erikoistuneita ja jäävät piiloon olevaisuuden pieniin soppiin. Taitelija maalaa jonkin minkä tahansa ruukkukasvin tai vielä yhdentekevemmän naisen, jolla ei ole riepuakaan yllä. Oppinut hautautuu johonkin pienoiseen erikoistutkimukseen, jolla ei ole mitään yhteyttä mihinkään kokonaisuuteen. –
– Kumpikaan ei pysty tarkastamaan yleissilmäyksin koko maailmaa. Nykymaailma paloittelee kaiken inhimillisen kulttuurin, ja molemmat ovat sidottuja siihen.” (Sörensen 1937, 236)

Synkässä yksinpuhelussa Paavolainen pyrkii nimenomaan kokonaisilmaisuun. Hän pyrkii hahmottamaan jatkosodan aikaisen Suomen kokonaiskuvan ristiriitoja ja ei-assimiloituvaa materiaalia unohtamatta. Johtuen päiväkirjagenrestä teoksen ilmaisu on fragmentaarista, mutta toisaalta juuri fragmentaarisuus antaa Paavolaiselle mahdollisuuden käsitellä kokonaisuutta monipuolisesti ilman kirjallisten konventioiden jäykkyyttä. Kristian Blombergin mukaan (teoksessa *Char 1946/2009*, 19) fragmentaarinen teos irtisanoutuu juonen kuljetuksen tarvitsemista sulkeumista kirjailijan pyrkiessä eroon tarinankerronnan ja argumentaation kysymys-vastaus -rakenteesta. Fragmentaarisuus keskeyttää päiväkirjurin monologista ja hallittua kielenkäyttöä viittaamalla uuteen dialogiseen suhteeseen kirjailijan ja lukijan välillä.¹⁵⁴

Synkkä yksinpuhelu teoksena edustaa kriittistä ajattelua. Kuten Arendt esittää teoksessaan *Men In Dark Times* (1960, 8–10; teoksesta Parvikko 2008b, 107) *kriittisen ajattelun*

¹⁵³ Lähde: Itonen 2009, 10–11. Myös H. K. Riikonen on huomauttanut tästä Paavolaisen kokonaisilmaukseen pyrkivästä intellektuellismista. Riikonen vertaakin Paavolaista Edward Saidin intellektuelli -määritelmään, jonka mukaan intellektuelli ei voi olla ”sellainen kiistoja herättämätön ja turvallinen hahmo, että hänestä tulisi vain jonkinlainen teknisluontoinen yhteiskunnallinen keskustelija” (Riikonen 1995, 73–74).

¹⁵⁴ Kristian Blomberg viittaa René Charin (1907–1988) *Hypnoksen muistikirja* (Feuillets d’Hypnos 1946/2009) -teoksen esipuheessaan Maurice Blanchotin näkemykseen Charin teoksesta ”avautumana kohti dialogia”. Blanchotin mukaan Charin toisen maailmansodan aikaisen aforismikokoelman fragmentaariset osiot irtautuvat tekijäkeskeisestä muistelusta kohti dialogia. Ranskalaisen vastarintaliikkeen edustajan Charin fragmentaariset aforismit ovat paikkoja, jotka aloittavat lukijassa sisäistä keskustelua ja avautumia (Blombergin esipuhe teoksessa *Char 1946/2009*, 19).

tarkoitus ei ole ratkaista luomiaan ongelmia ja välttää epäyhtenäisyyttä ja sisäistä ristiriitaisuutta vaan saada ihmiset ajattelemaan. Olipa kyse sitten kansakunnista tai yksilöistä Paavolainen on pohjimmiltaan aina kiinnostunut ilmiöiden motiiveista toimia niin kuin ne toimivat:

Olen mietiskelijä, jota toiminta sinänsä ei kiinnosta. Minua kiinnostaa vain se, mitä on toiminnan t a k a n a – mikä on sen salainen ponnin ja voima. Olen menneen aikakauden ihmistyyppi – »tarpeeton ihminen». (SY 1946 I 22.4.1942, 324–325)

Paavolainen kuvaa *Synkässä yksinpuhelussaan* toiseuttaan »tarpeettoman ihmisen» sopeutumattomuutena, joka muistuttaa »yliherkkää seismografia”:

En osaa sopeutua yleiseen puhekaavaan, ajattelukaavaan, tarkoituksenmukaisuuskaavaan... Näen ja ajattelen aina kuin edemmäksi – minun on pakko koettaa nähdä ja ajatella edemmäksi! Minua kiinnostaa ja järkyttää vain se, »mikä tapahtuu siinä, mikä näyttää tapahtuvan». (SY 1946 I 5.12.1941, 278)

Paavolainen haluaa paljastaa ilmiöiden *totuudellisuuden*: sekä julkisen että etenkin yksityisen elämän salatut puolet. Hän kirjoittaa omalaatuista psykoanalyttisten huomioiden säestämää kulttuurikritiikkiä, joka muistuttaa fragmentaarista mentaali- ja aatehistoriaa. Paavolainen asettaa jatkosodan Suomen teoksensa alkumotossa maailmanhistoriallisiin puitteisiin. Hän lainaa tšekkiläiseltä valtiomieheltä Eduard Benešiltä¹⁵⁵ tekstipätkän, jossa hän korostaa toisen maailmansodan asettamaa haastetta pienille kansakunnille. Toisen maailmansodan totaalisisessa tilanteessa pienen maiden johtajien oli alituiseen tarkkailtava sodan valtasuhteiden heilahteluja sekä niiden vaikutusta tehtäessä poliittisia päätöksiä. Benešin mukaan pienillä kansakunnilla ei ollut varaa kansalliseen itsetyytyväisyyteen ja toiveajatteluun:

»...meidän oli koetettava sovittaa kansallinen luonteemme maailmanhistoriallisiin puitteisiin. Meidän oli koetettava ymmärtää, mihin

¹⁵⁵ Eduard Beneš (28.5.1884–3.9.1948) oli tšekkiläinen valtiomies ja Tšekkoslovakian itsenäisyysliikkeen johtaja sekä maan toinen presidentti. Hän oli virallisesti Tšekkoslovakian presidentti 1935–1948, mutta lähti maanpakoon Lontoon allekirjoitettuaan Münchenin sopimuksen lokakuussa 1938.

maailma oli menossa ja mitä se, eikä vain jokin yksityinen kansa, tahtoi.»
(SY 1946 I motto)

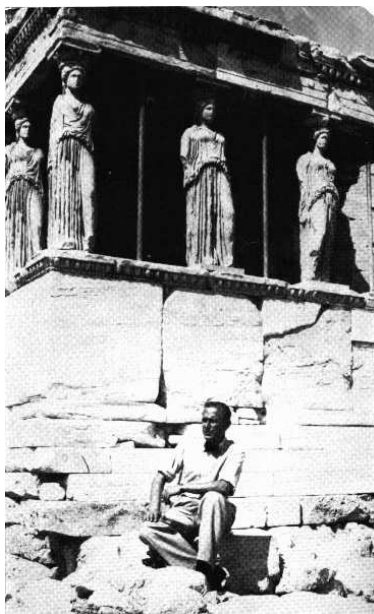
Paavolaisen tutkiessa syyskuussa 1941 Aunuksessa Pyhän Maarian kirkkoa Sakari Pälsin ja Aarne Nopsasen kanssa hän pohtii oman havainnointitapansa dialektisuutta, jossa *esteettinen* ja *älyllinen* käyvät alituista kamppailua:

Taistelen kahden vastakkaisen vetovoiman välillä. *Esteettinen minäni* hurmaantuu kaikesta tästä vanhasta, runollisesta ja maalauksellisesta ympäristössämme. *Älyllinen minäni* tuntee raskasta tympääntymistä ajatellessani, että kreikkalaiskatoliset kenttäpastorimme tulevat nyt todennäköisesti koko ristiretkeläisvimmalla syöttämään tälle yksinkertaiselle kansalle sellaista kristillistä taikauskoa, josta me luterilaisetkin jo yli neljäsatua vuotta sitten taistelimme itsemme irti. (SY 1946 I 21.9.1941, 208, kursivointi lisätty)

Paavolainen nimittää tätä esteettisen ja älyllisen minuutensa dualistista kamppailua teoksessaan »*resonoivaksi ajatteluksi*», joka edustaa vastakohtaa »*kirkonkylämentaliteetille*». Resonoiva ajattelu on kriittistä, laajaperspektiivistä ja satiirista yhteiskuntakritiikkiä (SY 1946 I 26.7.1942, 374–376). *Synkkä yksinpuhelu* on monelta osin Paavolaisen ristiriitaisena koetun ajattelun synteesi. Teoksessaan hän ”sotii kaikkia vastaan” keräten jatkosodan aikaisesta Suomesta päivittäin ei-assimiloituvaa materiaalia. Huhujen, kuulopuheiden, todistamiensa tapahtumien, radion ja elokuvan lisäksi hän kerää aineistoa sekä kotimaisista että ulkomaisista lehdistä:

Mikä merkillinen itsekidutusvietti minussa onkaan tämän sodan aikana herännyt, kun päivästä päivään kerään lehdistä leikkeleit, jotka vain haavoittavat minua sielullisesti, jotka vain kohdistuvat omaa ajatussuuntaani v a s t a a n. On aivan kuin rankaisisin itseäni ainaisen kriitillisyyden ja kapinallisuuden aiheuttamasta jäytävästä ja salaisesta syyllisyydentunnosta. (SY 1946 II 7.10.1943, 685)

2. EUROOPPALAINEN ODYSSEIA JA HISTORIAN KILPAJUOKSU

KUVA VI. Paavolainen istumassa Pallas Athenelle omistetun Erekhtheion temppelin edustalla (Kurjensaari 1975, 112–113)¹⁵⁶

Synkän yksinpuhelun avausjaksoa *Eurooppalainen Odysseia*¹⁵⁷ voidaan pitää teoksen preludina,¹⁵⁸ jolla Paavolainen pyrkii herättämään ja ylläpitämään lukijan mielenkiintoa jännitysromaanin juonen tavoin: hän sekä nopeuttaa että hidastaa tekstiään tunnelman ehdoilla. Esipuheessaan Paavolainen selittää, että avausjakson tehtävänä on valottaa lukijalle ”sotiamme edeltäviä ja niiden välillä sattuneita tapahtumia” (SY 1946 I Lukijalle 7). Avausjakso alkaa Paavolaisen päiväkirjamerkinnällä toista maailmansotaa edeltävästä kuukaudesta, jolloin hän saapuu Odessaan Neuvostoliiton matkaltaan. Odessan satamasta Paavolainen etenee kronologisesti aina talvisodan viiden ensimmäisen viikon kuvaukseen

¹⁵⁶ *Kuvateksti*: ”Paluumatkalla Neuvostoliitosta hän vietti kolme kuutamoyötä Ateenan Akropoliilla, ehkä pyhimällä paikallaan. Samaan aikaan tapahtui suuri ratkaisu, toinen maailmansota puhkesi.” (Kurjensaari 1975, 112–113) Paavolainen käytti tätä kuvaa myös SY:n toisessa painoksessa (KT IV 1960).

¹⁵⁷ Nämä ”Eurooppalaisena Odysseiana” tunnettua matkaa kuvaajat osiot ovat: *Lähtö Neuvostoliitosta*, *Park Hôtelin arvoitus*, *Hieman maalaustaidetta*, »Meidän jälkeemme sota!», *Dardanellin läpi*, *Kreikkalainen aamu*, *Akropoliin kuutamo*, *Pako Ateenasta*, *Pommi räjähtää*, *Pimeän Ranskan halki* ja *Miinakenttien keskellä* (SY 1946 I, 13–62).

¹⁵⁸ Paavolainen itse myös nimittää teoksensa esipuheessa *Eurooppalaista odysseiaa* preludiksi (SY 1946 I Lukijalle 7). *Preludilla* tarkoitetaan musiikissa alkusoittoa. *EO* vastaa mielestäni preludin rakennetta, jolla yleensä ei ole tarkkaan määriteltyä sisäistä rakennetta ja joka on yleensä lyhyehkö. Preludissa esittäjä soittaa ennen varsinaisen esityksen alkua lämmitelläkseen ja esimerkiksi tarkistaakseen soittimen oikean virituksen. Paavolaisen preludilla on teoksen kannalta juuri tällainen tunnelman ja odotuksen nostattava ominaisuus.

asti, jakson päättyessä Paavolaisen haavoittumiseen Mikkelin ilmapommituksissa (8.8.1939–5.1.1940). *Eurooppalaista odysseiaa* seuraa kappale *Historian kilpajuoksu*, joka on kronologinen tapahtumaluettelo toisen maailmansodan tapahtumista aikavälillä 11.1.1940–16.6.1941.¹⁵⁹

Tässä kappaleessa pyrin hahmottelemaan Paavolaisen käsitystä talvisodasta sellaisena kuin se *Eurooppalainen odysseia* -avausjaksossa ilmenee. Matkustaessaan Odessasta pitkän kiertomatkan kautta takaisin Suomeen, Paavolainen myös muistelee ja purkaa kolmen kuukauden Neuvostoliiton matkansa voimakkaita vaikutelmia. Pyrin vertaamaan näitä vaikutelmia Paavolaisen aikaisempaan Venäjä- ja Neuvostoliitto -tietouteen, hänen jatkosodan aikana kirjoittamiinsa Neuvostoliittoa koskeviin päiväkirjahuomioihin sekä jatkosodan jälkeen ilmestyneisiin kolmeen Neuvostoliittoa käsitteleviin esseisiin.

2.1. ”VIIMEINEN YRITYS PAETA POLITISOITUVAA MAAILMANKUVAA...” – KIERTOMATKA ITÄISEN TIEN KAUTTA

On kuin Neuvostoliiton matkan kuohuttavan uudenaikaisten elämysten jälkeen etsisin jonkinlaista solmukohtaa sekä sen että kolme vuotta sitten tekemäni Saksan matkan niin brutaalisti taittamaan nuoruuden romantiikkaan, jota Eaux-Douces d’Asie’n nimi symbolisoi. Viimeinen yritys paeta politisoituvaa maailmankuvaa...

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I »Meidän jälkeemme sota!«, 35)

Eurooppalainen Odysseia alkaa siitä, mihin Paavolaisen kolme kuukautta kestänyt Neuvostoliiton matka (19.5.–8.8.1939) päättyi: Odessan satamasta 8. elokuuta 1939. Paavolainen matkustaa modernilla venäläisellä Taškent-laivalla¹⁶⁰ Mustanmeren ja

¹⁵⁹ Talvisota alkoi 30.11.1939 ja päättyi 13.3.1940 Moskovan rauhansopimukseen. Talvisota kesti siis yhteensä 105 päivää. Paavolaisen talvisotakuvaus puolestaan sisältää vain 37 päivää, koska hänen sotansa päättyi haavoittumiseen Mikkelin ilmapommituksissa (5.1.1940).

¹⁶⁰ Paavolainen on poistanut toisesta painoksesta (KT IV 1960) Neuvostoliiton laivanrakennusta ylistävän huomautuksensa: ”Laivanrakennustaito on Neuvostoliiton hieno ja uusien saavutuksien.” (SY 1946 I Lähtö Neuvostoliitosta, 13)

Bosporinsalmen kautta Istanbuliin.¹⁶¹ Päivän kestäneellä laivamatkallaan uupunut intellektuelli jäsentee tuoreen Neuvostoliiton matkan elämyksiä, jotka muuttivat radikaalisti hänen käsitystään ”Idän salaperäisen jättiläisen” itsetietoisuuden lujudesta.

Avausjaksolla on selviä yhtymäkohtia Paavolaisen puhtaimpaan matkakirjaan *Lähtö ja loitsu* (1937), jossa hän yrittää paeta Euroopan politisoitunutta maailman tilannetta matkustamalla meritse vieraisiin kulttuureihin. Merellä matkustaminen tarjoaakin Paavolaiselle etäisyyttä hänen kokemuksiinsa tapahtumiin. Hän kutsuu merta ”tyhjiöksi, johon hän putoaa” (SY 1946 I 14) ja ”ei-kenenkään-maaksi” (SY 1946 I 15). Meri edustaa Paavolaiselle länsimaiden viimeistä puolueetonta aluetta, jota sotapropaganda ja -kiihkoilu eivät ole vielä vallanneet. Se on sotaan valmistautuvan maailman viimeinen puolueeton vyöhyke, jossa intellektuelli voi rauhassa jäsentää kokemuksiaan ja ajatteluaan. Paavolainen kuvaa merellä olemisen rauhaa:

Poissa on kansojen ja rotujen valtava tungos kaikkialla kansilla, poissa ovat valonheittäjät ja niiden suihkuissa hulmuavat punaiset liput, poissa keulasta perään saakka sijoitettujen kovaäänisten puheet ja pauhaava musiikki. (SY 1946 I, *Lähtö Neuvostoliitosta*, 15–16)

Istanbulissa Paavolainen tarkkailee kansanelämää ja vierailee taidemuseossa. Saapuessaan Istanbulin Kultaisen Sarven rantojen vanhoille hautausmaille, jotka levittäytyvät loppumattomana maisemana pitkin rinteitä, hän tutkii turkkilaisen hautausmaan karuutta ja kallistuneita marmoripylväitä kivilaattojen keskellä. Symbolisen maiseman ohjaamana hän pohtii sotaan valmistautuvan Euroopan vanhuutta. Ihmisten katse on kääntynyt uudelleen hautausmaiden sekä vainajien eli *menneisyyden puoleen*:

Ymmärrän nyt kaiken sen kouristavan katoavaisuuden runouden, mitä näistä hautausmaista on kirjoitettu. Vanhan Euroopan rajamaata ... Hautoja, tyhjiä temppeleitä, tyhjiä entisten yksinvaltioiden marmoripalatsia. Kaikkialla Istanbulin vanhoissa osissa istuu muurien ja moskeijoiden varjossa vanhoja

¹⁶¹ Paavolainen kertoo vaihtaneensa paluun Neuvostoliitosta Istanbulin kautta, johtuen hänen nuoruutensa kirjallisen esikuvan ranskalaisen runoilijattaren Comtesse de Noaillesin *Constantinople* -runon *Eaux-Douces d’Asien* suggestiivisesta nimimagiasta: ”Melkein häpeän tunnustaa, että samaisen ranskalaisen poetessan Constantinople-runossa mainittu *Eaux-Douces d’Asie* osaltaan sai minut, jo keski-ikäisen miehen, valitsemaan paluutien Neuvostoliitosta juuri Istanbulin kautta.” (SY 1946 I »Meidän jälkeemme sota!«, 26–27). Paavolainen tarkentaa myöhemmin paluutiensä valinnan johtuneen halusta ”tehdä syöksyn länsimaiden kirpaisevimmasta nykyisyydestä länsimaalaisuuden alkulähteille.” (SY 1946 I *Lähtö Neuvostoliitosta*, 18)

turkkilaisia. He lepäävät kyykkysillään ... ja ajattelevat suuria hautausmaita.
(SY 1946 I Eurooppalainen odysseia 29)

Istanbulista Paavolainen matkustaa laivalla Dardanellien ohitse Pireukseen, jossa Paavolaista vastassa on Suomen konsuli Eugenidesin sihteerin Gröndahl. Paavolainen vierailee Akropoliilla kolmena täysikuun yönä johtuen Beverly Nicholisin väitteestä, jonka mukaan Akropolis paljastaa lumouksensa vain öisin. Gröndahl kertoo laivalipun Marseilleen lunastaneelle Paavolaiselle, että kaikki Välimeren laivavuorot on peruttu johtuen Saksan hyökkäyksestä Puolaan 1. syyskuuta 1939 ja Englannin sekä Ranskan sotajulistuksista Saksalle. Lopulta Gröndahl hankkii Paavolaiselle konsulikyydin Marseilleen, jonne hän saapuu 5. syyskuuta 1939. Ennen satamaan saapumistaan Paavolainen heittää hytin ikkunasta mereen Neuvostoliitosta tekemiä muistiinpanojaan, sieltä hankkimaansa kirjallisuutta sekä muita ”vaarallisia” papereita.¹⁶² Marseillen satamasta Paavolainen matkustaa evakuoituun Pariisiin, jossa hänen uteliaisuutensa sekä seikkailunhalunsa leimahtaa. Lopulta suunnitelma toisen maailmansodan syttymisen seuraamisesta aitiopaikalta tyrehtyy osaltaan taloudellisten seikkojen vuoksi:

Nyt olisi mahdollisuus tehdä suurta reportaašia.¹⁶³ Jäisinkö Pariisiin seuraamaan sodan kehitystä? Mikä tilaisuus! Esitän asian lähetystössä, mutta saan vakavan kehoituksen luopua siitä. Kuka sitäpaitsi rahoittaisi oloni? (SY 1946 I Pimeän Ranskan halki, 53)

Pariisista Paavolainen matkustaa Dieppeen, jossa hän muiden pakolaisten kanssa odottaa laivojen saapumista lähes viikon. Syyskuun 14. päivänä Paavolainen aloittaa vaarallisen paluumatkan Atlantin ja Pohjanmeren miinakenttien halki saapuen Göteborgiin 22. päivä syyskuuta, josta hän välittömästi jatkaa matkaansa Turkuun. Neuvostoliiton matkan kokemuksien jyskyttäessä intellektuellin päätä hän huomaa Helsingin kotinsa eteisen

¹⁶² Paavolainen kertoo saaneensa ”bolševikkikauhun” ranskalaisten sotalaivojen kulkiessa ohitse (SY 1946 I Pommi räjähtää, 51).

¹⁶³ Paavolainen käyttää *Synkässä yksinpuhelussaan* tietoisesti slaavilaista kirjoitusasua (š, ž). Tämä oli hänelle luonteenomainen tapa aina NE 1929 -teoksesta alkaen. Toisaalta ”hattu-ässä” käyttö voidaan tulkita myös kansainvälisyyden puolustuksena poikkeustilanteessa, jossa kaikki venäläisyyteen viittaava pyrittiin vaimentamaan. Paavolaisen toimittaessa *Taistelu Aunuksesta* -teosta Martti Haavion hankkima oikolukija Hannes Teppo muutti Paavolaisen TK-tekstien sanojen »bolševikki», »šrapnelli» ja »tšasouna» kirjoitusasua niin, että ne esiintyivät tekstissä jatkuvasti erilaisissa asuissa. Turhautunut Paavolainen valitti Haaviolle 22.7.1942 lähettämässään kirjeessään:

»Kuka, piru vieköön, lopulta ratkaisee, käytetäänkö »hattupää»ässä vai ei??? – – Piru vieköön, kysyn vielä kerran, kuka ratkaisee asian?» (Helena Pilken esipuhe teoksessa Paavolainen 1942, 2011, 22)

lattialla kutsukirjeen Puolustusvoimilta. Paavolainen palvelee talvisodan ajan Suomen Propagandaliiton palveluksessa aina Mikkelissä tapahtuneeseen haavoittumiseensa asti.

2.2. PAAVOLAISEN NEUVOSTOLIITON MATKAN VAIKUTELMAT

Mutta juuri tähän muu maailma ei millään halua uskoa – tätä Neuvostoliiton ihmisten uskomatonta itsetietoisuutta. Kasvoista ei kuitenkaan heijastu vain iva, vaan myös uhma: »Tulkaa meitä vastaan, senkin hölmöt, me olemme kyllä valmiit!» Jälleen soi mielessäni sävel, jonka kuulin kaikkialla Neuvostoliitossa ja joka väkevimpänä syöpyi muistiini:

Jeslib zavtra voina ...

Jos huomenna on sota ...¹⁶⁴

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I Lähtö Neuvostoliitosta, 14, 8.8.1939)

Tehtyään kolme kuukautta kestäneen matkan Neuvostoliittoon (19.5.–8.8.1939)¹⁶⁵ toisen maailmansodan syttymisen tunnelmissa Paavolainen oli hyvin vakuuttunut ”Idän jättiläissaaren” modernisuuden ja puritaanisuuden yhdistelmästä, jota ilmensi rauhallisuus ja voimakas itsetietoisuus. Vastoin natsi-Saksan yhteiskuntaelämän militaristisuutta ja yksipuolisuutta, Neuvostoliitto vaikutti sen vastakohdalta: pasifistiselta jättiläisvaltiolta, joka varautui itsetietoisena puolustussotaan Saksaa vastaan. Paavolaisen avoin ja vilpitön suhtautuminen Venäjään/Neuvostoliittoon on yksi epätyypillisimmistä piirteistä itsenäisyyden jälkeisten suomalaisten intellektuellien keskuudessa. Paavolaisen varhainen kosketus venäläiseen kulttuuriin sekä kieleen ilmenivät elinikäisessä kunnioituksessa venäläisen taiteen mestareita kohtaan, joiden tuotannossa ilmenevä *humaanisuuden eetos* vaikutti nuoreen Olaviin voimakkaasti. Paavolainen oli esitellyt jo *Nykyaikaa etsimässä* -

¹⁶⁴ *Jos huomenna on sota* (Если завтра война 1938) propagandakappale soi Paavolaisen Helsingin asunnon levysöittimessä useana iltana hänen palatessaan kotiinsa ”Eurooppalaiselta Odysseialtaan”. Paavolainen pyrki purkamaan kuumeisesti NL-matkavaikutelmiaan ja vakuuttamaan ystävänsä venäläisten joukkojen lyömättömyydestä.

¹⁶⁵ Ensimmäisen kerran Paavolainen oli anonut viisumia Neuvostoliittoon syksyllä 1936 palatessaan Kolmannesta valtakunnasta. Hän oli uusinnut hakemuksensa välivuosina useamman kerran, mutta vasta loppukeväästä 1939 Paavolainen pääsi ylittämään Neuvostoliiton rajan Rajajoen kohdalla matkustaen junalla Leningradiin (SY 1946 I, 64). Paavolaisen Neuvostoliiton matka oli alkuperäisen suunnitelman mukaisesti tarkoitus kestää kaksi kuukautta: paluun Suomeen oli tarkoitus tapahtua 17.7.1939. Pidennettyään viisumiaan kahdesti, Paavolainen teki lisäksi vielä ”Eurooppalaisen odysseiansa”, jolloin matka kestoksi tuli lähes kolme kuukautta (19.5.1939 – 8.8.1939).

teoksessaan (1929) laajasti nykyaikaista venäläistä vallankumouslyriikkaa ja konstruktivismia.¹⁶⁶ Suomen lehdistö oli sisällissodan jälkeen ja etenkin 1930-luvulta alkaen, alituisen vähätellyt Neuvostoliiton teollisuuden modernisaatiota sekä sen kulttuurielämän monipuolisuutta ja dynaamisuutta, jos se ylipäättänsä oli vaivaantunut kertomaan niistä. Ensimmäisen tasavallan aikaisessa Suomessa tietous venäläisistä perustui hyvin pitkälle erilaisiin fiktiivisiin kauhukertomuksiin matkailusta itänaapurissa. 1930-luvulta lähtien myös suomalainen elokuva pyrki lisäämään suomalaisten ja venäläisten vastakkainasettelua ja vahvistamaan stereotyyppistä käsitystä venäläisistä passiivisina, alkoholia kuluttavina sekä kieroina slaaveina.¹⁶⁷ Suomalainen propagandaelokuva ei tyytynyt vain stereotyyppisen kuvan esittämiseen: se pyrki myös tulkitsemaan nykyistä tilannetta menneen historian osalta.¹⁶⁸ Historian saatossa tapahtuneet venäläisten sortotoimet nostettiin uudessa poliittisesti tulenarassa tilanteessa uudelleen esiin. Paavolainen pystyi näkemään tämän yksinkertaisen asetelman ylitse, eikä hän suostunut langettamaan tuomiotaan ennen perusteellista harkintaa. *Synkässä yksinpuhelussa* hän pyrkii analysoimaan poliittisia motiiveja ja intohimoja tämän fasadin ja stereotyyppisen kuvan ylläpitämiseksi.

Neuvostoliiton matkan pohjalta Paavolaisen tarkoitus oli kirjoittaa teos *Luolan salaisuus*, joka olisi kolmas ja viimeinen osa hänen keskeneräisessä trilogiassaan *Pako Pimeyteen*.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Paavolainen tuli tunnetuksi muun muassa Blokin, Majakovskin ja Jessenin ensimmäisenä suomalaisena esittelijänä (ks. NE 1929 kappale Venäläisiä vallankumousrunoilijoita s. 176–208). Lauri Viljanen korostikin myöhemmin tätä Paavolaisen edelläkävijämäistä luonnetta:

”Kukaan toinen ei ole kirjoittanut dadasta ja futurismista niin perusteellisesti kuin Paavolainen. Hän oli myös ensimmäinen suomenkielinen Majkovskin, Jesenenivin ja Blockin esittelijä.” (Pentti 1964)

¹⁶⁷ Erittäin keskeisinä toimijoina suomalaisen elokuvan alalla vaikuttivat Risto Orko (1899–2001) ja Ilmari Unho (1906–1961), jotka ohjasivat ja tuottivat useita propagandaelokuvia 1930–40-lukujen välisenä aikana. Näistä pahamaineisimpia ovat *Aktivistit* (1939), *Jääkärien morsian* (1938) ja *Kirkastettu sydän* (1943). Merkillistä on, että propagandaelokuvia tehnyt ja natsi-Saksan kanssa yhteistyössä ollut Orko ylennettiin vuonna 1945 Suomi-Filmi studion ylijohantajaksi huolimatta siitä, että hänen ohjaamansa elokuvansa *Aktivistit* ja *Jääkärien morsian* kiellettiin rauhan jälkeen yltiöisänmaallisina.

¹⁶⁸ Toivo Särkän ja Yrjö Nortan ohjaama paatoksellinen ja historiallinen draamaelokuva *Helmikuun manifesti* (1939) omalta osaltaan loi uhkaavaa ja periksiantamatonta ilmapiiriä ennen talvisodan syttymistä. Elokuvan käsikirjoittajana toimi Mika Waltari. Elokuva sai ensi-iltansa 19. helmikuuta 1939. Se vahvisti mustavalkoisia asetelmia entisestään, koska siinä korostettiin vahvasti venäläisten epärehellisyyttä: heihin ei voinut luottaa missään tilanteessa tai neuvotteluissa, kun isänmaan etu oli kyseessä. Tämän venäläisvastaisen elokuvan esittäminen kiellettiin kokonaan 1.3.1946 ja se vapautui uudelleen vasta 30.4.1987.

¹⁶⁹ Paavolaisen vuonna 1938 tekemän teossuunnitelman mukaan trilogia sisältäisi seuraavat teokset: ”Pako pimeyteen. Trilogia: I Kolmannen valtakunnan vieraana (1936) II Lähtö ja loitsu (1937) III Luolan salaisuus (Keväällä 1939). Tekeillä: ’Infrapunaista’-romaani – Tulenkantajain komedia ja tragedia. Muistelmia ja kulttuurikritiikkiä.” (J. Paavolainen 1991, 158). Paavolaisen mukaan trilogian kehityskulku olisi seuraava: 1. Salaisuus on poliittinen 2. Salaisuus on uskonnollinen 3. Salaisuus on eroottinen. Trilogia-

Voidaan siis olettaa, että teos olisi tutkinut kommunistista Neuvostoliittoa samalla tavalla kuin *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teos tutki kansallissosialistista Saksaa tai *Risti- ja hakaristi* -teos fasistista Italiaa. Paavolaista kiinnosti suuresti Neuvostoliiton salaperäisyyteen verhoutuminen, jonka takana se valmistautui sotaan Saksaa vastaan. Hän katsoi Neuvostoliiton olemuksen olevan oman aikansa suurin salaisuus, jota edes lukuisien intellektuellien kriittinen ote ei ollut pystynyt paljastamaan. Paavolaisen vaikutelmat jäivät kuitenkin purkamatta teokseksi hänen kirjaututtuaan matkansa lopuksi Puolustusvoimien Propagandaosaston palvelukseen talvisodan ajaksi.

Eurooppalainen odysseia -avausjakso sisältää Paavolaisen akutteja ja luonnosmaisia vaikutelmia Neuvostoliitosta.¹⁷⁰ Paavolainen pyrkii alituisen vertaamaan Neuvostoliittoa muuhun Eurooppaan ja juuri menehtyneen Kemal Atatürkin Turkkiin. Neuvostoliitto edustaa Paavolaiselle modernisuutta ja dynaamisuutta, joka eroaa niin Turkista ja muusta ”Orientista” yhtä paljon kuin ”vanhuutta sairastavasta Euroopasta”. Neuvostoliiton voidaan sanoa edustaneen Paavolaiselle syksyllä 1939 hänen alituisen etsimäänsä *nykyaikaa*.

Paavolainen kirjoitti *Synkän yksinpuhelun* ilmestymisvuonna 1946 myös kolme esseettä, joissa hän käsitteli matkansa pohjalta Neuvostoliiton kulttuuria ja historiaa uudessa tilanteessa. Kaksi näistä esseistä – *Volga* ja *Tanssitaiide* – ilmestyivät Matti Kurjensaaren toimittamassa teoksessa *Naapurimme Neuvostoliitto* (1946).¹⁷¹ Kolmas essee *Pietari – Leningrad* puolestaan ilmestyi Suomi-Neuvostoliitto Seuran (SNS) julkaisemana. Paavolainen osallistui näillä Neuvostoliitosta kertovilla artikkeleillaan sodanjälkeisen arjen

suunnitelmaa tukee myös se, että *Ristin ja hakaristi* (1938) -teokseen oli painettu trilogian dispositio, jossa R&HR muodostaisi toisen osan L&L -teoksen kanssa (Riikonen 1995, 21–22).

¹⁷⁰ Avausjakson muistiinpanoja voidaan pitää ainoana säilyneenä dokumenttina Paavolaisen NL-matkasta.

¹⁷¹ Kurjensaaren toimittama teos on SNS:n asettaman toimituskunnan työn tulos. Teos pyrkii esittelemään NL:n kulttuuria, historiaa ja taloutta useiden asiantuntevien artikkelien kautta. Toimituskunta korostaa 13.3.1946 päivätyssä esipuheessaan hyvien NL-suhteiden tärkeyttä ”geopolitiikan rautaisen lain” alaiselle Suomelle:

”Viimeksi kuluneet vuodet ovat olleet Suomen kansalle kovan kokemuksen koulua. Monien ennakkoluulojen on ollut pakko murtua, ja tapahtumain kulku on osoittanut, että olennaisia tosiseikkoja on katsottava aivan uudessa valossa. Eräs tärkeimpiä saatuja opetuksia on se, että *suhteet Neuvostoliittoon ovat meidän kansallisen olemassaolomme ydinkysymyksiä*. Maantieteelliset tosiasiat eivät muutu.” (Kurjensaari 1946, 5, kursivointi lisätty)

Teoksen toimituskuntaan kuuluivat Kurjensaaren ja Paavolaisen lisäksi Aaro Hellaakoski, Aira Kolula, Herta Kuusinen, Vihtori Laurila ja Veikko Vainikainen. Teoksen kirjoittajakunnan muodostivat edellä mainittujen ohella: Leo Lindberg, Leo Schulgin, Jalo Kalima, Kaarlo Tetri, Roope Tuhti, Arvid Wiiala, Igor Svento, Antero Rinne, Lauri Kantola, Aarne Sihvo, Uljas Rauanheimo, Harri Eljanko, Cay Sundström, Raoul Palmgren, Maiju Savutie, Uuno Klami, Raoul af Hällström, Hans Kutter, Jarno Pennanen.

muokkaamiseen. Hänen artikkelinsa ovat kirjoitettu ilman katkeruuden häivääkään, ihannoivaan sävyyn. Paavolainen yrittää artikkeleillaan rakentaa siltaa tuskallisen entisyyden ja uuden nykyisyyden välille. Uusissa olosuhteissa vihollinen oli nähtävä ystävänä (ks. Itkonen 2009, 46).¹⁷² Näissä kolmessa sodan jälkeen kirjoitetussa esseessään Paavolainen analysoi Neuvostoliittoa uuden modernin kansakunnan symbolina ja kritisoi useaan otteeseen ”keskimitan suomalaisen” negatiivista suhtautumista itäiseen naapuriinsa. Tämän hän katsoo johtuvan vuosikausia rummutetusta ”kansalliskiihkoisesta propagandasta” (P-L 1946, 4, 14, 26). Esseiden tarkoitus on tutustuttaa suomalainen lukijakunta Neuvostoliiton historiaan ja etenkin sen nykyaikaiseen ”vitaaliseen elämään”, jota sen taide ja teollisuus ilmentävät. Paavolainen erehtyy usean muun vasemmistolaisen intellektuellin tavoin vähättelemään Neuvostoliiton alkuaikoinansa suorittamaa vanhan kulttuurin tuhoamista (P-L 1946, 34), mutta kommunistiksi tai stalinistiksi häntä ei milloinkaan voida nimittää, koska hän ajatteli ja operoi ryhmittymien ulkopuolella.¹⁷³ Paavolainen rinnastaa esseessään vallankumouksen hedelmöittävään pommitukseen, josta ”uusi kulttuuri ja vitalisuus” versovat. Myös SY:n ensimmäisen painoksen avausjaksosta *Eurooppalainen odyseeia* kuultaa läpi Paavolaisen Neuvostoliiton teollistumisen ja moderniuden ihailu, jota hän myöhemmin lievensi toisessa painoksessaan (VT IV 1960) muutamain poistoin. Teoksen toisesta painoksesta Paavolainen muun muassa poisti tekstijaksoja, joissa kritisoidaan länsimaalaisten turistien harjoittamaa venäläisten antiikkikauppojen ”ryöstöviljelyä”¹⁷⁴ sekä länsimais-porvarillisen maailmankuvan sisäänsä kätkeytyvää ”salaista porttoilua”.¹⁷⁵ Neuvostoliiton vitalisuus oli tehnyt Eurooppaan kyllästyneeseen intellektuelliin voimakkaan vaikutuksen.

¹⁷² Paavolainen osallistui sodan jälkeen myös Suomi-Neuvostoliitto-seuran toimikuntaan. Vuonna 1948 hän muun muassa oli päättämässä mitä kirjallisuutta tulisi kääntää suomesta venäjäksi. Paavolaisen vastuualueeksi määrittyi runous (J. Paavolainen 1991, 237–239).

¹⁷³ Samalla tavoin erehtyy muun muassa Arvo Turtiainen kirjoittaessaan 28. kesäkuuta 1942 Turun lääninvankilassa päiväkirjaansa Stalinista ”ihmiselle hyvää tarkoittavana Suurena Isänä.” (Turtiainen 1966, 118) Turtiainen kuitenkin korjaa huomautuksensa vuonna 1966 julkaistun painoksen alaviitteessä, jossa hän huomauttaa oman käsityksensä Neuvostoliitosta muuttuneen ajan saatossa erittäin kriittiseksi. Turtiaisen mukaan on luonnollista, että ”viisaskin voi mennä vipuun”.

¹⁷⁴ Poisto osiosta *Lähtö Neuvostoliitosta* (SY 1946 I, 13–14): ”Tullikamarissa on tarkastus verrattain ankara. On kuvaavaa, että tässä maassa ei etsitä matkalaukuista tupakkaa tai alkoholia, silkkikankaita tai suklaata, vaan - antiikkitarvaraa. Nähtyäni esim. Moskovan Stalešnikovin kadun kauppoissa sen ryöstöviljelyn, jota ulkomaalaiset turistit ja lähetystöjen henkilökunnat harjoittivat, en sitä ihmettele. Ja aivan oikein, eikä vain vanhan, hienon englantilaisen pariskunnan upeista nahkalaukuista kaivetakin tullin tiskille kokonainen pieni antiikkikauppa, jonka parhaat nähtävyydet ovat kaksi helmiäiseen leikattua suurta koristekampaa, kultaa ja ametisteja kimaltava, nyrkin kokoinen rintakoru sekä kullalla ja jalokivillä kehystetty ikoni - nimenomaan kaksi ensin mainittua todellisia museoesineitä.”

¹⁷⁵ Poisto osiosta *Lähtö Neuvostoliitosta*: ”Laivalla on aniharva matkustaja. Vain laimeasti kapinoin matkustajaluokassa heti näkyviini työntyvää »porvarillista» maailmankuvaa vastaan. Siihen aina salaisesti kätkeytyvä porttoilu esiintyy loistossaan jo kuusitoistavuotiaassa amerikkalaisessa työssä, joka ei voi heittää

Lähtiessään Odessan satamasta 8. elokuuta 1939 Paavolaisen viimeiseksi muistikuvaksi jää venäläisen satamamiliisin kasvojen halveksuvan ylimielisyys suhteessa porvarillisen maailmankuvan edustajiin. Paavolaisen mukaan satamamiliisin kasvoilta ilmenee venäläisten vahva itsetietoisuus, joka ilmenee voimakkaana puolustustahtona (SY 1946 I Lähtö Neuvostoliitosta, 14, 8.8.1939).¹⁷⁶ Seuraavana aamuna matkamiehen eteen aukeaa Bosporinsalmi, joka edustaa Paavolaiselle vanhinta Eurooppaa. Sen vastakohtaksi Paavolainen asettaa Neuvostoliiton matkalla kohdanneensa ”uuden ja tuoreen nykyisyyden”, joka on kirjailijan mukaan vielä eurooppalaiselle tietoisuudelle kuin ”jotakin »olematonta»”. Neuvostoliiton matkasta Paavolaisella on jäljellä vain unenomaisia muistikuvia, ei enää ”mitään reaalista siltaa eikä yhteyttä”.¹⁷⁷ Yhdestä asiasta Paavolainen on kuitenkin vakuuttunut:

Eurooppa on peloittavan levoton. Miten mahtavan rauhallisena möhkäleenä tajuankaan yhtäkkiä taakse jääneen Neuvostoliiton – kallion levottomuuden meressä! (SY 1946 I Park Hôtellin arvoitus, 17, 9.8.1939)

Seuraavana aamuna Paavolaista vastassa Istanbulin satamassa on Suomen-konsulaatin edustaja Tammivuori,¹⁷⁸ jonka huomautus Euroopan uhkaavasta ilmapiiristä saa Paavolaisen käsittämään, ettei hän ole seurannut Euroopan lehdistöä eikä maailmantapahtumia kolmeen kuukauteen. Paavolainen myöntää, että hänen Neuvostoliiton matkansa muistutti eräältä osaltaan hänen vuoden 1936 vierailuaan Kolmannessa valtakunnassa: kummallakin matkalla Paavolainen sai lähinnä ihailta propagandan julkisivua, mutta Neuvostoliiton fasadi ei kuitenkaan kirjailijan mukaan ollut offensiivinen kuten Saksan: ”Koko Neuvostoliiton propaganda teattereista iskelmiin saakka oli tosin ollut rakennettu fascistisen hyökkäysvaaran uhalle.” (SY 1946 I Park Hôtellin arvoitus, 18)

Neuvostoliiton elämänkuvan täydellinen epämilitaarisuus edusti Paavolaiselle järkälemäistä voimantuntoa suhteessa sotapsykoosin vallanneeseen Eurooppaan:

laivamiehiin ainoatakaan silmäystä tai pyytää karvarintaista stuerttia tuomaan vesilasia antamatta itsestään säteillä »sex appealia».” (SY 1946 I, 14–15)

¹⁷⁶ Ks. kappaleen alun sitaatti.

¹⁷⁷ SY 1946 I Lähtö Neuvostoliitosta 16–17, 8.8.1939.

¹⁷⁸ Paavolainen on korjannut ensimmäisen painoksen Tammilehdon toisessa painoksessa oikein Tammivuoreksi.

[...] Venäjällä oleskeluni aikana en ole nähnyt ainoatakaan sotilasosastoa kaduilla marssimassa. Oli kuin maa olisi niellyt Punaisen armeijan. Näin siitä vain kaksi välähdystä: suuren kesäleirin rautatien varrella lähellä Rostovia ja heinäkuun urheiluparaatin näytökset Moskovan Punaisella torilla. (SY 1946 I Park Hôtellin arvoitus, 19)

Yli kaksi viikkoa kestäneellä vierailullaan Istanbulissa Paavolainen pohtii vuosi sitten kuolleen Kemal Atatürkin perintöä ja vierailee hautausmailla sekä taidemuseossa, jossa hän kiinnittää huomiota taideteosten yhteiskunnalliseen ryhmittelyyn. Paavolainen muistelee oppineensa Venäjällä seuraamaan kuvaamataiteille omistetuissa museoissa maan historiallis-sosiologista kehitystä:

Jo Venäjällä olin oppinut katsomaan taidemuseoita uusin silmin. Taideteosten »yhteiskunnallisesti» suoritettu ryhmittely teki mahdolliseksi seurata kuvaamataiteillekin omistetuissa museoissa historiallis-sosiologista kehitystä. (SY I 1946 Hieman maalaustaidetta, 22)

Seuraavassa osiossa »*Meidän jälkeemme sota!*» Paavolainen vertailee Neuvostoliiton ja Turkin suorittamaa *menneisyyden hallintaa*. Paavolaisen mukaan Neuvostoliiton museoissa oli jo suoritettu vallankumouksellisten uudistuksen mukanaan tuoman ”menneisyyden pirstaleiden” yhteen kokoaminen. Neuvostoliitossa pirstaleinen mennyt ripustettiin museon seinille uudelleen esittämään kansankunnan tarina järkevänä jatkumona. Kemalin Turkissa vallankumous puolestaan jäi Paavolaisen mukaan puolitiehen, jolloin tällaiseen representaatioon ei ollut mahdollisuuksia: ”Kemalin Turkissa on menneisyys lyöty henkitoreisiin, toipumattomaksi; mutta se elää, huohottaa ja hengittää yhä vielä sairaan sitkeydellä.” (SY 1946 I »*Meidän jälkeemme sota!*», 30)

Saavuttuaan takaisin Suomeen 22. syyskuuta 1939 Paavolainen saa hieman yli kuukauden päästä mahdollisuuden kertoa Neuvostoliiton matkan kokemuksistaan Suomen sotilasedustajille. Paavolainen luennoi puolitoista tuntia nykyaikaisesta Neuvostoliitosta propagandaupseereille Katajanokan upseerikasinolla Sanomatoimiston päällikön kehotuksesta.¹⁷⁹ Paavolainen, joka tuntee vastustamatonta halua kertoa näkemästään ja

¹⁷⁹ Paavolaisen Neuvostoliitto-esitelmästä tarkemmin ks. Kurjensaari (1975, 197–208).

kokemastaan avoimesti, pettyy hänelle ennen luennon alkua annettuun ohjeistukseen: ”Kurkussani on jo ennakolta paha pala, koska minulle on huomautettu, että puhuisin vain »jotakin kevyttä». Merkillinen huomautus tällaisella hetkellä!” (SY 1946 I Finlandia, 68) Paavolainen käsittelee esitelmässään ohjeiden mukaisesti pääasiallisesti vain Neuvostoliiton taide-, turismi- ja huvielämää, mutta soluttaa mukaan yhden vakavan ja aktuellin huomautuksen, joka koskee puna-armeijan vaarallista aliarvioimista:

... että herrat propagandistit eivät sentään uskoisi sellaisiin lehdissä näkyneisiin kuvauksiin, että Baltian maiden luovuttamiin tukikohtiin marssineilla puna-armeijalaisilla kiväärin roikkuivat pelkistä naruista tai rautalangoista punotuissa hihnoissa. Jos niin oli tapahtunut, oli se ollut mitä taitavinta hämääntämistä. (SY 1946 I Finlandia, 68)

Luettuaan seuraavien päivien sanomalehdistä Neuvostoliiton sotilaallisen voiman aliarviointiin syyllistyviä kirjoituksia Paavolainen pystyy jo ennakolta näkemään ”suuren näytelmän” päättyvän vielä huonosti:

Muistan Moskovan Punaisen torin paraatien valtavan vitaalisuuden, muistan äärettömät mittasuhteet nyt vihollisemme muuttuneessa maassa. Tämä maa on jotakin, joka on aivan lähellä, joka on realiteetti. Miten kalpealta tuntuukaan tähän tosiseikkaan verrattuna jokin länsivaltojen korkeimman sotilasneuvoston ilmituoma halu auttaa Suomea tai Neuvostoliiton sulkeminen pois Kansainliitosta. Puna-armeijaa kuvaillaan meillä yleisesti tahdottomana joukkona, joka vain pakosta, takaapäin uhkaavien konekiväärien painostamana etenee. (SY 1946 I Amor Fati, 80–81)

2.3. ISÄNMAAN RANTA

Linnoitustyöt kesällä, propagandatoiminta syksyllä... Huomaan, että Suomi muun maailman mukana on väkevästi muuttunut Neuvostoliitossa oleskelun aikana.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I Isänmaan ranta, 64)

Ennen saapumistaan Suomeen Paavolainen vietti päivän sotapsykoosin vallanneessa Tukholmassa, jossa hän ensi kertaa kuulee, että Suomen kuluneelle kesälle ovat antaneet

leimansa Karjalan Kannaksen linnoitustyöt. Tukholman lähetystön virkailijat ovat silmännähtävän kiinnostuneita Paavolaisen Neuvostoliiton matkasta. Virkailijoiden ja sanomalehtimiehien osoittama mielenkiinto vahvistaa Paavolaiselle hänen matkavaikutelmiensa tärkeyden: ”Mahdan tosiaan olla outo lintu. Suomalainen, joka t ä l l ä h e t k e l l ä palaa Venäjältä!” (SY 1946 I Miinakenttien keskellä, 22.9.1939, 62). Paluulaivan lähestyessä Suomen rantavesiä Paavolainen pohtii sitoutumattoman intellektuellin uhanalaisuutta sotaan valmistautuvassa Suomessa:

Suomen laiva halkoo vesiä jäätävän kylmänä iltana. [...] Mitä hullunkurisempia ajatuksia pyörii päässäni. Odottaako minua mahdollisesti poliisi Turun rannassa? Ajattelen myös mobilisaatiota ja oman aselajini, propagandan, miesten suhtautumista tulooni. Olenko tervetullut kokemuksineni, vai pidetäänkö minua epäilyttävänä? (SY 1946 I Isänmaan ranta, 23.9.1939, 62–63)

Turun satamassa lehtimiehet pyytävät Paavolaiselta haastatteluja. Hän suhtautuu toimittajien uteluihin varautuneesti kertoen lähinnä jännittävästä Dieppe-Göteborg merimatkasta. Kysymyksiin Neuvostoliitosta Paavolainen vastaa vain kertomalla vierailunsa keston ja matkojensa pituudet: ”Epämiellyttävä tilanne syntyy Turun lehtien pyytäessä haastattelua. Mistä puhuisin – Venäjästäkö? Mahdotonta tällä hetkellä, sen olen jo Tukholmassa oppinut käsittämään.” (SY 1946 I Isänmaan ranta, 63)

Saapuessaan Helsingin kotiinsa Paavolaista odottaa Mika Waltarin allekirjoittama kirje, jossa hänen sijoituspaikakseen Puolustusvoimissa määrittyä keväällä 1937 perustetun Propagandaliiton asettama yleinen painotuotekomitea ja ulkopropagandan informaatiokomitea.¹⁸⁰ Neuvostoliiton matkavaikutelmien vielä jyskyttäessä Paavolaisen päätää hän manaa kohtaloaan ”joutua propagandatyöhön heti tämän matkan jälkeen ...”.¹⁸¹ Illalla Paavolainen kutsuu kirjallisia tuttaviaan asunnolleen kertoakseen matkansa

¹⁸⁰ Painotuotekomitean tehtävänä oli kirjallisuuden organisointi maanpuolustustarkoituksiin. Paavolainen mainitsee kuuluvansa Propagandaliittoon automaattisesti suoritettuaan vuotta aikaisemmin kertausharjoituksensa tiedotushenkilöstön kurseilla (SY 1946 I Isänmaan ranta, 64). Talvisodan aikana Paavolainen toimii moninaisissa propagandatehtävissä: hän laatii Suomea esitteleviä pieniä välähdyksiä jokailtaista ulkomaista radiolähetystä varten (SY 1946 I Finlandia, 65–66), toimii elokuvien uutiskatsauksien sensorina (SY 1946 I Finlandia, 66), valvoo Valtioneuvoston kirjapainossa lentolehtisten painatusta (SY 1946 I Finlandia, 71), päivystää useaan otteeseen ja toimii Kannaksen rintamalla ulkomaalaisten lehtimiesten oppaana (SY 1946 I Finlandia, 75) sekä kenraali Wetzlerin adjutanttina (SY 1946 I Finlandia, 77).

¹⁸¹ SY 1946 I Isänmaan ranta, 64, 23.3.1939.

vaikutelmista ja saa nähtäväkseen *Ristin ja hakaristin* ruotsinnoksen ensimmäiset kappaleet: ”Miten vieraalta tuo kirja nyt tuntuukaan. Miten toisenlainen se monessa suhteessa olisikaan, jos alkuperäisen suunnitelmani mukaisesti olisin sen kirjoittanut vasta käytyäni Neuvostoliitossa.” (SY 1946 I Isänmaan ranta, 64) Neuvostoliiton matka oli tehnyt Paavolaiseen hyvin samantapaisen voimakkaan vaikutelman kuin hänen vuonna 1936 tekemänsä Saksan matka. Hän oli sukeltanut jälleen arvoituksellisen ilmiön pinnan lävitse, mutta tällä kertaa hän joutui sensuurin paineen alaisena vaikenemaan voimakkaista vaikutelmistaan.

Osiossa *Finlandia* Paavolainen aloittaa pikakelausmaisen kuvauksen tapahtumien vyörystä ennen talvisodan syttymistä. Hän on valikoinut kerrontaansa myös lyhyitä jaksoja, joissa hän kuvaa lakonisesti kotirintaman tapahtumia sekä selvää vastenmielisyyttään propagandatyöhön. Paavolainen määrätään Puolustusministeriön Sanomalehtitoimistoon Korkeavuorenkadulle. Hänen työnään on laatia Suomea esitteleviä pieniä välähdyksiä jokailtaista ulkomaista radiolähetystä varten. Kulttuurikriitikolle ja totuudenpuhujalle propagandan tekeminen osoittautuu erittäin hankalaksi:

Plagioimalla erästä Mika Waltarin artikkelia onnistun ensimmäisessä tekstissä. Sitten olen henkisesti umpisolmussa. Kahden liuskan täyttämisen aiheena joko Suomen metsärikkauudet tai naisen asema Suomessa tuntuu ylivoimaiselta. Kun parhaillaan kaikkia »tarpeettoman ihmisen» komplekseja tuntien hikoilen radiotekstin kimpussa, tulee pelastus. Ilmoitetaan, että koko Sanomatoimiston työ järjestetään uudelle pohjalle. (SY 1946 I Finlandia, 66, kursivointi lisätty)

Seuraavina päivinä Paavolainen saa tehtäväkseen hoitaa elokuvien uutiskatsausten sensorin virkaa. Paavolainen kuvaa tilanteen ristiriitaisuutta, joka johtuu ulkomaalaisten yhtiöiden ”väkevästi väritetystä propagandalinjasta” sekä sensuurin propagandalinjausten tulkinnan vaikeudesta (SY 1946 I Finlandia, 66). Paavolaisen mukaan Helsinki ”vilisee ulkomaalaisia sanomalehtimiehiä ja valokuvaajia”, joka johtuu suursodan ”luonnottomasta hiljaisuudesta”. Maailman huomio tuntuu kääntyneen Suomen neuvotteluihin Neuvostoliiton kanssa. Ulkomaalaiset lehtimiehet toistavat suomalaisille alituiseen kahta kysymystä: ”Eikö jotakin jo vihdoin ala tapahtua ja miten aiotte tästä kaikesta selvittää?” Paavolainen pohtii tätä hermostunutta ilmapiiriä ja näitä kahta toistuvaa kysymystä:

Kumpaankin kätkeytyy suursodan tapahtumattomuuden aiheuttama *hermostunut halu päästä vihdoinkin tekemään merkittävää reportaasia murhenäytelmästä*, jonka ensi-iltaa pidetään väistämättömän varmana. (SY 1946 I Finlandia, 67, kursivointi lisätty)

Eurooppalaisen odysseian sisältämät Suomen yhteiskuntaa satiirisesti kuvaavat osiot muodostuvat pääosin Paavolaisen lyhyistä huomautuksista ja tilanteen tai tapahtuman absurdiutta korostavasta kolmen pisteen käytöstä, joka ”vihjaa ilman tulkintaa”. Paasikiven johtaman Suomen valtuuskunnan palatessa kolmannelta ja viimeiseltä neuvottelumatkaltaan Moskovasta 15. marraskuuta 1939, Paavolainen asettaa heti seuraavaksi tapahtumia tai ilmiöitä, jotka tuntuvat ilmentävän sitä, ettei sopimukseen yleensä haluta päästäkään: ”Suuri kulttuurijuhla »Pohjolan yhteys» järjestetään Suomalaisessa Oopperassa. Kenttäpappimme julkaisevat omaa lehteä Tunnussana, jonka mottona on »Jumala ompe linnamme» ...” (SY 1946 I Finlandia, 69)

Paavolainen käyttää alituisen tätä lakonista toisensa kumoavien tapahtumien vastakkainasettelua, joka toimii teemojen tasolla teesi-antiteesi-yhdistelmänä. Hän laittaa Suomen hallituksen diplomatian ja poliittiset päätökset *resonoimaan* asettamalla ne vastakkain kotirintamalla tapahtuvien ilmiöiden kanssa. Paavolainen, joka tarkkailee suurten linjojen ohella myös laaja-alaisesti Suomen yhteiskunnallista kenttää, *politisoi* viralliset ilmiöt ja tapahtumat nostamalla niiden rinnalle vastakkaisia tapahtumia.¹⁸²

Suomen Moskovan valtuuskunnan paluun jälkeen Paavolainen tiivistää kerrontaansa. Hän käyttää päivittäin ainoastaan yhtä lausetta kuvatessaan tilanteen kehitystä ”Mainilan laukauksista” aina talvisodan syttymiseen (26.11.–30.11.1939) asti. Talvisodan syttymiseen Paavolainen havahtuu ilmahälytyksen soidessa 30. marraskuuta 1939 kello 9.16. Sota ilmenee tarkkailijalle ensihetkestä lähtien absurdina tuhona ja kärsimyksenä:

Kadut ovat täynnä lasimurskaa, talojen sisukset ovat romahtaneet kasaan ja leimuavat ilmiliekeissä. Verta vuotavia naisia ja miehiä hoipertelee kaduilla.

¹⁸² Tämä Paavolaisen ”antinominen tapa” on erittäin keskeinen kronologista luettelointia ilmentävässä *Historian kilpajuoksu* -kappaleessa, jossa hän pyrkii vastakkaisten tapahtumien tai ilmiöiden asettamisella vastakkain, osoittamaan Suomen poliittisen sidonnaisuuden Saksaan ja kyvyttömyyden harjoittaa puolueettomuuspolitiikkaa vahvan oikeistolaisen militaristipaatoksen vuoksi.

Jokainen mielikuvituksessa luotu kuvitelma jonkin kaupungin »pommituksesta» on kuin poispyyhkäisty. Todellisuus ylittää ne kaikki. Huomaan eteenpäin kulkiessani hokevani yhtä mittaa »Herra Jumala, Herra Jumala ...» (SY 1946 I Finlandia, 70)

Paavolainen kuvaa lakonisesti mutta erittäin tarkasti Helsingin evakuointia ja sen aavemaista tunnelmaa, joka on ”epätodellinen kuin unikuva” (SY 1946 I Finlandia, 72). Absurdi todellisuus on ylittänyt jo sodan alkuvaiheissa fiktiivisten kertomusten rajat. Sodan representaation mahdollisuus ja sen kriteerit muodostuvatkin yhdeksi Paavolaisen jatkosodan aikaisten päiväkirjamerkintöjen keskeiseksi temaattiseksi alueeksi, jota hän analysoi useiden taiteen lajien esityksien kautta.

Seuraava komennus vie Paavolaisen Kannaksen rintamalle, jossa hän toimii ulkomaalaisten sanomalehtimiesten oppaana. Hän vierailee Heinjoen sotasairaalassa ja tarkkailee ympärillään makaavien potilaiden vammoja. Erään makaavan miehen reidessä olevaa haavaa väitetään sinappikaasun aiheuttamaksi. Paavolainen kritisoi tätä kenttälehtien lietsomaa propagandaa, joka antaa sodan vihollisesta yksiuolotteisen ja diabolisen kuvan:

Kenttälehdet puhuvat lukuisista »varmoista» tapauksista, etenkin Laatokan pohjois-puolisella rintamalla. Ne ovat muutenkin täynnä fantastisia kauhujuttuja. Venäläiset räjäyttävät miinakenttiä ajamalla niihin naisia ja lapsia ... (SY 1946 I Finlandia, 76)

Finlandia-osiossa Paavolainen nostaa esille kaksi suomalaista runoilijaa, joiden suhtautuminen sodankäyntiin muuttuu radikaalisti talvisodan jälkeen. Nämä henkilöt ovat talvisodassa merivoimissa reserviluutnanttina palveleva sotaan kriittisesti suhtautuva Arvo Turtiainen sekä talvisodassa komppanianpäällikkönä Jalkaväkirykmentti 30:ssa palveluttu maskuliinisen sankaruuden ruumiillistuma Yrjö Jylhä. Turtiaisen kirjeissä ilmenevän inhimillisen hädän Paavolainen mainitsee itsenäisyyspäivän (6.12.1939) yhteydessä ohimennen: ”Merivoimissa reserviluutnanttina palvelevalta Arvo Turtiaiselta on saapunut kaksi kirjettä täynnä runoilijan hätää ihmisten puolesta.” (SY 1946 I Finlandia, 75)

Läpikulkumatkalla olevan Jylhän Paavolainen puolestaan tapaa Viipurin hotellihuoneessa. Taipaleen rintamalohkolla haavoittuneen Jylhän kasvot sekä hänen kuumeinen olemuksensa symboloivat Paavolaiselle rintamamiesten äärimmäisiä kokemuksia:

Hän keskustelee, hän kertoo, katkonaisesti ja käheästi ; mutta huomaan, ettei hän oikeastaan tajua läsnäoloani. Hän tuijottaa koko ajan eteensä, kuin näkisi hän jonnekin hotellin seinän läpi, jonnekin s i n n e – Taipaleelle ... Nuo kasvot nähdessäni ajattelen, tuleeko hän palaamaan sieltä enää koskaan. (SY 1946 I Finlandia, 76–77)¹⁸³

Paavolainen on varmastikin halunnut tällä vastakkainasettelulla korostaa sodan mielettömyyttä ja sen vaikutuksia ihmisen psyykeen. Jatkosodassa Turtiaisen ja Jylhän roolit poikkesivat jo täysin toisistaan (ks. kpl 2.1.1.), edellisen jouduttua vankilaan ”poliittisena” ja jälkimmäisen toimiessa rintamajoukoissa. Jatkosodan vankilassa viettänyt Turtiainen kirjoitti vankilapäiväkirjaansa toiveen sen puolesta, että Suomen armeijassa olisi ”joku selväpäinen vasemmistolainenkin” (Turtiainen 1946/66, 32, 14.3.1942). Turtiainen ihmettelee vasemmistolaisen vastarinnan katoamista sensuurin ja yhdenmukaisuuden paineessa:

[...] mihin ovat hävinneet ne ihmisryhmät, piirit, yhteiskunnalliset voimat, jotka ovat vaatineet rauhan ajatuksen toteuttamista ja puhuneet kansainvälisestä kulttuurista. *Historian tämän hetken läpi puhaltava myrsky on pyyhkäissyt heidät pois.* Heidän kasvojaan ei näy, heidän ääntään ei kuulu. Ja kuitenkin kieltäytyy järki ja tunne uskomasta, että heitä ei enää olisi. Missä he ovat? (1946/66, 73, 23.5.1942, kursivointi lisätty)¹⁸⁴

Synkkyteen ja elämänpessimismiin taipuvainen Jylhä puolestaan jatkoi jatkosodassa talvisodan sankarillista eetostaan – tosin mollivoittoisesti – kirjoittaen talvisota-aiheisen runokokoelmansa *Kiirastuli* (1941) jatkoksi lisää ekspressiivisiä taistelurunoja. Näitä loppusoinnollisia uhrautumista ja kuolemaa käsitteleviä runoja rintamamiehet opettelivat

¹⁸³ Martti Haavion päiväämättömän kirjeen mukaan (oletettavasti 12.–13.12.1939) Jylhää ammuttiin lonkkaan (Eskola 2001, 115).

¹⁸⁴ Turtiaisen kirjoitus muistuttaa trooppien osalta (ks. lainauksen kursivoitu osa) vahvasti Benjaminin kuvausta historian enkelistä, jota käsitellen tarkemmin kappaleessa 3.1.2.

ulkoa ja niitä lausuttiin myös sotien viihdytystilaisuuksissa. Jylhän runot muuntavat sodan kärsimyksen *yleväksi kokemukseksi*.¹⁸⁵

Eurooppalaisen odysseian viimeisessä osassa *Amor Fati*¹⁸⁶ (”rakkaus kohtaloon”) Paavolaisen satiiri on terävimmillään hänen verratessaan talvisodan olemusta traagiseen teatterinäytökseen:

Draama, jota maailma nyt hämmästyksen, ihailun ja kauhun jähmettämänä seuraa, on nimeltään *Amor Fati*, rakkaus kohtaloon. Kerrankin on pieni ja kaukainen pohjoinen maa ennennäkemättömällä tavalla koko maailman huomion keskipiste. Odotettu tragedia on täydessä käynnissä. Turvallisimmat aitiopaikat ovat nyt Ruotsin puolella, mutta perägalleria ulottuu valtamerien taakse. Jättiläiskobra – kohtalo – on lumonnut jäätävällä katseellaan pienen harmaan linnun. On tapahtunut jotakin, jota enemmän tai vähemmän julkinen propaganda ja mielialan muokkaus vuodesta vuoteen on tankannut kerran tapahtuvaksi. Sekä sankaripatsaissa että muinaisten taistelujen muistomerkeissä esiintyvät salaperäisen enteelliset lauseet, sellaiset kuin »Vaeltaja, ole valmis, kuntoasi kerran kysytään», näyttävät nyt tosiaankin saaneen tarkoitetun merkityksen. Monesta rinnasta tuntuu purkautuvan miltei helpotuksen huokaus: vihdoinkin ... Maa ei ainoastaan heittäydy, vaan synkkää hurmiota tuntien sananmukaisesti vihkiytyy kohtaloonsa näinä viikkoina, joina talvi, kipinöivä pakkanen ja yöstä yöhön jähmettyneinä loistavat kuutamot ja revontulet säestävät Pohjolan metsien sankarillista tragediaa. Vain ani harva tuntuu enää ajattelevan tai harkitsevan, olisiko kenties muitakin mahdollisuuksia ollut. (SY 1946 I Amor Fati, 79–80)

¹⁸⁵ Jylhän lyriikalle ovat tyypillisiä rytmin ja loppusointujen taitava käyttö. Synkkien sekä elämänpessimististen aiheiden käsittely muistamista helpottavien ja tenhoa lisäävien loppusointujen ohella loivat suomalaisille sotilaille eräänlaisen *sodan muistorukouksen*, jonka lausuminen tuotti melankolista mielihyvää. Jylhän sotalyriikka voidaankin mielestäni nähdä ristiriitaisen sotakokemuksen *ylevöittämisenä*, vaikka varsinaisesta sankarieetoksesta ei ehkä kuitenkaan voida puhua. Kuitenkin esimerkiksi sotaveteraanit vieläkin mieluummin lausuvat ulkomuistista Jylhän taistelurunoja kuin kertovat omin sanoin rintamasodan tapahtumista. *Kiirastuli* (1941) kuuluu suomalaisen lyriikan merkittävimpiin klassikoihin. Sodan jälkeen Jylhä palkittiin Pro Finlandia -mitalilla vuonna 1948. Jatkosodassa menehtyneen puolison Kirsti Jylhän poistuminen, sotien kokemukset sekä pahentuva sairaus johti Jylhän vuoden 1956 lopulla itsemurhaan ampumalla.

¹⁸⁶ *Amor Fati* (lat.) on Nietzschen käyttämä käsite, jolla hän viittaa ihmisen kohtalon rakkauteen. Nietzschen *Amor fatin* mukaisesti yksilö hyväksyy ja rakastaa elämänsä menetyksiä ja kärsimyksiä, jotka tekevät hänestä kovan ja ylemmän yksilön. Paavolainen puolestaan käyttää Nietzschen termiä kritisoidessaan suomalaisten toiveajattelua. Paavolaiselle ”rakkaus kohtaloon” poikkeustilanteen alaisessa kansakunnassa merkitsee viileän ajattelun hylkäämistä ja sodan kohottamista yleväksi. Tämä johtaa Paavolaisen mielestä väistämättä järjettömän uhrautumismielialan kasvuun.

Amor Fati -osa kiteyttää pitkälti jatkosodan kuvaukseen keskittyvän *Synkän yksinpuhelun* kaikki kriittiset teemat. Paavolainen nostaa esiin itsenäisyyden jälkeen voimistuneen mielialan muokkauksen kohti sotaisaa ja uhrautuvaa identiteettiä, jolle on olemassa vain yksi uhka, ”itäinen uhka”. Hän kritisoi menneisyyden symbolien – sankaripatsaiden ja muinaisten taistelujen muistomerkkien – legitimoivan vaikutuksen suhteessa uhrimielialan vahventumiseen. Paavolainen tarkoittaa tällä kansakunnan historian käsittämistä vain sarjaksi väkivaltaisista sotia. Tässä nelisivuisessa *Amor Fati* -osassa Paavolainen käyttää hyväkseen laaja-alaisesti trooppeja: niin satiiri, ironia, personifiointi kuin metafora ovat kaikki kulttuurikriitikon laajan retoriikkarepertuaarin käytössä. *Amor Fati* on Paavolaisen luoma sodanvastainen miniatyyri, joka pyrkii purkamaan sodan mytologisointiprosessin osoittamalla, ettei sodassa ole mitään ylevää, eikä sille ole mitään järkeä hakea ideaalisia vertauskohtia antiikin maailmasta. Paavolaisen kulttuurikritiikki kohdistuu *taaksepäin katsovan kulttuurin* problematiikkaan. Hän hämmästelee etenkin nuoria suomalaisia intellektuelleja, jotka ovat sisäistäneet väkivaltaiset historialliset legendat osaksi omaa kohtalontäyttymyksen tuntoa. Näin tapahtuu esimerkiksi Suomen lahjakkaimman elokuvaohjaajan Nyrki Tapiovaaran tapauksessa:

Kohtalontäyttymyksen tunto näyttää voittavan viileänkriittillisetkin aivot. Rintamalle lähtevä vänrikki Nyrki Tapiovaara¹⁸⁷ kirjoittaa: »Vanha huuhkaja Schopenhauer on suorittanut viimeisen voitellun.» Suomen kohtalolle etsitään vertauskohtia Hellaasta. Kannas on Suomen Thermopylai, ja ensi vuodeksi Suomeen määrättyt olympialaiskisasit muuttuvat nyt Suomen nuorison kuoleman kisoiksi. Luterilaiselle kielelle käännettynä sama teema toistuu näkemyksessä »Suomen kansan uudesta jumalanpalveluksesta»; kansanomaiseen käsitteeseen se taas pukeutuu ajatuksessa, että lokakuun YH¹⁸⁸ merkitsi »pestiviikon» alkamista koko kansalle. Vihlovan traagillinen yksinäisyys, tunto siitä, että olemme kaiken todellisen avun ulkopuolella, vain kiihdyttävät uhrautumisen halua. »Metsä on ystävämme ...» Vain vaimeasti jaksetaan vihata Saksaakaan, joka on meidät »myynyt». On kuin olisi koko politiikka yleensäkin kadonnut ajatuksista. Koko muu maailma häviää

¹⁸⁷ Nyrki Tapiovaara (oik.Veikko Nyyrikki Tapiovaara 10.9.1911 Pitäjänmäki – 29.2.1940 Tolvajärvi) oli lyhyeksi jääneestä elokuvaohjaajanurastaan (viisi elokuvaa, joista viimeinen jäi keskeneräiseksi) huolimatta yksi taiteellisesti korkeatasoisimmista suomalaisista ohjaajista. Paavolainen mainitsee Tapiovaaran myöhemmin *Synkässä yksinpuhelussaan* Suomen lahjakkaimpana elokuvaohjaajana.

¹⁸⁸ *Lokakuun YH* tarkoittaa lokakuun 1939 ylimääräisiä kertausharjoituksia. Käytännössä YH oli Suomen poliittisen ja sodanjohdon yritys peittää se tosiasia, että Suomi suoritti lähes täydellisen liikekannallepanon lokakuussa 1939 ilman, että ilmassa olisi ollut aivan välitöntä sodanuhkaa. YH:lla Suomi pyrki osoittamaan Neuvostoliiton johdolle suomalaisten olevan tarvittaessa valmiita puolustamaan maataan aseellisesti.

näköpiiristämme kuin sumuun. Vain me olemme, elämme ja taistelemme.
»Isänmaa, älä laske kaatuneittesi lukua.» (SY 1946 I Amor Fati, 80).

Paavolaisen kirjoittaessa ”politiikan katoamisesta ajatuksista” hän tarkoittaa kohtalontäyteisen mielialan (fatalismi yhdistettynä luterilaisuuden lunastuksen ideaan) korvanneen politiikalle ominaisen vaihtoehtojen punnitsemisen (diplomatia). Luterilaisuuden sisäsyntyinen ilmiö, ”vihlova traagillinen yksinäisyys”, kiihdyttää Paavolaisen mukaan propagandan ohella vaihtoehtojen minimointia ja uhrautumishalua:

Voitonsanomien, katsojana esiintyvän maailman auliit kättentaputukset sekä jonkinlainen fatalistinen usko Jumalan, Kohtalon, länsivaltojen viime hetkessä tuomaan pelastukseen luovat maagillisesti kannustavan ilmapiirin, jota mikään epäilevä resonointi ei tunnu pystyvän murtamaan (SY 1946 I Amor Fati, 81).

Paavolaisen satiiri huipentuu hänen kuvatessa kenraali Martin Wetzlerin kanssa tekemäänsä toista rintamasairaalamatkaa, jossa he vierailevat jakamassa vapaudenristejä ja vapauden mitaleja Pohjanlahden rannikkokaupunkien sotasairaaloissa.¹⁸⁹ Iäkkään ja huonosti suomea puhuvan Wetzlerin adjutanttina Paavolainen kertoo olevansa koko ajan varuillaan kenraalin puheiden johdosta. Paavolainen nostaa esiin erään hirtehisen lauseen Wetzlerin puheesta, joka on suunnattu sotasairaalaan poispääseville pojille:

Kun hän kerran rasittavan sairaalakierroksen väsyttämänä sai päähänsä pitää sairaalasta poispääseville pojille puheen (mikä ei yleensä kuulunut hänen tyyliinsä), muodostui siitä seuraava: »Ylipäällikkö ja minä toivomme, että te oikein pian pääsisitte takaisin rintamalle kuolemaan siellä tovereittenne kanssa ...» (SY 1946 I Amor Fati, 81–82)

¹⁸⁹ Paavolainen komennettiin 17.12.1939 Päämajan erikoiskäyttöön, jalkaväkikenraali Martin Wetzlerin adjutantiksi (Kurjensaari 1975, 209).

KUVA VII. Wetzer ja Paavolainen jakamassa ansiomerkkejä haavoittuneille (J. Paavolainen 1991, 165)

Eurooppalaisen Odysseian päättää venäläisten 5. tammikuuta 1940 suorittama Mikkelin pommitus. Adjutantti Paavolaisen ostaessa kenraali Wetzerille yskänlääkettä torin apteekista hän joutuu venäläisten pommitusten kohteeksi. Jaloistaan halvaantunut Paavolainen raahautuu sortuneen seinän läpi viereiseen talon huoneistoon, josta hän huutaa apua:

Pelko paleltumisesta panee minut lopulta huutamaan apua. Pihan perältä lumihangesta ryömii mies, joka kiskoo minut talon kellariin. Älynä toimii sen verran, että tankkaan: »Kävelyttäkää minua, kävelyttäkää minua, muuten jalkani halvaantuvat lopullisesti.» (SY 1946 I Amor Fati, 83, 5.1.1940)

Paavolaisen osalta talvisota päättyi toipumislomaan Mikkelin lääninsairaalassa, joka oli muutettu seitsemänneksitoista sotasairaalaksi. Iänikuiseksi muistoksi talvisodasta Paavolainen sai ilkeän selkävian.¹⁹⁰ Iänikuiseksi arveksi jäi myös Vienolassa säilytetty

¹⁹⁰ Paavolainen mainitsee tämän kivuliaan selkävaiivansa *Synkässä yksinpuhelussa* muutamaan kertaan kuin ohimennen (SY 1946 I 27.–28.11.1941), vaikka osa teoksen synkyydestä varmasti kumpuaa myös selkävian tuottamasta fyysisestä kivusta. On kuin hän haluaisi unohtaa venäläisten Mikkelin pommitusten aiheuttamat kärsimykset. Martti Haavio käsittelee kahdessa Elsa Enäjärvi-Haaviolle kirjoittamassa kirjeessään Paavolaisen haavoittumista talvisodassa ja välirauhan aikaista työskentelyä Finlandia-toimistossa. Ensimmäisessä 18. tammikuuta 1940 päivättyssä kirjeessään Haavio kirjoittaa:

”Eräässä sisämaan kaupungissa – siellä missä Elvikin on – sai ystävämme Olavi P. niskaansa pommin. En ole kuullut asiasta suoraan, mutta väitetään, että hänen kohtalonsa on erittäin surullinen: käsi murskana ja samoin toinen jalka. Hän on sairaalassa. Toivottavasti huhu on liioiteltu – muussa tapauksessa O.P:n osa

tulenkantajia koskeva aineisto, joka oli tuhoutunut jo talvisodan ensipäivinä. Paavolainen sai ilmeisesti jatkosodan aikana kuulla, että suomalaiset sotilaat olivat polttaneet Vienolan, jottei se joutuisi venäläisten käsiin (Kurjensaari 1975, 210).

2.4. Talvi- ja jatkosodan erottelu

Miten toisenlainen sosialistiemme suhde onkaan tähän sotaan kuin talvisotaan.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 19.7.1941, 148)

Paavolaisen tavatessa heinäkuussa 1941 Issakassa Suomen Puolustusvoimissa palvelevia sosialisteja, hän kiinnittää huomiota heidän kriittiseen asenteensa jatkosotaa kohtaan. Sosialistit erottavat toisistaan vahvasti talvi- ja jatkosodan, joista jälkimmäinen tuntuu tahraavan myös edellisen maineen. Vertaamalla *Eurooppalainen odysseia* -avauskappaletta jatkosodasta kertovaan *Synkkään yksinpuheluun*, joka alkaa epäilyksen täyteisellä kappaleella *Ihmisiä vedenjakajalla*, voidaan pitkälti tulkita Paavolaisen tekemää erottelua talvi- ja jatkosodan välillä. Talvisotaa hän vaali tietyn varauksin ”kunniallisena” puolustusotana, mutta jatkosotaa Paavolainen piti alusta alkaen absurdina hyökkäyssotana. Tämän erottelun symbolina toimii suomenruotsalainen TK-kirjoittaja Gunnar Johansson (1903–1942). ”Jyskyksi” ja ”Isoksi Puskuksi” nimetty Johansson tuli tunnetuksi talvi- ja jatkosodan aikana kylmäpäisenä ja rohkeana tiedotusupseerina sekä rintamakirjeenvaihtajana. Paavolainen onkin omistanut *Synkän yksinpuhelunsa* ”Gunnar Johanssonin muistolle”, joka menehtyi jatkosodassa Jandebassa Aunuksen Karjalassa 15. toukokuuta 1942. Paavolainen kirjoittaa jatkosodan aikaiseen päiväkirjaansa Johanssonin kuoleman johdosta:

Ei mikään kuolemantapaus sotiemme aikana ole – Nyrki Tapiovaaraa ehkä lukuunottamatta – koskenut minuun niin kuin tämä. [...] ainoa TK-mies, joka olisi juuri t ä s t ä s o d a s t a (koska se oli hänelle niin vastenmielinen!) voinut kirjoittaa parhaan kuvauksen. Banaali fraasi »sodassa kuolevat aina

on todella katkera, katkerampi kuin monien – Osmo Porkka on kaatunut, samoin eräitä muitakin tuttaviani, mm. osakuntatovereita.” (Eskola 2001, 18.1.1940)

Toisessa 26. huhtikuuta päivätyssä kirjeessä Haavio kirjoittaa:

”[...] Finlandia-toimistossa kykkivät muodikkaissa puvuissaan, joissa oli paljon helyjä ”kapteeni” Kivimaa, ”kapteeni” Lauri Viljanen (uljas, sotilaallinen ilmestys!!) ja vänrikki Paavolainen, joka häntäluunsa vahingoittumisen vuoksi istuu kumirenkaan päällä. Paavolaisen aikoi Turja ehdottaa res. luutnantiksi [...]” (Eskola 2001, 26.4.1940)

parhaat miehet» on tällä kertaa tosi. [...] Talvisota sai Sinut kirjoittamaan romaanin, jossa vielä osittain olit pekoralisti.¹⁹¹ Mutta nykyinen sota on toista kuin talvisota. Gunnar, Sinä olisit voinut kuolla talvisodan päivinä, mutta varmastikaan et olisi halunnut kuolla nyt. (SY 1946 I 16.5.1942, 340–341)

Paavolainen on myös ottanut teoksensa motoksi TK-mies Johanssonin sanat Manssilassa vuonna 1941: »*Jag har min metod, ser du. Jag tiger. Som muren.*»¹⁹² Paavolainen puolestaan kääntää Johanssonin moton ylösalaisin ja sanoo teoksessaan julki kaiken sen jatkosodasta, jota aikaisemmin ei uskallettu sanoa ääneen (ks. Riikonen 1995, 163). *Synkän yksinpuhelun* yhdessä keskeisimmässä jatkosotaa kuvaavassa kappaleessa *Taistelun melskeen tauottua* Paavolainen kuvaa Johanssonin suhdetta jatkosotaan ”täysin illuusiottomaksi ja syvästi kriittilliseksi” (SY 1946 I 14.10.1941, 243). Paavolaisen kirjoittaessa Johanssonin synkästä asenteesta jatkosotaan hän kirjoittaa myös väistämättä omista tunnoistaan:

Iso-Pusku jatkuvasti päissään. Hän puhuu taas omalla jäljittelemättömän jämerällä ja raskasmielisellä tavallaan pessimistisiä ajatuksiaan sodasta, Saksan voitosta ja Suur-Suomesta, käyttäen runsaasti kuuluisaksi tullutta lempisanaansa »paskaa». (SY 1946 I 21.10.1941, 247)¹⁹³

Paavolainen ihaili jo 1920-luvulta alkaen Johanssonin lehtikirjoitusten lentävää tyyliä, johon hän itse pyrki proosassaan. Jatkosodassa Paavolainen työskenteli TK-tekstien parissa arvioiden niiden tasoa ja tehden niihin korjauksia. Tämän vuoksi Paavolaisella oli erinomainen positio tarkkailla sodan representaation problematiikkaa ja kriteerejä. Syyskuun lopulla 1942 Paavolainen joutuu ”Lokissa” luomaan arvostelevan yleiskatsauksen TK-kirjoitusten tasoon, sillä Regierungsrat Waldemar Wünsche oli pyytänyt häntä valitsemaan kymmenen parasta TK-kirjoitusta Saksassa julkaisemista varten. Gunnar Johanssonin sotakuvaukset ovat Paavolaisen mielestä ainoita, jotka

¹⁹¹ Sana *pekoraali* on tullut suomen kieleen ruotsista (*pekor*), jossa sana tavataan ensi kerran 1790-luvulla. Substantiivi *pekor* tarkoittaa kirjoittelmaa, jonka hupsuus ja mahtipontisuus synnyttävät tahtomattaan naurettavan vaikutelman. Pekoraali-sanana latinankielistä merkitys (lat. *pecoralis*) viittaa suurelle yleisölle kirjoittamiseen (”karjalle, laumalle sopivaa”). Paavolainen viittaa tässä yhteydessä Johanssonin teokseen *Vi vill inte dö*, jonka hän katsoo edustavan tietäntyylistä populaaria kirjallisuutta (”laumoille suunnattua kirjallisuutta”).

¹⁹² Suomeksi: ”Minulla on metodini, näetkös. Minä vaikenen. Kuin muuri.”

¹⁹³ Paavolainen on poistanut kyseisen päiväkirjamerkinnän toisesta painoksesta (1960 VT IV). Keskusteluja ja mainintoja Johanssonista *Synkässä yksinpuhelussa* ks. myös SY 1946 I 3.12.1941, 277; SY 1946 I 8.12.1941, 282.

kelpaavat ulkomaille lähetettäväksi: ”[...] Johanssonin kirjoitukset, joissa elävän reportaašin ja korkean kirjallisen kuvausteiteen puitteissa annetaan aito ja realistinen kuva suomalaisesta sotilaspsykestä.” (SY 1946 I 30.9.1942, 457–458)¹⁹⁴ *Synkän yksinpuhelun* toisen osan alussa Paavolainen mainitsee pseudonyymillä Erkki Järvinen¹⁹⁵ (Laurin Ziliacus) kirjoitetun teoksen »*Vi vill inte kvävas*» («Emme tahdo tukehtua»). Paavolaisen mukaan Järvisen teoksen nimen viittaus Johanssonin talvisotaa kuvaavaan teokseen on selvä: ”Järvinen haluaa jo kirjansa nimellä osoittaa talvisodan ja nykyisen sodan luomien henkisten ja poliittisten ilmapiirien erilaisuuden.” (SY 1946 II 22.1.1943, 520)

Vuoden 1944 aikana Paavolainen alkaa myös uudelleen arvioida päiväkirjassaan kattavammin talvisotaa ja etenkin sen alkuasetelmia. Huolimatta Stalingradin 1943 käännteestä ja voimasuhteiden keinahtamisesta venäläisten eduksi, itsepäinen uhriaseenoituminen on vielä pinnalla. Paavolainen pohtii Itä-Karjalan kannaksen alueen pienuutta ja uhria, joka sille on kahdessa sodassa annettu. Hän kritisoi talvisodan ”tarpeellisuutta ja tarkoituksenmukaisuutta” (vrt. *Amor Fati*) sekä nostaa yksilön elämän korkeammaksi arvoksi, ohi maa-alueen ja isänmaan:¹⁹⁶

On osattava alkaa elämä uudestaan – on osattava käsittää, että maailmassa tapahtuu asioita, jotka muuttavat k a i k e n, joiden edessä ei minä e i k ä e d e s m e merkitse mitään. En tarkoita, että tuo pieni musta alue olisi ollut silloin luovutettava (vaikka venäläiset aivan korrektisti tarjosivatkin sen hyvitykseksi Repolan ja Porajärven neliökilometrejä, mikä aina halutaan unohtaa). En koskaan tähän saakka ole kohdistanut yhtään moitteen sanaa talvisotaa vastaan. Mutta kun n y t katselee tuota vähäistä mustaa aluetta (Suomen kansalle ei sitä ymmärrettävistä syistä koskaan ole uskallettu esittää n ä i n havainnollisesti kartalla), kasvaa mielessä kauhea ajatus: Onko ollut tarpeen uhrata kahdessa sodassa ainakin 50 000 nuorta miestä tuon alueen takia [...] Kauheata tilintekoa. Ei saisi päästää päähänsä niitä ajatuksia, jotka n y t kerettiläisinä tulevat mieleen suurenmoisen talvisotammekin e i

¹⁹⁴ Paavolainen mainitsee suomenruotsalaisten TK-kirjoittajien olevan loistavia tyylin ja reportaasin yhdistämisessä. Heistä hän mainitsee seuraavat: von Numers, Martin Söderhjelm, Ola Zweygbergk ja Sven Grönwall. Suomalaisista tyyliniekoista hän mainitsee Martti Haavion, Antero Vartian ja Matti Kurjensaaren. Puhtaista reportteereista: Matti Ollilan, Pentti Sorvalin, Sulo Kolkan, Tapio Hiisivaaran ja Pärttyli Virkin (SY 1946 I 30.9.1942, 458).

¹⁹⁵ Pseudonyymien takana oli Laurin Ziliacus, joka oli Ryhmä33 aktiivijäsen. Ziliacuksen kirja herätti Ruotsissa ilmestyessään suurta hälyä.

¹⁹⁶ Tämä Paavolaisen ”käänne” suhtautumisessa talvisotaan on valitettavasti jäänyt järjestäen huomaamatta jokaiselta SY:n tutkijalta.

o i k e u d e s t a , v a a n t a r p e e l l i s u u d e s t a j a
tarkoituksenmukaisuudesta. (SY 1946 II 20.3.1944, 828–829)

Paavolaisen kritiikki käsittelee tämän päiväkirjamerkinnän osalta suomalaisen diplomatian joustamattomuutta ja neuvottelukyvttömyyttä Neuvostoliiton kanssa. Paavolainen oli aikaisimmissa päiväkirjamerkinnöissään kunnioittanut ”talvisodan muistoa” (traaginen, mutta ylevä muisto) pohtimatta sen syttymisen poliittisia ulottuvuuksia sen tarkemmin. Tässä päiväkirjamerkinnässä hän kyseenalaistaa talvisodan ”tarpeellisuuden ja tarkoituksenmukaisuuden”.¹⁹⁷ Talvisodan käynnistymisen syystä liikkui 1940-luvulla huhupuheita siitä, että maltillinen ja kokenut diplomaatti Paasikivi oli kutsunut talvisotaa ”Erkon sodaksi”. Tämä Paasikiven syytös johtui ulkoministeri Eljas Erkon jyrkästä ja joustamattomasta ”diplomatiasta” keväällä 1938 käynnistyneessä Jartsev-neuvotteluissa.¹⁹⁸ Ison-Britannian Helsingin-lähettiläs T. Snow kutsuikin saksalaismielistä Erkkoa ”liikemies-poliitikoksi”, joka toimi diplomatian kentällä kuin talouden parissa, antaen vain ”kyllä tai ei -vastauksia” (Suomi 2006, 13). Erkon kokemattomuus diplomatian parissa yhdistettynä äkkipikaiseen luonteeseen olivat kohtalokas yhdistelmä vaativalla ulkopoliitiikan kentällä. Ruotsin ulkoministeri Richard Sandler kutsui keskustelussaan Paasikiven kanssa (29.4.1940) Erkkoa ”äkipikaiseksi ja arvostelukyvttömäksi”. Sandlerin mukaan oli Suomen pelastus, että mukana neuvotteluissa oli myös maltillisia ja diplomatiaan kykeneviä henkilöitä:

”[...] se mikä on huolestuttavaa on se, että tuollaisessa asemassa oleva mies voi menettää hermonsä niin totaalisesti ja rynnätä liikkeelle tomahawk valmiina kaikkia vastaan ja niin yksinkertaisessa tilanteessa kuin nykyinen. Mitä tapahtuisikaan, jos myrsky olisi puhkeamassa tai ellei joku arvostelukykyinen henkilö olisi hänen lähellään hillitsemässä intohimoja.”
(Suomi 2006, 13)

¹⁹⁷ Paavolainen tekee tekstissään myös oivan geopolitiikan alaan kuuluvan havainnon, joka koskee Itä-Karjalan kannaksen retorista esittämistä. Paavolaisen mukaan kannas on esitetty suomalaisille korostetusti, rajaamalla Suomen kokonaisalue koskemaan kannaksen rajaa, joka antaa kohteesta suuremman käsityksen kuin vertaamalla sitä koko Suomen karttaan (vrt. KUVa VIII).

¹⁹⁸ Kun Moskovassa käytiin rauhanneuvotteluja syksyllä 1944 Paasikivi kirjoitti Kivimäen vierailtua hänen luonaan päiväkirjaansa huomautuksen jatkosodan järjettömästä luonteesta:

”Oli katastrofaalinen erehdys, että menimme tähän sotaan. Olisi jo vuoden 1941 alusta pitänyt ryhtyä noudattamaan oikeata politiikkaa. Niiden, jotka luulivat sodan syttyvän, olisi pitänyt johtaa niin, että me olisimme pysyneet sodan ulkopuolella kesäkuussa 1941. Mutta meidän politiikassamme ei ole ollut mitään johtoa. Rydin ja hallituksen olisi hyvissä ajoin keväällä 1941 pitänyt toimeenpanna perusteellinen neuvottelu ja asettaa sotilaalliselle johdolle vakava kysymys, olivatko he vakuuttuneita, että Saksa voittaa sodan ja lyö Venäjän.” (Paasikivi 1985, 31. *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, ensimmäinen osa 28.6.1944–24.4.1949, viides painos, WSOY, Juva)

2.5. HISTORIAN KILPAJUOKSU – VASTAKOHTIEN KRONOLOGIAA

Saksalaiset marssivat Pariisiin, joka julistetaan avoimeksi kaupungiksi. – Kansallissosialistinen lehti »Vapaa Suomi» alkaa ilmestyä.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I Historian kilpajuoksu, 91, 14.6.1940)

Avausjaksoa *Eurooppalainen odysseia* seuraa kappale *Historian kilpajuoksu*, joka on ”kronologinen tapahtumaluettelo Suomelle tärkeitä toisen maailmansodan tapahtumia aikavälillä 11.1.1940–16.6.1941.¹⁹⁹ Huolimatta kappaleen luettelomaisesta muodosta Paavolainen pyrkii jälleen politisoimaan tapahtumia sekä ilmiöitä. Tämän hän tekee asettamalla luettelossaan vastakkain ristiriitaisia ja ambivalentisti toisiinsa suhtautuvia ulkomaisia ja kotimaisia tapahtumia sekä ilmiöitä. Hän pyrkii tällä vastakkainasettelulla osoittamaan sekä virallisen että epävirallisen Suomen reaktiot ja reagoimatta jättämiset suhteessa toisen maailmansodan tapahtumiin. Esimerkiksi päiväkirjamerkinnässään kesäkuulta 1940 Paavolainen yhdistää natsien Pariisin valloituksen Suomessa syntyvään kansallissosialistiseen »Vapaa Suomi»-lehteen (ks. alun viite). Toinen tällainen kansallissosialistisen Saksan ja ”virallisen” Suomen yhdistävä päiväkirjamerkintä vihjaa pääministeri Rangellin uuden hallituksen muodostamisen ja *Kansallissosialisti*-lehden ensimmäisen numeron ilmestymisen välillä olevasta liitosta:

Suomen hallitus muodostetaan uudelleen, pankinjohtaja Rangell pääministerinä. – »Kansallissosialisti»-lehden ensimmäinen numero ilmestyy. (SY 1946 I Historian kilpajuoksu, 97, 4.1.1941)²⁰⁰

Selvää yhteistyötä natsi-Saksan kanssa Suomi tekee Paavolaisen luettelomerkinnässä syyskuussa 1940:

¹⁹⁹ *Historian kilpajuoksu* -kappale jatkuu siitä kohdasta, johon *Eurooppalainen odysseai* päättyi eli tammikuun alusta 1940. Paavolainen kertoo esipuheessaan luettelon ulkomaita koskevien tietojen olevan peräisin ruotsalaisesta hakemistosta *Krigets kalender* (SY 1946 I Lukijalle, 7).

²⁰⁰ Paavolainen ei tietenkään unohda mainita, että Rangell on entinen ”pankinjohtaja”, eikä siis mikään varsinainen poliitikko.

Suomen ja Saksan kesken allekirjoitetaan sopimus saksalaisten lomautettujen joukkojen ja sotatarvikkeiden kuljetuksesta Suomen kautta Norjaan. Ensimmäiset saksalaiset joukkojenkuljetusalukset saapuvat jo illalla Vaasaan. (SY 1946 I Historian kilpajuoksu, 94, 22.9.1940)

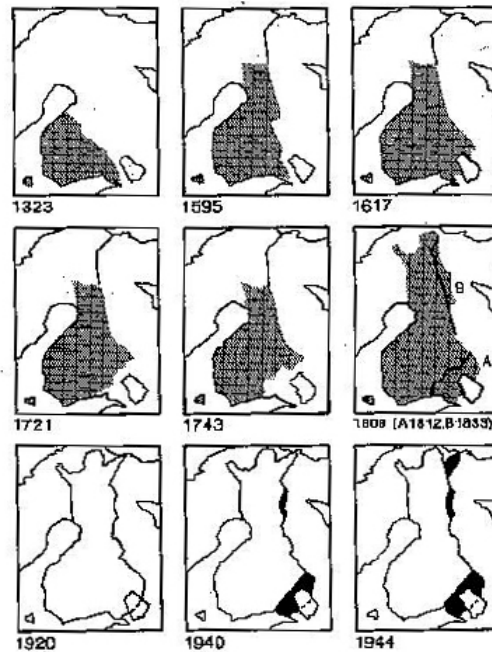
Historian kilpajuoksu -kappaleessa Paavolainen tiivistää toisen maailmansodan alkuasetelmia eri maiden reaktioilla natsi-Saksan aggressiiviseen, mutta salakavalaan ekspansioon. Hän ei siis analysoi ”välirauhan aikaa” (13.3.1940–25.6.1941), vaan antaa lukijalle monimutkaisen mutta tulkintaan houkuttelevan luettelon maailmanlaajuisista tapahtumista ja ilmiöistä. Historiantutkimus on myöhemmin korostanut välirauhanajan keskeisyyttä tutkiessamme Suomen aktiivista liittolaisuutta kansallissosialistisen Saksan kanssa.²⁰¹ Parin viikon kuluttua *Synkän yksinpuhelun* ensimmäisten jatkosodan päiväkirjamerkintöjen (17.6.1941) jälkeen Paavolainen vihjaa ensimmäisen kerran saksalaisten joukkojen läsnäoloon Suomessa:

Tänään on pitkin helteistä kylätietä kulkenut rajalle päin loppumattomia ratsuväkiväistöjä. Kolonnassa näkyy kuorma-auto, jonka laitaan on vielä tuoreuttaan valkoisin kirjaimin maalattu sanat »Vaasa–Sevastopol».

Kello 19.45 kuulen radiosta ilmoituksen: eilen aloitti Suomi Saksan kanssa hyökkäyksen yli rajan Pohjois- ja Keski-Suomessa. Nyt se on siis tapahtunut! (SY 1946 I 2.7.1941, 125)

²⁰¹ Tämän kriittisen tutkimuksen avaus tapahtui Charles Leonard Lundinin *Finland In The Second World War* (1957) -teoksen ilmestymisen myötä, mutta oikeastaan C. O. Frietsch jo aloitti tämän aikakauden kritiikkensä teoksellaan *Finlands ödesår 1939–1943* (1945), joka suomennettiin samana vuonna nimellä *Suomen kohtalonvuodet*.

3. SYNKKÄ YKSINPUHELU – KANSALLISEN IDENTITEETTIPROJEKTIN UUELLEENARVIOINTI

KUVA VIII. Suomen maa-alueen muotoutuminen vuodesta 1323 vuoteen 1944²⁰²

Kuinka voi kaunis aamu päättyä niin harmajaan ja pimeään keskipäivään, niin yönmustaan iltaan? Vastaus: aamu oli suomalainen, keskipäivä suomettarelainen – ilta kokoomukselais-fasistinen.

Raoul Palmgren *Suuri linja. Arwidssonista vallankumouksellisiin sosialisteihin* (1948, 213)

Synkän yksinpuhelun poliittisuus ilmenee nimenomaan sen sisältämän oikeistolaisten ääri-ilmiöiden uudelleenarvioinnin kautta. Palmgrenin sanojen mukaisesti Paavolaisen teos analysoi ”kansakunnan kokoomukselais-fasistista iltaa”, joka ilmeni poikkeustilan alaisessa kansakunnassa epähumanina ajatteluna ja toimintana. Hän taltioi teokseensa tuleville sukupolville Suomen kansakunnan tekemät virheet: epäröinnin poliittisesta

²⁰² Kuvateksti: Kuva 2. Suomen maa-alueen muotoutuminen Paasin (1996, 88) esitystä mukailleen. Piirtänyt Sami Tantarimäki (Harle & Moisio 200, 59).

suunnasta ja irrationaalisten ajatustapojen leviämisen korkeinta poliittista johtoa myöten. Paavolaisen argumentointi on päiväkirjamaista ilmiöiden ja tapahtumien kritisointia nykyhetkestä käsin. Hän pyrkii tiivistämään päiväkirjassaan itsenäisyyden jälkeisen Suomen kulttuurin sulkeutumisen kansainvälisiltä vaikutteilta ja orientoimisesta kansallissosialistisen Saksan pauloihin. Tässä ”oikeisto-fasistisessa” kehityksessä 1920-luvun puolivälin jälkeinen kulttuuriliberaali-ilmapiiri ilmenee Paavolaisen mukaan vapautumisen aikana ja katkoksenä sisällissodan jälkeisessä kehityksessä, jota leimasi ”kulttuuris-poliittinen yhdensuuntaisuus” (valkoisten vapaussotatulokinnan hegemonia) ja 1930-luvun alun ”pimeiden voimien” nousu Lapuan liikkeen, IKL:n ja AKS:n muodossa.²⁰³ Paavolaisen suorittaman uudelleenarvioinnin ymmärtämiseksi hänen argumentointinsa on mielestäni ymmärrettävä Suomen kansallisen identiteettiprojektin uudelleenarviointina. *Synkkä yksinpuhelu* on siis jatkosodan empiiris-konkreettisen uudelleenarvioinnin ohella Suomen kansallisen identiteettiprojektin uudelleenarviointi. Paavolainen analysoi teoksessaan Suomen sulkeutumista yhdenmukaistetuksi kansakunnaksi, jossa sensuuri ja propaganda ehkäisivät kriittisen tiedon ja monipuolisen lähestymistavan arvioitaessa maailmantilannetta ja tehtäessä poliittisia päätöksiä. Hän tutkii tätä sulkeutumaa monipuolisesti: kuoleman ylevöittäminen ja hautausmaiden, sankarieetoksen, kirkonkylämentaliteetin, toiveajattelun, mystiikan kukoistuksen, luterilaisten sotilaspastorien, sukupuoliroolien sekä taiteen ja elokuvien kautta. Paavolainen kritisoi näiden ilmiöiden suhdetta kansallisen uhrimieli-alan vahvistamiseen, jota pidettiin jatkosodassa yllä viittaamalla talvisodan henkeen ja Jumalan sekä Saksan suojeluun. Uhrimieli-alan yhtenä keskeisenä tukipilarina voidaankin pitää Suomen Puolustusvoimien ja luterilaisen kirkon liittoa, jonka edustajiksi talvi- ja jatkosodassa nousevat sotilaspastorit. Paavolaisen korostaa jatkosodan esityksessään sodan kokemuksellisuutta ja ruumiillisuutta tavalla, jota vasta nykyinen suomalainen sotahistoriankirjoitus on alkanut tutkia.

Tässä kappaleessa analysoin Paavolaisen tuomitsemisen tapoja kysyen mitä, miten ja mistä positioista Paavolainen tuomitsi? Paavolaisen vahvin kritiikki kohdistuu poliittisessa vastuussa olevia tahoja kohtaan. Hän tekee asioista ja ilmiöistä *henkilökysymyksiä* nostamalla päiväkirjassaan esiin ihmisfiguureja, jotka edustavat ja tiivistävät käsillä olevat

²⁰³ Näiden oikeistolais-fasististen liikkeiden ensimmäisenä suurena voimannäyttönä voidaan Mäntsälän kapinaa (27.2.–6.3.1932), jossa Lapuan liikkeen kannattajat yrittivät väkivallalla uhaten kaataa hallituksen ja korvata sen oikeistolaisella diktatuurilla.

poliittis-kulttuuriset tapahtumat. Paavolaisen esitys hyödyntää satiiria etäännyttääkseen kuvauksen kohteen omaksi tulkinnanvaraiseksi alueekseen ja kytkeäkseen poliittisen vastuun toimijoihin sekä heidän aloitteisiinsa. Paavolainen rakentaa päiväkirjassaan ”representatiivisia anekdootteja”, joista muodostuu ”representatiivisia esimerkkejä” tietyyppisten yksilöiden poliittisesta toiminnasta. (ks. Parvikko 2008a, 184). Paavolainen käsittää politiikan ilmenemisen mitä erilaisimmissa tapahtumissa ja ilmiöissä. Asioiden ja ilmiöiden henkilökohtaistamisella hän kytkee myös poliittisen vastuun epäpoliittisena pidetyn kulttuurin alueelle. Hän pyrkii paljastamaan päiväkirjassaan poliittis-sotilaallis-kulttuurisen eliitin uusklassistisen ideologian, joka poliittisessa mielessä on menneisyyteen orientoitumista nykyhetken ja tulevaisuuden kustannuksella. Tämä johti eliitin poliittisen arvostelukyvyn romahtamiseen toisen maailmansodan tilanteissa, jossa jokainen heilahdus ja muutos valtasuhteissa olisi pitänyt ottaa huomioon tehtäessä ratkaisuja nykyhetkestä käsin.

3.1. KUVITELLUISTA JA SULKEUTUNEISTA YHTEISÖISTÄ

Viidakon veressä ja loassa edes purnataan, mutta kotimaan veri ja loka otetaan kuin asiaan kuuluvina piirteinä.

Hertta Kuusisen kirje Olavi Paavolaiselle 14.4.1955 (Kuusinen 1999, 272)²⁰⁴

Synkkä yksinpuhelu edustaa suomalaisen sotakirjallisuuden radikaaleinta esitystä, jolla on selvästi poliittinen luonne. Se kieltäytyy traditionaalis-konservatiivisen sotakuvauksen heeros-eetoksesta ja asettuu selvään kriittiseen oppositioon suhteessa *Suomen kansalliseen identiteettiprojektiin*. Tätä erojen ja vahvojen kontrastien avulla toimivaa identiteettiprojektia voidaan määritellä Vilho Harlen tapaan (2000, 7) pyrkimyksenä ”[...] löytää suomalaisille oikea sijainti ”perin juurin eurooppalaisten kansojen”, aitojen ”sisarien ja veljien” joukosta.” Itsenäisyyden jälkeen vahvistui kysymys siitä, miten suomalaiset lunastaisivat paikkansa muiden kansojen joukossa. Tärkeäksi kysymykseksi

²⁰⁴ Hertta Kuusisen kirje Olavi Paavolaiselle, jossa hän kritisoi Norman Mailerin vuonna 1948 julkaistua teosta *The Naked and the Dead* (suom. *Alastomia ja kuolleita*; Kuusinen 1999, 272). Kuusinen kiteyttää kirjeessään uhrilogian tiiviin kiinnittymisen kotimaan puolustamiseen.

nousi omien perinteiden – agraarikulttuurin sekä ihmisen ja luonnon välisen sopusoinnun – säilyttäminen eurooppalaisten kulttuurivirtauksien lomassa. Kansallinen identiteetti-projekti on Harlen mukaan (2000, 8) sosiaalinen rakennelma, jolla on historiansa ja tekijänsä, mutta joka ei ole sinänsä annettu ja ihmisistä riippumaton totuus, historian ja geopolitiikan rautainen laki, jolle Paasikiven mukaan ”me emme voi mitään”. Suomen kansallinen identiteetti-projekti on Harlen ja Moision konstruoima käsite, jolle he pyrkivät paremmin täsmentämään Suomen historiassa ilmenneitä negatiivisia piirteitä kuten vahvaa venäläisyysvastaisuutta ja orientoitumista Saksan pauloihin.

Väinö Törnuddin mukaan (teoksessa Harle & Moision 2000, 13) ennen toista maailmansotaa Suomen ulkopoliittikka pyrittiin määrittelemään pääasiassa Itä-Karjalan läheisyyden ja tarpeelliseksi katsotun itärajojen tarkistuksen kautta. Identiteetti-projektia ohjattiin ja muotoiltiin suuressa määrin geopolitiikan sekä kirjallisuuden luomien mielikuvien kautta. 1930-luvun alun Suomen aitosuomalaisten ja äärioikeistolaisten liikkeiden nousun myötä nostettiin edellisen vuosikymmenen geopolitiittiset käsitteet keskusteluun: puhuttiin *Suur-Suomesta* ja *Tynkä-Suomesta*.²⁰⁵ Suomalainen historiantutkimus laati toisen maailmansodan aikana epäilyttäviä natsiretoriikalla sävytettyjä geopolitiittisia teoksia, joilla oli selvästi offensiivinen ja ekspansiivinen luonne.²⁰⁶ Kansallisen identiteetti-projektin perusta rakentui idän uhkan eli venäläisen ”perivihollisen” figuurin vaaraan (Harle & Moision 2000, 7). Tämä vastakkainasettelu näkyy erittäin selvänä uusklassistisen Eino Kailan organistisessa käsityksessä yhteisöjen ja kansojen vertautumisesta yksilöiden kehitykseen.²⁰⁷ Kailan vuonna 1942 julkaistun kirjoituksen *Der Finnische Mensch. Die*

²⁰⁵ Nämä käsitteet liittyvät läheisesti 1900-luvun alussa Saksassa syntyneeseen *elintilan* (Lebensraum) -käsitteeseen, jota natsit käyttivät myöhemmin hyväkseen vaatiessaan maa-alueensa ylikansoituksen pelossa aluelajennuksia naapurimaihin. Suomeen natsien ekspansiivis-offensiiviset käsitteet ilmestyivät 1930-luvun puolenvälin jälkeen.

²⁰⁶ Näitä geopolitiittisia teoksia olivat: Jalmari Jaakkola teos *Suomen historian ääriiviivat* (1940) ja muistio *Itä-Karjalan ja Kuolan kysymys* (12.6.1941), joka pohjautui hänen aikaisempaan teokseensa *Die Ostfrage Finnlands* (Suomen idänkysymys 29.8.1941). Jaakkola pyrki voimakkaaseen vastakkainasetteluun Euroopan ja Neuvostoliiton välillä, korostaen jälkimmäisen uhkaa Suomen itsenäisyydelle ja kehitymiselle. Eino Jutikkala puolestaan laati Väinö Auerin kanssa *Finnlands Lebensraum* (1941) -teoksen, jossa Jutikkala kirjoittaa saksalaisille saksalaisittain painottamalla nimenomaan suomalaisten elinpiirin laajentamista. (ks. kpl 3.1.1.)

²⁰⁷ Kailan käsitys kansakunnasta organistisena oli 1900-luvun alkupuoliskon eurooppalaiselle ajattelulle hyvin tyypillinen ajattelutapa. Kansakunnat ja valtiot käsitettiin orgaanisina kansakuntakokonaisuuksina tai kansakuntaruumiina, joita säätelivät luonnonlait. Kansakunnasta puhuttiin lääketieteellisesti ja sen terveyttä pidettiin yllä poistamalla sen ruumiista häiritsevät osat. Tämä ajattelumalli ei siis kyennyt näkemään kansakuntaa moninaisuutena (Tepora 2011, 17).

Kulttuurin organistisena kiteyttää erinomaisesti ”Dosentin” (Martti Haavio) puheenvuoro Tornissa keväällä 1937, jolla hän pyrkii perustelemaan Suomen kulttuurista orientoitumista Skandinaviaan ja selän kääntämistä Neuvostoliitolle:

Aktion mukaan suomalaiset olivat hitaasti aikuistuva kansa, joka eli parhaillaan nuorukaisvaihetta, mihin sen sotilaallinen kyvykkyys perustui. Pertti Lassilan mukaan (1999, 10–11) Kaila vertaa suomalaisia Jukolan poikiin, joille luonteenomaista on »miehuullisuus, yleinen henkinen puhtaus, sitkeys, aktiivisuus ja huumori». Voimakas, mutta sisäänpäin kääntyvä tunnevoima on Kailan mukaan johtanut suhteelliseen heikkoon seksuaaliteettiin. Nämä suomalaisen sotilaan tunnusmerkit ovat Kailan mukaan vastakohtaisia venäläisille luonteenpiirteille.

Venäläisyyden ja bolshevismien käsittäminen perivihollisuuden kautta vaikutti Suomen poliittiseen elämään vahvistamalla entisestään teleologista ajattelutapaa,²⁰⁸ jossa kohtalo-käsitteellä ja sen erilaisilla synonyymeillä (Kaitselmus, Jumalan tahto jne.) legitimitoitiin poliittisten päätösten rationaalisuus ja torjuva sekä vihamielinen suhtautuminen venäläisiin. *Teleologinen ajattelutapa* loi Suomeen binaarisen opposition, jonka mukaisesti Venäjä nähtiin negatiivisena ja Ruotsi positiivisena figuurina. Jyrkän kielteinen suhtautuminen Neuvostoliittoon ja historian käsittäminen hegeliläisesti teleologiselta kantilta, vailla kontingenssia olevana ”järjen edistyksenä” (Hegel 1978, 8), minimoi poliittisen subjektin toimintahorisontin ja ehkäisi nuoren Suomen ulkopoliittisen ja diplomaattisen kehityksen. Suomen ja Venäjän vastakohtaisuus vahvistui huomattavasti kansalaissodan ja heimosotien (1918–1922) aikana, joiden muistoa vaalittiin jatkosodan taisteluissa. Pentti Karkama (1999, 19–21) on ihmetellyt tätä hegeliläisen käsityksen alitajuista leviämistä myös suomalaiseen talvi- ja jatkosodan ajan kirjallisuuteen. Esimerkiksi Mika Waltari omaksui ”tietämättään” hegeliläisen käsityksen sodan merkityksestä epiikan motiivina, propagandistis-rasistisessa tendenssi-pienoisromaanissaan *Antero ei enää palaa* (1940). Hegelin *Ästhetik II* -teoksen mukaan sotamotiivin käyttöön nykyaikaisessa eepoksessa eivät riitä vain kansalliset perusteet, vaan vasta »universaalihistoriallinen oikeutus», jossa

”Kulttuurihan on organismi [...] se on sellainen organismi, joka välittämättä kansojen rajoista ikäänkuin levittäytyy niiden ylle, lähelle toisiaan asuvien kansojen ylle tietyksi yhdenmukaisimpana. On nähtävästi olemassa tässä maailmassa jokin kulttuurikeskus, josta käsin jokin inhimillinen kulttuurimuoto enemmän tai vähemmän ohuesti, reunoja kohti yhä oheten, levittäytyy niinkuin protoplasma. [...] Mutta tosiasiana pysyy: isänmaamme maantieteellinen asema on sellainen, että saamme tärkeimmät kulttuurivaikutuksemme Skandinaviasta ja Saksasta.” (Martti Haavio; teoksessa Kivimies 1937, 56)

²⁰⁸ *Teleologinen ajattelutapa*, joka omaksuttiin Saksasta ja erityisesti Hegelin historianfilosofiasta, vaikutti erityisen vahvasti Suomen kansallisen identiteettityön pioneereihin Lönnrotiin, Runebergiin kuin Topeliukseenkin. Teleologinen historiankäsitys näkee historian lineaarisena ja evoluution kaltaisena kehityksenä jota järki johtaa. Näin ollen se ei koskaan tunne tarvetta kyseenalaistaa lähtökohtiaan ja -arvostelmiaan. Kansakunta nähdään teleologisessa ajattelussa usein ihmisorganismina, jolla on siihen vertautuvat kehitysvaiheet: syntymä, lapsuus ja nuoruus, täysi-ikäisyys, aikuisuus ja vanhuus. Kansakunnalla ei siis ole kuolemaa.

ilmenee siveellisen maailmanhengen yleinen logiikka (Karkama 1999, 19). Jatkosodan oikeutusta perusteltiin heti alusta pitäen ristiretkellä länsimaisten arvojen puolesta.²⁰⁹ Oltiin ristiretkellä ja pyhässä sodassa barbaarisia bolshevikkeja vastaan, joita kuvattiin myös eläin-metaforilla.²¹⁰ ”Yleisinhimilliset päämäärät” toimivat taisteluiden ja sankarillisten tekojen *ideaaleina* sisältöinä, toiminnan päätöksinä hegeliläisessä merkityksessä (Karkama 1999, 20). Tämä ideologinen logiikka ei jäsennä vain toimintoja ja tekoja vaan myös koko sisäisen elämän aina tunteita myöten (Karkama 1999, 21). Teleologinen ajattelutapa muodostui jatkosodan aikana varsinaiseksi uhaksi Suomen demokratialle ja liberaalille suuntautumiselle. Tilanteessa – viimeistään Stalingradin 1943 alun käänteessä – jossa olisi vaadittu kylmähermoista vaihtoehtojen punnintaa ja alituisen muuttuvan kokonaistilanteen hahmottamista nykyisyydestä käsin, käännettiin mielummin menneisyyden myyttien ja legendojen puoleen tai haaveiltiin tulevaisuuden haavemaasta.

Kulttuurien vertailuun perustuvan arvorelativistisen eläytyvän havainnoinnin kautta²¹¹ Paavolainen osasi antaa teoksissaan arvoa myös Neuvostoliiton uudelle kommunistiselle kulttuurille sekä arvioida maan sotilaallisia resursseja ja geopoliittista asemaa tarkkanäköisemmin kuin useat aikalaisensa. *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen kritisoikin vahvasti suomalaista toiveajattelua ja omahyväisyyttä suhteessa itäiseen naapuriinsa. Paavolainen analysoi teoksessaan jatkosodan Suomen uhrivalmiutta kuoleman ja sen symboliikan kautta. Tämä liittyy läheisesti modernin nationalismin keskeiseen voimaan: kuoleman ylevöittämiseen. Benedict Anderson (2007, 43–44) on käsitellyt teoksessaan *Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua* modernin nationalismin syntyä tavalla, joka on tutkimukseni kannalta oleellinen. Anderson määrittelee kansakunnan antropologisesti ”kuvitelluksi poliittiseksi yhteisöksi, joka kuvitellaan sekä luontojaan rajalliseksi että suvereeniksi”.²¹² Kansakunta on pakko kuvitella, sillä edes pienimmissä valtioissa ihmiset eivät voi tuntea toisiaan. Silti kansakunnan kaikkien jäsenten mielessä elää mielikuva ainakin jonkinlaisesta yhteydestä

²⁰⁹ Ks. LIITE II Ylipäällikön päiväkäsky N:o 1 kesäkuu 1941.

²¹⁰ Kansallissosialistien ajatusmallin mukaisesti (vrt. Gustave Le Bonin massapsykologiaan palautuva rasismi) vihollinen ei ole enää ihminen vaan eläin.

²¹¹ Arvorelativismissa havainnoitsija ei arvota havaitsemaansa ilmiötä tai tapahtumaa moraalisesti esimerkiksi demonisoinnin tai pyhittämisen kautta.

²¹² Andersonin teos *Imagined Communities* julkaistiin vuonna 1983. Kansakuntaa määrittää Anderssonin mukaan siis kolme eri asiaa: rajallisuus, kuviteltu suvereenisuus ja kansakunnan kuviteltu yhteisöllisyys. Kansakunta on rajallinen, koska suurimmallakin kansakunnalla on ääret. Rajat voivat olla joustavia, mutta kansakunnat erottuvat toisistaan juuri rajojen avulla. Kansakunta ei voi käsittää koko ihmiskuntaa.

kansakunnan jäsenten välillä. Andersonin mukaan nationalismia²¹³ pitäisi tarkastella nimenomaan uskontona tai kuvitteellisena sukulaisuutena pelkän poliittisen valtaulottuvuuden sijasta. Andersonin mukaan (2007, 41) juuri modernin nationalismin harjoittama kuoleman ylevöittäminen on se perimmäinen periaate, jonka vuoksi nationalistinen kuvittelu viittaa vahvaan läheisyyteen uskonnollisten kuvittelujen kanssa. Huolimatta kansakuntaan sisältyvästä riistosta ja epätasa-arvoisuudesta, kansakunta käsitetään kuitenkin aina syväksi, kaiken läpileikkaavaksi toveruudeksi, jonka velvoittamana kansalaiset uhrautuvat poikkeustilassa tällaisten rajallisten kuvitelmien puolesta. Anderson ei ole kiinnostunut siitä henkisestä mekanismista, joka saa ihmiset tappamaan sodassa, vaan siitä, mikä saa ihmiset uhraamaan oman henkensä kuvitellun yhteisön puolesta.

Andersonin mielestä 1800-luvun alun historiankirjoituksesta on luettavissa ajattelutavan muutos, joka kenties parhaiten kuvaa kansallisen mielikuvituksen syntyä. Anderson nojaa tutkielmassaan pitkälti Hayden Whiten *Metahistory* (1973) -teoksen analyysiin viiden arvovaltaisen eurooppalaisen historioitsijan²¹⁴ tavoista kirjoittaa historiaa. Heidän ”juonellistettu Historiansa” tuli osoittamaan kansallisen kuvittelun voiman tilanteessa, jossa ei enää ollut mahdollista kokea katkoksen aallonharjalla kansakuntaa uudeksi.²¹⁵ Ranskalainen vallankumoushistorioitsija Jules Michelet oli heistä ensimmäinen, joka kirjoitti tietoisesti kuolleiden puolesta (White 1973, 159, Anderson 2007, 270–271). Kirjoituksissaan Michelet ”kaivoi kuolleet haudasta toista elämää varten” ja perusti ”elävien ja kuolleiden yhteisen perheen ja yhteisön (Anderson 2007, 270). Historiaa kirjoitettiin kuolleiden puolesta ja kuolemalle annettiin tarkoitus, joka saatettiin jälkeinpäin säilyttää menneille sukupolville.²¹⁶

Micheletin mukaan muinaiset veriuhrit olivat merkityksellisiä vuoden 1789 vallankumouksen kannalta. Vaikka uhrit eivät itse ymmärtäneet sanojensa ”tarkoitusta” tai

²¹³ Nationalismi on säätyjaon murtumisen tuote, jonka syntyä vauhdittivat modernisaatio, teollinen maailma sekä Ranskan suuri vallankumous (1789). Nationalismin idea perustuu yhteisen kulttuuriin ja tahtoon muodostaa kansakunta.

²¹⁴ Nämä historioitsijat ovat: Leopold Ranke, Jules Michelet, Alexis de Tocqueville, Karl Marx ja Jacob Burckhardt.

²¹⁵ Tämä historiallinen katkos oli Ranskan suuri vallankumous 1789.

²¹⁶ Hayden White päätyikin myöhemmässä artikkelissaan *The Politics of Historical Interpretation: Discipline and De-Sublimation* (1982, 113–137) pitämään ideologiana ”historiallisten tapahtumien kohtelua vielä elävien muistoina.” (Lähde: *Critical Inquiry*, Vol. 9, No. 1, (Sep., 1982).

tekojensa ”motiiveja”, he mahdollistivat myöhemmän vallankumouksen. Näin ”toisen sukupolven” nationalistit oppivat puhumaan kuolleiden puolesta tavalla, joka esitti kansakunnan johdonmukaisen kehityksen. Esi-isien henget operoivat kansallishengen muodossa kutsuen poikiaan haudanlepoon.²¹⁷ Anderson nostaa tällaisen uhrautuneisuuden tunnusmerkeiksi ”julkisella seremoniallisella kunnioituksella” palvottavat sankarivainajien muistomerkit ja tuntemattomaan sotilaan haudat. Homi K. Bhabhan mukaan (1990, 293) Anderson kysyykin osuvasti, miksi kansakunnat juhlivat vanhuuttaan, eivätkä niiden ällistyttävää nuoruutta?

Modernin nationalismin ja sen vaatiman veriuhrin yhteyttä tutkinut Tuomas Tepora on teoksessaan *Sinun puolestas elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945* (2011) vastannut tähän Anderssonin esittämään kysymykseen.²¹⁸ Teporan mukaan modernia kansallisvaltiota voidaan lukea uhriin perustuvana kansalaisuskontona, jonka yhteisön jatkuvuuden kannalta omat uhrit eli sijaisuhrit ovat tärkeämpiä kuin yhteisöstä erotetut syntipukkiuhrit. Modernissa sodankäynnissä yhteisö uhraa omia jäseniään, nuoriaan, yhteisön jatkuvuuden takaamiseksi (Tepora 2011, 18–19). Teporan mukaan nationalismia tulisikin tarkastella kriittisesti myyttien, symbolien, kertomusten ja yhteisiksi kohotettujen ihanteiden muodostamana kansalaisuskontona.

Mielestäni *Synkkä yksinpuhelu* on varhainen ja syvälinen yritys tarkastella kansakuntaa Teporan esittämien uhrautumisen teemojen kautta. Paavolainen on teoksessaan kiinnostunut niistä kansakunnan alitajuisista virtauksista, jotka kätkeytyvät fasadin taakse. Hän pyrkii teoksessaan purkamaan jatkosodan uhrivalmiuden komponentteja ja osoittamaan verhotun kuoleman raadollisuuden. Hän hyökkää teoksellaan maailmanlaajuista modernia ja maskuliinista kuolemanromantiikkaa vastaan, jolle kauhuromantiikka ja sankarirunoelmat olivat luoneet otollisen maaperän. Paavolainen

²¹⁷ Michelet ei halunnut historiassaan *unohtaa mitään*, kun taas Ernest Renan puolusti *unohtamista* kansallishengen muodostumisprosessissa: kansakunnan tragediat ja kipeät muistot oli jätettävä menneisyyteen (Anderson 2007, 270–273). Itse asiassa Renan käyttää jyrkkää kielipillistä ilmausta *doit avoir oublié* (”on täytynyt olla jo unohtanut”), eikä *doit oublier* (”on täytynyt unohtaa”). Tämä viittaa Andersonin mukaan (2007, 273–274) siihen, että muinaisten tragedioiden ”unohtaminen jo aiemmin” oli aikalaisten ensisijainen kansalaisvelvollisuus. Näin esimerkiksi Suomen valtion pedagoginen teollisuus samaan aikaan sekä käskee muistamaan (virallinen ja ohjattu esitys) että unohtamaan (marginaalit ja unohtetut piirteet) tiettyjä piirteitä Suomen sodista.

²¹⁸ Tepora perustaa veriuhriluentansa Carolyn Marvinin ja David W. Inglen amerikkalaista tähtilippukulttia tutkivaan teokseen *Blood Sacrifice and the Nation: Totem rituals and the American flag* (1999). Teporan teos näkee Suomen lipun säännöllistä veriuhrina vaativaksi toteemiksi, joka turvaa yhteisön jatkuvuuden.

kritisoi suomalaisen ja eurooppalaisen kulttuurin edustajien kääntymistä toisen maailmansodan tilanteissa menneisyyden puoleen.²¹⁹ Tämä näkyö tendenssinä säilyttää maailmansodissa tuhoutuneiden kaupunkien rauniot muistomerkkeinä. Paavolainen ei suostu hyväksymään kansakunnan vaatimaa ”itseuhria”, jonka suorittamisella kansalainen lunastaa itselleen korkeimman kansalaisstatuksen: sankarin tittelin. Paavolaisen mukaan uhrikuolema itsetarkoituksena on mieleetöntä: maa-alueen pyhittäminen (Suomi tai Itä-Karjala) elinvoimaisen nuorison uhraamiseksi sen alttarilla on Paavolaiselle järjetöntä ja vastenmielistä. Maantieteellisen alueen pyhittäminen ja oman yhteisön erityisyyden korostaminen muistuttaakin Teporan mukaan (2011, 19) uskonnollissävyyteistä kokemusta, jota ilmaistaan erilaisilla kollektiivisen muistamisen monumenteilla ja myyteillä.²²⁰ Paavolainen suuntaakin teoksessaan kriittisen katseen kuoleman kansallisen symboliikan luomisprosessiin, joka ilmenee puhtaimmin sankarihautausmaiden ja muistomerkkien luona pidetyissä muistotilaisuuksissa kansakunnat palvovat kuvaannollisesti itseään jumaluutena. Kansallinen symboliikka on tämän pyhyiden tunteen kuvitusta ja kiteytymää, kansallista omakuvaa (Tepora 2011, 19). Muistotilaisuuksissa kansakunta saapuu hiljentymään esi-isien hautojen luokse. Etenkin luterilaisten sotilaspastoreiden poliittinen rooli näissä tilaisuuksissa on Paavolaisen mukaan ristiriitaista. Jatkosodan sensuurin kieltäessä rintamalla tapahtuman politikoinnin sotilaspastoreiden annetaan puolestaan saarnata ”esi-isien henkien” antamalla valtuudella Suur-Suomesta ja itseuhrin tärkeydestä kansakunnalle. Saapuessaan Rukajärven TK-komppaniaan lokakuussa 1943 Paavolainen saa jälleen vastaanottaa kirjeenvaihtajien ja valokuvaajien hyökkäyksiä VTL:n siviilisensuurin ja majuri Patoharjun sotilaallisen sensuurin välillä vallitsevaa ristiriitaa kohtaan. Paavolainen pohtii TK-miehen aseman vaikeutta:

Miksi kielletään raskaissa, vaikeissa ja epäkiitollisissa olosuhteissa elävien TK-miesten tuotteilta julkisuus, vaikka lottien, sotilaspastorien, sanomalehtien toimitusten ja muiden »siviilien» kirjoittelu täysin vastaavanlaisista asioista sallitaan? TK-miehille annetaan ehtimiseen vain määräyksiä ja kieltoja, mistä he eivät saa kirjoittaa; mutta samalla vaaditaan, että heidän on oltava rohkeita, annettava realistinen kuva

²¹⁹ Menneisyyden puoleen kääntyminen on hyvin tyypillistä nationalistisessä ajattelussa. Kansakunta koetaan ikuisena ja sen katse on aina osittain suuntautunut menneisyyteen, jolla pyritään välttämään nykyisyyden rappio.

²²⁰ Tepora viittaa esityksessään Anthony D. Smithin nationalistitutkimukseen. Etenkin Smithin teokset *Myths and Memories of the Nation* (1999) ja *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity* (2003) ovat Teporan viittauksien kohteena.

rintamaoloista ja etsittävä kiinnostavia ja harvinaisia aiheita! Mitä se hyödyttää, kun Lokki pidättää puolet kuvista ja kirjoituksista tai ne joutuvat lehtiin sensuurin vääristelemänä? (SY 1946 II 12.10.1943, 693–694)

Paavolaisen jatkosodan päiväkirjamerkinnot alkavat *kuoleman politisoinnilla*. Paavolainen toteuttaa sen tavalla, jota aikaisempi suomalainen kirjallisuus ei ole esittänyt. Hänelle kuolema ei edusta hyväksyttyä uhria kansakunnalle, vaan se on syvästi henkilökohtainen kysymys, jolla on oltava vastuunkantajansa. Paavolainen asettaa kyseenalaiseksi poikkeustilassa olevan kansakunnan legitimoiman uhriajattelun, jonka muodostumisesta ovat vastuussa luterilainen kirkko ja Puolustusvoimat. Kritisoidessaan tätä liittoa Paavolainen koskettaa erästä nationalismiin ja uskonnon jakamaa yhteispiirrettä: ne kummatkin vetoavat ihmisen alitajuiseen viettiin. Paavolainen seuraa päiväkirjassaan tämän alitajuisten viettien esiintymistä ja kaikkivaltaisuutta suomalaisissa rintamasotilaissa ja kriittisissä intellektuelleissa. Tätä alitajuista viettiä hän nimittää *modernis-maskuliiniseksi kuolemanvietiksi* (SY 1946 I 30.12.1941, 292).

3.1.1. Kansakunnan ja kuoleman rajat – jatkosodan Suomen kritisointi itseuhrin pyhittämisen ja hautausmaiden kautta

KUVA IX. SY. Synkkää odotusta. Ruumisarkkupinoja Taipaleella ja Ilomantsin »Kekin» pihamaalla.

Sydäntäni paleltaa maani kohtalo. »Vi vill inte dö», oli Gunnar Johanssonin talvisotaa kuvaavan romaanin nimi. Nyt t a h t o tämä maa kuolla, kuolla, kuolla. Se näyttää olevan ainoa arvokas asia. Nuoria sotilaita esittävän kansikuvansa tekstiksi oli Suomen Kuvalehti – todella vähemmän maukkaasti – valinnut säkeet »Vaikk’ elämä rikkaana vartoo meitä, sen voimme maallemme antaa pois». Antakaa tälle rakkaalle, kiusatulle maalle muutakin kuin kuolemanne! Antakaa elämänne – luova, synnyttävä, hedelmällinen nuoruutenne ja miehinen voimanne! Ehkä teidän nyt on välttämättä kuoltava, mutta älkää tehkö kuolemasta itsetarkoitusta, päämäärää, kansallista ihannetta.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* – Mikkelin Päämajassa (SY 1946 I 20.5.1942, 342)

Avausjakson *Eurooppalainen odysseia* talvisotaa kuvaavissa osioissa *Finlandia* ja *Amor fati* Paavolainen virittelee jo *Synkän yksinpuhelun* jatkosodan alun kuvauksessa syvenevää kuoleman ja uhrautumisen tematiikkaa. Jatkosodan kuvauksen aloittamasta kappaleesta *Ihmisiä vedenjakajalla* alkaen Paavolainen huomio kiinnittyy läheisesti kansalliseen symboliikkaan, joka sankaripatsaiden ja -muistomerkkien muodossa korostaa itseuhrin merkitystä. Paavolainen keskittyy *Synkän yksinpuhelun* alussa ja ensimmäisessä osassa analysoimaan Eurooppaa ja etenkin Suomea hautausmaiden ja muistomerkkien kautta. Vanhuutta edustava Eurooppa kytkee toisessa maailmansodassa nuorison osaksi kuoleman ja vanhuuden palvonnan speaktaakkelia, uhraten rituaalisesti uutta kulttuuria ja elinvoimaa synnyttävän nuoruuden. Paavolainen ei voi hyväksyä tätä kansakuntien suorittamaa nuoruuden uhrausta, jonka legitimoijana uskonnot toimivat aktiivisesti. Paavolaisen *pasifistinen eetos* ilmeneekin selvimmillään hänen päiväkirjansa ensimmäisessä osassa. Hautausmaavierailuillaan Paavolainen pohtii yksilön suhdetta ja velvollisuutta kansakuntaansa kohtaan. Hän ei suostu ylentämään sodassa kuolemista kansalliseksi hyveeksi vaan yrittää kuumeisesti analysoida luterilaisen uskon suhdetta sankarieetoksen syntymiseen sekä vahvistamiseen. Kurjensaaren mukaan (1975, 203) Paavolainen pettyi elämän aikana kristinuskoon ja etenkin suomalaiseen luterilaisuuteen siinä määrin, ettei hän toivonut haudalleen pystytettävän ristiä, vaan murtuneen antiikkisen pylvään.²²¹

²²¹ Paavolaisen haudalle ei kuitenkaan pystytetty antiikkista pylvästä. Olavi Paavolaisen kuoltua 19.7.1964 hänet siunattiin Hietaniemen kappelissa ja haudattiin sen uurnalehtoon. J. Paavolaisen mukaan (1991, 278) vain kutsuttuja omaisia ja läheisiä ystäviä oli paikalla. Olavi haudattiin samaan hautaan kuin äitinsä Alice Paavolainen. Haudalla on vaatimaton suorakaiteen muotoinen musta hiottu matala kivi (Kurjensaari 1975, 303).

Paavolaisen jatkosodan alun sijoituspaikka TK-rintamakirjeenvaihtajana Matti Kauppisen johtamassa Kuudennessa Tiedotuskomppaniassa antaa hänelle mahdollisuuden tutustua rintaman sotilaselämään. Etenemisvaiheen aikana Paavolainen oleskelee Laatokan Karjalassa kunnes hän rintamien vakiinnuttua saa marraskuun alussa 1941 siirron Martti Haavion johtamaan Ensimmäiseen Tiedotuskomppaniaan, Nurmoilan kylään, Aunukseen. Jatkosodan ja toisen maailmansodan etenemistä hän ei vielä pysty alkuvaiheissa seuraamaan läheskään samalla perspektiivillä kuin toukokuun 1942 alusta siirtyessään Päämajan tiedusteluosastolle Mikkeliin, joka tunnettiin koodinimellä *Lokki*.²²² Tästä johtuen Paavolaisen jatkosodan alkuvaiheiden havainnointi keskittyy häntä lähellä oleviin sotilashenkilöihin sekä vierailemiensa kaupunkien ja kylien analysointiin.²²³ Osaltaan tämä päiväkirjan rakenne tukee Paavolaisen argumentaatiota ja uudelleenarviointia. Hän aloittaa kuvauksen kaikkein henkilökohtaisimmasta (kuolema) ja osoittaa sodan järjettömyyden yksilöiden kannalta. Päiväkirjan toisessa osassa hän puolestaan seuraa maailman tapahtumia ulkomaisten lehtien kautta. Paavolainen vertaa niitä Suomessa toteutettavaan politiikkaan ja pyrkii uudelleenarvioon Suomen menneistä vuosikymmenistä.

Paavolaisen suhde kuolemaan on mielestäni hänen tuotantonsa ääripiste, josta käsin hän pyrkii analysoimaan sekä yksilön että kansakunnan toimintaa. *Synkässä yksinpuhelussa* kuoleman tematiikka on alati läsnä sekä kirjallisena muotona (”kuolleiden keskustelu”)²²⁴ että jatkosodan Suomen uhrivalmiuden kritiikkinä. Paavolaisen suhde kuolemaan muuttuu läpi hänen tuotantonsa ikääntymisen ja Suomen kohtalokkaiden sotien myötä.²²⁵

²²² Toukokuun alusta 1942 sodan loppuun Paavolainen toimii Päämajan tiedotusosastolla Mikkeliissä.

²²³ Lokissa Paavolaisella on puolestaan mahdollisuus seurata sodan etenemistä varsin monipuolisesti. Kenraalien politikointi, propagandan olemus ja ulkomaalaisten sekä kotimaisten lehtien kirjoitukset muodostuvat hänen päivittäiseksi materiaalikseen päiväkirjaa varten.

²²⁴ Toinen maailmansota jätti pysyvät jäljet kirjallisuuteen. Kai Laitisen mukaan 1940–50-lukujen taitteessa ilmestyi monia teoksia, joiden tapahtumat oli sijoitettu kuoleman jälkeiseen aikaan (Laitinen 1965, 576, teoksesta Riikonen 1995, 31). Mukana oli myös humoristisia käänteitä, jotka lähentävät sitä Lukianokselta periytyvään ”kuolleiden keskustelun” kirjallisuuslajiin. Sodan aikana julkaistiin runoutta, jossa kaatuneet puhuvat haudoistaan (Thomas Warbuttonin *Du människa* -kokoelman runo *Stupade talar* 1942) ja ivattiin lasten valmistamista sotaan. *Synkässä yksinpuhelussa* kuoleman todellisuus ottaa vallan ja katseen kääntäminen pois päin ei enää ole mahdollista.

²²⁵ Paavolaisen nuoruuden tuotanto (NE 1929 & SS 1932) on tietoinen selänkääntö ja irtiotto kuoleman tematiikalle, joka hallitsi kansalaissodan jälkeistä Suomea. Tulenkantajat aloittavat uransa elämänpalvonnan ylistyksellä ja *unohtavat tietoisesti* suomalaisen kuoleman käsittelemisen tradition. Kuoleman ja uhrin sijasta he ylistävät elämänpalvontaa, nuoruutta ja iloa. Kari Mäkinen (Tuomola 2000) kutsuu tätä Paavolaisen näköalaa ”etäännytetyksi tavaksi käsitellä traagista kuolemaa”. Nuori Paavolainen näkee kuoleman eksistentiaalisesti alati läsnä olevana hetkenä, joka saa elämän loistamaan kirkkaammin. Paavolaisen suhde kuolemaan muuttuu *Lähtö ja loitsu* (1937) -teoksen myötä yhä melankolisemmaksi hänen kiinnittäessä toistuvasti huomiota Euroopan vanhuuden (sairauden) oireisiin, joihin hän lukee kulttuurin moninaisuuden

Nekrologia ja epitafia muistuttavassa *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen käy avointa ja rehellistä synkkää yksinpuhelua kuoleman symbolien kanssa.²²⁶ Kuoleman todellisuus ottaa vallan ja katseen kääntäminen pois päin ei enää ole mahdollista. On tilinteon hetki: vanha elämänpalvoja vastustaa kiivaasti kuolemanpalvontaa, uhrivalmiutta sekä kevyttä suhtautumista kuolemaan. Tämä kaikki tapahtuu humanisuuden ja yksilön arvon nimissä. Paavolainen pohtii myös rehellisesti omaa ikääntymistään ja kuolemanpelkoaan. TK-kuvaajan Kim Borgin ottaessa valokuvan nukkuvasta Paavolaisesta, hän myöhemmin kauhistelee omaa olemustaan valokuvassa:

Mikä kauhistuttava ilme: niin pohjattoman mietiskelyn kalvama, niin hukkunut sisäisiin ongelmiinsa ... Se ei tosiaankaan ole propagandamiehen pää, vaan onnettoman kulttuuri-ihmisen, joka toivottomasti etsii ulospääsyä älyn labyrinteistä. Traagilliset, surkuteltavat kasvot: niissä heijastuu a j a t t e l u a j a t t e l u n i t s e n s ä v u o k s i. Sellainen on kuolemaksi. (SY 1946 I 7.12.1941, 281)

Paavolaisen suhtautuminen Suomen Puolustusvoimien mahdollisuuteen selviytyä jatkosodasta voittajana on hyvin skeptinen päiväkirjan ensimmäisestä kappaleesta *Ihmisiä vedenjakajalla* lähtien (SY 1946 I 17.6.–1.7.1941, 105–124).²²⁷ Opportunistisyytökset ovat Paavolaisen kohdalla turhia, sillä hänen vakaumuksensa Neuvostoliiton kätkeystä voimasta ilmenee jo *Eurooppalaisessa odyssiassa*. Hän näkee rintamatovereittensa sotainnostuksessa kuoleman häivähdyksen. Jatkosodan palvelukseenastumismääräyksen pudotessa Paavolaisen postiluukusta 17. kesäkuuta 1941 hän lukee kirjeestä määräyksen lähteä välittömästi propagandamiesten kokoukseen Vilppulaan. Muutamaa päivää myöhemmin Paavolainen tapaa Vilppulan Työväentalolla yhä enemmän tuttuja miehiä:

He ovat innostuneita: Enkö muka tosiaankaan tiedä, että nyt ruvetaan tekemään historiaa – että nyt alkaa se odotettu sota Karjalan takaisin valloittamiseksi ja Suur-Suomen luomiseksi! Hitler ja Saksa ovat luvanneet järjestää ihmeitä ... Ja eikö minua sytytä ajatus, että kohta pääsen uudelleen

tukahduttavat ääriationalistiset liikkeet. Teoksen lukijalle suunnatussa *Esipuheessaan* (L&L 1960) Paavolainen kuvaakin matkaansa paoksi sotavarusteluun ja propagandaan sairastuneesta vanhasta Euroopasta ja nostaa näin kirjoituksiensa yhdeksi keskeisimmäksi metaforaksi kansakunnan terveyden, jonka sairastumisen oireita taide kriittisesti heijastaa.

²²⁶ Paavolainen varmasti allekirjoittaisi seuraavan Turtiaisen vankilapäiväkirjamietelmän: ”Kuolema rakastaa vertauskuvallisuutta.” (1944/66, 313, 23.1.1944)

²²⁷ Kappale on nimetty metaforisesti – *Vedenjakajalla* – merkitsemään Suomen kansan jakautuneisuutta. Vedenjakaja on kahden tai useamman vesistöalueen raja-alue, mistä vedet virtaavat eri suuntiin.

kävelemään Leningradin kaduille ja tekemään voitonreportaasia? – Turhaan yritän eräillä heikoilla vastaväitteillä laimentaa heidän intoaan, joka ensi hetkellä on tarttua minuunkin. (SY 1946 I 19.6.1941, 107–108)

Seuraavana päivänä skeptinen Paavolainen näkee näytelmän, joka vahvistaa hänen epäilyään menestyksekkään ja nopean sodankäynnin mahdollisuudesta. Mäntän torilla järjestetään lähtevien joukkojen paraati, jossa on Kuoreveden, Vilppulan ja Mäntän poikia. Suomalaisten sotilaiden kyyninen innottomuus ja upseerien sekä sotilaspastorien yltiöoptimismi ennustaa tappiollista lopputulosta:

Niin ilmeistä, suorastaan julkeata ja kyynillistä innottomuutta en ole missään sotilasjoukossa nähnyt. Tämä on jo selvä mielenosoitus, eikä sitä suinkaan riitä selittämään se, että sotilaissa Mäntän tehtaiden takia tietenkin on paljon »punaista» ainesta. Synkän ja jurottavan tunnelman huipistaa lopullisesti keskellä toria seisovan sotilaspastorin perin epäonnistuneesti valitsema, täysin poliittinen saarnateema. Hän puhuu »suurvalloista», jotka tulevat auttamaan Suomea. Aikaisemminkin Suomea on auttanut suurvalta – Jumala – mutta tällä kertaa sitä tukee myös Saksa; ja kun nyt sekä Jumalan ja Saksan »suurvallat» ovat puolellamme, niin kaikki päättyy varmasti hyvin! Saarnan jälkeen veisataan tietysti »Jumala omi linnamme»,²²⁸ ja silloin teen sen tyrmistyttävän havainnon, että toria reunustava miesrivistöjen neliö kieltäytyy laulamasta ... Vain pari vanhempaa aliupseeria säästää pastoria, joka keskellä toria saa laulaa virren loppuun melkein yksin. Eivätkä miehet turvaudu vain tähän äänettömään mielenosoitukseen, vaan he kääntyvät supatellen ja ivallisesti naurahdellen toistensa puoleen. Ilmassa on melkein kuin kapinaa.

Kuin salaman valossa näen, miten odottamaton ja käsittämätön tämä sotaanlähtö on varsinaiselle Suomen kansalle. Ja onko se ihme? Talvisota oli toista. Mutta tämän sodan syyt ovat niin kietoutuneet suurpolitiikan ja kansainvälisten probleemin verhoihin, että niiden ymmärtäminen on vaikeata sivistyneellekin ihmiselle. Kansanmiehen suoraviivaiset aivot eivät kerta

²²⁸ »Jumala omi linnamme» (ks. LIITE IIB) oli sotien ajan Suomen suosituin virsi, jota laulettiin jumalanpalveluksissa ja tilaisuuksissa, joissa kansakunnan itsenäisyyden katsottiin olevan uhattu. Paavolaiselle virsi symboloi jatkosodan Suomen Ristiretkeä Itään. *Synkässä yksinpuhelussa* on lukuisia kohtia, jossa Paavolainen huomauttaa tämän virren käytöstä taistelumielialan luomiseksi.

Tämä Martin Lutherin vuonna 1528 sanoittama virsi toimi hänen aikanaan uskonpuhdistuksen kannattajien tunnuslauluna. Virren alkuperäisteksti *Ein' feste Burg ist unser Gott (Vahva linna on Jumalamme)* perustuu psalmiin numero 46: ”Jumala on turvamme ja linnamme, auttajamme hädän hetkellä”. Virttä kutsuttiin Lutherin aikana myös ”reformaation taistelulauluksi”. Lutherin ensimmäisen säkeistön Saatanaan viittaavaa sanontaa ”sillä vanhalla vainoojalla” (saks. *der alböse Feind*) käytettiin Suomessa tarkoittamaan keisarillista Venäjää tai Neuvostoliittoa.

kaikkiaan niitä tajua. Hänelle tämä on vain »herrojen» sotaa. (SY 1946 I 20.6.1941, 109–110)

Seuraavana aamuna Paavolainen kävelee Vilppulan kirkkomaalla. Mäntän torin pahaenteinen näytelmä ja kohtalontäytteinen ilmapiiri vetävät hänen askeliaan kohti sankarihautoja. Saavuttuaan sankarihautoille hän tiedustelee haudankaivajalta ”vuoden 1918 punaisten hautoja”. Haudankaivaja ei tahdo aluksi käsittää Paavolaisen kysymystä, kunnes hän vastaa takaisin:

»Jaa – ettäkö ne sankarit?» Ukko innostuu kehuaan omia poikiaan, jotka jo siviilissä ovat olleet hyviä ampujia ja kunnostautuneet talvisodassa. – Punaisten haudoilla on muutama kuivunut sepele haalistuneine nauhoineen. [...] Kaiken aikaa muistelen Vilppulan osuutta vuoden 1918 tapauksissa. (SY 1946 I 21.6.1941, 110–111)

Hautausmailla Paavolaisen mielen valtaa Suomen historiallisen menneisyyden ongelmakohtien käsittelemättömyys. Sisällissodan muisto,²²⁹ jota Paavolainen nimittää aikalaistensa tavoin vapaussodaksi, toimii hänen teoksessaan muistutuksena Suomen kansassa yhä vallitsevasta erimielisyydestä. Mäntän torin jatkosotaan lähtevien joukkojen kyyninen paraati kesäkuun 21. päivänä 1941 on Paavolaiselle todiste tästä kansan poliittisesta jakautumisesta. Paavolaisen skeptinen suhtautuminen edessä olevaan sodankäyntiin ja propagandan toitottamaan ”kansalliseen eheyteen” (”talvisodan henki”) saa ironisia sävyjä hänen jatkaessaan kävelyään kirkontornin sekä rautatien varrella olevan kummun barokkimaisen vapaussodan muistomerkin luokse:

Mikä symbolinen nykyhetken suomalainen maisema! Retki on antanut niin paljon aiheita, että suunnittelen jonkinlaista topeliaanista »koivu ja kirkko»-artikkelia propagandatoimintani »avaukseksi». (SY 1946 I 21.6.1941, 110–111)

Juhannuksen jälkeisenä päivänä Paavolainen kiinnittää huomiota Suomen pääministerin Jukka Rangelin puheeseen eduskunnassa, jossa pääministeri kertoo Suomen joutuneen hyökkäyksen kohteeksi ja ryhtyvänsä puolustautumaan. Paavolainen kommentoi puhetta

²²⁹ Sisällissodan aikana maaliskuussa 1918 käynnistyneet heimosodat (1918–1922) vahvistivat entisestään sisällissodan mustavalkoisia asetelmia.

ironisesti ja toteaa, että ”selitys lienee hieman tulkinnanvarainen, ainakin propagandamiehen näkökulmasta.” (SY 1946 I 25.6.1941, 115)²³⁰ Paavolaisen sodan ensi kuukausien pessimismi saa vahvistusta, kun saksalaisten salamasota ei ole edennytkään niin nopeasti kuin unelmoitiin. Elokuun alkaessa 1941 Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa: ”Elokuu alkaa – ja sodanhan piti olla lopussa siihen mennessä! Olihan miehille haasteltu, että he saavat vielä korjata viljan omilta pelloiltaan.” (SY 1946 I 1.8.1941, 162)

Paavolaisen keskustellessa sodan kehityssuunnista Matti Kurjensaaren kanssa 6. elokuuta 1941 kummatkin epäilevät Suomen voittavan sodan (SY 1946 I 6.8.1941, 170). Paavolainen oli nähnyt Neuvostoliiton matkallaan ”Idän jättiläisen” puolustustahdon ja sen valtavissa paraateissa ilmenevän voiman. Suomen lähtevien joukkojen ”kapinointi” Mäntän paraatissa puolestaan osoitti, että suomalaiset olivat liikkeellä epäilevin ja niskuroivin mielin. Paavolainen näkee, että sodasta oli tuleva pitkä ja kivulias, joka saattaa lamaannuttaa hänen ikäluokkansa edustajat.

Saapuessaan uusille paikkakunnille Paavolainen suuntaa aina ensin hautausmaalle rauhoittumaan ja kävelemään.²³¹ Heinäkuun ensimmäisenä päivänä 1941 Paavolainen vierailee Iiomantsin vanhalla kalmistolla tarkkaillen tätä ominaislaatuista tapaansa: ”Kuin oudon lumouksen vallassa jatkan retkeilyäni edelleen. Ja kuten aina jokaiselle uudelle seudulle tullessani, hakeudun täälläkin taas hautausmaalle.” (SY 1946 I 1.7.1941, 122) Hautausmaat näyttäytyvät Paavolaiselle paikkakuntien miniatyyreinä, joista käsin on mahdollista lähestyä yhteiskunnallisia kysymyksiä sekä kansakunnan menneisyyttä yllättävistä perspektiiveistä. Matti Kurjensaari onkin oivaltanut Paavolaisen yhteiskunnallisen kiinnostuksen hautausmaihin nimittämällä häntä ”kalmisto-sosiologiksi”:

[...] hän oli kiinnostunut hautausmaista, hän oli kalmisto-sosiologi, joka kirkkomaalla luki hautakivistä muutakin kuin nimet; hän arvioi niistä paikkakunnan varallisuustason, yhteiskunnalliset jakaumat ja kerrostumat. Hän ivasi paikallisia valtasukuja, jotka olivat yrittäneet saada viimeisen

²³⁰ Kun on kulunut vuosi jatkosodan alkamisesta, Paavolainen kommentoi ironisesti päiväkirjaansa: ”Tänään vuosi sitten »joutui Suomi hyökkäyksen kohteeksi» ja ryhtyi »puolustussotaan», kuten viralliset termit kuuluvat.” (SY 1946 I 25.6.1942, 359)

²³¹ Iiomantsissa ollessaan Paavolainen kuvaa vierailuaan hautausmaalla ja pappilan mäellä jokailtaiseksi tavakseen (SY 1946 I, 3.7.1941, 127).

leposijansa mahdollisimman lähelle sodassa kaatuneiden patsain varustettuja hautarivistöjä. Ei ollut vaikea huomata, että arvojärjestykset noudattivat maallisia lukemia tuonelan portin tuolla puolenkin. (Kurjensaari 1975, 134–135)

Paavolaisen kiinnostus sankarihautausmaihin on laadultaan kuitenkin enemmän poliittista laatua, joten nimittäisin häntä *kalmisto-politologiksi*. Päiväkirjassaan hän nimenomaan politisoi uhrikuoleman pohtimalla sen alitajuista leviämistä joukkojen keskuuteen ja osoittamalla sen kiinnityskohdat luterilaiseen uskoon ja kansallisuusaatteeseen. Paavolaisen hautausmaakävelyt on nähtävä synkkää yksinpuhelua harjoittavan ihmisen rauhoittumispaikkana, mutta myös uhrikuoleman merkitystä pohtivan intellektuellin tapana synnyttää uusia ajatuksia ja oivalluksia ympäristössä vaeltelun kautta. Saapuessaan Joensuuhun 1.7.1941 Paavolainen suuntaa juna-asemalta tapansa mukaisesti ensin hautausmaalle. Siellä häntä säpsähdyttää vuoden 1918 patsaan runosäkeistö, joka tuntuu tiivistävän modernin kuolemanromantiikan keskeisen käsitteen:

Tule ei vaivatta vapaus,
eipä kuorman kantamatta,
eipä uhrin antamatta.
Valloille elon ja kuolon
itseuhri on ihanin.

Paavolainen jää pohtimaan mystistä sanaa »itseuhri», joka patsaan runossa viittaa vapauden lunastamiseen uhrilla. Hänen mukaansa uhrista on muodostumassa itsetarkoitus itsenäisyyden ajan jälkeiselle Suomelle:

Koko itsenäisyyden ajan on Suomen kansalle korostettu uhrautumisen merkitystä. *Und setzet ihr nicht das Leben ein, nie wird euch das Leben gewonnen sein.*²³² Mutta entä tuo outo käsite »itseuhri»... Onko uhraus jo muuttunut itsetarkoitukseksi? Onko uhrautumisesta tullut ihanne
s i n ä n s ä ? (SY 1946 I 1.7.1941, 119)

²³² Paavolainen lainaa Friedrich von Schillerin säettä *Wallensteinin lauluista* (Wallenstein trilogie 1799, Lager XI kertosaie) ”Jos et uskalla kuolla, et koskaan voita elämää”. Kansallisromantiikan ehdoilla suomennettuna lause puolestaan kulkee mahtipontisemmin: ”Vain jos elämäsi uhrata uskallat, sinä elämäsi onnen saavutat”.

Joensuussa Paavolaisen komppania hajotetaan osan lähtiessä Nurmekseen ja toisen Ilomantsiin. Saman päivän iltana Paavolainen saapuu Ilomantsiin, jossa hän majapaikan valinnan jälkeen vierailee Ilomantsin sankarihautoilla ja ihastelee talvisodassa kaatuneitten sotilaiden kotikylien nimien surumielistä runoutta. Paavolainen laskee sankarihautojen lukumäärän ja kiinnittää huomiota uuden sankarihaudan valmistelemiseen:

Kaikkiaan on talvisodassa kaatuneita 81. Mutta jo värähtäen näen, että näiden ristirivien taakse on ruvettu kaivamaan u u t t a sankarihautaa... Ja kuitenkin ei sota vielä ole edes kunnolla alkanut! Mitä mahtavat rintamalla menossa olevat miehet ajatella nähdessään tätä hautaa jo ennakolta kaivettavan? (SY 1946 I 1.7.1941, 122)

Kahta päivää myöhemmin Paavolainen tarkkailee KEK:in eli Kaatuneitten Evakuoimiskeskuksen pihamaan uusia ruumisarkkuja: ”[...] pihamaalla on kokonainen vuori, tuoreuttaan loistavia arkkuja. Ne olisi totisesti pelkästä hienotunteisuudesta voitu siirtää johonkin vähemmän näkyvään paikkaan.” (SY 1946 I 3.7.1941, 126)²³³

Elokuun 6. päivänä 1941 Paavolainen kävelee Kollaan saksalaisella hautausmaalla ja pohtii saksalaisten sotilaiden kohtaloa toisessa maailmansodassa, jossa heistä useimmat tulevat haudatuiksi vieraan maan multiin. Kansallissosialistien korostama kotiseurakkaus yhdistettynä valloitusotiin saa Paavolaisen huudahtamaan: ”Totisesti ei Saksa voi Suomen tapaan hoivata kaatuneitaan kotimaan multiin!” (SY 1946 I 6.8.1941, 170–171). Suomalaiset sen sijaan pitävät huolta, että Itä-Karjalassa menehtyneet soturien jäännökset tuodaan takaisin haudattavaksi kotiseudun multiin. Kulkiessaan Vellivaaraan vievää tietä heinäkuussa 1941 Paavolainen kuvaa tätä sodan groteskia piirrettä:

On liikuttavaa havaita, miten hartaasti kaikki miehet puhuvat toveriensa ruumiiden, jopa irrallisten jäsentenkin, pelastamisesta. Tien viereen on haudattu erään pioneerin pää, joka löytyi vasta rajanylityksen jälkeen. Kömpelön ristin päälle on ripustettu sirpaleiden rikkoma kypärä, ja ristissä on teksti: »Suomi, Ensio. Utajärvi. † 10.7.1941.» Kaatuneen ruumis on yhä vielä ei-kenenkään-maassa, josta miehet hampaitaan kiristellen lupaavat sen kyllä käydä hakemassa. (SY 1946 I 12.7.1941, 144–145)

²³³ Paavolainen ikuisti päiväkirjaansa tapauksesta myös valokuvan: *Synkkää odotusta. Ruumisarkkupinoja Taipaleella ja Ilomantsin »Kekin» pihamaalla*. (SY 1946 I 120–121, ks. kpl 3.1.1. alku)

Nurmoilassa Paavolainen vierailee Kekšoin ja Uusijärven kalmistoissa pohtien hautausmaan mykkyuden ja sodan hävityksen suhdetta, jota hän kutsuu ”kohtalontäyttymyksen jähmettyneeksi, hievahtamattomaksi tunnuksi” (SY 1946 I 6.10.1941, 231). Karjalaisten kalmistojen vastenmielinen olemus synnyttää Paavolaisessa myös voimakkaan primitiivisen pelon, jota ei edes taide ole pystynyt vangitsemaan:

Kaikki mitä vuosisadan lopun taide eurooppalaisen kulttuurin iltavalaistuksessa on pystynyt runoilemaan kuoleman ja katoavaisuuden tunnelmasta, tuntuu mitättömältä näiden karjalaisten hautausmaiden rinnalla. (SY 1946 I 6.10.1941, 233)

Paavolaisen katsellessa Tolvajärven talvisodan tykkitulen raiskaamaa maisemaa hän pitää näkyä vertauskuvallisena ja viittaa *Uuden Testamentin* Paavalin ensimmäiseen kirjeeseen korinttolaisille (Kor. 15:55):

Tänä aamuhetkenä Vornasten ja Šemeikkain sortuneen patsaan äärellä nousi sodan raiskaama ja hävittäjä Tolvajärjen maisema mielessäni vertauskuvalliseen suuruuteen. Kuolema – kussa on sinun otas? (SY 1946 I 27.7.1941, 156)²³⁴

Maskuliinisen modernin kuolemanpalvelon leviäminen viileän kriittisten rintamatoveriensä keskuuteen ihmetyttää Paavolaista. Hän analysoi alituisen myös rintamatovereiden suhtautumista kuolemaan ja sankaruuteen. Keskustellessaan aseveli Unto Varjosen (1916–1954)²³⁵ kanssa Paavolainen pohtii oman sukupolvensa suhdetta kuolemanviettiin:

²³⁴ Viittauksen viimeinen lause: ”Kuolema – kussa on sinun otas?” perustuu vuoden 1776 Raamatun suomennokseen (Biblia). Lause on suomennettu myöhemmin seuraavasti: ”Missä on pistimesi, kuolema?”. Lause kuuluu ensimmäisen korinttolaiskirjeen osaan nimeltä *Ylösousemusruumis*, jossa Paavali pyrkii todistamaan henkisen ruumiin olemassaoloa ajallisen ruumiin jätettyä maan. Paavolaisen viittausta voidaan pitää ironisena, sillä se viittaa ylösousemuksen kokeneisiin henkisen ruumiin puheeseen kuolemalle. Ohessa osa Paavalin kirjeestä korinttolaisille: (54) Mutta kun katoava pukeutuu katoamattomuuteen ja kuolevainen kuolemattomuuteen, silloin toteutuu kirjoitusten sana: – Kuolema on nielty ja voitto saatu. (55) Missä on voittonsi, kuolema? Missä on pistimesi, kuolema? (56) Kuoleman pistin on synty, ja synnin voimana on laki. (57) Mutta kiitos Jumalalle, joka antaa meille voiton meidän herramme Jeesuksen Kristuksen kautta! (58) Olkaa siis vahvoja ja järkähtämättömiä, rakkaat veljeni, ja tehkää aina innokkaasti Herran työtä. Tietäkää, ettei Herra anna teidän työnne mennä hukkaan. (1. Kor. 15, 54–58)

²³⁵ Aseveljiin kuulunut Unto Varjonen toimi talvisodan ja jatkosodan aikana rintamaupseerina ja TK-komppanian päällikkönä. Jatkosodan aikana Varjonen liittyi joukkoon sosiaalidemokraatteja, joista sodan jälkeisinä vuosina käytettiin nimikettä asevelisocialistit. Vuonna 1941 hän toimi Suomen Aseveljen Liiton

Röyhkeä ja kyynillinen Varjonen yllättää minut tunnustuksillaan. Hän ennakoii ja uskoo kuolemaansa tässä sodassa ... Siis hänkin. Hänessäkin tulee ilmi tuo moderni kuolemanromantiikka – tuo valtava miehinen kuolemanvietti.

Sankaripalvonnan pateettisen ja intohimoisen hengen viuhuvat kotkansiivet humisevat Nurmoilan ukkokodinkin yllä! (SY 1946 I 30.12.1941, 291–292)

Paavolainen välillä myös lumoutuu Varjosen kyynisestä ja älyperäisestä asenteesta jatkosotaan. Hän kuvaakin Varjosen ironisen asenteen muuttaneen hänen suhtautumistaan propagandatekstien työstöön: ”Olen sittenkin hengenheimolainen kyynillisen ja älyperäisen Varjosen kanssa! Juuri hänen ironiset huomautuksensa aiheuttavat nyt sen, että pyyhin pois lyyrisesti liioittelevimmat ja pateettisimmat kohdat.” (SY 1946 I 20.11.1941, 272)²³⁶ Paavolainen kirjoittaa ensin vieroksuneensa Varjosen ”röyhkeää ja pentumaisen kyynistä asennetta”, mutta oppineensa ajan myötä arvostamaan miestä:

Vaikka hän kuuluukin asevelihengen täyttämiin uussosialisteihin, ei tuolla ylen nuorella, mutta Goliatin mittaisella miehellä ole mitään illuusioita tämän sodan »ristiretki»-luonteesta. Hänen aina ivallisesta suupielestään purkautuvatkin komppanian pahimmat kynismit, niin että oksat soi. (SY 1946 I 21.12.1941, 288)

Huhut Nils-Gustav Hahlin (1904–1941)²³⁷ kaatumisesta Hangon rintamalla saavat vahvistuksen 8. joulukuuta 1941 Paavolaisen lukiessa *Hufvudstadsbladetista* Hans Kutterin muistokirjoitusta. Paavolainen vertaa Hahlia talvisodassa kuolleeseen Suomen elokuvataiteen lahjakkaimpaan edustajaan Nyrki Tapiovaaraan (ks. SY 1946 I Amor Fati, 80). Hän ihmettelee suomalaisten intellektuellien pariin levinnyttä kuolemanviettiä, joka vähentää entisestään Suomen vähälukuista älykköjen piiriä:

lehden toimittajana. Aseveliliitto oli talvi- ja jatkosodan muistotoimintaan sekä invalidien, sotaleskien ja sotaorpojen huoltotoimintaan keskittynyt järjestö. Vuonna 1945 liitto jouduttiin lakkauttamaan sen tultua kommunistien toimesta leimatuksi fasistiseksi. Kesäkuussa 1944 hän loukkaantui vakavasti ja vietti lopun sodan ajan eri sairaaloissa.

²³⁶ Päiväkirjamerkinnot 20.–22.11.1941 on poistettu teoksen toisesta painoksesta (VT IV).

²³⁷ Nils Gustav-Hahl (1904–1941) oli suomenruotsalainen taidehistorioitsija ja kriitikko, joka oli kiinnostunut modernismista sekä taiteen, arkkitehtuurin että kirjallisuuden osalta. Vuonna 1935 Hahl yhdessä Aino ja Alvar Aallon ja Maire Gullichsenin kanssa perusti muotoilualan yrityksen Artekin, joka valmisti ja myi muun muassa Alvar Aallon suunnittelemaa huonekaluja. Hahl johti Artekia vuosina 1935–1941. Jatkosodan aikana Hahl palveli lääkintäaliupseerina Hangon rintamalla. Hän katosi 3.9.1941 Gunnarsholmin tienoilla Brolossa Bromarvissa ja hänen ruumiinsa löydettiin 4.12.1941.

Miksi verottaa sota näin juuri radikaalia älymystöämme – sitä ei meillä tosiaankaan ole liikaa. Eniten olen järkyttynyt ajatuksesta: siinä oli taas intelligenssiin kuuluva mies, joka u s k a l s i. Joka meni mukaan vapaaehtoisena, koska hän tahtoi itse nähdä ja itse kokea sodan. (SY 1946 I 8.12.1941, 281)

Samassa päiväkirjamerkinnässä Paavolainen luotaa sodan symbolista olemusta ”oman aikansa ainoana mittapuuna”. Hän kirjoittaa rehellisesti omasta TK-miehen syyllisyydentunnostaan, joka johtuu hyökkäysvaiheen aikaisen rintamasodan kokematta jättämisestä:

Tiedän, että sodan henkilökohtainen elämättä jääminen on se syöpä, joka kaivaa sisimpääni. Sillä sota o n ainoa mittapuu, jota meidän aikamme käyttää. [...] TK-miehenä oleminen on naurettava, tragikoomillinen korvike. Jos en olisi upseeri, tahtoisin olla rintamalla. En pelkää kuolemaa, mutta upseerina pelkään vastuuta t o i s t e n e l ä m ä s t ä. Ja kuitenkin tiedän, että vain aktiivinen osallistuminen sotaan voisi antaa minulle tunnonrauhan – ja o i k e u d e n o l l a k a p i n a l l i n e n. [...] Sota on elettävä, nähtävä ja koettava henkilökohtaisesti, ei syrjästä tarkkailijana. (SY 1946 I 8.12.1941, 281–282)

Nälän alkaessa olla huolestuttava ongelma Suomessa keväällä 1942 Paavolainen kritisoi sankarikuoleman ja itseuhrin nostamista kansalliseksi ihanteeksi ja itsetarkoitukseksi.²³⁸ Tämä teema kertautuu Paavolaisen päiväkirjassa useaan otteeseen, hänen pohtiessa sotaa yksilön ja taiteilijan näkökulmasta. Vapaamielisenä humanistina²³⁹ hän näkee ihmiselämän korkeimpana ja jakamattoman arvona, eikä hän pysty käsittämään pyhitetylle maa-alueelle suoritettavaa valtavaa nuoruuden uhrausta. Paavolainen vastustaa sankarikuoleman ruumiillistamaa voittoa kuolemasta (triumfi), joka yhdistetään puhtauden ja hyväksyttävyyden tilaan. Sankarihautojen sijoittaminen osaksi kaupunkikuvaa muuntaa haudat kunnianosoitusten alttariksi, joka nostaa sankarikuoleman yhteiskunnalliseksi ihanteeksi. Paavolainen kokee sankarikuoleman Sartren taistelevan ateismin mukaisesti absurdiksi:

²³⁸ Ks. kpl 5.1.1. alun sitaatti SY 1946 I 20.5.1942.

²³⁹ Kuuluessaan Hagar Olssonin muistojulkaisun toimikuntaan vuonna 1943 Paavolainen määrittelee julkaistavan albumin ”vapaamielisyiden ja humanistisuuden manifestiksi” (SY 1946 II 25.2.1943, 546). Nämä kummatkin määreet sopivat mielestäni kuvaamaan Paavolaista.

Jos meidän on kuoltava, niin elämällemme ei ole mitään merkitystä, koska sen ongelmat eivät saa minkäänlaista ratkaisua ja siksi itse näiden ongelmien merkitys jää epämääräiseksi. (Sartre; Demitschevin mukaan 1999, 78–79)

Hannah Arendtin tavoin Paavolainen irrottautuu kuoleman merkityksen pohtimisessaan maskuliinisesta eetoksesta, jossa kuolemasta tehdään kansallinen itsetarkoitus. Arendt asettaa teoksessaan *The Human Condition* (1958, suom. *Vita activa. Ihmisenä olemisen ehdot* 2002) syntymän modernin kuolemanpalvelon edelle: ”Ihmiset, vaikka heidän on kuoltava, eivät ole syntyneet kuollakseen vaan aloittaakseen”.²⁴⁰ Markku Koivusalon mukaan (T&E 2/03, 99) Arendt-tutkimus ei ole painottanut tätä filosofian historian kumousta riittävästi: ”Koko länsimainen ajattelu on nimittäin Spinozaa lukuunottamatta pikemminkin nekrofiliaa ja filosofiaa”.

Paavolaisen mukaan Suomen kansan puutteellista suurpoliittista ajattelua ilmentää hyvin tapa, jolla suomalaiset lehdet käsittelevät Japanin suorittamaa Singaporen valtaus helmikuun 1942 puolivälissä. Suomalaiset lehdet nostavat lisäksi synkän ja epäinhimillisen japanilaisen sotilaspsykyen suomalaiseksi sankari-ihanteeksi:

Suomen kansa luuli kuulevansa kaikuja venäläis-japanilaisesta sodasta, kirjoitti Banzai-runoja ja taputti käsiään keltaiselle rodulle. Synkkä, epäinhimillinen japanilainen sotilaspsyky nostettiin meillä sankari-ihanteeksi. Lehdissä kuvailtiin »itsemurhalentäjiä», samurai-uimarirykmenttejä, Malakan niemimaalla kaatuneiden tuhkan osallistumista voitonmarssiin Tokiossa ja japanilaisten naisten »naimisiinmeno» kuolleiden tuhkan kanssa ... *Miten kuvaavaa tämä kaikki on meidän suurpoliittista ajattelua vasta opiskelevan maamme mentaliteetille.* Olen varma siitä, että Japanin l i i a n o p e a menestys on ollut pahin yllätys ja virhelaskelma, minkä Hitler on tehnyt Venäjän »heikkouteen» perustuvan sotaretkensä ohella. (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 306, kursivointi lisätty)

Toinen maailmansota näyttäytyy Paavolaiselle mullistuksena, joka tulee aiheuttamaan pitkäaikaisseurauksia hänen omalle kirjailijasukupolvelle. Hän uskoo, että sota tulee tuhoamaan kokonaisen suomalaisen kirjailijasukupolven, jonka edustajien

²⁴⁰ Vrt. SY 1946 I 20.5.1942, 342.

yhteiskunnallinen ajattelu on liian naiivia selvitäkseen toisen maailmansodan aiheuttamasta hermopaineesta ja illuusioiden särkymisestä. Heinäkuun lopussa 1942 Paavolaisen päivästäessä Päämajassa hän yrittää vapautua synkistä mietteistään kuuntelemalla radiosta musiikkia. Hänen ajatuksensa kuitenkin palautuvat lakkaamatta pohtimaan intellektuellien kohtaloa ja tulevaisuuden näkymiä sodan jälkeisessä yhteiskunnassa:

Jos missä maassa niin juuri Suomessa tämä sota tulee henkisesti tuhoamaan kokonaisen sukupolven. Sillä me olemme niin naiiveja, niin hurskastelevia, niin tunneajattelun vallassa ja niin täysiä vasta-alkajia suurpolitiikan ja imperialismin näyttämöillä! Tämä koskee nimenomaan kirjailijoita. Ei jokin Gide tai Huxley tuhoudu nykyisen maailman hornanmyllyssäkään. Heillä on aina lukijansa ja ymmärtäjänsä, eksklusiivi tuntijakunta, joka saa heidät tuntemaan itsensä t a r p e e l l i s i k s i, vaikka ulkonainen häly hetkeksi pakottaisikin heidät vaikenemaan. Virginia Wollf, Karin Boye, Egon Friedell ja Stefan Zweig tekivät itsemurhan. Minä en tapa itseäni. En tee intellektuellin koristeellista itsemurhaa. Päinvastoin on tämä sota kovettanut minut. Olen sisukas kuin ainakin suomalainen ja olen päättänyt pysyä mukana. Tulenko »toimittajaksi», ja onko tulevaisuuteni määrää kulkea propaganda-kuvakirjojen merkeissä? Puren hammasta: kuvakirjojen toimittaminen saa minut salaamalla ajatukseni pysymään edes näennäisesti mukana »kansanyhteisössä» ja propagandarintamassa. (SY 1946 I 31.7.1942, 383–384)

Huoli vähälukuisen suomalainen älymystön pienenemisestä olemattomiin esiintyy Paavolaisen päiväkirjassa nekrologisena kirjanpitona. Hän luetellee kuolleita taiteilijoita ja intellektuelleja sekä samalla pohtii heidän merkitystään omalle ajalleen. Toukokuussa 1943 Paavolainen miettii oman sukupolvensa taakkaa, jota kuormittaa kolmen sodan kokemukset ja muistot. Sotien henkinen painolasti saattaa antaa kokonaiselle sukupolvelle kohtalokkaan suoneniskun:

Tuleeko meistä, kuten joku on ennustanut, »uhrattu sukupolvi», jolla on kaikki takanaan eikä mitään edessään, joka suorastaan alkaa pelätä rauhaa, koska se on olotila, jossa se ei enää viihdy, jossa sillä ei enää ole mitään sijaa? (SY 1946 II 10.5.1943, 587)

Vieraillessaan Gustavelundin hautausmaalla 17. heinäkuuta 1942 Paavolainen etsii aluksi Aleksis Kiven hautapaikan, kunnes hän tuntee sankarihautojen "vetävän häntä puoleensa". Sankarihautojen rivin pää on jatkuvasti auki ja uusia "Sorokalle ja Hitlerille uhrautuneita sankareita" varten. Paavolainen kritisoi kuoleman romantisoimista ja popularisointia melankolisilla ja makaabereilla Suomi-iskelmillä:

Häpeän ajatuksiani. – Mikä määrä tuoreita hautarivejä nykyään kohoileekaan kaikkialla maailmassa. Ja niihin häviää niin suunnaton määrä Sinun ja Minun henkeä, ajattelua, ihanteita ja maailmankatsomuksia ... Mutta nykyiset haudat ovat niin huolellisesti hoidettuja, että melkein unohtaa, mitä niiden sivilisoituun kuoreen kätkeytyy. Niistä tehdään aivan kevyesti jo iskelmiäkin, kuten »Pienet kukkivat kummut»²⁴¹, jonka esittäminen äsken puolivirallisesti kiellettiin. Sankarihaudan avoimen pään multakerros uhkaa jo peittää alleen Tuusulan vanhan kirkon muistokiven, jossa vuosiluku 1643²⁴² upeilee; se uhkaa jo tahria Pekka Halosen hautakiven, jossa hengen vapaa joutsen kohoaa siivilleen. Katkeraa ja kamalaa symboliikkaa. Multakasa kaatuu jo melkein Halosen matalan punagraniittisen hautakiven päälle ... (SY 1946 I 17.7.1942, 370–371)

Jatkosodan käännyttyä asemasodaksi Paavolainen vierailee syyskuun 1942 alussa Hiisvaarassa ja Kämennimessä, joiden täysin tuhottu ympäristö on painajaismainen. Toinen maailmansota nihiloï yksilön arvon:

²⁴¹ *Pienet kukkivat kummut* -iskelmän sanat teki Georg Malmstén:

I On päättynyt päivä, jo yö yllättää / Tykit tuokioks taas vaiennee / Nuoret soturit hetkeksi rauhan nyt saa / Vie kotihin taas aatokset. **II** Kotimökillä äiti jo niin väsynyt. / Mitä aatelleekaan siellä nyt? / On surusta hiuksensa harmaantuneet / Ja silmissä kyynelten veet. **III** Vain kukkivat kummut nuo kalmistoinen / Lie kaikki mi jäljellä on. / Siel' lepää nyt sankarit Suomussalmen, / Summan, Raatteen ja Kollaan joen. **IV** Vaan vapaaksi maaksi he Suomemme loi, / On muistossa kumpujen yö. / Ei unhoittua muistot nuo talviset voi, / Ei poikaimme sankarityöt. **VI** Ei unhoittua muistot nuo talviset voi / Ei poikaimme sankarityöt.

²⁴² Vuosi 1643 viittaa Tuusulan seurakunnan perustamisvuoteen. Kieltämättä merkillinen yhteensattuma vuoden 1643 osalta – jota Paavolainen tuskin tarkoittaa – on se, että samana vuonna evankelista Torricelli keksi ilmanpuntarin toimintaperiaatteen. Sartre nimittäin tulkitsee Torricellin keksintöä esimerkkinä historiallisen toiminnan luovuudesta:

”On kuitenkin selvää, ettei historiallinen toiminta koskaan ole ollut pelkkää valintaa annettujen ja alastomien tosiseikkojen välillä; historialliselle toimijalle on aina ollut ominaista uusien ratkaisujen keksiminen annetun tilanteen pohjalta.” (Sartre 1976, 254)

Sartren mukaan Torricellin ilmanpaineen keksiminen on esimerkiksi luovasta ajattelusta, jota tulisi soveltaa myös historiankirjoituksen alalla:

”Firenzen kaupungin vesipalvelun miehet »valitsivat suureiden kesken», mutta Torricelli keksi ilmanpaineen. Sanon, että hän keksi sen, sillä silloin kun jokin asia on kaikilta piilossa, se täytyy luovan mielikuvituksen avulla keksiä alusta alkaen, jotta sen voisi löytää. Miksi ja minkä alemmuuskompleksin vuoksi meidän realistimme torjuvat historiallisen tosiseikan kohdalla sen luovan kyvyn, jota he julistavat kaikkialla muualla? Historian liikkeellepaneva voima on melkein aina ihminen, joka tutkiessaan jotakin dilemmaa esittää yhtäkkiä kolmannen tekijän, joka siihen saakka on ollut tuntematon (Sartre 1976, 254).

Miten voikin jokin maisema olla näin tuhoutunut ja kuollut! [...] Kivet ovat kuin pääkalloja, puut kuin luita ... Niiden välissä makailee täysin muumioituneita ja kuivettuneita vihollisruumiita. Jokunen kepillä ja rikkiammutulla kypärällä karkeasti merkitty suurempi vihollishauta näkyy paljaalla rinteellä. Keppiin on tekstattu vain »100 venäläistä». Taas tuntee niin kouristavasti moisten merkintöjen mitättömyyden. »En droppe i havet ...» (SY 1946 I 2.9.1942, 418–419)

Toisen maailmansodan kasvaessa totaaliseksi tuhoamiseksi Suomen rintamien tappiot näyttäytyvät Paavolaiselle ”pisarana meressä”. Hän kääntää sodan automatisoidut fraseologiat ylösalaisin (”sodassa ei ihmishenki maksa mitään”) osoittaakseen ihmishengen itseisarvon. Paavolainen satirisoi taloudellista kieltä tilastoiden yksilön tappamisen hinnan sodankäynnin historiassa:

Totta tai ei – mitä kauheata ihmisten inflaatiota nykyisin elämme. Ja kuitenkin kasvaa »hinta» ihmisen tappamisesta sodassa. Napoleonin aikana se tuli maksamaan osapuulleen 200 000 markkaa, ensimmäisessä maailmansodassa jo 800 000 markkaa, ja nykyisessä sodassa maksaa erään amerikkalaisen tilaston mukaan yhden ainoan vihollissotilaan hengiltä saaminen suorastaan 3 miljoonaa markkaa! Totisesti ei vanha lause siitä, että sodassa ei ihmishenki maksa mitään, enää pidä paikkaansa nykyisen koneellistetun ja mekanisoidun sodan aikana. (SY 1946 II 25.2.1943, 545–546)

Paavolaisen hautausmaavierailujen poliittisin kärki liittyy toukokuussa vuosittain juhlittavaan sankarivainajien muistopäivään. Paavolainen kuvaa päiväkirjassaan kahteen otteeseen²⁴³ näitä kuoleman kaikkivaltiuuden juhlia politisoiden niissä esiintyviä ilmiöitä. Sankarivainajien muistopäivänä 17. toukokuuta 1942 Mikkelissä²⁴⁴ Paavolainen kuvaa kansan katseen kääntymistä pelkästään kuoleman ja menneisyyden puoleen, joka on ”luonnotonta ja henkistä sairautta”:

²⁴³ Nämä päiväkirjamerkinnot ovat 17.5.1941 ja 16.5.1942.

²⁴⁴ Paavolainen huomauttaa ironisesti, että tuolloin olisi myös ollut toukokuun 16. päivän paraati, ellei talvisodan ja »kansallisen eheytyksen» jälkeen sitä olisi poistettu virallisista juhlista (SY 1946 I 17.5.1942, 341).

Tänään vietetään Sankarivainajien muistopäivää [...] Tuntuu kuin koko maa olisi muutettu sankarikuoleman pyhäköksi. Valkoisia ristejä on Suomen pitäjien kirkkomailla tosiaankin tarpeeksi. Ajattelen taas Gunnar Johanssonia. Me olemme olleet ihmeellisiä. Me olemme kansana tehneet ennennäkemättömiä sankaritekoja, se on totta. Mutta on kuolemaksi meille, jos katseemme kansana kääntyy v a i n uhrien, vain vainajien, vain menneisyyden puoleen. Meidän nykyisen isänmaallisuutemme antama t u l e v a n k i n historian tunnus on e l ä m ä k u o l e m a n v a r j o s s a . Se on luonnotonta, se on henkistä sairautta. (SY 1946 I 17.5.1942, 341)

Paavolainen oli saanut muistopäivää edeltävänä päivänä tiedon ystävänsä Gunnar Johanssonin kuolemasta.²⁴⁵ Paavolainen reagoi Johanssonin kuolemaan vahvasti, sillä hän piti Johanssonia ainoana kirjailijana, joka olisi voinut kuvata jatkosodan totuuden mukaisesti. Johanssonin kuoleman aiheuttama masennus seuraa Paavolaista koko jatkosodan ajan ja purkautuu paikoitellen kitkeränä satiirina vastuussa olevia tahoja kohtaan.

Toinen Paavolaisen kuvaama sankarivainajien muistopäivänä pidetään Mikkelissä 16. toukokuuta 1943. Stalingradin taistelujen päättyminen venäläisten voittoon helmikuun alussa 1943 (2.2.1943) sekä sairaanoloisen Mannerheimin vastenmielisesti pitämä puhe sankarihaudoilla, antaa muistopäivälle alakuloisen tunnelman. Paavolainen kiteyttää muistopäivän tunnelman muutamilla lauseilla:

Kaupungin kirkko oli koristettu runkoruusuilla ja pelargonioilla. Lotat muodostivat kunniakujan. Liturgian toimitti kaksi sotilaspastoria, saarnan piti samoin sotilaspastori. Juhlan johtolauseeksi oli annettu »Ole uskollinen kuolemaan asti, niin minä annan sinulle elämän kruunun», mutta papin kurjan saarnan teemana oli »Nuorukaiset uupuvat ja näännyvät, nuoret miehet kompastuvat ja lankeavat». Voiko kuvitella epäonnistuneempaa valintaa. (SY 1946 II 16.5.1943, 591)

Paavolaisen mukaan sotilaspappien lausuntojen ja saarnojen poliittisia sisältöjä tulisi myös sensuroida muiden sodanaikaisten julkaisujen tavoin. Häntä arvostelee myös virsien kummallista valintaa ja seuraa huvittuneena saksalaisten ironisia ilmeitä todeten

²⁴⁵ Johansson oli astunut miinaan 17. divisioonan lohkolla ja kuoli leikkauspöydällä 15. toukokuuta 1941 (SY 1946 I 16.5.1941, 340). Gunnar Johanssonista tarkemmin ks. kpl 4.1.1.

lopuksi: ”Ei – nyt ei tätä maata enää pelasteta rukouksilla ja liturgioilla” (SY 1946 II 16.5.1943, 592). Huonotuulisen Mannerheimin haudalla pitämä puhe keskeytyy hälytyssireenin ulvontaan. Marskin hermostuessa hän tekee puheessaan mitä kiusallisimpia kielivirheitä.²⁴⁶ Marski poistuu paikalta jäämättä tapansa mukaisesti keskustelemaan sankarivainajien omaisten kanssa. Paavolainen saa tehtäväkseen laatia STT:lle uutisen päivän kulusta. Reportaasia laatiessaan hän kiinnittää jälleen huomiota sisällissodan muiston läsnäoloon, joka vaikuttaa vahvasti kirjoituksessa käytettäviin ilmaisuihin:

Kummastelua herättää Marskin seppeleen kuvauksessa käyttämäni sanonta »punaiset ikilehvät», joka pitkän neuvottelun jälkeen on muutettava »tummanpunertaviksi ikilehviksi» ... Sankarivainajien muistopäivän valtakunnallinen surujuhla pidetään tällä kertaa Jokioisissa. Lieneekö paikka valittu siksi, että – kuten Sosialidemokraatti huomauttaa – Jokioinen on suuri torpparipitäjä. Olihan Jokioisten kartano aikoinaan Suomen suurin maatila, jonka valtio vuonna 1918 osti Kordelinin perikunnalta ja jakoi pikkutiloiksi. Tänäpä on myös vapaussodan päättymisen 25-vuotispäivä ... (SY 1946 II 16.5.1943, 592–593)

Suur-Suomi-aatteen edustajista poiketen Paavolaisella oli pelissä muutakin kuin imaginaarisia alueita: lapsuuden koti, henkilökohtaista omaisuutta ja konkreettisia muistoja. Kivennavalla sijaitseva Vienolan kartano oli Paavolaisen kirjallisen ja henkisen työn levähdyspaikka, jossa hän kykeni levähtämään ja uudistumaan. Huolimatta tämän alueen henkilökohtaisesta tärkeydestä Paavolainen asettaa rauhan ja kansan edun yksityisen etunsa edelle. Paavolaisen katsellessa maaliskuussa 1944 *Veckojournalen* numerossa olevaa karttapiirrosta Moskovon vaatimuksista vuodelta 1939,²⁴⁷ hän pohtii kotinsa menetystä talvisodan ensimmäisinä päivinä:

Katselen melkein kauhistuneena pienen pientä mustalle merkittyä, Lipolasta Koivistolle ulottuvaa aluetta ... Kivennapa sisältyy siihen, totta. Mutta kun koko kansan etu on kyseessä, en koskaan ole jaksanut käsittää, että voisin asettaa yksityisetuni sen edelle. En ole mikään »sosiaalinen» ihminen, mutta en ole myöskään mikään itsekäs ihminen. Siksi olen suhtautunut Karjalan

²⁴⁶ Mielestäni on sangen kuvaavaa, että Mannerheimin tie suomalaisiin koteihin käy maalauksien ja valokuvien kautta. Kukapa jaksaisi kuunnella Marskin päiväkäskyä, joissa huomio kiinnittyy oitis Ylipäällikön huonoon suomenkieleen?

²⁴⁷ Karttapiirros liittyy Dietlin armeijaa koskevaan kirjoitukseen.

menetykseen n ä e n n ä i s e s t i niin »kylmästi». (SY 1946 II 20.3.1944, 828)

Paavolainen päätyy korostamaan yksilön kykyä aloittaa elämä uudestaan uusista lähtökohdista käsin huolimatta kotialueensa tuhoutumisesta. Yksilön pitää tottua todellisuuden olemukseen, jonka mukaisesti maailmassa tapahtuu asioita, jotka muuttavat kaiken, joiden edessä ei minä eikä edes me merkitse mitään. 15. kesäkuuta 1942 Paavolainen pääsee matkustamaan Kivennavan kotiseudulle ystävänsä Ilmari Pimiän kanssa. Seuraavana päivänä Paavolainen näkee tuhotun Ainolan, jonka täydellinen tuho aiheuttaa hänessä absurdin reaktion, hän alkaa nauraa:

Seison kotini raunioilla ja n a u r a n. Muutos on l i i a n suuri! Se ei enää ole traagillista – niin, se tosiaankin vain naurattaa. Ei synny minkäänlaista »raiskatun paikan» tunnelmaa, koska mitään kiintopistettä aikaisempiin muistikuviin yksinkertaisesti ei voi löytää. (SY 1946 I 16.6.1942, 353)

Kannaksen kiertomatallaan Paavolainen pysähtyy Lappeenrannassa heinäkuun 10.–11. päivinä 1944. Uskollisena omille tavoilleen hän vierailee Lappeenrannan kuuluisalla sankarihautausmaalla ja ihmettelee hautojen uudelleen järjestelyä esteettisin perustein. Paavolaisen havainnossa on hänelle tyypillistä kahtiajakautumista sekä esteettiseen että järkiperäiseen havainnointiin:

Käynnissä ovat parhaillaan suuret uudelleenjärjestelytyöt. (Tällä hetkellä vielä!) Vanhemmanpuoleiset työmiehet eivät välitäkään salata ivallisuuttaan kertoessaan ja näytellessään, miten lahonneita kirstuja nyt jälleen kaivetaan esiin ja sijoitetaan koristeellisimpiin hautausmaa-arkkitehtuurin vaatimiin riveihin. Eikö tämä poikaparkojen luiden reposteleminen olisi jo vähitellen syytä lopettaa? Toisaalta on myönnettävä, että peloittavan taajojen valkoisten ristirivien uusi järjestely on kaunista ja vaikuttavaa katseltavaa. (SY 1946 II 11.7.1944, 900)

Uutinen Tatu Vaaskiven kuolemasta (21.9.1942) yllättää ja järkyttää Paavolaista, vaikka hän tiesi entisen tulenkantajatoverinsa olevan huonossa fyysisessä kunnossa.²⁴⁸ Seuraavana päivänä Paavolainen pohtii Vaaskiven kuolemaa Kurjensaaren kanssa.

²⁴⁸ Ks. Turtiaisen Vaaskivi-kritiikki kpl 2.1.1.

Paavolaisen päiväkirjapohdinta on tyypillinen esimerkki hänen tavastaan kritisoida ja samalla antaa arvoa kohteelleen:

Ajatus, että hän kuoli nyt, on melkein kummastuttava. Tuntuu kuin hän olisi ollut kuollut jo paljon aikaisemmin – koko sotiemme ajan ... Muistokirjoituksista näkee, että hän tulee saamaan hienon ja ylevän kuolemattomuuden maineen, koska hän oli niin puhtaaksi viljellyn esteettinen ja kulttuurinen ja koska hän kuoli niin traagillisen nuorena. Hän uhoaa sitä samaa kultivoitua, hienosti yksilöllistä ja dekadenttia myrkkyä, sitä samaa kuoleman ja nuorena tuhoutumisen romantiikkaa kuin jokin Kailas, Sarkia tai Saima Harmaja – runouden »kuoleman kauppiaiden» romanttista myrkkyä, joka niin paradoksaalisesti aina on tehonnut Suomen tervettä ja talonpoikaista kansaa. Elämänmyönteisyys on tässä puritaanisessa maassa aina ollut epäilyttävä piirre, suorastaan »poliittisesti» vaarallinen. Eino Leino sai sen kokea. Nyt, keskellä sotaa, kiiruhtavat muistokirjoitukset korostamaan Vaaskiven, tämän kulttuurisen arkistoihmisen ja hysteerisen sotapakoilijan, »taiteellisuutta». Mikä täysin vaaraton aihe tänä aikana: ylistää kirjailijaa, joka ei koskaan ole ollutkaan nuori, joka oli kirjatoukka, joka ei ollut poliittisen ajan ihminen, joka ei ole koskaan elänyt mitään, koska hän ei yleensäkään ollut mikään »ihminen» ... (SY 1946 I 22.9.1942, 455–456)

Paavolaisen päiväkirjamerkintä käsittelee aluksi kriittisesti sanomalehdistön suorittamaa Vaaskiven edustaman nuoren traagisen hahmon glorifiointia, joka johtuu Vaaskiven menehtymisestä nuorella iällä (*nuorena tuhoutumisen romantiikka*). Paavolainen kiinnittää jälleen huomionsa omaan aikaansa ja arvostelee lehdistön muistokirjoituksia siitä, että ne kiittävät tätä ”kulttuurista arkistoihmistä ja hysteeristä sotapakoilija” -intellektuellia nimenomaan ”taiteellisuudesta”. Paavolainen kritisoi kovin sanoin Vaaskiven pakoilua intellektuellin roolin edellyttämästä sidonnaisuudesta nykyajan problematiikkaan. On selvää, että tässä päiväkirjamerkinnässä Paavolainen tekee selvää eroa Vaaskiven edustamaan täysin esteettis-akateemiseen intellektuellihahmoon, jonka tyyliseksi hänen kiistakumppaninsa olivat Paavolaista myös nimittäneet. Nykyaikaan sitoutuneen intellektuellin tulee Paavolaisen mukaan taistella ja herättää erimielisyyttä. Vaaskiven edustamalla intellektuellihahmolla ei ole Paavolaisen mukaan edellytyksiä selviytyä poliittisen nykyajan myrskyissä.

Toisenlaista suhtautumista omaan aikaansa Paavolaiselle edustaa taisteleva vasemmistolainen Katri Vala. Kuultuaan Valan kuolinilmoituksen radiosta 29.5.1944 Paavolainen palaa muistoissaan 1920-luvulle ja sen esteettisiin kokemuksiin (SY 1946 II 29.5.1944, 863).²⁴⁹ Seuraavana päivänä Paavolainen kuvaa Valan ja Vaaskiven välistä eroa:

Herään hitaasti tajuamaan Katri Valan kuoleman traagillisuuden. Miten toisenlainen tapaus kuin Vaaskivi. Kuolla hetkellä, jolloin hänen edustamansa maailmankatsomus alkaa saavuttaa voittoja pitkin linjaa kaikkialla maailmassa! (SY 1946 II 30.5.1944, 864–865)

Kritisoituaan Vaaskiven intellektuaalityyppejä Paavolainen kääntyy pohtimaan taiteen itseisarvoa sotatilanteen vallitessa ja antaa arvoa myös Vaaskivelle ”kuolevan aikakauden prototyypinä”:

Ja sittenkin: keskellä tätä helvetillistä sotaa on hänen kuolemansa taas sävähdyttävä muistutus siitä, mitä kulttuuri ja taide kuitenkin merkitsevät. Olihan Vaaskivi sentään meillä niin ani harvinainen eurooppalainen kukka – jonkin ehkä jo kuolleen tai parhaillaan kuolevan aikakauden prototyyppi, kuten puolisen vuotta sitten Rio de Janeiron Petropoliksessa itsemurhan tehnyt Stefan Zweig.²⁵⁰ Miten kuvaavaa, että hän keskellä isänmaansa sodankäyntiä pakeni yhä kauemmas menneisyyteen. Nyt ei hänelle enää riittänyt edes Rooman koristeellinen rappiokausi, vaan todellisuuden paossaan hän oli päätenyt jo Kristuksen elämän kuvaamiseen. Ja arvostelijatoiminnasta, jonka alalla hän nuorempana oli toiminut todellisena tempelinhuhdistajana, hän oli kokonaan luopunut.

Mutta todellisuus kosti. Sodan luomilla olosuhteilla ja sen aiheuttamalla hermokriisillä ei liene ollut niinkään vähäinen osuus Vaaskiven terveyden lopullisessa luhistumisessa ja hänen kuolemassaan. (SY 1946 I 22.9.1942, 456–457)

²⁴⁹ 5. päivä kesäkuuta 1944 Paavolainen kuvaa seurueensa riehaantumista Valkolassa 1920-luvun tyyliin Katri Valan polttohautauksen kunniaksi: ”Riehakas tunnelma Valkolassa. Ani harvoin nuorenakaan muistan kokeneeni sellaista esteettistä hassuttelua kuin tänään keskellä kirkasta päivää näiden arkisten kavereitteni kanssa. [...] Klinge esittää Frödingin »Aamulaulun» kuuluisat kielletyt säkeistöt – Mäkäläinen muistelee espanjalaista lyriikkaa – Tallqvist ruotsalaista – minä Comtesse de Noailles’ta.” (SY 1946 II 5.6.1944, 866)

²⁵⁰ Stefan Zweig (28.11.1881–22.2.1942) oli itävaltalainen kirjailija, joka menehtyi Rio de Janeiron Petrópoliksessa, Brasiliassa. Paavolainen vertaa Vaaskiven edustamaa intellektuellihahmoa ja kohtaloa selvästi Zweigin edustamaan esteettiseen tyyppiin. Ensimmäinen maailmansota teki Zweigista vannoutuneen pasifistin. Kansallissosialististen rotuoppien levitessä Itävaltaan 1930-luvulla Zweig päätti vuonna 1934 lähteä maanpakoon. Hän asui vuoteen 1940 Englannissa, sitten lyhyen aikaa New Yorkissa, kunnes päätyi Brasiliaan. Masentuneena siitä, että hänelle rakas Eurooppa oli vajonnut toisen maailmansodan myötä henkiseen pimeyteen, hän päätti tehdä yhdessä vaimonsa kanssa itsemurhan.

Paavolainen näkee juuri Vaaskiven menneisyyden puoleen kääntymisen keskellä isänmaansa sotaa olevan vakava eksistentiaalinen petos. *Synkkä yksinpuhelu* sisältääkin lukuisia kohtia, joissa Paavolainen kritisoi suomalaisten intellektuellien pakoa ”nykyisyyden ontologiasta”²⁵¹ aina antiikin Kreikkaan saakka. Osaltaan tätä varmasti selittää suomalaisen älymystön klassinen yliopistokoulutus, jossa paneuduttiin antiikin Kreikkaan ja Roomaan suhteuttamatta ja analysoimatta niiden olemusta sekä validiutta nykyajan kannalta. Tätä nykyisyydestä pakoa voidaan kutsua Riikosen (1998) tavoin *uusklassismin ideologiaksi*, jossa nationalismi ja klassismi yhdistyvät luoden herois-kansallista taidetta ja ajattelua.²⁵²

3.1.2. Raunioiden romantiikkaa – länsimaisen kulttuurin kritiikki raunioiden ja muistomerkkien kautta

Kailan eilen julkaistu Yliopiston juhlasalin muistolle kirjoittama proosaruno *Aula almae matris in memoriam* rakentuu ajatukselle, että »raunioiden romantiikka» kuuluu olennaisesti eurooppalaisen hengen historiaan – jopa niin, että kansa, jolta »pyhät» rauniot puuttuvat, ei vielä oikein olekaan eurooppalainen kulttuurikansa. Samantapaista ajatusta kehittäin äskettäin tunnettu ranskalainen lehtimies René Puaux, valitellessaan ilmapommitusten kohdistumista Euroopan menneisyyden muistomerkkeihin: Länsimaista kulttuuria ei voida ajatella ilman raunioiden ylevää symboliikkaa. [...] Totisesti saavat länsimaiset kaunosielut ja »syvähenkiset» filosofit tämän sodan jälkeen tarpeeksi raunioita »kulttuurisen» ajattelunsa voimanlähteiksi! Raunioiden romantiikka on tenhoavaa, mutta vaarallista. Se on kuin rakastumista mielenkiintoisella menneisyydellään lumoavaan vanhaan, mutta hedelmättömäksi käyneeseen naiseen.²⁵³ Ehkäpä onkin Neuvostoliiton voiman salaisuus ollut juuri se, että länsimainen silaus oli vanhalla Venäjällä niin ohut, ettei mitään maagillisesti tenhoavien raunioiden palvontaa siellä vielä voinut syntyä.

²⁵¹ ”Nykyisyyden ontologia” voidaan ymmärtää Michel Foucault’n mukaisesti oman ajan kriittiseksi tarkasteluksi. Se esittää Immanuel Kantin totuuden analytiikan sijaan (mitkä ovat toden tiedon mahdollisuuden ehdot) kysymyksen: mikä on oma ajankohtamme? (teoksesta Reiners 2001, 21)

²⁵² Vrt. Kansallissosialistien estetiikkaan.

²⁵³ Tämä Paavolaisen suorittama raunioiden sukupuolistaminen ”hedelmättömäksi käyneeksi naiseksi” oli tyypillistä tulenkantajien maskuliiniselle runoudelle ja kulttuurikritiikille. Paavolaisen ja Raoul af Hällströmin 1920–30-lukujen kirjoitusten sovinistisia vertauksia on Ritva Hapuli purkanut kattavasti teoksessaan *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja nykyaika* (1995).

Mutta tämän sodan jälkeen tulee Neuvostoliitossakin olemaan runsaasti »pyhiä» raunioita. Ja on jo.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* – Mikkelissä (SY 1946 II, 2.3.1944, 808–809)

Vuoden 1944 Neuvostoliiton suorittamissa ilmapommituksissa Helsingin yliopiston päärakennus vaurioitui pahoin. Paavolainen noteeraa Helsingin massiivisen pommituksen *Synkässä yksinpuhelussaan* (SY 1946 II 27.2.1944) ja analysoi päiväkirjamerkinnässään (SY 1946 II 2.3.1944) professori Eino Kailan muistokirjoitusta Yliopiston tuhoutuneelle juhlasalille, joka julkaistiin Edwin Linkomiehen johtamassa *Uusi Suomi* -lehdessä. Paavolainen kutsuu päiväkirjassaan Kailaa yliopistomies Linkomiehen uudeksi koryfeaksi. muistuttaen Kailan pari viikkoa aikaisemmin ilmestyneestä kirjoituksesta »*Tässä seisomme*», joka muodostui hymniksi suomalaiselle taipumattomuudelle ja jääräpäisyydelle.²⁵⁴ Paavolainen ei voi kuin ihailla *Uuden Suomen* ignoroivaa tyyliä uutistensijoittelun suhteen: yliopiston professorin virkaanastujaistilaisuus ja konsistorin ehdotus valtiotieteellisen tiedekunnan perustamisesta on sijoitettu lehteen ennen Neuvostoliiton aselepoehdoja.²⁵⁵ Paavolainen ilmaisee huolensa Suomen tulevaisuuden suhteen: »Ukko-Pekan kuolema ja rauhanehdot ... Vanha ja uusi Suomi. Syntykö uusi Suomi näissä merkeissä? Pelloittava perspektiivi.» (SY 1946 II 1.3.1944, 807) Päivää ennen Neuvostoliiton esittämiä rauhanehtoja, Paavolainen viittaa neoplastisismin perustajan Piet Mondrianin kuolinuutiseen lehdessä²⁵⁶ yhdistäen sen samana päivänä kuolleen Svinhufvudin (Ukko-Pekka) kuolemaan:

Meillä kuolee kansallinen konservatismi, muualla kansainvälinen modernismi.
Ehkä liikuttaa minua henkilökohtaisesti modernismin kuolema enemmän.
(SY 1946 II 29.2.1944, 802)

²⁵⁴ Paavolaisen mukaan »syvähenkinen» professori nostaa suomalaisen kansanarmeijan maailman parhaaksi. Kaila lopettaa kirjoituksensa: »Kiitetty olkoon tämä 'jääräpäisyys', sillä se on Suomen kansan pelastus! Korkeammalla henkisellä tasolla se on sama asia kuin kansan kukistumaton moraalinen kunto.» Paavolainen lisää ironisen loppukaneetin: »Myös Luther sanoi kerran: tässä seison, »ja hänen Jumalansa auttoi hänet ahdingon yli». (SY 1946 II 807–808)

²⁵⁵ Paavolaisen mukaan (SY 1946 II 1.3.1944, 803) Neuvostoliiton radio ilmoitti rauhanehdot yöllä, Tukholman radio aamulla. Suomen radiossa rauhanehdot ilmoitetaan myöhäislähetyksessä Svinhufvudin muistoksi järjestetyn surumusiikkirapsodian jälkeen.

²⁵⁶ Piet Mondrian (1872–1944) itse asiassa kuoli jo kuukautta aiemmin: 1. helmikuuta 1944.

Paavolainen kritisoi kansakunnan vaipumista sotaisaan fatalismiin rauhanehtojen tultua julki. Viikon päästä yliopiston juhlasalin pommituksesta hän muistuttaa sen hetkisen tilanteen uhanalaisuudesta, viittaamalla Väinö Aaltosen marmorireliefiä *Vapaus seppelöi nuoruuden* (1940) kohdanneella tuholla: ”Väinö Aaltonen täyttää 50 vuotta. Hänen viimeinen suuri monumentaalityönsä »Vapaus seppelöi nuoruuden» makaa palaneena torsona *Alma Materin* raunioissa ...” (SY 1946 II 8.3.1944, 811)

Paavolaisen viittaus Aaltosen reliefin tuhoutumisesta on symbolinen varoitus uusklassismin ideologian edustajille. Neuvostoliiton aselepoehtojen julkistaminen vaatii Paavolaisen mukaan pikaista poliittista suunnanvaihtoa tai edessä on samanlainen kohtalo kuin Aaltosen patsaalla. Oli lakattava vetoamasta menneisyyden tarinoihin ja myytteihin ja katsottava poliittista tilannetta nykyisyyden näkökulmasta ottaen huomioon viimeisimmät valtasuhteiden muutokset. Tärkeää tämän argumentin käsittämiseksi on kiinnittää huomiota Väinö Aaltosen (1894–1966) taiteilijauran kehitykseen.

Aaltonen, joka nuoruudessaan oli suuntautunut ekspressionismiin, art decoon ja kubismiin, kääntyi 1930-luvun jälkeen klassisoivaan realismiin, jossa oli mukana monumentaalisuutta ja isänmaallis-herooista paatosta. Paavolainen tuntuu siis vihjaavan, että 1930-luvun ahdas poliittinen ilmapiiri vaikutti myös taiteilijoiden tyyliin. Riikonen (1998, 233–245) on keskittynyt artikkelissaan *Uusklassista ideologiaa Suomessa 1940-luvulla* Aaltosen marmorireliefin sisältämään uusklassistiseen ideologiaan, joka ilmenee myös vahvasti Linkomiehen klassis-konservatiivisessa reliefin paljastustilaisuuden puheessa 1940.²⁵⁷ Aaltosen reliefi edustaa ”helleeniihanteiden kristallisoitumista” (Riikonen 1998, 234–235). Reliefin analysoinnissa Riikonen nojaa pitkälti Liisa Lindgrenin teokseen *Elävä muoto. Traditio ja modernisuus 1940- ja 1950-luvun suomalaisessa kuvanveistossa* (1996). Lindgren korostaa Aaltosen reliefin kuvatilaa plastillista sommittelua, jossa yhtenäinen kuvataso sekä äärimmäisen pelkistetty, velvoittava ele, toimivat kansallisena narratiivina tulkien historiallista tilannetta, välirauhan aikaa (Riikonen 1998, 234). Lindgrenin mukaan tämä nationalismiin ja klassismin yhdistyminen näkyi Aaltosen ”terveitä” suomalaisia rotupiirteitä muotoilevassa veistostaiteessa, jossa on selviä yhtymäkohtia

²⁵⁷ Linkomiehen puhe julkaistiin *Uudessa Suomessa* 5.9.1940 otsikolla ”Helleeninen ja roomalainen ihmisihanne”.

kansallissosialistiseen estetiikkaan (Riikonen 1998, 237).²⁵⁸ Riikonen nostaa artikkelissaan esille kolme keskeistä suomalaista uusklassistisen ideologian edustajaa: V. A. Koskenniemen, Edwin Linkomiehen ja Eino Kailaan.²⁵⁹ Pääministeri Linkomies tunsi voimakasta kiinnostusta monumentteihin ja patsaisiin. Hän oli suosittu puhuja sankaripatsaiden paljastustilaisuuksissa, jossa hän korosti sankarivainajien muistoa. Linkomiehen tultua tuomituksi sotasyylisyydestä hän kirjoitti vankilassa muistelmateoksen *Vaikea aika*, joka julkaistiin postuumisti vuonna 1970. Riikosen mukaan (1998, 238–243) teoksen keskeiset piirteet ovat yleinen konservatiivisuus, roomalainen *humanitas*-ajattelu,²⁶⁰ vankka moraalinen ja moralismi, taloudellisten piirien vallan vieroksunta, opportunististen poliitikkojen kritisointi, julkisen elämän käsittely henkilökohtaisen sijaan ja kreikkalaisen tragedian idea vääjäämättömästä kohtalosta (vrt. Hegelin teleologinen historiakäsitys). Nämä Linkomiehen muistelmien ominaispiirteet sopivat mielestäni erinomaisesti kuvaamaan uusklassistisia henkilöitä, joita vastaan Paavolainen teoksessaan hyökkää. Uusklassisuus voidaan tulkita Sartren klassisuuden tulkinnan tavoin eräänlaiseksi ”ajattomuuden diktatuuriksi”, jossa nykyisyys on samaa kuin ikuisuus:

Klassisuus ilmenee silloin, kun jokin yhteiskunta on muodostunut suhteellisen kiinteäksi ja kun se elää täydellisesti oman pysyvyytensä myytin vallassa, toisin sanoen silloin, kun nykyisyys ja ikuisuus, historiallisuus ja traditionalismi ovat sille yksi ja sama; [...] (Sartre 1976, 87)

Uusklassismin edustajat pyrkivätkin poistamaan ajan väistämättömän temporaalisuuden esittämällä vuosisatojen takaisia analogioita, joilla ei ole mitään tekemistä elävän nykyisyyden kanssa. Juuri tämän vuoksi Hegel saattoikin sanoa, ettei historiasta ehkä opitakaan mitään; se saattaa jopa estää meitä näkemästä nykyisyyden alituisen muuttuvaa muotoa.

²⁵⁸ Lindgrenin mukaan Suomessa oli myös muitakin kansallissosialistisia virikkeitä saaneita, kuten kuvanveistäjä Kalervo Kallio (1909–1969) ja taidehistorioitsija Ludvig Wennervirta (1882–1959).

²⁵⁹ Nämä kolme henkilöä esiintyvät myös Paavolaisen teoksessa kriittisessä valossa. Puhtaimmin isänmaallis-konservatiivista suuntaa Paavolaiselle edustaa V. A. Koskenniemi.

²⁶⁰ Samantapaista *humanitas*-ajattelua kuin Cicerolla, joka korosti isänmaan menestyksen tärkeyttä ja syvää kiintymystä perhettään kohtaan.

Johann Joachim Winckelmannin edustama uusklassismi²⁶¹ saapui Suomeen Henrik Gabriel Porthanin aloittamilla klassisen arkeologian luennoilla (1796–97 & 1801). Saarelan mukaan (1986, 190) Porthania voidaankin pitää ensimmäisenä uusklassismin virallisena julkituojana Suomessa, jonka luennot määrivät pitkälti kansallisen taiteen esikuvia.²⁶² Porthanin mukaan antiikin taideteokset sopivat esikuviksi omalle ajalleen. Keskiajan taiteen hän halusi luennollaan sivuuttaa. Taiteen ja hyvän maun esikuvat oli haettava välttämättä antiikista.²⁶³ Sven Rinmanin mukaan Porthanin uusklassismin ihanteet kulkivat kansallisen kulttuurin luomisprosessin kanssa käsi kädessä. Klassillinen sivistyksen laajuus suomalaisessa isänmaallisuudessa saikin sellaisen laajuuden, jolle ei löydy vastinetta muualta. Ensimmäiseksi suomalaiseksi taiteilijaksi kutsuttu Erik Cainberg saikin tehtäväkseen reliefisarjan, jonka tuli esittää valistuksen ja tieteiden etenemistä Suomessa (Upplysningens och Wetenskapernas fortgång i Finland).²⁶⁴ Cainbergin toteuttama reliefisarjassa sai ensi kerran suomalaisten mytologia ja historia kuvallisen ilmauksensa. Cainberg toteutti reliefisarjassaan²⁶⁵ kansalliset aiheet kansainvälisen uusklassismin tyyli-ihanteiden mukaisesti. Cainberg siis toteutti Porthanin asettaman ajatussuunnan: kansallinen kulki käsi kädessä klassismin ihanteiden kanssa.

Uusklassismin edustajat muistuttavat Benjaminin *Historian enkeliä*, joka on kääntänyt selkensä menneisyyden puoleen ja katsoo jalkojen juureen kasaantuvia raunioita ”edistyksen myrskyn” kuljettaessa sitä selkä edellä kohti tulevaisuutta. Benjaminin vertaus käsittelee klassisen historiakuvan rappiota (historismi), joka näkee

²⁶¹ Winckelmannin teokset *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (1755) ja *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764) olivat uusklassisen suuntauksen tärkeimmät teokset. Jälkimmäistä Porthan piti parhaimpana antiikin taidetta esittelevänä yleisesityksenä, vaikka suhtautuikin siihen osaksi kriittisesti (Saarela 1986, 187).

²⁶² Luentojen ensimmäinen osa käsitteli laajasti taidehistoriaa winckelmannilaisesta eli uusklassisesta perspektiivistä (Saarela 1986, 187). 1800-luvun alkupuolen Suomessa kuvataiteen harrastus rajoittui käytännön elämää lähellä oleviin muotokuva- ja kirkkomaalaukseen.

²⁶³ Antiikin Kreikassa kaikki kuvataidelajit saavuttivat täydellisyytensä. Kreikkalaisen veistotaiteen tärkeimmät ominaisuudet olivat ideaalisuus ja yleisyys. Porthanin mukaan antiikista voitiin löytää täydellisen ja ikuisen kauneuden periaatteet. Porthan käsitteli luennollaan myös kuvattavaksi sopivia aiheita. Hänen mukaansa suuret taiteilijat eivät koskaan alennu kuvaamaan vähäpätöisiä ja alhaisia aiheita, kuten hollantilaiset maalarit kuvatessaan talonpoikia ja kapakoita. Heidän tuli kuvata korkeita ja kiinnostavia aiheita, jotka miellyttävät silmän ohella ymmärrystä.

²⁶⁴ Reliefisarjan aiheen oli ehdottanut akatemian professori Frans Michael Franzén ja sen sijoituspaikaksi valittiin Turun akatemian uudisrakennus (Saarela 1986, 192–193).

²⁶⁵ Reliefisarja sisältää viisi osaa, jotka ovat Frans Michael Franzénin ideoimia: Väinämöisen soitto (pakanuuden kulta-aika), Piispa Henrik (kristillisyyden saapuminen), uskonpuhdistus, Turun Akatemian perustaminen ja Aleksanteri I:n vierailu. Viidennen reliefin alkuperäissuunnitelman, Kustaa III:n aikakausi, Johan Fredrik Wallenius korvasi itään suuntautuvan uskollisuuden ilmaisulla (Saarela 1986, 194–198).

historian *kronologisena jatkumoiden edistyksenä*, eikä tunnusta historiassa tapahtuvia *katkoksia*:

Kleellä on maalaus, jonka nimi on ”Angelus Novus”. Se esittää enkeliä, joka näyttää siltä kuin aikoi etäännyä jostakin, jota se tuijottaa. Sen silmät on avattu ammolleen, sen suu on auki ja siivet levitetty. Historian enkelin täytyy näyttää juuri tällaiselta. Se on kääntänyt kasvonsa menneisyyteen. Siinä missä tapahtumien ketju näyttäytyy *meidän* silmiemme edessä, siinä *se* näkee yhden ainoan katastrofin, joka lakkaamatta kasaa raunioita raunioiden päälle ja paiskaa ne sen jalkojen juureen. Se tahtoi toki jäädä, herättää kuolleet ja kerätä yhteen sen, mikä on lyöty palasiksi. Mutta paratiisista päin puhaltaa myrsky, joka on tarttunut sen siipiin ja joka on niin voimakas, että enkeli ei voi niitä enää sulkea. Tämä myrsky kuljettaa sitä vastustamattomasti tulevaisuuteen, jolle se on kääntänyt selkensä, samalla kun rauniokasat sen edessä kasvavat taivaaseen asti. Se, mitä me nimitämme edistykseksi, on *tämä* myrsky. (Benjamin 1989, 182)

Uusklassismin edustajien eksistentiaalinen petos liittyy nykyisyyden ontologian sivuuttamiseen.²⁶⁶ Paavolainen vaatii päiväkirjassaan taiteilijoilta sodan kuvaamista realistisesti nykyisyydestä käsin, ilman herooista paatosta sankaruudesta ja itseuhrista. Benjaminin historian enkeliä voidaan tulkita myös toisella tavalla: tämän tutkielman aloittaneessa kuvassa (KUVA I) valokuvaaja eli Paavolainen, asettuu historian enkelin rooliin, ikuistaen hetken. Aivan kuten Benjaminin historian enkeli, Paavolainen kulkee kuvassa selkä edellä tulevaisuuteen syöksyveneen ylittäessä Syväriä. Paavolainen muistuttaakin Ilona Reinersin vaihtoehtoista tulkintaa (2001, 257–258) historian enkelistä intellektuellina, joka ei voi muuttaa tai kääntää tapahtumien kulkua, vaan vain *muistaa* ja *katsoa taaksepäin*. Reinersin mukaan historian enkelin todellinen voima on tässä hiljaisessa muistamisessa. Hän muistaa niitä, jotka ovat lyötyjä. Paavolaisen *Synkässä yksinpuhelussa* ei kuitenkaan ole kysymys ”hiljaisesta muistamisesta”, vaan asioiden julkiseksi tekemisestä, niiden esille asettamisesta ja epäkohtien kritisoimisesta. Paavolaisen kritiikki suomalaisia akateemikkoja ja klassisen koulutuksen saaneita poliitikkoja kohtaan tiivistyy hänen käyttämäänsä käsitteeseen ”*raunioiden romantiikka*”.

²⁶⁶ Graeme Gillochin teoksen *Myth and Metropolis. Walter Benjamin and the City* (1996, 107) mukaan Benjaminin historismikritiikki tiivistyy kolmeksi myyttiksi (teoksesta Peltonen 1999, 145):

1. Myytti historian (merkityksessä menneisyys) ehjyydestä ja muuttumattomuudesta
2. Myytti historiallisesta empatiasta tiedostamisen menetelmänä
3. Myytti historiallisesta edistyksestä tapahtumien ehjänä jatkumona

Paavolaisen mukaan se on länsimaisen rappeutuvan kulttuurin tunnuskuva: kulttuurista on tullut säilyttävää ja menneisyyden muistoja varjelevaa. Se on kääntänyt kasvonsa menneisyyteen, eikä se pyri synnyttämään uutta ja elinvoimaista kulttuuria. Suomen poliittis-kulttuurisen eliitin menneisyyteen kääntyminen ja teleologinen käsitys kansakunnasta kehittyvänä organismina esti heitä havainnoimasta nykyajan problematiikkaa. Heidän historia- ja kulttuurikäsitteensä oli auttamatta vanhentunut. He halusivat nähdä historian kehityksessä kytköksiä, mutta eivät tunnustaneet katkoksen mahdollisuutta.

Linkomies, Kaila ja Koskenniemi²⁶⁷ muiden akateemikkojen ohella pyrkivät hakemaan nykyisyyden tapahtumiin selitysmalleja antiikista asti: niin Thermopylain taistelu kuin Odysseuksen harharetketkin toimivat retorisisina allegorioina uhrautumismielialan legitimoimiseksi. Paavolainen kiinnitti tähän raunioiden romantiikan sisältämään moderniin kuolemanpalvelontaan huomionsa 25.5.1943 kirjatessa päiväkirjamerkinnässään kirjoittaessaan Rooseveltin erikoislähettilään Daviesin Moskovan matkan esityksestä, jonka mukaisesti Stalingrad säilytettäisiin rauniokaupunkina:

²⁶⁷ V. A. Koskenniemi (1885–1962) tunnettiin lempinimellä ”valkoisen Suomen hovirunoilija”. Paavolaisen kirjallinen työ on pitkälti vastareaktio Koskenniemen runoudelle ja proosalle, jonka ihailija Paavolainen nuoruudessaan oli ennen kääntymistä tulenkantajien elämänhurman täyteiseen romantiikkaan. Paavolaisen 1930-luvun matkakirjat ovat tulkittavissa vastakirjoiksi Koskenniemen vastaaville. Kummatkin ajattelijoista olivat äärimmäisen kiinnostuneita fasisin Italian ja kansallissosialistisen Saksan olemuksesta, mutta tulkitsivat näkemänsä varsin erilaisin näkemyksin. Koskenniemi, joka oli hegeliläisen teleologian ja spengleriläisen organistisen historian käsityksien valloissa, tulkitsi aikansa Italiaa ja Saksaa aikaisempien imperiumien jatkeina. Hänen tulkintansa pyrkivät herättämään eloon kuolleiden runoilijoiden säkeet ja taiteilijoiden mestarinäytteet nykyisyydessä. Koskenniemen analogiat ovatkin usein äärimmäisen anakronistisia.

Koskenniemi matkusti vuonna 1936 Saksaan luennoimaan Itä-Euroopan tutkimusseuran kutsumana. Matkaltaan Koskenniemi kirjoitti matkakuvauksen *Havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta*, jossa hän kuvaa Saksan poliittista tilannetta ja muita kohtaamiaan ilmiöitä. Kirjoituksista välittyy myös Koskenniemen kansallissosialismia ja fasismia kohtaan tuntema sympatia (ks. Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan 1939), sillä ne aatteina kohtasivat hänen nationalistisen ja konservatiivisen maailmankatsomuksensa. Spenglerin *Länsimaiden perikato* vaikutti vahvasti Koskenniemen ajatteluun: hän uskoi länsimaisen kulttuurin olevan vaarassa romahtaa muun muassa liiallisen vapauden ja demokratian seurauksena. Liiallinen vapaus taiteessa (modernismi) oli Koskenniemelle länsimaisen kulttuurin sairauden merkki. Paavolainen puolestaan näkee historiassa piilevän katkoksen. Hän analysoi fasisista Italiaa ja Saksaa niiden omilla ehdoillaan. Sikäli hänen kirjallinen tuotanto muistuttaa monesti taidemaalarin työtä, joka työnsä aluksi läiskii siveltimellä kankaalle ja pohtii, mitä jäljet kankaassa hänelle ehdottavat.

Koskenniemen keskeiset matkateokset on koottu hänen *Koottujen teoksiensa* viidenteen niteeseen. Näitä ovat *Kevätilta Quartier Latinissa* (1912), *Runon kaupunkeja* (1914), *Suvipäiviä Hellaassa* (1927), *Symphonia Europaea A. D. 1931* (1931), *Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan* (1939), *Havaintoja Kolmannesta valtakunnasta* (1937), *Tuntureita ja rajamiehiä* (1937) sekä kokoelma *Matkakuvauksia kokoelmien ulkopuolelta* (1946–1954).

Tyypillistä nykyaikaa: ennen rakennettiin, nyt »säilytetään» kuoleman ja sankaruuden muistomerkkejä. Taas tuota modernia kuolemanpalvelontaa. (Samaan tapaanhan meillä muuten on ehdotettu esimerkiksi Viipurin tuomiokirkon ja Muolaan kirkon raunioiden säilyttämistä sellaisinaan.) (SY 1946 II 25.5.1943, 601)

Paavolainen politisoi päiväkirjassaan myös suomalaisten ja saksalaisten suunnitelmia voiton muistomerkkejä. Vuoden 1942 alussa Paavolainen saa kuulla Haaviolta, että Aunuksen valtausta ruvetaan siirtämään jo »historiaan» muistojulkaisun ja Salmin sankarihautoille rakenteilla olevan muistomerkin muodossa. Paavolainen kommentoi päiväkirjaansa tapauksen johdosta:

Salmiin on näet heimosotien veljeshaudan viereen haudattu myös tässä sodassa Aunuksen rintamalla kaatuneita. Paikasta lienee tarkoitus muodostaa oikea Suur-Suomi-aatteen pyhättö. Ideana on graniittiseen seinämään kiinnitetty, suurista pronssilevyistä muodostettu »kirja», jonka saranoissa liikutettaville »lehdille» kaatuneitten nimet on piirretty. (SY 1946 I 3.1.1942, 296–297)

Tuija Parvikon mukaan (2008a, 259) monumenttien pystyttäminen voi merkitä kahta seikkaa: *hiljaisuuden aikaa* ja *unohdettujen vähemmistöjen alituista esiin nostamista*. Ensin mainitussa keskustelu lopetetaan ja tulkinnat tapahtumista ja ihmisistä saavat kanonisen luonteen. *Muistelu* (remembering) ja *arvioiminen* (judging) korvataan muodollisilla ja rituaalisilla vuosipäiväjuhlinnoilla. Uusien monumenttien rakentaminen puolestaan viittaa alituiseen tarpeeseen rakentaa uusia monumentteja sorretuille ja unohdetuille vähemmistöille. Salmin sankarihautoille rakenteilla olevan muistomerkin tarkoitus on Paavolaisen mukaan toimia ”Suomi-aatteen pyhättönä”. Se pyhittäisi suomalaisten heimosoturien uhrauksen. Kaatuneiden heimosoturien viereen on haudattu myös jatkosodan Aunuksen rintamalla menehtyneitä sotilaita. Tämä puolestaan viittaa tapaan tulkita heimosodat Karjalan vapauttamisen historiallisena jatkumona, jossa jokaisen heimoretikunnan motiivit nähdään jakamattomana ykseytenä (Suur-Suomen luomisyriytsinä), eikä esimerkiksi seikkailunhaluisina retkinä itärajan taakse. Muistomerkiksi kaavailtu kirja, jonka lehdille kaatuneitten nimet piirretään, toimii AKS:läisen Suur-Suomi-unelman uhrikirjana, joka pyrkii muistuttamaan uusia jäseniään kiitollisuuden velasta *unohdetuille* ”esi-isilleen”.

Aunuksen valtauksen yhteydessä Paavolainen kritisoi myös yksittäisten taistelujen nopeaa ikuistamista historiateoksiksi. Etenkin se volyyymi, jolla jatkosodan taistelut aiotaan siirtää osaksi yleistä suomalaista historiaa, ihmetyttää Paavolaista.²⁶⁸ Tammikuussa 1941 Paavolainen saa tehtäväkseen toimittaa yhdessä Haavion kanssa *Taistelu Aunuksesta* -teoksen, joka kuvaisi herooisesti kenraali Paavo Talvelan johtamaa Aunuksen valtausta. Esitellessään Haavion kanssa valmiin *Taistelu Aunuksesta* -teoksen kenraali Paavo Talvelalle ja majuri Pauli Huhtalalle Paavolainen ihmettelee suomalaisen sotakirjallisuuden vankkaa suosiota, vaikka talvisodasta ei ole kuin muutama vuosi:

Herra varjeltoon – kuinka monta kirjaa tästä sodasta oikein aiotaankaan tehdä!
Jokaiselta kustantajalta näkyy olevan tulossa tukuttain teoksia; lisäksi on suunnitteilla mitä mielikuvituksellisimpia eri poppoiden muistojulkaisuja. Ja kuitenkin sanottiin Suomen kansan jo talvisodan jälkeen olleen kyllästyneen kaikkeen sotakirjallisuuteen. (SY 1946 I 3.2.1942, 303)

Neljä kuukautta myöhemmin Paavolaisen ylistäessä Gunnar Johanssonin ja Gummeruksen TK-kirjoituksia Syvärin taisteluista hän viittaa ironisesti sensuroinnin kieltämään *Taistelu Aunuksesta* -teokseensa: ”Aunuksen valloituksen historia ei siis olekaan vielä valmis, vaan näkyy vaativan uusia lukuja ...” (SY 1946 I 29.4.1942, 328) Paavolainen työskenteli intensiivisesti teoksen parissa tammikuusta huhtikuuhun, josta johtuen hänen päiväkirjanpitonsa keskeytyi lähes kuukaudeksi (7.2.–3.4.1942). Hän yrittää saada teosta julkaistuksi, mutta Päämajan sensuurin päällikkö majuri Patoharju torjuu pyynnön. Patoharjun mukaan teos sisältää sotatoimien kuvausta vanhojen rajojen ulkopuolella, eikä sellaisia voida esittää julkisesti Yhdysvaltojen sotajulistuksen pelossa (SY 1946 I 19.2.1942, 304). Paavolainen kuitenkin katsoo, että teoksen julkaisematta jättämisessä on piilotettu poliittinen kärki. Hän kritisoi Päämajan sensuuriosaston sotaherroja politisoimalla teoksen. Paavolaisen mukaan teoksen julkaisu kiillottaisi kenraali Paavo Talvelan kuvaa Aunuksen operaation päällikkönä ja vahvistaisi hänen asemaansa Marskin mahdollisena seuraajana:

²⁶⁸ *Synkän yksinpuhelun* toiseen painokseen (VT IV 1960 5.2.1942) Paavolainen on tehnyt lisäyksen, jossa hän kutsuu itseään *Taistelu Aunuksen* -teoksen toimitustyön vuoksi »historiankirjoittajaksi».

Siitäkin on näet pikku hiljaa muodostumassa eräs sotaherrojemme keskinäisten juonittelujen ja valtataisteluiden riitakapula. Nämä intrigit näyttävät ulottuvan jopa kysymykseen Sotamarsalkan mahdollisesta seuraajasta armeijan ylipäällikkönä. Kyseessä olisivat tällöin lähinnä Heinrich ja Talvela. Tietävästi ovat Heinrichsin puolella Marskin ympärille ryhmittynyt vanhempi »hieno» upseeripolvi ja upseeriston ruotsinkielinen osa, Talvelan puolella taas nuoret ja mieslukuisemmat AKS:läisen hengen läpitunkemat upseerit. [...] Perin tympeä tämä »korkeampi» intrigiipiiri, johon on tullut vedetyksi. Haluaisin päästä irti koko kirjasta. (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 305)

Paavolainen osoittaa useaan otteeseen teoksen toimittamisessa kyllästymisen merkkejä ja väsy lopulta poliittisten intrigiipiirin juonitteluihin, jotka ovat ottaneet teoksen riitakapulakseen valtataisteluissaan:

Nämä intrigit näyttävät ulottuvan jopa kysymykseen Sotamarsalkan mahdollisesta seuraajasta armeijan ylipäällikkönä. Kyseessä olisivat tällöin lähinnä Heinrichs ja Talvela. Tietävästi ovat Heinrichsin puolella Marskin ympärille ryhmittynyt vanhempi »hieno» upseeripolvi ja upseeriston ruotsinkielinen osa, Talvelan puolella taas nuoret ja mieslukuisemmat AKS:läisen hengen läpitunkemat upseerit. Heinrichsilla ei kuitenkaan ole ympärillään samanlaista sotasankarin sädekehää kuin Talvelalla, nimenomaan Aunuksen operaation ansiosta. Meidän teoksemme huomioisi juuri viimeainittua tekoa, jonka Talvela suoritti VI AK:n päällikkönä. Mutta Heinrichs on ollut koko Karjalan Armeijan päällikkö; hän onkin kuulemma nyt tilannut Håkan Mörneltä sen historiikin. – Perin tympeä tämä »korkeampi» intrigiipiiri, johon olen tullut vedetyksi. Haluaisin päästä irti koko kirjasta. (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 305)

Paavolaisen julkaisematta jääneet tekstit esipuheen lisäksi ovat *Kollaa 1941*, *Aunus harmaasilmä*, *Tuntematon Vepsä*, *Taistelu melskeen tauottua* ja *Syvärin virsi*.²⁶⁹ Näissä

²⁶⁹ *Kollaa 1941* -maisemakuvausteksti on kirjoitettu todennäköisesti syksyllä 1941. Paavolainen kävi tutustumassa Kollaan taistelumaastoihin 2.8. ja 5.8.1941. *Aunus Harmaasilmä* -kirjoitus julkaistiin HS 3.12.1942, Karjala-lehdessä 5.12.1941 ja Suomen Sosialidemokraatin joululiitteessä 1941. Tammikuun alussa 1942 Paavolainen kirjoitti TK-kirjoituksen »Välähdyksiä Aunuksesta», joka on lähes samankaltainen kuin *Aunus Harmaasilmä* -artikkeli. *Tuntematon Vepsä* -artikkeli on päivätty 17.11.1941. Artikkelin julkaistiin Suomen Kuvalehdessä 50/1941, 13.12.1941. *Taistelujen melskeen tauottua* -artikkeli on päivätty 10.12.1941. Artikkelin julkaistiin Uudessa Suomessa 24.12.1941 nimellä »Taistelun melskeen tauottua». *Syvärin virsi* -artikkeli julkaistiin Suomen Kuvalehdessä n:o 51–52/1941, 18.12.1941. (ks. Paavolainen 1942/2011; teoksen toimittanut Helena Pilke)

TK-kirjoituksissa, jotka ovat lyyrisiä maisemakuvauksia, Paavolainen pyrkii kirjoittamaan analogioiden kautta, luomaan ”ajattelevan maiseman” (tarkemmin ks. kpl 3.1.3.). Samalla hän kuitenkin kirjoittaa päiväkirjaansa TK-tekstien koristeellisen ja »runollisen» tyylin edustavan hänelle nykyään ”koristeellista törkyä”:

Nykyisin taas niin ylettömästi viljelemäni koristeellinen ja »runollinen» tyyli (jota niin syvästi inhoan taisteltuani itseni viime vuosina siitä irti) olisi sekin silloin paikallaan. Herra Jumala – kirjoittaa moista koristeellista törkyä keskellä sotaa, jolloin miehiä kuolee joka päivä! Inhoittavaa, inhoittavaa. Tulevaisuus peloittaa. Millä päästä irti tästä suosta, johon asemani propagandamiehenä on minut syössyt? (SY 1946 I 19.11.1941, 271–272)

Verrattaessa Paavolaisen TK-tekstejä teoksen muiden kirjoittajien teksteihin ilmenee selvästi, että teoksen toimitusvastuun lähes yksin kantanut Paavolainen ei sorru muiden kirjoittajien ohella ²⁷⁰ suursuomalaiseen ylistykseen, vaikka teksteissä on mukana ryssittelyä ja suomalaisen sotilaan ylistystä.²⁷¹ Paavolainen näyttää TK-teksteissään myös kirjoittaneen rohkeasti ja kriittisesti Aunuksen unohdetusta asemasta Viaan keskittyvässä suomalaisuuden rakentamisessa (*Aunus Harmaasilmä* 1942/2011, 345–352).²⁷² Lisäksi hän katsoo vastoin AKS:läistä ideologiaa, ettei Vepsä kuulu Fenno-Skandiaan (*Tuntematon Vepsä* 1942/2011, 361) ja että sen lukuisat kommunismin kannattajat eivät suhtautuneet suomalaisiin ”vapauttajiin” erityisen positiivisesti, koska uskoivat venäläisten vielä palaavan (*Tuntematon Vepsä* 1942/2011, 365).²⁷³ TK-tekstissään *Aunus Harmaasilmä* Paavolainen pääsee lähimmäksi ajattelevan maiseman luomista, joka puisi lukijalle analogioiden kautta. Tekstissä Aunuksen rauhallinen ja

²⁷⁰ *Taistelu Aunuksesta* -teoksen kirjoittajakunta Paavolaisen ja Haavion lisäksi: Unto Varjonen, Pehr Lindholm, Olavi Liekoski, Tapio Hiisivaara, Matti Ollila, Gunnar Johansson, Sulo Kolkka, Yrjö Jylhä, Jouko Antero, Lorenz von Numers, Arvo Hovila, Enzo Sevón, Pentti Sorvali, Sakari Päläsi, majuri Pauli Huhtala. Esimerkiksi teoksen päättävä Yrjö Jylhän *Aunuksen marssi* -runo (päiväty 1.7.1941) kiteyttää Suur-Suomi-ajattelun heroisen eetoksen veren ja raudan hymniksi. Kuvaavaa ajankohdan ilmapiirille on, että VTL:n levittämä runo ilmestyi Suomessa noin 100 sanoma- ja viikko-lehdessä sekä rintamien kenttälehdessä (Paavolainen 1942/2011, 412–413).

²⁷¹ Nämä propagandatekstit kuitenkin erivät selvästi *Synkän yksinpuhelun* avoimesta kritiikistä. Ero päiväkirjaan myös paljastuu Paavolaisen käyttäessä TK-teksteissään yhdeksän kertaan ”ryssä” tai ”pensasryssä” -nimitystä (1942/2011, 82, 363, 3x 285, 387, 402, 2x 404) ja kutsuessaan venäläisten sortotoimia Vepsässä nimityksellä ”Bolševismin kurimukseksi” (1942/2011, 262). Lisäksi mukana on muutamin kohdin propagandaan kuuluvaa suomalaisen soturin kestävyuden ylistystä (1942, 2011, 81, poisto 362, 384).

²⁷² Paavolaisen kritiikki koskee Lönnrotin Kalevala-keräysmatkoja, jotka keskittyivät Paavolaisen mukaan pääosin Viaan, koska Aunuksesta ei löytynyt runonlaulajia tai heidän tulkitsemisekseen olisi tarvittu venäjänkieltä.

²⁷³ Nämä lauseet on Helena Pilkeen mukaan (Paavolainen 1942/2011) sensuuri poistanut käsikirjoituksesta.

leppoisa kyläelämä asettuu sodan vastakohtaksi. Paavolaisen (1942/2011, 346) Aunuksen talojen kuvaus vertautuu diplomatiaan, yhteisöllisyyteen ja rauhaan:

[...] ne puristuvat kapeille kannaksille ja niemekkeille vesien välissä tungoksesta hermostumatta, ahdingon takia riitaa rakentamatta! Talot tallovat hieman toistensa varpaille, mutta hymyilevät ymmärtäväisesti pitkine, kapeine ja korkealla sijaitsevine ikkunariveineen: Kyllä sopu tilaa antaa! Yhtä säyseinä ja fatalistisina tapaavat ne myös kohtalonsa. [...] Aunukselainen kylä ei taistele, vaan se oleilee. Sitä ei enää aikoihin ole hallinnut miehen taistelumieli, vaan vanhuksen viisaus. Se on laiska ja veretön vanhuudesta ja viisaudesta. (Paavolainen 1942/2011, 346)

Salmin sankarihaudoille rakenteilla olevan muistomerkin lisäksi Paavolainen ihmettelee kansallissosialistien suunnittelemaa massiivisia muistomerkkejä. Lukiessaan heinäkuussa 1943 korkeammalle saksalaiselle upseeristolle suunnattuna *Was uns bewegt* -lehteä Paavolainen ihmettelee arkkitehti-professorin Wilhelm Kreis'n luonnoksia »voiton muistomerkeiksi». Nämä ”saksalaisen arkkitehtuurin elefanttitautia sairastavat” luonnokset on tarkoitus rakentaa Norjan ja Neuvostoliiton taistelukentille:

Sekä korkeudessa että kivimassojen runsaudessa ideat suorastaan kilpailevat pyramidien kanssa. Pelkäänpä vain, että näistä selvää suuruudenhulluutta potevista muistomerkkiunelmista tuskin ainoakaan tulee toteutetuksi. (SY 1946 II 13.7.1943, 641)

Kansallissosialistisen pakanallisen estetiikan yleistymisen jatkosodan Suomen kristillisissä muistotilaisuuksissa huvittaa Paavolaista. Jokioisissa 17. toukokuuta 1943 pidetyssä valtakunnallisessa sankarivainajien muistojuhlissa pääministeri Linkolan pitäessä puheita Paavolaisen kriittinen katse suuntautuu Jokioisten juhlakentän takaiseen alttariin: ”Opissa ollaan käyty: Jokioisten juhlakentän takainen alttari jättiläisristeineen ja allegorinen »uhrisavujen» käyttö toi etsimättä mieleen kansallissosialistien lavastustempun.” (SY 1946 II 17.5.1943, 549) Kansallissosialistien pakanallisen estetiikan lisääntyvä käyttö luterilaisessa Suomessa saa Paavolaisen kirjoittamaan satiirisia huomiota tästä ”oudosta liitosta”. Paavolaisen mukaan vielä hämmästyttävämpää kuin tämä liitto on se, etteivät suomalaiset edes tajua sen ristiriitaisuutta, vaikka saksalaiset sotilaat suhtautuvat näihin kristillisiin tilaisuuksiin varsin ivallisen humoristisesti.

Saksalaisten suorittama venäläisten kulttuurimuistomerkkien tuhoaminen on Paavolaisen mukaan seurausta sodan käsittämisestä ”ristiretkimäiseksi” länsimaisten arvojen puolustukseksi. Lukiessaan Päämajassa ”sinisistä” (VTL:n sanomalehtikatsauksesta)²⁷⁴ Pravdan kirjoitusta saksalaisten tuhoamista venäläisistä kulttuurimuistomerkeistä, Paavolainen ihmettelee marsalkka von Reichenauin päiväkäskyä, jonka mukaan ”itämaisilla kulttuurisilla eikä historiallisilla arvoilla ole mitään merkitystä”: ”Ivallisesti hymähtäen muistan meikäläisten »valistuneidenkin» ihmisten ainaiset kysymykset: Onko bolševikeilla yleensä mitään kulttuuria? Eikö se ole vain propagandaa ...?” (SY 1946 I 5.11.1942, 471)

3.1.3. Ajatteleva maisema – Korpimetsän, järvien ja merien sekä pyhän maan metaforiikkaa

Ja juuri se seikka, että koko ajan etsin ja hapuilen tätä totuutta ja että kaikki vaikutelmat ja havainnot ovat vain kuin suoraa jatkoa Venäjän-matkani kokemuksille, aiheuttaa, että olen kurkkua myöten täynnä inhoa TK-propagandan pintapuolisuutta ja asiantuntemattomuutta kohtaan. Mutta kun en saa kirjoittaa ajatuksiani, turvaudun maisemamaalauksiin – luon a j a t t e l e v a n m a i s e m a n ... Miten mieletöntä muuten on ollut kuvitellaakaan, että vuoden 1939 kokemukset ja elämykset voisi jättää käyttämättä! Minä e n v o i niistä loputtomiin vaieta. Mutta kuinka kauan kestän tämän kerran varmasti tulevan ajankohdan odotusta? Sen on joskus tultava, se on varmaa. T o t u u d e n o n j o s k u s p ä ä s t ä v ä u l o s – kun maailmantilanne rauhoittuu, ja järki taas saa puhua.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* – Podporožessa, suom. Koskenala²⁷⁵ (SY 1946 I 10.11.1941, 257–258)

Paavolaisen *Synkän yksinpuhelun* maisemakuvaus on lyyristä harmoniakuvausta, jonka juuret ovat hyvin lähellä panteistisen olevaisyhteyden ideaa (ks. Itkonen 2009, 64). Paavolainen korostaa luontokuvauksissaan luonnon universaaliutta ja näkee sen

²⁷⁴ Paavolainen käyttää näistä VTL:n radio- ja sanomalehtikatsauksista nimitystä ”siniset”, koska suurin osa niistä on monistettu sinipunaisella värillä.

²⁷⁵ Suomalaiset nimesivät paikan Koskenalaksi. Tämä venäläiskielisten kaupunkien ja pitäjien uudelleen nimeäminen tuli muotiin suomalaisten vallattua jatkosodan offensiivissa Moskovan rauhansopimuksessa (12.3.1940) menetetyt alueet.

kansallisuusaatteiden repimän maailman pelastuksena. Toisen maailmansodan hermopaineen repimänä Paavolainen pakenee maisemaan saadakseen voimaa:

Omituisen raukea ja epätodellinen olo jatkuu. [...] Lähden jälleen pyörilemään – etsimään rauhaa ja voimaa suomalaisesta maisemasta, Mäntän vesien vihreänharmaasta tyyneydestä ja hämäläisten vaaranhuippujen jyrkyydestä. (SY 1946 I 26.6.1941, 116)

Keskusteltuaan Yrjö Jylhän kanssa Podporožessa (suom. Koskenala) 10. marraskuuta 1941 Neuvostoliiton olemuksesta ja omasta roolistaan jatkosodassa, Paavolainen pohtii omien TK-kirjoitustensa suhdetta päiväkirjaansa. Paavolainen näyttää vihjaavan, että hänen jatkosodan aikaisia TK-kirjoituksia tulisi lukea symbolisesti tai pikemminkin maiseman tunnelman mukaisesti. Suurin osa Paavolaisen vähälukuisista TK-teksteistä ovat maisemakuvauksia. *Synkkä yksinpuhelu* sisältää useita huomautuksia tästä ”ajattelevan maiseman” luomisesta propagandakirjoitusten sijaan:

En osaa valehdella – en osaa kirjoittaa TK-propagandaa. Siksi turvaudun taas »ajattelevaan maisemaan»... Salakavala, mutta henkisesti hirvittävän rasittava keino, jota koko ajan TK-miehenä olen viljellyt. (SY 1946 I 16.11.1941, 268)²⁷⁶

Maisemalla on Paavolaiseen terapeuttinen ja rauhoittava vaikutus. Paavolaisen suhde suomalaisen maisemakirjallisuuden linjaan on poleeminen. Yleisen linjan mukaisesti luonto vapauttaa teoksen protagonistin eksistentiaalisista mietteistä ja subjektikeskeisyydestä tuntemaan itsensä ja ongelmansa vain pieneksi osaksi maailmaa.²⁷⁷ Havukka-ahon ajattelijat rakastavat suomalaista metsää ja ryteikköä, joka vapauttaa heidät sivistyksestä ja modernisaatiosta. Homi K. Bhabha on teoksessaan *Nation and Narration* (1990, 295) huomauttanut, että toistuva maiseman metafora on kansallisen identiteetin sielunmaisema. Tämä näkyy etenkin suomalaisessa kirjallisuuden ja maalaustaiteen vahvasta sidonnaisuudesta kansankuvaukseen.

²⁷⁶ Päivämäärämerkintä 16.11.1941 on poistettu teoksen toisesta painoksesta (VT IV).

²⁷⁷ Myös Arvo Turtiainen kirjoittaa vankilapäiväkirjassaan maiseman lohdullisesta ja terapeuttisesta vaikutuksesta. Turtiainen katsoo, että ”maisema on hyvä, mutta siinä tapahtuvat asiat eivät aina”. Turtiaisen mukaan tiedemiesten ja viljelijöiden yhteisenä päämääränä on rikkaruohon vallan kukistaminen (1944/66, 94, 12.6.1942).

Paavolainen maisemakuvaus suosii laajoja panoraamoja sekä avointa horisonttia. Päiväkirjansa ensimmäisessä osassa Paavolainen joutuu komentonsa vuoksi viettämään pitkiä aikoja synkässä ja tiheässä karjalaisessa korpimaisemassa. Hän katsoo sen kahlitsevan ajatteluaan: ”Kirotuinta on kuitenkin se, että ryteikkö täällä pyrkii peittämään myös h e n k i s e t näköalat, ja että suurten tapahtumien tajun on vaikeata avartua ilman, taivaanrannan ja perspektiivien puuttuessa.” (SY 1946 I 7.8.1941, 172)

Etenemisvaiheessa Paavolainen pyrkii alituisen etsimään avoimia pintoja ja laajoja näkymiä, koska korpimetsä tuntuu nielevän kokonaisia joukko-osastoja ja tekee sodan kulun seuraamisesta mahdotonta. Tämän vuoksi hän kävelee säännöllisesti hautausmailla ja tervehtii jokaista järvimaisemaa innolla. Paavolaisen tuotannossa meri edustaa kansallisaatteiden repimän maailman puolueetonta aluetta, *ei-kenenkään-maata*,²⁷⁸ jossa yksilö pystyy rauhoittumaan ja pohtimaan maailmanpoliittista tilannetta laajemmasta perspektiivistä. *Eurooppalaisessa Odyssiassa* Paavolaisen matkustaessa Istanbuliin venäläisellä Taškent-laivalla hän kuvaa meren rauhoittavaa vaikutusta:

Poissa on kansojen ja rotujen valtava tungos kaikilla kansilla, poissa ovat valonheittäjät ja niiden suihkuissa hulmuavat punaiset liput, poissa keulasta perään saakka sijoitettujen kovaäänisten kiihkeät puheet ja pauhaava musiikki (SY 1946 I, 15–16).

Paavolainen hahmottaa ja vertaa Karjalan maisemia alituisesti kuvaamataiteisiin. Hänen vertauskohdat ovat laajoja hänen viitatessa laaja-alaisesti eri vuosisatojen niin suomalaisiin²⁷⁹ kuin maailmantaiteen mestareiden töihin.²⁸⁰ Paavolainen pyrkii

²⁷⁸ Paavolaisen huomautuksia merestä *ei-kenenkään-maana* löytyy SY:n aloituskappaleesta *Eurooppalainen odyssia*: ”Ilta Mustalla merellä. En jaksa ajatella, hirvittävä väsymys kaiken jälkeen. Meri on *ei-kenenkään-maana*.” (SY 1946 I, 15) ”Väsyyntä istuskelua työpöyhässä baarissa. Tämä laiva *ei-kenenkään-merellä* on iltayöstä jo täysin kuollut.” (SY 1946 I, 15).

²⁷⁹ Paavolaisen analysoidessa Matti Kurjensaaren kanssa karjalaista maisemaa ”palautuu keskustelumme Gallen-Kallelan nimi” (SY 1946 I 4.8.1941, 167). Etenemisvaiheen rajanylityksen päivänä (27.8.1941) Paavolainen tarkkailee rajakarjalaista arkkitehtuuria ja muistaa ne lapsuuden kirjoistaan sekä Gallen-Kallelan, Halosen, Järnefeltin, Blomstedtin ja Sparren maalauksista ja etsauksista. Rajakarjalan elämäntyö on myös innoittanut Eino Leinoa, Juhani Aho ja Sibeliusta (SY 1946 I 27.8.1941, 190).

²⁸⁰ Villi ja fantastinen korpimaasto muistuttaa John Bauerin satukuvitusta (SY 1946 I, 12.7.1941, 141). Pienet lumpeita kasvavat järvet ovat kuin Corot’n maalaus (SY 1946 27.7.1941, 160). Kollaani tuhattu maisema muistuttaa puolestaan erehtymättä Gustave Dorén synkkiä Danten helvetin kuvituksia (SY 1946 I 2.8.1941, 164). Matkustaessaan Syvärille Haavion ja Jylhän kanssa Paavolainen kuvaa maisemaa Roerichin muinaisuusmaisemana tai Mir Iskustva-ryhmän taiteena (SY 1946 I 28.9.1941, 219). Petroskoin tuhotussa kaupungissa Paavolainen vertaa ”sisuksensa oksentaneita taloja” Chiricon surrealistisiin maalauksiin (SY 1946 I 3.10.1941, 226). Kekšoin tšasouna on Paavolaisen ja Sven Grönvallin mielestä ”täyttää Levitania”.

ymmärtämään suomalaisen identiteetin ja etenkin taiteen edustajien sidonnaisuuden karjalaiseen maisemaan ja kulttuuriin. Gallen-Kallelan taulujen maisemat ja niiden figuurit tuntuvat heijastavan Itä-Karjalan todellisuutta parhaiten.²⁸¹ Paavolainen hakeutuu maisemakuvauksissaan hakemaan vertauskohtia nimenomaan karelianismista Lönnrotin ja Kalevalan kokoamisajan sijasta (ks. Riikonen 1995, 77–79). Paavolaisen kulkiessa Itä-Karjalassa hän tuntee liikkuvansa Martti Haavion tavoin ”Gallen-Kallelan taulujen ohi”.²⁸² Saapuessaan Kenjärevelle 6. syyskuuta 1942 Paavolainen ihmettelee Itä-Karjalan ”pysähtynyttä ajattomuutta”:

Miten harvinainen onkaan yleensä koko historian
käsite Itä-Karjalan pysähtyneelle ajattomuudelle.
Eihän näissä maisemissa ja näissä kylissä päällisin puolin katsoen juuri
mikään tunnu muuttuneen siitä ajasta lähtien, jolloin risti tuotiin näihin
erämaihin aina siihen aikaan saakka, jolloin se vaihdettiin sirppi-vasaraan ...
(SY 1946 I 6.9.1942, 429)

Vaikka eri maat ja maailmankatsomukselliset järjestelmät ovat hallinneet Itä-Karjalaa, eivät ne ole pystyneet modernisoimaan myyttien ja legendojen hallitsemaa kansanelämää. Paavolaisen matkustaessa toista kertaa Aunukseen hän pohtii matkansa aikana havaitsemaa kaikkien kulttuurikerroksien simultaania läsnäoloa: ”Miten merkillinen onkaan muuten tämä taival Aunuksesta Suomeen. Tuntuu kuin kävisi sen aikana läpi kaikki kulttuurikerrokset myyttien ja legendojen hämärästä alkaen.” (SY 1946 I 11.9.1942, 451)

Synkän yksinpuhelun päättävä kappale *Kesä Keuruulla 1946* on panteistinen ylistyslaulu Suomen luonnolle, joka on kärsinyt sodan tuhoista. Paavolaisen päiväkirjan lopetuksessa on yllättäen sovitteleva sävy. Taistelevan satiirisen päiväkirjan lopetuskappale palaa takaisin perinteelliseen luonnonkuvaukseen (karelianismiin). Hän kiertelee Keuruun kirkon lähetyvillä juhannusyönä ja manaa voimaa maisemasta: ”[...] s u o m a l a i n e n

Paavolainen määrittelee venäläisen taidemaalari Isaak Iljitš Levitanin (1860–1900) ”maisemamelankolikoksi” (SY 1946 I 17.4.1942, 320). Kalajoen kylän hautausmaalla Paavolainen kirjoittaa sen maassa makaavien liuskakivipaasien vuoksi voineen olla Paul Valéryn *Cimetière marinin* (Kalmisto meren rannalla) -runoelman innoittaja (SY 1946 I 8.9.1942, 436).

²⁸¹ Paavolainen oli vuonna 1930 kirjoitellut *Aamuun* erinäisiä taide-esseitä, joiden joukossa oli myös essee ”Gallen-Kallela, erämaiden löytäjä, muinaisuuden manaja”, joka oli omistettu vähän aikaa sitten kuolleelle taiteilijalle.

²⁸² Ks. Martti Haavio 1969, 51 & Paavolainen 1931, 72.

m a i s e m a – anna minulle rauhaa, anna minulle voimaa. Ja taas tunnen, että maisema, suomalainen luonto vastaa minulle yhtä emollisen ystävällisenä kuin aikaisemminkin.” (SY 1946 II 975) Paavolainen ei voi kuitenkaan yhtyä nuorison iloon sen pyörähdellessä tanssilavalla. Hän kiinnittää huomiota myös muiden sotaveteraanien ja -invalidien vetäytymiseen juhlahumusta sotatarinoiden ja -muistojen pariin:

Kaksi invalidia katselee hiljaisina vilskettä. Rannalla seisoskelee vaiteliaita miesryhmiä, mutta tuskin on pullo ehtinyt pari kertaa kiertää, kun puheet jo ovat kääntyneet sotaan, haavoittumiseen Krimissä, kaverin kaatumiseen Vuosalmella ... (SY 1946 II 978)

Paavolainen pohtii synkkämielisyyttään ja sodan vuosien painajaista. Hän ei enää tunne huonoa omaatuntoa TK-työstään ja päätyy ylistämään luonnon ohella ihmisen *kykyä muuttua* (SY 1946 II 976).

3.2. ”ITSEKRITIIKKI ON KEHITTÄMISEN ENSIMMÄINEN EHTO”

Ehkä saamme nähdä kerran monien vuosien kuluttua, kun kiistakysymys on vanhentunut ja mielet ovat tasaantuneet, *historian tuomiokirjan avautuvan*.

Charles Leonard Lundin *Suomi toisessa maailmansodassa* (1960, 9)

Tämä Lundinin lanseeraama metaforinen ilmaus *historian tuomiokirjasta* avaa tuomion potentiaalisen aikaulottuvuuden eteemme. Lundinin tulkinnan mukaan kansakunnan historia sekä sen kiistakysymykset odottavat kontingenteina kyseenalaistavaa tutkijaa, joka löytää vaietut lähteet ja kirjoittaa historiaa vaatiensa kiistakysymyksen osapuolia uudelleen selvittelyyn ja vastuunoton pariin.²⁸³ ”Historian tuomio” on sinänsä harhaanjohtava sanonta, koska se viittaa usein jonkun asian loppuun saattamiseen ja

²⁸³ Lundin on huolissaan silminnäkijöiden (eyewitness) poistumisesta joukostamme, jolloin historiankirjoitus jää representaation alaiseksi toiminnaksi. Oman aikamme lisääntyvässä informaatio- ja kuvatulvassa myös viestintävälineiden tuottamat kuvat alkavat hallita käsitystä menneisyydestä niin, että fiktiiviset ja reaaliset elementit sekoittuvat toisiinsa. Jean Baudrillardin mukaan historian simuloituessa päädyimme esittämään kysymyksen tapahtumien luonteesta ja lopulta jopa epäilemään niiden olemassaoloa kysyen: ”Onko se kaikki todella ollut olemassa?” Jean Baudrillardin essee *Menetetty menneisyys* (Suomi-lehti 3 touko-kesäkuu 1988; lähde Reiners 2001, 188).

keskustelun lopettamiseen. Angloamerikkalaisen loogisen empirismin edustajan G. H. von Wrightin tulkitessa esseeteoksessaan *Minervan pöllö. Esseitä vuosilta 1987–1991* (1992) Hegelin lausetta Minervan pöllön lennosta historiallisen aikakauden sulkeutumana, hän sortuu idealistiseen historian määrittelyyn:

'Vasta hämärän langetessa aloittaa Minervan pöllö lentonsa.' Tunnetuilla sanoillaan Hegel tarkoitti että vasta jonkin aikakauden lähestyessä loppuaan voimme ymmärtää sen tarkoituksen ja tosiolemuksen. Tämä pitää paikkansa niin yksilön elämänkaaresta kuin erottamistamme historian eri aikakausista. (G. H. von Wright 1992; teoksesta Itkonen 2009, 39)

Von Wrightin uskomuksen vastaisesti mikään tapahtuma, aikakausi tai ihminen ei ole tyhjennettävästi selitettävissä: lopullisen tuomion langettaminen ei kuulu ihmisen osaan. Näin on etenkin sotien kohdalla, jolloin tärkeää aineistoa hävitettiin säännöllisesti ja sopimukset tehtiin usein sanallisesti.²⁸⁴ Historiateokset onkin nähtävä tulkintoina ja ilmauksina omasta laatimisajastaan ja ympäristöstään. Näin mikään tulkinta ei ole lopullinen vaan jokainen sukupolvi luo omat tulkintansa, jotka ovat väistämättä sidoksissa omaan aikaansa.

Toisen maailmansodan jälkeisessä suomalaisessa ilmapiirissä pyrittiin arvioimaan lähimenneisyyttä uudelleen. Aivan kuten sodan jälkeisessä Saksassa (ks. Liikanen 1998, 50) Suomessakin pyrittiin 1940-luvun puolivälistä lähtien luonnostelevaan lähimenneisyyttä muuten kuin nationalistisen historiankirjoituksen pohjalta, mikä korostaa luennassaan fennomaanien ”kansakunnan heräämis-metaforaa. Tämä uudelleenarvioinnin aika (1945–48) ohitettiin kuitenkin nopeasti, koska vasemmistolla oli kiire uusien Neuvostoliitto-suhteiden luomiseen ja oikeisto puolestaan halusi vaieta kaikesta sotaan liittyvästä. Uudelleenarvioinnin ajan keskeisistä teoksista C. O. Frietschin *Suomen kohtalonvuodet* (1945), Rolf Lagerborgin *Ord och unga visor* (1945), Olavi Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* (1946) ja Raoul Palmgrenin *Suuri linja. Arwidssonista vallankumouksellisiin sosialisteihin* (1918) analysoivat kaikki lähimenneisyyttä uusista ja yllättävistä kulmista. Yhteistä näille teoksille on toisen maailmansodan totaalisuuden laukaisema yksilön arvon ja vastuun korostus.

²⁸⁴ Tämä on esimerkiksi selvää holokaustin ja kansallissosialistien ”lopullisen ratkaisun” yhteydessä: todistajat ja todisteet (lähteet) pyrittiin järjestelmällisesti eliminoimaan ennen sodan loppua.

Nämä tunnusmerkit kiteytyvät von Wrightin puheessa ruotsinkielisten ylioppilaiden kevätjuhlassa 1946.²⁸⁵ Puheessaan von Wright korostaa aikakauden uusia tunnusmerkkejä, jotka kaikki ovat sidoksissa humanismin perinteeseen. Näitä ovat ihmisen kunnioitus, luottamus läheisen ihmisen kehityskykyyn ja sivistykseen, totuuden rakkaus ja maailmankansalaisuus, individualismi ja liberalismi. Toinen maailmansota ja sen propagandakoneisto oli paljastanut individualismin kriisin kollektiivin voiman edessä. Wrightin mukaan ideologiat olivat lopultakin vain fraseologioita, joilla vallanpitäjät olivat saaneet massat johdettavikseen (von Wright 1981, 23). Wright halusikin nostaa yksilön yhteisön edelle, korostaa suhteellisuudentajuista historiaa sekä tieteen ja taiteen vapautta suhteessa kollektiiviin. Sodan jälkeiselle ajalle on keskeistä keskustelu ihmisen vastuusta itsestään, menneisyydestään ja tulevaisuudestaan. Wrightin ajattelussa onkin havaittavissa selviä eksistentiaalisia yhtymäkohtia hänen julistaessaan, ettei vastuuta voi paeta kollektiivisiin ideologioihin, luonnonmystiikkaan, tulevaisuusutopioihin eikä historiaan (Von Wright 1981; Lassila 1998, 14–15). Wrightin vaatimus osoittaa kestäättömiksi kiellentutkija Paavo Ravilan tengström-snellmanilaisen, Hagar Olssonin romanttis-idealistisen²⁸⁶ ja Raoul Palmgrenin marxilais-kollektivistisen²⁸⁷ lähestymistavat historiaan. Palmgrenin *Suuren linjan* ilmestymisen jälkeen vuonna 1948 poliittinen rintamajako oli stabiloitunut vasemmisto-oikeisto-akselille. Tämä johti siihen, ettei uusia ja yllättäviä historian uudelleen tulkintoja ilmestynyt, koska vasemmistolaisten uudelleen arviointirytykset olivat usein dogmaattisen marxilaisuuden leimaamia. Vuoden 1948

²⁸⁵ Von Wrightin puhe on julkaistu nimellä *Humanismens förfall* (Finsk Tidskrift 1946). Lähde: von Wright (1981, 15–24).

²⁸⁶ Vuonna 1948 julkaistussa laajassa esseessään »*Jag Lever*» Olsson hyökkää sivilisaation vastaan ja osoittaa nykyihmisen kodittomuuden ja vieraantuneisuuden teknis-älyllisten voimien armoilla. Anti-intellektuellismin mukaisesti Olsson vaatii paluuta ”henkiseen minään” luonnonmystiikan ja panteismin avulla, jotka pelastaisivat ihmisen individualismista, joka on erottanut ihmisen yhteisyydentunnosta ja ihmisveljeydestä.

²⁸⁷ Palmgrenin teos *Suuri linja. Arwidssonista vallankumouksellisiin sosialisteihin. Kansallisia tutkielmia*. (1948) ilmestyi keskellä kiivainta taistelua sodan jälkeistä taistelua ”uudesta suunnasta”. Se on eräs radikaalein suomalaisen historian uudelleentulkinta. Lassila (1998, 14) tulkitsee Palmgrenin teosta ja hänen edustamaansa sosialismia kuitenkin yleistävällä tavalla. Ilkka Liikanen (1998, 49–69) puolestaan analysoi *Suurta linjaa* tarkemmin ja kiinnittää huomiota Palmgrenin tulkinnan irtautuvan dogmaattisesta marxilais-leninismistä. Liikanen korostaa Palmgrenin sivuuttaneen talousteoreettisen painotuksen ja keskittyneen teoksessaan yhteiskunnallisen, poliittisen ja sivistyksellisen edistyksen eli ”suuren linjan” rakentamiseen. Esseistin lennokkuudella ja terävällä kysymyksenasettelulla varustettua esitystä ei Liikasen mukaan myöskään voida postmodernistien kritisoiamana ”Suurena kertomuksena”. Mielestäni Palmgrenin historiattulkintaa kuitenkin hallitsee tietynlainen dialektinen materialismi, joka saa hänet kuitenkin asettamaan historian edistykselle selvän kulku- ja kehityssuunnan: se on työläisluokan nouseminen sorron ja itsensä löytämisen kautta hallitsevaan asemaan. Aivan kuten Suomen hegeliläisyyden edustajat Palmgrenin käsittää historian kronologisena edistyksenä kohti täydellistymistä.

jälkeiselle ajalle olikin tyypillistä vahva sidonnaisuus omaan poliittiseen ryhmittymään ja lojaalisuus sille. Seuraavan kerran jatkosodan uudelleen käsittely nousi polemiikin kohteeksi Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* ilmestyttyä 3. joulukuuta 1954. Linnan aiheuttaman kirjasodan laannuttua jatkosotaa käsiteltiin kriittisesti seuraavan kerran vasta 1960-luvun opiskelijaradikalismien myötä. Tämän *uudelleen arvioinnin eetoksen* rinnalla on kuitenkin aina kulkenut vahva nationalistinen tulkinta, jota nykyään ylläpitää muun muassa Suomen Maanpuolustuskorkeakoulu ”joukkokirjoineen”.

Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* puolestaan ei sorru historian edistyksen lumoukseen, vaan käsittää historian kontingentiksi ja alituiseen muuttuvaksi tulkintojen alaiseksi alueeksi. Paavolainen pyrkii säilyttämään teoksessaan välimatkan jokaiseen syntyvään tai syntymässä olevaan ryhmittymään. Hän harjoittaa teoksessaan ”synkkää yksinpuhelua” eli oman aikansa kriittistä päiväkirjamaista selontekoa, joka vaatii kansakuntaa tilinteolle. Paavolainen yhdisti ja sanoi ääneen asioita päiväkirjassaan, jotka kaikki tiesivät, mutta vain harvat uskalsivat sanoa ääneen, tuoden täten esiin asioiden poliittisen luonteen ja merkityksen. Jo *Suursiivouksen* (1932) motossa, joka on peräisin Camille Mauclairilta, tiivistyy tämä totuuden ääneen puhumisen vaatimus itsekunnioituksen ehtona (ks. kpl 1.5.). Paavolainen puki sanoiksi sen, minkä totuudellisuus ei ole kenellekään epäselvä (Itkonen 2009, 67).²⁸⁸ Paavolainen oli mestari käyttämään varmaa journalistista menetelmää: *hän teki asioista henkilökysymyksiä* (Kurjensaari 1975, 127). *Synkässä yksinpuhelussa* nostetaankin esiin ihmisfiguureja, jotka edustavat kuvattavaa tapahtumaa ja ilmapiirin tiivistäviä arvoja. Seuraavassa kappaleessa pyrin identifioimaan näihin toimijoihin ja puhujiin poliittisen vastuun.

Vuoden 1932 avoimessa kirjeessään Sigmund Freudille Albert Einstein pohtii ihmiskunnan kyvyttömyyttä estää sotia. Einstein epäilee etenkin älymystön ja intellektuellien mahdollisuutta vastustaa sotaa, sillä hänen kokemuksensa on osoittanut, että intellektuellit ovat kaikkein taipuvaisimpia joutumaan joukkosuggestioiden valtaan,

²⁸⁸ Paavolainen personifioituu Molièren Alcesteksi, joka päättää eräänä päivänä alkaa puhua vain totta, välittämättä kohteliaisuuksista ja mielistelyistä. Aivan kuten Alceste karkotetaan aristokraattisen yhteisön yhteydestä, Paavolainen suljetaan ulkopuolelle porvarillisen lukijakunnan toimesta. Ja kuten Alceste, myös Paavolainen haetaan myöhemmin takaisin omaan yhteisöönsä. Vuonna 1960 Paavolaisen kuullessa voittaneensa Eino Leinon -palkinnon hän vastasikin sardonisesti: ”Eivätkö he olisi voineet jättää minun nuhjuisen alkoholismini rauhaan”. (ks. Kurjensaari 1975). Tuohon aikaan hän sai myös korkealta taholta yllättävän viestin: ”Pane tuulta puseroon ja lopeta kirjallinen hiljaisuutesi. Veljellisin terveisin Urho Kekkonen.” (Jaakko Paavolainen 1991, s.266–267)

koska heillä ei ole mitään suoraa kosketusta käytännön elämään. Einsteinin mukaan intellektuellin kokemus käytännön elämästä on vieraantunut: ”Hän kokee sen helpoimmassa, keinotekoisimmassa muodossaan – painetulla sivulla.” (Einstein 1980 *Avoim kirje Freudille*; teoksessa Niemi 1988, 98)²⁸⁹

3.2.1. Arviointi poliittisena tekona

There exists in our society a widespread fear of judging [...] Behind the unwillingness to judge lurks the suspicion that no one is a free agent, and hence the doubt that anyone is responsible or could be expected to answer for what he has done [...] Who am I to judge? actually means We're all alike, equally bad, and those who try, or pretend that they try, to remain halfway decent are either saints or hypocrites, and in either case should leave us alone. Hence the huge outcry the moment anyone fixes specific blame on some particular person.

Hannah Arendt *Responsibility and Judgment* (2003, 19–20; teoksesta Parvikko 2008b)

Hannah Arendtille politiikka on välttämätöntä itsensä puolustamiselle ja ihmisen vapaudelle. Poliitiikan intohimoisena puolustuspuheena tunnetussa teoksessaan *The Human Condition* (1958/2002) Arendt korostaa *toiminnan* etusijaa suhteessa muihin aktiviteettimuotoihin, joita ovat *työ* ja *valmistaminen* (1958/2002, 17). Poliitiikka on Arendtille malliesimerkki toiminnasta ja puheesta, jotka ovat ainutlaatuisuuden näyttäytymiskanavia (ibid. 15–16). Vuonna 1968 ilmestyneessä teoksessaan *Men In Dark Times* Arendt korostaa eksistentiaalistien tavoin (Sartre, Camus), että olemme pakotettuja tekemään valintoja: emme voi paeta vastuuta arvioinnista valitessamme vaihtoehtojen joukosta sopivimman. Näin ollen meidän ei tulisi vältellä arviointia, jonka mukaisesti hyvä erotetaan pahasta, koska muuten lankeamme ”ajattelemattomuuden” ansaan, jota edustavat huoleton piittaamattomuus, toivoton hämmennys tai itsestään selviksi ja joutavaksi muuttuneiden »totuuksien» tiedostamaton toistaminen (Arendt 1958/2002, 13; Parvikko 2002, 94). Arviointi kuuluu Arendtin mukaan jokaiselle ihmiselle, sen harjoittaminen on

²⁸⁹ Einstein, Albert (1980) *Avoim kirje Freudille. – Atomisota vai rauha. Maailma Albert Einsteinin silmin*. Toim. Eva Isaksson, Vaasa.

ihmisen moraalinen vastuu. Meidän tulee arvioida vastuullisesti, joka tarkoittaa ongelman tarkastelemista mahdollisimman monelta kantilta. Markku Koivusalon mukaan (2003, 11) Arendt ei kuitenkaan kelpuuta arvioivaksi yleisöksi mitä massayleisöä, vaan siitä erottuvan kriittisen mielen (Koivusalo 2003, 11), eräänlaisen ”poliittisen taiteen kriitikon”, jonka ensisijaisina tehtävinä on tuomita, jaotella ja leikata siellä missä ei ole mahdollista seurata selvää sääntöä. Tätä kriitikkoa johdattaa kuudes aisti, yhteisen mielen ja mielekkyyden aistimus, *common sense*, kultivoitunutta kulturellia järkeä (Koivusalo 2003, 112–113). Näin ollen mielikuvituksella ja kuvittelukyvyllä on ratkaiseva osuus tulkittessamme ongelmaa kuin se olisi meitä itseämme koskeva. Arvioinnin onnistumisen kannalta on erittäin tärkeää, että *anonyymit prosessit tehdään ymmärrettäviksi* identifioimalla niiden alulle panijat ja heidän aloitteensa. Vain tätä kautta toimijaan tai puhujaan saadaan identifioitua vastuu, poliittinen vastuu. Tuija Parvikon mukaan (2008a, 12) eräs keino määrittellä *arvostelukyky* (judgement) on erottaa se *ajattelusta* (thinking), joka ei asetu temporaalis-spatiaaliseen luokittelun alaiseksi. *Arvioimisen akti* on ajattelua annetussa ajassa sekä tilassa. Se vaatii aina julkiseksi tuloaan. Näin ollen tuomitseminen kytkeytyy retoriikkaan: tuomitseminen ei voi tapahtua ilman retorisia puheakteja, jotka esitetään suoraan tai epäsuorasti julkisuudessa. Arvioitsijan positio ei ole toimijan, vaan katsojan. Ottaen huomioon Arendtin käsityksen inhimillisen toiminnan ja sen tuotoksien (outcomes) perustavasta kontingenssista, tapahtumia ja ilmiöitä tulisi arvioida sekä tuomita ainutlaatuisuuden ehdoilla sekoittamatta sitä ehdottomuuteen (absoluteness), jolla on taipumus mystifioida ja epäpolitisoida tarkastelun alaisia tapahtumia (Parvikko 2008a, 19).

Luen *Synkkää yksinpuhelua* Parvikon tavoin ”tietyn empiirisen tapauksen ja tilanteen konkreettisenä tuomiona”.²⁹⁰ *Synkän yksinpuhelun* julkaisu on tietoinen poliittinen teko, joka kutsuu kansakunnan edustajia keskustelemaan ja arvioimaan kriittisesti Suomen politiikkaa ja kulttuuria uudessa poliittisessä tilanteessa. Paavolaisen mukaan oleellinen osa tätä uudelleen arviointia on menneiden vuosikymmenien virheiden tunnustaminen ja uuden aloittaminen. Paavolainen halusi osallistua päiväkirjallaan toisen maailmansodan jälkeiseen keskusteluun, ottaa kantaa ja arvioida poliittisesti ”ensimmäistä tasavaltaa” ja jatkosotaa sekaantumatta politiikkaan kuitenkin pysyvästi. Parvikon ja Itkosen tavoin

²⁹⁰ Viitataan tässä Parvikon suorittamaan luentaan Arendtin teoksesta *Eichmann in Jerusalem* (teoksessa *Arendt, Eichmann and the Politics of the Past* 2008, 10). Parvikon luenta pyrkii välttämään suuntautumista teoreettis-poliittisen arvioinnin alueelle (Kant) ja korostamaan Arendtin suorittaman arvioimisen analyysia temporaalis-spatiaalisessa tilanteessa, jolloin poliittiset merkitykset epäpolitisoidu.

katso, että päiväkirjalla politikoija ei voi olla täysin tietoinen päätelmiensä sekä tekojensa konkreettisista seurauksista ja tuloksista (Parvikko 2008b, 90, Itkonen 2009, 54). Tästä huolimatta Paavolainen oli mielestäni erittäin tietoinen *Synkän yksinpuhelun* julkaisemiseen liittyvästä *riskistä* ja sen mahdollisista seuraamuksista hänen omalle uralleen. Tähän Paavolainen osasi varautua jo *Suursiivouksen* julkaisemisen yhteydessä. Kummassakin näissä teoksissa Paavolainen kääntää satiiris-ironisen silmänsä ulkomaiden sijasta Suomeen ja kirjoittaa jokaista ryhmittymää sekä aikakauden olemusta vastaan. Totuuden puhumisen vaatimusta, joka oli ohjannut Paavolaisen kirjallista toimintaa alusta alkaen, Paavolainen laiminlöi talvisodan ja jatkosodan välisenä aikana. Totuuden puhumiselle ei tuolloin myöskään suotu tilaa, sillä sen edustajat korjattiin sotien aluksi Valpon toimesta vankiloihin. Toisen maailmansodan jälkeisen Suomen uusi kulttuuris-poliittinen tilanne vaati kannanottoa ja menneiden vuosikymmenten hiljaisuuden murtamista. *Synkkä yksinpuhelu* oli näiden vaatimuksien alainen tietoinen poliittinen teko, jolla oli arvaamattomat mutta takuuvarmat seuraamukset. Parvikon mukaan (2008b, 91) Paavolaisen teos on esimerkki itsenäisestä kriittisestä ajattelusta, jolle ei koskaan ole oikeaa aikaa eikä paikkaa. Sen esittäjä voi joutua maksamaan rohkeudestaan korkean hinnan.²⁹¹

Synkän yksinpuhelun poliittisuus sisältyy sen pyrkimykseen asettua vastarintaan valtavirtakäsitysten kanssa. Vastoin ajopuuteorioita ja Haavion ”Odysseuksen venettä” Paavolainen kirjoittaa *vastavirtaan*. Hänen päiväkirjansa on uudelleenarviointi ja kritiikki *sisältöpäin*. Sen moniulotteinen argumentointi rönsyilee eikä Paavolainen pyri objektiiviseen historian esittämiseen, vaan kertomaan erään upseerin jatkosodan tarinan kehollisuuden ja nykyhetken kokemisen kautta. Poliittisen arvioinnin perspektiivistä tärkeäksi tutkimuskysymykseksi nousee se, *mitä ja miten ja mistä* käsin Paavolainen arvioi jatkosodan Suomea? *Kenen on vastuu?*

²⁹¹ Kai Laitinen esittää SY:n julkaisemisen pohjautuvan Paavolaisen ”hyväuskoiseen idealismiin”, jonka mukaisesti hän uskoi poliittisen oikeiston olevan jatkosodan jälkeen kypsä kansalliselle tilinteolle niin jatkosodan kuin ensimmäisen tasavallan ajan osalta (Laitinen 1961, xxii; Parvikko 2008b, 93). Parvikko korjaa tätä käsitystä korostaen Paavolaisen valinneen itse positionsa ja osoittaneen tällä harvinaislaatuisen älyllisen lahjakkuutensa (Parvikko 2008b, 107). olen Parvikon kanssa samaa mieltä, mutta mielestäni Paavolaisella on kuitenkin myös mielessä ”tulevaisuuden lukijakunta”, koska hän pyrkii teoksellaan myös pitkälti määrittämään kirjallisuuden mahdollisuutta ja oikeaa tapaa kuvata poikkeustilan alaista kansakuntaa. Hän luo uudet kriteerit epä-älyllisyyden vaivaamalle sotakirjallisuudelle. Paavolaisen esitys muistuttaakin kirjallisuuden kuvaustapojen kriittisyydessään Adornon tulkintaa Auswitzin jälkeisen kirjallisuuden kyvystä kuvata surua oikealla tavalla (ks. Reiners 2001).

3.2.2. ”Kenen on vastuu?” – Jatkosodan johdon ja sivistyneistön poliittisen arvostelukyvyn romahtaminen

Ulkopuolisen tarkkanäköinen mielikuvitus voi nähdä enemmän kuin tuhannet silmät, joilla kaikilla on samanlaiset vaaleanpunaiset silmälasit.

Theodor Adorno *Negative Dialektik* (1974, 56; teoksesta Reiners 2001, 12)²⁹²

Paavolainen pyrkii päiväkirjallaan lähimenneisyyden uudelleentulkinnan ohella hahmottamaan ja arvostelemaan piirteitä, jotka johtivat jatkosodan aikaiseen poliittisen arvostelukyvyn romahtamiseen. Suomen kulttuurinen sulkeutuneisuus ja yksipuolisuus, joka oli vahvistunut merkittävästi 1930-luvun alusta alkaen, synkeni talvisodan sensuurin myötä jatkuen katkeamattomana pimennyksenä aina välirauhan sopimukseen asti (19.9.1944). Paavolaiselle sensuuri – yksipuolisen kulttuuris-poliittisen suuntautumisen ohella – edusti pahinta mahdollista estettä poliittisen arviointikyvyn kehittämisessä. Samalla kun sensuuri ehkäisi uusien tärkeiden maailmanpoliittisten teoksien julkaisun, se sai suomalaiset orientoitumaan menneisyyteen nykyisyyden kustannuksella. Tästä käytännöstä muodostui jatkosodassa raskas taakka eliitin arvioidessa ja tehdessä poliittisia päätöksiä. Suomen nuori kansakunta sortui jääräpäisellä ja tinkimättömällä diplomatiallaan virheisiin, joihin pienellä kansakunnalla ei ole varaa. On kuvaavaa, että jatkosodan poliittinen eliitti koostui entisistä pankinjohtajista, joiden harrastelijamaisuus politiikan parissa ilmenee hyvin heidän finanssimiesmäisessä ”joko-tai” -politiikassa. Tämän kaltainen vahvoille vastakohtille perustuva arviointikyky on turmiollista pienelle kansalle maailmanpolitiikan diplomaattisella pelikentällä. Suomen neuvottelevat tahot olivat unohtaneet Stalinin toistaman arvoituksellisen huomautuksen siitä, miten ”kaikki voi muuttua”.

Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa ylös poliittisen eliitin ja sivistyneistön edesottamuksia nykyisyydestä käsin. Nämä kannanotot kyseisten henkilöiden puheisiin, kirjoituksiin tai

²⁹² Theodor Adornolle poliittinen ja yhteiskunnallinen sokeus, joka on ennen kaikkea massan ominaisuus, vaivaa myös intellektuelleja. Heidän tarkkanäköinen mielikuvitus ei aina kykene oman aikansa kriittiseen arvioon sen enempää kuin maailmaa ”vaaleanpunaisen silmälasien” katsova massakaan (Reiners 2001, 12). Adorno itse tulkitsi kansallissosialismin ohimeneväksi ilmiöksi 21.4.1934 päivätyssä kirjeessään Walter Benjaminille. Vasta ”Kristalliyön” tapahtumat, joissa vaino kohdistui myös Adornon vanhempiin, avasi hänen silmänsä (Reiners 2001, 12).

toimintaan ovat usein lakonisia, vihjaavia ja ironisia. Hän ei pyri kattavaan analyysiin C. O. Frietschin tapaan,²⁹³ vaan pyrkii osoittamaan nykyisyydessä toteutettujen puheaktien poliittisuuden *nykyisyydessä*. Näin Paavolainen kirjaa ylös päiväkirjaansa suomalaisten poliitikkojen ja ajattelijoiden kyseenalaisia puheita ja kirjoituksia, jotka muuten unohdettaisiin aikalaistodistajien kadottua tai ne hautautuisivat arkiston kätköihin. Muutaman lauseen siteerauksella Paavolainen pystyy paljastamaan kyseisten henkilöiden aatemaailmaa ja sodan paradoksista ilmapiiriä tavalla, joka hakee journalistista vastaavaisuuttaan.

Paavolaisen poliittisen arvioinnin kohteiksi joutuvat seuraavat tahot: poliittinen eliitti, sotilaallinen eliitti, kirkollinen eliitti, taantumuksellinen kulttuurieliitti, AKS:n edustajat ja Stalingradin käänteeseen jälkeiset ”takinkääntäjät”.²⁹⁴ *Poliittisen eliitin* osalta Paavolainen arvioi Rytiiä, Tanneria, Svinhufvudia, Rolf Wittingia, T. M. Kivimäkeä, J. W. Rangelia, Edwin Linkomiestä, Henrik Ramsayta ja Antti Kukkosta. *Sotilaalliseen eliittiin* kuuluvat puolestaan Mannerheim, Päämajan komentoesikunnan päällikkö kenraaliluutnantti W. E. Tuompo, Paavo Talvela, lääkintäeversti Mauno Vannas. *Kirkolliseen eliittiin* kuuluvat teologisen tiedekunnan professori Antti J. Pietilä, kvasitiedemies-teologi Yrjö J. Alanen, kirkon edustaja ja tohtori Paavo Virkkunen, pappi L. Arvi P. Poijärvi, kansanedustaja-pappi Antti J. Rantamaa, hovisaarnaaja Isaac Béen, Paavo Virkkunen ja rovasti Bäck. *Taantumukselliseen kulttuurieliittiin* kuuluvat: V. A. Koskenniemi, Maila Talvio, Lotta Svärd, fasisti Axel Örnulf Tigerstedt, professori Simola, poliittinen pakinoitsija Sasu Punanen, tohtori Ensio Uoti, Fanni Luukkonen, Rolf Nevanlinna, Väinö Voionmaa, Viljo Tarkiainen, Jalmari Jäntti, Arvi Kivimaa, Rafael Koskimies, Gustaf Komppa, Unto B. Eskola ja Ralf Saxén. *Akateemisen Karjala Seuran edustajista* Paavolainen arvioi kriittisesti seuraavia henkilöitä: tiedemies Jalmari Jaakkola, runosielu Matti Kuusi, Elias Simojoki, Paavo Hynynen, ”Vepsän-kuningas”, kapteeni Lauri Orispää, Martti Haavio, Olof Enckell, Ylioppilaskunnan puheenjohtaja Esko Kangas, tunnettu koryfeea ja entinen TK-kirjeenvaihtaja Sakari Vapaasalo ja Lauri Haarla. *Stalingradin käänteeseen jälkeisten takinkääntäjien* joukkoon kuuluvat puolestaan: Iiro Kakko, Jussi Teljo ja Urho Kekkonen.

²⁹³ Frietschin teos *Suomen kohtalonvuodet* muistuttaa jäsennellyssä muodossaan enemmänkin poliittista analyysia kuin päiväkirjaa. Frietsch pyrkii myös muodostamaan teoksessaan käsitteitä, joilla vastuunalainen poliittinen eliitti saadaan paljastettua (”sisärengas”).

²⁹⁴ Olen sijoittanut jaottelussani nimetyt henkilöt vain yhteen ryhmään vaikka mainittu henkilö saattaisiin edustaa useampaa ryhmää. Esimerkiksi Martti Haavio kuuluisi tämän jaottelun piirissä kolmeen ryhmään: AKS, taantumuksellinen ja takinkääntäjä.

Paavolaisen suorittama vastuunalaisten henkilöiden toimien arviointi saattaa myös olla erittäin lievää ja välttelevää. Polemiikin mestarilta olisi voinut odottaa useissa kohdin kovempiakin kannanottoja muutamia arvovaltaisia henkilöitä kohtaan. Editoidessaan lopullista versiota Paavolainen päätyikin lieventämään tai poistamaan muutamia herjaavia ja henkilökohtaisia huomautuksia (V. A: Koskenniemi). Paavolainen myös osaltaan kunnioittaa muutamia vanhoja ja arvovaltaisia poliitikkoja suhtautuen heidän intentioihin osittain myötämielisesti (Mannerheim, Svinhufvud). Paavolaisen suhde Mannerheimiin on poikkeuksellisen kunnioittava eikä hän kritisoi hänen toimia päiväkirjassaan muutamia kohtia lukuun ottamatta.²⁹⁵ Paavolaisen luettua *Helsingin Sanomien* kirjoituksen (5.6.1942) Mannerheimin elämäntyöstä hän ylistää Marskia vapaussodan jälkeisten poliittisten intohimojen hillitsemisestä sekä vahvasta persoonallisesta moraalista voimasta, joka palvelee aina oman maan etua (SY 1946 I 5.6.1942, 349). Katsottuaan Päämajan elokuvanäytöksen esitystä Mannerheimin vierailusta Hitlerin päämajassa, Paavolainen ihailee Mannerheimin aristokraattista esiintymistä. Marskin esiintyminen on räikeä vastakohta nousukasmaisia piirteitä omaavalle Hitlerille:

Marski on aivan suurenmoinen keppeineen, vakavine ilmeineen ja ehtimiseen huuilille vietyine nenäliinoineen. Viimemainitun [Mannerheimin] liikkeet ovat verrattomia diskreetissä ivallisuudessaan. *Ancien régime*'in ylimyksellisen itsevarma ja hienostunut edustaja, jonka rinnalla rehvakkaasti naureskeleva ja olalle taputteleva Hitler vaikuttaa täydeltä nousukkaalta ja todelliselta maalarinsälliltä. Marski parka – tuota retkeä ei hänen todellakaan ole ollut helppo tehdä. (SY 1946 I 8.7.1942, 365)

On selvää, että osa Paavolaisen Mannerheim-ihailusta tiivistyy Marskin huoliteltuun ulkoasuun ja ylimysmäiseen käyttäytymiseen. Dandyna tunnettu Paavolainen näki Mannerheimin tavassa esiintyä ja pukeutua erään harvan suomalaisen esikuvansa. Paavolaisen puolestaan kritisoidessa Mannerheimia hän yleensä väittää Marskin läheisten piirien olevan vastuussa hänen poliittisista sanankäänteistä, jotka vaikuttavat hyökkääviltä

²⁹⁵ Mannerheimin tehtyä vastavierailun Hitlerin päämajaan 27.6.1942 ilmestyy sen tiimoilta »Berlin-Rom-Tokio»-lehdessä Mannerheimin kirjoitus (4.7.1942), jossa vilahtavat Marskin vuosi sitten lausumat ”surullisen kuuluisat, varomattomat sanat miekan-tuppeen-pistämättömyydestä”. Paavolainen ihmettelee: ”Onko Marski jo tullut vanhuudenhöperöksi, vai ovatko Hitler-vierailut menneet päähän? Omasta puolestani uskon, että kyseessä on puhdas saksalainen provokaatio (SY 1946 I 4.7.1942, 363–364).

ja yksinkertaistavilta. Mutta usein Paavolainen myös ilkeästi huomauttaa, että ehkä näiden sanankäänteiden takana on se, että Marskista on tullut seniili.²⁹⁶

Mannerheimin jatkosodan alussa antama kesäkuun 1941 päiväkäsky (29.6.1941) ihmetyttää Paavolaista.²⁹⁷ Hän aistii siitä jatkosodan Suomen ristiriitaisen siitoksen, joka ilmenee kielellisellä tasolla: pakanallisen natsi-Saksan offensiivis-ekspansiivisen terminologian ja dogmaattisen luterilaisuuden ristiretkisymboliikan. Paavolainen päätyy pessimistiseen arvioon ”Suomen sotaseikkailun” päätöksen suhteen, vaikka sota on vasta alussa:

Ylipäällikön ällistytävä päiväkäsky aamulla. Miten pateettinen, epäaito ja ennen kaikkea epäsuomalainen. »Pyhä sota» siinä haiskahtaa melkein tsaarinajan ryssäläisyydelle. Ja miten voisi suomalainen talonpoika innostua moisesta käsitteestä kuin »ristiretki»! Luterilaiset pappimme, jotka pitävät meitä suorastaan Jumalan valittuna kansana, hihkuvat tietysti innosta. Koko tämä juttu alkaa epäilyttävästi haiskahtaa militaristien seikkailulle. Se on kertakaikkisesti »herrojen» sotaa. Alan olla täynnä pahoja aavistuksia lorun lopusta. (SY 1946 I 29.6.1941, 117–188)

Kaksi viikkoa myöhemmin Paavolainen kuulee illansuussa esikunnassa aamulla luetusta Ylipäällikön päiväkäskystä (no 3. 11.7.1941), jossa varsin suurin sanoin oli puhuttu Itä-Karjalasta, Vienan ja Aunuksen vapauttamisesta.²⁹⁸ Päiväkäsky tekee Paavolaiseen ilkeän säväyksen sen korostaessa ”Suomen historiallista tehtävää” sankarillisin sanankääntein: ”Se tekee ilkeän säväyksen. Tässä kirotussa ryteikössä olemme ainakin me menettäneet kaiken käsityksen »historiallisuudesta».” (SY 1946 I 11.7.1941, 137)

Helmikuun alussa 1943 Paavolaisen aprikoidessa tulossa olevien presidentinvaalien lopputulosta ja sen mahdollista vaikutusta politiikan suunnanvaihtoon, hän veikkaa Mannerheimin tulevan valituksi presidentiksi väistyvän Risto Rytin tilalle ja Talvelan ottavan Mannerheimin paikan ylipäällikkönä. Samalla Paavolainen pohtii Stalingradin

²⁹⁶ Samantapaisia oletuksia liikkui Suomessa myös poliittisessa eliitissä jo talvisodan aikana. Eljas Erkko ja Väinö Tanner katsoivat Mannerheimin olevan liian vanha ja hermoheikko toimimaan Suomen ja Neuvostoliiton välisenä välittäjähahmona. Paasikivi puolestaan korosti aina Mannerheimin tärkeyttä ja ensisijaisuutta tässä roolissa Suomen kansallisena symbolina.

²⁹⁷ Osa Mannerheimin päiväkäskyistä vuosina 1918–1944: http://www.mannerheim.fi/pkaskyt/s_paiva.htm
Paavolainen viittaa tekstissään kesäkuun 1941 päiväkäskyyn.

²⁹⁸ Ylipäällikön päiväkäsky no 3. 11.7.1941.

käänteiden merkitystä ”uusien voimien” (vastavoimien) syntymiselle (SY 1946 II 6.2.1943, 528).²⁹⁹ Ulkomaalaisten lehtien uutisoitua jatkuvasti sisällissodan mahdollisuudesta Suomessa keväällä 1944 Paavolainen tuntuu yhtyvän niiden arvioon sitä, että jos sellainen syttyisi, olisi Marski toisella puolella kuin vuonna 1918 (SY 1946 II 22.3.1944, 832–833).

Päämajassa työskennellessään Paavolainen osallistui Matti Kurjensaaren kanssa Ylipäällikön päiväkäskyn ehdotuksen laatimiseen vapaussodan 25-vuotismuiston johdosta (28.1.1943, ks. LIITE III). Paavolainen kuvaa tehtävän vaativuutta:

Lehmus on käskenyt Virusmäen huomauttaa, että »koko sisäpolitiikan suuntaus tänä keväänä voi riippua käskyn sanamuodosta». [...] Ja kiroilemme, sillä kiusallisempaa ja arkaluontoisempaa tehtävää ei tällä hetkellä, jolloin epäilyksen ja arvostelun henki kaikkialla nostaa päätään, voisi saada.³⁰⁰ Missä valaistuksessa on koko vapaussota tällä hetkellä esitettävä? Käydäänhän tuosta kysymyksestä parhaillaankin kissanhännänvetoa. Vapaussodan »pyhiä» muistoja vaaliva Rintamamies-lehti hyökkäsi nimittäin äsken huomiota herättävän julkeasti Mannerheimin sovittelupolitiikkaa kohtaan. (SY 1946 II 23.1.1943, 521)

Paavolaisen mukaan Lehmus on valinnut heidät tähän tehtävään sen vuoksi, että he ovat osaston »radikaaleja»:

Hänen ehdotuksensa on, että vedettäisiin risti kaikkien »kunniakkaiden» taistelumuistojen yli. Sen sijaan olisi painostettava Marskin sovittelu- ja eheyttämispöytäkirjoja sekä korostettava työväestön solidaarisuutta ja suurta panosta nykyisissä sodissamme. (SY 1946 II 23.1.1943, 521)

Paavolainen ja Kurjensaari aloittavat urakkansa tutkimalla Mannerheimin kirjallista tyyliä. Kurjensaaren mukaan³⁰¹ Marskin kirjallinen tyyli vastasi täysin hänen persoonaansa: ”juhlava, seremoniallinen, pateettinen, suurilinjainen”. Kurjensaaren ja Paavolaisen noin kuuden tunnin uurastus päiväkäskyn parissa osoittautuu turhaksi. Kolme päivää myöhemmin (26.1.1943) Paavolainen saa illalla tietoonsa, että hänen ja

²⁹⁹ Tämä päiväkirjamerkintä puuttuu VT 1960 painoksesta.

³⁰⁰ Neuvostoliitto oli vuoden 1942 lopulta alkaen osoittanut elpymisen merkkejä. 19. tammikuuta 1943 Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa: ”V e n ä l ä i s e t o v a t m u r t a n e e t L e n i n g r a d i n s a a r t o - r e n k a a n.” (SY 1946 II 19.1.1943, 520)

³⁰¹ Kurjensaari kuvaa tätä prosessia yksityiskohtaisesti Paavolais-biografiassaan (1975, 221–228).

Kurjensaaren laatimasta päiväkäskyehdotuksesta on säilynyt yksi ainoa lause. Päämajan komentoesikunnan päällikkö, kenraaliluutnantti W. E. Tuompo, muokkasi käskyn sananmuodot hyökkääviksi ja ristiretkimäisiksi.³⁰² Paavolaisen mukaan Tuompon korjaamassa muodossa päiväkäskyssä ei pääteemana ole asianomainen muistopäivä, vaan Suomen kansan yksimielisyyden ylistys, jota Tuompo korostaa lopettamalla päiväkäskynsä lauseeseen ”yksimielisyys on voimaa”:

[...] ylistely kansamme sisäisestä eheydestä, uhrivalmiudesta ja yksimielisyydestä, jotka – kuten talvisodassa – kannustavat meitä (muka) nytkin, »kun kolmatta kertaa käymme pyhää vapaussotaamme olemassaolomme ja tulevaisuutemme puolesta». Päiväkäskyn saama muoto saa minut lopullisesti kyynilliseksi sisäpolitiikkaamme nähden. (SY 1946 II 26.1.1943, 523)

Paavolaisen ja Kurjensaaren alkuperäisessä päiväkäskyversiossa on anteeksiantava ja rauhaan kehottava sävy heidän korostaessaan myös *unohtamisen* merkitystä historian tapahtumien suhteen:

Kansan ratkaisevissa vaiheissa saattaa unohtamisen taito olla yhtä suuri ja ylevä kuin muistamisen taito. Se saattaa olla arvokkaampikin, koska se useimmiten on myös vaikeampi. (Kurjensaari 1975, 222; J. Paavolainen 1991, 189)

Svinhufvudia eli ”Ukko-Pekkaa” Paavolainen kuvaa myötätuntoisesti, mutta unohtamatta kuitenkaan hänen poliittista suuntautuneisuutta. Osaltaan tämä myötätunto varmastikin johtuu siitä, että Ukko-Pekka vieraili Kivennavalla useaan otteeseen Olavin ollessa lapsi. Paavolainen siis tavallaan elätti mielikuvaa Ukko-Pekasta ystävällisenä setänä. Svinhufvudin poliittisen suuntautumisen johdosta Paavolaisella ei kuitenkaan ole harhaluuloja. Ukko-Pekalla on kansallissosialistien tavoin deterministis-hegeliläinen - käsitys historian kulusta, joka legitimoii ja rationalisoi kontingenssin alaiset tulevaisuuden näkymät:

³⁰² Paavolainen kuulee Lehmukselta Mannerheimin antaneen Tuompolle luvan muotoilla käsky lopulliseen muotoonsa.

Venäläisten lähestyvä vyöry on tehnyt saksalaiset epävarmoiksi vasallien uskollisuudesta. Mutta Svinhufvud on Völkischer Beobachterille ³⁰³ antamassaan haastattelussa ilmaissut uskonsa Saksan aseiden voittoon ja Suomen sekä Saksan yhteiseen kykyyn pitää bolševismi kurissa, koska muuten »maailmanhistoria menettäisi merkityksensä»... (SY 1946 II 25.10.1943, 712)

Svinhufvudin kuolema 29. helmikuuta 1944 saa Paavolaisen pohtimaan vanhojen suomalaisten ”tervaskantojen” dramaattisia kuolemia kansakunnan kohtalonhetkillä. Seuraavan päivän *Sosiaalidemokraatissa* on vain pieni, yksipalstainen muistokirjoitus, johon sisältyy vielä ilkeä peräkaneetti. Paavolainen tuohtuu kirjoituksen ilkeämielisyydestä: ”Moista en sentään oikein sulata, vaikka mielestäni Svinhufvud totisesti olikin poroporvarillisen ja saksalaismielisen suojeluskuntamilitarismien tunnuskuva. *De mortuis nihil ...*” (SY 1946 II 1.3.1944, 805)³⁰⁴

Päivätessään ylös saksalaismielisten ja Suur-Suomen edustajien kuolinilmoituksia Paavolainen usein toteaa lakonisesti heidän poistumisensa näyttämöltä. Vuonna 1944 Paavolainen esimerkiksi kirjaa ylös Rolf Wittingin (12.10.1944) ja Lauri Haarlan (24.10.1944) kuolemat:

Rolf Witting on kuollut. Eräs lähimenneisyyden synkkä haamu on varsin dramaattisella hetkellä kadonnut näyttämöltä. (SY 1946 II 12.10.1944, 961)
[...] Lauri Haarla on kuollut. Eräs menneisyyden kirjallinen symboli on sortunut. (SY 1946 II 24.10.1944, 966)

Paavolaisen kielteinen asenne Päämajan ”kihoja” kohtaan on erittäin ilmeinen etenemisvaiheessa, kun hän palvelee vielä rintamajoukoissa. Hän ihmettelee Päämajan

³⁰³ *Völkischer Beobachter* ("Kansallinen tarkkailija") oli vuodesta 1920 ilmestynyt Saksan kansallissosialistisen työväenpuolueen pää-äänenkannattaja. Lehti ilmestyi ensin viikoittain, 8. helmikuuta 1923 lähtien päivittäin müncheniläisessä Franz-Eher-Verlagissa. Lehteä jaettiin koko Saksassa. *VB* oli arvovaltainen ”Suur-Saksaa” luomaan pyrkivä sanomalehti. Epäonnistuneen olutkapakan vallankaappausyrityksen (9.11.1923) Kansallissosialistinen puolue kiellettiin ja myös *VB* lakkasi ilmestymästä. Kun puolue perustettiin uudelleen 26. helmikuuta 1925, myös lehti alkoi ilmestyä uudelleen. Rainer Werner Fassbinderin TV-sarjassa *Berlin Alexanderplatz* (1980) yksinkertainen protagonistiksi Franz Biberkopf etsii töitä päätyen lopulta jakamaan *VB*:tä ohikulkijoille ja kannattamaan kansallissosialistista politiikkaa. Fassbinder on Biberkopfin figuurilla halunnut osoittaa kansallissosialististen muukalaisvihan ja rasismien suosion johtuvan laman aikaisissa yhteiskuntien tyytymättömyyden tilasta.

³⁰⁴ Kuvaavaa Paavolaisen ambivalentille kielenkäytölle on latinalaisen fraasin ”*De mortuis nihil nisi bonum*” (Kuolleista puhutaan vain hyvää) keskeyttäminen kolmeen pisteeseen.

edustajien kyvyttömyyttä suhtautua sodan tapahtumiin kriittisesti ja punnita eri vaihtoehtoja:

Ulottuuko suomalainen »itsesäilytysvietti», joka kieltäytyy tietämästä järjellisiä tosiasioita yhtä hyvin Venäjistä kuin Saksastakin, siis Päämajaan asti? [...] Eivätkö nämäkään Päämajan miehet »kestäisi» totuutta? Samat kysymykset ovat kalvaneet minua jo YH:n päivinä syksyllä 1939 Katajanokan upseerikasinolla pitämäni esitelmän ajalta saakka (SY 1946 II 5.1.1943, 510).

Paavolaisen *kielen performatiivisuus* ilmenee erilaisten kielellisten käyttötapojen omaksumisesta tilanteen edellyttämällä tavalla. Elokuussa 1941 oleskellessaan Loimaalla Paavolainen kritisoi Tiedotusosaston edustajia seuraavasti:

Näillä on mukanaan hienot kapsäkit herkkuja täynnä kuin herrojen huviretkellä ainakin. Makeaa optimismia vuotaa sekä puheista että termospulloista. Se öykkää samalla lailla kuin parin Maken tuoman kotirintamankirjeen sisältökin. Niiden kansallinen ja natsilainen intoilu alkaa täältä rintamalta katsottuna vaikuttaa ällöttävän siviilimäiseltä. Suoraviivaisuudessaan ja epäproblemaattisuudessaan se on jollakin lailla melkein epäinhimillistä. (SY 1946 I 22.8.1941, 182–183).

Sitaatin kolmessa ensimmäisessä lauseessa Paavolainen kirjoittaa *korpisoturin kielellä*, kun taas jälkimmäisissä lauseissa hänen kielenkäyttönsä palautuu tuttuun *kulttuurikriitikon* tapaan ilmaista itseään. Osaltaan Paavolaisen kritiikki johtuu hänen turhautumisestaan Päämajan vesittämiin kirjaprojekteihin, joihin Paavolainen oli paneutunut tarmolla. Päämajan edustajat pohtivat Paavolaisen toimittamien teosten julkaisemisajankohdan poliittisuutta peruuttaen julkaisemisen usein viime hetkellä.

Siirrettyään työskentelemään Päämajan Tiedotusosastolle Mikkeliin (Lokkiin) Paavolainen kiroaa kohtalooaan, koska nyt hänet yhdistetään sodan upseeristoon. Paavolaisen aikaisempi asemansa rintaman läheisyydessä oikeutti hänen kriittisen asenteensa jatkosotaa kohtaan. Siirtyminen Lokkiin puolestaan saa Paavolaisen rintamakaverit suhtautumaan häneen ivallisesti. Aunuksessa aseveli Varjonen piikittleekin Paavolaista:

Lahjakkaasti päissään oleva Varjonen iski näet yllättäen suoraan arimpaan kohtaani: »kulttuurikirjeenvaihtaja» ja »Päämajan Herra Luutnantti»... Olen kärsinyt noista asioista jo aivan tarpeeksi itsekseen; sitä tyrmistyttävämpää oli havaita, mikä salainen kauna entisten kavereidenkin parissa nykyisin vallitsee meikäläistä tyyppiä ja Lokin rullissa olevaa kohtaan. (SY 1946 I 19.8.1942, 391–392)

Siirto Lokkiin vapautti Paavolaisen TK-kirjoitusten laatimisesta. Kun Paavolaisen viimeisestä TK-kirjoituksesta on kulunut vuosi (10.10.1942), hän kuvaa sielullista vapautumistaan:

Sielullinen vapautuminen on ollut valtava, täytyy tunnustaa. Suurin etu Lokissa olemisesta onkin se, että minun ei tarvitse valehdella. »Valehtelen» - toisin sanoen teen »propagandaa» - vain retušoimalla muiden juttuja. Totuus on tämän päiväkirjan sivuilla. (SY 1946 I 10.10.1942, 460)

Lokissa Paavolainen irtautuu korpisodan aiheuttamasta informaatiopimennyksestä ja pystyy seuraamaan sodankäyntiä komppaniaan toimistoon saapuvien Valtion Tiedotuslaitoksen (VTL) tarkkailuosaston julkaisemien päivittäisten ulkomaiden radio- ja lehdistökatsausten eli ”sinisten” välityksellä. 8. joulukuuta 1941 Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa, että hän on alkanut seuraamaan komppanian toimistoon tulevia ”sinisiä”, jotka avaavat hänelle ”uuden maailman”. Hän kertoo ”sinisten” antavan täysin erilaista informaatiota sodankulusta kuin mitä rintamamiehille kerrotaan.³⁰⁵ Paavolainen täsmentää vuoden 1943 alussa, että lukiessaan ”sinisiä” hänen huomionsa ei kiinnity varsinaisiin sotatietoihin, vaan hän etsii ”kaikesta ja kaiken alta maailmankatsomuksellisia, ideologisia »suuria linjoja»” (SY 1946 II 5.1.1943, 508). Hän joutuukin Lokissa usein riitoihin kirjailijattaviensa kanssa. Paavolaisen mukaan he pitävät häntä »defaistina» ja »wickmanilaisena» (SY 1946 II 9.4.1943, 568).

³⁰⁵ Päiväkirjamerkinnässään 16.12.1941 alkaen Paavolainen käyttää näistä VTL:n radio- ja sanomalehtikatsauksista nimitystä ”siniset”, koska suurin osa niistä on monistettu sinipunaisella värillä (SY 1946 I 16.12.1941, 285). Paavolaisen huomautuksia ”sinisten” tärkeydestä hänen ei-assosiatiivisen materiaalin keräyksensä suhteen:

”Harvat viitsivät niitä edes vilkaista; nehan ovat muka vain vihollisen ja etenkin »ryssän» propagandaa. Niissä aukeaa kuitenkin aivan uusi maailma.” (SY 1946 I 8.12.1941, 283) ”Luen »sinisiä», ja taas valuu minuun niiden joka-aamuinen myrkkyyannos kuin tuttu huumauslääke ainakin.” (SY 1946 24.7.1942, 372) ”Luen »sinisiä» tavallista suuremmalla jännityksellä. – Lokin sensuroimishaluinen ilmapiiri näyttää jo tarttuneen minuun.” (SY 1946 I 13.5.1942, 338)

Paavolainen korostaa teoksessaan useaan otteeseen, että on äärimmäinen virhe arvioida sodan lopputuloksia vain itärintaman ratkaisujen perusteella, sillä maailmansodassa kaikki vaikuttaa kaikkeen:

Miten toisella tavalla maailmantapahtumia onkaan ruvennut katselemaan ja miten uusiin paikkoihin sodan ratkaisupisteet alkaakaan mielessään sijoittaa lukiessaan Lokissa joka päivä säännöllisesti »sinisten» ulkomaisia radio- ja lehtikatsauksia. (»Angloryssien propagandan uhri», sanoisi tietysti moni.) Millä yksipuolisuudella Suomea kiinnostavatkaan vain itärintaman ratkaisut. Niin kuin tässä sodassa minkään maan kohtaloa voisi erottaa k a i k k i e n suurrintamien tapahtumista. Myös Afrikan tapahtumien pyörre vetää Suomea nykyisen hornanmyllyn kurimukseen. (SY 1946 I 6.11.1942, 471–472)

Paavolainen seuraa myös tarkkaavaisesti erinäisiä juhlaseremonioita sekä upseeriston privaatteja kannanottoja jatkosotaan. Lokissa hänet valtaa lopullisesti *toiseuden tunne*: hän pyrkii päiväkirjassaan alituisen korostamaan eroaan upseeristoon ja näkee itsensä ikään kuin tavallisen rivisotilaan ja ”herrojen” välisenä välittäjähahmona. Tarkkailtuaan ensin rivisotilaiden tekemiä puhdetöitä, Paavolainen katsoo rintamapäälliköiden rakennuttamien uusien rakennusten ja huvitilojen olevan ”tyypillinen nykyisten rintamiemme herramentaliteetin ilmaus”. Paavolainen naureskelee Mannerheimille 75-vuotislahjaksi Rukajärvelle rakennetun metsästysmajan koristeellisuutta ja turhuutta, kun Marskilla ei ole edes nykyisin aikaa pistäytyä majassa. Paavolainen ironisoi tämän rintamapäälliköiden rakennusvarustelun:

Vallitsehan rintamapäälliköiden kesken jo täysi kilpailu yhä upeampien komentopaikkojen, valistustalojen, kerhohuoneistojen, elokuvateatterien, dekoratiivisten saunojen, jopa kokonaisten kirkkojenkin rakennuttamisesta. Vastine miehistön puhdetyöharrastuksille! (SY 1946 II 18.10.1943, 705–706)

Paavolainen kuvaa myös rintamajoukoissa syntynyttä jakoa sodankäyntiin optimistisesti ja pessimistisesti suhtautuvien ryhmien välillä. Vuoden 1941 lopulla ”kyynillistä, pessimististä ja antinatsilaista ryhmää” edustavat Paavolainen, Varjonen, Teuvo Tulio ja von Numers. Paavolaisen mukaan myös Haavio on alkanut vieraila heidän joukossaan. Paavolaisen mukaan Haavion jatkosodan alkuinnostus on kadonnut: ”Hänkin on nyt vakavaa poikaa” (SY 1946 I 27.12.1941, 290). Örnulf Tigerstedtia ja Erkki Räikköstä

Paavolainen puolestaan nimittää ”streber-poliitikoiksi ja kolpakkostegeiksi (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 306). Paavolainen ihmettelee myös aseveli- ja kansanyhteisyys-hengen läpitunkemien sosialistien (Elannon sihteeri Kullervo Kulmala) kirjautumista TK-rintamalle: ”»Raivaajat» raivaavat itselleen näköjään tarmokkaasti myös sotilaallista uraa!” (SY 1946 I 20.4.1942, 322)

Paavolaisen suorittama suomalaisen sivistyneistön poliittisen arvostelukyvyn kritiikki perustuu pitkälti samoihin yleisiin teemoihin kuin poliittisen ja sotilaallisen johdonkin. Paavolainen pohtii päiväkirjassaan oman sukupolvensa kirjailijoiden kritiikitöntä ja etäistä suhdetta jatkosotaan, joka ilmenee Lauri Viljasen heinäkuussa 1942 Helsingissä lausutuissa sanoissa: »Niin – minun täytyy tunnustaa suoraan, että minulla ei ole mitään persoonallista suhdetta tähän sotaan ...» (SY 1946 I 28.7.1942, 380–381)

Aunuksen valtauksen ja Suur-Suomi-aatteen ollessa aktuelleja Paavolainen ihmettelee tätä oman sukupolvensa kriitikkojen ja taiteilijoiden pakoa vastuusta. Paavolainen katsoo, ettei kukaan hänen kirjailijatovereistaan koe sotaa henkilökohtaisesti, yhtä syvällisesti ja raskaasti kuin hän. Jatkosodan aikainen »Vetelän» kirjallistaiteellinen kiertue, johon kuuluvat Lauri Viljanen, Toivo Pekkanen, Yrjö Kivimies ja Sulho Ranta, ovat vaienneet Itä-Karjalan matkastaan. Paavolaisen mukaan Mika Waltari³⁰⁶ jäi samalta matkalta kokonaan pois ”peläten kait liian kiusallista järkytystä”. Arvi Kivimaa, Matti Kurjensaari ja Viljo Kajava (”puhtaaksiviljelty kalpean ja viisaan älyn kolmikko) kiertävät parhaimmillaan Aunusta, mutta tuskin julkaisevat mitään kriittistä. Paavolainen ihmettelee suomalaisen älymystön asettumista jatkosodan sivustakatsojaksi:

Jääkö tosiaan koko minun kirjallinen sukupolveni tähän sotaan nähden vain sivustakatsojaksi, sotaan, jonka suhteen ratkaisu ei ole niin yksinkertainen kuin talvisotaan nähden, vaan joka vaatii paljon resonoivampaa kannanottoa.

³⁰⁶ Mika Waltarin konservatiivisuudesta Paavolainen tallentaa päiväkirjaansa erään kohtaamisen. Matkustaessaan lokakuun alussa 1943 Helsinkiin, viemään Söderströmille *Täältä jostakin* -runokokoelmaa, Paavolaisen juttusille tulee junan A-vaunussa muuan Päämajan sotapoliisi-kapteeni. Tämä kertoo Paavolaiselle, että häntä hämmästytti *Suomen Kuvalehdessä* julkaistu valokuva Paavolaisen 40-vuotispäivän viettoon osallistuneista vanhoista tulenkantajista:

”Hän kertoo vilpittömästi hämmästyneensä, kun huomasi joukossa Mika Valtarinkin, ja sanoo tehneensä itselleen ensimmäisen kerran selväksi, että kaikki nämä vaaralliset tulenkantajathan ovat nykyisin tunnettuja porvareita eivätkä suinkaan mitään »kommunisteja» ja vaarallisia vallankumouksellisia.” (SY 1946 II 4.10.1943, 684–685)

Missä on tämän sodan kirjailija? Paras talvisotaa kuvaileva opus oli »Kollaa kestää», mutta Palolampi on nykyään jo ikämies ja herraskaisesti maksatautinen. Koko kirjallinen sukupolvenikin on jo vanha, ja sen veri on maksoittunutta. Joskus on minulla raivokkaan katkera tunne siitä, että voisin itse sanoa jotakin vapauttavaa tämän sodan ongelmien käärmekiemurasta. Sitten sorrun taas syvimpään toivottomuuteen. Yksi asia on kuitenkin varma: en ole kalanverinen – palan, palan yhä. Mutta missä on se tuleva uusi sotakirjailija – hän, joka »ei banalisoi sotaa»?³⁰⁷ Missä hän on? [...] Talvisodan aikana luulin, että Helvi Hämäläinen olisi pystynyt kirjoittamaan »suuren» sotaromaanin, lähinnä siviiliväestön tai ehkä evakkojen kannalta nähtynä. T ä t ä sotaa ei hänkään pysty kuvaamaan. (SY 1946 I 28.7.1942, 381–382)

Paavolainen pohtii oman sukupolvensa kirjailijoiden (tulenkantajien) keski-ikäntymistä, joka johtaa ”porvarillisen elämäntavan” vakiintumiseen, perheen perustamiseen ja vakinaisten virkojen etsimiseen. Istuesssa Helsingin huoneistossaan Tapio Rautavaaran kanssa, Matti Kurjensaaren häiden jälkeen helmikuussa 1944, Paavolainen pohtii oman aikansa suomalaisten radikaalien kapinallisuuden laantumista keski-ian häämöttäessä:

Olemmeko tosiaankin me kaksi »herraspoikaa» ja vanhaapoikaa ainoita jäljellä olevia »radikaaleja»? Monet istuvat vankiloissa, ja Matti voitaneen tämän illan jälkeen katsoa menetetyksi, koska perhe ja leipähuolet varmaan kohta lannistavat hänen »kapinallisuutensa», kuten on tapahtunut niin monelle muullekin. Välillä toteamme, että koska meillä vankasti porvarillisen syntyperämme takia ei ole mitään sosiaalisia komplekseja, on meille aina ollut helppo olla *enfant terrible*-tyyppjä. (SY 1946 II 4.2.1944, 785–786)³⁰⁸

Ensimmäisen lomamatkan (11.–19.9.1941) päätteeksi Paavolainen hämmästelee Valtion Tiedotuslaitoksessa (VTL) palvelevien lukuisien kirjailijaystäviensä naiiveja näkemyksiä sodan kulusta ja rintamaoloista (SY 1946 I 11.–19.9.1941, 202). Paavolaisen sanomalehdistökritiikki on armotonta, mutta hän antaa myös muutamille lehtimiehille

³⁰⁷ Paavolainen ei suostu päiväkirjassaan banalisimaan sotaa vaan kuvaa realistisesti sen aiheuttamaa kauhua ja irrationaalisuutta. Paavolainen saadessa ”tulikasteensa” hyökkäyksessä Ristinsalmen yli 27. heinäkuuta 1941 hän kuvaa, miten venäläisten kranaattituli saa kaikkien hermot pettämään:

”Kolmas porras räjähtää aivan korsun vieressä, niin että koko rakennelma on hajota päällemme. Kukaan ei yritäkään esittää mitään sankarillista hermojen hillintää, vaan kaikki makaavat huohottaen ja toistensa syyliin puristuneina. Keskellä mylläkkää ehdin huomata vain erään nuoren sotamiehen, joka kyynillisen välinpitämättömyyden perikuvana istuu korsun peräseinään nojaten ja polttaa ivallisella rauhallisuudella holkkitupakkaansa. Ryömimme ulos. Nolous kuvastuu kaikkien kasvoilla.” (SY 1946 I 27.7.1941, 158–159)

³⁰⁸ Paavolainen on poistanut tämän päiväkirjamerkinnän VT IV -teoksesta.

kunniaa kulkemisesta ”totuuden puhumisen vaikealla tiellä”. Paavolaiselle kriittis-älyllistä suhtautumista jatkosotaan edustavat suomenruotsalaiset Reinhold Svento (24.7.1881–30.3.1973)³⁰⁹ ja Johannes Wickman (1882–1957). Paavolainen kuvaa useaan otteeseen ruotsalaisten lehtien kirjoituksia, jotka poikkeavat selvänäköisyydessään radikaalisti suomalaisista propagandan hallitsemista lehdistä. Ensimmäisen kerran hän saa ruotsalaisia lehtiä luettavakseen Martin Söderhjelminkin kautta 8. elokuuta 1941. Lehtien kirjoitukset aiheuttavat Paavolaisen sielussa ”pienen maanjäristyksen” (SY 1946 I 8.8.1941, 173). Söderhjelmiltä lainatut *Nu*-lehden numerot tekevät korprien pimennossa vaeltaneen Paavolaisen sekapäiseksi: ”Helvetti vieköön – sodassa ei pitäisi ajatella! Missään tapauksessa ei pitäisi lukea mitään, kaikkein vähiten ruotsalaisia lehtiä.” (SY 1946 I 10.8.1941, 174)

Paavolaisen mukaan ”liberaalit ja demokraattiset” ruotsalaiset lehdet³¹⁰ paljastavat salaman valossa suomalaisen propagandan tragedian, jonka mukaisesti on ”aina vaiettava ja pidettävä suunsa kiinni” (SY 1946 I 30.11.1941, 276). Paavolainen mainitsee, että vain ruotsalaisten asetoverien kanssa (Johansson, Gummerus ja von Numers³¹¹) uskaltaa ja voi keskustella kerettiläisistä mielipiteistään (ibid.). Paavolainen haluaa kuitenkin ottaa etäisyyttä myös kriittisiin ruotsalaisiin asetovereihinsa:

Huomaan olevani kyllästymäisilläni ruotsikkoihimmekin. Heidän älyllisyytensä ja epäpäteettisyytensä, joka alussa vaikutti virkistävältä ja vapauttavalta, alkaa ajanmittaan näyttää nurjan puolensa. Jotakin on sentään otettava vakavasti – kaikesta ei saa tehdä naljailevaa vitsiä. Miten huvittavan pieni onkaan muuten ruotsalaisen sivistyneistömme piiri. Kaikki ovat sukua tai suvun sukua keskenään. (SY 1946 I 1.1.1942, 295)

³⁰⁹ Reinhold Konstantin Svento oli suomalainen poliitikko, joka toimi Suomen sosialidemokraattisen puolueen ja Suomen kansan demokraattisen liiton kansanedustajana (1922–44), toisena ulkoasiainministerinä kolmessa eri hallituksessa (vuodet 1945–48) ja Suomen lähettiläänä Bernissä (1948–51). Vuonna 1938 ilmestyneessä *Suomen ulkopoliittikka* -teoksessa Svento varoitti Suomen hankalasta asemasta mahdollisen sodan syttyessä. Svento ei uskonut ideologisten seikkojen merkitykseen ulkopoliitikassa vaan hän kannatti neutraalia tasapainoilua suurvaltojen välillä. Jatkosodan aikana Svento oli myös mukana rauhanopposition toiminnassa.

³¹⁰ Näitä lehtiä ovat muun muassa *Veckojournalen* ja *Nu*. Elokuussa 1943 Paavolainen mainitsee *Sosiaalidemokraatin*, *Hufvudstadsbladetin*, *Arbetarbladetin*, *Vasabladetin* ja etenkin *Svenska Pressenin* ymmärtävän Suomen nykytilanteen kestättömyyden ja sen vaarat (SY 1946 II 17.8.1943, 653).

³¹¹ Kuukautta myöhemmin Paavolainen lisää tähän joukkoon myös suomalaiset aseveljet Unto Varjosen ja Teuvo Tulion (SY 1946 I 27.12.1941, 290).

Paavolaisen keskustellessa saksalaisen propaganda-yhdysupseerin Wünschen kanssa lokakuussa 1942 ravintola Kalevassa Wünsche kritisoi sosiaalidemokraattista lehdistöä ja etenkin Sventon ulkopoliittisia pakinoita. Paavolainen ei ihmettele Wüncshen tavoin, miksi Lehmus ei ole tehnyt mitään pakinoiden kieltämiseksi, sillä Paavolaisen mukaan ne ovat nykyään melkein ainoita lukemisen arvoisia juttuja muuten yhdensuuntaistetussa suomalaisessa lehdistössä (SY 1946 I 12.10.1942, 462–463). Suomen sensuurin tiukentuessa Saksan sotilaallisen menestyksen hyytymisen myötä *Suomen Sosialidemokraatti* alkaa olla ainoa lehti, jota Paavolaisen mielestä on mielenkiintoista seurata. Etenkin Reinhold Sventon ulkopoliittiset katsaukset selkeyttävät Paavolaisen jatkosodan kuvaa:

Svento on meillä nykyisin ainoa, ehdottomasti ainoa, mielenkiintoinen ulkopoliittisten katsausten laatija. Harmaat hapsensako antavat hänelle tämän nyky-Suomessa melkein ilmestykselliseltä vaikuttavan rohkeuden olla o b j e k t i i v i n e n ? Hänen puolueettomuutensa ja kriittisyytensä hätkähdyttävät melkein päivittäin; ei ihme, että Wünsche niin vihaa häntä. (SY 1946 I 12.10.1942, 463)

Reinhold Sventon nimittäminen ulkoministeriöön neuvottelevaksi virkamieheksi syyskuun lopulla 1944 saa Paavolaiselta ylistystä: ”Iloinen ailahdus käväisee mielessäni: onhan Svento rohkeutensa ja ennakkoluulottomuutensa takia ollut sodan aikana kaikista sanomalehtimiehistämme minusta mielenkiintoisin ja läheisin.” (SY 1946 II 29.9.1944, 956)

Myös Johannes Wickmanin radikaalit kirjoitukset *Nu*-lehdessä miellyttävät Paavolaista. Etenkin lehdessä otsikolla »*Finlands tragedi*» julkaistu artikkeli on Paavolaisen mielestä pelottavan terävä (SY 1946 II 2.1.1943, 506). Lukiessaan Wickmanin artikkelia »*Suomen tie*», Paavolainen kutsuu häntä ”virallisen Suomen eniten vihaamaksi mieheksi”. Kohutussa artikkelissa Wickman korostaa Neuvostoliiton jo alun perin tekemään periaatteellista eroa Baltian maiden ja Suomen välillä, joka olisi mahdollistanut diplomatian tien. Paavolainen kuvaa Wickmanin kirjoitustyyliä:

Wickmanin armoton suorapuheisuus ja jääkylmä logiikka herättää pahennusta jopa Ruotsissakin. [...] Wickman on kieltämättä jo niin sanoakseni

epäinhimillinen säälimättömässä loogisuudessaan, mutta samalla peloittavan asiallinen. (SY 1946 II 9.3.1943, 552)

Suomenkielisistä lehdistä Paavolainen antaa arvoa oikeastaan vain *Suomen Sosialidemokraatti*-lehdelle. Vuoden 1943 ensimmäisenä päivänä Paavolainen lukee innostuneena ministeri Fagerholmin rohkean ja »epäajanmukaisen» uudenvuodenpuheen sosialismin aatteiden sodanjälkeisen tulevaisuuden puolesta. Paavolainen pohtii poliittista lokaatiotaan ja kehuu *Sosialidemokraatin* kriittisiä kirjoituksia: ”Olenko tulossa sosialistiksi? Sitä joudun ehtimiseen kyselemään itseltäni huomattuani, että Suomen Sosialidemokraatti on nykyisin ainoa lehti, jonka kirjoitukset minua säännöllisesti kiinnostavat.” (SY 1946 II 1.1.1943, 505–506)

Paria kuukautta aikaisemmin Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa sensuurin poistaman *Sosialidemokraatin* pääkirjoituksen, joka käsitteli Suomen juutalaisten pakkosiirtoa keskitysleireille:

Sosialidemokraatin poistettu pääkirjoitus oli muuten kuulemma käsitelty ulkomailla niin paljon pahaa verta herättänyttä kysymystä Suomessa oleskelevien juutalaispakolaisten luovuttamista Saksalle. Lehti kuuluu – kunnioitettavaa ja rohkeata – asettuneen sitä vastustamaan. (SY 1946 I 25.10.1942, 467)

Professori Lauri Kettusen rohkeasanainen artikkeli Virosta ja Suomen raukkamaisesta suhtautumisesta heimokansaamme sen traagillisissa vaiheissa saa Paavolaiselta myös arvonantoa: ”Kirjoitus on ilahduttavampia ja reilumpia ilmiöitä, mitä viime aikoina on lehdistössämme esiintynyt. Kun innoissani menen juttelemaan pojille Kettusen kirjoituksesta, käy ilmi, ettei sitä ole lukenut kukaan.” (SY 1946 II 9.4.1944, 845)

Jatkosodan edetessä Paavolainen kiinnittää huomiota vasemmistolaisten kirjailijaystäviensä vangitsemisiin, joista sanomalehdet usein vaikenevat. Kriittiset äänet, joihin kuuluvat Hella Wuolijoki,³¹² Jarno Pennanen, ”Kuutoset”³¹³, Arvo Turtiainen ja

³¹² Hella Wuolijoki (1886–1954), vuoteen 1908 Ella Maria Murrik, käytti lukuisia kirjailijanimiä kuten Juhani Tervapää ja Felix Tuli. Valpo epäili Wuolijokea sekä Britannian että Neuvostoliiton agentiksi.

³¹³ ”Kuutoset” oli Sosialistisesta eduskuntaryhmästä elokuussa 1940 erotettujen kansanedustajien alkuvuodesta 1941 muodostama eduskuntaryhmä, joka arvosteli voimakkaasti Suomen valtiollisen johdon omaksumaa poliittista suuntaa ja vaati ystävällisempiä asennoitumista Neuvostoliittoon.

Raoul Palmgren, on vangittu Valpon toimesta ja toimitettu vankiloihin ”poliittisina” vankeina. Paavolaisen kirjoittaessa *Rakas entinen Karjala* -teoksen omistuskirjoituksia Helsingissä joulukuussa 1942 hän säpsähtää, miten niin moni niistä henkilöistä, joille hän on lähettänyt tekijänkappaleita, istuu nyt vankilassa (SY 1946 I 10.12.1942, 484). Kuultuaan Hella Vuolijoen pidättämisestä Paavolainen alkaa pohtia myös omaa poliittista epäilyttävyyttään:

Meeri Pätiälä oli kertonut, että myös minun nimeni oli tullut esiin kuulusteluissa: tietäisinkö muka jostakin asiakirjasalkusta, jonka väitettiin kadonneen siinä auto-onnettomuudessa, joka tapahtui Kausalassa 1934, Hella Vuolijoen ja minun ollessa paluumatkalla Marlebäckistä. Oh – olisipa huvittavaa joutua Valpon kuulusteltavaksi. Johan nimeni kummitteli Kivimäen »muistioissa»! Ote vasemmistoradikaalimme ympärillä näyttää kiristyvän. Arvo Turtiainen ja Raoul Palmgren pidätettiin jo kevättälvella. (SY 1946 I 4.6.1942, 347)

Valtiollisen poliisin otteet tuntuvat koventuvan tappiollisten rintamatietojen levitessä yleisön keskuuteen. Valpo on muun muassa alkanut suorittaa seurapiireihin kuuluvien henkilöiden vangitsemisia.³¹⁴ Valpon jatkosodan alkuvaiheissa suorittama vasemmiston hajalle lyöminen harmittaa Paavolaista, koska he olivat juuri se ryhmä, joka olisi voinut kritisoida jatkosotaa. Käydessään Käpylässä heinäkuussa 1942 tapaamassa TK-kuvaajan Jarno Pennasen vaimoa, Ain’ Elisabeth Pennasta, Paavolainen ihmettelee sotaväkeen värväämisen totaalisuutta, jonka mukaisesti myös ”entisiä ruununraakkejakin koulutetaan”. Samalla hän kuulee vasemmistopiirien maanpaosta Ruotsiin:

Katri Vala on Ruotsissa suuressa kurjuudessa, sillä sodan alussa sinne paennut Erkki Vala, jonka piti pitää hänestä huolta, vangittiin politikoivana ulkomaalaisena melkein heti Katin saavuttua. Katin mies taas on vangittu Suomessa Erkki Valan kanssa käymänsä kirjeenvaihdon perusteella. Raskasta

Ryhmittymään kuului kuusi kansanedustajaa: Karl Harald Wiik, Mikko Ampuja (pj.), Väinö Meltti, Yrjö Räisänen, Kaisu-Mirjami Rydberg ja Cay Sundström. Keskeinen vaikuttaja ryhmässä oli myös Johan Helo, joka ei ollut eduskunnan jäsen. Paavolainen ihmettelee talvella 1942 Kuutosten ja Helon tuomioiden ankaruutta: kuristushuonetta 2–8 vuotta (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 306).

³¹⁴ Muun muassa Kreivitär Stackelberg vangitaan. Valpo epäilee hänen vakoilleen Englannin hyväksi (SY 1946 I 11.12.1942, 486).

todeta, miten niin elinvoimainen vasemmistoälymystömme on nyt lyöty hajalle. (SY 1946 I 16.7.1942, 369–370)³¹⁵

Tammikuun lopulla 1942 Paavolaisen saapuessa Jokelaan tapaamaan Hella Wuolijokea saadakseen tietää Englantia lähellä olevien piirien ajatuksista, hän yllättyy Hellan kertoessa viettävänsä Jokelassa täysin eristettyä elämää ja seuraavansa maailman tapahtumia vain radion avulla. Paavolaisen mukaan sota on vanhentanut Hellaa niin, että hän käyttäytyy tavallista hillitymmin (SY 1946 I 27.1.1942, 302–303). Hella Wuolijoen ja Jarno Pennasen pidätyksistä Paavolainen saa tietää toukokuun 1943 lopussa tavatessaan elokuvaohjaaja Erik Blombergiä. Paavolainen pohtii pidätyksien syytä:

Mistähän syystä? Siinä ainakin pidätys, joka tullaan ulkomailla huomioimaan. Kuuluu kirjailija, iäkäs nainen ja lisäksi vielä talvisodan aikainen Tannerin »rauhanlähettiläs» madame Kollontayn luona. Myös Jarno Pennanen on pidätetty tämän kuun alussa. (SY 1946 II 29.5.1943, 602–603)

Paavolainen pyrkiikin seuraamaan Wuolijoen tapausta intensiivisesti. Lontoon radiosta Paavolainen kuulee tarkempia tietoja Hella Wuolijoen vangitsemisesta yhdessä saksalaisen sanomalehtimiehen Friedrich Egenin kanssa. Jälkimmäisen väitetään harjoittaneen vakoilua Neuvostoliiton hyväksi jo talvisodasta lähtien (SY 1946 II 9.6.1943, 612). Toisena helluntaipäivän (14.6.1943) Paavolainen lukee *Dagens Nyheterin* toissa päivänä julkaisemaa etusivun uutista Wuolijoen vangitsemisesta. Paavolaisen mukaan tapaus on pysynyt salassa harvinaisen kauan. Vangitsemisen syyksi ilmoitetaan Hellan maatilalla Jokelassa oleskellut venäläinen desantti, jonka Hella oli karkottanut kotoaan saatuaan tietää naisen taustan.³¹⁶ Wuolijokea syytetään siitä, ettei hän antanut asiaa poliisin tietoon. Vuoden 1944 alussa Paavolainen kirjoittaa, että Wuolijoki on tuomittu maanpetoksesta elinkautiseksi kuritushuoneeseen:

³¹⁵ Päiväkirjamerkintä 16.7.1942 on poistettu SY:n toisesta painoksesta (VT IV 1960). Paavolainen ehkä katsoi tämän päiväkirjamerkinnän liittävän hänet liian vahvasti vasemmistoleiriin.

³¹⁶ Tämä desantti oli neuvostoliittolainen Kerttu Nuorteva. Wuolijoki oli yksi Nuortevan yhteyshenkilöistä Suomessa. Hän auttoi Nuortevaa majoituksen ja ruokatarvikkeiden sekä antamalla tietoja Suomen sotilaallisista, yhteiskunnallisista ja taloudellisista oloista. Wuolijoki oli närkästynyt joutuessaan ottamaan vastaan desantin, sillä hän oli odottanut poliittisesti korkea-arvoisempaa rauhantunnustelijaa. Nuortevan Suomeen saapumisen syy oli kuitenkin puhtaasti sotilastiedusteluun liittyvä, minkä myös Wuolijoki tiesi. Hän ei pitänyt tekoaan rikoksena, vaan puolustautui kertomalla Nuortevan olleen mielestään rauhan asialla.

Hänen iässään olevalle ihmisille se merkitsee samaa kuin kuolemanrangaistus.
On kuvaavaa, että uutisen jo marraskuun lopulla julistetusta tuomiosta kertoi ensimmäisenä Lontoon radio. (SY 1946 II 10.1.1944, 773)

19. huhtikuuta 1944 Paavolainen tapaa ystäviään Helsingin Konservatoriossa. Tapio Rautavaara kertoo, että ”kuutoksista” Ampuja ja Meltti olisi vapautettu. Tanner on kuulemma myös vedonnut Wuolijoen armahtamiseen vetoamalla tämän ansioihin talvisodan rauhankosketuksissa (SY 1946 II 19.4.1944, 849). 26. syyskuuta 1944 tiedotetaan Hella Wuolijoen vapauttamisesta yhdessä Mauri Ryömän, K. H. Wiikin ja Cay Sundströmmin kanssa (SY 1946 II 26.9.1944, 955).³¹⁷

Wuolijoen ja muiden suomalaisten intellektuellien pidättäminen saa Paavolaisen pohtimaan keinoja, joilla tilanne olisi ollut vältettävissä. Yksi tällainen keino olisi ollut uusien poliittisesti riippumattomien älymystölehtien perustaminen, sillä kuten Paavolainen 1930-luvulla jo huomautti, aikakauden merkittävimpiä taisteluita ei käydä monisatasivuisten kirjojen avulla, vaan aikakauslehdissä julkaistujen artikkeleiden voimalla. Hän pyrkii päiväkirjassaan pohtimaan keinoja *eliitin sivistämiseksi*. 1930-luvun Suomen yksi keskeisin ongelma, josta vahva sidonnaisuus kansallissosialistiseen Saksaan kumpuaa, saattaa Paavolaisen mukaan hyvinkin juontua kriittisen älymystölehden puutteesta. Hän katsookin, että keskeinen syy eliitin harjoittamaan asioiden ja ilmiöiden arvottamiseen ”joko-tai” ja ”hyvä-paha” akseleilla on kriittisen aikakauslehden ja sen ympärille syntyvän keskustelun puute. Poliittis-kulttuurisen eliitin ja taistelevan älymystön väliltä puuttuu välittävä tekijä: älymystöaikakauslehti. Reinhold Svendon kirjoitus suomalaisen älymystö-aikakauslehden tarpeellisuudesta saakin Paavolaiselta kannatusta:

»Meillä nk. johtajisto kaipaa suurempaa valistustyötä kuin itse johdatetut pohjakerrokset.» Juuri tällaisen korkeatasoisen, objektiivisen ja kriittillisen poliittis-kulttuurisen aikakauslehden puute Suomessa on osaltaan tehnyt mahdolliseksi meikäläisen sivistyneistön³¹⁸ uskomattoman taipumuksen poliittiseen fantasteriaan sekä pitänyt sitä sellaisessa tietämättömyydessä muun maailman aatevirtauksista. (SY 1946 II 1.4.1943, 567)

³¹⁷ Wuolijoki oli aikaisemmin kunnostautunut talvisodan rauhanneuvotteluissa. Hän vapautui, kun välirauha oli solmittu vuonna 1944. Wuolijoki kirjoitti vankeusajastaan muistelmat *Enkä ollut vanki* (1944), joissa korosti, että kuulusteluissa uhka joutumisesta pelättyyn Hämeenlinnan naisvankilaan sai vangitut kertomaan kaiken mitä tiesivät.

³¹⁸ Paavolainen tarkoittaa tässä ”sivistyneistöllä” kansallismielistä poliittis-kulttuurista eliittiä ja sivistyneistöä.

Helmikuussa 1944 Paavolainen saa postitse Olof Lagercranzin toimittaman »*Samtid och framtid*»-lehden numeron. Paavolainen kehuu tätä kulttuuris-poliittista aikakauslehteä korkeatasoiseksi ja pahoittelee, ettei Suomessa ole tällaista julkaisua, joka syventäisi älymystön poliittista arvostelukykä: ”Jälleen en voi olla ajattelematta, miten toisenlainen johtava suomalainen ajattelutapa voisi olla, jos meilläkin olisi ollut tällaista älymystölehteä.” (SY 1944 II 19.2.1944, 795)

Paavolainen tekee kuitenkin selvän eron teoreettisten intellektuellien ja oman aikansa problematiikkaan keskittyvien intellektuellien välille. Vanhempaan suomalaiseen kansallismieliseen sivistyneistöön kuuluvien ajattelijoiden (uusklassismi) suhde uusiin totalitaristisiin valtioihin ³¹⁹ paljastaa heidän kyvyttömyytensä analysoida nykyajan problematiikkaa. Paavolainen kritisoi kansallismielisen sivistyneistön tapaa nähdä kansakunnan historia pelkästään jatkumona, jolla pyritään selittämään rationaalisesti myös kansakunnan rajuimmat transformaatiot ja poikkeustilat. Paavolainen puolestaan korostaa sekä murrosta että katkosta ja kritisoi sivistyneistön teoreettista ”sanahelinää”, jolla ei ole viittauskohtia nykyaikaan. Lukiessaan julkaistavan Hagar Olsson -kirjan esseitä Paavolainen kritisoi teoreettisten intellektuellien yleviä tekstejä, jotka eivät kykene soveltamaan teorioitaan nykyiseen poliittiseen tilanteeseen:

Suurin osa niistä on mielestäni vain kotirintaman älyniekkojen kirjoittelua norsunluutornistaan. Sellainen ylevä teksti kuin jonkin Erik Thermanin laatima, jättää minut aivan hölmistyneeksi. Huomaan lukevani sitä pököpöisenä yhä uudelleen ja uudelleen ymmärtämättä mitään sen subtiilista sanahelinästä. Ainoa sävähdyttävä artikkeli on Jaensonin suuri esse Lawrencesta. Hän osoittaa siinä varsin armottomasti, kuinka Lawrencen viettifilosofia johtaa suoraan nykyisessä sodassa demonisen puolensa paljastaneeseen natsilaiseen vitalismiin. Kirjoituksesta muodostuu leimuava anateema Lawrencea vastaan – sitäkin huomionarvoisempi, koska sen kirjoittaja on Lawrencen aikaisempi sokean haltioitunut ihailija. (SY 1946 II 22.8.1943, 655–656)

³¹⁹ Näitä totalitaristisia valtioita olivat muun muassa kommunistinen Neuvostoliitto, kansallissosialistinen Saksa ja fasistinen Italia.

Helsinkiin toukokuussa 1943 uudelleen perustettu suurkustannusyhtiö Tammi herättää Paavolaisessa toivoa.³²⁰ Paavolainen uskoo tämän vasemmistolaisten järjestöjen ja osuustoimintaliikkeiden johtaman liikkeen tulevan ”tuulettamaan ummehtunutta ja kaupallistunutta kustannusmaailmaamme” (SY 1946 II 6.6.1943, 609–610). Lokakuussa 1943 Paavolainen huomauttaa Tammen julkaisemasta radikaalista kirjallisuudesta: ”Vastaperustettu Tammi on alkanut vyöryttää Ruotsin koko radikaalia kirjallisuutta niskaamme. No, parempi myöhään kuin ei milloinkaan.” (SY 1946 II 21.10.1943, 711)

Vuoden 1943 lopulla Paavolainen pohtii tärkein teoksien pitkää listaa, jotka oikeana ajankohtana ovat jääneet suomentamatta joko sensuurin tai tietämättömyyden vuoksi. Hän kertoo saaneensa Marskin hovivalokuvaajalta Kalle Sjöblomilta lainaksi Havelock Ellisin teokseen »*Sexualpsykologi*». ³²¹ Havelockin teos herää Paavolaisessa jälleen kirjallisen kapinamielen. Hän pohtii konservatiivisen »kulttuuri» vastakohtaisuutta radikaaliin kirjallisuuteen, joka syventyy »kulttuurin» sijasta asioihin: ”Mitä kaikkea meidän käänöskirjallisuudestamme jatkuvasti puuttuukaan! On kuin jälleen alkaisin herätä näkemään asioita – ei »kulttuuria», vaan a s i o i t a.” (SY 1946 II 29.12.1943, 763)

Radikaalin kustannusyhtiön Tammen perustaminen ei kuitenkaan ole kuin pisara meressä: tarvitaan lisää radikaaleja kustantamoita. Paavolaisen mukaan epämääräisten tai radikaalien aikakausten, kuten 1930-luvun, vaientaminen on vaarallista niin yksilön kuin kansakunnankin kehityksen suhteen:

Miten typerä onkaan tuo meille piintynyt uskomus, että eräät radikaalisuutensa takia »epämiellyttävät» henkiset aikakaudet, nimenomaan 30-luku, noin vain ilman muuta voitaisiin »pimittää» pois – olla niistä tietämättä. Kulttuurisessa kehityksessä ei mitään voida pimittää! A i n a j ä ä k a i k e s t a j o t a k i n j ä l j e l l e. (SY 1946 II 29.12.1943, 763)

³²⁰ Kustannusosakeyhtiö Tammi perustettiin 3. kesäkuuta 1941. Lähtökohtana oli tarve saada markkinoille yleisestä linjasta poikkeavaa kirjallisuutta. Jatkosodan alkaminen kuitenkin keskeytti toiminnan ennen kuin se ehti alkaa. Tammen uusi perustava yhtiökokous pidettiin 6. toukokuuta 1943.

³²¹ Havelock Ellis (1859–1939) oli englantilainen psykiatri ja psykologi, joka tutki ihmisen seksuaalisuutta. Ellis, joka käsitteli kirjoituksissaan ihmisen seksuaalisuutta ja siinä ilmeneviä poikkeamia, oli psykoanalyttisen koulukunnan edeltäjä. Psykoanalyysi hyödynsikin Ellisin kirjoituksia homoseksuaalisuuden, narsismin ja itsetyytytyksen osalta.

Jatkosodan aikana on viriteillä monia älymystöhankkeita, joissa pohditaan uuden aikakauslehden perustamista ja intellektuellien vastuuta nykyajasta. Näiden keskustelujen olemassaolo paljastuu Paavolaisen kesäkuussa 1944 tekemässä päiväkirjamerkinnässä, jossa hän keskustellee Kaukosen kanssa uuden älymystöryhmän perustamisesta:

[...] ryhmän, joka näiden sotavuosien jälkeen ottaisi taas tieteellisen totuuden ohjelmakseen ja rupeaisi julkaisemaan myös omaa aikakauslehteä. Samanlaisilla haaveillahan olimme jo monta kertaa aikaisemmin iloitelleet. (SY 1946 II 27.6.1944, 889)

Tammikuun 20. päivä 1944 Paavolainen saa Tammen johtajalta Untamo Utriaiselta arvosteltavaksi Ilmari Lahden romaanikäsikirjoituksen »Pähkinäsärkijä». Paavolainen kiinnostuu sen kuvaamasta 1930-luvun intellektuellien kriisistä, mutta katsoo sen vanhentuneen ajan saatossa:

Teos on varsin taitava kuvaus huxleyläis-lawrenceläisen tyylin merkeissä eläneestä suomalaisesta intelligenssiklikistä. Litteraatin tuote, joka olisi ollut kirjallinen herkkupala 30-luvulla. Nyt vaikuttaa moinen ylihenkevä ja dekadentti hienostuneisuus perin vieraalta. (SY 1946 II 20.5.1944, 861)

Paavolainen myös kritisoi sivistyneistön oppikirjaviisautta (litterääri) ja orientoitumista klassikkojen pariin pohdittaessa nykyisyyden ontologiaa. Tämä klassikoiden väärinkäyttö uudessa ajallisessa kontekstissa ilmenee hyvin muun muassa tohtori Ensio Uotin kritiikissä Eino Kailan tuomitessa Tanskan juutalaisvainot.³²² Uotin argumentointi ilmaisee hyvin suomalaisen sivistyneistön ”aikapetoksen”, jossa vuosisatoja vanhoista klassikoista (Luther) irrotetaan omaa argumentointia ja asennetta (antisemitismi) tukevia lauseita:

Tohtori Ensio Uoti on taas meikäläisten kansallissosialistien äänenkannattajassa Vapaassa Suomessa kimmastunut Eino Kailalle tämän tunnetun Tanskan juutalaisvainoja koskevan vastalauseen johdosta: »Kansa, joka nykyään pelleilee humanisuudella, on jo etukäteen myyty. – – – Martti Lutherkin sanoi: ’Juutalaiset ovat helvetistä irti päässeitä perkeleitä’.

³²² Eino Kaila on erittäin tunnettu kansallissosialistisen Saksan kannattaja. Suomalaisen sivistyneistön tapaan Kaila näki Saksan olevan läntisen sivilisaation ja kulttuurin puolustaja Neuvostoliittoa vastaan. Toisen maailmansodan juutalaisvainot kuitenkin saivat Kailan kritisoimaan Saksaa. Tästä huolimatta idän ja lännen vastakkainasettelu oli hänen tuotantonsa keskeisin poliittinen piirre.

Uskokaamme uskonpuhdistajaamme tässäkin asiassa.» (SY 1946 II 25.10.1943, 712)

Paavolainen on huolissaan välirauhan sopimuksen (19.9.1944) suomalaisesta vastaanotosta, jossa ilmenee rintamamiesten hämmästyksen ohella poliittisen eliitin uhmaavana äänensävyä. Von Born lukee radiossa ehdot, jotka Paavolaisen mukaan ovat paljon paremmat kuin mitä voitiin odottaa. Paavolainen jää ihmettelemään von Bornin puheen uhmaavaa äänensävyä:

Ehdoissa on kaikkiaan 23 kohtaa. Koko ajan takoo mielessä ajatus: mitä ajattelevat rintamamiehet ...? Mutta eniten kiusaa minua puheen yleissävy. Miksi tämä synkkä, miltei uhmaava tulkintatapa? Miksi ei yhtään rauhoittavaa sanaa siitä, että ehdot ovat odotettua lievemmat? Sehän olisi suorastaan hallituksen velvollisuus kansan mielialan kohentamiseksi. (SY 1946 II 19.9.1944, 946).

Välirauhan julistaminen saa liikkeelle spekulatioita Neuvostoliiton tulevaisuuden suunnitelmista. Paavolainen kuulee huhuja, että Helsinkiin perustettavan liittoutuneiden yhteisen valvontakomission puheenjohtajaksi tulisi itse Ždanov. Paavolainen arvioi Neuvostoliiton tekevän Suomesta malliesimerkin sitä tavasta, millä venäläiset aikovat kohdella voitettua maata (SY 1946 II 20.9.1944, 949). Paavolainen tuntee kuin hän ei voisi keskustella välirauhasta kenenkään kanssa, koska hän ajattelee liian erilaisella tavalla:

Jokainen, jonka tapaan, tuntuu ilman muuta lähtevän tuosta pessimistisestä aksioomasta, että Neuvostoliitto haluaa meidät valtaansa ja bolševisoida koko maan. Mikä sen todistaa, ei ainakaan Romanian tapaus. Mutta eilisillan jälkeen kalvaa minua kuitenkin ehkä ensimmäisen kerran epäily. Jos nyt erehdyn, alkaa m i n u n tragediani. (SY 1946 II 20.9.1944, 948–949)

Kotiutettujen suomalaisten sotilaiden tragedia johtuu Paavolaisen mukaan heidän tavastaan tulkita Neuvostoliittoa ja Saksaa vanhentuneilla käsitteillä. Heiltä on puuttunut liian kauan kosketus ulkomaihin ja Euroopan muuttuneeseen mentaliteettiin, jotta he voisivat käsittää maailmantapahtumien kumouksellisuutta:

Joskus alan tuskastua siitä, etteivät nekään pojat, joita olen pitänyt älykkäinä, tunnu käsittävän tilanteen t ä y d e l l i s t ä muuttumista, vaikka heillä onkin

siihen vilpitön halu ja vaikka he niin kernaasti siitä puhuvat. Tuntuu kuin heiltäkin olisi jo niin monta vuotta puuttunut kosketus ulkomaihin ja Euroopan muuttuneeseen mentaliteettiin, että he ovat vailla pohjatajunta nykyisten maailmantapahtumien kumouksellisuutta syvemmissä mielessä. Älykkäitä poikia, kieltämättä. Mutta heti kun Neuvostoliitosta tai Saksasta tulee kysymys, operoivat he väittelyissään joko toivottoman vanhentuneilla tai sitten alkeellisen populaareilla käsitteillä. Miten tulisikaan sitten toimeen »siviilien» kanssa Helsingissä! (SY 1946 II 24.9.1944, 953–954)³²³

Tämä Paavolaisen kritiikki koskee myös Suomen poliittista eliittiä, joka ei vielä näy pystyvän irtautumaan vanhoista ajattelumalleista. Puolitoista kuukautta välirauhansopimuksen allekirjoittamisesta Paavolainen pohtii 2.11.1944 Suomen intellektuaalista ilmapiiriä. Mikään ei näytä muuttuneen: sama nykyisyyden petos ja tärkeiden kysymysten käsittelemättömyys näyttää olevan vallalla. Paavolainen huolestuu korkeakoulujen rehtorien mitäänsanomattomista avajaispuheista:

Mieleni masentuu taas luettuani korkeakoulujemme rehtorien avajaispuheita. Miten köyhiä johtavista ajatuksista ja miten köyhiä kaikista aktuelleista kysymyksistä ne ovat. Sosiaalidemokraatti kirjoittikin pääkirjoituksen rehtorien puheiden hämmästyttävästä ja pelkästään käytännöllisiä asioita koskevasta sävystä. (SY 1946 II 2.11.1944, 969)

3.2.2.1. ”Kaikki on arvioitava nykyhetkestä käsin” – menneisyyteen takertumisen synty

Palaan lempiajatukseni esikoisteokseni päiviltä saakka: *aina jää kaikesta jotain jäljelle*. Tätä ei Suomi tahtonut käsittää 20-luvulla eikä myöhemmin 30-luvullakaan. Kuviteltiin, että olemalla julkaisematta erinäisiä muuta maailmaa järkyttäneitä teoksia tai leimaamalla uudet aatteet ja ajatukset »kommunismin» polttomerkillä (tulivat ne sitten lännestä tai idästä) *Suomi olisi saatu »hyppäämään» erään kulttuurikauden ylitse ja säästymään eräiltä »vaarallisilta» virtauksilta*. Miten lapsellista ja rikollisen lyhytnäköistä. Tyhmyydestä sakotetaan... Jos sanokaamme Freud ja psykoanalyysi olisi

³²³ Siviilien ja sotilaiden välinen kuilu, joka etenkin sodan jälkeen kasvoi suureksi, ilmenee Paavolaisen päiväkirjassa useaan otteeseen. Paavolaisen tavatessa ystävänsä Onni Hallan ja Matti Kurjensaaren Helsingin asunnossaan hän nimittää kaikkia yhteisellä määreellä »Me sotilaat»:

”Siviileihin nähden on juopa, on kuilu: ei tahdo löytää mitään puhumista, ei mitään kosketuskohtaa ... Meillä kolmella on kosketuskohta: sota.” (SY 1946 I 13.1.1942, 300)

tehty meillä aikoinaan tunnetuksi, olisi poliittinen suhtautumisemme esimerkiksi Hitleriin voinut olla aivan toinen.³²⁴

**Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 5.1.1943, 511,
kursivointi lisätty)**

Paavolainen oli jo 1920-luvulta lähtien yhdessä muiden tulenkantajien kanssa korostanut kansainvälisten suhteiden luomisen ja maailmantilanteen kehittymisen seuraamisen tärkeyttä vastapainoksi vahvalle kansalliselle eetokselle. Kansainvälisten vaikutteiden eli modernismin väheksyminen sekä torjuminen johtivat ”uhrimytologiaa” ylläpitävään kansalliseen itseriittoauteen ja toiveajatteluun. Kansallinen itseriittoaute on nähtävä poliittisella tasolla ennen kaikkea vaihtoehtoja punnitsemattomaksi ajatteluksi, joka kavensi Suomen poliittisen eliitin ja sivistyneistön perspektiiviä sekä ehkäisi poliittisen arvostelukyvyn kehittymisen. Paavolainen sai turhaan hokea 1930-luvulta lähtien kriittistä teesiään: ”Minusta tuntuu, että Suomessa ei yleensä oikein tajuta, mitä maailmassa nykyisin tapahtuu.”

Synkässä yksinpuhelussa tämä Paavolaisen nykyisyyden priorisointi ilmenee Stalingradin käänteeseen 1943 jälkeisessä kielenkäytössä alituisena *nyt*-sanan toistamisena ja painottamisena. Paavolainen ottaa kantaa ilmestyvien teoksien ajankohtaisuuteen. Jos joku teos on ilmestynyt oikealla hetkellä, niin sitä tulee ylistää ja suositella. Erittäin tärkeä osa teoksen merkittävyttä oli sen panos nykyajan probleemien selvittämiseen. *Synkkä yksinpuhelu* onkin täynnä tällaista asioiden ja julkaisujen ajankohtaistamista, jonka kautta Paavolainen pyrkii osoittamaan kirjallisuuden poliittisuuden sekä korostamaan jokaisen julkaisun tulkitsemista vasten nykyaikaa. Paavolaisen mukaan kulttuurivirtausten tai taidesuuntauksien sivuuttaminen johti katseen kääntymisen menneisyyden puoleen.

³²⁴ Huolimatta siitä, että Paavolainen käsitteli erotiikan ja seksuaalisuuden eri muotoja teoksissaan, hän ei kuitenkaan esitellyt laajemmin freudilaista psykoanalyysiä, vaikka katsoikin sen muodostavan yhden nykyajan kulmakivistä. Radioteatterin työntekijän Eeva Westin mukaan (West toimi Paavolaisen sanelujen kirjaajana) nimittää päällikkönsä työhuoneen nojatuolia psykiatrintuoliksi, johtuen Paavolaisen intiimistä kanssakäymisestä alaistensa kanssa. Paavolainen pahoittelee NE -teoksessaan, että psykoanalyysin seksuaalisuuden uudelleenarviointityö on jäänyt Suomessa vain harvojen eksperttien tiedoksi (NE 1929, 140, 460; Hapuli 1995, 200). L&L -teoksen *esipuheessa* Paavolainen kirjoittaa:

”Miten paljon onkaan asioita ja sanoja, itsestään selviä, jotka psykoanalyysin, fascimin tai kommunismin on jälleen pakko huutaa julki, koska ne t a h d o t a n unohtaa.” (Paavolainen L&L 1937 Esipuhe) Juhani Ihanuksen mukaan psykoanalyysi oli 1920-luvun Suomessa vielä suppean kulttuuripiirin omaisuutta ja 1920–30-luvuilla se vaikutti lähinnä kirjailijoiden taustalla. Mitään systemaattista tai temaattista teorioiden kehittelyä ei Suomessa tuolloin ollut havaittavissa. Laajemmin psykoanalyysin teorioihin tutustuttiin 1930-luvun mittaan (Ihanus 1994, 158, 164, 220; Hapuli 1995, 200–201).

Jokaiseen uuteen kulttuurivirtaukseen sisältyy Paavolaisen mukaan nykyaikaa tutkiskelevia puolia, joiden yhteiskunnallinen merkittävyys käy ilmi niiden hahmottelemissa yrityksissä muodostaa uusia subjektiviteetin muotoja eli uusia (toisin)elämisen mahdollisuuksia. Paavolaisen teesi ”aina jää kaikesta jotain jäljelle” pyrki korostamaan nykyajan taide- ja kulttuurisuuntauksien merkittävyyttä yhteiskunnalliselle ajattelulle. Paavolaisen mukaan Suomessa oli ohitettu ylimalkaisesti yksilön ja yhteisön pimeitä puolia kartoittaneet psykoanalyttikot, filosofit ja kirjailijat. Hän korosti useaan otteeseen Freudin, Huxleyn ja Lawrencen merkitystä nykyajan tutkimiselle.³²⁵ Uusien kulttuurivirtauksien rooli nykyisyyden ontologian luotaamisessa ja yhteiskunnallisen todellisuuden edelläkävijänä sekä tunnustelijana on ensisijaisen tärkeä. Taidesuuntauksien harjoittama ”uuden ihmisen unelmointi” saattoi Paavolaisen näkemyksen mukaan muotoutua osaksi lähitulevaisuutta. Tämän vuoksi jokainen uuden ajan liike sisälsi muutoksen siemenen, jota ei voitu ohittaa kuittaamalla se oman maan oloihin sopimattomaksi tai jo aiemmin nähdyksi. Paavolaisen poikkeuksellinen ominaisuus olikin hänen kykynsä irrottautua omista solipsistisista entisyyksistä ja niiden muotoilemista ennakoasenteista (Itkonen 2009, 54).

Jatkosodan aikana tämä ulkomaisten vaikutteiden vieroksuminen näkyy yksinkertaisesti tiedonpuutteena. Käännöskirjallisuuden vähälukuisuus ja ulkomaita koskevan tiedon vähätteleminen johtavat tilanteeseen, ettei edes Lokin Ulkomaanosastolla ole suurvaltoja ja niiden suhteita tutkivaa kirjallisuutta. Syyskuun 24. päivänä 1943 Paavolainen ihmettelee Lokin Ulkomaanosaston kiireellistä tiedustelua Tiedotusosastolta, jossa pyydetään Yhdysvaltojen, Englannin ja Neuvostoliiton oloja ja keskinäisten suhteita käsittelevää kirjallisuutta: ”Ulkomaanosaston itsensä kai pitäisi moista kirjallisuutta omata ja lukea – ja olla hankkinut sitä jo vuosia sitten!” (SY 1946 II 24.9.1943, 677)

Suomen klassisen koulutuksen saaneen sivistyneistön mieltymys antiikin klassikkoihin, Runebergin ja Topeliuksen sankaritaruihin sekä Raamatussa ilmeneviin ongelmanasetteluihin johti nykyisyyden ontologian petokseen. Historian saatosta pyrittiin löytämään tapahtumia ja taisteluita, jotka nähtiin nykyisten taistelujen analogioina.

³²⁵ Freudista ja psykoanalyysista alettiin puhua Suomessa oikeastaan vasta 1910-luvulla, vaikka 1880-luvun puolessavälissä Freudin nimi oli saapunut tiede-elämän keskusteluihin. 1930-luvulla psykoanalyysia käsittelevät psykoanalyttikko Yrjö Kulovesi, Erik Alhman, Eino Kaila, Rolf Lagerblom ja Tatu Vaaskivi. II maailmansota kuitenkin katkaisi psykoanalyysin kehittymisen Suomessa ja seuraavan kerran se alkoi elpyä vasta 1950-luvulla, jolloin Freudin teos *Arkielämämme psykopatologiaa* (1954) suomennettiin.

Nykyhetken aliarvioiminen on ilmeistä esimerkiksi V. A. Koskenniemen ajattelussa. Kirjoittaessaan vuonna 1931 Marcel Proustin kirjailijamuotokuvan teokseensa *Kasvoja ja naamioita* Koskenniemi tulee paljastaneeksi samalla omasta aikapetoksestaan. Proustin suuren teoksen (*Kadonnutta aikaa etsimässä*) voimaa piilee Koskenniemen mukaan sen kyvyssä hakeutua muistin avulla menneisyyteen:

Nykyhetki ei ole Proustille muuta kuin keino menneisyyden muistamiseen, se ei tarjoa hänelle muuta kuin mahdollisuuden elää uudelleen ja entistä syvällisemmin, ikäänkuin jokaisessa hetkessä viipyen, kuluneet vuodet, kadotetun ajan. (Koskenniemi 1931, 296, kursivointi lisätty)

Huolimatta teleologisesta historianfilosofiastaan, jopa Hegel pystyi *Historianfilosofisten luentojensa johdannossa* näkemään, ettei historiasta välttämättä opita mitään, ellei päätöksiä tehdä yksinomaan nykyisyyden olosuhteiden edellyttämällä tavalla:

Mutta kokemus ja historia opettavat ennen kaikkea, etteivät kansat ja hallitukset milloinkaan ole oppineet mitään historiasta eivätkä ne koskaan ole toimineet siitä saatujen opetusten mukaan. Jokaisella ajalla on niin omalaatuiset olosuhteet, niin yksilöllinen olo tila, että yksin siinä ja siitä itsestään on ratkaisut tehtävä. Maailmantapahtumain ahdingossa ei auta yleinen periaate eikä samanlaisten olosuhteiden muistelemine. Jollakin sellaisella kuin haalealla muistelullahan ei ole mitään voimaa nykyisyyden eloisuuteen ja vapauteen verrattuna. Mikään ei ole tässä suhteessa ontompaa kuin alinomainen vetoaminen Kreikan ja Rooman esikuviin, kuten Ranskan vallankumouksen aikana useasti tapahtui. Mikään ei ole niin erilaista kuin näiden kansojen luonne ja meidän aikojemme luonne. (Hegel 1978, 17, kursivointi lisätty)

Synkässä yksinpuhelussa on useita huomautuksia tästä Hegelin kritisoimasta nykyhetken romantisoimisesta antiikin esikuvien mukaisesti. Paavolainen kuvaakin useaan otteeseen satiirisesti ”luvatulle maalle” (Itä-Karjalaan) saapastelevia soturiromantiikkaa uhkuvia AKS:läisiä sotilaita ja paradoksaalia sotilaspappeja, jotka hakivat esikuvia ja legitimoivat toimintaansa aina antiikin Kreikan myyteistä lähtien.³²⁶ Myös entinen tulenkantaja ja jatkosodan aikainen Ensimmäisen Tiedotuskomppanian päällikkö Martti Haavio sortui

³²⁶ Sotilaspappien paradoksaalinen asema ilmeni Paavolaisen mukaan siinä, että nämä evankelis-luterilaiset sotilaspapit saarnasivat kristinuskosta Suomen ollessa liitossa uuspakanallisen Saksan kanssa.

usein tällaiseen *kokemuksen ylevöittämiseen*, joka näkyy esimerkiksi hänen 1960-luvun lopulla kehittämästään myyttisestä visiostaan, jonka mukaan II maailmansodan Suomi oli Odysseuksen vene, joka joutui purjehtimaan Skyllan (Saksa) ja Kharybdiksen (Neuvostoliiton) välistä: ”Jos olisimme voineet valita vastustajan, niin rauhan vaihtoehto ei olisi ollut valittavissa. Meillä oli vain Skyllamme tai Kharybdiimme.” (Haavio 1969, Alkusanat, 9)³²⁷

Hegeliläinen deterministis-teleologinen käsitys historiasta vallitsi ahdinkoon joutuneiden kansallissosialistien sekä suomalaisten AKS-henkisten toiveajattelijoiden keskuudessa.³²⁸ Paavolainen kutsuu tätä deterministis-teleologista käsitystä ”mielipuolisen saksalaiseksi” kommentoidessaan kenraali Jodlin Münchenin puoluepäivien puhetta:

Jodlin puheen ajatuksenjuoksu oli jollakin tavalla suorastaan mielipuolisen »saksalaista»: Wir sollen siegen, da wir einfach siegen müssen, da anders die Weltgeschichte seinen Sinn verlieren würde – me olemme voittava, koska meidän yksinkertaisesti täytyy voittaa, sillä muuten ei maailmanhistorialla olisi mitään järkeä. Niinkuin historia tosiaankin välittäisi kenenkään »solleneista» »müsseneistä»! (SY 1946 II 11.11.1943, 726)

3.2.2.2. **Kirkonkylämentaliteetti ja mystiikan kukoistus**

Miten tuttua tämä kaikki onkaan monista vastaavista tilanteista – tämä puolivillainen, kansallisesti itsetyytyväinen ja kaikkeen »ryssäläisyyteen» päivänselvällä ja luonnostaanlankeavalla, hohottavalla halveksumisella suhtautuminen. Siinä on samaa itsetiedotonta, resonoimatonta, ajattelematonta epäinhimillisyyttä ja kyvyttömyyttä tajuta tunteita ja kärsimyksiä kuin millä lapset suhtautuvat eläimiin. Ja kuitenkin on jokainen läsnäolijoista puhtain ja hurskain omintunnon valmis marssimaan seuraavana sunnuntaina kirkkoon – miehet suojeluskuntalippujensa jäljessä, naiset lottapuvussa – ja molemmat ehdottomasti varmoina siitä, että he ovat kristillisyyden esitaistelijoita ja länsimaalaisuuden etuvartijoita »jumalatonta» itää vastaan.

³²⁷ Vrt. ”ajopuuteoria”.

³²⁸ Paavolainen ei puhu antamissaan esimerkeissään Hegelistä, mutta hän antaa ymmärtää, että kysymys on ”mielipuolisen saksalaisesta ajattelusta”, jota leimaa vahva determinismi, joka on puolestaan pukeutunut rationaalisuuden kaapuun.

Vaikka Paavolainen korostaa *Synkän yksinpuhelun* johdannossaan kritisoivansa pääasiassa sodan johtoa, hän pyrkii myös etsimään ja analysoimaan Suomen kulttuurin negatiivisia pohjarakenteita. Näistä keskeisimmät ovat kansallisen itsetyytyväisyydestä ja toiveajattelusta juontuva »kirkonkylämentaliteetti» ja poikkeustilan paineen alla syntynyt *mystiikan kukoistus*. Päiväkirjan jaksossaan »*Minä en banalisoi sotaa!*» Paavolainen käyttää »kirkonkylämentaliteetti»-käsitettä ³²⁹ ensimmäistä kertaa tarkoittaen sillä suomalaisten rajoittunutta ja itsetyytyväistä suhtautumista maailmaan (SY 1946 I 26.7.1942, 374–375). »Kirkonkylämentaliteetin» vastakohtaa Paavolaiselle edustaa *resonoiva ajattelu*, joka on kriittistä, laajaperspektiivistä ja empatiassaan inhimillistä. Paavolaiselle »kirkonkylämentaliteetti» on pakoa ajattelusta ja edesvastuusta. Sen juuret ovat syvällä suojeluskuntamilitarismissa, AKS:n romantisoinnissa ja suurisanaisuudessa ja IKL:n »me-teemme-mitä-tahdomme»-toiminnassa:

Jälleen masentava näkemys siitä, miten sitkeässä ja syvällä meikäläisen suojeluskuntatyyppisen militarismin juuret itse asiassa ovat. Juuri tällainen edesvastuuton ja seikkailunhaluinen poikamaisuus, josta älyllinen harkinta tai vastuuntunto niin surkuteltavasti puuttuu, on aivan liiaksi päässyt leimaamaan politikoimistammekin itsenäisyytemme aikana. Se on ollut joka romantisoivaa ja suurisanaista »tunneajattelua» AKS:n tapaan tai – pahimmillaan ollessaan – IKL:n »me-teemme-mitä-tahdomme»-toimintaa. (SY 1946 I 26.7.1942, 375–376)

³²⁹ Paavolainen oli tosin jo hahmotellut kirkonkylämentaliteettia aikaisemminkin. Esimerkiksi *Pidot Tornissa* -teoksessa hän arvostelee F. E. Sillanpäättä, Mika Waltaria, Eino Railoa ja Lauri Haarlaa ”persoonallisista valheista. Paavolaisen mukaan ongelma on suomalaisessa sivistyksessä:

”Mutta vika on koko sivistyksessämme, joka kasvattaa sitä raukkamaisuutta ja johtaa epäkultturelliseen ajatteluun jo yliopistosta lähtien. Ajatelkaa naisjärjestöhömpötyksiä – kuinka meidän maaseutumme voi kasvattaa minkäänlaista sivistystä! Ajatelkaa mentaliteettia isossa kirkonkylässä. Minä tiedän sen, sillä olen asunut maalla syntymästäni saakka.” (Olavi Paavolainen; teoksessa *Kivimies 1937*, 42)

Kirkonkylämentaliteetti muistuttaa monelta osin pikkukylän ilmapiiriä kuvaavaa *Janten lakia*, jonka lanseerasi tanskalais-norjalainen kirjailija Aksel Sandemosen teoksessaan *Pakolainen ylittää jälkensä* (1933). Ajatuksen mukaan kenenkään ei tule kuvitella, että on parempi kuin muut. Kapinallisella taiteilijalla Kalervo Palsalla oli Janten lain kymmenen käskyä huoneentauluna. Nämä kymmenen käskyä ovat:

I. Älä luule, että sinä olet jotain II. Älä luule, että olet yhtä paljon kuin me III. Älä luule että olet viisaampi kuin me IV. Älä kuvittele, että olet parempi kuin me V. Älä luule, että tiedät enemmän kuin me VI. Älä luule, että olet enemmän kuin me VII. Älä luule, että sinä kelpaat johonkin VIII. Älä naura meille IX. Älä luule, että kukaan välittää sinusta X. Älä luule, että voit opettaa meille jotakin. Lisäksi teoksesta on tulkittavissa XI. laki: Älä luule, että on jotain mitä emme jo tietäisi sinusta.

Maanpuolustuksen ja uskonnollisuuden yhteenliittymä on Paavolaisen mukaan sotkenut käsitteitä ja hävittänyt humanista ajattelua, jonka pitäisi olla luterilaisuuden perussisältö. Paavolaisen mukaan tämä näkyy selvimmin kielenkäytön tasolla, jossa näiden kahden kategorian sulautuma on luonut kielenkäyttöön ristiriitaisia käsitteitä. Osaltaan tätä kehitystä vahvistavat opetuspolitiikan uudet linjaukset, joiden mukaisesti uskonnon tunteja ehdotetaan korvattavan uudella oppiaineella, »maanpuolustuskasvatuksella»:

Miten on voinut meikäläiseen sivistyneistöönkin päästä pesiytymään moinen karkea puhe- ja ajattelutapa? Maanpuolustuksen ja uskonnollisuuden käsitteiden yhteenliittäminen, joka itsenäisyysaikamme on muuttunut traditioksi (ja liittyy erottamattomasti jokaiseen muuhunkin kansallismilitaristiseen mentaliteettiin), on uskomattomasti sotkenut käsitteitä ja tyrmistyttävästi pystynyt hävittämään h u m a n i s t a ajattelua.

Millaisiin merkillisiin paradoksaalisuuksiin tai mauttomuuksiin kristillisyyden ja militarismin – kahden vastakohtan – luonnottomalla yhdistämisellä aina joudutaan, siitä ei meillä suinkaan puutu esimerkkejä. Kansakoulujemme opetusohjelmassa ovat uskonnontunnit jos mitkään olleet *tabu*. Mutta kun nyt on kyseessä uusi opetusaine »maanpuolustuskasvatus», niin eikös vain aseteta erikoinen komitea pohtimaan uskontotuntien vähentämistä sen hyväksi Helsingin suomalaisissa kansakouluissa! Olisipa joku todella tieteellinen ja valistava aine yrittänyt samanlaista kilpailua! (SY 1946 I 27.7.1942, 376)

Vuoden 1944 alussa kouluhallituksen uuden ylijohhtajan ajamasta maanpuolustusoppista tehtäisiin seuraavana lukuvuotena pakollinen oppiaine ja lisäksi uskonnon opetusta tehostettaisiin. Hallituksen jäsenet perustelevat näiden oppiaineiden soveltavuutta nuorison persoonallisuuden kehittymisen kannalta: ”Muuten näet on vaarana, että kansamme palaisi »ennen sotaa vallinneeseen perusteettomaan kulttuurioptimismiin», kuten alustaja, rovasti Kytömaa nerokkaasti huomautti.” (SY 1946 II 6.1.1944, 772)³³⁰

Paavolainen arvostelee »kirkonkylämentaliteetin» levinneisyyttä myös poliittisen eliitin keskuuteen. Eliitin piirissä elätellään Suur-Suomi-haaveilijoiden epärealistisia unelmia, joissa Suomi asetetaan järjestäen suurvaltojen rinnalle maailmanpoliittiseksi tekijäksi: ”Pääministeri Rangell on viikko sitten selittänyt Nya Dagligt Allehandan

³³⁰ Paavolainen viittaa tekstissään 1920-luvun tulenkantajien kulttuurioptimismiin, jota rovasti Kytömaa pitää perusteettomana.

edustajalle, että Suomi ei tule koskaan julistamaan sotaa (!) Yhdysvalloille. Mikä komedia. Kärpänenkö julistaisi sodan elefantille ...” (SY 1946 II 8.1.1943, 513) Kolmea kuukautta myöhemmin Paavolainen kiteyttää tämän megalomaanisuuden tunnon iskulauseeksi: ”Suomalainen värrikki Toiveajattelu on eräissä piireissä näköjään pukeutunut suorastaan Kenraali Toiveajattelun univormuun.” (SY 1946 II 5.4.1943, 568) Paavolainen nimittää tätä ylimielisyyttä ja megalomaniaa Jakob de Geerin mukaisesti »subjektivismiin tragediaksi». Van Geerin kirjoitus, joka käsittelee Suomen poliittista asennoitumista, ihmettelee suomalaisten vaihtoehtoja punnitsematonta politiikkaa: ”[...] hän sanoi meidän kieltäytyvän muuttamasta [poliittista asennoitumista] »sillä itsepäisyydellä mikä on heidän voimansa ja sillä itsekeskeisyydellä, mikä on heidän heikkoutensa».” (SY 1946 II 8.1.1943, 513)

Talvisodasta luotu myytti suomalaisten loputtomasta kestämisestä ja sisusta ilmenee Stalingradin käänteen jälkeen itsepäisyytenä ja itsekeskeisyytenä Neuvostoliiton vaatiessa Suomea rauhanneuvotteluihin. Paavolainen korostaa, että Suomelle olisi ensisijaisen tärkeää irrottautua sodasta rauhan avulla ennen kuin se muodostuu totaaliseksi tuhoamissodaksi.³³¹ Neuvostoliiton aloittaessa suuren keväthyökkäyksensä 1944 Suomen asema alkaa näyttää äärimmäisen uhanalaiselta. Paavolainen kritisoi kovin sanoin rauhanteon viivyttämistä ”strategisessa” mielessä, johon liittyy vanhojen rajojen turvaaminen. Paavolaisen palatessa saksalaisten Pitkäjärven parakeilta 21. kesäkuuta 1944 hän saa kuulla Klingeltä ja Tallqvistiltä, että venäläiset ovat vallanneet Viipurin. Paavolainen saa valtavan raivokohtauksen: ”Huudan: siinä sitä nyt sitten ollaan – siihen tämä kirottu kansallinen naiivisuus ja jumalisuus ja idioottimainen ihanteellisuus on meidät vienyt. Viipuri vallattu – silloin on kaikki menetetty!” (SY 1946 II 21.6.1944, 883) Paavolaisen saapuessa ruokailuparakille sisällä vallitsee hautajaistunnelma. Hän yrittää rauhoittaa, mutta saksalaisten ivatessa suomalaisia, hän saa uuden puuskan ja huutaa:

»Olkoot he sanoneet mitä tahansa, mutta sitä he ovat tarkoittaneet, että tähän on Suomi tullut, kun se on käynyt sotaa Jeesuksen, Runebergin ja Fanni Luukkosen nimissä!» (SY 1946 II 21.6.1944, 884)

³³¹ Suomalaisten itsepäisyyttä ja jääräpäisyyttä Paavolainen oli arvostellut jo Haanpään *Kenttä ja kasarmi* -teoksen kritiikissään (ks. kpl 1.5.).

Lotta Svärd -järjestön pitkäaikainen edustaja Fanni Luukkonen (1882–1947) edustaa Paavolaiselle militanttia ja konservatiivista naiseutta, jota hän alituisen ivaa ja satirisoi. Osallistuttuaan Taubertin Mikkelissä järjestämään kulttuuritilaisuuteen, marraskuussa 1943, Paavolainen kuuntelee ivallisena tunnetun eläinkirjailijan Paul Eipperin esitelmää ihmisapinoista (sic). Kulttuuritilaisuuden vanhoillinen ilmapiiri ärsyttää Paavolaista. Hän kääntyy kritisoimaan iäkkäitä suomalaisnaisia, jotka tuntuvat sitkeimmin elättelevän vuoden 1918 saksalais-suomalaista aseveljeyttä:

Salin eturiveillä herättävät huomiota Mikkelin kaupungin arvokkaimmat tädit tiukkoine, harmaine kampauksineen ja virkapukuineen: Sotilaskotiyhdistyksen ja Suomalais-saksalaisen Seuran tanteja ... Jälleen tuo kumma toteamus, miten naiset meillä ehkä kaikkein sitkeimmin elättävät vuoden 1918 traditioita epäilyttävästä saksalais-suomalaisesta aseveljeydestä. (SY 1946 II 24.11.1943, 737)

Paavolaisen kritiikki Sotilaskotiyhdistyksen ja Suomalais-saksalaisen Seuran ”tanteja” kohtaan tiivistyy hänen satiirissaan Fanni Luukkosesta. Paavolaisen lukee »Sinisistä» huomautuksia Luukkosen käynnistä Hitlerin päämajassa. Luukkonen on kuulemma ainoa ulkomaalainen nainen, jonka Hitler on ottanut päämajassaan vastaan (SY 1946 II 20.5.1943, 597). Luukkonen vierailikin Hitlerin päämajassa 19.5.1943 ja sai isännältään Kotka-ritarikunnan ristin ”bolshevismia käymästään taistelusta”. Luukkonen oli ainoa ei-saksalainen nainen, jolle tämä ansiomerkki annettiin. Paavolainen tallentaa myös Luukkosta koskevan huhun, jonka mukaan palatessaan Ruotsin kautta Suomeen, Luukkonen kuulemma mainitsi »yksityisluontoisessa keskustelussa» sitoutuneensa lähettämään Saksan kemiallisen teollisuuden palvelukseen 12 000–20 000 suomalaista naista, näistä 8 000 lähiaikoina. Lisäksi Luukkonen oli neuvotellut Lotta-järjestön yhdistämisestä Saksan Naisten Valtakunnanliittoon. Paavolainen toteaa, että nämä uskomattomat huhut eivät voi olla totta (SY 1946 II 1.6.1943, 603). Erityisesti Paavolaista ihmetyttää Fanni Luukkosen valinta kesäkuun lopulla 1943 Wienissä pidettyyn Euroopan Sanomalehtiunioni kongressin pohjoismaiseen edustusryhmään. Paavolainen ihmettelee muutenkin kongressin suomalaista edustuslistaa, jolla on selvä ”fasistinen” leima:

Suomea edustivat Fanni Luukkonen (!) sekä K. N. Rantakari ja Armi Hallsten-Kallia. Fanni Luukkosen ansiot »sanomalehtimiehenä» lienevät apokryfiset. Rantakari ei kuulemma enää kymmeneen vuoteen ole ollut

aktiivinen toimittaja ja Armi Hallsten-Kallian ansiot rajoittuvat pariin vuoteen Ajan Suunnassa. Suomen Sanomalehdistöliitto ei ollut saanut mitään kutsua kongressiin. Kuka oli siis valinnan suorittanut? (SY 1946 II 1.7.1943, 633)

Vannoutuneena sukupuoliteoreetikkona Paavolainen tekee päiväkirjassaan myös huomioita jatkosodan aikaisesta eroottisesta elämästä. Paavolaisen satiirista silmää, joka rakastaa vastakohtaisuuksia ja niiden toisissaan aiheuttamia muutoksia, miellyttää etenkin ”heimokansojen” kohtaaminen Itä-Karjalassa. Paavolaisen vieraillessa Arne Nopsasen kanssa Nurmoilan talossa marraskuussa 1941 ikoniostoksilla kahden nuoren ja viehättävän neidon luona, hän kiinnittää huomiota tuvan ”kiihoittavan eroottiseen tunnelmaan”, joka syntyy naisten hellyyden tarpeesta heidän kaivatessaan miehiään, jotka ovat olleet asepalveluksessa talvisodasta lähtien:

[...] ja kuitenkin olen varma, ettei mikään seikkailu näiden naisten kanssa tulisi kysymykseenkään. Itäkarjalaisten naisten korkea moraali onkin jo vanhastaan tunnettu tosiasia, jonka itse Tietosanakirja muistaa mainita. (SY 1946 I 3.11.1941, 254)

Paavolainen käyttää viimeisessä lauseessa ironiaa jättääkseen itäkarjalaisten naisten korkean moraliteetin kyseenalaiseksi. Noin viikkoa myöhemmin hän kiinnittää huomiota rintamamoraalin hiljaiseen höltymiseen ja kuulee Jyrki-nimiseltä pojalta suomalaisten sotilaiden yövierailuista Sambatuksen kylän neitojen luona.³³² Paavolainen kääntää asetelman taas kritisoidaan suomalaista naiiviutta: ”Aniharvinainen ilmiö Aunuksessa, jossa naisten siveys on ollut suurimpia kolauksia meikäläisten käsitykselle »bolševistisesta» moraalista.” (SY 1946 I 8.11.1941, 255)

Elokuussa 1942 Paavolainen ihmettelee Aunuksessa olevien itäkarjalaisten naisten suurta lukumäärää, joka takaa lyhyemmillekin »jermuille» seuraa. Hän kiinnittää huomiota itäkarjalaisten naisten ”suomalaisemmaksi” muuttuneeseen ulkonäköön, joka tekee vaikeaksi ”alkuasukkaiden” erottamisen ”valloittajakastiin kuuluvasta feminiinistä”:

³³² Paavolainen kutsuu Latvaa ja Sambatuksen kylää ”suomalaisten salaisiksi tanssikyliksi” (SY 1946 I 8.11.1941, 255). Kansallisen eetoksen mukaisesti toisen maailmansodan jälkeisessä Suomessa on kerätty lähinnä saksalaisten ja venäläisten sotilaiden Suomessa toisen maailmansodan aikana siirtämien lasten lukumäärää. Hiljattain on ilmestynyt myös tutkimuksia ja projekteja, joissa pyritään laskemaan suomalaisten sotilaiden siittämiä lapsia Itä-Karjalassa. *Ulkomaisten sotilaiden lapset Suomessa 1940–48* -projekti: <http://www.arkisto.fi/fi/arkistolaitos/tehtavat/hankkeet/ulkomaalaisten-sotilaiden-lapset-suomessa-1940-48/>

He ovat oppineet permanentoimaan tukkansa ja pukeutumaan »suomalaisittain», jopa niin taitavasti, ettei matkan päästä enää useinkaan voi erottaa, onko kyseessä alkuasukas vai valloittajakastiin kuuluva feminiini.

Tästä huolimatta ilmeinen *k a s t i j a k o* »alkuasukkaisiin» ja »valloittajiin» on yhä edelleen Itä-Karjalan suurin probleemi. (SY 1946 I 21.8.1942, 393–394)

Paavolaisen mukaan Suomen tilanteen epätoivoisuus ilmenee toiveajattelun lisäksi myös kaikenlaisen *mystiikan kukoistuksessa*, joka ilmenee selvimmin suomalaisten maaseutulehtien kirjoituksissa. Stalingradin käänteän jälkeisessä epävarmuuden tilassa, jolle on ominaista Neuvostoliiton joukkojen vahvistus sekä Saksan Suomi-tuen heikkeneminen, Suomi kääntyy vuoden 1944 keväällä Jumalan sijasta mystiikan ja magiikan puoleen. Selvännäkijöitä käydään tiedustelemassa sodan lopputulosta ja talvisodan ihmeeseen luotetaan vankkumattomasti:

Kaikenlaiset monistetut, kädestä käteen kiertelevät vanhat ja uudet »ennustukset» ovat korkeinta muotia, ja kuuluisimpien »selvännäkijöiden» ynnä porvareiden vastaanotoille on suorastaan tilattava vuorot. Yrityksissä selittää sotilaallis-poliittista asemaamme toiveikkaasti, näyttölee talvisodan »ihme» maagillista osaa. Maaseutulehtien pääkirjoituksissa näkee sellaisia otsikoita kuin »Toistuuko talvisodan ihme?» (SY 1946 II 28.3.1944, 838)

Toisena pääsiäispäivänä 1944 suomalaisten lehtien pääsiäiskirjoitukset ovat Paavolaisen mielestä selvä esimerkki ”uskonnollisesta sekasotkusta, sanahelinästä ja hurskastelusta”. Paavolainen kritisoi uskonnon kääntymistä irvikuvakseen:

Lehtiemme »pääsiäiskirjoitusten» uskonnollinen sekasotku, sanahelinä ja hurskastelu täyttää minut taas kurkkua myöten. Luonnollisesti on kaikissa salainen poliittinen kärki, joka sotavuosien aikana opitulla rutiinilla taitavasti peitetään tekouskonnollisuuteen. Toisaalta taas esiintyy niissä koko typerä homsottelu pääsiäistaiioista, »trullien» lennoista ja luudalla ratsastavista noidista. Hurskastelu ja tyylittömyys kukassaan! Miten hiivatin hyödytöntä jatkaa tuota linjaa. (SY 1946 II 10.4.1944, 845–846)

Paavolaisen analysoidessa mystiikan kukoistusta myös epätoivoisesti ratkaisua hakevan Suomen johdon osalta, hän kiinnittää huomiota myös *Aftontidningen*³³³ reporterin Gunnar Almstedtin uskomattomaan kuvaukseen Loviisassa asuvasta »Suomen Rasputinista», vuonna 1944 85 vuotta täyttäneestä raatimies Axel Ringströmistä.³³⁴

Almstedtin kertoman mukaan on mainittu raatimies se oraakkeli, jolta itse Suomen presidentinkin käy kyselemässä neuvoja kaikkien tärkeimpien ratkaisujen tullessa kysymykseen! Ringström kehui, että hän saa neuvot presidenttiä varten erikoiselta arkkiengeliltä, joka ilmestyy hänelle Loviisan Kvarnbackenin takana. Juuri äskettäin oli presidentti lähettänyt Ringströmille mm. 12 pulloa hienoa vanhaa viiniä kiitokseksi hyvistä neuvoista. (SY 1946 II 16.4.1944, 848)³³⁵

Paavolainen hämmästelee juttua, vaikka aikaisemmat juorut ovat tietäneet kertoa Rytin taipumuksista käyttää ennustelijoita ja selvänäkijöitä neuvonantajinaan. Paavolainen otaksuu, että uskonnollismystillisten harrastuksien harjoittajana tunnettu rouva Gerda Ryti on miehensä suurin inspiroija. Myöhemmän tutkimuksen valossa on todettava, että Paavolainen osui oikeaan. Gerda johdatti miehensä teosofian kautta myös Ringströmin vaikutuspiiriin, johon kuului muitakin suomalaisia merkkihenkilöitä.³³⁶

³³³ Paavolainen on ilmeisesti muistanut sanomalehden nimen väärin. Kyseessä on Ringströmin antama avomielinen haastattelu ruotsalaiselle *Dagens Nyheterille* keväällä vuonna 1944.

³³⁴ Axel Ringström (16.2.1859 – syyskuu 1945) oli suomalainen selvänäkijä, tietäjä ja parantaja. Ringström piti Hitleriä maailman pelastajana ja oli loppuun saakka vakuuttunut tämän voitosta. Ringströmin oppilaana Riston puoliso Gerda Ryti katsoi Jumalan lähettäneen ihmiselle suojelusenkelin, geniuksen. Se oli korkeanasteinen henki, joka antoi aina oikeat neuvot sekä henkisissä että aineellisissa asioissa. Gerda kertoi Ester Ståhlbergin päiväkirjamerkintöjen mukaan tottelevansa sokeasti suojelijaansa, joka oli myös hänen ystävänsä (ks. Turtola 1994/2009, 183–184). Olisiko Hitler näyttäytynyt Gerdalle ja Ristolle pelastavana geniuksena Neuvostoliiton uhatessa Suomea? Juhani Suomi ei Ryti-teoksessaan *Kohtalona yksinäisyys – Risto Rytin tie Suomen politiikan johtoon* (1989) mainitse Ringströmiä. Martti Turtola puolestaan pitää teoksessaan *Risto Ryti. Elämä isänmaan puolesta* (1994/2009) Paavolaisen kuvausta Rytin ja Ringströmin suhteesta todistusvoimaisena argumenttina Rytin taipumuksesta teosofiaan ja ehkä myös Ringströmin mystisiin näkyihin. Ringströmistä ks. Turtola 1994/2009, 184–185, 189, 190–93.

³³⁵ Martti Turtolan (1994/192) mukaan Ryti piti toisen maailmansodan aikana etäisyyttä Ringströmiin, eikä tavannut häntä vuosina 1939–44 kertaakaan. Ryti lähetti Ringströmille itse asiassa 2 pulloa viiniä, ei 12, kuten Paavolaisen siteeraamassa *Aftontidningen*-lehdessä väitettiin. Tapauksen uutisoi myös *Express*-lehti 11.9.1945.

³³⁶ Ringström oli muun muassa suomalaisen teosofian isän Pekka Ervastian (1875–1934) ystävä. Vuorineuvos ja vapaamuurari M. J. Viljanen (1874–1946) sekä Ulkomaankauppaliiton puheenjohtaja Jaakko Kahma (1886–1973) olivat Ringströmin innokkaita ihailijoita. Näistä jälkimmäinen esitteli Rytin Ringströmille jo vuonna 1930 (Turtola 1994/2009, 190). Turtolan mukaan (1994/2009, 190–191) Rytin ja Ringströmin suhde lujittui 1930-luvun mittaan ennustajan parantaessa Rytin mahahaavan (marraskuu 1933), rukoillessa Mannerheimin ja Rytin Tukholman neuvottelujen (tammikuu 1936) ja Rytin presidentiksi valinnan onnistumisien puolesta (ennen vuoden 1937 presidentin vaaleja).

3.2.2.3. Erillissodan retoriikka ja toiveajattelu

»Nyt olemme vihdoin joutumassa kauheassa, loputtomassa maailmansodassa sille kehitysasteelle, että kaikki se, millä ei ole todistuskappaleen arvoa ja mikä kuuluu toiveajatuksiin taikka ruusunhohteisiin mielikuvituksiin, jääpi vaille merkitystä ja vakavaa huomiota kansalaisten taholta.»

Reinhold Svento 3.1.1943 (SY 1946 II 503)

Jatkosota alkaa Suomen osalta ”virallisesti” 25. kesäkuuta 1941, kun Neuvostoliitto pommittaa suomalaisia kaupunkeja. Suomi katsoo seuraavana päivänä olevansa mukana sodassa, kun presidentti Ryti syyttää radiopuheessaan Neuvostoliittoa raa’asta hyökkäyksestä: ”[...] rauhaa rakastavan kansamme joutuneen jälleen ikiaikaisen vihollisen raa’an hyökkäyksen kohteeksi, Suomella on kuitenkin rinnallaan Suur-Saksan valtakunnan sotavoimat nerokkaan johtajan valtakunnankansleri Hitlerin komennossa”. Suomi aloittaa viipymättä menetettyjen alueiden takaisin valtaamisen sekä lisäalueiden miehityksen, joita kutsutaan ”rauhanneuvottelujen pelivaraksi”. Ennen tätä suomalaiset olivat kuitenkin jo tehneet salaisia valmisteluita ja yhteissuunnitelmia Saksan kanssa hyökkäyksestä Neuvostoliittoon. Saksan ylittäessä Suomen ja Neuvostoliiton rajan 22. kesäkuuta 1941 Suomi oikeastaan vain odotti Neuvostoliiton vastahyökkäystä, jotta Suomi voisi vedota talvisodan tapaan puolustustaisteluun.

Jatkosodan alusta alkaen vedottiin ”erillissota”-teesiin, jonka mukaan ”Suomi käy erillissotaa Saksan rinnalla Neuvostoliittoa vastaan”. Problemaattiseksi tämän teesin todistelun teki se, että Hitler puolestaan oli ilmaissut ”Saksan käyvän sotaa *liitossa* (im Bunde) Suomen kanssa”. Erillissodan tavoite oli talvisodassa menetettyjen alueiden takaisin valtaus.³³⁷ Tämä teesi säilyi yhtenä keskeisenä sodan perusteluna vielä Stalingradin käänteen jälkeenkin. Kirkonkylämentäliteettiin läheisesti liittyvä ”erillissota”-retoriikka ärsyttää Paavolaista, joka on tietoinen maailmansodan kokonaisvaltaisesta luonteesta. Maailmansodan tuhoisimman vaiheen häämöttäessä vuoden 1943 alkaessa pieni kansakunta potee kohtalokasta omahyväisyyttä:

³³⁷ Tämä menneiden alueiden takaisin lunastamiseksi useat veteraanit kutsuvat nykyään ”hyvityssodaksi”.

Suomi luulee kaikista maailman tapahtumista huolimatta tulevansa yhä edelleen toimeen vain omalla ajattelullaan, omilla ratkaisuillaan; se luulee voivansa tehdä kohtalostaan erikoistapauksen.

Miten vietävästi Suomi kimmastuu, kun sen »subjektiivista» napaansa tuijottamista häiritään, siitä tarjoaa drastillisimman esimerkin kohina, minkä Göring aiheutti talvisotaamme koskevalla lausunnollaan.³³⁸ [...] Legendaa Suomen »voittamattomuudesta» talvisodassa halutaan elättää jopa Göringiäkin uhmaten. Selitellään, että Neuvostoliitto tuohon aikaan tosiaankin oli sotilaallisesti heikko, kokematon ja huonosti varustettu ja että se vasta meiltä oppi todellista taistelutekniikkaa ja erinäisiä »kikkoja», mitkä asiat osittain »selittävät» sen nykyiset menestykset. (SY 1946 II 9.2.1943, 532–533)

Paavolainen oli aikaisemmin nimittänyt Suomen kirkonkylämentaliteettia »subjektiivisuuden tragediaksi». Tragedia alkaa kuitenkin muistuttaa »subjektiivisuuden komediaa» kun Tiedotusosastolla, missä ”pitäisi säilyttää pää kylmänä ulkomaiden reaktioiden nähden”, kiistellään ja väitellään alituisen siitä, onko Ruotsin lehdistöllä »oikeutta» puuttua Suomen asioihin, antaa sille neuvoja, arvostella sen asennetta ja kehottaa sitä hyvän sään aikana edes harkitsemaan rauhanteon mahdollisuuksia.³³⁹ Paavolainen kuuntelee näitä kiivaita väittelyitä ja kauhistuu: ”[...] tuota perisuomalaista itsepäisyyttä välinpitämättömyyttä siitä, mitä muu maailma meistä ajattelee. Totisesti olisi jo korkea aika oppia siitä välittämään.” (SY 1946 II 10.2.1943, 534)

Synkän yksinpuhelun motto onkin lainattu Eduard Benešiltä,³⁴⁰ joka korosti toisen maailmansodan asettamaa valtavaa haastetta pienille kansakunnille, joiden johtajien oli alituisen aistittava sodan valtasuhteiden heilahteluja. Pienen kansan tuli välttää ”toiveajattelun” laukaisemaa kansallista itsetyytyväisyyttä tarkastelemalla suurvaltojen toimintaa *nykyisyydestä käsin*: ”»...meidän oli koetettava sovittaa kansallinen luonteemme maailmanhistoriallisiin puitteisiin. Meidän oli koetettava ymmärtää, mihin maailma oli menossa ja mitä se, eikä vain jokin yksityinen kansa, tahtoi.»” (SY 1946 I Esipuhe, 5)

³³⁸ Göringin lausunnon mukaan Neuvostoliiton voitto talvisodassa johtui bluffista.

³³⁹ SY 1946 II 10.2.1943, 533–534.

³⁴⁰ Eduard Beneš (28.5.1884–3.9.1948) oli tšekkiläinen valtiomies ja Tšekkoslovakian itsenäisyysliikkeen johtaja sekä maan toinen presidentti. Hän oli virallisesti Tšekkoslovakian presidentti 1935–1948, mutta lähti maanpakoon Lontooseen allekirjoitettuaan Münchenin sopimuksen lokakuussa 1938.

Päivää ennen vuoden 1943 presidentinvaalin aatto (16.2.1943) sosiaalidemokraattinen puolue neuvosto julkaisee julkilausumansa Suomen ”erillissodan” luonteesta otsikolla »*Mitä me ajattelemme*«. Lausunnossa käännetään ”erillissodan”-teesi ympäri. Teesillä korostetaan nyt jatkosodan erillistä luonnetta ja Suomen autonomiaa sen päättäessä irtautua sodasta. Tärkeäksi koetaan suhteiden lähentäminen pohjoismaihin ja Yhdysvaltoihin sekä kaikenlaisen Suur-Suomi-propagandan lopettaminen. Paavolainen pohtii tämän julkilausuman seurauksia: ”Tästä sosiaalidemokraattien tempauksesta voi tulla sekä ulko- että sisäpolitiikkamme käännekohta. *S e p u h d i s t a i l m a a .*” (SY 1946 II 16.2.1943, 537)

Rytin voitettua helmikuun 16. päivän 1943 presidentin vaalit ”sinisien” rauhanhuhut jatkuvat, mutta niissä on uhkaavampi sävy:

Kuvaavaa on sellainen lause kuin »Venäjä tulee sanelemaan Suomen olemassaolon mahdollisuudet.« News Chronicle sanoo terävästi, että »suomalaisilla on hämmästyttävä kyky *t o i v e a j a t t e l u u n*«. Osuipa naulankantaan. (SY 1946 II 16.2.1943, 538)

Lokakuun 1943 lopussa Paavolainen ihmettelee edesvastuutonta toiveajattelua ja idealististen Suur-Suomi-kyhäelmien sitkeyttä suomalaisessa lehdistössä, vaikka Neuvostoliiton sotilaallinen voima on ylivoimainen verrattuna reserveihin turvautuviin Suomen Puolustusvoimiin. Paavolainen siteeraa suomalaisten maaseutulehtien naivistisia artikkeleita sekä nauttii *Svenska Pressenin* terävästä kritiikistä suomalaisia sanomalehtiä kohtaan. *Turun Sanomat* esimerkiksi julkaisee suursuomalaisen vuodatuksen, jota Paavolainen ei voi kuin ihmetellä:

Sen kirjoittaja kysyy, *m i k s i s u o m a l a i s e t y l e e n s ä o v a t j ä t t ä - n e e t V o l g a n s e u d u t r y s s i l l e*, vaikka he ovat maailman taistelukelpoisin kansa. He olisivat itse voineet hallita näitä alueita ja kasvaa suureksi kulttuurikansaksi ... (SY 1946 II 31.10.1943, 715)³⁴¹

³⁴¹ Paavolaisen mukaan artikkeli on julkaistu *Turun Sanomissa* 17.10.1943 (SY 1946 II 31.10.1943, 717). Paavolainen lainaa tästä suursuomalaisesta artikkelista päiväkirjaansa kolme pitkää otetta (SY 1946 31.10.1943, 716–717), jotka tiivistävät suomalaisen toiveajattelun ytimen. Hän toteaa näiden otteiden loppuksi pilkallisesti, että ”*Svenska Pressenin* väitteen mukaan on Ajan Suunta jo riemuissaan siteerannut kirjoittajaa.” (SY 1946 II 31.10.1943, 717).

Moskovon konferenssin uhkaavat äänenpainot: ”Suomi on akselivalta”, ”sille ei tule olemaan sijaa vapautetussa Euroopassa” saavat suomalaisten sanomalehtien pääkirjoitukset todistelemaan kansalle, että Suomella on silti erikoisasema. Paavolainen sivaltaa näitä toiveajattelijointa:

Jotkut lehdet koettavat todistella, ettei »ehdoitta antautumisen» vaatimus voi koskea Suomea, koska se muka ei kuulu akseliin, ja koska sille tähän asti »ainakin puolueettomissa maissa» on tunnustettu erikoisasema Venäjän kanssa sodassa olevien maiden joukossa. Taas tuo sokean itsepäinen tuijotus »rajatapaukseen»! Suomalaiselta toiveajattelulta on nyt myös riistetty sen paras valtti: unelma Venäjän ja länsivaltojen välien rikkoutumisesta. (SY 1946 II 4.11.1943, 719)

Suomalainen jääräpäisyys ihmetyttää Paavolaista useaan otteeseen. Neuvostoliiton rauhanehtojen julistaminen Suomen radiossa 1.3.1944 näkyy seuraavan päivän *Uusi Suomi* -lehdessä³⁴² vasta yliopiston professorien virkaanastumisuutisten jälkeen. Paavolainen ihmettelee tätä: ”Siinä on kieltämättä tyyliä – oikeata nykysuomalaista, kulttuurista pelastusta etsivää jääräpäisyyttä!” (SY 1946 II 2.3.1944, 807) Paavolainen muistuttaa samassa yhteydessä professori Eino Kailan helmikuun 1943 puolivälissä julkaisemaa kirjoitusta »*Tässä seisomme*», joka muodostui loisteliaaksi hymniksi suomalaiselle taipumattomuudelle ja itsepäisyydelle. Maaliskuun lopulla 1944 *Hufvudstadsbladet* julkaisee pääkirjoituksen »*Önsketänkandet*», joka käsittelee suomalaista toiveajattelua:

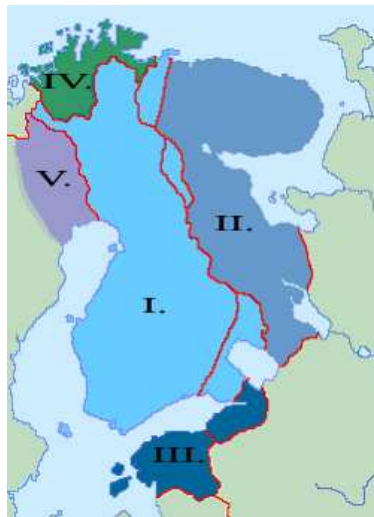
[...] »toiveajattelu on vaarallista, mutta se on myös välttämätöntä. Toiveajattelu kuuluu meissä niihin *i r r a t i o n a a l e i h i n v o i m i i n*, jotka voivat syöstä meidät syvyyksiin, mutta myös kohottaa säteileviin korkeuksiin». Talvisotamme todisti toiveajattelun oikeutuksen, todisti, että »ihme» voi tapahtua. (SY 1946 II 28.3.1944, 837)

Paavolainen käsittelee toiveajattelua huhtikuussa 1944 useaan otteeseen siteeraamalla useiden lehtien kirjoituksia. Paavolaisen mukaan keskustelu toiveajattelusta leimahti liekkiin Eino Kailan kirjoitettua maaliskuun lopulla siitä *Uuteen Suomeen* pääkirjoituksen. Kolme päivää myöhemmin julkaistussa *Suomen Sosiaalidemokraatissa* oli kolme

³⁴² *Uusi Suomi* oli tuohon aikaan Linkomiehen lehti, jonka koryfeana toimi professori Eino Kaila.

kirjoitusta samasta teemasta, pääkirjoituksen ollessa otsikoitu »*Tahto-, toive- ja uskoajattelusta*» (SY 1946 II 14.4.1944, 847).

3.2.2.4. Suur-Suomi-kuvitelmien kritiikki: ”AKS – tuo sotiemme henkinen ahjo” ja ”IKL – me-teemme-mitä-tahdomme”

KUVA X. SUUR-SUOMEN IMAGINAARISET MAA-ALUEET.³⁴³

AKS:läisyys, sotiemme henkinen ahjo, alkaa muutenkin manifestoitua kirjallisuudessamme. Sitten Matti Kuusen esikoiskokoelman ei Suur-Suomi-aate ja karmean sankarillinen »pohjatuulen torven» törähdys ole kaikunut yhtä selvästi kuin kaatuneen Paavo Hynysen jälkeen jääneiden runojen kokoelmassa »Polku kirkkauteen». Hyisten revontulten komeasti leiskuessa valmistaudutaan siinä kuolemissa »kohtaloon» ...

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 22.12.1942, 487)

Paavolaisen päiväkirjassaan suorittama Akateemisen Karjala Seuran (AKS)³⁴⁴ ja Isänmaallisen Kansanliikkeen (IKL)³⁴⁵ tutkiskelu on varmastikin yksi omalaatuimmista

³⁴³ Suur-Suomeen luetaan kuuluvaksi Suomen (I) lisäksi varsinkin Itä-Karjala ja Kuolan niemimaa (II), joskus myös Viro ja Inkeri (III), Ruija (IV) ja Länsipohja (V). Suomesta on piirretty Tarton rauhan (1920) ja Pariisin rauhan (1947) rajat.

³⁴⁴ Akateeminen Karjala-Seura (AKS) oli Suomessa vuosina 1922–1944 toiminut ylioppilaiden ja akateemisen eliitin muodostama järjestö, jonka tavoitteena oli alun perin Itä-Karjalasta Suomeen tulleiden pakolaisten avustaminen, sittemmin myös yleisesti heimoyhteyden, kansallisuustunteen ja maanpuolustustahdon kohottaminen. Seuran piirissä kannatettiin laajalti myös aitosuomalaisuutta ja Suur-Suomi-aatetta. Akateemisella Karjala-Seuralla oli suuri vaikutusvalta akateemisessa maailmassa ja ylioppilaskunnassa. Lisäksi AKS:llä oli paljon vaikutusvaltaa Suomen sisäpolitiikassa jo pelkästään siksi,

tavoista analysoida joukkoliikkeiden syntyä ja vaikutusta suomalaisessa yhteiskunnassa.³⁴⁶ Paavolainen, joka oli tunnettu jo 1920-luvulta alkaen AKS:n ja IKL:n herjaajana ja pilkkaajana, ei kuitenkaan käsitellyt näitä kansallisia liikkeitä systemaattisesti yhdessäkään aikaisemmassa teoksessaan muuten kuin viittauksenomaisesti.³⁴⁷ Vasta *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen asettaa niiden edustajat ensimmäistä kertaa tarkkailun alaiseksi hyödyntäen mitä erilaisimpia tapoja liikkeiden ominaislaadun selvittämiseksi. Pohtiessaan suomalaisen intellektuellien poliittisen arvostelukyvyn romahdusta, keskeiseksi tutkimuskysymykseksi Paavolaiselle nousee heidän sitoutuneisuutensa etenkin AKS:aan.³⁴⁸ Älyllisempi ja verhotumpi AKS puolestaan kiinnostaa Paavolaista, koska sen toiminnassa on mukana näkyvästi muun muassa entisiä tulenkantajia. Paavolaisen AKS-kritiikki koskee sen edustajien vahvaa nationalistista paatosta ja romanttis-heroaista suhtautumista Itä-Karjalaan. AKS:läisten Suur-Suomi-soturien ihannoima ja romantisoima Karjalan laulumaiden myyttinen aika kehittyi ajan saatossa vaaralliseksi kaipaushetjäksi, joka suuntasi heidät väheksymään nykyhetkeä ja sen mahdollisuuksia. Itkosen mukaan (2009, 15–16) tämä entisyyden ihannointi ja glorifiointi johti menneisyyden ja unelmien täyttämään läsnäoloon, jossa *nyt-kotvalla* ei ollut jalansijaa.

että sen jäsenkuntaan kuului monia merkittäviä politiikan toimijoita. Vaikka AKS lakkautettiinkin jatkosodan päättäneen välirauhansopimuksen yhteydessä, sen entisiä jäseniä eli ”AKS-veljiä” oli 1950–60-luvulla useissa korkeissa viroissa ja asemissa eduskunnassa, hallituksessa, luterilaisessa kirkossa, yritys- ja yliopistomaailmassa sekä Puolustusvoimissa. Vuodesta 1958 lähtien AKS:n jäsenistö toimi nimellä *Kerho 22*.³⁴⁵ Isänmaallinen Kansanliike (IKL) on suomalainen äärioikeistolainen järjestö. IKL perustettiin vuonna 1932 ja se toimi aina vuoteen 1944 saakka. Organisaatio perustettiin uudelleen keväällä 1993 nimellä Isänmaallinen Kansallis-Liitto. IKL:n puheenjohtaja on alusta alkaen ollut Matti Järviharju. IKL:n pää-äänenkannattaja on lehti *Ajan Suunta*.

³⁴⁶ AKS-tutkimuksen keskeisinä teoksina voidaan pitää kahta väitöskirjaa: Risto Alapuron vuonna 1973 julkaistua *Akateeminen Karjala Seura* ja Heikki Eskelisen vuonna 2004 ilmestynyttä *Me tahdoimme suureksi Suomen maan: Akateemisen Karjala-seuran historia I*. Eskelinen kirjoittaa parhaillaan teoksensa toista osaa.

³⁴⁷ *Pidot Tornissa* -teoksessa on eräs kohta, jossa ”Dosentti” (Martti Haavio) perustelee Suomen vastakohtaisuuden Neuvostoliiton kanssa juontuvan jo kivikaudella tapahtuvasta jaosta ”länsimaiseen” vasarakirves- ja ”itämaiseen” kampakeramiikkakulttuuriin. Karjalainen ”Kulttuurimatkailija” (Paavolainen) protestoi tätä jakoa vahvasti:

”Tahdon panna protestini Dosentin esitystä vastaan, sillä minua jo viime kerralla harmitti varsin yksinkertaisesta syystä tuo Suomen jakaminen kahteen osaan. Se harmittaa minua persoonallisesti, koska minä olen aina se kurja piru, joka ensiksi jouduin sen kokkelipiimän ja nyt kampakeramiikkakulttuurin alueelle. On järjetöntä, että Dosentti aina niin tylsän johdonmukaisesti tekee tuon kahtiajaon, ja Dosentin pyrkimyksenä kuitenkin on, että *hän saisi eheän kansan kokoon*. Jos tämmöisiä ikivanhoja kivikautisia rajoja yhä uudestaan koetetaan elvyttää henkiin ja todistaa, että ne vielä eksisteeraavat, niin minusta tuntuu, että *nykysuomalaisuudessa on jotakin hyvin mätää*. Semmoinen raja ei voi enää olla olemassa.” (Teoksessa *Kivimies 1937*, 57–58, kursivointi lisätty)

³⁴⁸ IKL edustaa Paavolaisella jo puhdasta fasismin jatketta mustine paitoineen ja radikaaleine tekoineen, joten hän tyytyy päiväkirjassaan vain siteeraamaan muutamia puolueen kannattajien edesottamuksia ja argumentoinnin epäloogisuuksia.

Viikko ennen jatkosodan syttymistä 18. kesäkuuta 1941 Paavolainen saapuu Vilppulaan, jonne kootaan upseereita ja propagandamiehiä. Paavolainen on saanut tietää, että hänestä on tehty saksankielen taitonsa ansiosta yhdysupseeri. Hän tunnistaa paljon tuttuja kasvoja ja suhtautuu toveriensa sotainnostukseen ja Suur-Suomen luomispropagandaan varsin skeptisesti (SY 1946 I 19.6.1941, 107).³⁴⁹ Jatkosodan alussa Paavolainen yllättää myös itsensä hämmästelemästä suomalaista sotilasmenestystä, mutta kylmentää päänsä muistellessaan Neuvostoliiton matkan kokemuksiin:

Koko päivän jatkuu kiukku eilisen innostuksen vuoksi. Mikä lapsellinen »suomalainen» puuska! Totisesti osaan tästä lähtien olla kylmä kuin jää kaikille huhuille ja luonnottomille menestystiedoille. Pää kylmäksi, pää kylmäksi, hoen. Olenhan nähnyt Venäjän. (SY 1946 I 28.6.1941, 117)

Paavolaisen huomautettua Martti Haaviolle Mäntän paraatiin osallistuneiden sotilaiden kyynisestä ilottomuudesta, Haavio yrittää luoda uskoa sotatoveriinsa. Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa Haaviosta:

Hänkin ensin vakavoituu kuullessaan kuvaukseni Mäntästä. Mutta kohta hän ottaa – joskin ehkä hieman väkinäisesti – tuon sietämättömän loistavasilmäisen optimistin asenteen ja selittää, että vaikka kansa ei nyt ymmärräkään edessä olevan sodan suurta tarkoitusta, niin kyllä miehet innostuvat, kun saavat todeta, millainen voitonmarssi siitä tulee. (SY 1946 I 20.6.1941, 110)

Paavolaisen ylittäessä Olof Enckelin johtaman joukon mukana ensimmäistä kertaa vanhan rajan (27.8.1941) hänet valtaa vierauden tunne: ”Rupean lopulta väittämään, että jotakin on nyt vinossa. Tämä maisema ei kerta kaikkiaan enää voi olla Suomen puolta. Miksi – sitä en voisi selittää. Mutta vaisto alkaa sanoa, että »ilmassa» on yhä ahdistavampi vierauden tuntu.” (SY 1946 I 27.8.1941, 189) Saapuessaan Petroskoihin lokakuun alussa 1941 Paavolainen kiinnittää huomiota ”kaupunkikuvan bolševisoitumiseen”, joka edustaa eräänlaista neuvostoliittolaista sekatylyä arkkitehtuurin osalta.³⁵⁰ Paavolaisen mukaan Suur-Suomi-tiedemiehet eivät ota huomioon Itä-Karjalan perustavanlaatuisia muutosta, jonka se on kokenut Neuvostoliiton hallinnan aikana. Petroskoissa, joka on nyt

³⁴⁹ Ks. kpl 5.1.1.

³⁵⁰ SY 1946 I 3.10.1941, 226–227.

käännetty ”Äänislinnaksi”, Paavolainen hämmästelee asetovereidensa huonoa Neuvostoliiton tuntemusta:

Jokseenkin tuloksettomasti sain kuitenkin seuralaisilleni selittää, millä tavalla erinäisiä neuvostoliittolaisen kulttuurin ilmauksia on katseltava ja mikä merkitys niillä kulloinkin on. [...] Oli melko turhaa selitellä, että erästä jättiläiskansakuntaa on sivistetty ja kasvatettu yli 20 vuotta juuri moisilla »kulisseilla» ja että niiden arvon määräsi juuri tämä tosiseikka eikä se, miten niiden ulkoasu mahdollisesti loukkasi, harmitti tai tympäisi meidän makuamme, tyylitajuaamme ja käsityskantaamme. (SY 1946 I 9.10.1941, 235–236)

Itä-Karjala, Suomen taiteen Sinisen kukan maa, on Paavolaisen mukaan ehkä muuttumassa jopa poliittiseksi realiteetiksi (SY 1946 I 27.8.1941, 190).³⁵¹ Paavolainen nauttii ensimmäisestä ”nocturnostaan” vihollismaassa: ”Herooinen, arkaainen sota- ja erämaaballadi. Hymähdän kesken kaiken huomatessani ajatelleeni: mikä loistava kehys pateettiselle Suur-Suomi-hymnille.” (SY 1946 I 27.8.1941, 191) Paavolaisen tutkiessa ja filmatessa Heikki Ahon porukan kanssa rajakarjalaista Tšalkin kylää hän kritisoi AKS:n tiedemieskoulukuntaa:

Ei tarvitse muuta kuin nähdä nämä talot käsittääkseen, miten järjetön ja konstruoitu on Jalmari Jaakkolan ja koko AKS:läisen tiedemieskoulukunnan muotiin tullut, kouristuksenomainen yritys selittää Kalevalaa historiallisena tapahtumasarjana ja Suomen sotaisen, jopa feodaalisenkin muinaisuuden todistuskappaleena. (SY 1946 I 28.8.1941, 193)

Paavolaisen kritiikki Jaakkolan Kalevala-tulkintaa kohtaan on perusteltu. Matti Kuusen mukaan (ks. Manninen 1986b, 135) Kalevalan ja suomalaisten muinaisrunojen taustalla ovat venäläiset bylinat ja muinaispohjoismaiset Edda-laulut. Ulkomaalaiset eepoksen vertailijat päätyvät Kuusen mukaan samaan johtopäätökseen kuin E. M. Meletinskij: ”Toisin kuin useimmissa sankariepiikan muistomerkeissä karjalais-suomalaisissa runoissa on pääasiana rauhallisen työn kuvaus; sotainen sankaruus saa niissä verrattomasti vähemmän tilaa.” Jaakkolalle olikin tärkeää erottaa Kalevala sen ilmiselvistä slaavilaisista juurista. Jaakkolan mukaan (1942, 16, kursivointi lisätty) ”Kalevalan

351

runoudella ei ole mitään *elimellistä yhteyttä*³⁵² slaavilaisen kulttuurin tai maailmankatsomuksen kanssa”. Kalevalan ”sankarirunot” toimivat Jaakkolalle argumenttina sen puolesta, että Itä-Karjala kuuluu hengeltään ja olemukseltaan Suomeen (1942, 27). Samalla Kalevalan ”sankarirunouden” korostaminen toimii Jaakkolalle todisteena suomalaisten sotureiden hurjasta perinnöstä. *Suomen historian ääriiviivat* -teoksen kappaleessa *Muinais-Suomi Kalevalan kuvastimessa* (1940, 38–57) Jaakkola tekee kaikkensa irrottaakseen Kalevalan tulkinnan kaikista slaavilais-baltialaisista sidonnaisuuksista, jota etenkin runomitan vertailu on saanut aikaan. Jaakkolan mukaan Kalevalan runous eroaa Viron runouden rikkaasta ja kirjavan lyyrisestä asusta, koska se on ”omaperäistä kalskeaa, voimakasta ja iskevää sankarirunoutta” (1940, 41).³⁵³ Jaakkolan tulkinnan mukaisesti Kalevalan sankarirunous on ”elimellisessä yhteydessä Suomen todellisen historian kanssa” (1940, 56). Paavolaisen tavatessaan kapteeni Väinö Kaukosen, jonka tutkimuksia Kalevalan kokoonpanosta pidetään urauurtavina, hän kunnioittaa tätä oikeana tiedemiehenä: ”Todellinen »Valekalan» tutkija, ei mikään myyttien luomisen hurahduttama tyyppi.” (SY 1946 II 23.1.1944, 778)

Paavolainen ivaa myös aina mahdollisuuden ilmetessä AKS:läisten tiedemiesten ”merkillisen huonoa »Suur-Suomi»-tuntemusta”. Häntä kummastuttaa, ettei mahtavaa Pyhäjärveä ole merkitty AKS:n vuoden 1934 julkaistuun Itä-Karjalan karttaan, eikä edes vuoden 1941 ilmestyneeseen uusintapainokseen (SY 1946 I 23.9.1941, 215). Lueskellessaan »*Nordlichtin*» viimeistä numeroa Paavolainen naureskelee Lauri Haarlaa käsittelevän tekstin verratonta painovirhettä, joka tuntuu tiivistävän AKS:läisen tiedemiestyypin pelkistetyistä:

Kirjoituksessa esiteltiin Lauri Haarlaa, jonka teosten sanottiin käsittelevän *rational-romantische finnische Motive*. Luonnollisesti tarkoitettiin *national-romantische*. »Rationaaliromantiikka!» Loistonimitys Suomen menneisyyden myyttillis-historialliselle tulkinnalle, jonka johtavaksi kirjailijaksi Haarla valtavalla sisukkuudellaan on itsensä tehnyt. (SY 1946 II 23.7.1944, 917)

³⁵² ”Elimellinen yhteys” on Jaakkolan yksi tärkeimmistä metaforista, joka viittaa hänen ”kansakunta organismina” -käsitteeseensä. Tämän metaforan käyttö on Jaakkolan tapa korostaa tietyn maantieteellisen alueen yhteyttä tai eroa Suomen kansakuntaruumiiseen. Jos alueella ei ole ”elimellistä yhteyttä” toiseen (vrt. verenkiertojärjestelmä), se on tarpeeton ja poistettava.

³⁵³ Jaakkola perustaa Kalevalan ja viikinkiajan runouden (ruots. Starkad ja Hjalmar) sankarirunouden vertauksen kolmeen eri runoustyyppiin: *muinaissuomalaiseen merirunouteen* (Lemminkäisen hahmoon), *muinaissuomalaiseen maanviljelysrunouteen* (Kullervo-runosto) ja *muinaissuomalaiseen Pohjan runouteen* (1940, 48–57).

Tavattuaan AKS-viritteisen akateemisen tyyppi, Paavolaisen valtaa halu maalata armoton karikatyyri ”niin sanotusta suomalaisesta sivistyneistöstä”:

Tänään jutteli taas eräs akateeminen tyyppi, miltei valmis tohtori, oikeita AKS:läisiä emätyperyyksiä siitä, kuinka muka »Ruotsilla ei ole mitään sivistystä», mutta Japani sensijaan on esimerkiksi kelpaava »ikivanha» sivistysmaa. Hän oli kuin puusta pudonnut ja varmasti aivan rehellisesti tietämätön, kun ilmoitimme, että Ruotsilla on tuhatvuotinen sivistys, mutta Japani sensijaan on vasta kolmesataa vuotta vanha nousukasmaa, jota koko Aasiakin aikaisemmin piti täydellisenä pariavaltiona. (SY 1946 II 20.9.1944, 951)

Paavolaisen henkinen paine jatkosodassa liittyi hänen propagandatöidensä sidonnaisuuteen AKS:läiseen kielenkäyttöön ja ”historiantutkimukseen”. Hänen kirjoittaessa TK-artikkeliaan rajakarjalaisessa Tšalkissa hän tuskailee propagandavaatimusten kanssa, joiden mukaisesti hänen on tingittävä taiteellisesta näkemyksestään ja solutettava artikkeliinsa mukaan ”Jalmari Jaakkolan länsisuomalaista, historiallis-sankarillista ja »tarkoituksenmukaista» Kalevala-tulkintaa” (SY 1946 I 31.8.1941, 196).

Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa ylös myös AKS:n keskeisten vaikuttajien tapaamisia. Šoutjärvellä, vepsäläisalueen keskuksessa, 13. marraskuuta 1941 hän todistaa ”ivallisen uteliaisuuden vallassa” Martti Haavion kohtaamista piiripäällikön, tunnetun AKS:läisen kapteenin ja »Vepsän kuninkaan» Lauri Orispään valaistussa toimistossa:

Olen hienoisen ivallisen uteliaisuuden vallassa varustautunut katsomaan kahden entisen AKS:läisen kuuluisuuden, Haavion ja Orispään, tapaamista. Orispää, kuten niin monet muutkin It.Kar.SE:n miehet, ei suinkaan kuulu Haavion ihailijoihin, vaan pitää häntä AKS:stä eronneeseen »kärkeläiseen» ryhmään kuuluvana »luopiona». Ja aivan oikein: meidät otetaan mahdollisimman virallisesti, suorastaan loukkaavan välipitämättömästi vastaan. [...] Haavion nolous on ilmeinen, ja Pälsinkin puheliaisuus tyrehtyy tässä ilmapiirissä. (SY 1946 I 13.11.1941, 260–261)

Oleskellessaan Vepsässä Paavolainen kiinnittää huomiota aunukselaisen vieraanvaraisuuden poissaoloon. Hänen mukaan Vepsässä liikutaan ”sukulaiskansan, eikä sukulaisheimon parissa, kuten Aunuksessa (SY 1946 I 13.11.1941, 263). Paavolaisen mielen valtaa pessimismi hänen pohtiessaan Itä-Karjalan suomalaista hallintaa: "Totisesti on fanaattisella Orispäälläkin apulaislegioonineen täällä oleva tiukka ja epäkiitollinen työmaa!" (SY 1946 I 13.11.1941, 263)

Paavolainen pohtii AKS:n olemusta liikkeeseen kuuluvien kirjailijoiden kautta. Jatkosodassa valistusupseerina toiminutta Matti Kuusta³⁵⁴ Paavolainen kutsuu AKS:n hovirunoilijaksi (SY 1946 I 16.6.1942, 355). Kuusi oli ensimmäisestä runokokoelmastaan *Runon ja raudan kirja* (1935) lähtien luonut mahtipontista sotarunoutta (SY 1946 I 22.12.1942, 487). Vuoden 1942 loppupuolella Paavolainen pohtii suomenruotsalaista Olof Enckeliä, jonka AKS-myönteinen teos herätti kiivasta keskustelua suomenruotsalaisten parissa:

Olof Enckellin sotakirja »Rapport från ödemarken»³⁵⁵ (hyvä nimi!), joka käsittelee hänen TK-kauttaan, on herättänyt kiivasta keskustelua ruotsikkopiireissämme. Enckell asettuu eräässä luvussa puolustamaan ja ymmärtämään AKS:ää ja sen Suur-Suomi-tendenssejä; tietävästi ainutlaatuinen tapaus ruotsalaistemme keskuudessa. Muistan hyvin, kuinka hän Ilomantsissa ja Tšalkissa yhteisissä keskusteluissamme kehitteli näitä ajatuksia. (SY 1946 I 22.12.1942, 487)

Täysiverisen modernistin kääntyminen AKS:n puoleen ihmetyttää Paavolaista. Liikkeen kaikkivoipaisuus ja levinneisyys poikkeustilan alaisessa kansakunnassa paljastuu Paavolaiselle myös siviili- ja sotarintamakeskusteluissa. Paavolaisen viettäessä iltaa upseeriseurueessa Kalevassa, kun muuan Syväriltä tilapäisellä käynnillä oleva majuri selventää seurueelle Suomen geopoliittisia mahdollisuuksia Itä-Karjalan suhteen:

³⁵⁴ Matti Kuusi (1914–1998) opiskeli 1930-luvulla kirjallisuutta Helsingin yliopistossa, jossa hänen opettajinaan toimi muun muassa Viljo Tarkiainen ja Eino Kaila. Kuusi oli tällöin mukana myös IKL:n ja AKS:n toiminnassa.

³⁵⁵ Teoksen nimi suomeksi: ”Raportti autiomaasta”. Olof Enckell (1900–1989) oli suomenruotsalaisen modernismin edustaja sekä kirjailijana että kirjallisuudentutkijana. Enckell kunnostautui Diktoniuksen, Södergranin ja Hagar Olssonin tutkijana. Jatkosodan aikana häneltä ilmestyi jääkäri liikkeen vaiheita tarkasteleva *Jägarnas historia (Jääkärien tarina* 1943). Enckell toimi Helsingin yliopiston ruotsinkielisen kirjallisuuden professorina vuosina 1950–1967.

Jos Suomen raja siirretään Äänisen ja Syvärin taakse, on koko Itä-Karjala autioitettava. Sinne ei saa jäädä kyliä, ei viljelyksiä, ei teitä eikä asukkaita ... Muuten ei Suomella ole siitä mitään hyötyä sotilaallisena tukialueena. Verratonta, verratonta. Ihana näkemys tulevaisuuden Suur-Suomesta ja Runojen Ikivanhasta Karjalasta! Millaisia surmansilmukoita nykyinen suursuomalainen ajattelu heitteleekään. Eräs toinen teoriahan taas haluaa siirtää kaikki eestiläiset Itä-Karjalaan, Suomen siirtomaahan! Saksalaiset kuulemma tahtovat päästä eroon heille aina niin kiusalliseksi osoittautuneesta heimokansastamme ja kansoittaa Baltian omilla luotettavilla germaaneillaan. (SY 1946 II 10.1.1943, 513–514)

Kalevalan päivänä Ylioppilaskunnan puheenjohtaja Esko Kangas pitää Lönnrotin patsaalla puheen, joka ei Paavolaisen mukaan todellakaan ollut niiden linjojen mukainen, joita Tiedotusosaston on määrätty noudattamaan Itä-Karjalan kysymyksen julkisen käsittelyn suhteen. Paavolainen ihmettelee jälleen AKS:n kaikkialle ulottuvaa valtaa: ”AKS ja It.Kar.SE näyttävät yhä olevan valtio valtiossa ja riippumattomia Päämajan määräyksistä.” (SY 1946 II 1.3.1943, 548) Maaliskuun alussa 1943 Paavolainen lukee jälleen salaisia mielialatarkkailu-raportteja, joissa viitataan Suur-Suomi-aatteen ryhdistäytymiseen. Helsingin Oppikoulujen Karjala-Seuran ja Heimojärjestöjen Liiton perustamiset Stalingradin kääntein jälkeen ihmetyttävät Paavolaista:

Istu ja pala. Tällaisena ajankohtana! Onko tämä typeryyttä vai uhmailua? [...] Eikö AKS:n toimintaa yritetä viralliselta taholta mitenkään hillitä? Sen tehostunut taistelu koulunuorison sielusta on pelottava ilmiö. (SY 1946 II 8.3.1943, 551)

Paavolaisen mukaan AKS:n suosio perustuu nimenomaan sen pedagogiseen propagandaan, jossa se totalitarististen järjestelmien tavoin alkaa värvätä nuoria opiskelijoita omiin riviinsä vaatien ehdotonta uskollisuutta. Lukiessaan *Hakkapeliitasta* Oppikoulujen Karja-Seuroista (OKS) Paavolainen pohtii seurojen suorittamaa nuorison aivopesua. Kyseiset seurukset ovat »johtajakouluja», joissa annetaan ensimmäisen lukukauden päädyttyä OKS-lupaus. Tämä lupaus sitoo koululaisen seuraan »koko elämän ajaksi» (SY 1946 II 21.12.1943, 757). Paavolainen on huolissaan nuorison suojattomuudesta sotapropagandan iskulauseita kohtaan, jotka se omaksuu omiksi hokemikseen:³⁵⁶

³⁵⁶ Vrt. nykyajan mainontaan.

Keskikouluikässä olevien poikien ja tyttöjen suusta kuulee nykyään typerimmät ja kiihkoilevimmat suurkansalliset ja sotahullut fraasit. Ilmiö ei ole vain propaganda-tartuntaa, sillä on myös psykologinen selityksensä. Se pohjautuu yksinkertaisesti siihen alemmuuskompleksiin, jota nuoriso potee kotirintamalla, missä talkootoiminnat ja loma-aikojen työvelvollisuudet eivät pysty tyydyttämään sen kunnianhimoa saada todella olla »mukana» hankkimassa sankarigloriaa. (SY 1946 II 8.3.1943, 551–552)

Junamatkallaan Karhumäkeen elokuun lopulla 1942 Paavolainen kuuntelee vaunun toisessa päässä istuvan suomalaisen upseeriryhmän ivallista keskustelua nykyisestä muotiasiaista, lapsipropagandasta (SY 1946 I 29.8.1942, 408).³⁵⁷ Kevään 1943 ylioppilasaineiden joukosta löytyy myös Suur-Suomi-aiheinen aine »*Jos sais in määrätä Suomen rajat*». Paavolainen ihmettelee jälleen tulenaran teeman valitsemista. Vuotta myöhemmin Paavolaisen matkustaessa Forssaan evakuoitujen äitinsä 75-vuotispäiville hän kiinnittää huomiota nuorison militarisointiin:

Outoa tavata kuusitoistavuotias veljenpoikanikin jo sotilaspuvussa; nuorisohan on runsaslukuisesti liittynyt ilmasuojelujoukkoihin sen jälkeen kun Helsingin koulut suurten pommitusten jälkeen suljettiin. (SY 1946 II 21.–23.4.1944, 850)³⁵⁸

Paavolainen kirjaa myös uskollisesti ylös AKS:aa arvostelevien tahojen kritiikkiä. Ruotsalaisen Matti Mörtbergin artikkeli iskee Paavolaisen mielestä Wickmanin artikkelin tavoin asian todelliseen ytimeen eli AKS:n vuosikausia harjoittamaan Suur-Suomi-propagandaan, mikä osaltaan selittää Venäjän ainaisen epäluuloisuuden Suomea kohtaan (SY 1946 II 17.3.1943, 559).³⁵⁹ AKS:n rivien hajoaminen ilmenee Paavolaisen mukaan tilanteissa, jossa heimoate ja aseveljeys astuvat toistensa varpaille. AKS:n riveissä on Paavolaisen mukaan monia, jotka suhtautuvat kriittisesti seuran ihanteisiin: »»Sinisissä» siteerattiin äsken erään vangiksi joutuneen suomalaisen vänrikki Kokon kirjeestä paljon puhuvat kuusi sanaa: »... ja on raskasta olla AKS-veli...»» (SY 1946 II 7.6.1943, 610)

³⁵⁷ OKS-lupauksen sitovuudesta ja Paavolaisen lapsipropaganda-viittauksesta voidaankin päätellä suomalaisten »ottaneen oppia» kansallissosialistisen Saksan aivopesulaboratorioista.

³⁵⁸ Päiväkirjamerkintä on poistettu VT IV -teoksesta. Paavolainen poisti toisesta painoksesta lähes kaikki lähisukulaisistaan kertovat päiväkirjamerkinnät.

³⁵⁹ Kirjoituksessa mainitaan Suur-Suomi-teoksia: Merikosken *Suur-Suomi-kirja*, Jalmari Jaakkolan *Suomen itärajan kysymys* sekä apokryfinen teos *Inkerin marttyyrit*.

Helsingissä kesällä 1943 perustettu Suomalais-amerikkalainen yhdistys saa Paavolaisen innostumaan. Samalla hän sivaltaa ”heimoaatteen” soveltumattomuutta suomalaiseen kansansieluun:

»Heimoate» ei näy saavan kannatusta Suomen kansan syvien rivien keskuudessa: inkeriläisten »vapaaehtoinen» siirtyminen tänne on herättänyt jopa suuttumusta. Sanotaan, että meillä on nälkäisiä suita muutenkin tarpeeksi. Itsekästä, mutta realistista. (SY 1946 II 2.7.1943, 634)

Paavolainen kiinnittää huomiota muutoksiin, jotka Stalingradin käänne 1943 saa AKS:läisissä. AKS kutsuu heinäkuun 13. päivä 1943 ensimmäistä kertaa 21-vuotisen toimintansa aikana lehdistön vieraakseen. Helanen toivoo Suomen eri ryhmittymiltä yhteistyötä riippumatta puoluryhmyksistä ja kielieroavaisuuksista. Pastori Elias Simojoki puolestaan ehdottaa Kannaksen linnoittamista. Paavolainen näkee AKS:n yrittävän luistaa vastuustaan Suomen nykyisen ahdingon luojana: ”Koko tilaisuus oli perin outo ele tällä hetkellä sen seuran puolesta, joka henkisesti ehkä kantaa raskaimman vastuun Suomen nykyisestä tilanteesta.” (SY 1946 II 15.7.1943, 642)

Kesäkuussa 1944 tapahtuneen Neuvostoliiton Kannaksen läpimurron yhteydessä Paavolainen saa kuulla AKS:läisten suunnitelmista Viron suhteen ja ihmettelee liikkeen ”siivottomien” motiivien paljastumista:

Heidän piirissään oli laskelmoitu, että »germanisoitu» ja saksalaisilla »kolonisoitu» Viro olisi varmin turva Suomelle etelässä! Miten kauaksi imperialismin tielle onkaan noissa piireissä jo edetty ja heitetty hiiteen kaikki heimousaatteet. Siivotonta. (SY 1946 II 19.6.1944, 880)

Paavolainen analysoi AKS:läistä suojeluskuntahenkeä ja sankarikulttia sekä niihin sisältyvää alitajuista uhrivalmiutta visuaalisen havainnon kautta. Näin Paavolainen pystyy nostamaan poliittisia merkityksiä yllättävistä paikoista ja tiloista sekä lavastamaan ne kirjoitukseensa lakonisen ytimekkäästi. Paavolaisen vieraillessa heinäkuussa 1943 Hirvensalmella naapurissa sijaitsevassa mökissä hän kiinnittää huomiota mökin leskiemännän kunnia-alttariin, jonka tämä on rakentanut rintamalla olevalle ainoalle

ylioppilaspojalleen. Paavolainen katsoo emännän alttariasetelman edustavan sotiemme luomaa sankarikulttia parhaimmillaan:

Seinällä riippuvan isän valokuvasuurennuksen alla olevalle pöydälle on sijoitettu pojan ylioppilaslakki, osakuntakeppi, viulu, haulikko ja kukkia ... Tunnelma on niin erikoinen, että viivyn mökissä yli puoliyön kuunnellen emännän tulevan miehen, tukevan ja raskasverisen talonpojan, kertomuksia Kollaan taisteluista ja niiden synkistä loppuvaiheista. (SY 1946 II 21.–26.7.1943, 644)

Paavolainen pohtii sisustuksen ja esineiden kautta Suomen suojeluskuntalaisen ajattelun suosiota myös toiseen otteeseen. Tiedotusosaston muutettua Rämälän kylään Paavolainen kuvailee kylässä olevan Tuiskuharjun talon sisustusta:

Huoneiden sisustus ja koko talon tyyli on parasta ristisiitosta maaseudun herraskaisuudesta ja talonpoikaisuudesta. Saan yksin käyttööni talon alokkaana olevan pojan huoneen; muut majoitetaan saliin. Huoneeni on verrattoman tyypillinen: seinällä on Suomi-neito siniristilippuinen, Mannerheimin ja Ukko-Pekan kuvat, asenaulakkoja, hylly täynnä suojeluskunta- ja puolustustalkoohengessä kulkevaa kirjallisuutta, joukossa »Signalin» sidotut vuosikerrat.³⁶⁰ Jatkan tyyliä vielä pitemmälle ja panen sotakarttani, pistoolini ja kunniamerkkini Mannerheimin kuvan alle. (SY 1946 II 13.3.1944, 816–817)

Osoitus Paavolaisen tavasta tulkita AKS:n suosiota alitajuisten prosessien kautta on hänen tulkintansa ”nimien magiasta”. Hän pyrkii ymmärtämään AKS:läisten hurmaantumista Itä-Karjalan romanttisiin paikannimiin niiden runollisen soinnullisuuden kautta:

Miten paljon onkaan Suur-Suomi-romantiikkaan mahtanut vaikuttaa juuri Itä-Karjalan paikannimistön vanhahtava, »kalevalaiselta» tai »merjalaiselta»

³⁶⁰ *Signal* oli kansallissosialistisen Saksan propagandalehti, joka ilmestyi vuosina 1940–45. Lehti ilmestyi 25:llä eri kielellä (myös suomeksi) ja sen yksittäisen numeron painosluvut saattoivat nousta jopa 2,5 miljoonaan. Lehden nimi on oireellinen pohdittaessa kansallissosialistien kielen mytologisointia. Adorno ja Horkheimer käsittelevät teoksessaan *Dialektik der Aufklärung* (Valistuksen dialektiikka) kansallissosialistien suorittamaan kielen manipulointia, jonka mukaisesti kieli muutettiin sisällöistä irrotetuiksi tyhjiksi merkeiksi, jotka saavat iskulauseenomaisen ja loitsumaisen luonteen. Kieli muuttuu siis signaaliksi, joita ei oteta vastaan tietoisella tasolla. Tämä johtuu kielen ja kokemuksen välisen yhteyden murtumisesta. Yhteyden katkeamisen myötä kansallissosialistisen kielen sanonnat painautuvat suoremmin ihmisten mieleen. Mainonnalle ja totalitaarisille sanamuodoille on yhtäläistä tarkkaan suunniteltujen sanojen sokea ja nopeasti leviävä toistaminen.

kuulostava sointi! Rukajärven suunnan TK-kuvauksissa on minua henkilökohtaisesti balladimaisuudellaan, sanoisinko »helkavirsimäisyydellään», aina lumonnut täkäläisen suurvirran, Tširkkakemin nimi. Sen ympärille on myös AKS:läinen romantiikka lujasti kietoutunut. Kuulin täällä kerrottavan, miten Elias Simojoki, pitäessään AKS:n järjestämässä itsenäisyysjuhlassa Kansallisteatterissa 1923 suuren puheen, oli huipistanut julistuksensa juuri tähän arkaaista loitsua muistuttavaan nimeen. (SY 1946 II 16.10.1943, 701–702)

AKS:n tiedemieskunta käyttää myös Itä-Karjalan nimistöä geopoliittisena argumenttina puolustaessaan Suomen ”luonnollista oikeutta” vallata ja hallita raja-alueita. Jalmari Jaakkolan mukaan (1942, 16) jopa venäläinenkin tutkimus (sic) myöntää Itä-Karjalan suuralueiden, sen luonnon ja henkilönimistön todistavan suomalais-karjalaisen kulttuurin perustuvaa merkitystä tälle alueelle.

Paavolainen tavatessa lokakuun 18. päivänä 1943 AKS:läisen ja It.Kar.SE:n julkaisun toimittajan, Sakari Vapaasalon hän yllättyy positiivisesti huomattessaan tämän kääntyneen Suur-Suomi-romantiikasta epäilevien joukkoon: ”AKS:n tunnettu koryfeea ja entinen TK-kirjeenvaihtaja Vapaasalo, intelligentti ja vilkas poika, on näköjään pakahtumiseen saakka täynnä keskusteluhalua.” (SY 1946 II 18.10.1943, 706) Seuraavana päivänä Paavolainen tapaa Vapaasalon Joensuun kaupungintalon ravintolan kabinetissa ja kiinnittää huomiota Vapaasalon Itä-Karjalan romantiikan romahtamiseen. Keskustellessaan Vapaasalon kanssa Paavolainen analysoi AKS:ää ja katsoo liikkeen sisältävän »yläluokkalaisen hengen», joka on vieras varsinaiselle Suomen kansalle, mutta lähellä Suomen ruotsinkielisiä sivistyssukuja.³⁶¹ Paavolaisen mukaan AKS:ään pesiytyi jo varhaisessa vaiheessa Suomen kansan syville riveille täysin vieras, pateettinen ja herooinen »viikinkihenki» ja yläluokan näkemys »johtajista» ja »kansasta» erillisinä entiteetteinä (SY 1946 II 19.10.1943, 708). Paavolainen päätyykin tutkimaan AKS:n perustajien sukupuita ja löytää niistä jälkiä ruotsalaisista sivistyssuvuista:

Väitän: AKS:n henki on »yläluokan» henki eikä se yleensä lainkaan ole suomalaisten. Tuntuu hirteishumoristiselta, että tätä »todistaakseen» täytyy turvautua »rotuteorioihin». Ei näet ehkä ole mikään

³⁶¹ Paavolainen toteaa vuosien mittaan huvitelleensa ilkeästi tämän ajatuksen kanssa, jossa varmaan onkin toinen puoli totta (SY 1946 II 19.10.1943, 707).

sattuma, että niin monet sekä AKS:n perustajista että nimekkäimmistä henkilöistä kuuluvat meidän maamme ruotsinkielisiin sivistyssukuihin, vaikka sukunimien suomennos on tämän tosiasian ylle levittänyt hämäänyttävän ja pettävän verhon. Perustajien joukossa on joku Herman Stenberg tai Kaila (entinen Johansson), Ruutu (entinen Ruuth), Puhakka (entinen Wilskman). »Pohjoismaiden ensimmäisen merkittävän auktoritäärisen poliittisen organisaation» (määritelmä on tukholmalaisen natsilehden Dagspostenin) muista merkkihenkilöistä Kallia on Hallsteneja, Helanen Helandereita, Susitaival Sivénejä, Simojoki Simeliuksia, Vuorjoki Wegeliuksia, eikä niin supisuomalaiselta kuulostava Kuusi ole ainoastaan Granfelt, vaan suorastaan von Granfelt. Luetteloja voisi varmaan vielä jatkaa. Muita silmäätekeviä naamioimattoman ruotsalaisia nimiä ovat mm. Kyander ja Castrén. (SY 1946 II 19.10.1943, 707)

Paavolaisen mukaan AKS:n suuntaa ja tyyliä luovat jäsenet katselivat varsinaista rahvasta eli AKS:n massaa »pappilanmäen näkökulmasta».³⁶² AKS:n suosio Suomessa perustuu Paavolaisen mukaan sen tavallisten jäsenien alemmuuskompleksiin:

Varsinainen AKS:n m a s s a sen sijaan on tosiaankin kansanriveistä lähtöisin ja voittopuolisesti maaseudulta tullutta ylioppilasnuorisoa. Näiden alemmuuskomplekseihin – liikkuvathan he pääkaupungissa niinsanoakseni sarkavaatteissa ja melkein poikkeuksetta ruotsinkieltä taitamattomina – vetosi AKS aito- ja suursuomalaisine tendensseineen voimakkaasti. Myöhemmin seuran toiminnan vahvistuessa harjoitettiin siihen liittymisen puolesta kaikissa osakunnissa suoranaista painostusta. (SY 1946 II 19.10.1943, 708)

Isänmaalliseen kansanliikkeeseen (IKL) Paavolaisen huomio keskittyy vasta Stalingradin käänteen jälkeen, jolloin äärioikeistolaiset piirit yrittävät hyötyä tilanteen epätoivoisuudesta ja propagoida kansallissosialistista ”taistelua viimeiseen mieheen asti” -fatalismia. Paavolaisen kiinnittää huomiota kotimaisten ”mustien voimien” eli fasististen liikkeiden aktivointiin: ”Suomessa mustat voimat ryhdistäytyvät jatkuvasti. Sekä Rintamamiesliitto että IKL ovat pitäneet kokouksia, joissa ne ovat päättäneet aktivisoida toimintaansa.” (SY 1946 II 19.5.1943, 597)

³⁶² Paavolainen täsmentää, että tämä vertaus perustuu Lauri Viidan Maila Talviosta käyttämään vertaukseen.

Paavolaisen mielestä on käsittämätöntä, että samaan aikaan kun kiihkokansallisten ainesten sallitaan esiintyä julkisesti (AKS ja IKL), Päämaja puolestaan on yhä varovaisempi poliittisella rintamalla. Sortavalassa pidetyillä armeijan valistusupseerien neuvottelupäivillä Kalle Lehmus pitää Itä-Karjalaa koskevan esitelmän, joka saa AKS:läiset valistusupseerit raivoihinsa »sosialistin» terävistä huomautuksista. Lehmuksen mukaan Itä-Karjalan Suomeen liittamisestä pidetään kansanäänestys, vaikka sota päättyisi meille voitollisesti (SY 1946 II 21.5.1943, 598). IKL:n ruotsinkielinen siipi puolestaan Suomen sitoutuneisuutta Saksaan syksystä 1940 alkaen. Pää-äänenkannattajassa *Svensk Bottenissa* P. H. Norrmén väittää, että »vissi poliittinen ryhmä» saboteeraa meillä sitä politiikkaa:

[...] »jota ryhdyttiin noudattamaan sinä syyspäivänä 1940, jolloin saksalaisten joukkojen ensimmäinen maihinnousu Vaasassa pelasti meidät selvältä tuholta», ja kyselee, aikooko SAK ruveta antamaan määräyksiä hallitukselle. (SY 1946 II 9.6.1943, 612).

Suomen poliittisen johdon eli »vastuunalaisten suomalaisten piirien» (pääministeri Linkomies) neuvotellessa erillisrauhasta Englannin kanssa syyskuussa 1943 IKL:n pää-äänenkannattaja *Ajan Suunta* julkaisee Mannerheimin jatkosodan ensimmäisen »pyhän sodan» ja »ristiretken» käsittein operoivan pahamaineisen päiväkäskyn pääkirjoituksessaan »*Pyhä sota*». Paavolainen ihmettelee tätä uppiniskaisuutta:

Kansalaisten muistin virkistämiseksi lehti pitää tarpeellisena j u l k a i s t a k o k o p ä i v ä k ä s k y n u u d e l l e e n toivoen, että sen sanat »tulikirjaimin piirtyisivät jokaisen kansalaisen mieleen»! (SY 1946 II 22.9.1943, 674)

3.2.2.5. Neuvostoliiton aliarvioiminen ja keskusteluyhteyden katkaiseminen

Miten järjettömästi ja ajattelemattoman karkeasti katkaistiinkaan muuten vuonna 1918 elimellinen kehityssuhteemme Venäjään. Yhteinen poliittinen paine sortovuosina ja tsaari-Venäjän älymystöön kuuluvien poliittisten

pakolaisten sekä suomalaisten kulttuuripiirien silloinen läheinen suhde olivat arvoja, jotka kylmästi uhrattiin kansalliskiihkon alttarille. Suomen tultua itsenäiseksi synnytetttiin väkisin ja keinotekoisesti kulttuurinen tyhjiö Suomen ja Venäjän välille. Vuodesta vuoteen sitä ylläpidettiin väkivalloin, ja seuraukset näkyvät nyt.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 19.10.1944, 964)

Moskovan aseleposopimuksen (19.9.1944) jälkeen perustetun Suomi-Neuvostoliitto Seuran (16.10.1944) kokoonpanon julkistamisen myötä Paavolainen pohtii Suomen historiallisia suhteita Neuvostoliittoon. Paavolaiselle Suomen sisällissota näyttäytyi muun Euroopan vallankumouksista poiketen vastavallankumouksellisenä, jossa vallitsevat konservatiiviset arvot jatkoivat voittokulkuaan. Sisällissodan käsittelemättä jättäminen ja voittaneen puolen "valkoinen historiankirjoitus" loivat Suomen kulttuurisen tyhjiön suhteessa Venäjään. Aikaisemmat läheiset kontaktit sekä vuorovaikutus purettiin voimistuvan nationalistisen eetoksen paineessa. Paavolaisen ohella C. O. Frietsch kritisoi teoksessaan *Suomen kohtalonvuodet* (1945, 287) Suomessa laajalti levinnyttä pakkomielteenomaista kuvitteellista vastakkainasettelua Suomen ja Venäjän välillä, jonka hän katsoo olevan "tunnusmerkillistä kansalliskiihkon mielikuvamaailman eräille päähänpintymille". Talvisodan jälkeen vallinnut yksimielisyyden vaatimus ei tunnustanut Frietschin mukaan opposition ja toisinajattelevien intellektuellien arvoa demokraattisessa prosessissa, joka puolestaan johti näkökulmien rajallisuuden kautta lyhytnäköiseen politiikkaan. Frietsch (1945, 272) kuvaakin tätä suomalaisen politiikan toimijoiden kompetenssin ja diplomatian taidon puutetta Professori Hans Ruinin ilmauksella "*ajatuksiltaan yhden tai kahden siirron miehiä*".

Paavolaisen mukaan Puolustusvoimat ja suojeluskunnat olivat tietoisesti pitäneet yllä venäläisten pelkoa itsenäisyyden jälkeisessä ensimmäisessä tasavallassa. Hän kirjaa päiväkirjaansa erään "intendentuuriherran" ja hänen seuralaistensa nuoruuden muistoja vuodelta 1919 ollessaan heidän matka-apulaisena kahden päivän ajan:

Erikoisesti painuu mieleeni tarina siitä, miten he nuorina upseereina kesällä 1919 järjestivät Rajajoen rannalle pienen sotänäytelmän tyrmistyttyäkseen paikalla vierailevia eduskunnan jäseniä venäläisten »sotavillityksellä». Rajajoen rannalla kasvaviin puihin sijoitettiin konekiväärejä paukuttelemaan

täyttä päätä – muka Venäjän puolelta. Eduskunnan jäsenille selitettiin, että naapuri on noin pirun levoton ja uhitteleva harva se päivä. Kansanedustajat pelkäsivät niin, ettei kukaan uskaltanut mennä Rajajoen rannalle ottamaan tarkempaa selvää asiasta ... (SY 1946 I 26.7.1942, 375)

Itsenäisyydestä asti jatkunut Neuvostoliiton vastainen kirjoittelu ja politiikka, jossa pyrittiin korostamaan naapurin alkeellisuutta ja kataluutta, saa Paavolaiselta osakseen vahvaa kritiikkiä. Hän siteeraa päiväkirjaansa kommunisti O. W. Kuusisen kirjoituksen alun, joka ilmestyi pitkänä otteena »sinisissä»: ”Se alkaa sanoilla: »Ei ole mitään muuta maata, joka neljännesvuosisadan ajan on yhtä itsepäisesti ja johdonmukaisesti harjoittanut Neuvostoliiton vastaista politiikkaa kuin Suomi.»” (SY 1946 II 7.10.1943, 686)

Paavolaisen kolmen kuukauden Neuvostoliiton matkan vaikutelmat purkautuvat hänen päiväkirjassaan hiljalleen auki tapahtumien edetessä. Jatkosodan alkaessa hän varoittaa toistuvasti suomalaisia suhtautumasta sotaan kevyesti, sillä odotettavissa on pitkä ja tuskallinen sota. Toisin kuin Suomessa julkaistut Neuvostoliittoa käsittelevät fiktiiviset teokset, jotka korostivat itäisen naapurin alkeellisuutta ja kauhukuvamaisuutta,³⁶³ Paavolaisen vaikutelmat Neuvostoliiton modernisuudesta ja puolustustahdosta olivat erittäin voimakkaita. Kun sodan alkamisesta on kulunut vuosi, Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa juhannusaattona (23.6.1942) Neuvostoliiton matkan voimakkaista vaikutelmista, jotka hän on joutunut pitämään sisällään:

Olin omin silmin nähnyt Venäjän sisäisen voiman ja lujouden. Miten vaikeita olivatkaan nuo päivät ja pitkät, yksinäiset polkupyörämatkat Mäntän harmaanvihreiden, yöllisten vesien varsilla – kun ei voinut kenellekään puhua epäilyksistään, kun ei kukaan noina päivinä h a l u n n u t k a a n kuulla järjen ja kokemuksen sanaa. Ehkä olimme silloin jo niin sidottuja, ettemme voineet tehdä muuta kuin lähteä mukaan. Mutta raskasta oli kantaa tietoisuutta siitä, mitä oli edessä ja miten kauan kaikki varmasti tulisi kestämään. (SY 1946 I 23.6.1942, 357)

³⁶³ Paavolaisen tarkastaessa TK-kirjoituksia maaliskuussa 1944 hän ihmettelee groteskia kirjoitusta »Mustan lappalaisnaisen kokemuksia Neuvostoliitossa», jonka mukaan Siperiassa syödään ihmislihasta tehtyjä piirakoita. Paavolainen kommentoi päiväkirjaansa:

”Yliveto TK-juttujen tylsyydessä. Saapui kirjoitus »Mustan lappalaisnaisen kokemuksia Neuvostoliitossa», jonka repäisevänä aliotsakkeena oli: »Siperiassa myytiin ihmislihasta tehtyjä piirakoita à kolme ruplaa kappale.»” (SY 1946 II 8.3.1944, 812)

Suomen vahva kulttuuris-poliittinen side Saksaan ja selänkääntö Neuvostoliitolle oli Paavolaisen mukaan erittäin kohtalokasta. Talvisodan muistojen (sekä aikaisempien sotien) vaaliminen herooisina ja siitä kehkeytynyt voimakas yksinäisyyden myytti yhtyneenä kommunismin ja venäläisten pelkoon saavutti ajoittain joukkopsykoosin mitat (Lundin 1960, 47). Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa esimerkkejä Suomen kulttuurissa ja Puolustusvoimissa esiintyvää *venäläisten asettamista toiseudeksi*. Paavolaisen kuvatessa Rukajärven TK-asunnon iltamia lokakuussa 1943 sodan pitkittyminen purkautuu taas ryyppyjäisinä. TK-joukkojen tärkein toimintamuoto tuolloin on kaiutin- ja kovaäänislähetykset, joita hoitavat venäjänkieliset kuuluttajat eli »kotiryssät». Paavolaisen mukaan heidän hermostonsa on perin rasiitettu heidän tuntiessaan alituista toiseutta:

Nämä pojat kärsivät melkein poikkeuksetta tietystä alemmuuskompleksista. Kesken juhlaa saa nytkin sivistynyt ja miellyttävä B. täyden raivokohtauksen. Väittäen, että häntä »ryssänä» sittenkin aina halveksitaan, tempaa hän pistoolin seinältä, ja pari kuulaa rapisee kattoon, ennenkuin Rossi saa väännettyä aseensa hänen kädestään. (SY 1946 II 14.10.1943, 699)

Paavolainen toistaa päiväkirjansa alussa alituisen varoituksiaan Neuvostoliiton aliarvioimisesta ja keskusteluyhteyden täydellisestä katkaisemisesta:

Petroskoin radiota kuunnellessaan monet nauravat ääneen. Se vaikuttaa melkein kammottavalta. Tämä kansa ei usko mihinkään, mitä Venäjä sanoo. Mikä hirvittävä vaara siihen sisältyykään! Sitä suuremmalla mielenkiinnolla ja jännityksellä miehet kuuntelevat Englannin – muuten todellakin hyvin laadittuja – suomenkielisiä lähetyksiä. [...] Ei tämä kansa rakasta venäläisiä, mutta ei se rakasta saksalaisiakaan. Tänä kohtalokkaana juhannuksena se tuntuu kuin valitsevan keskiverron: odottaa Englannista totuuden ja järjen sanaa. (SY 1946 I 23.6.1941, 113–114)

Jo 1920-luvulla Paavolainen oli tutustunut Hagar Olssonin *Ny generation* (1925 Uusi sukupolvi) -teokseen, jossa tämä ruotsinsuomalainen modernisti analysoi Oblomov-tyypin³⁶⁴ esiintymisen yleisyyttä suomalaisessa kirjallisuudessa. Analysoimalla F. E.

³⁶⁴ Olsson vertaa kirjassaan tätä Oblomov-tyyppiä F. E. Sillanpään ”hurskaaseen kurjuuteen”, joka toimii Suomen kansan psykologisena määritteenä. ”Hurskas kurjuus” on Olssonin mukaan ”fatalistisesti alistunutta, tuhoon, hajoamiseen liittyvää kurjuutta, jolla näyttää olevan salaiset siteet häpeään ja alennustilaan” (Kurjensaari 1975, 71).

Sillanpään, Joel Lehtosen ja Ilmari Kiannon teoksien päähenkilöitä Olsson tulee johtopäätökseen, että näiden teoksien kautta Suomen kansa oppi, että itä ja venäläisyys on poliittisen sortovallan ohella myös henkinen laatu. Olsson puhuu ”*slaavilaisen passiivisuuden*” -käsitteestä, johon kuuluvat orjamielisyys, laiskuus ja sanattomuus (Kurjensaari 1975, 71–72). Paavolainen pyrkii *Synkässä yksinpuhelussa* nimenomaan pääsemään tästä ”slaavilaisuuden passiivisuudesta” eroon, joka pyrki korostamaan, että ihminen on tuskin yksilö, hän on vain maiseman osa, pala luontoa. Hän korostaa teoksessaan alituisesti Neuvostoliiton nykyaikaistumista ja dynaamisuutta, joka on otettava huomioon poliittisia ratkaisuja tehdessä.

Eräänlaista ”slaavilaisuuden passiivista” esittämistä edustaa propagandassa ja suomalaisessa kirjallisuudessa yleistynyt kuva huonosti koulutetusta ja laiskasta venäläisestä sotilaasta. Istuessaan parturissa Paavolainen lukee ”yhä realistisemmaksi käyvän” Pekka Peitsen (Urho Kekkonen) kirjoitusta *Suomen Kuvalehdestä*, jossa hän kritisoi Suomessa, Saksassa ja maailmalla levinnyttä kuvaa venäläisestä sotilaasta alempana olentona, joka on huonosti koulutettu, älytön ja politrukin ruoskan pakottamana taisteleva (SY 1946 II 8.2.1943, 531). Paavolainen kiinnittää huomiota ”sinisten” muuttuneeseen tiedottamiseen Neuvostoliiton sotatiedonantojen suhteen. Ennen Stalingradin taistelujen päättymistä Neuvostoliiton voitoksi venäläisten sotilaallisista menestyksistä tiedotettiin pitkällä viiveellä, moninaisten kiistojen ja ”valmistelujen” jälkeen. Paavolaisen mukaan maailman historian taitavin *Tarnum* (petos, eksytys) oli Saksan maailmalle esittämä uskottelu, että Neuvostoliitto murskattaisiin muutamassa viikossa:

Miten halukkaasti Suomi aikoinaan jo uskoi, että puna-armeija, saapuessaan talvisodan aattona Baltian mailta vaatimiinsa tukikohtiin, kantoi kiväärejään narusta ja rautalangasta väännetyissä hihnoissa ...

Koska opitaan meillä tosiaankin tietämään Neuvostoliitosta kaikki se, minkä muu maailma on jo aikoja tiennyt tai nyt viime aikoina on ollut p a k o t e t t u tietämään ja uskomaan! (SY 1946 II 11.2.1943, 535)

Valvoja-Ajassa puolestaan ”ukko-professori” J. J. Mikkola manaa bolševismia suorastaan ilmestyskirjamaisin kääntein ja vertauksin. Paavolaisen mukaan Mikkola ja muut suomalaiset kulttuurikriitikot syyllistyvät Neuvostoliitosta kirjoittaessaan anakronismiin

tulkitessaan Neuvostoliittoa aikaisemman aikakauden venäläisten kirjailijoiden kriittisten kirjoitusten valossa:

On käsittämätöntä, miten kalkkeutuneen itsepintaisesti meikäläiset kulttuurikriitikot käyttävät Mereškovskia ja Dostojevskia hyväkseen analysoidessaan Neuvostoliittoa, vaikka molemmat aikoinaan kohdistivat kuvauksensa ja kritiikkinsä vanhaan tsaristiseen, uskonnollis-mystiseen ja takapajuiseen Venäjään. (SY 1946 II 20.3.1943, 562)

Paavolaisen lukiessa Ignaz Scheyniuksen juuri ilmestynyttä teosta »*Den röda resan*» hän kritisoi sitä tympäiseväksi opukseksi. Teos käsittelee latvialaisen sanomalehtimiesretkikunnan Neuvostoliitossa vuonna 1934 tekemää kiertomatkaa. Teosta suositeltiin Paavolaiselle Lokissa, koska sen piti olla »erikoisen opettavainen». Paavolainen kritisoi vahvasti teoksen kertojan yksipuolista asennoitumista havainnoidessaan Neuvostoliittoa: "Juuri sillä lailla katselee vanhuudenheikkoutta ja ennen kaikkea vanhuudentimentaalisuutta poteva porvari Neuvostoliittoa." (SY 1946 II 2.10.1943, 684)³⁶⁵

Saksalaisten valloittaessa Neuvostoliiton kaupunkeja suomalaiset lehdet julkaisivat kuvia niiden rakennuksista ja teollisuusaavutuksista, joista aiemmin ei ole haluttu tietääkään. Paavolainen suhtautuu katkeran vahingoniloisena suomalaiseen imperialistis-turistiseen asenteeseen:

Miten katkeran vahingoniloisena olenkaan todennut sen innon, millä meikäläiset lehdet julkaisivat kuvia Neuvostoliiton loistorakennuksista ja teollisuusaavutuksista sitä mukaa kuin ne joutuvat saksalaisten haltuun. Kylläpä nyt kelpaa »bolševistisen» kulttuurin esittely! (SY 1946 24.7.1942, 372)

Paavolaisen suhde Neuvostoliittoon on kieltämättä ihaileva, vaikka hän välillä saattaakin esittää kritiikkiä sen ristiriitaisten toimien osalta.³⁶⁶ Stalingradin käänteen jälkeisenä

³⁶⁵ Paavolainen on poistanut tämän provosoivan kommentin VT IV -teoksesta. Hän todennäköisesti pelkäsi sen leimaavan hänet kommunistiksi.

³⁶⁶ Neuvostoliiton perustaessa valiokunnan tutkimaan saksalaisten tuhoamia kulttuurimuistomerkkejä Paavolainen katsoo valiokunnan kokoonpanon sisältävän kristillisen farssin aineksia. Valiokuntaan kuuluvat

ajanjaksona Paavolainen esittääkin muutamia näkemyksiä Neuvostoliiton tulevasta asemasta ja sekä yhteiskunnallisuuden todellisuuden muutoksesta. Puna-armeijan 25-vuotispäivänä 21.2.1943³⁶⁷ hän näkee toisen maailmasodan murskaavan porvarilliset luokkarakenteet perusteellisesti:

Mutta tuleeko paluu vanhoihin yhteiskuntakaavoihin tämän sodan jälkeen tapahtumaan enää m i s s ä ä n maassa? Tulevan kehityksen erästä esikuvasta ei voine erehtyä. Se on Neuvostoliitto, jonka organisaatio tässä sodassa on läpäissyt tulikokeensa koko maailmaa hämmästyttävällä tavalla. (SY 1946 II 21.3.1943, 542)³⁶⁸

Paavolaisen koko kirjallinen työ on kritiikkiä hänen omaa luokkaansa, porvarillista luokkaa, kohtaan. *Eurooppalaisessa odysseiassa* tämä Paavolaisen porvariluokkavastaisuus näkyy selvästi hänen arvostellessaan siihen sisältyviä epämiellyttäviä piirteitä. Paavolaiselle kommunismi näyttäytyi alkuun terveellisenä vastavoimana kulutukseen keskittyvälle porvaristolle, mutta hänen osaltaan voidaan mielestäni puhua vain tietyn tyypin vasemmistolaisesta kulttuuriradikalismista. Hän kuitenkin tuntuu luottavan Neuvostoliiton uuteen avautumiseen rauhan tultua. Moskovan radion ja *Pravdan* kehoitus 22.5.1943 hajottaa Komintern saa Paavolaisen arvuuttelemaan muutosta Neuvostoliiton avoimuuspolitiikan suhteen:

Omasta puolestani uskon, että Neuvostoliitto aikoo tämän jälkeen luopua johdonmukaisesta eristäytyneisyydestään. Sitä ei enää tulla pelkäämään kansainvälisten juonittelujen kehtona, »punaisen hämärän maana». Jopa sen onkin aika luopua salaperäisyydestään. Se koituu toivottavasti hyväksi kaikille – puhdistaa ilmaa, selvittää käsitteitä. (SY 1946 II 25.5.1943, 600)

Paavolainen kritisoi suomalaisten epäluuloa ja viivyttelyä Neuvostoliiton pyydettyä Suomen poliittisia tahoja rauhanneuvotteluihin. Vuoden 1944 alussa Suomen tilanne näyttää epätoivoiselta, mutta tästä huolimatta rintamapropaganda jatkaa uhrautumispropagandaansa. Neuvostoliiton esitettyä rauhanneuvottelujen pohjaksi

socialistista realismia edustava kirjailija Aleksei Tolstoi, ammattiyhdistysten puheenjohtaja Šverni ja Kievin metropoliitta Ansaldo. (SY 1946 I 6.11.1942, 472).

³⁶⁷ 23. helmikuuta 1918 löivät neuvostojoukot saksalaiset Pihkovan ja Narvan luona.

³⁶⁸ Paavolainen on poistanut tämän Neuvostoliiton modernisuutta ja olemusta ihailevan tekstiosion VT IV -teoksesta.

Moskovan rauhan, Paavolainen siteeraa maaliskuussa 1944 *Stockholms-Tidningenin* otsikkoa *Que vadis, Finlandia*:

Kirjoituksen loppupontena on: Suomen on opittava luottamaan Venäjän vakuutuksiin. Kaikki Ruotsin lehdet puhuvat nyt Moskovan »lievennetyistä ehdoista», joihin kuuluisi mm. saksalaisten sotilaallinen eristäminen »internoinnin» sijasta. Yksi yhteinen teema on kaikkien lehtien lausunnoilla: Suomi on tahallisesti tulkinnut v ä ä r i n pykälän Moskovan rauhan rajasta ja armeijan vetämisestä sille. (SY 1946 II 18.3.1944, 823)

Suomen viivytellessä vastaustaan Neuvostoliiton rauhanneuvottelupyyntöön ja oikeistolaisten voimien samanaikaisesti julkaistessa lisääntyvässä määrin uhripropagandaa Paavolainen pelkää, että kehitys saattaa purkautua Bernard Valeryn³⁶⁹ mukaisesti kansalaissodaksi, jossa sivistyneistö-nuoriso ja nuoremmat upseerit tulevat liittymään saksalaisiin (SY 1946 II 17.3.1944, 821–822). Paavolainen viittaa myös mahdollisuuteen, että hallitus ei antanut eduskunnalle oikeita tietoja Moskovan ehdoista ja toimitti vain tyypistetyn version Mannerheimille kuningas Kustaan rauhanvetoamuksesta:

Neuvostoliiton radio on moneen otteeseen huomauttanut siitä hämmingistä, joka Suomen virallisissa piireissä syntyi, kun V e n ä j ä n e h d o t e i v ä t o l l e e t k a a n n i n a n k a r a t k u i n p r o p a g a n d a m m e e n n a k o l t a o l i u s k o t e l l u t. Ei vaadittukaan Suomen itsenäisyyden menetystä, ei maan keskuspaikkojen miehitystä, ei hallituksen vaihdosta eikä laivaston tukikohtien luovutusta. Tämä sai, väittää radio, viralliset konseptit Suomessa sekaisin. (SY 1946 II 19.3.1944, 824)

Paavolaisen suhde Neuvostoliittoon on ihaileva ja hän katsoo sosialistisen järjestelmän olevan keskeinen osa toisen maailmansodan jälkeistä maailmaa. Paavolaisen sidonnaisuus oman aikansa tietoon ja luottavaisuus Neuvostoliiton hyväntahtoisuuteen näkyy hänen päiväkirjamerkinnässään (14.9.1944), joka käsittelee Romanian aselepoehtojen allekirjoittamista Moskovassa ja bolshevikkien mahdollista miehitystä.

Totean kylmästi, minkä väärän hälyn meikäläinen propaganda oli niistä jo ehtinyt nostaa. Ehdot ovat ankarat, mutta täysin sotilaalliset eikä maan

³⁶⁹ Venäjällä syntynyt, mutta lapsuutensa Ranskassa viettänyt, Bernard Valery toimi toisessa maailmansodassa *The New York Timesin* ja *Reutersin* edustajana Tukholmassa.

»bolševisoimisesta» ole niissä merkkejä, sikäli kuin ei illan lisätiedoissa mainittujen erinäisten kulttuurilaitosten, kuten filmin, radion ja teatterin sekä lehdistön saattamista valvonnan alaisiksi ole siksi tulkittava. (SY 1946 II 14.9.1944, 940)

Propagandan tuottamassa *disinformaation* ilmapiirissä Paavolainen pyrkii osoittamaan kaiken Neuvostoliittovastaisen uutisoinnin propagandaksi. Johtuen Suomessa vallitsevasta vahvasta venäläisyysvastaisuudesta hän valitsee toisen äärisuunnan ja *unohtaa tarkoituksellisesti* Neuvostoliiton 1930-luvulla suorittamat etniset puhdistukset ja poliittiset vainot avatakseen keskusteluyhteyden Neuvostoliiton kanssa.

Paavolainen sortuu teoksessaan myös muutamaa karkeaan virhearviointiin, kuten kuultuaan 16. huhtikuuta 1943 saksalaisten uutisoinnista Katynista löydettyistä joukkohautoista.³⁷⁰ Paavolainen pitää Katynin tapausta saksalaisena propagandana (SY 1946 II, 18.4.1943, 569), jonka tarkoitus on kylvää epäluuloa anglosaksien ja venäläisten välille.³⁷¹ Paavolainen ihmettelee Katynin uutisoinnin laajuutta Suomessa, kun samaan aikaan Varsovan gheton 40 000 juutalaisen kuolemasta ei suomalainen lehdistö hiisku sanaakaan.³⁷² *Uuden Suomen* vaihdettuaan julkaisupolitiikkaansa maailmankuvan rajun muutoksen myötä se julkaisee uutisen saksalaisten Puolassa pitämän Osowiecimin keskitysleirin tuhoista, jossa yhtenä päivänä (14.10.1944) tuhottiin 12 400 ihmistä, Paavolainen vertaa sitä ”tarpeettomasti” Katynin joukkotuhoon: ”Mitä ovat Katynin murhat tähän yhden päivän »tieteellisesti» järjestettyyn saavutukseen verrattuina!” (SY 1946 II 29.10.1944, 967–968)

3.2.2.6. Aseveljien satiirinen esitys – kansallissosialistisen Saksan analyysi

³⁷⁰ Katynin joukkomurha oli Neuvostoliiton turvallisuuspalvelun NKVD:n vuonna 1940 toteuttama puolalaisten intellektuellien teloitus ilman oikeudenkäyntiä. Teloitetut olivat sotavangeiksi otettuja Puolan armeijan upseereita, korkeasti koulutettuja ammattilaisia kuten opettajia, lääkäreitä, professoreita, tutkijoita sekä poliiseja ja valtion virkamiehiä. Joukkohaudat kaivettiin Smolenkin lähetyvillä olevaan Katynin kylän metsään. Yhteensä haudoista löydettiin noin 11 000 ruumista. Saksalaiset ilmoittivat puolalaisten upseerien joukkohautojen löytymisestä 13. huhtikuuta 1943.

³⁷¹ Paavolainen Katynin joukkohautoista: SY 1946 II: 16.–18.4.1943, 26.4.1943, 29.4.1943, 4.5.1943, 26.5.1943, 26.1.1944 ja 29.10.1944.

³⁷² ”Fasismien ja natsismien lyyrinen lipunkantaja ruotsalaisella kielialueella”, Örnulf Tigerstedt, pitää esitelmän »Katynin kuolemanmetsä» Svenska Tysklandsvänner i Finland -yhdistyksessä toukokuun 1943 lopulla (SY 1946 II 26.5.1943, 603).

On kohtalokasta, ettei meillä lainkaan ymmärretä, millä puolen nykyisessä ei vain henkisessä, vaan myös poliittisessa ja sotilaallisessa rintamajaossa todella taistellaan kristillishumaanisten perusarvojen puolesta. Muu maailma on jo aikoja sitten oppinut huomaamaan, että näitä arvoja ei suinkaan uhkaa se tieteellinen maailmankatsomus, jota bolševismi edustaa ja joka kaikissa maissa on luonteenomainen sivistyneistön ajattelutavalle, vaan se uudeksi uskonnoksi ja moraalikoodeksiksi julistautuva, veren ja rodun yliherruuteen perustuva, voimaa, väkivaltaa ja »valittujen» herruutta ylistävä oppi ja uuspakanuus, jota kansallissosialistinen Saksa edustaa. Yhteiskunnalliset tunnukset kaikkien ihmisten vapaudesta, veljeydestä ja tasa-arvosta ovat myös kristillisiä perustunnuksia. »Kristinusko on bolševismin isoäiti», sanoi jo Spengler.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 27.7.1942, 378–379)

Paavolainen pohti 1930-luvun puolivälin jälkeisissä matkakirjoissaan ”uuden ihmisen syntyä” totalitaarisissa järjestelmissä. Hagar Olssonin ja Paavolaisen modernismi on kokonaisvaltaista: se ei ole vain taiteen sfääriä koskevaa, vaan liittyy läheisemmin ihmisen tapaan elää ja muokata elämästään taideteos. Yhteiskunnallisen ajattelun sysäyksen 1930-luvun alussa saanut Paavolaista kiinnosti ennen kaikkea kokonaisvaltainen ihmiskäsitys, jota uudet totalitaristiset valtiot korostivat. Uudet ilmiöt vaativat aina uudenlaista lähestymiskulmaa. Paavolainen tutki uusia totalitaristisia valtioita seuraavien prismojen lävitse: ideologioiden suhde uskontoon, ihminen epäitsekäänä sekä kollektiivisena olentona, elinvoiman palvonta, kärjistyneet sukupuoliroolit, rotuajattelu ja kulttuuripolitiikka. Hän kommentoi myös totalitaaristen valtioiden valta- ja kasvatustajärjestelmiä sekä niiden sisältämää ihmiskäsitystä. Paavolainen yritti selittää kuvauksillaan lukijoilleen, kuinka ideologia onnistuttiin myymään ”kansalle” (ks. Laamanen 2006, 2, 13).

Paavolaisen jatkosodan aikainen kansallissosialistisen Saksan analyysi on eräänlaista jatkoa hänen 1936 ilmestyneelle matkakirjalleen *Kolmannen valtakunnan vierana*. Paavolaisen *Synkästä yksinpuhelusta* löytyykin paljon samankaltaisia havaintoja aseveljiksi muuttuneista teutoneista, joiden äkkipikaisuutta ja sadismia tuntuu selittävän pervitiivin käyttö (SY 1946 I 4.6.1942, 347–348). Päiväkirjansa jaksoissa Paavolainen myös yhdistää nykyajan havaintojaan seitsemän vuoden takaiseen matkakirjaansa, jossa

hän vuoroin lumoutuu ja analysoi Nürnbergin puoluepäivien valtavaa spektaakkelia. Saapuessaan Helsinkiin elokuun lopulla 1943 hän yhdistää sotatilan alaisen Helsingin Nürnbergin puoluepäivän estetiikkaan:

Valonheittäjien kiilat välähtävät näkyviin ympäri horisonttia, nuolevat pimeää, sinisenvihreätä taivasta, yhtyvät silloin tällöin leiskuvaksi koronaksi sen keskikuvussa. Näky, joka tuo mieleeni »sinisen temppelein» valonheittäjäkatedraalin Nürnbergin puoluepäiviltä. Päässäni vilahtaa ajatus: oliko tuo seitsemän vuoden takainen lavastus synkkä enne – terrorin ja ilmasodan jumalan kammottava, barbaarinen valopyhättö? (SY 1946 II 23.8.1943, 657)

Paavolainen ihmettelee suomalaisten puutteellista kykyä ymmärtää natsi-Saksan, fasistisen Italian tai Japanin maailmankatsomuksen epäinhimillisyyttä. Hän ei voi hyväksyä kansallissosialistisen Saksan stereotyyppistä ihmiskuvaa, jota Alfred Rosenbergin rotuopit jäsentävät.³⁷³ Marraskuun 1942 alussa »Berlin-Rom-Tokio» -lehdessä julkaistu, Mussolinin radiokoryfean Giovanni Ansaldon artikkeli, tulevan Uuden Euroopan aatteista ja ihanteista kiteyttää Paavolaisen mukaan Saksan ja Italian olemuksen:

Totisesti soivat siinä selvät sävelet. Luulisi niin häikäilemättömän ohjelmajulistuksen vihdoin ravistavan meikäläisiä aivoja ja omiatuntoja hereille! (Hyvän selostuksen julkaisee kirjoituksesta kuitenkin vain Hufvudstadsbladet.) (SY 1946 I 5.11.1942, 469)

Paavolaisen mukaan akselivaltojen maailmankatsomus perustuu kolmelle pääkäsitteelle: rodulle, sankarin etuoikeudelle ja sankariasketismille. Paavolainen selventää aluksi akselivaltojen rodun -käsitettä, joka tulee syrjäyttämään kansallisuusarvon: ”Huomispäivän Euroopassa rodun arvolla tulee olemaan ratkaiseva vaikutus kansallisuusarvon kustannuksella, joka oli tyypillisimpiä käsitteitä 19. vuosisadalla.” (SY 1946 I 5.11.1942, 469)³⁷⁴

³⁷³ Toukokuussa 1943 Paavolainen luettelee kansallissosialistisen Saksan hirmutekoja ja samalla ihmettelee saksalaisten vihaa juutalaisia kohtaan (SY 1946 II 8.5.1943, 583).

³⁷⁴ Natsi-Saksan rotuopin nopealle omaksumiselle toisen maailmansodan aikana oli 1930-luvun Suomessa harjoitettu huutolaiskauppa toiminut esiverryttelynä. Orjakauppa opetti rotuopin tavoin alentamaan ihmiset eläimien tasolle, jolloin heitä voitiin kohdella miten tahansa. Huutolaiskaupasta on muun muassa kirjoittanut Jouko Halmekoski teoksessaan *Orjakauppa* (2011 Ajatus kirjat, Gummerus).

Sankarin ja soturin käsite puolestaan syrjäyttää tulevassa Euroopassa 19. vuosisadan ihannetyypin eli yksilön historian ja elämän protagonistina. Sankariasketismi syrjäyttää 19. vuosisadan mukavuuden ihanteen, jossa kansan kulttuuritaso arvioitiin sen luoman elämänmukavuuden perusteella. Paavolainen tuntee suurta vahingoniloa löytäessään tällaisen artikkelin, joka antaa kaikki fasismin tunnukset käsiin yhdellä vilkaisulla. Hän kritisoi Suomen sensuuria, joka kieltää nämä maailmaa muokkaavien aatteellisten ohjelmajulistusten julkaisun:

Herra Jumala, millaista hengennälkää nykyään kärsiikään lukiessaan meikäläistä yhdensuuntaistettua lehdistöä, josta löytää tuskin mitään niistä aatteista ja t o d e l l i s i s t a »tapahtumista», jotka maailmaa nykyään muotoavat. Anselton kirjoitus on juuri sitä julistusta, jolle Suomi »aseveljeydestään» huolimatta naiivin härkämpäisesti ummistaa silmänsä ja korvansa. Kuvitteleeko se tosiaankin suoriutuvansa aseveljeydestä yhtä hurskaaksi kerittynä »kansallisvaltiona», jollaisena se leikkiin lähti? Mitä »uutta» muuten on julistuksessa, joka määrittelee johtaviksi ihanteiksi väkivallan, valloitusvietin ja heikompien sortamisen? (SY 1946 I 5.11.1942, 470–471)

Paavolaisen mukaan Suomen kuvitelma ”erillissodasta” on harhaanjohtava, sillä sitoutuessaan Saksaan se samalla asettuu väistämättömään ”väkivallan, valloitusvietin ja heikompien sortamisen” vaikutuspiiriin, kun uutta Eurooppaa ollaan muodostamassa. Paavolaiselle kansallissosialistinen Saksa edustaa äärimmäisten vastakohtaisuuksien liittoa, joka ilmenee Hitlerin ristiriitaisissa kannanotoissa. Kävellessään boksikaverinsa Matin kanssa lumisateessa he pohtivat natsismin ristiriitaista olemusta. Paavolaiselle Hitlerin puheissa ilmenevä utopioihin pako sekä ajattelun ristiriitaisuus ovat kestäättömiä:

Miten naurettavaa, että Hitler sanoo taistelevansa luodakseen ainakin 1000 vuotta (!) kestäväen onnen ja rauhan ajan Euroopalle, mutta suosii samalla filosofiaa, joka väittää, että jokainen pitkä rauhankausi rappioittaa ihmistä ja että sota on ihmisarvon ainoa kriteerio. Ja luuleeko hän, että t i e t o voidaan hävittää, vaikka kirjat poltettaisiinkin julkisilla rovioilla? (SY 1946 II 5.1.1943, 510–511)

Vuoden 1943 tammikuussa Paavolainen ihmettelee esi-hitleriläisen ajan »ekspressionistisen» sadismin ja museoista pannaan julistetun »rappeutuneen taiteen»

(Entartete Kunst) nousua Goebbelsin »Das Reich»-lehden sivuille.³⁷⁵ Paavolaisen mukaan Hitler taisteli tätä perisaksalaista, tymeä ja mautonta aistillisuutta vastaan, »uuden rodun» nimissä ja Leni Riefenstahlin, Wilhelm Petersenin, Arno Brekerin ja Josef Thorakin ideaalisella taiteella.³⁷⁶ Kansallissosialistisen Saksan siveellinen luhistuminen Stalingradin tappion myötä on johtanut alastomuuskuvien julkaisemiseen saksalaisissa viikkolehdistä 20-luvun tyyliin. Paavolainen kuvaa tämän ideaalisen propagandataiteen romahdusta ja vertaa sitä Saksan moraaliseen luhistumiseen ensimmäisen maailmansodan jälkeen:

Terveestä, puhtaasta, taiteen jalostamasta ja urheiluleikkien karaisemasta »uuskreikkalaisesta» kasvatuspropagandasta ei nykyisessä sota-ajan Kolmannessa Valtakunnassa ole enää paljonkaan jäljellä. Sen tilalle on astunut tökerö ja häikäilemätön riettaus, joka etsimättömästi tuo mieleen Saksan moraalisen luhistumisen ensimmäisen maailmansodan jälkeen. (SY 1946 II 12.1.1943, 517)

Paavolaiselle kansallissosialistien ihaileman »pohjoismaisen alkuvoiman» esikuvat löytyvät taiteesta. Kansallissosialistit ovatkin hyödyntäneet näitä pohjoismaisia yksilöllisyyttä ja voimaa palvovien taiteilijoiden töitä omassa ajattelussa ja propagandassaan. Maaliskuussa 1943 kuolleen norjalaisen suuren ja yksilöllisen taiteilijan Gustav Vigelundin kuolema pysäyttää Paavolaisen pohtimaan kansallissosialistisen Saksan harjoittamaa Vigelundin »pohjoismaisen alkuvoiman» palvontaa. Vigelund on Paavolaisen mukaan: »[...] yksi niistä, joiden taiteessa ilmenevä »voimamerollisuus» ja mystifioiva alkuviettien palvonta on ennakoanut natsilaisuuden mustaa vitaliteettia, Blut und Bodenia – »pakoa pimeyteen».» (SY 1946 II 15.3.1943, 556)³⁷⁷

Saksalaisten omaksuma »pohjoismainen alkuvoima» kuitenkin kääntyy uuden kovaksikeitetyn taistelijahtypin ihannoimiseksi. Paavolainen vierailee kesäkuun 1942

³⁷⁵ Toukokuussa 1943 Paavolainen kiinnittää myös huomiota Helene Schjerfbeckin maalauksien saksalaiseen vastaanottoon. Berliinissä avatussa suomalaisten naistaiteilijoiden näyttelyssä saksalaiset eivät ymmärrä Helene Schjerfbeckin ylikultivoitua modernismia, vaan pitävät hänen teoksiaan »rappeutuneena taiteena» (SY 1946 II 20.5.1943, 597–598).

³⁷⁶ Vrt. uusklassismin tyylipiirteet.

³⁷⁷ Paavolainen kertoo myös, että kiinnostuttuaan natsilaisen mentaliteetin tutkimisesta, hän on toivonut pääsevänsä tutustumaan Frogner-puiston monumentaaliveistoksiin ja Vigelandin elämäntyöhön (SY 1946 II 15.3.1943, 556–557).

alussa TK- ja PK-rintamapiirtäjien näyttelyssä Ateneumissa, jossa hän ihmettelee ja analysoi saksalaisten piirroksia ja maalauksia:

Niissä ihannoitu uusi »kova» taistelija-tyyppi oli vavahduttava: täysin patologinen kiristyneisyydessään, melkein hysteerisessä tahdonvoimassaan... Hitlerin tärkein »salainen ase» lienee lopultakin ollut Pervitiini! Mitä tulee maailmasta, jonka tuo hermosairaalaan kuuluva eikä enää koskaan nuoruudesta ja rauhallisesta elämänrytmistä nauttimaan pystyvä tyyppi tahtoo rakentaa – jos se voittaa sodan? Pelottava kysymys. (SY 1946 I 4.6.1942, 347–348)

Paavolaisen kuultua yöllä radiosta ilmoituksen kaikkien saksalaisten joukkojen tuhon sinetöinnistä Stalingradissa (2.2.1943), hän kiinnittää huomiota radio-ohjelman murhenäytelmämäiseen rakenteeseen ja sisältöön: ”Seurasi näet pitkä surumusiikki, suorastaan karmaiseva klassisuudessaan ja ylevässä tuskassaan.³⁷⁸ [...] Kansakunta turvautui hädän hetkellä menneisyyden suurmiehiin.” (SY 1946 II 2.2.1943, 526)

Stalingradin käänteen jälkeen Suomi on sidoksissa Saksaan johtuen sen toimittamasta viljasta. Matti Kurjensaari kertoi Ramsayn todenneen VTL:n informaatiotilaisuudessa viljansaannin Saksasta olevan Suomen koko nykyisen politiikan pohja. Paavolainen kommentoi: ”Suorasukaisemmin ei asemaamme Saksan kouraisussa voisi määritellä. Vatsa hallitsee maailmaa ...” (SY 1946 II 17.5.1943, 595) Huolimatta Stalingradin käännteestä kansallissosialistit hallitsevat yhä Eurooppaa. Paavolaisen lukiessa *Suomen Kuvalehteä* hän huomaa, että saksalaisten hallitsemassa Vichyn Ranskassa liikkeelle laskemaan uuteen frangiin on vanhan, kunniakkaan »Vapaus, veljeys, tasa-arvo»-lauseen tilalle kaiverrettu ”oikea kvasiylevä saksalainen latteus”: »Perhe, työ, isänmaa» (SY 1946 II 8.2.1943, 532).³⁷⁹ Paavolainen viittaa tässä implisiittisesti Suomeen, johon nämä protestanttisen etiikan mukaiset hyveet omaksuttiin aikoja sitten ja jotka ovat nyt myös Suomen kulttuurin tunnuskuvat. Suomalaisen sensuurin ”pimennyksen” vuoksi Tanskan vastarintaliikkeen urhoollinen taistelu leimataan suomalaisessa lehdistössä Saksan

³⁷⁸ Radio-ohjelmassa soitettiin Vivaldin H-molli konsertti, osa Bachin E-duuri konsertista, kaksi Gluckin kappaletta, Händelin A-duuri viulukonsertista sekä Haydnin Concerto Grosso (SY 1946 II 2.2.1943, 526).

³⁷⁹ Suomen kansakunnan pyhästä kolminaisuus puolestaan on ”Koti, uskonto ja isänmaa”, jonka juuret ovat antiikin Roomassa (*Pro Patria – Isänmaan puolesta* tarkoitti kotia, isänmaata, lapsia ja kotiliettä). Suomalaisen pyhän kolminaisuuden esikuvaksi on arveltu saksalaista iskulausetta ”Kirkko, lapset ja keittiö” (Kirche, Kinder und Küche). Tällä lauseella Saksan keisarin Wilhelm II:n puoliso Augusta Viktoria ilmaisi maansa naisten keskeisen arvomaailman. Natsi-Saksan aikana nämä kolme K:ta nostettiin näkyvästi esiin.

propagandan mukaisesti »kommunistien» provosoimiksi levottomuuksiksi. Paavolaisen mukaan juuri Tanska oli Saksan maailmalle tarkoitettu näyteikkuna, joka osoittaisi kuinka kauniisti ja sievästi natsit pystyvät järjestämään asioita sellaisessa pienessä valtakunnassa, joka sovinnolla ja liikoja harittamatta alistuu »uuteen järjestykseen». Paavolaisen mukaan Tanskan levottomuudet ovat ”yhtä isänmaallisia ja laillisia kuin konsanaan Suomen sortovuosien aikana käymän taistelun”. (SY 1946 II 9.9.1943, 665–666).

Kesäkuussa 1943 Paavolainen saa kenraali Erfurthilta yhtenä kuudesta Lokin miehestä saksalaisen kunnianmerkin.³⁸⁰ Paavolainen on hämmentynyt kiusallisesta tilanteesta, joka tuntuu Juudaksen suudelmalta:

Voi saamari: sen vastaanottaminen on melkein kuin Juudaksen suudelma ...
Miksi se yleensä minulle annetaan, kun olen niin töykeästi käyttäytynyt
aseveljiä kohtaan? Tai ehkäpä juuri hännävä suorapuheisuuteni onkin
imponoinut saksmanneihin. (SY 1946 II 8.6.1943, 611)

Paavolainen saa kuulla arvomerkinmyöntämisen jälkeen piruilua joukko-osastoltaan. Pojat kuitenkin kertovat Paavolaiselle saksalaisen yhdysupseerin Taubertin vihjanneen, että prenikka olisi annettu jonkinlaisena hyvityksenä Paavolaisen saamaan Saksa-porttikieltoon. Eräät Suomalais-Saksalaisen Seuran johtohenkilöt tulkitsivat *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen niin epäilyttävän radikaaliksi, että se aiheutti Paavolaiselle porttikiellon sekä Travemünder Rundeen että Kolmanteen Valtakuntaan (SY 1946 II 9.6.1943, 613). Saksan Helsingin suurlähettiläs von Blüchner olikin viitannut Paavolaisen teokseen kutsuen sitä ”vaarallisimmaksi kirjaksi kolmannesta valtakunnasta”.

Kansallissosialistien satiiriseen esitykseensä Paavolainen poimii muutamia saksalaisia upseereja ja sotilaita, joiden ristiriitainen käyttäytyminen on omiaan kuvaamaan kansallissosialistista Saksaa (ks. saksalaisen yhdysupseerin Taubertin esitys). Paavolaisen suorittama saksalaisen mentaliteetin kuvaus muuttuu intensiiviseksi Stalingradin käänteeseen jälkeen, jolloin havaittavissa ovat kaikki kolmannen valtakunnan rappiopiirteet. *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen analysoikin mikkeliiläisen SS-mies Lindbohmin ja saksalaisen yhdysupseerin Taubertin ajatusmaailmaa ja käyttäytymistä.

³⁸⁰ Päiväkirjamerkinnän 9.6.1943 mukaan Majuri Vasama saa toisen luokan ristin, me viisi muuta kolmannen (SY 1946 II 9.6.1943, 612).

Paavolainen on kiinnostunut tavasta, jolla natsilainen mentaliteetti on juurtunut suomalaisiin sotilaisiin. Äitienpäivänä 9.5.1943 Paavolainen tapaa mikkeliiläisen SS-miehen Lindbohmin, johon hän sanoo tutustuneensa viime lomamatkallaan. Aamiaisella Porrassalmessa Paavolainen saa kuulla ensi käden tietoja tiheän salaperäisyyden verhoamasta suomalaisesta SS-pataljoonasta. Lindbohmin mukaan SS-joukot ovat kristinuskon vastaisia, paremminkin »jumaluskoisia» (Gottesgläubige). Lindbohm kertoo Paavolaiselle itärintamana bordelleista sekä joukkoraiskauksista SS-joukkojen vallatessa uusia kaupunkia (SY 1946 II 9.5.1943, 584–586). Suomalaisten SS-miehien kotiuttaminen on toukokuun lopulla laitettu päiväjärjestykseen. Paavolaisen mukaan suomalaisia sotilaita on myös mukana SS-miesten valiojoukoissa, joille Bad Tödtsissä tullaan antamaan myös maailmankatsomuksellinen koulutus: ”Saksa ei suinkaan halua viattomasti kasvattaa suomalaisistakaan poikasista vain sotilaallisia, vaan myös henkisiä johtajia. Jos Saksa voittaa, ei Suomi pääse tästä asevelileikistä maailmankatsomustaan muuttamatta.” (SY 1946 II 23.5.1943, 599)³⁸¹

Kesäkuun alussa 1943 suomalaiset SS-miehet saapuvat kotimaahan kahden vuoden sopimuksen umpeuduttua. Paavolainen kirjaa ylös huhuja voitonparaatin järjestämisestä Helsingissä:

Väitetään, että Saksa olisi vaatinut järjestämään näille voitonparaatin Helsinkiin, mutta että hallituksemme olisi kieltäytynyt. Vastanottojuhlallisuudet rajoittuivat Hankoon. Useimmat lehdet sivuuttavat tapauksen vaatimattomasti. (SY 1946 II 2.6.1943, 603–604)

Suomalaiset SS-miehien tervetuliaisjuhla päätetään pidettäväksi Tampereella tulevana helatorstaina. Paavolaisen mukaan SS-miesten olisi ollut parempi palata yhtä salaperäisesti kuin he aikoinaan lähtivätkin (SY 1946 II 3.6.1943, 605). SS-miesten rinnastaminen jääkäriiliikkeeseen on Paavolaisen ja *Svenska Pressenin* pääkirjoituksen mukaan täyttä

³⁸¹ Paavolainen oli kiinnittänyt tähän suomalaisten maailmankuvan väistämättömään muuttumiseen huomiota jo heinäkuussa 1941. Silmäiltyään ruotsalaisten lehtien lausuntoja Olof Enckellin kanssa, Paavolainen varoittaa lyhytnäköisestä politiikasta, joka saattaa johtaa ”heräämiseen kauhuun voittajan seppel ohimoilla...”: ”Taistelut lähestyvät Leningradia. Mutta ei riitä se, että Saksa voittaa Venäjän. Jos se v ä s y voittajana, on se kuitenkin hävinnyt sodan. Mikä on silloin Suomen kohtalo? Miten lapsellisen sokeasti me tuijotammekaan saksalaisten »voittoon» ja Moskovan valloitukseen! Voi tulla meillekin sellainen aamu, jolloin heräämme kauhuun voittajan seppel ohimoilla...” (SY 1946 I 19.7.1941, 148)

vääristelyä: "Jääkärien matka Saksaan tapahtui vainon ja hengenvaaran merkeissä, SS-miehiä taas värvättiin suorastaan viranomaiSTEMME luvalla." (SY 1946 II 6.6.1943, 609)

Paavolaisen suorittama asioiden ja tapahtumien henkilökohtaistaminen tiettyyn arkkityyppiin liittyy kansallissosialismin osalta hänen mielenkiintonsa saksalaista yhdysupseeria Taubertia kohtaan. Taubertin ristiriitainen tunne-elämä ja suhtautuminen suomalaisiin aseveljiin avaavat Paavolaiselle horisontin natsilaisen mentaliteetin tarkkailemiseksi. Kiertäessään Aunusta kesällä 1943 Taubertin kanssa Paavolainen ihmettelee Taubertin herkkyyttä kaikelle kansanomaiselle myytistölle. Taubert kuitenkin sulkee kiinnostuksensa ulkopuolelle kaiken modernin ja kreikkalaiskatolisen (ikonit): "Yhtä paljon kuin Aunuksen vanha runous häntä hemaisee, yhtä tarkoin hän muistaa joka hetki varoa, ettei erehdyksessäkään lankea ihailemaan mitään venäläistä tai bolševistista." (SY 1946 II 25.6.1943, 626)

Satuja kirjoittava Taubert edustaa Paavolaiselle vuoden 1943 arkkityyppistä germaania, jonka karun ja miehisen sotilaallisuuden rinnalla kulkee perisaksalainen sentimentaalinen ja romanttinen haaveellisuus, jota parhaiten kuvaa sana *Innigkeit*³⁸² (SY 1946 II 7.7.1943, 637). Suomalaisten naiivi suhtautuminen kansallissosialistiseen Saksaan ja sen ilmiselvään pakanalliseen olemukseen puolestaan paljastuu Taubertin saadessa poikalapsen. Paavolaisen mukaan Lokin osaston "tunnetuimmat tyypit" kyselevät häneltä, missä kirkossa poika kastettiin. Edes Lokin tiedotusupseeristo ei siis tunnu tietävän, että natsit ovat eronneet kirkosta ja että heidät vihitään valtion suojelun alaisena siviiliavioliittoon. Paavolainen kuulee Taubertilta tarkempaa tietoa tästä kolmannen valtakunnan siviiliavioliittoseremoniasta:

Toimituksia varten on varattu jokin upea rakennus paikkakunnalla, tavallisimmin vanha aatelinlinna, ja yleisillä varoilla huolehditaan siitä, että varattomankin kansallissosialistin häätälaisuudesta ei puutu kukkien loistoa eikä ensiluokkaista musiikkia. Viimemainittuun asiaan kiinnitetään erikoista huomiota; vain paras ja ylevähenkisin klassillinen musiikki tulee kysymykseen. – Menetelmä on kieltämättä nerokas. (SY 1946 II 10.11.1943, 724)

³⁸² *Innigkeit* (saks.) tarkoittaa suomeksi *hellyyttä*.

Paavolainen on erityisen kiinnostunut tavasta, jolla kansallissosialistit ottavat vastaan tappionsa Neuvostoliittoa vastaan. Leningradin rintaman murruttua 19. tammikuuta 1944 Taubert kumoaa sektipullon ja saa tyypillisen pessimismin puuskan, jonka lopuksi hän tunnustaa Saksan motiivit sodankäynnille:

»Olimme jo kauan selvillä siitä, että meidän oli väkivalloin saatava maata idästä, koska meillä ei ollut elintilaa. Siksi vaadimme kylmästi lisää lapsia tulevaa sotaa varten.» Siinäpä kerrankin rehellinen tunnustus Hitlerin sotaretken päämääristä. Tätä sotaa ei sanellut bolševismin pelko eikä ristireteläiskutsumus; se oli kyynistä ja asiallista *ryöstösotaa biologian merkeissä*. (SY 1946 II 19.1.1944, 776, kursivointi lisätty)

Vieraillessaan Taubertin luona Pitkäjärven rannalla sijaitsevassa parakkikämpässä Paavolainen kiinnittää huomiota Taubertin asunnon sisustukseen, jossa ilmenee kansallissosialistien romanttinen kaipuu: ”Seinällä riippuu suurikokoinen yksinäistä kelohonkaa suolla esittävä Yrjö Muukan maalaus Lapista, jokaisen natsin luvatusa romantiikan maasta.” (SY 1946 II 20.6.1944, 882)

Kannaksen kiertomatallaan³⁸³ Paavolainen näkee saksalaisjoukkoja ja kovaksikeitetyn divisioona Greifin. Narvasta lähetettyjen saksalaisten heikko varustautuminen ja ukrainalaiset prostituoidut ihmetyttävät Paavolaista. Eniten häntä kuitenkin ärsyttää saksalaisten upseerityyppien ilmeinen epäinhimillisuus ja selvä sadismi, joka parhaiten kulminoituu vänrikki Eismannin käytöksessä:

Kuvottavin ilmestys tässä suhteessa oli suulain kaikista propagandaosaston miehistä, kurjan pieni ja kaikkia ruumiillisen piskuisuuden komplekseja poteva vänrikki Eismann, hysteerikko, joka välillä korviasärkevän kimeällä äänellä huusi, että kaikki venäläiset oli yleensä parasta tappaa maan päältä, välillä taas enempää meistä kuin omista repliikeistään välittämättä ryntäili radion luokse voidakseen silmät nautinnosta suljettuina kuulla siitä kaikuvaa Beethovenin konserttia! Eismannin tapaiseen tyyppiin tutustuttuani ymmärsin kuin salamanvalossa kaikkien natsilaisten keskitysleirien satanismin. Tuon ihmishyypiön olisin voinut ampua omin käsin. (SY 1946 II 17.7.1944, 912)

³⁸³ Paavolaisen matka yhdessä Klingenin kanssa kestää noin viikon (10.7.–18.7.1944).

Paavolaisen kansainvälisyyden puolustus ilmenee mitä erilaisimmissa muodoissa. Saksan tilanteen kiristymisen vuoden 1943 syksyllä saa aikaan sen, ettei heidän upseeristonsa voikaan enää nauttia muiden maiden kulinaarisia herkkuja: ”He eivät enää tarjoile amerikkalaisia tai kreikkalaisia savukkeita, japanilaisia tai venäläisiä herkkukalasäilykkeitä, unkarilaisia tai balkanilaisia viinoja eivätkä jaloimpia ranskalaisia juomia.” (SY 1946 II 29.9.1943, 682)

Marraskuun lopulla 1942 Paavolainen kiinnittää huomiota Suomen sensuurin lieventymiseen, jonka hän tulkitsee natsi-Saksan vastoinkäymisistä. Sisäinen sensuuri ei kuitenkaan näytä lieventyvän sen ”vainotessa kaikkia kansainvälisyyden muotoja”:

Tänään esimerkiksi aiottiin Ttus. 2:ssa estää teosofisen Ruusu-Ristin äänenkannattajan vapaakappaleiden lähettäminen rintamajoukoille. Pari kakkosen poikaa tulee neuvottelemaan asiasta – teosofiahan on kansainvälinen liike. Saan kimmastuksen puuskan ja huudan: »Vainoatte kaikkia muita kansainvälisyyden muotoja, mutta ette suurinta kaikista – kristinuskoa! Ainakin siinä suhteessa Hitler on päättänyt tehdä puhdasta jälkeä.» (SY 1946 I 26.11.1942, 480)

26. marraskuuta 1943 Paavolainen lukee lehdistä kammottavia kuvauksia Berliinin pommituksista. Samalla hän ihmettelee, miksi Suomessa julkaistaan uusi painos »Siionin viisaiden pöytäkirjat» nimisestä teoksesta, joka on antisemitistiseen propagandatarkoitukseen tehty väärennös (SY 1946 II 26.11.1943, 737–738). Evakuoidessaan Helsingin asunnostaan papereitaan ja muistoesineitä huhtikuussa 1944 Paavolainen tutustuu Helsingin vierailullaan Irja Sallaan, joka on palannut juuri Saksasta oleskeltuaan siellä useamman kuukauden Euroopan Kirjailijaliiton stipendillä:

Hän kertoo pöyrityttäviä juttuja Saksan pommituksista ja siitä merkillisestä »alamaailmasta», minkä Saksassa oleskelevat miljoonat pakkotoimenpitein maahan siirretyt ulkomaalais-työläiset muodostavat. Kamalan realistista kerrontaa, todella taiteilijan silmällä nähty kuva Hitlerin Saksan kaaoksesta. (SY 1946 II 26.4.1944, 852–853)³⁸⁴

³⁸⁴ Päiväkirjamerkintä on poistettu VT IV -teoksesta.

Aselevon tullessa voimaan Suomen ja Neuvostoliiton välillä 4. syyskuuta 1944 Paavolainen on kohtalaisen varma, ettei saksalaiset tule lähtemään Suomesta rauhallisesti. Saksalaisten yritettyä Suursaaren valtausta 15.9. ja jätettyään aikapommeja Porin lentokentälle, Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa seuraavana päivänä: ”Natsilainen mentaliteetti alkaa paljastua koko häikäilemättömässä brutaalisuudessaan. Vielä eilen illalla väittivät muutamat pojat, että Suomessa saksalaiset »eivät ikinä» tule tekemään mitään tihutöitä.” (SY 1946 II 16.9.1944, 942) Seuraava päivänä saksalaiset aloittavat järjestelmällisen Pohjois-Suomen hävityksen. Paavolaista harmittaa, että suomalaisten kääntyminen natsija vastaan on pikkuporvarillinen »tunneajattelun» sanelema reaktio, eikä natsilaisen mentaliteetin tuntemukseen perustuva vastenmielisyys:

Harmin ja vihan ovat synnyttäneet vain saksalaisten tihutyöt samalla tavoin kuin aikaisemmin venäläisten pommitukset. Saksalaisten raakuutta päivitellään ja kummastellaan, mutta ei ymmärretä, etteivät heidän tekonsa suinkaan ole vain sotatoimien vaatimia, vaan johdonmukainen seuraus natsilaisesta kasvatuksesta ja sen johtavista periaatteista. (SY 1946 II 17.9.1944, 942–943)

Saksalaiset olivat käyttäneen Paavolaisen mukaan Suomeen suunnatussa propagandassaan taitavasti hyväkseen suomalaisten omahyväistä suhtautumistaan kansakuntaansa ”voittamattomana sotilas- ja urheilukansana”. Paavolaisen mukaan Saksan Suomen kohdistama propaganda on ollut suorastaan erehtymätön (SY 1946 II 17.3.1943, 558–559). Natsi-Saksa pyrki imartelemalla suomalaisia osoittamaan propagandallaan maiden yhteenkuuluvuuden:

Natsi-Saksan virallinen puritaanisuus tapasi täällä mitä otollisimman maaperän. Rotuvainoista, taistelusta kristinuskoa ja kirkkoa vastaan, hillittömästä animaalisesta terveyden, voiman, julmuuden ja väkivallan ihailusta, naisen painamisesta sukupuolikoneistoksi, orjatyövoiman käyttämisestä ja herrakansamoraalista yleensäkin osattiin Suomeen kohdistetussa propagandassa ilmiömäisen tarkasti vaieta. Meitä imarreltiin voittamattomana sotilas- ja urheilukansana, terveen perhe-elämän vaalijoina, »historiallisena» etuvartiona bolševismia vastaan. (SY 1946 II 17.3.1943, 558–559)

3.2.2.7. Stalingradin 1943 käänteen jälkeinen fatalismi

Suomalaisesta propagandasta, josta juuri ennen sotiamme ilmestyneen Jaakko Lepon kirjan nimen mukaan piti tulla »Ratkaiseva ase», onkin ehkä kolmantena sotavuonna tullut tuhoava ase Suomelle.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 31.12.1943, 767)

Neuvostoliiton aloittaessa marraskuun puolivälissä 1942 Stalingradin vastahyökkäyksen se saarsi nopeasti Saksan 6. armeijan. Samaan aikaan liittoutuneet saavat yllätteen Kaukoidässä ja Pohjois-Afrikassa. Paavolainen oli aavistellut tämän tapahtuvaksi, joten hän seuraa tiivistä ulkomaalaisten lehtien kirjoittelua sodan mahdollisesta lopputuloksesta. Hän kritisoi suomalaisten itsetyytyväistä toiveajattelua, joka ei pyri sovittamaan politiikkaansa toisen maailmansodan tapahtumien mukaisesti ja näkemään toista maailmansotaa kokonaisvaltaisesti, vaan korostaa käymäänsä erillissotaa. Paavolainen kiinnittää huomiota rintamatovereidensa pessimismin lisääntymiseen samalla kun propaganda korostaa isänmaan vuoksi uhrautumista talvisodan hengessä. Paavolaisen mukaan Suomen poliittinen eliitti ja johtava suomalainen sivistyneistö ei tuntunut tajuavan tilanteen vaarallisuutta, vaan uskoivat Suomen mahdollisuuteen neuvotella Neuvostoliiton kanssa tasapuolisesti, kuten kaksi ”suurvaltaa”.

Stalingradin 1943 käänteen Paavolaisen mukaan propagandasta muodostui lopulta ”tuhoavaksi aseeksi” poliittisen arvostelukyvyn suhteen (SY 1946 II 31.12.1943, 767). Jatkosodan poikkeustilanteen sensuuri pyrki Paavolaisen mukaan »yhdensuuntaistamaan» kaiken ajattelun. Paavolaisen ollessa Kivimaan kanssa palkintotuomarina Propaganda-Aseveljien novellikilpailussa hän kommentoi novellien huonon tason lisäksi niiden »yhdensuuntaistettua» ajattelua, jossa jokainen novelli suoltaa samoja yksimielisyyden ja talkoo- sekä asevelihengen aatteita (SY 1946 II 22.1.1943, 520).³⁸⁵

Stalingradin käänteen laukaisema hallituksen vaihdos maaliskuussa 1943 muuttaa myös VTL:n johtoa. Kustaa Vilkuna korvaa Heikki Reenpään VTL:n johtajana ja ruotsinkielinen radikaali Nils Meinander korvaa puolestaan apulaisjohtajan Lauri (L. A.) Puntilan, joka

³⁸⁵ Paavolainen mainitsee tässä yhteydessä myös propagandan kriitikoita, kuten äskettäin julkaistun teoksen »*Vi vill inte kvävas*» (Emme tahdo tukehtua). Teoksen kirjoitti Laurin Zilliacus käyttäen pseudonyymia Erkki Järvinen. Teos kritisoi suomalaisen propagandan ja sensuurin aiheuttamaa henkistä pimennystä.

toimi aikaisemmin myös pääministeri Rangellin sihteerinä. Paavolaisen mukaan Ruotsissa nimittämään koko nykyisen sensuurin »pimennys»-politiikkaa »puntilismiksi» (SY 1946 II 18.3.1943, 560). Yhdensuuntaistetun ajattelun kritiikki vahvistuu VTL:ssä tapahtuneen johdon vaihdon jälkeen. Suomessa vierailut ruotsalainen toimittaja Törnberg väittää *Dagens Nyheter* -lehdessä julkaistussa artikkelissaan »Finsk nyhetspolitik», että »Suomen kansa tietää o m a n k i n m a n s a asioista paljon vähemmän kuin Ruotsi». Pääsyy tähän on ulkomaalaisten uutisten tulon estämisellä. Paavolainen noteeraa erään toisen ruotsalaisen lehtimiehen väitteen, jonka mukaan: »[...] pimennystä ei suinkaan harjoiteta vain sillä, mitä lehdet kirjoittavat, vaan ennen kaikkea sillä, m i s t ä p i d ä t t ä y d y - t ä ä n k i r j o i t t a m a s t a.» (SY 1946 II 21.3.1943, 563)

Lontoon radion tunnettu nimimerkki Abacus (Helmitaulu) arvostelee elokuussa 1943 ankarasti Suomen sensuuria, joka tuntuu kantavan *Made in Germany* -leimaa. Vain *Sosiaalidemokraatti*, *Hufvudstadsbladet*, *Arbetarbladet*, *Vasabladet* ja etenkin *Svenska Pressen* ymmärtävät Paavolaisen mukaan Suomen nykytilanteen kestättömyyden ja sen vaarat (SY 1946 II 17.8.1943, 653). Lokakuun alussa 1943 Paavolainen kiinnittää huomiota julkisten kiistojen ja kannanilmaisujen yleistymiseen »yhdensuuntaistetussa» Suomessa: »Lehdissä kritikoidaan nyt vapaasti Tanneria ja Linkomiestä, kysellään, aikooko Suomi tunnustaa Mussolinin uuden fascistisen »tasavallan»³⁸⁶ ja käsitellään Saksan raskaita tappioita itärintamalla.» (SY 1946 II 2.10.1943, 683)

Lokakuun 20. päivä 1943 Paavolainen käsittelee päiväkirjassaan lyhyesti edustakäsittelyssä esitettyä sensuurin kritiikkiä hallituksen vuoden 1942 toimintakertomuksen johdosta:

Sanottiin, että sensuuri oli ulotettu pitemmälle kuin oli tarpeen ja että virallisesti johdettu propaganda oli pyrkinyt vallan liikaa ehkäisemään vapaan mielipiteen muodostusta sekä yhdensuuntaistamaan julkista ajattelua. Epäsuora tunnustus parjatun Ruotsin lehdistön väitteille! (SY 1946 II 20.10.1943, 710)

³⁸⁶ 13.9.1943 saksalaiset laskuvarjojääkärit sekä SS-miehet ryöstävät Mussolinin vankilasta. Muutaman päivän päästä tästä Mussolini julistaa Italian tasavallaksi ja ilmoittaa perustavansa »tasavaltalaisen fascistipuolueen» (SY 1946 II 13.9.1943–19.9.1943).

Paavolaisen korjatessa kuntoon suomalaisten sotilaiden runoja julkaisua varten, hän pitää niiden tasoa yllättävän hyvänä, huolimatta ”isänmaallisia fraaseja vilisevästä halkopinorunouden” runsaslukuisuudesta. Paavolaisen mukaan virallinen propaganda on tukahduttanut ja turmellut tavallisen kansanmiehen tuoreen ja alkuperäisen mielikuvamaailman (SY 1946 II 14.7.1943, 642).

Väinö Tannerin puhe työväentalolla 26. syyskuuta 1943 yllättää aluksi Paavolaisen Tannerin luetellessa Suomen virheitä jatkosodassa (Suur-Suomi- ja rajojen siirtämispuheet). Tanner kuitenkin käskää lopettaa kaiken julkisen rauhankeskustelun, ”sillä nyt on tärkeää pitää suu kiinni”. Tanner moittii etenkin Ruotsia erillisrauhan propagoimisen puolesta. Tannerin mukaan Kreml ottaa kyllä Suomeen yhteyttä, kun se on valmis järjestämään välit rauhalliselle ja luottavaiselle kannalle. Paavolaiselle Tannerin ”suu kiinni” -linjaus yhdessä ”joko-tai” -politiikan kanssa on omiaan korostamaan Suomen yksinäisyyttä ja fatalismia. Tämän iskukestävyyyteen uskomisen kruunaa vielä *Ajan Suunnan* innostunut vastaanotto Tannerin puheen johdosta: ”Nykyhetken paradokseja on, että Ajan Suunta antaa innostuneimman tunnustuksen pääsosialistin puheelle, katsoen sen todistavan, että »viel’ on Suomi voimissaan».” (SY 1946 II 26.9.1943, 679–680)

Ruotsin lehdistö vastaa Tannerin syytökseen ja syyttää häntä "pimennyksen" jatkajaksi. Tannerin puheen tarkoitus on Ruotsin lehdistön mukaan ollut taittaa Linkomiehen ajama linja eli lopettaa keskustelu rauhasta (SY 1946 II 28.9.1943, 681). Paavolainen kritisoi vuoden 1943 Moskovan konferenssin jälkeistä suomalaista jääräpäistä vakuuttelua Suomen erikoisasemasta. Samalla myös Suomen oikeistolaiset voimat provosoi ”epätoivoisen uhmaavaa »taistelu viimeiseen mieheen»-mielialaa: ”Taistelu on – sanotaan – ainoa mahdollisuutemme, koska länsivallat selvästi joutuivat Moskovassa tappiolle, joten me olemme kokonaan venäläisten armoilla.” (SY 1946 II 16.11.1943, 732)

Maaliskuussa 1944 Neuvostoliiton esitettyä rauhanehdot Suomelle *Länsi-Suomi* -lehti kirjoittaa uhrivalmiuden nostamisesta. Paavolainen kommentoi ironisesti:

»Hyväksymällä meille annetut ehdot teemme häpeällisen rauhan, mutta taistelemalla, vaikkapa häviäisimme, saamme kuitenkin k u n n i a k k a a n k u o l e m a n.» Niinpä kyllä: neljännesmiljoonaa miestä saanee kyllä

kunniakkaan kuoleman ja neljännesmiljoonaa herraa ja rouvaa lapsineen pakenee Ruotsiin. Mutta mikä »kunnia» tulee niiden kolmen miljoonan suomalaisen osaksi, joiden k a i k e s t a h u o l i m a t t a aina on jäätävä tänne ja muodostettava Suomen kansa, se on kaikesta päättäen asia, joka ei vähääkään liikuta Länsi-Suomea. (SY 1946 II 7.3.1944, 811)

Huhtikuussa 1944 Moskovan rauhanehtojen herättämä epätoivoinen uhma saa suomalaisessa lehdistössä makaaberimpia muotoja ja keskustelu käy yhä pateettisemmaksi:

»Taistelu viimeiseen mieheen»-ajatuksen sijasta on nyt ruvettu väittelemään käsitteestä »sankarillinen itsemurha», sen jälkeen kun Pekka Peitsi³⁸⁷ lanseerasi tämän nimityksen Suomen Kuvalehdessä. Kirjoittaja huomautti, että yksityisellä kansalaisella on omat kunniakäsitteensä, mutta kansan säilyminen ja menestys saattavat vaatia noudatettavaksi muita kuin yksityisen ihmisen kunniakäsitteitä. (SY 1946 II 14.4.1944, 847)

Moskovan esittämien rauhanehtojen epätoivoisen uhman ilmapiirissä huhtikuussa 1944 Paavolainen siteeraa *Suomen Sosiaalidemokraatin* kirjoitusta, joka analysoi uhrautumispropagandaan käytettäviä klassikoita: ”[...] »hallitus tuskin saa mitään tukea, vaikka se saakin kuulla kokonaisia varastoja suomenkielen tunnerikkaimpia sanoja, säikeitä Vänrikki Stoolista ja kertomuksia Thermopylain sankareista.»” (SY 1946 II 14.4.1944, 847)

Stalingradin käänne 1943 vaikuttaa myös suoraan TK-miesten työhön. Uusia ohjesääntöjä laaditaan nopeasti aikaisempien hyökkäävien teesien tilalle. Poliittinen oikeisto ja AKS puolestaan alkavat puolestaan peitellä jälkiään ja hävittää todisteita Itä-Karjalan miehityshallinnosta. Rohkeammin kritiikkiä esittävät Sosiaalidemokraatit antamat julkilausumansa, joka näkyy TK-kirjoittajien uusissa ohjeistuksissa:

Virusmäki ilmoittaa, että Lehmus on kieltänyt TK-kirjoituksista kaikki maininnat Itä-Karjalan ja »kolmen kannaksen» poliittis-strategisesta merkityksestä. Nimenomaan kielletään puheet siitä, että Itä-Karjalan asukkaat muka halusivat liittyä Suomeen. Terve! (SY 1946 II 17.2.1943, 539)

³⁸⁷ Pekka Peitsen nimimerkkiä käyttivät Wolf H. Halsti ja Urho Kekkonen. Synkässä yksinpuhelussa esiintyvä Pekka Peitsiä edustaa Urho Kekkonen. Vuoden 1942 alussa Kekkonen ryhtyi kirjoittamaan *Suomen Kuvalehteen* katsauksia ulkopoliitiikkaan ja maailmansodan tapahtumiin nimimerkin suojissa. Aikaisemmin niitä oli kirjoittanut majuri Wolf H. Halsti, joka oli joutunut lopettamaan niiden kirjoittamisen päämajan vaatimuksesta. Kekkosen takinkäänöstä enemmän ks. kappaleen loppu.

TK-kirjoittajien uusi ohjeistus on merkki uudesta poliittisesta suunnasta, jonka mukaisesti Suur-Suomi-propaganda lopetetaan ja raja suljetaan. Paavolainen pohtii omaa suhdettaan Aunukseen ja Itä-Karjalaan tämän ohjesäännön julkaisun jälkeen ja toteaa hänen kiintymyksensä Aunukseen olevan tunnekysymys, eikä mikään poliittinen Suur-Suomi-houre:

En kuitenkaan mahda mitään sille, että tuon kuullessani pieni haikeus ailahtaa sydäneläkseni. Olenhan kerta kaikkiaan rakastunut Aunukseen. Se ei ole järki- eikä Suur-Suomi-ajattelua, se on puhdas tunnekysymys. Poliittisesti olen pitänyt Itä-Karjalan liittämistä, jopa sen Suomeen »kuulumistakin» hourena. Mutta haikealta tuntuu sittenkin ajatus, että raja Manssilan ja Aunus Harmaasilmän välillä jälleen kokonaan sulkeutuisi – [...] (SY 1946 II 17.2.1943, 539)³⁸⁸

Suomen hallituksen vastatessa Moskovan rauhanneuvottelupyyntöön 21. maaliskuuta 1944 Paavolainen kulkee Komento-osaston toimistossa valistusupseerien käsikirjastosta lainaamansa »*Suur-Suomen runoja*»-antologian kädessään. Viruksen nähdessä antologian hän saa homeerisen naurukohtauksen, joka pistää Paavolaisen pohtimaan tulevaa Suur-Suomi-ideologian kuittausta huumorilla:

Niin pitkällä olemme siis jo sodan alkuaikojen ilmapiiristä, että kaikki siihen kytkeytyvät aatteet, fraasit, iskulauseet ja liikkeelle panevat ideologiat vain n a u r a t t a v a t. Hohotamme yhdessä. Ja kuitenkin tulen myöhemmin välikohtausta ajatellessani taas katkeraksi. Helppo on niiden tyyppien elää, jotka osaavat huumorilla kuitata kolmen vuoden takaiset »erehdykset». Toista on meikäläisen, joka niistä k ä r s i i, tolkuttomasti kärsii – erehdyksistä, jotka eivät edes ole hänen. (SY 1946 II 21.3.1944, 831)

Neuvostoliiton aloitettua yleishyökkäyksen Kannaksella 10.6.1944 ja murrettua seuraavana päivänä Kannaksen linjat Paavolainen tarkkailee joukoissaan olevia takinkääntäjiä:

Osastolla vallitsee typeryinen masentuneisuus. Eniten kiintyy huomioni erääseen kaveriin, jonka ikuinen suulaus ja leukailu nyt on kokonaan

³⁸⁸ Paavolainen on poistanut tämän kappaleen VT 1960 painoksesta.

tauonnut. Saan melkein raivokohtauksen, kun hän nyt haparoiden ja tankaten yrittää selitellä kyllä käsittävänsä Kannaksen tapahtumat. Onpa herran »kääntyminen» käynyt äkkiä. Kirottuja nuo »isänmaalliset» fanaatikot, joilla karvan kääntäminen tapahtuu niin nopeasti ja kivuttomasti. Meikäläinen tyyppi on saada sydänvian kuukausia ja vuosia kestäneestä pohdiskelusta ja ponnistuksista pitää päänsä ja sydämensä kylmänä. Mikään äkkinäinen »kääntyminen»kään», joka vapauttaisi patoutuneen jännityksen, ei silloin voi tulla kysymykseen. Kärsimys jatkuu. (SY 1946 II 11.6.1944, 872)

Rintaman murtumisen seurauksena sensuuri alkaa pidättää aseveljeyteen viittaavia uutisia ja kieltää kaikki suomalaista SS-pataljoonaa koskevat jutut ja kuvat (SY 1946 II 12.6.1944, 872–873). Samalla myös virallisissa tiedotteissa pyritään suurempaan ”realismiin” – Kuuterselän tapahtumista on käytettävä nimitystä *läpimurto* – jotta Suomen kansa tajuaisi kahden ja puolen vuoden asemasodan jälkeen olevansa taas sodassa. Lehmus antaa TK-miehille myös yleisohjeen, jonka mukaan vihollista ei saa TK-kuvauksissa missään tapauksessa halventaa (SY 1946 II 15.6.1944, 875).

Paavolainen käsittelee myös *unohtamisen automatiikkaa* katsellessaan Helsingistä evakuoituja vanhoja sotavalokuviaan ensimmäisenä pääsiäispäivänä. Sodan muistot tapahtumat ja kohtaamiset alkavat siirtyä epätodellisuuden verhon taakse:

Ehkäpä ei kohta enää ole mahdollisuuksia tällaiseen sulosteluun muistojen ja »memoriaarien» parissa. Mikä epätodellisuuden verho onkaan levinnyt kaikkien sotavuosien ylle. Ja sotien väliset vuodet ovat vielä enemmän häipyneet tietoisuudesta. Katselen ihmetellen kuvia käynnistäni Onttoni Miihkalin luona Niskassa tai Oulujoen koskenlaskusta, kuin näkinsin ne ensi kertaa. (SY 1946 II 9.4.1944, 845)³⁸⁹

Paavolaista huvittavat oikeistolaisien lehtien kääntyminen neuvostovenäläisten kirjailijoiden ylistäjiksi aseleposopimuksen myötä: ”No, jopa nyt jotakin: Uudessa Suomessa on suuri alakerta »Eräs neuvostovenäläinen runoilija». [...] Perin huvittavaa lukea Uudesta Suomesta tekstiä, jossa ylistetään neuvostovenäläisen kirjailijan syvää inhimillisyyttä.” (SY 1946 II 30.9.1944, 956)

³⁸⁹ Samankaltainen on Paavolaisen reaktio hänen katsellessaan TK-kautensa valokuvia helmikuussa 1944: ”Olen nyt kaivanut vanhat TK-kauteni valokuvat esiin. Kaikki, koko elämä näkyy näinä päivinä saavan ravintonsa vain muistoista ja palaavan niihin.” (SY 1946 II 13.2.1944, 793)

L. A. Puntilan puhe Olavi Paavolaisen 40-vuotisjuhlilla 17.9.1943³⁹⁰ on loistava esimerkki AKS-henkisten poliittisten toimijoiden kääntymyksestä Stalingradin taistelujen jälkeen. Kurjensaari esittää tästä julkaisemattomasta puheesta lyhennelmän, jossa Puntila tunnustaa Paavolaisen kiistämättömät ansiot kansallissosialismin ja bolshevismien kuvaajana. Puntila puhuu avoimesti nuoren Suomen ulkopoliittisten suhteiden vaikeudesta ja ennakkoluuloisuudesta sekä myöntää Paavolaisen olleen oikeassa Neuvostoliiton olemuksen suhteen pitäessään siitä esitelmän Katajanokan upseerikasinolla 29. lokakuuta 1939. Puntilan puhe Kurjensaaren mukaan:

Me emme ole pyrkineet tutkimaan sitä [Neuvostoliittoa] ennakkoluulottomasti niinkuin Olavi Paavolainen on tehnyt, vaan ennakkoluuloilla, jotka ovat johtuneet itsesäilytysvaistosta. – – Me olemme pelänneet aina kun olemme lausuneet jotakin kansallissosialismista ja bolshevismista, että lukijalle saisivat niistä jonkin tartunnan. Olavi Paavolainen ei ole välittänyt, mainitaanko häntä ystävänä vai vihollisena, vaan on pyrkinyt rehellisesti tutkimaan niiden olemusta. (L. A. Puntila; Kurjensaaren mukaan 1975, 230)

Paavolainen on taltioinut teokseensa myös Urho Kekkosen jatkosodan aikaisen takinkääntämisen. Kekkonen, joka kirjoitti *Suomen Kuvalehteen* nimimerkillä Pekka Peitsi, julkaisi vielä pitkälti vuotta 1944 Neuvostoliitto vastaisia kirjoituksia, joissa korostettiin myös uhrautumista Suomen hyväksi.³⁹¹ Paavolainen ihmetteleeekin Kekkosen vuoden 1944 keväällä tapahtunutta käännettä, jossa hänestä aluksi tulee saksalaisten vastustaja ja lopulta jopa Neuvostoliiton uuden aseman ylistäjä: "Nyt kuuluu yhä saksalaisvastaisemmaksi muuttunut Pekka Peitsikin jo katsotun niin vaaralliseksi, että hän on saanut potkut Suomen Kuvalehdestä." (SY 1946 II 22.7.1944, 916) Urho Kekkosen huomattava puhe radiossa 26. syyskuuta 1944 pistää Paavolaisen ihmettelemään, miksi juuri Pekka Peitsi on valittu sanomaan odotetut »selvät sanat». Paavolainen kuitenkin

³⁹⁰ Olavin 40-vuotisjuhlit pidettiin hänen veljensä insinööri Lauri Paavolaisen asunnossa, Museokatu 40 A, Helsingissä.

³⁹¹ Ks. Paavolaisen kritiikki Pekka Peitsen *Suomen Kuvalehti* -kirjoituksia kohtaan: »sankarillinen itsemurha» (SY 1946 II 14.4.1944, 847) ja »Hävityksen siunaus» (SY 1946 I 19.9.1942, 454–455). Jälkimmäisessä päiväkirjamerkinnässä Paavolainen arvostelee Kekkosen tympäisevän brutaalia kirjoitusta venäläisten tappamisen tärkeydestä:

” Kirjoituksen punainen lanka kulkee perin mutkattomasti: pääasia meille on, että ryssiä yleensä vain tapetaan mahdollisimman paljon ... Varsin desperaattia lohduttelua toisen sotatalven aavetta säikkyvälle ja Stalingradin kestävyyttä ihmettelevälle Suomen kansalle.”

hyväksyy valinnan ja lähettää Kurjensaaren kanssa Kekkoselle onnittelusähkeen puheen johdosta:

Väkevän vaikutuksen lievät yleiseen mielipiteeseen tehneet sellaiset puheen käänteet kuin »Neuvostoliitto on Euroopan johtava suurvalta», »viime aikainen politiikkamme on ollut erehdystä», »tilanne muistuttaa aikaa jälkeen vuosien 1808–09 sodan». Lähettämme Lokissa käymässä olevan Matin kanssa hänelle onnittelusähkeen. (SY 1946 II 26.9.1944, 954)

Stalingradin taistelujen päättyminen Neuvostoliiton voittoon (2.2.1943) laukaisee Suomessa rauhanhuhujen aallon. 9. helmikuuta 1943 Paavolainen kiinnittää huomiota ”sinisissä” alkaneisiin rauhanhuhujen vyöryyn (SY 1946 II 9.2.1943, 532). Hän haluaa antaa päiväkirjassaan kunnian niille henkilöille, jotka painostivat Suomen hallitusta rauhaan. Paavolainen kuvaa sosiaalidemokraattien julkilausumaa (15.–16.2.) käänteentekeväksi Suomen poliittisen ilmapiirin kannalta:

Miten Suomessa nyt kuohuukaan. Aivan äkkiä ... Presidentinvaalin ympärillä käyty kampanja ja sosialidemokraattien lausunto aivan kuin puhkaisivat paiseen – aukaisivat sulut, päästivät raittiin ilman tuulahtamaan propagandan ja sensuurin tunkkaannuttamaan poliittiseen elämäämme. Paise on puhkaistu, maassa kuohuu ... [...] Suomessa u s k a l l e t a n taas jotakin. (SY 1946 II 20.2.1943, 541)

22. elokuuta 1943 Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa, että toissapäivänä on presidentti Rytin luona käynyt lähetystö jättämässä »33 tunnetun kansalaisen nimessä» Suomen ulkopoliitikkaa koskevan kirjelmän. Paavolainen aprikoi:

Lyhyesti ilmoitetaan, että kirjelmässä »lausutaan valtion johdolle toivomus, että tutkittaisiin mahdollisuuksia maamme itsenäisyyden, vapauden ja rauhan turvaamiseksi». Lisäksi esitetään toivomus hyvien suhteiden säilyttämiseksi Yhdysvaltoihin. Mitähän mahtaa oikein sisältyä uutisen perin pyöreään sanamuotoon? (SY 1946 II 22.8.1943, 655)

Ryhmä 33 -kirjelmän ilmestyminen lehtien palstoille viikko sen ”luottamuksellisen” luovutuksen jälkeen on Paavolaiselle merkki rauhanopposition voimistumisesta ja järjestäytymisestä. Kirjelmässä vaaditaan Suomen ulkopoliitikan kurssin kääntöä ja

suhteiden parantamista Yhdysvaltoihin. Suomen tulisi viipymättä tutkia ja tunnustella rauhan mahdollisuuksia, koska sen itsenäisyys, vapaus ja rauha olivat vaarassa (SY 1946 II 27.8.1943, 658–659). Elokuun lopulla 1943 Paavolainen kuvaa Ryhmä 33 -kirjelmän saaneen ”poliittiset intohimot leimahtamaan politiikkaan nähden yleensä niin turtuneissa rintamajoukoissakin” (SY 1946 II 31.8.1943, 660). Seuraavana päivänä Paavolainen lukee »sinisistä» ryhmä 33:a koskevia kirjoituksia. Erityisen merkittävä paljastus on, että eduskunta käsitteli ulkopoliittisia kysymyksiä viimeksi lähes kaksi vuotta sitten (29.11.1941). Paavolainen nostaa esiin tärkeän kysymyksen: ”Kutka tai mitkä piirit ovat tällä välin johtaneet ulkopoliittikkaamme ja tehneet ratkaisevat päätökset?” (SY 1946 II 1.9.1943, 661)

Helmikuussa 1944 englantilaiset ja yhdysvaltalaiset diplomaatit alkavat painostaa Suomea irtautumaan sodasta. Kaikki Helsingin sanomalehdet kirjoittavat tällä kertaa asiasta, kun samaan aikaan venäläiset lentokoneet pommittavat Helsinkiä (SY 1946 II 6.–9.2.1944, 787–789). Helmikuun 26. päivänä *Dagens Nyheter* on julkaissut etusivullaan Neuvostoliiton rauhanehdot Suomelle. Helsingin suurpommitusten jälkeen rauhanhuhut ovat saaneet valtavat mitat (SY 1946 II 28.2.1944, 800). Paavolaisen mukaan sotapropagandan lisäksi rauhanneuvotteluja hidastaa se tosiasia, ettei Suomi ole kokenut vielä totaalista sotatilaa:

Meillä ei ilmasodan *pandemonium* ole koskaan kehittynyt täyteen helvetillisyyteensä, meillä ei ole nälkiintyneitä pakolaislaumoja, ei epäinhimillisiä ja sadistisia massamurhia eikä teloitusplutoonia. Onko siinä yksi syy, miksi me edelleenkin olemme niin rauhallisia? (SY 1946 II 24.3.1944, 834–835)

Oleskellessaan evakossa Mikkelin lähellä sijaitsevassa Tuiskuharjussa Paavolainen pohtii keväisessä illassa sodan ratkaisua:

Räjähdän, olen loppuun ajettu. Nämä päättymättömät päivät epäilykset, ei, vaan v a r m u s edessä olevasta katastrofista kuluttaa minut lopullisesti. En jaksa taistella tätä henkistä kivettyneisyyttä vastaan, joka minua ympäröi. En jaksa kuunnella typeryyksiä siitä, miten Neuvostoliitto on sisäisen luhistumisensa partaalla, miten sen talouselämä horjuu työvoiman puutteen

takia, miten sielläkin reservipula tulee esiintymään, jos ei nyt, niin ainakin ensi vuonna ... (SY 1946 II 11.5.1944, 857)

Edes maihinnousu Eurooppaan (6.6.1944) ja Neuvostoliiton uhkaus lisäjoukkojen vapautumisella ei tunnu saavan Suomen hallitusta pohtimaan tilannetta rationaalisesti. Päinvastoin, pataljoonan komentajien päivillä oli vaadittu, että *Helsingin Sanomien* tilaaminen valtion varoilla yksikköihin on lakkautettava, koska anglosaksinen propaganda häiritsee valistusupseerien työtä. Paavolainen kritisoi propagandan totaalisuutta:

Niin pitkällä olemme siis jo poliittisessa suvaitsemattomuudessa. Ei kerta kaikkiaan enää t a h d o t a k a a n kuulla muuta totuutta kuin virallista propagandaa. Mutta mikä h e i k k o u d e n todistus tällainen tietoinen pimentäminen samalla onkaan! (SY 1946 II 8.6.1944, 870)

Kaksi päivää myöhemmin (10.6.1944) Neuvostoliitto aloittaa yleishyökkäyksen Kannaksella. Paavolainen tekee huomion, ettei kukaan TK-miehistä haluaisi lähteä enää rintamalle (SY 1946 II 10.6.1944, 871). Venäläisten murtaessa Kannaksen »valloittamattomina» pidetyt linjat Paavolainen pohtii Suomen kansan asemaa: "Taas käy niin äärettömästi sääliksi suurta yleisöä, jolle kaikki tulee niin yllättäen muutenkin jo mieliä jännittäneen viikon loppupaukkuna." (SY 1946 II 11.6.1944, 872) Suomen solmiessa epätoivoisen avunantosopimuksen Saksan kanssa 27. kesäkuuta 1944 Paavolainen ihmettelee Tuomolan mäellä Kaukosen kanssa ratkaisun järjettömyyttä ja Suomen sitomista takaisin Ribbentrop-sopimukseen sekä akselivaltoihin:

Miksi tämä järjetön lavastus Suomen tragedian loppunäytökselle? Nyt tuhoataan viimeinenkin talvisodan aikana saavutettu kansallinen yksimielisyys. Uutisenhan täytyy olla punainen vaate esimerkiksi sosialisteillemme. (SY 1946 II 27.6.1944, 890)

Presidentti Rytin erotessa 1. elokuuta 1944 valitsee eduskunta Mannerheimin presidentiksi ilman vaalia.³⁹² Samaan aikaan saksalaiset Greif-joukot siirretään pois Kannakselta.

³⁹² Rytin solmima Ribbentrop-sopimus on myöhemmän historiankirjoituksen valossa nähty oikeusoppineen presidenttimme onnistuneena petoksena Saksaa kohtaan. Sopimusta ei allekirjoittanut Suomen valtio, vaan Risto Ryti, joten sopimus voitiin purkaa istuvan presidentin erotessa, kuten myöhemmin tapahtuikin Mannerheimin tultua valituksi presidentiksi. Uskoisin, että tätä tulkintaa ohjaa pitkälti Rytin muistelmiin vetoaminen, jotka eivät ole kovin luotettavia.

Meinanderin ja Barackin paljastuttua maanalaisen *Selvät Sanat* -lehden toimittajiksi heitä vastaan on määrätty nostettavaksi kanne, jota Paavolainen kritisoi: ”Miten järjetöntä päästää tapaus julkiseksi, varsinkin enää tässä vaiheessa. Mitä luullaan sillä voittavan? Jokaisen ajattelevan ihmisen mielessä alkaa nykyisin jo muutenkin liikkua »selviä sanoja».” (SY 1946 II 1.8.1944, 919–920)³⁹³

2. syyskuuta 1944 Suomi katkaisee välit Saksaan ja ryhtyy rauhanneuvotteluihin Neuvostoliiton kanssa. Paavolainen kuuntelee radiosta uuden pääministerin Hackzellin puhetta, jonka mukaan Neuvostoliiton rauhanneuvotteluiden alkuehtona Suomen on karkotettava saksalaiset alueeltaan kahden viikon kuluessa (SY 1946 II 2.9.1944, 927–930). Aselevon päivä koittaa 4. syyskuuta 1944 klo 7.00 aamulla. Paavolainen aistii tilanteen uhanalaisuuden historiankirjoituksen totuudellisuuden puolesta:

Pidän pitkän ja kiivaan esitelmän siitä, kuinka kaikki legendat armeijan »voittamattomuudesta» nyt taas tulevat jäämään henkiin. Tulee syntymään sama harhakuva kuin talvisodankin jälkeen. Nopsanen on kauhuissaan puheistani. (SY 1946 II 4.9.1944, 932)

Hyttinen kertoo Paavolaiselle puhelimitse, että valo- ja elokuvaajia oli ollut kuvaamassa Viipurissa Sorvallin sillalla tapahtunutta suomalaisten ja venäläisten sotilaiden »aselepoveljeilyä». Paavolainen kommentoi tapahtunutta ironisesti: ”Niin – luonnollisesti on nyt valmistauduttava tällaisiin jokaista sotaa seuraaviin inhimillisiin komedioihin.” (SY 1946 II 4.9.1944, 935) Aselevon jälkeistä aikaa Paavolainen seuraa ironisella silmällä. Historian kulku oli osoittautunut arvaamattomuutensa ja ironian tajunsa kaikista ennustuksista huolimatta:

Historian ironia alkaa näkyä lehdissämme: samalla ilmoitussivulla on Saksan lähetystön tiedoitus Suomessa olevien saksalaisten evakuoimisesta ja Ranskan lähetystön ilmoitus Ranskan vapautumisen johdosta vietettävästä kiitosjumalanpalveluksesta Helsingin katolisessa kirkossa. (SY 1946 II 6.9.1944, 938)

³⁹³ Kuukautta myöhemmin Paavolainen huomauttaa, että kanne *Selvien Sanojen* julkaisemisen ja levittämisen johdosta ilmoitetaan rauenneeksi (SY 1946 II 8.9.1944, 938).

3.3. ”OLIKO TÄMÄKIN TARPEELLISTA?” – ITÄ-KARJALAN SOTILASHALLINTO JA KESKITYSLEIRIT

AKS:n hengen mukainen ote kohdistuu kaikkeen – asukkaiden tapoihin, temperamenttiin, uskontoon, yleensä jokaiseen elämän muotoon. It. Kar.SE:n parolli kuuluu olevan, että uusi kasvatus on aloitettava lapsista. Aikuiset on katsottava menetetyiksi; he ovat »myrkytettyjä», koska he niin kauan ovat eläneet bolševikkien vallan alaisuudessa. Kaikki – heimosotien jälkeen Suomessakin eläneet – ovat muka turmeltuneita. Kaikkien valistuneempien itä-karjalaisten keskuudessa kuuluukin nykyään olevan rukouksena »Herra, varjele meitä AKS:läisistä!»

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 19.11.1942, 476–477)

Paavolainen nostaa *Synkässä yksinpuhelussaan* esille useita arkaluonteisia aiheita, joita alettiin käsitellä uudelleen suomalaisessa historiankirjoituksessa vasta 1980-luvulla.³⁹⁴ Suomen miehittäessä kesällä 1941 Itä-Karjalaa perustettiin alueelle Itä-Karjalan sotilashallinto,³⁹⁵ jonka tarkoituksena oli kytkeä alueen talous osaksi Suomen sotataloutta (puunhankinta), lähentää karjalaisväestöä Suomeen opetuksen muodossa (suomalaisten koulujen perustaminen) sekä valvoa venäläisperäistä väestöä. Hallinto eristi venäläisperäisen väestön alueelle pystytettyihin keskitysleireihin, joita alettiin kutsua marraskuussa 1943 ”siirtoleireiksi” erotukseksi pahamaineisista saksalaisista keskitysleireistä.³⁹⁶ Paavolainen kuvaa käyntiään Mäkriänjoen varrella sijaitsevassa suuressa sotavankileirissä ”painajaismaiseksi elämykseksi”, josta ilmenevät sodan todelliset kasvot.³⁹⁷ Paavolaisen vierailu leiriin ajoittuu sattumalta juuri hautauspäiväksi,

³⁹⁴ Kuvaavaa nykyajan historiankirjoitukselle on, että 1200-sivuinen *Jatkosodan pikkujättiläinen* (2005) käsittelee muutamassa kappaleessaan lyhyesti Itä-Karjalan valtausta ja miehityshallintoa. Lukija ei saa kuitenkaan teoksesta minkäänlaista kokonaiskuvaa Itä-Karjalan miehityshallinnosta. Teos palkittiin tietokirjojen Finlandia-palkinnolla (sic).

³⁹⁵ Itä-Karjalan sotilashallinto oli Suomen 1941–44 muodostama tilapäishallinto Suomen miehittämille Karjalais-suomalaisen sosialistisen neuvostotasavallan alueille. Se perustettiin 15.7.1941, ja ensimmäiseksi sotilashallintokomiteaksi tuli Enso-Gutzeitin toimitusjohtaja, vuorineuvos ja everstiluutnantti Väinö Kotilainen. Hänen apulaisekseen nimitettiin everstiluutnantti Ragnar Nordström.

³⁹⁶ Lisätietoa Itä-Karjalan sotilashallinnosta ks. Laine, Antti (1982) *Suur-Suomen kahdet kasvot: Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa 1941–1944*. Väitöskirja, Joensuun yliopisto, Otava, Helsinki. Myös sotahistorioitsija Helge Seppälä on käsitellyt teoksessaan *Suomi miehittäjänä 1941–1944* (1989) kriittisesti Itä-Karjalan Sotilashallinnon toimia miehitysalueella.

³⁹⁷ Paavolainen viittaa ranskalaiseen julisteeseen *Le vrai visage de la guerre*, joka esittää huolellisesti eristettyyn linnaan sijoitettuja, kasvoin haavoittuneita maailmansodan invalideja (SY 1946 I 21.4.1942, 323).

jolloin pahasti nälkiintyneet venäläiset sotilaat kantavat kuolleita maanmiehiään avoimeen hautaan. Paavolainen ei välttele teoksessaan kuvaamasta näitä sodan groteskeja ja vastenmielisiä piirteitä, vaan tallentaa niitä tekstiinsä kuvaten myös samalla omaa pahoinvointiaan ja muiden ihmisten reaktioita tapahtumiin.

Paavolaisen Itä-Karjalan sotilashallinnon kritiikki koskee pääasiassa suomalaisten miehittäjien ylimielistä ja tietämätöntä asennetta suhteessa alkuperäisväestöön sekä alueen käsittämistä imaginaarisen Karjalaromantiikan kautta. Nostalgisen Karjalakuvansa vuoksi suomalaiset joukot ovat osaltaan kykenemättömiä havaitsemaan Neuvostoliiton hallinnon aiheuttamia syvällisiä muutoksia. Paavolaisen kritiikki on jälleen monialaista: hän kiinnittää huomiota saksalaisen propagandan levittämän ”ali-ihmisen” -käsitteen leviämisestä suomalaisten joukkojen keskuuteen, hän kritisoi Itä-Karjalan hallinnon organisointia ilman alkuperäisen väestön apua ja koulutuksen järjestämistä puhtaasti suomalaiselle pohjalle, hän lisäksi aistii suomalaisten miehittäjien imperialistiset asenteet Itä-Karjalaa kohtaan (taloudellinen hyödyntäminen) sekä kritisoi suomalaisen hallinnon epärealistista haavetta hallita tätä valtavaa aluetta. Paavolaisen esitys Itä-Karjalan sotahallinnosta on ironinen: olihan suomalainen sotilas päässyt ensimmäistä kertaa valloittamaan ja hallitsemaan uusia alueita. Paavolaisen esityksessä tämä kaikki näkyy suomalaisen miehittäjän ylimielisestä käytöksestä ja epärealistisista haaveista.³⁹⁸

Ensimmäisellä lomamatkallaan (11.–19.9.1941) Paavolainen keskustelee Mikkelin Päämajan Kalevala-ravintolassa syntyperäisen vienalaisen Onttoni Miihkalin (1904–1979)³⁹⁹ kanssa, joka on juuri palannut Aunuksesta. Miihkali kritisoi kovin sanoin Itä-Karjalan Sotilashallintoa, joka sysännyt alkuperäisasukkaat hallinnon ulkopuolelle:

³⁹⁸ Paavolaisen esitys on myös mielenkiintoinen kuvaus imperialistisesta toiminnasta, jota harjoitetaan valloitettavia alueita kohtaan.

³⁹⁹ Onttoni Miihkali (kirjailijanimi) on Kiestingissä Vienassa 3. tammikuuta 1904 syntynyt kansakoulunopettaja, kirjailija, upseeri ja heimosoturi. Miihkali tunnettiin Suomessa nimellä Mikko Karvonen ja sotien jälkeen Ruotsissa nimellä Mikael Karresand. Miihkali oli Suomen sotavuosien tunnetuimpia kirjailijoita, jonka talvisotakirjat olivat erittäin suosittuja. Tammikuussa 1940 ilmestynyttä ensimmäistä talvisodasta kirjoitettua teosta *Suomussalmen sotatantereilla* myytiin neljässä viikossa 12 000 kpl. Sotasensuuri kuitenkin kielsi kirjat ja sodanjälkeinen aika painoi hänet unohduksiin. Talvisodan Karvonen taisteli alkuun Suomussalmella ja Raatteentiellä, kunnes hänet tammikuussa 1940 siirrettiin Päämajan propagandaosastolle Mikkeliin. Jatkosodan alun hän palveli Itä-Karjalan sotilashallinnossa. Syksyllä 1942 hänet kotiutettiin selkä- ja sydänvaivojen takia, kunnes hän taas keväällä 1944 joutui takaisin armeijan palvelukseen Oulun lähelle sotilaspoikien ohjaajaksi.

Sen AKS:läinen johto on näet vallatun alueen toimipaikkoja täyttäessään ani harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta kokonaan syrjäyttänyt sikäläistä syntyperää olevat miehet. Sitä olin uumoillutkin. Mutta mitä tulee »Suur-Suomesta», jos sitä ei hallita sydämellä ja myötätunnolla, vaan ainoastaan järjellä ja imperialistisella tylyydellä? (SY 1946 I 11.–19.9.1941, 201)⁴⁰⁰

Vuoden 1942 marraskuussa Paavolainen tapaa Onttoni Miihkalin uudelleen ravintola Carltonin aamiaisella. AKS:läisen hengen läpäisemät paikallisen hallinnon edustajat pyrkivät puuttumaan koko alueen elämän muotoon kasvatuksesta lähtien. Mikään ei siis ole muuttunut Itä-Karjalassa, mutta suomalaisten tekemä jyrkkä jako kansallisuuden mukaan (etenkin venäläisten suhteen) on aiheuttanut pahaa verta alueella. Paavolaisen mukaan Miihkali kertoo tällä kertaa laajemmin Itä-Karjalan Sotilashallinnon rajoittamattomasta vallasta (SY 1946 I 19.11.1942, 476–477).⁴⁰¹ Itä-Karjalan Sotilashallinto ei myöskään anna minkäänlaista arvontoa eikä erikoisasemaa opillista sivistystä ja koulutusta saaneille aunukselaisille. Paavolaisen mukaan aunukselaisten sisäistämä neuvostoliittolainen näkemys jokaisen ihmisen sosiaalisesta arvosta ottaa tämän ”porvarillisen ja militaristisen, korskean itsetyytyväisen suomalaisen mentaliteetin” ilmauksen loukkauksena (SY 1946 II 28.4.1943, 576–577). Ennen lähtöään työskentelemään Mikkelin Päämajan Tiedotusosastolle Paavolainen osallistuu Aunuksen teatterin uuden talon vihkiäisiin. Hän katselee ympärilleen, mutta ei näe paikalla yhtäkään aunukselaista edustajaa. Paavolainen kritisoi aunukselaisten poisjättämistä, mutta saa vain tiuskaisevan vastauksen kritiikilleen:

⁴⁰⁰ Paavolaisen esitys Miihkalista Itä-Karjalan Sotilashallinnon kriitikkona on ristiriidassa Karvosen jatkosodan sotapäiväkirjan kanssa, joka julkaistiin kokonaisuudessa vasta vuonna 2007 nimellä *Salainen sotapäiväkirja Itä-Karjalasta 1941–1942* (toim. Eero Marttinen). Karvosen päiväkirja koostuu kahdesta osasta: ensimmäinen osa *Raatteen tieltä Vuonniseen* (11.6.–20.7.1941) on AKS:läisen heimosoturin korkeaveisu, joka loppuu Vienan ja Aunuksen valtaukseseen sekä niiden julistamiseen osaksi uutta Suur-Suomea. Toinen osa *Raiskatun romantiikan mailla – Viisi matkaa Itä-Karjalaan* (27.7.1941–15.5.1942) puolestaan alkaa Mannerheimin ottaessa vastaan Karjalan vapautusliikkeen johdon (Itä-Karjalan Sotilashallinto). Vapautusliikkeeseen kuuluu Karvosen ohella 11 muuta suomalaista sotilasta. Karvonen matkustaa laaja-alaisesti Itä-Karjalassa kirjaten ylös sen kylien läpi käymää muutosta ja karjalaisten tarinoita neuvostoliittolaisten hirmuhallinnoista sekä vuonna 1937 alkaneesta karjalaisten sulattamisesta venäläiseen väestöön omaisuuden pakkolunastuksilla, asepalveluskutsuilla sekä Siperia-karkotuksilla. Karvosen päiväkirjan kummatkin osat ovat täynnä ”ryssien” halventamista. Hän vertaa heitä eläimiin ja syöpäläisiin käyttäen antisemitististä käsitteistöä myös juutalaisten halventamiseen. Karvosen päiväkirjaa voidaankin pitää Suur-Suomi-ajattelun romanttisimpana korkea veisuna, jossa Miihkali kansallissosialistiseen tapaan korostaa toiminnan ensisijaisuutta suhteessa ajatteluun. Päiväkirjassaan Miihkali legitimoitui uhrilogiaa, ylistää rasismia, antisemitismia, sankarikuolemaa, teleologiaa ja Kaitsemusta Itä-Karjalan vapauttamisessa, ihanoi Mannerheimia Jumalan kaltaisena vapauttajana, idealisoi suomalaisen sotilaan ja julistaa kansallissosialistien tavoin vahvimman oikeutta. Vanhoilla päivillään Karvonen esimerkiksi muistelee 1930-lukua ”ihanaksi vuosikymmeneksi, joka oli täynnä kauniita aatteita ja ihanteita. Me näimme niistä vain valoisimman puolen” (Karvonen 2011, 301)

⁴⁰¹ Ks. kappaleen alun sitaatti.

Kaikilla penkkiriveillä kukoistaa sen sijaan »herrakansa» koko loistossaan. [...] Eikö koko Aunuksen kaupungista vieläkään ole löydetty yhtään ainoata tšekäläisen kansan edustajaa, edes suomalaisten luottamusmiestä, jota olisi kunnioitettu kutsulla perin mainostetun paikallisen kulttuurilaitoksen vihkiäisiin, kyselen suuttuneena »valistuksen» pomoilta. »No – piru vieköön – kuka tässä kaikkea jaksaa muistaa ja mistä niitä nyt löytyisikään», kuuluu ärtynyt mutta selvästi nolo vastaus. (SY 1946 I 3.5.1942, 333–334)

Paavolaisen siirrettyä Lokkiin toukokuussa 1942 hän seuraa silti aktiivisesti Itä-Karjalan sotilashallinnon toimia haastatellen rintamatovereitaan tai Itä-Karjalan komennuksiensa yhteydessä. Kim Borgin saapuessa huhtikuun lopulla 1943 Lokkiin Paavolainen saa kuulla Itä-Karjalan asukkaiden mielialojen muutoksesta yhä negatiivisempaan suuntaan. Asemasodan pitkittyminen, jyrkkien kansallisuusrajojen ylläpito ja ruuan puute on suututtanut aunukselaiset:

Erikoisesti on Aunuksen asukkaita loukannut suomalaisille sotilaille nyttemmin asetettu kielto seurustella aunukselaisten kanssa. Ja yleensä on aunukselaisia koko ajan loukannut se, että suomalaiset käyvät heitä tapaamassa vain ollessaan humalassa ja saadakseen »pivoa», sikäläistä kotitekoista olutta, tai sitten irstaissa tarkoituksissa. Kauaksi ollaan etäännytty sodan alkuajan kodikkaasta ja leppoisan uteliaasta veljeilystä. Rintamaelämän raaistava vaikutus tuntuu sielläkin. Lisäksi asukkaat valittavat: venäläisten aikana annettiin leipää 800 grammaa, nyt saadaan vain 200 grammaa päivässä. (SY 1946 II 28.4.1943, 575–576)

Paavolainen suhtautuu Itä-Karjalan liittämiseen osaksi Suur-Suomea hyvin skeptisesti ja katsoo sen sisältävän farssin aineksia:

Täydeltä farssilta vaikuttaa uutinen, että Viena ja Aunus ovat 20.7. tehneet päätöksen liittyä Suomeen. Itä-Karjalan vapautusliikkeen kokous on antanut siitä julkilausuman Vuokkiniemessä. Niin kaukaista ja epätodellista ja ennen kaikkea l u o n n o t o n t a. (SY 1946 I 24.7.1941, 151)

Matkustaessaan Taubertin kanssa Aunuksen Paavolainen lukee päivän lehdistä ”paukku-uutisen”, jonka mukaan Saksan hallussa olevilta Inkerin alueilta siirretään ”ne asukkaat, jotka haluavat Suomeen”. Paavolainen suhtautuu uutiseen ironisesti:

Vai rupeaa Suomikin heimoaatteen nimissä hankkimaan työvoimaa ja uusia alamaisia Saksan tapaan. Inkeriläisten siirtoa valmistava ja hoitava komitea on jo pitkän aikaa ollut toiminnassa. Mielenkiintoista asiassa on myös se, että uutinen inkeriläisten siirrosta päästettiin meillä julkisuuteen vasta kun Völkischer Beobachter lörpötteli asiasta. Tarkoituksellisestiko? Saksa on epäilyttävällä tavalla ruvennut »vuotamaan» sellaisia meitä koskevia uutisia, joita ei ole haluttu päästää julkisuuteen. (SY 1946 II 22.6.1943, 620)

Paavolaisen keskusteltua uskonnollisen TK-reportaasin tutkimiseen erikoistuneen Kalevi Kajavan kanssa hän pohtii suomalaisten Itä-Karjalassa tekemiä erehdyksiä. Kajavan mukaan suomalaiset ovat syyllistyneet informaatiolähteiden yksipuolistamiseen: he käyttävät vain vanhaa tietoa itäkarjalaisista ja suomalaisille sopivia nostalgisia muistoja. Paavolainen korostaa Neuvostoliiton hallinnon aikana tapahtunutta karjalaisten maailmankuvan muutosta, joka ei välity vanhoista tiedoista:

Ei otettu lainkaan huomioon, miten syvästi Neuvostoliiton tieteellinen maailmankatsomus (jota meillä aina nimitettiin vain uskonnonvastaiseksi propagandaksi) oli jo ehtinyt muokata itäkarjalaisenkin keskipolven ja nuorison ajattelutapaa. Se oli jo ehtinyt muodostua vakaumukseksi. (SY 1946 II 28.12.1943, 761)

Paavolainen ei voi ymmärtää AKS:läisten suorittamaa menneisyyden Karjalan glorifiointia. Lokakuussa 1943 hän ihailee Aunuksen kylien ränsistyneitä rakennuksia ja röttelömäisiä tšasounia ihmetellen heimosoturien menneisysestetiikka: ”Enempää ei tarvitse nähdä käsittääkseen, että Rukajärven suunnan elämykset ovat etsittäväissä jostakin muualta kuin Itä-Karjalan romanttis-kulttuurisesta menneisyydestä.” (SY 1946 II 13.10.1943, 695)⁴⁰²

⁴⁰² Kappale *Tširkkakemin lumous* on omistettu Kiilalaiselle ekspressionistiselle taidemaalari Sven Grönwallille (1908–1975). Paavolainen mainitsee tässä kappaleessa ymmärtäneensä Rukajärven maisemien perusteella ”Sven Grönwallin taiteilijasilmän iloittamisen Aunuksen kylien ja muinaismuistojen kauneudesta” (SY 1946 II 13.10.1943, 695).

Paavolaiselle suomalaisten Itä-Karjalan hallinnan todellinen vaara piilee kansallissosialistisen ajattelutavan pesiytymisessä suomalaisiin miehittäjiin. Hänen mukaansa AKS:läisen heimoaatteen pimeä puoli alkaa näkyä yhä selvemmin:

Mitä vaarallisin käsitys itäkarjalaisista »ryssinä» ja »ali-ihmisinä» on jo täyttä kyytiä muodostumassa. Vihalla ja suvaitsemattomuudella myrkytetty AKS:läisen heimoaatteen nurja puoli alkaa paljastua koko irvokkuudessaan. Ilmiö avaa peloittavia perspektiivejä meikäläisten kyvystä hallita näitä valloittamiamme alueita. (SY 1946 I 31.9.1941, 198)

Vieraillessaan Latvian kylässä lokakuun viimeisellä viikolla 1941 Paavolainen kirjaa ylös latvalaisten tarinoita saksalaisten sotilaiden raakuudesta erottaen heidän käytöksensä suomalaisen sotilaan rauhallisesta käytöksestä.⁴⁰³ Paavolainen ironisoi saksalaisten rotuoppia: ”Luonnollisesti ovatkin Aunuksen toppatakkiset eukot ja ukot saksalaisten mielestä paitsi bolševikkeja, myös oikeita Untermenschin prototyyppejä ja ihmisrotujen pohjasakkaa.” (SY 1946 I 24.10.1941, 248)

Paavolainen tallentaa päiväkirjaansa myös Itä-Karjalan sotilashallinnon pimeitä ja unohdettuja puolia. Vaikka Lars Westerlund on kirjassaan *Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–1944* (2008) päätenyt laajan haastattelu- ja lähdemateriaalin kautta havaintoon, että saksalaisten leirit Suomen rajojen sisällä olivat sijoittuneet pääasiallisesti Pohjois-Suomeen, Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* osoittaa, että myös Itä-Karjalan alueelle perustettiin suomalaisten hallitsemia keskitysleirejä.⁴⁰⁴ Paavolainen kyseenalaistaa näiden keskitysleirien tarpeellisuuden, koska suurin osa venäläisistä sotilaista oli jo nälkäkuoleman partaalla. Äänisen rannalla sijaitsevassa keskitysleirissä eristetyt venäläiset on pantu kantamaan ulkotöissä erikoistunnusta:

Käydessämme katsomassa Äänisen rannalla sijaitsevan leipätehtaan toimintaa sivuutimme Äänislinnan venäläistä asujaimistoa varten laaditut kalseat keskitysleirit, joita korkeat piikkilanka-aidat ympäröivät. Onko tosiaan ollut tarpeen täälläkin ottaa käytäntöön moinen systeemi ja eristää osa venäläisistä

⁴⁰³ SY 1946 I 24.10.1941, 247–248.

⁴⁰⁴ Westerlundin mukaan (2008) saksalaisten Suomessa harjoittama sotavankipolitiikka noudatti suurimmaksi osaksi samoja käytäntöjä kuin Norjassa. Saksalaiset ottivat sotaretkellään Neuvostoliittoon 5,7 miljoonaa neuvostovankia.

sekä panna heidät ulkotöissä kantamaan erikoistunnusta? (SY 1946 I 28.8.1942, 404)⁴⁰⁵

Heinäkuun 19. päivä 1941 Paavolainen vieraillee Issakan vankileirillä, jossa inkeriläisiä vankeja kohdellaan suopeammin kuin muita vankeja.⁴⁰⁶ Vieraillessaan autiossa Korsan venäläiskylässä Paavolainen ironisoi Suur-Suomen väestöpolitiikkaa:

[...] tuntuu melkein helpotukselta tietää, että sinne on pian tulossa asukkaita Äänislinnan keskitysleiriltä suorittamaan sadonkorjuutyötä. Miten irvokasta ironiaa »Suur-Suomen» valtauksen sisältyykään: s u o m a l a i s t e n sotatoimien autioittamia kyliä ruvetaan nyt ei yksistään täällä, vaan muuallakin asuttamaan v e n ä l ä i s t e n avulla! (SY 1946 I 26.8.1942, 398)

Vierailtuaan Kontupohjan voimalaitoksessa Paavolainen pohtii Neuvostoliiton brutaalia teknomaniaa, joka ilmenee sen suurpiirteisissä teollistamisyrityksissä. Paavolainen katsoo, että Suomelle olisi silkka mahdollisuus hallita näitä laitoksia edes niiden nykyisessä muodossa:

Tuskin koskaan on minulle yhtä kirkkaasti kuin tänä pimenevänä syyskuun iltana selvinnyt, miten fantastisen suurpiirteisiä Neuvostoliiton Itä-Karjalan erämaihin kohdistuneet teollistamisyrietykset ovat. Mutta yhtä voimakkaasti käsittän tänä iltana myös sen, miten toivotonta suomalaisille olisi täällä luoda jotakin vastaavantapaista – niin, edes jatkaa näitä suunnitelmia tai hallita niitä niiden nykyisessäkään muodossa. Tämän pessimistisen ajatusjuoksun ovat myös eräät ruotsalaiset lehdet esittäneet virallisen Suomen kimmastukseksi. (SY 1946 I 6.9.1942, 431–432)

3.3.1. Koulutuksen uudelleen järjestäminen ja kirkkojen siivousvimma

Jälleen totean tuon tutun, sietämättömän ja täkäläistä ihmisluonnetta täysin ymmärtämättömän suomalaisen tavan uusia Itä-Karjalan pyhättöjä. Kaikki ortodoksiseen oppiin kuuluva mystiikka on niistä sekä lakaistu että desinfioitu ulos ... Tuloksena on perverssi sekasikiö: valoisa, tunnelmaton ja siisti luterilaistyylinen kirkko, jota joku mahdollisimman banaalin ja

⁴⁰⁵ Vrt. juutalaisten ghettoissa ja keskitysleireissä kantamaan keltaiseen Jude-tähteen.

⁴⁰⁶ SY 1946 I 19.7.1941, 148.

asiantuntemattoman maun valitsema uusi ikoni turhaan yrittää koristaa ja elävöittää.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 26.8.1942, 396–397)⁴⁰⁷

Saapuessaan Borgin, Varjosen ja hämäläisen autonkuljettajan Hakalan kanssa Vieljärvelle elokuun lopulla 1942 Paavolainen tutustuu kylän uusittuun kirkkoon paikallisen nuoren sotilaspastorin opastuksessa. Paavolainen kritisoi pyhätön luterilaista »uudistamista» ja desinfiointia, josta kaikki ortodoksiseen mystiikkaan viittaava hangataan pois. Paavolainen kritisoi suomalaisen miehityshallinnon toimenpiteitä koulutuksen uudelleen järjestämiseksi sekä ortodoksillisten karjalaisten innokasta käännättämistä luterilaisiksi. Kaikkea tätä toimintaa tuntuu leimaavan kiire ja ajattelemattomuus. Suomalaisten saapuessa Vepsän Keskkylään oli koululaisille annettu käsky hävittää kaikki opetusvälineet (SY 1946 I 14.11.1941, 267). Tämä koskee nimenomaan kaikkea venäläisiä opetusvälineitä. Tilalle tuodaan nopeasti suomalaista kirjallisuutta ja kouluihin värvätään suomalaisia opettajia. Pyöräillessään Kim Borgin kanssa Saarikosken kylään Paavolainen kiinnittää huomiota ”uuden kulttuurin” istuttamisesta itäkarjalaisiin lapsiin:

Tännekin on uusi suomalainen »kulttuuri» opettajattaren hahmossa jo ennättänyt. Tien pölyssä kanojen kanssa rypevät lapset virittävät näet äkkiä laulun »Kuullos pyhä vala»... Punamekkoinen, noin neljätoistavuotias tyttö opettaa aunukselaisia resupekkoja laulamaan tätä suomalaista vannotusvirttä. (SY 1946 I 20.8.1942, 393)

Paavolainen viehätty Karjalan vanhasta ja yksinkertaisesta arkkitehtuurista. Etenkin yksinkertaiset 1700-luvulla rakennetut ortodoksiset rukoushuoneet eli tšasounat ja taiteellisesti korkeatasoiset ikonit, saavat häneltä ylistystä (SY 1946 I 4.9.1942, 424–425). Paavolaisen mukaan ortodoksiset itäkarjalaiset olivat vastahakoisia kunnostamaan oma-aloitteisesti kirkkoja ja tšasounia, koska suomalaiset miehittäjät vaativat niiden vastaavan luterilaisia kirkkoja. Lisäksi suomalaisten miehittäjien vähäinen tieto Itä-Karjalasta yhdessä aktiivisen luterilaisuuteen käännättämisen kanssa on Paavolaisen mukaan arveluttavaa: ”Meikäläisen Itä-Karjalassa täyteen sotisopaan pukeutuneen

⁴⁰⁷ Soanlahdella elokuun alussa 1941 kirjoittamassa päiväkirjamerkinnässään Paavolainen yhdistää kirkkojen siivousvimman ja propagandan kritiikin:

”Kreikkalaiskatolinen kirkko muutettu siistiksi ja valoisaksi sairaalaksi. Vuoteessa makaa nuori vaalea poika lukien Hitlerin »Mein Kampfia». Kiitollinen aihe TK-valokuvaajalle.” (SY 1946 I 2.8.1941, 163)

käännytyksintöisen *Ecclesia militansin* olisi muuten syytö muistaa, että Suomessa lain mukaan vallitsee u s k o n n o n v a p a u s.” (SY 1946 II 28.12.1943, 762)⁴⁰⁸

Palatessaan Äänislinnaän vuoden tauon jälkeen elokuun 27. päivänä 1942 Paavolainen kiinnittää huomiota kaikkialla vallitsevaan suomalaisien yleiseen puhdistusvimmaan. Pahimmat taloröttelöt ja rauniokasat on purettu sekä autiotalot puhdistettu kaikesta tavarasta. Myös Kulttuuripuisto ja Hallintoaukio on puhdistettu patsaista sekä julisteista. Äänislinnaän on rakennettu uusi radiostudio, jossa Pekka Tiilikainen nauttii intendentuurin herrojen hankkimia konjakkeja ja tekee radio-ohjelmia (SY 1946 I 27.8.1942, 401–403). Vieraillessaan Kontupohjan kylän teatterissa syyskuun 1942 alussa Paavolainen kritisoi suomalaisia asetovereitaan ymmärtämättömyydestä ja ennakkoluuloisuudesta jokaista neuvostoliittolaista kulttuurisuoritusta kohtaan:

Kaikki kuvapatsaat teatterin ympärillä on turmeltu; sisällä olleet veistokset on heitetty hujan hajan pihamaalle. Tuulessa heiluu hirteen vedetty luuranko, jonka sotilaat luultavasti ovat löytäneet jostakin opetusvälinekokoelmasta. [...] Kuin hävitystä uhmaten näkyy seinällä yhä tunnettu iskulause: »Jokaisella Neuvostoliiton kansalaisella on oikeus työhön ja virkistykseen.» Tosiaankin soimaa pata kattilaa kulttuurisaarteiden tuhoamisesta! (SY 1946 I 4.9.1942, 424)

Paavolaisen Itä-Karjalan miehityshallinnon kritiikki koskee etenkin suomalaisten ”vapauttajien” ylimielisyyttä suhteessa karjalaisiin ja haluttomuutta ymmärtää heidän elämäntapaansa:

Mitä kauemmin täällä oleskelen, sitä enemmän alkaa mieltäni painaa sekä se kyvyttömyys että myös h a l u t t o m u u s ymmärtää tšekäläistä elämää, mitä ei vain tavallinen sotilas ja työkomppanian mies, vaan »valistuneet» upseerit ja lotatkin osoittavat. Hangatessaan lysolilla ja sterisolilla »ryssänhajua» ulos taloista he tuntuvat desinfiävän myös omat sielunsa kemiallisen puhtaiksi kaikesta mielikuvituksesta. He näkevät vain sääliittävää köyhyyttä ja

⁴⁰⁸ Paavolaisen käyttämä latinalainen termi *Ecclesia militans* tarkoittaa ”militanttia kirkkoa” eli maanpäällistä kirkollista valtaa. Se koostuu siis elävistä kristityistä, jotka taistelevat maanpäällistä syntiä ja pahuutta vastaan (*Uusi Testamentti – Kirje Efesolaisille 6:12*). *Ecclesia militans* kuuluu kristilliseen kolmijaotteluun, jonka kaksi muuta termiä ovat *Ecclesia Triumphans* (Taivaan kirkko) ja *Ecclesia Penitens* (Kiirastuli kirkko).

primitiivisyyttä siinä, mikä kuitenkin on yhtä paljon todistus perinnäistapojen elävästä voimasta. (SY 1946 I 31.8.1941, 197)

Paavolainen yllättyi positiivisesti *Suomen Sosialidemokraatti* -lehden Itä-Karjala-kirjoituksesta, jossa kritisoidaan suomalaisia miehittäjiä Itä-Karjala-tietämyksen puutteesta sekä asukkaiden todellisten mielialojen sivuuttamista (SY 1946 I 20.4.1942, 322). Paavolaisen saapuessa Aunuksen 21.9.1941 hän miettii Itä-Karjalan tulevaisuutta suomalaisten ”vapauttajien” käsissä:

[...] Suomalaiset ovat saapuneet Itä-Karjalaan kuten ainakin »herrakansa», kantaen mielessään luonnotonta unelmaa maasta, joka ihmisineen päivineen muutetaan dekoratiiviseksi museoksi, jota korskea ja oman ylemmyytensä tietoisuudesta joka hetki nauttiva sotilasälymystö hallitsee. (SY 1946 I 21.9.1941, 208)

Kuultuaan Haaviolta TK-komppanioiden hajottamisuutisen (7.10.1941) Paavolainen keräilee Sakari Pälsin kanssa talteen Aunuksen kansatieteellisiä aarteita, vanhoja kansanomaisia esineitä ja pyhäinkuvia. Hän kritisoi samassa käänteessä Suomen luterilaisen kulttuurin selänkääntöä ortodoksisille kulttuurille: ”Onhan uskomatonta, että vaikka Suomen Karjalassa on niin runsaasti kreikkalaiskatolista väestöä, Kansallismuseomme ei silti omista minkäänlaista ikonikokoelmaa.” (SY 1946 I 10.10.1941, 236)

TK-komppanioiden hajottamisuutisen jälkeen suomalaiset sotilaat ovat Paavolaisen mukaan saaneet ”muistoesineiden keräämisvimman”, jonka seurauksena sotapoliisi tarkastaa lomille lähtevien sotilaiden reput (SY 1946 I 10.10.1941, 237). Kuukautta myöhemmin Paavolainen vierailee Nopsasen kanssa Nurmoilan sotilaskodissa seuraten jokailtaista ”riehuvaa kaupantekoa »sotamuistoilla»” (SY 1946 I 3.11.1941, 254).

Paavolainen joutui salaamaan myös Itä-Karjalan sotilashallinnon kritiikkinsä muilta asetovereiltaan. Oiva Paloheimon ja Olavi Siippaisen Aunuksen suomalaisen hallinnon kritiikki, joka ilmeni heidän vaimoilleen kirjoittamista kirjeistään, jää sensuurin haaviin heinäkuussa 1943. Paloheimoa ja Siipaista odottaa huhujen mukaan rangaistus. Tämän kuullessaan Paavolainen sanoo Kaijukselle: »Jos noita poikia rangaistaan, erottakaa

minutkin Lokista, sillä ajattelen näistä Itä-Karjalan oloista ja asioista tarkalleen samoin.»
(SY 1946 II 19.7.1943, 643)

Stalingradin käänne tuo myös väistämättömiä muutoksia Itä-Karjalan sotilashallintoon. Tiedotusosaston ollessa evakossa Rämälän kylässä maaliskuussa 1943 Paavolainen saa Kaukoselta pyynnön tulla neuvottelemaan Tuompoa varten laadittua *pro memoriamia* Itä-Karjalan siviiliväestön oloista. Selvityksen tarkoitus on saada sikäläinen valistustoiminta Tiedotusosastosta johdetuksi ja samojen suuntaviivojen mukaiseksi kuin muuallakin. Paavolainen on innoissaan uudesta tehtävästään:

Kuohahdan innostuksesta. Kerrankin saa puhua suoraan. Kerrankin tunnen olevani tarpeen. Kaukonen myöntää syytökseni AKS:ää ja luterilaisia pappeja vastaan aiheellisiksi. »Suunta» on vaihtumassa. Romanttisen typeryyden aika on lopussa. (SY 1946 II 14.3.1944, 817–818)

Paavolainen on tyytyväinen Tuompolle lähtevään paperiin. Hän ei kuitenkaan katso, että Itä-Karjalassa kahden ja puolen vuoden aikana tehtyjä erehdyksiä voitaisi enää paikata. Paavolainen lisää *pro memoriain* loppukaneetiksi virkkeen, joka koskee kansakunnan historiatietoisuuden kehityksen keskeisintä edellytystä ja joka pitäisi käsittää *Synkän yksinpuhelun* implisiittiseksi motoksi: ”Joka tapauksessa on entiset virheet tehtävä selviksi, ennenkuin uutta suuntausta kannattaa aloittaa.” (SY 1946 II 15.3.1944, 818)

3.3.2. Sotilaspastorit ja ristiriitainen uskonto

Totean asetelman luonnottomuuden: kaksi maailmaa – luterilais-kristillinen ja fascistis-pakanallinen – jumalanpalvelustilaisuudessa. Saksalaiset seuraavat toimitusta kiusaantuneen vaiteliaina, mutta meikäläiset eivät sydämensä yksinkertaisuudessa varmasti huomaa mitään groteskia tilanteessa.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 12.8.1941, 176)

Elokuussa 1941 Paavolainen tarkkailee Loimolassa saksalaisen kenraalin Engelbrechtin vierailua ja rautaristien jakoa haavoittuneille saksalaisille sotilaille. Tilaisuus päättyy sairaalan pihamaalla pidettyyn kenttähartauteen, jossa Suomen luterilainen uskonto ja Saksan pakanallisuus yhtyvät groteskisti. Paavolainen seuraa näitä tilaisuuksia

huvittuneena ja pistää usein merkillle pakanallisten natsien ironisen asenteen suomalaisten luterilaisia menoja kohtaan. Noin viikon kuluttua kenraali Engelbrechtin vierailusta Lotat järjestävät Loimolan parakkisairaalassa juhlat. Paavolainen tarkastelee jälleen suomalaisten ja saksalaisten paradoksaalista liittoa:

Jälleen omalaatuinen tilaisuus: toisella puolen pihaa juhlan luonnetta täysin ymmärtämättömät saksalaiset, toisella puolen pihaa virsiä veisaavat lotat. Koska tämä kansa oikein herää tajuamaan aseveljiensä todellisen hengen? (SY 1946 I 16.8.1941, 178–179)⁴⁰⁹

Paavolaisen suhde eri uskontoihin määrittyy niiden suhteesta kansainvälisyyteen ja liberaalisuuteen. Tämän vuoksi suomalainen luterilaisuus ja sen sisältämä kirkonkylämentaliteetti joutuvat hänen kritiikkinsä kohteiksi. *Synkkä yksinpuhelu* sisältääkin luterilaisuuden kritiikin ohella vastineeksi myönteistä suhtautumista ortodoksisuuteen ja etenkin katolilaisuuteen, jota kohtaan Paavolainen oli jo nuoruudestaan asti tuntenut mielenkiintoa. Todellista kristillisyyttä edustaa Paavolaiselle Paavin toisen maailmansodan vuosipäivänä 1. syyskuuta 1943 pitämä rauhaan kehottava puhe:

»Sanomme, älkää tuhotko tai hämätkö rauhanpyrkimyksiä niin, että ne muodostuvat vihaksi ja vastarinnan kiihoittimiksi. Siunattuja olkoon ne, jotka valmistavat maaperää *kansainväliselle oikeudelle*. Siunattuja olkoon ne, jotka edistävät todellista kansainvälistä oikeutta, kuulukootpa kumpaan sotaikäyvään puoleen tahansa. Siunattuja olkoot ne, jotka työskentelevät kuolleen kohdan sivuuttamisen hyväksi.» (SY 1946 II 2.9.1943, 662, kursivointi lisätty)

Paavolainen puolestaan näkee suomalaisten AKS-henkisten sotilaspastorien edustavan jotain ihan muuta kuin inhimillisyyden puolustamista ja sen ideaalia. Hänen kuvauksensa sotilaspastoreiden kirjoituksista, puheista ja saarnoista ovat satiirisia ja kaksimielisten viittauksien kyllästämiä. Paavolaista ärsyttää suunnattomasti vanhatestamentillisen käsitteistön yhdistyminen militaristiseen kieleen. Luterilaisuuden liitto armeijan kanssa tuntuu luovan pettämättömän uhrikoneiston, kun uhrautuvalla on valittavanaan kaksi uhrautumisen pyhittämistä koskevaa kohdetta: joko Jumala tai Isänmaa. Paavolainen ei

⁴⁰⁹ 16.8.1941 päiväkirjamerkintä on poistettu *Valitut Teokset IV* -niteestä (1960).

kuitenkaan pelkästään kritisoi sotilaspastoreita, vaan antaa tarpeen tullen tunnustusta heidän puheelleen ja toiminnalleen. Esimerkiksi AKS:läisen pastorin Jorma Heiskanen puhe Vilppulan Työväentalon pihalla (19.6.1941) on Paavolaisen mukaan ”Yllättävän miellyttävä ja koruton”.⁴¹⁰ Useimmiten Paavolainen kuitenkin joutuu huomauttamaan sotilaspastoreiden suurisuisesta politikoinnista, josta edes sensuuri ei tunnu olevan kiinnostunut.⁴¹¹ Mäntän torilla kesäkuussa 1941 pidetyssä lähtevien joukkojen paraatissa sotilaspastori pitää ”täysin poliittisen” saarnan, joka päättyy tutusti virteen ”Jumala omi linnamme” (SY 1946 I 20.6.1941, 109).

Seuratessaan suomalaisten lehtien kirjoittelua Helsingin kirkolliskokouksessa (lokakuu 1941) lausutuista ristiriitaisista kannanotoista, Paavolainen kutsuu koko keskustelua ”teologis-poliittiseksi komediaksi” (SY 1946 I 17.10.1941, 244–255). Paavolainen satirisoi mielellään kirkollisia tapahtumia, joissa suurisanaisuus yhtyy uhrimielialan kohottamiseen. Syvärin kirkolliskokouksen yhteydessä hovisaarnaaja Isaac Béen, Paavo Virkkunen ja rovasti Bäck vierailevat Podporožessa. Nämä uskonnolliset auktoriteetit ovat huolestuneita alueen ”pimeästä pakanuudesta”, jota vastaan aiotaan taistella kokouksessa ehdotetun pakkokasteen avulla ilman kreikkalaiskatolisten pappien apua. Kenraali Talvela, joka kuuli tästä kirkon suunnitelmasta TK-kirjoittaja Gummerukselta, varoitti *Ecclesia militansia* enää omin päin puuttumasta Aunuksen asukkaiden elämään, joiden sielunelämä on muutenkin jo tarpeeksi sekaisin (SY 1946 I 28.10.1941, 251–252). Huolimatta Talvelan varoituksista kirkon edustajat jatkavat aktiivista toimintaansa rintamakastajina. Paavolaisen toimiessa TK-miehenä Vepsässä hän huomauttaa Lauri Orispään toimiston toivorikkaasta kirkkomiesmentaaliteetista, jossa ilmenee protestanttisen etiikan työinto:

Intoa hehkuva nuori sotilaspastori kertoo neljän päivän aikana kastaneensa 72 lasta ... Pastorilla oli ollut suuri työ saada eräs vaimo muuttamaan mieltään ja

⁴¹⁰ Paavolainen kirjaa myöhemmin Heiskanen katoamisen: ”Hän on kadonnut jollakin tiedustelupartiomatalla Enson lähellä.” (1.7.1941).

⁴¹¹ Paavolainen kritisoi sotilaspastorien ja lottien politikoinnin mahdollisuutta rintamalla, kun TK-miehien ja rintamasotilaiden käsketään välttää kaikkea ”puhetta politiikasta”. Selaillessaan Lotta-Svärd-lehden sotavuosisikertoja Paavolainen etsii lehdestä runoja toimittamaansa sotarunokokoelmaan *Täältä jostakin*. Paavolainen ihmettelee lehden runojen ”naisellisesti lavastetun kuoleman paraatin” ohella lottien oikeutta julkaista lehdessään sensuurin kieltämiä valokuvia »Kekin» ruumisarkkuriveistä tai ruumiidenpesupaikoista (SY 1946 II 12.9.1943, 669–670).

valitsemaan työlleen toinen nimi kuin Kapitalina. Vanhempia kehoitetaan antamaan lapsilleen suomalaisia nimiä. (SY 1946 I 14.11.1941, 266)⁴¹²

Saapuessaan työskentelemään Päämajan Tiedotusosastolle Mikkeliin Paavolainen osallistuu majuri Reposen ja Palolammen kanssa Pikku-Punkaharjun kävelyretkelle. Paavolainen tyytyy mielenosoituksellisesti kuuntelijan osaa upseerien puhuessa »asevelihengestä» sekä rintamien hurmahenkisistä pappisvierailijoista, L. Arvi P. Poijärvestä sekä Antti J. Rantamaasta:

Kuuntelen ja ajattelen: tuossa asevelihengessä ovat fraasiyksimielisyys ja papillinen hurskastelu solmineet tunkkaisen avioliiton. Pintapuolinen propagandaoptimismi ilmenee siinä loistossaan. – *Vaikenen mielenosoituksellisesti*, mikä kyllä huomioidaan. [...] Se on voitto, mutta raskas voitto, sillä se sulkee minut entistä humisevampaan yksinäisyyteen. *Olen jo kuukausimääriä tottunut harjoittamaan pitkää, synkkää yksinpuhelua.* (SY 1946 I 14.5.1942, 339, kursivointi lisätty)

Paavolainen kritisoi myös pappien paradoksaalista kielenkäyttöä, joka yrittää yhdistää uskonnollia käsitteitä militaristisiin termeihin. Kansanedustaja-papin Antti J. Rantamaan esiintyminen *Helsingin Sanomissa* kirjallisuuden arvostelijana on Paavolaiselle täydellinen esimerkki kielen rappiosta ja inhimillisyyden kadosta. Rantamaan kirja-arvostelu, joka ”vuodattaa tyylikukkasia” ja luo sotilaspastoreista sotaisan kuvan, käsittelee sotilaspastori Jorma Heiskasen teosta »Kenttäpappina Kollaalla»:

»Hän, kuten muutkin Kolla-an-papit oli käynyt 'Simo Häyhän (tunnettu tarkka-ampuja) koulua' sen verran, että jyvälle tulo oli epäterveellistä.» Sotilaspastori Heiskasen kirja on »seurakuntaväelle 'katekismus' vastauksineen, mikä oli Suomen kansan 'salainen ase'», ja samoin se osoittaa, mikä on »myös Kristuksen vapauttaman rintamasotilaan rautaisannos, suomalaisen miehen sisun kasapanos» ... Tällaista tekstiä luettuaan ei tosiaankaan enää ihmettele rintamilla vierailevien pappien, jopa erään tuomiokapitulin asessorinkin halua saada omin käsin laukaista tykkejä vain saadakseen kokea, miltä vihollisen tulittaminen »tuntuu»!

Miten inhoittavaa. Jos papillinen mentaliteetti on muuttunut tällaiseksi, onko sitten ihme, että maallikoiden puhe- ja ajattelutapa on älyttömästi

⁴¹² Sama tekstiosuus löytyy Paavolaisen TK-artikkelista *Tuntematon Vepsä* (Paavolainen 1942/2011, 366–367).

raaistunut. Kun itsenäisyytemme puolustaminen aina on liitetty ajatukseen taistelusta »jumalatonta» perivihollista vastaan, on tässä taistelussa Jumala luonnollisesti aina meidän »valitun kansan», puolella ja siunaa pöyhkeimmätkin kansallisen itsetietoisuuden ilmaukset. Nykyinen »ristiretki»-sota näyttää sitten lopullisesti hävittäneen viimeisetkin rippeet humanista ajattelusta. (SY 1946 I 27.7.1942, 377–378)

Paavolaisen vieraillessa maalauksilla koristellussa Pindušin upseerikerholla hän kiinnittää huomiota seinämaalauksiin, jotka esittävät kahta luonnollisen kokoista alastonta naisenkuvaa, joista toinen on varustettu paperisella hameella ja rintaliiveillä. Paavolainen tekee humoristisen havainnon: ”Mielenkiintoisinta asiassa on kuitenkin se, että nämä molemmat pornografiset luomukset ovat syntyneet tšekäläisen sotilaspastorin kädestä ja mielikuvituksesta.” (SY 1946 I 31.8.1942, 415)

Keskustellessaan saksalaisen propaganda-yhdysupseeri Wünschen kanssa Kalevassa 12. lokakuuta 1942 Paavolainen on tyytyväinen »aseveljensä» mielipiteisiin suomalaisista joukoista. Wünsche ei ymmärrä uskonnon yletöntä asemaa suomalaisessa armeijassa. Wünsche ihmettelee myös ”oikeaoppisen natsin” tavoin lottien läsnäoloa miehissä sodassa:

Viides Salignac saa Wünschen – kuten oikeaoppiselta natsilta olin odottanutkin – kohdistamaan ironiansa lottajärjestöömme. Että naisille ja nimenomaan kunnianhimoisille ikäneidoille voidaan antaa sellainen valta! Naisten rintamalla olo on hänestä kerta kaikkiaan hullua. Sodankin aikana heidän paikkansa on koti. (SY 1946 I 12.10.1942, 463)

Kirkollisuuden soluttautuminen lähes kaikkialle poikkeustilan alaiseen kansakuntaan ihmetyttää Paavolaista. Erityisen huolestuttavana hän kokee sosiaalidemokraattien piiriin ja kirkon lähestymisen vuoden 1942 lopusta alkaen:

Mikkelin juhannustilaisuuden juhlapuhuja Väinö Kivisalo ⁴¹³ julkaisee Suomen Sosialidemokraatissa mahtavan pääkirjoitusseustuksen »Kirkko ja työväenliike». Mikähän henkien taistelu pimeimmän taantumuksen merkeissä siellä nyt on alkamassa? (SY 1946 I 21.12.1942, 488)

⁴¹³ Väinö Kivisalo (1882–1953) oli sosiaalidemokraattien piirisihteeri ja kansanedustaja vuosina 1929–1948.

Huolimatta siitä, että Paavolainen antaa usein arvoa *Sosiaalidemokraatti*-lehden kirjoituksille hän ilmaisee selvän vastenmielisyytensä papiston soluttautumisesta heidän piiriinsä. Paavolainen aprikoi soluttautumisesta: ”Vai onko kyseessä jonkinlainen »pohjoismainen» jäljittely? Onko tarkoituksena motittaa natsipiru muodostamalla sen ympärille kristillis-demokraattinen rintama [...]” (SY 1946 II 14.1.1943, 518). Paavolainen kuvailee satiirisesti luterilaisten pappien ja Suomen sosialidemokraattien veljeilyä nimittäen sitä ”kristillis-sosiaalidemokraattiseksi rintamaksi” (SY 1946 II 17.1.1943, 518). Etenkin *Suomen Sosialidemokraatti* tarjoaa Paavolaiselle hyvin ristiriitaista luettavaa:

Jo eilen oli lehden pääkirjoituksena »Kirkko ja työväestö», ja tänään lehti julkaisee koko L. Arvi P. Poijärven puheen Tampereen kirkkopäivillä, minkä lisäksi myös Pilatuksen pakina käsittelee samaa asiaa. Eikä siinäkään vielä kylliksi, vaan kaiken kukkuraksi on »lähetettyjen» osastossa professori Aapeli Saarisalon kuvaus siitä, miten Alhaisissa vuonna 1918 kaatuneet punakaartilaiset oli kirkkoherran toimesta haudattu hautausmaalle. Mikä ennenkuulumaton kristillinen armeliaisuus! (SY 1946 II 17.1.1943, 518–519)

L. Arvi P. Poijärven mahdollinen nouseminen Hakkilan maaliskuussa 1943 valitsemaan hallitukseen kouluhallituksen ylijohtajan paikalle saa Paavolaisen naurahtamaan: "Terve! Nyt saadaan kait maanpuolustusta ja lisäksi oxfordilaisasevelityylistä »syvähenkisyyttä» koulujen opetusohjelmistoon." (SY 1946 II 1.3.1943, 548)⁴¹⁴

Jatkosodan aikana julistettu tanssikielto⁴¹⁵ saa Paavolaisen pohtimaan kotirintaman tapojen villiintymistä. Suomen Nuorisoliitto vastustaa tanssikiellon lieventämistä, kun taas Sosiaalidemokraattisen Työläisnuorisoliiton lähetystö sallisi tanssimisen aatteellisissa tilaisuuksissa. Paavolainen ihmettelee tilanteen hullunkurisuutta, joka ilmenee tanssin ja

⁴¹⁴ Hakkila kuitenkin epäonnistui hallituksen muodostamisessa ja kokoonpanosta huolehti Linkomies. Ulkomaisten lehdistöt kommentoivat Linkomiehen hallitusta ”marionettihallitukseksi”, joka on tehty uskossa Saksan totaaliseen mobilisaatioon (SY 1946 II 6.3.1943, 549).

⁴¹⁵ Suomeen julistettiin tanssikielto talvisodan sytyttyä 1939. Tanssia pidettiin moraalisesti sopimattomana, kun samaan aikaan miehiä kaatui rintamalla. Kielto jatkui lyhyttä katkoa lukuun ottamatta aina vuoteen 1948. Vuoden 1941 keväällä käytiin useita keskusteluja tansseista, joissa ne jaoteltiin hyviin ja huonoihin. Hyviä tansseja olivat talonpoikamaiset sekä liikunnallisia arvoja korostavat (traditionaalis-konservatiiviset) tanssit kuten valssi, polkka, potkumasurkka ja sottiisi. Huonoja tansseja puolestaan olivat eksoottiset ja sensuellit tassit (kansainvälis-eksoottiset) kuten tango ja jazz.

aatteellisuuden yhdistämisessä. Paavolainen sivaltaa myös tanssikieltoa kannattavaa papistoa siveellisyydellä ratsastamisesta:

Papistomme, jolla on niin ratkaiseva sana nykysodan ideologisen ilmapiirin luomisessa, on tietenkin noussut takajaloilleen. Taistelussa tanssikiellon säilyttämiseksi käytetään mitä mauttomimmalla tavalla hyväksi kaatuneiden muistoa. Tanssimusiikki häiritsisi muka sankarihautojen rauhaa. (SY 1946 II 7.2.1943, 529)

Paavolainen seuraa mielenkiinnolla tätä siveellistä taistelua leikaten tanssikieltoa koskevia lehtileikkeitä⁴¹⁶ ja päättyy tuttuun päätelmään:

[...] en taaskaan voi olla toteamatta, miten »siveellinen» suunta n ä e n ä i - s e s t i aina voittaa. Moralisti ja fanaatikko himoitsee julkisuutta; siksi hän sekä viitsii että kehtaa tarttua kynään. Huoleton »syntinen» sen sijaan viittaa useimmiten kintaalla moisille riidoille – ja elää oman päänsä mukaan. (SY 1946 II 7.2.1943, 530)

Vieraillessa Lieksassa lokakuussa 1943 Paavolainen kiinnittää huomiota siviilien ja erikoisesti tyttöjen raaistumiseen. Hän katsoo tämän johtuvan normaalien kanssakäymistapojen kieltojen vuoksi: ”Tämä on nyt sitä nuorisoa, joka pilaantuu siksi, ettei se saa tanssia.” (SY 1946 II 10.10.1943, 689) Keskustellessaan joukkojensa papillisen yhdysupseerin pastori Kiuaksen kanssa Paavolainen kuuntelee mielenkiinnolla tavallisten sotilaspastorien ja »Asevelipapit ry:n» välisestä skismasta, jossa on samat kunnianhimoiset ristiriidat kuin maallikkopiirissä rintamantakaisten ja tulirintamalaisten välillä: "Asevelipappijärjestön miehet tahtovat kuulemma haalia käsiinsä kaikki johtoasemat suunnitelluissa kustannusliikkeissä ja aikakauslehdissä." (SY 1946 II 14.3.1943, 556) Luterilaisuuden voittokulku Suomessa tekee Paavolaisen hyvin pessimistiseksi ilmapiirin vapautumisen puolesta:

»Asevelipapit r.y.» on saanut luvan kerätä kirkoissa oman kolehtinsa. Vanha »Koti ja kasarmi»-lehti on myös joutunut heidän käsiinsä. Suomen Sosialidemokratissa aloittaa itse kvasitiedemies-teologimme Yrjö J. Alanen

⁴¹⁶ Päiväkirjamerkinnässä 14.8.1943 Paavolainen julkaisee kokonaisuudessaan uutisen *Helsingin Sanomista*, jossa erään kirvesmiehen vaimo tuomitaan kolmeksi kuukaudeksi vankilaan ja 400 markan sakkoon luvattomien tanssien järjestämisestä (SY 1946 II 14.8.1943, 653).

kristillisiä kysymyksiä koskettelevan kirjoitussarjan. Voin pahoin, voin pahoin ... Toisaalta alkaa taas virallisten kirkollisten piirien vaino lahkolaissaarnaajia, kuten »pastori» Seljavaaraa vastaan tapailla melkein skandaalin mittasuhteita. Kirkolle onkin otollista rehennellä ja vahvistaa asemaansa sota-aikana, jolloin sotilaallisten valvontaelintenkin toimesta vainotaan pasifistisia ja kansainvälisiä aatteita ajavia kristillisiä lahkoja. (SY 1946 II 18.3.1943, 559–560)

Sankarivainajien muistopäivänä 16. toukokuuta 1943 Paavolainen kuvaa Mikkelin kirkon jumalanpalvelusta, jonka liturgian toimittaa sotilaspastorit. Hän ihmettelee pappien erikoisasemaa julkisten lausuntojen suhteen:

Juhlan johtolauseeksi oli annettu »ole uskollinen kuolemaan asti, niin minä annan sinulle elämän kruunun», mutta papin kurjan saarnan teemana oli »Nuorukaiset uupuvat ja nääntyvät, nuoret miehet kompastuvat ja lankeavat». Voiko kuvitella epäonnistuneempaa valintaa. Miksei pappien lausuntoja saarnoja myöten sensuroida, koska kerran muutakin sodanaikaista tekstiä? (SY 1946 II 16.5.1943, 591–592)

Paavolainen on myös tarkkaavainen mitä erilaisimmille uutisoinneille, joista paistaa läpi kaksinaismoralismi tai selkeä oman poliittisen vallan korostus. Suomessa järjestetään keväällä 1943 valtavia motinhakkuukilpailuja, joiden voittaja saa suurkirveen. Kirkolliset piirit valittavat sitä, että motinhakkuu tapahtuu etupäässä sunnuntaisin. Paavolainen kritisoi kirkon suorittamaa valtapeliä: ”Valittelu saa aivan klassillisen käänteen väittäessään, että »m o t t i h a k k u u t h u o m a t t a v a s t i e d e s a u t t a v a t j a t k u v a a v i e r a a n t u m i s t a k r i s t i n u s k o s t a j a e t t ä n e s i k s i p i t ä i s i s u n n u n t a i s i n k i e l t ä ä». Moista lukiessaan luulee elävänsä täyttä keskiaikaa.” (SY 1946 II 18.5.1943, 595–596)

Tanskalaisen näytelmäkirjailijan Kaj Munkin murha vuoden 1943 alussa⁴¹⁷ saa Paavolaisen loppiaisena piruilemaan suomalaiselle papistolle, joka ei ole aiemmin esittänyt kannanottoaan natsien sortamille Pohjoismaille:

⁴¹⁷ Kaj Munk (1898–1944) oli kuuluisa tanskalainen näytelmäkirjailija, joka toimi myös luterilaisena pappina. Munk oli natsi-Saksan suorittaman Tanskan miehityksen (1940–45) näkyvimpiä kriitikoita, vaikka hän toisaalta oli demokratian vastustaja kannattaen erikoista ideaa ”Pohjoisesta Diktaattorista”, joka yhdistäisi Pohjoismaat ja pitäisi ne puolueettomina kansainvälisten kriisien syttyessä. Munk pidätettiin ja teloitettiin 4.1.1944 Hørbylundessa. Hänet julistettiin myöhemmin luterilaisuuden marttyyriksi.

Mahtaneekohan tämäkään teko saada hereille meikäläisen papiston kaavoittuneita käsityksiä? Kristillis-isänmaallisia marttyyreja syntyy muuallakin kuin vain ristiretkisodan rintamilla. (SY 1946 II 6.1.1944, 772)

3.4. ”KYLTYYRI! KYLTYYRI! KYLTYYRI!” – KULTTUURIN KÄSITE JA JATKOSODAN KULTTUURIKRITIIKKI

3.4.1. Taiteen ja taiteilijan rooli sodassa ja sodan jälkeen

Omasta puolestani tunnen nykyisin olevani kaikkeen taiteeseen nähden täysin immuuni. »Nuorten näyttelyssä» ei ollut ainoatakaan sota-aiheista taideteosta – miten kuvaavaa ja häpeällistä! Tatu Vaaskivi kirjoittaa Kristus-aiheista romaania – tänä aikana!

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 307)

Synkkä yksinpuhelu on sodanjohdon kritiikin ohella eräs kattavimpia kulttuurianalyysyjä jatkosodan ajan Suomesta. Paavolainen ei pyri päiväkirjassaan akateemisesti pätevään analyttiseen synteisiin, vaan kuvaa kulttuuritapahtumia päiväkirjan konventioiden mukaisesti nykyisyydestä käsin. Hän ihmettelee päiväkirjassaan jatkosodan aikaista ”yksimielisyyden painetta”, joka halvaannuttaa myös taiteen kriittisen ja taistelevan luonteen. Paavolaisen oli jo *Suursiivous* (1932) -teoksessaan kritisoinut Suomen kirjallisuuden ja taiteen roolia kansallisen yhtenäisyyden tunteen kohottamisessa. Taiteilijat olivat alistuneet tulkitsemaan menneisyyttä sankarillisesti. He olivat unohtaneet taiteen perimmäisen tehtävän eli *kulttuurin puhdistamisen*.⁴¹⁸ Taide oli Paavolaisen näkemyksen mukaisesti luopunut totuuden puhujan ja näyttäjän tehtävästään. *Vastavirtaan kirjoittava* Paavolainen pyrkii satiirisoimaan jatkosodan aikaista konservatiivista kulttuurielämää niin, että *taistelevan taiteen* merkitys ja olemus tulisi selvemmin esille. Paavolaisen kulttuurikritiikki pohjaa hänen laaja-alaiselle tietämykselleen ja tuntemukselleen suomalaisesta ”yleisen arvoelämän tasoista”. E. Krohn on määritellyt

⁴¹⁸ *Kulttuuri* voidaan käsittää yleisesti tietynlaisina vakiintuneina toimintatapoina. *Taideteos* puolestaan pyrkii puhdistamaan kulttuurin osa-alueita. Se pyrkii osoittamaan kulttuurissa piilevät ongelmat. Taideteos pyrkii kulttuurikritiikin tavoin puhdistamaan kulttuurissa ilmeneviä rasistisia tai seksistisiä piirteitä.

teoksessaan *Henkisen kulttuurimme kohtalo* (1948)⁴¹⁹ kulttuurikritiikin olevan tämän ”yleisen arvoelämän tasojen” tuntemusta ja sen arvojärjestyksen kritiikkiä, jonka yhteydessä kulttuurikritikon on esitettävä oma kulttuuriohjelmansa:

”Tosin puhutaan kulttuurista myös yksityisen ihmisyksilön yhteydessä. Voidaan sanoa, että jossakin ihmisessä on kulttuuria tai että hän on kulttuurihenkilö. Tällöin kuitenkin tarkoitetaan hänen suhdettaan jonkin yhteisön arvoelämän tasoon, joko niin, kuten edellisessä tapauksessa, että hänessä ilmenevät tulokset tästä tasosta tai, kuten jälkimmäisessä, että hän erityisen voimakkaasti edustaa toimintaa, joka on omiaan vaikuttamaan tähän tasoon. Kulttuurikritiikki perustuu aina tuon yleisen arvoelämän tason tuntemiseen ja tutkimiseen. Ulkoisten ilmiöiden, ns. kulttuurimuotojen takaa on etsittävä ne arvopyrkimykset, joiden ilmauksia ne ovat. Tällöin on tarkasteltava, mitkä arvot ovat dominoivassa, hallitsevassa, mitkä alistetussa asemassa jossakin kulttuurissa, mikä on se *arvojärjestys*, joka yleisesti vallitsee, ts. missä suhteessa toisiinsa eri arvot kulttuurissa ilmenevät. Jos tahdotaan laatia jonkinlainen kulttuuriohjelma, on pakko esittää tiettyjen arvojen toteuttamissuunnitelma, on määrättävä, mitkä arvot on saatava yleisesti tunnustetuiksi ja toteutetuiksi, on esitettävä noudatettavaksi tietty arvoasteikko. (Krohn 1948, 29–30)

Hapulin mukaan (1995, 90) Paavolaisen voidaan lukea kuuluvan pohjoismaisten kulttuuriradikaalien joukkoon tavalla, jonka Bertil Nolinin toimittaman teoksen *Kulttuuriradikalismen* tutkijat ovat esittäneet. Kulttuuriradikalismissa kulttuuri käsitetään arvoasetelmiksi ja sosiaalisiksi arvostuksiksi ja asenteiksi. Se läpäisee siis koko yhteiskunnan, eikä ole vain korkeakulttuuria. Kulttuuriradikalismi ei merkitse ohjelmaa tai tiettyjä aatteita, vaan yleistä kapina-asennetta koko kulttuuria ja etenkin yhteiskunnallisia kieltoja laativaa porvarillista kulttuuria vastaan. Paavolaisen tapauksessa oli kysymys toisen sukupolven kulttuuriradikalismista, jota leimasi pyrkimys uudistaa modernin projekti, toteuttamalla utopian paremmasta yhteiskunnasta, jossa avoimuus ja rehellisyys korvaisivat valheen ja tekopyhyden. Kulttuuriradikaalin tehtävän oli ”levottomuuden herättäminen”. Paavolainen oli julistanut tämän levottomuuden herättämisen julki jo varhain 1920-luvulla *Nuoret runoilijat* -kirjoituksessaan ja vuonna 1944 julkaistussa omaelämäkerrassaan hän katsoi sen edustavan hänen koko kirjallista tuotantoaan (OMA 1944, 543). Paavolainen kuvaa irtolaisuuttaan ja ”outsidermäisyyttään” päiväkirjassaan

⁴¹⁹ Krohn, E. *Henkisen kulttuurimme kohtalo*. Aikamme kulttuuri 7. (1948). Jyväskylä: Gummerus.

useaan otteeseen. Lokin viestilottien järjestäessä Palokunnan talolle kirjallisen illan marraskuun lopulla 1942, missä Olavi esiintyy Kersti Bergrothin ohella, Paavolainen kuvaa väsymystään ja turhautumistaan kulttuuripiirien egoilailuihin:

Miten olenkaan kasvanut pois tällaisesta kulttuurimaailmasta. Mukavia ihmisiä. En syytä heitä, vaan itseäni. En osaa enää »pitää hauskaa». Osaan vain ajatella – turhaan ja hyödyttömästi. Veri on raskas pohdinnasta ja ajatuksista. Veri on aivoja ja aivot verta ... Se on liitupiiri, se on kuoleman ympyrä, josta ei ole ulospääsyä. (SY 1946 I 26.11.1942, 481–482)

Kulttuurikritiikin viihdettä ja taidetta koskevissa arvioinneissaan Paavolainen kritisoi päiväkirjassaan sodan raadollisen todellisuuden viihteellistämistä, joka ilmenee populaareimmillaan teatteriesityksien revyissä ja sotilaiden laulamissa schlagereissa. Jatkosodan alkuvaiheen aikana Paavolainen kiinnittää huomiota Haapamäellä vallitsevaan sota-ajan sekavaan tyyliin. Hän ilmaisee vastenmielisyytensä ”pornografis-sadistisille propagandalauluille”, joita komppanian pojat laulavat sotaan lähdön aattona:

Syvää vastenmielisyyttä tuntien kuuntelen, miten eräät komppanian pojista panevat asemille saapuessamme pystyyn laulusakkeja, koettaen opettaa yleisölle ja oudon hiljaisille sotilaille Pallen typerimpiä schlagereita, varsinkin inhoittavalla tavalla pornografis-sadistista »Silmien välliin...»⁴²⁰ Keinotekoista raakuutta ja ryhdistäytymistä [...] (SY 1946 I 30.6.1941, 118–119)

Jatkosodan edetessä Paavolainen tarkkailee sotilaiden raaistumista, jolle ”henkisissä sfääreissä leijuva taide” aiheuttaa lähinnä naurunpurskahduksia. Paavolainen ei sinänsä kiellä päiväkirjassaan viihteen arvoa ja tärkeyttä rintamamiehille, mutta aina kun kyseisiin esityksiin liittyy sadistisia ja vihollisen demonisoivia piirteitä, hän kritisoi esityksien vain vahvistavan propagandan ajamaa ”yksimielisyyden” linjaa. Eino Jurkan keskinkertainen

⁴²⁰ ”*Silmien välliin*” (1942) -kappaleen sävelsi Herman Sjöblom ja tekstin laati Palle eli majuri Reino Wilhelm Palmroth. Kappaleen levytyksessä oli kyseessä jälkijättöinen taltiointi vuodelta 1942. Siitä kehkeytyi kuuluisin yltiökansallinen sotakupletti. Palmroth toimi jatkosodassa Päämajan propagandatoimiston päällikkönä sekä Propaganda-Aseveljet -yhdistyksen kantava voimana. Samana päivänä, jolloin Väinö Tanner ilmoitti Moskovan rauhanehdoista (13.3.1940), Palmroth reagoi rauhanehtoihin soittamalla radiossa sanoittamansa kappaleen. Palmroth oli kirjoittanut kappaleen välirauhanteon päivänä. Palmroth on itse kuvannut schlagerinsa syntyprosessia seuraavasti: ”Sinä päivänä sydän ja sappi olivat niin pakahtumaisillaan, että annoin mennä”.

viihdytystilaisuus Nurmoilan kasarmilla 27. lokakuuta 1941 saa Paavolaisen pohtimaan todellisuuden ja taiteen välille avautunutta kuilua:

Mutta mikä aavemainen kuilu onkaan auennut nykyisen elämän ja taiteen maailman väliin. Tässä ympäristössä tuntuvat kaikki runot, erikoisesti Yrjö Kaijärven »Mutslaisten» tulkitsema »elämänpalvonta» minusta yhtä tylsiltä kuin varmasti yksinkertaisimmasta sotilaastakin. Harry Heinrichsenin esittämät ooppera-aariat vaikuttavat täällä kuultuina melkein koomillisilta. (SY 1946 I 27.10.1941, 250)

Jatkosodalle on ominaista ”kulttuurista puhuminen”, mutta Paavolainen pyrkii osoittamaan kulttuurista puhumisen lähinnä käsittelevän konservatiivista tai AKS-henkistä kulttuuria, joissa koti, uskonto ja isänmaa tulkitaan merkityksellisemmiksi kuin vapaus ja totuudellisuus. Paavolaisen esitys on päiväkirjamaisen fragmentaarinen sekä impulsiivinen, hänen merkityksensä ylös lyhyitä huomautuksia juuri ilmestyneistä teoksista ja niiden merkityksestä omalle ajalleen. Vastapainoksi Paavolainen luo kattavampia satiirisia esityksiä suomalaisista kulttuuritapahtumista. *Synkän yksinpuhelun* keskeisimmät kulttuuritapahtumat ovat Kuopion Aseveliyhdistyksen järjestämä kirjallinen matinea (14.11.1943), joulukuun alussa 1943 pidetyt Suomen Kulttuurirahaston järjestämät kulttuuripoliittiset neuvottelupäivät ja Minna Canthin 100-vuotisjuhlat (19.3.1944).

Suomalaisessa sotakirjallisuudessa sekä -päiväkirjoissa on tyypillistä asettaa sodanaikainen kulttuuri marginaaliseen asemaan, jolloin huomio kääntyy sodan strategisten vaiheiden esityksiin tai oman asejoukon taistelukuvauksiin. Paavolainen puolestaan tulkitsee sodan ilmapiiriä myös kulttuurissa tapahtuvien ”asioiden” kautta. Paavolainen politisoikin jatkosodan aikaisen kulttuurin ja taiteen pohtien sitä intellektuellin nykyisyyden paon kautta. Hän kritisoi taiteilijoiden pakoa nykyhetkestä joko menneisyyden haavemaailmaan tai tulevaisuuden utopiaan. Jatkosodan aikainen taide alistuikin toimimaan ahdistuksen ja kuoleman karkottajana. Se viihteellisti kuoleman todellisuuden ja karttoi nykyajan ongelmakohtien selvittämistä. Kirjallisuus pyrki vaihtoehtoisen arjen, mahdollisen maailman, haaveen tai utopian kuvaukseen. Taidemaalaukset palasivat maisemamaalaukseen tai runollisiin esityksiin käsittelemättä sodan kauheuksia. Elokuvien romanttiset aiheet puolestaan haettiin kaukaa historiasta (Itkonen 2009, 115) ja komedioissa sodankäynti viihteellistettiin. Teatteriesitykset

puolestaan olivat pakoa nykyajan problematiikasta, esityslavojen täyttyessä viihdepainotteisista esityksistä ”teeskentelyineen ja pelleilyineen”. Jatkosodan aikana Paavolainen seuraa taide-elämää satiirisella silmällä ja kritisoi taiteen pakoa vastuullisesta tehtävästään kuvata nykyhetken problematiikkaa.

Ensimmäinen kulttuuritapahtuma, jota Paavolainen kattavasti ja satiirisesti kuvaa, on Kuopion Aseveliyhdistyksen järjestämä kirjallinen matinea 14. marraskuuta 1943. Paavolainen ihmettelee matineassa esitettyä kirjallisuuskäsitystä jonka mukaisesti:

[...] kirjallisuuden tehtävänä »uskonnollisesta leikilliseen saakka» on »johtaa pois ajatukset arkipäivästä ja saada unohtamaan a n». Totisesti onkin nykyinen suomalainen kirjallisuus ottanut tämän tehtäväkseen! Ainakaan se ei palvele sitä tarkoitusta, mikä minun mielestäni on kirjallisuuden päätehtävä, nimittäin saada ihmiset a j a t t e l e m a a n. (SY 1946 II 14.11.1943, 729)

Matinean esiintyjät on Paavolaisen mielestä merkillisesti valittu: Suomen Kirjan puolesta esiintyvän Olli Nuorton neuvostojärjestelmää kehuva esittely Irja Niemen kohutusta kirjasta »Neuvostoliiton kasvatti», saa asevelihenkisen yleisön kohahtamaan. Matinean kohokohdaksi nousee piispa Sormusen, Kuopion kirjallisen kerhon puheenjohtajan, kulttuurihumanismia ylistävä puhe. Paavolainen kertoo olleensa Sormusen kanssa aikaisemmin kirjevaihdossa ja hän kehuukin piispaa ”kulttuurikriitikko-maineensa veroiseksi, henkeväksi maailmanmieheksi”. Paavolaisen mukaan piispan puheen sisältö on täysi yllätys aseveliyleisölle:

Siitä muodostuu näet yksilöllisyyden, persoonallisuuden ja kulttuurihumanismin ylistys, kaunopuheinen ja vakuuttava. Isännillä ei tosiaankaan ole ollut tuuria esiintyjä ja vieraita valitessaan! (SY 1946 II 14.11.1943, 730)

Lukuun ottamatta näitä muutamia Kuopion matineassa esiintyviä liberaaleja intellektuelleja, paikkakunta näyttäytyy Paavolaiselle pimeänä paikkana, jossa AKS:läisyys hallitsee:

Aseveliyhdistyksen puheenjohtajana kuuluu olevan itse rangaistuspataljoonan komentaja Pärmä, ja sikäläisen koulutuskeskuksen päällikkö näyttää minulle ylpeänä pojillensa painattamaa »sotilaskatekismusta», jonka kansilehdelle on painettu katkelma AKS:n valankaavasta. Sen nähdessäni herää minussa täysi piru. (SY 1946 II 14.11.1943, 730)

Paavolaisen mukaan on merkillistä, että Tiedotusosaston valitustoimiston yrittäessä estää armeijassa suoritettavaa politikoimista, Kuopion koulutuskeskuksessa jaetaan kaikessa rauhassa AKS:n katekismuksia alokkaille (SY 1946 II 14.11.1943, 731). Paavolaisen mukaan Moskovan konferenssin luoma synkän uhmakas ilmapiiri tuntuukin luovan Suomessa mitä otollisimman ilmapiirin pimeiden voimien esiinmarssille, jota ilmentää aina IKL:n vahvistuminen:

Niinpä on IKL esittänyt uuden eduskuntakyselyn sensuurin koventamisesta. Se tiedusteleo tiukasti, aikooko hallitus »vihdoinkin ryhtyä valvomaan bolševisminvastaisen taistelurintaman vihollisten taholta lähteneiden sotautisten ja tiedonantojen julkaisemista sekä kiireellisesti estämään ulkomaisten sanomalehtien maahantuontia.» (SY 1946 II 27.11.1943, 739)

Paavolainen myös viittaa Karjalassa samaan aikaan Kuopion matinean kanssa pidettyihin salaperäisiin poliittisiin kokouksiin. Näissä tunnetun IKL:läisen Martti Pihkalan johdolla pidetyissä kokouksissa vaaditaan taistelua vasemmistoa vastaan ja muutoksia nykyisen hallituksen kokoonpanoon. Osa tätä ”pimeiden voimien esiinmarssia” on Paavolaisen mukaan VTL:n apulaispäällikön Nils Meinanderin hämärä siirto Syvärille valistusupseerin apulaiseksi. Paavolainen ihmettelee, ettei Suomen lehdistö noteeraa asiaa, jonka ruotsalaislehdistö noteeraa saksalaismielisen suunnan aikaansaannokseksi (SY 1946 II 21.–29.11.1943, 735–739).

Vain muutamia päiviä Kuopion kirjallisen matinean jälkeen Paavolainen osallistuu joulukuun alussa 1943 Suomen Kulttuurirahaston järjestämille kulttuuripoliittisille neuvottelupäiville, jonne Suomen konservatiivinen taideyhteisö kokoontuu. Paikalla ovat muun muassa L. A. Puntila, kenraali Airo, professori Simola, Fanni Luukkonen, Matti Kuusi, V. A. Koskenniemi, Maila Talvio, Nevanlinna, Voionmaa, Komppa, Eskola, Saxén, Vannas, Virtanen, Simola, Tarkiainen, Jalmari Jäntti, Arvi Kivimaa ja Koskimies. Paavolainen saapuu matineaan pahat ajatukset mielessään, sillä hän oli vuosien mittaan

seurannut tiivistä näiden konservatiivisten kirjailijoiden suhteiden kehittymistä kansallissosialistiseen Saksaan. Lokakuussa 1941 Koskenniemi ja Arvi Kivimaa olivat olleet Weimarissa perustamassa Saksa-vetoista »Euroopan Kirjailijaliittoa»: ”Koskenniemi ja Arvi Kivimaa ovat olleet Weimarissa perustamassa »Euroopan Kirjailijaliittoa». Kasvain, nopeastipa kulttuurisuhteet »aseveljiin» solmiutuvat.” (SY 1946 I 27.10.1941, 250)⁴²¹ Paavolainen seuraa mielenkiinnolla ”kulttuurisuhteiden” kehittymistä, jossa Suomen konservatiiveilla on merkittävä rooli. V. A. Koskenniemi valitaan maaliskuussa 1942 Euroopan kirjailijaliiton varapresidentiksi⁴²² ja Weimarissa on pidetty »runoilijapäivät», johon osallistuivat Suomesta Paavolaisen mukaan Koskenniemen lisäksi Maila Talvio, Yrjö Soini, Mika Waltari, Viljo Kajava, Örnulf Tigerstedt ja Tito Colliander.⁴²³ Suomesta liittoon on liittynyt 44 kirjailijaa eli asukasmäärään nähden enemmän kuin mistään muusta maasta: ”Varsin kuvaavaa. Täällähän »signalisointi» menee sivistyneistöön kuin väärä raha.” (SY 1946 I 13.10.1942, 463–464)

Paavolainen omistaa kulttuuripoliittisten neuvottelupäivien satiiriselle esitykselle useita sivuja, koska hän katsoo tämän yksittäisen tapahtuman symboloivan Suomessa tapahtuvaa ”pakoa politiikasta kulttuuriin”. Kulttuuripäivien satiiri onkin osa päiväkirjan kappaletta *Pako Kulttuuriin*, jonka alkumotoksi Paavolainen on lainannut Eino Leinin ironisen runon:

Kylttyyri! Kylttyyri! Kylttyyri!
Tuo huuto on Suomessa syyri.

⁴²¹ Euroopan Kirjailijaliitto (Europäische Schriftsteller-Vereinigung, ESV) oli kansallissosialistisen Saksan perustama vuosina 1941–1945 toiminut kulttuurijärjestö. Järjestö perustettiin syksyllä 1941 Weimarissa pidetyillä runoilijapäivillä ja sen puheenjohtajana toimi saksalainen kirjailija Hans Carossa. Vuonna 1942 liiton varapuheenjohtajaksi valittiin suomalainen V. A. Koskenniemi. Liiton jäsenosastoja perustettiin 16 eri maahan, joista yksi oli Suomi. Euroopan kirjailijaliitto myönsi ulkomaisille kirjailijoille myös vierailustipendejä Saksaan. Kirjailija Irja Salla (1912–1966) oleskeli liiton stipendin turvin Saksassa heinäkuusta 1943 tammikuuhun 1944. Sallan julkaisi matkastaan päiväkirjat *Rakkautta raunioilla* (1944) ja *Hävityksen keskellä* (1947 Rakkautta raunioilla osa II). Myös Helvi Hämäläiselle myönnettiin stipendi mutta hän jätti sen käyttämättä.

⁴²² Vuonna 1941 Koskenniemi valittiin Natsi-Saksan luoman Euroopan kirjailijaliiton varapuheenjohtajaksi Weimarin kirjailijapäivillä. Tämä kostautui Koskenniemelle Suomen irtauduttua aseveljeydestä Saksan kanssa. Hän selviytyi kunnialla sodan jälkeisistä saksalaisystävällisiin kohdistuneista vainoista, joiden paineessa muun muassa runoilija ja toimittaja Viljo Kajava joutui pakenemaan Ruotsiin. Toisen maailmansodan jälkeen Koskenniemi kuitenkin ajautui sivuun kulttuurivaikuttajansa roolista. Tätä edesauttoi Raoul Palmgrenin vuonna 1947 julkaistu kirjoitus *Hautakirjoitus Koskenniemelle*, jonka mukaan hän oli ”venäläisen kulttuurin vihollinen ja Neuvostoliiton vastaisen shovinismin edustaja.” Palmgren kutsui Koskennimeä myös ”suomettarelaisen jesuiittaperinteen jatkajaksi”.

⁴²³ Paavolainen jättää ehkä tarkoituksellisesti mainitsemasta Tatu Vaaskiven ja Lorenz von Numersin. Etenkin jälkimmäisen sotarunoutta Paavolainen ylistää myöhemmin päiväkirjassaan.

Mut mikä se on se kylttyyri?

Kas, siinäpä pulma on jyyri.

Leino-viittauksellaan Paavolainen pyrkii osoittamaan, että puhetta kulttuurista kyllä riittää, mutta yksikään puhujista ei kiinnitä huomiota siihen, *minkälaisesta kulttuurista* on kysymys. Hän kirjoittaa päiväkirjaansa, ettei hän aio provosoitua tapahtumassa kenenkään puheista tai muista eriskummallisuuksista, joita on odotettavissa osanottajalistan valossa. Paavolainen kuitenkin ei pysty hillitsemään satiirista otettaan kuunnellessaan esitelmänpitäjien merkillisiä puheita, joissa viitataan vuosisatoja vanhoihin esikuviin. V. A. Koskenniemen konservatiivinen puhe saa Paavolaisen pohtimaan suomalaisen älymystön ongelmallista suhdetta Stalingradin käänteen jälkeiseen nykyhetkeen:

Koskenniemen puhe on klassinen esimerkki kokoomuslaisesta kulttuuripolitiikasta. Eesityksen tukipylväs on luonnollisesti Snellman. Eurooppaa hän tietysti vertaa Hamlettiin ja vaatii kirjailijoita astumaan taisteluun niiden voimien (=Saksan) puolesta, jotka nyt käyvät taistelua Euroopan pelastamiseksi. (SY 1946 II 3.12.1943, 742)

Koskimiehen ihmetellessä esitelmässään lähinnä sitä, mitä tarkoitetaan nykyisellä »kulttuuripolitiikka»-iskusanalla, Paavolainen aloittaa konservatiivisen taide-eliitin kritiikkinsä:

Niin – mitä sillä tarkoitetaan, sitä minäkin ihmettelen. Ensimmäisen päivän päättyessä kello 22 en tosiaankaan ole tullut asiasta hullua hurskaammaksi. Kaikki ovat huolellisesti vältäneet koskettelemasta nykyhetken polttavia kysymyksiä. Humanistien ollessa koolla olisi tosiaankin luullut, että heillä olisi ollut jotakin sanottavaa esim. Oslon yliopistovainojen johdosta!⁴²⁴ Ja missä oli yleensä kriittinen, »neuvotteleva» henki koko tilaisuudesta? (SY 1946 II 3.12.1943, 742–743)

Paavolainen kritisoi voimakkaasti suomalaista älymystöä menneisyyteen ja Saksaan sitoutumisesta. Hän tuntee itsensä täysin ulkopuoliseksi tästä joukosta ja kuvaa pisteliään satiirisesti kulttuuripäivien osanottajien harmaantuvia ohimoita:

⁴²⁴ Paavolaisen päiväkirjamerkintä 1.12.1943: ”Norjasta jälleen murheviesti: saksalaiset ovat sulkeneet Oslon yliopiston, ja noin 1 500 ylioppilasta ja professoria on pidätetty. Syyksi ilmoitetaan heidän osallistumisensa vastarintaliikkeeseen ja toimintansa vapaaehtoisten Saksan armeijaan liittymisen jarruttamiseksi.” (SY 1946 II 1.12.1943, 740)

Olen jo niin vieraantunut tällaisten tilaisuuksien ilmapiiristä, että huomaan katselevani salin kulttuurista joukkoa, varsinkin tiedemiehiä, aivan »huxleyläisellä» kauhistuksella. Mitkä rypyt, mikä harvennut, kiilloton tukka, korkeintaan silmissä jonkinlaista paloa ... Todella hengen voitto kaiken vitaalisuuden yli! »Henki» on kuin Saturnus, joka nälkäänsä syö omat lapsensa. (SY 1946 II 3.12.1943, 743)

Neuvottelupäivien toisena kokouspäivänä (4.12.1943), jonka teemana on teollisuus ja työväki, Paavolaisen satiiri kiihtyy entisestään. Hän ihmettelee sosialistien nöyrää esiintymistä ”näin arvovaltaisen yleisön edessä”:

Suorastaan häpesin, kun [Eero A.] Vuori matelevan nöyrin sanoin kiitti siitä, että hänelle ja hänen »edustamilleen piireille» oli suotu tilaisuus esiintyä tässä arvokkaassa ympäristössä ja suomalaisen kulttuurin valioille. Hyi helvetti! Lakeija kiitti herrojaan, jotka olivat suvainneet pudottaa hänelle murun yltäkylläisyytensä pöydästä ... Mitä kumman matelua tämä nyt on maan suurimman puolueen taholta! (SY 1946 II 4.12.1943, 744)

Paavolaisen mukaan sosialistien esiintyminen »herrojen» edessä muodostui farssiksi, jossa »lakeija kiitti herrojaan». Hän sivaltelee esityksessään myös muita tilaisuuden puhujia: Tyyne Leiwo-Larssonia hän kutsuu »oikeaksi vanhan ajan emansipeeratuksi sosialistitädiksi». Eero A. Vuoren puheen edetessä Paavolainen kiinnittää huomiota myös oikeaoppisen sosialistisen fraseologian vanhentumisesta käyttökelvottomaksi:

Kaikki ikäkulut klišeet »koneiden orjista», »työn evankeliumista», »rahan jumaloimisesta» ja »herroista» pitivät siinä aavemaisen hengetöntä paraatia. Herra Jumala – tämä kaikkihan on yhtä väljähtynyttä ja vanhentunutta kuin konsanaan porvarillisten puhujien »ikuisuusarvot», »hengen ylivalta aineen yli» ja »esi-isiemme muiston velvoitus». Juuri tällaista puhetta kuunnellessaan huomasi parhaiten sekä fascismin että kommunismin »modernisuuden». (SY 1946 II 4.12.1943, 744)

Kulttuurineuvottelujen kolmannen päivän teemana (5.12.1943) on maatalous ja metsätiede. Paavolainen poikkeuksellisesti kiittelee tätä luentosarjaa ja nostaa esiin Lauri Ahon puheenvuoron, jossa tämä kritisoi suomalaisia tiedemiehiä akateemisesta kielenkäytöstä ja

korkealentoisuudesta suhteessa yleisöön. Ahon mukaan tiedemiesten tulisi osata popularisoida tiedettä, mutta he eivät osaa tehdä sitä, koska heiltä puuttuu journalistinen esseetyyli, mikä esimerkiksi kukoistaa Ruotsissa (SY 1946 II 5.12.1943, 747). Paavolainen ivailee kokouksessa alituiseen esiintyvää ”kansallisen” -käsitettä, joka esiintyy esitelmissä yhtä tiheään tahtiin kuin ”kulttuuri” tai ”Snellman”. Silti yksikään puheenvuoro ei määritä, mitä niillä yleensä tarkoitetaan. Puheenvuorojen *sidonnaisuus menneisyyteen* tulee ilmi niiden tautologisessa kielenkäytössä:

Kaikissa puheissa tankattiin jälleen toisaalta Snellmania, Snellmania, Snellmania ja toisaalta kulttuuria, kulttuuria, kulttuuria. Kaikkiin aktuelleihin ja todella kipeisiin kulttuuripoliittisiin kysymyksiin vältettiin huolellisesti koskemasta. Koko tämä ylevän vanhoillinen seurakunta oli tarkalleen joko unohtanut tai päättänyt unohtaa, että maailmassa ja meillä on käynnissä s o t a ja että kaikki nuoret miehet ovat rintamalla. Pahempaa kuin vanhoillisuus, kaavoittuneisuus ja kansallinen itsekorostus oli kuitenkin sekä kokouksesta että juhlasta täysin puuttunut h u m a a n i n e n o p i o n i. Kuitenkin olisivat jo Oslon yliopiston tapahtumat tarjonneet sen julkituomiselle etsimättömän aiheen. Suomalaisen kulttuurin valiot istuvat yhdessä, eivätkä mainitse maailmanhäädästä mitään ... Menköön maailma mullin mallin, tuhoutukoon ihmisiä ja aatteita, kunhan vain suomalainen »kulttuuri» kukoistaa, järjestyy ja saa tarpeeksi rahaa! (SY 1946 II 5.12.1943, 749–750)

Paavolaista ärsyttää kulttuuripäivien osallistujien mielenkiinnon ja esitelmien suuntautuminen kohti kansallissosialistista Saksaa. Ranskalainen ja ruotsalainen kulttuuri mainittiin vain ohimennen, mutta esimerkiksi englantilaisesta ja amerikkalaisesta kulttuureista ei mainita sanaakaan. Hän kritisoi puheenpitäjien »yksisuuntaisia puheenvuoroja», joissa nostetaan esiin yksipuolisia vaikutteita: ”Ja sitten sanotaan, ettei tiede ja taide ole politiikkaa.” (SY 1946 II 5.12.1943, 751) Kulttuuripäivien lähestyessä loppuaan Paavolainen pohtii niiden järjestämisen poliittista tarkoituksenmukaisuutta. Hänen mukaansa niiden tarkoitus on ollut:

[...] toisaalta huumata sotilaallisen ja poliittisen tilanteen luomaa kalvavaa epävarmuutta, toisaalta terästä kansallista itsetuntoa ja henkistä puolustusvalmiutta tätä epävarmuutta uhmaamaan. Epäilenpä, etteivät kulttuuripäivät syntynekään vain »virattoman» Puntilan toimintahalun

tuloksena, vaan että ne oli ylemmältä taholta suorastaan inspiroitu. (SY 1946 II 5.12.1943, 752)

Paavolainen siteeraa kulttuuripäivien lopuksi sen alkajaispäivänä julkaistua, *Suomen Sosialidemokraatin* pääkirjoitusta »*Pako takaisin kulttuuriin*», joka pohtii kulttuurin valjastamista »huumaustehtävään»:

»Suurin osa ihmiskuntaa on kyllästynyt sotaan eikä ymmärrä, etteivät valtioiden johtavat miehet voi löytää sellaista ratkaisua, joka voisi nykyisen hävityksen lopettaa. Se nähdään parhaiten ja miltei liikuttavasti kaikissa maissa siinä, että ihmiset yhä enemmän alkavat hädissään uudestaan paeta kulttuurin pariin.»

Paremmiin ei asianlaitaa voisi ilmaista. Suomelle sanotaan: Suu kiinni politiikasta – hälliskää sen sijaan niin paljon kuin mahdollista kulttuurista! (SY 1946 II 5.12.1943, 752)

Muutaman päivän päästä kulttuuripäivien eli ”Puntilan päivien” päätöksestä, Paavolainen toteaa tapahtuman vain kiihdyttäneen hänen kiihkeää oppositiohaluaan nykyistä »kulttuurin» palvontaa vastaan. Suuntautuessaan vanhoihin siloteltuihin kulttuurisiin esikuviin ja puhtaasti esteettiseen elämykseen ”kulttuuri on pakoa todellisuudesta” (SY 1946 II 7.12.1943, 753).

Kolmas keskeinen kulttuuritapahtuma Paavolaiselle on Minna Canthin 100-vuotisjuhlat (19.3.1944). Paavolaiselle jatkosodan aikaiset teatterivierailut osoittautuvat pettymyksiksi hänen poistuessa usein kesken näytöksen.⁴²⁵ Teatterin viihdepainotteinen linja inhottaa Paavolaista, jonka mukaan teatterin, jos jonkun taiteen, pitäisi analysoida nykyaikaa. Hänelle teatteri on poliittista ja yhteiskunnallista taidetta *par excellence*. Paavolainen vertaa näyttämötaiteen esityksiä jatkosodan henkiseen ”pimennyksen” tilaan. Paavolaisen jatkosodan ajan teatterikritiikissä ilmenee hänen suhtautumisensa teatteriin yhteiskunnallisena ja poliittisena taidemuotona, jonka tehtävä on nostaa esiin ja käsitellä nykyajan ongelmia:

⁴²⁵ Poikkeuksena Paavolainen mainitsee Kumsajoen huvipuiston teatterissa esitetyn Erkki Vuorelan ohjaaman »Jääkärin morsian», jota hän ylistää (SY 1946 I 30.8.1942, 412).

En jaksa ottaa teatteria »todesta», en saata eläytyä ja tempautua siihen mukaan – koska banaalisti sanoen t o d e l l i s u s meidän aikamme on kuohuttavampi kuin mikään draama. Sekä näkyvä että ennen kaikkea n ä k y m ä t ö n moraalinen ja poliittinen sensuuri on Suomessa sitä paitsi vaikuttanut jo vuosikautia ja eristänyt taiteen kaikesta siitä, mitä maailmassa todella t a p a h t u u ja mikä on olennaista nykyajan joka hetki rajusti muuttuvalle maailmankuvalle. Suomalainen mentaliteetti, sen halu kertakaikkisesti o l l a t i e t ä m ä t t ä ja pysyä irti »muun» maailman tapahtumista ja kohtaloista, on tämän näkymättömän sensuurin luonut. Vaikka ymmärränkin, että tämä halu olla tietämättä osittain johtuu itsesuojeluvaistosta, en jaksa sitä sietää, ilmenipä se sitten taiteen, politiikan moraalin tai – sodan alalla. (SY 1946 I 7.2.–3.4.1942, 308)

Poikkeustilan alaisen kansakunnan ”yksimielisyyden paine” näkyy Paavolaisen mukaan erityisen selvästi taisteluna Minna Canthin perinnöstä (25.4.1943, 573). Paavolaisen ensimmäinen jatkosodan aikainen kosketus Canthiin on Kansallisteatterissa marraskuussa 1943 esitetty *Papin perhe*. Esitys on eräänlainen alkusoitto maaliskuussa 1944 pidettäville Canthin 100-vuotisjuhlille. Paavolaisen arvioi *Papin perheen* esitystä mielenkiinnottomaksi, koska sen alkuperäinen taisteleva aines on vesitetty:

Mutta luonnollisesti ei nykyinen »yksimielinen» ajattelu siedä täti Canthin jyrkkyyttä. Miten kuvaavaa, että Lauri Viljanen sai kappaleen ensi-iltaa koskevalla arvostelullaan ärsytettyä papistomme polemiikkiin. Yrjö J. Alanen nousi näet puolustamaan piispa Johanssonia ja tämän muka kulttuuriystävällisiä mielipiteitä. Onpa hauska nähdä, miten virallinen mielipiteemme suhtautuu tulossa oleviin Minna-tädin 100-vuotisjuhliin. (SY 1946 I 12.11.1942, 475–476)

Jatkosodan sensuurin paineessa Canth edustaa Paavolaiselle sananvapauden ja rohkeuden ideaalia sekä klassikkoa, jonka moraalinen tinkimättömyys sekä ehdottomuus saavat oman kriittisen sävynsä huolimatta aikakauden vaihtumisesta. Minna Canthin 100-vuotisjuhlille osallistunut Paavolainen pohtii juhlien toimivan symbolina orastavalle kulttuuritaistelulle:

Minna Canthin 100-vuotisjuhla tänään. Se sävähdyttää. Kaikella vapaamielisyydellä ja pelottomuudella ja taistelumielellä alkaa taas olla uusi arvon kausi edessään. Lassi letkautti eilisessä kirjoituksessaan hyvin papistoa

Minnan yhteydessä: se on tällä hetkellä arvon rouvaa kohtaan yhtä leppymätön kuin hänen eläessäänkin. (SY 1946 II 19.3.1944, 825)

Paavolainen kiinnittää huomiota Suomen lehdistön kirjoituksiin ”Minnan päivästä”. Hänen mukaansa Canth »politisoidaan» lehdissä kauttaaltaan”. Jokainen arvostelijan suhde radikaaliin Canthiin paljastaa heidän omaa poliittista maailmankuvaansa:

Koskimiehen juttu Suomen Kuvalehdessä on salaironinen ja Jalkasen alakerta Uudessa Suomessa kuin kirjallisuushistoriallinen hakemisto. Enckell Hufvudstadsbladetissa taas antaa Minnalle kerrassaan upeat mittasuhteet tehden hänestä ajattoman totuudensanojan. (SY 1946 II 19.3.1944, 826)

Canthin hahmo merkitsee Paavolaiselle esikuvaa ja ideaalia hänen pyrkiessä päiväkirjassaan ”totuuden puhumiseen”. Paavolainen on tyytyväinen ”Minnan päivien” toteutukseen, jossa kuultiin myös kriittisiä äänenpainoja. Juhlan lopuksi hän toivoo saavansa Canthilta voimaa ”totuudenpuhumisen tiellä”:

Kaiken kaikkiaan ei Minna-rouvan merkkipäivästä tällä hetkellä muodostunut mikään emansipeerattujen tätien juhla, kuten normaaliaikoina varmaan olisi tapahtunut. Minna, anna minulle voimaa sillä vaikealla totuudenpuhumisen tiellä, jolle olen lähdössä, jolle minun on pakko lähteä, tahdoin tai en! (SY 1946 II 19.3.1944, 826)

Paavolainen toimii jatkosodan aikana eräänlaisena hovikriitikkona toimittaen ystäviensä teoksia, kirjoittaen päiväkirjaansa kritiikkejä ja pohdintoja sensuurin tarkastukseen tulevista teoksista, arvostellen jatkosodan taide-elämyksiä ja osallistuen myös elokuvan käsikirjoittamiseen. Hän pohtii *taistelevan taiteen* olemusta jatkosodan sensuurin paineen alaisena. Paavolainen antaa kiitosta teoksille, jotka pyrkivät kuvaamana tapahtumia realistisesti ilman heroista paatosta.

Palattuaan Aunuksen laajalta kiertomatkaltaan syyskuun puolivälissä 1942 sensuuri pyytää Paavolaiselta lausuntoa Unto Kupiaisen runokokoelmasta »*Kuolemaan vihityt. Runoja sodasta 1941*», jonka julkaisemisen se aikoo kieltää. Suomalaisten joukkojen sotaväsymyksen ja -pessimismin havainnut Paavolainen ihmettelee Kupiaisen tapausta:

Mikä paradoksi, että tämän ainutlaatuisen toimenpiteen⁴²⁶ kohteena tulisi olemaan juuri Unto Kupiainen, suojeluskuntalaisen kalvankalskuslyriikan entinen edustaja! Onko tapaus katsottava oireelliseksi? Pikainen silmäily jo osoittaa, että sensuurilla omalta kannaltaan olisi perustellut syyt kieltoon: kokoelma uhkuu synkintä sotaväsymystä ja morbidia kauhukuvausta. (SY 1946 I 17.9.1942, 453–454)

Yrjö Jylhän pyytäessä Paavolaista auttamaan hänen koottujen runojensa kokoonpanoa kesällä 1943 Paavolainen on vaikuttanut lukemastaan. Jylhän kuuluisat sotarunot vaikuttavat uudessa tilanteessa suhteellisen puisevilta, mutta kolmas osasto, johon sisältyvät *Toiviotiellä* -kokoelman runot sekä *Kiirastulen* siviiliaiheiset runot, ovat Paavolaisen mukaan voimakkaita. Paavolainen uskoo Jylhän lyövänsä itsensä läpi jatkosodan jälkeen myös persoonallisuutena: ”Kaiken kaikkiaan osoittautui Jylhä juuri Leinosta lähteneen puhdasverisen suomalaisen inhimillisyyksin jatkajaksi.” (SY 1946 II 14.6.1943, 618)⁴²⁷

Paavolaisen tehdessä marraskuussa 1943 viimeisiä muutoksia ja poistoja *Täältä jostakin* -sotilasrunokokoelmaan, hän poistaa kokoelmasta sensuurin toivomuksen mukaisesti Lorenz von Numersin ”muodoltaan loisteliaat, mutta sisällykseltään kovat, illuusiottomat runot”. Paavolainen harmittelee von Numersin panoksen vähyyttä kokoelmassa:

Numersin hieno osuus kutistuu nyt perin köykäiseksi. Eniten surettaa minua, että kokoelmasta tämän jälkeen kokonaan puuttuu kulttuuri-ihmisen älyllis-kriittinen asenne sotaan. Pääasia kuitenkin on, että kokoelmasta tosiaankin on tullut rintaman massoja edustava kokoelma; siinähan on suorastaan 80 tekijänimeä. (SY 1946 II 12.11.1943, 727–728)

Tulevaisuuden kirjalliset suuntaukset kiinnostavat Paavolaista. Hän pyrkii olemaan ajan hermolla ja aistimaan uusien suuntauksien mahdollisuudet. Paavolainen kiinnittääkin huomiota nuoren esteettisen polven esiinmarssiin toukokuussa 1944. Aloitteiden tekijöinä toimivat naiset: Sirkka Selja, Anja Vammelvuo ja Eila Kivikk’aho:

⁴²⁶ Paavolainen mainitsee tämän aikaisemmin: ”Tämä olisi tietävästi ensimmäinen kerta, jolloin sensuurisääntöjä sovellettaisiin runokokoelmaan. (SY 1946 17.9.1942, 453)

⁴²⁷ Paavolainen pyrkii tällä päiväkirjamerkinnällä nähtävästi puhdistamaan Jylhän runoilijamainetta ja irrottamaan hänet kansallisesta päätöksestä. TK-kirjoituksia vain vähän julkaissut Jylhä suunnitteli jatkosodasta Väinö Stoolin tarinoiden tapaista teosta (Helena Pilke teoksessa Paavolainen 1942/2011, 458).

Pitkä tulenkantajien esiintymistä seurannut tyhjiö alkaa siis kuroutua umpeen. Parinkymmenen vuoden tauon jälkeen on syntymässä uusi voittopuolisesti feminiininen kirjailijapolvi. (SY 1946 II 12.5.1944, 858)⁴²⁸

Paavolainen muistelee kutsuneensa Lasse Viljasen kanssa heidän jälkeensä tulevaa kirjailijasukupolvea ”odotetuiksi punapurjeiksi”. Paavolainen kehuu punapurjeita perin määrätietoiseksi ja uusasialliseksi.

3.4.2. Propagandaelokuvat ikkunoina toisen maailmansodan alitajuntaan

Hallitus on selittänyt eduskunnalle antamassaan julistuksessa, ettemme voi määritellä poliittisia sodanpäämääriämme... Nyt harjoitetaan kuitenkin propagandaa – virallista, en puhu yksityisestä – aivan toiseen suuntaan lähtien käsityksestä, että liittäminen Suomeen olisi toteutunut tosiasia Itä-Karjalan osalta. Tarvitsee vain mennä elokuviin saadakseen tähän vahvistuksen. Siellä saa kuvauksia sanoin ja kuvin siitä, miten sikäläisille lapsille opetetaan uudesta isänmaasta ja uudesta pääkaupungista, miten heistä kasvatetaan Suomen kunnan kansalaisia jne. Miten tämä sopii hallituksen virallisesti julistettuun asenteeseen?

Vapaaherra von Bornin kirje pääministeri Jukka Rangellille 17.1.1942
(Teoksessa Frietsch 1945, 452–453)⁴²⁹

Teatterissa esitettävän elokuvan asema oli vakiinnuttanut asemansa teollistuneissa maissa todellisena suuren yleisön viihdelajina jo ennen ensimmäistä maailmansotaa. Elokuvan asema maailmansotien välisenä aikana kasvoi massaviihteeksi ja toisen maailmansodan aikoihin sillä oli keskeinen osa ihmisten alitajunnan ja menneiden tapahtumien käsittämisen hallinnassa ja manipuloinnissa. Elokuva oli taiteen lajeista modernein: se operoi kirjallisuudesta ja teatterista poiketen affektien alueella, jossa rationaalisella

⁴²⁸ Päiväkirjamerkinnästä on poistettu ”punapurjeita” koskeva osuus VT IV -teoksessa.

⁴²⁹ Tämä Ernst von Bornin vetoamus ilmestyy Frietschin teoksessa vielä toiseen otteeseen, mutta hieman erilaisilla muotoilutuna:

”Toistaiseksi ei ole annettu tietoja erinäisten suurten tai pientenkään alueiden lopullisesta liittämisestä maahamme. Nyt harjoitetaan kuitenkin aivan toisensuuntaista propagandaa – virallista, sillä en puhu yksityisestä –, jossa edellytetään, että Suomeen liittäminen olisi Itä-Karjalan osalta tapahtunut tosiasia. *On vain käytävä elokuvissa saadakseen vahvistuksen tähän.* Siellä saa nautittavakseen sanoin ja kuvin selostuksia siitä, kuinka sikäläisiä lapsia opetetaan tuntemaan uutta isänmaataan ja uutta pääkaupunkiaan, kuinka heistä kasvatetaan kelpollisia Suomen kansalaisia jne. Mitenkä tämä soveltuu hallituksen julkisesti julistamaan kantaan? Syntyy dualismi, joka ei ole niin kuin olla pitää.” (Frietsch 1945, 484)

ajattelulla ja kriittisellä asennoitumisella ei ollut samankaltaista tilaa ja mahdollisuutta reflektoida kuin esimerkiksi kirjallisuudessa. Gunnar Johansson on teoksessaan *Me tahdomme elää* kuvannut protagonistinsa Helmerin kautta hyvin sitä tapaa, jolla elokuva ohjaa meitä havaitsemaan ja käyttäytymään uusissa tilanteissa selluloidin tarjoaman esimerkin tavoin. Helmer pohtii elokuvan pedagogista roolia: ”Ja kuinka usein hän oli nähnyt tämän jännittävän tilanteen elokuvissa – miehen, joka heittää syrjään tyhjän, savuavan pistoolinsa yritettyään turhaan ampua vielä laukauksen.” (Johansson 1941, 61) Helmerillä ei kuitenkaan ole mitään harhaluuloja sodan todellisuuden vastaavuudesta elokuvan fiktion kanssa, vaikka se etäisesti muistuttikin tätä:

Niiden pudotellessa käsikranaatteja ja pommeja oli kuin eläisi todellisuudessa jonkinlaista keinotekoista sotafilmiä Kuusijoelta. Filmiä, mikä sille, joka ei ollut kokenut rumputulen todellista helvettiä, olisi kylläkin tuntunut varsin totuudenmukaiselta. (Johansson 1941, 184)

Paavolainen oli jo *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessaan povannut aikaa, jolloin ”kuva syrjäyttää sanan”. Modernit diktaattorit (Hitler, Stalin, Mussolini) hyödynsivätkin elokuvaa ja uutiskatsauksia omien imaginaaristen maailmankuviensa levittämisessä.⁴³⁰ Kansallissosialistisessa Saksassa Goebbels oivalsi tämän modernin taiteenlajin mahdollisuudet: natsit tehtailivatkin 1930-luvulla propagandaelokuvia, joissa pyrittiin herättämään pelkoa ja vihaa juutalaisia vastaan sekä korostamaan ”uuden Hellaksen” soturimaista ihmiskuvaa.⁴³¹

Paavolainen, jonka voidaan sanoa aloittaneen elokuvakritiikin Suomessa, tutkii *Synkässä yksinpuhelussa* toisen maailmansodan alitajuista ja kätettyä henkistä tilaa juuri elokuvien kautta. Siirryttyään Lokkiin työskentelemään (5.5.1942) hän on aluksi skeptinen elokuvien tarjoamia viihteellisiä elämyksiä kohtaan. Hän vieraillee ensimmäisen viikon aikana elokuvissa iltaisin kritisoiden niiden sodan viihteellistämistä. Paavolainen kuvaa elokuvien

⁴³⁰ Saksalaisen elokuvaohjaajan Hans-Jürgen Syberbergin yli seitsemän tuntia kestävä kokeellinen elokuva *Hitler - ein Film aus Deutschland* (1977, 442min) yksi mielenkiintoisimmista kohdista on se, jossa Syberberg väittää ”Hitlerin olevan maailman suurin elokuvaohjaaja”. Syberberg perustelee väitettään sillä, että sodan edetessä Hitler vetäytyi bunkkeriinsa, josta käsin hän seurasi maailmantapahtumia uutiskelojen kautta. Hitler asetti näyttelijät areenalle, ohjasi joukkoja strategisilla käskyillä luomalla järkyttävimmän spehtaakkelin mitä maailma tietää: toisen maailmansodan.

⁴³¹ Juutalaisvihaa herätettiin muun muassa seuraavilla elokuvilla: Fritz Hipplerin *Der ewige Jude* (1940) ja Veit Harlanin *Jud Süß* (1940). Kansallissosialistien usklassisesta ja pakanallisesta Hellas-kuvasta puolestaan piti huolen Leni Riefenstahlin elokuvat.

vihteellisyyden vieraannuttavaa efektiä ajatusten turruttajana: ”– Painun elokuvaan – jo kolmatta iltaa peräkkäin. Niistä näkyy tulevan tšekiläinen pääviihdyke, ajatusten turruttaja.” (SY 1946 I 10.5.1942, 337)

Sotasaaliina takavarikoidut neuvostoliittolaiset sekä akselivalloilta saadut propagandaelokuvat kuitenkin muuttavat Paavolaisen käsitystä elokuva-analyysin tärkeydestä toisen maailmansodan käsittämiseksi. Hän seuraa lähes päivittäin Lokin ulkomaisia uutiskatsauksia ja analysoi ahkerasti ulkomaisia elokuvia, joita tuodaan sensuurin arvioitaviksi. Paavolainen kiinnittää myös huomiota yleisön katselureaktioihin ja analysoi propagandaelokuvien tarjoamaa ihmiskuvaa. Elokuva on läsnä *Synkässä yksinpuhelussa* myös muotona: Leo Tiainen puhuikin *Synkän yksinpuhelun* arvostelussaan sen ”filmillisestä temposta” (ts. elokuvallisesta rytmistä).⁴³² Paavolaisen päiväkirja koostuu ”elokuvamaisista episodeista”, joissa näköalat ja tilanteet vaihtuvat alinoma.⁴³³ Ei ole sattumaa, että Paavolainen vertaa itseään päiväkirjamerkinnässään metaforisesti tallentavaan videokameraan. Palatessaan toiselta Aunuksen matkaltaan Helsingin kotiinsa (11.9.1942) Paavolainen illastaa parin ystävänsä kanssa ja tekee tämän huomion:

Olen yhä turta ja lamaantunut. Kaikki näkemäni ja kokemani on päässäni kuin paksuna filmikeränä, jota en pysty purkamaan. Kyselyistä huolimatta en osaa paljoakaan kertoa. Hoen vain yhtenä: »Jos tietäisitte – jospa tietäisitte, mitä kaikkea olen nähnyt.» (SY 1946 I 11.9.1942, 451)

Ernst von Bornin kysely pääministeri Rangellille Suur-Suomi-propagandatulvasta suomalaisissa elokuvateattereissa (ks. kappaleen alku) kuvaa hyvin virallisen politiikan ja

⁴³² Ainoa kriitikko, joka on kiinnittänyt huomiota tähän *Synkän yksinpuhelun* elokuvalliseen kerrontaan, on kriitikko Leo Tiainen, joka toimi kolmen kuukauden ajan Paavolaisen avustajana Päämajan Tiedotusosastolla vuonna 1943. Tiaisen arvostelu juuri ilmestyneestä *Synkstä yksinpuhelusta* ilmestyi *Helsingin Sanomissa* 24.12.1946 (Tiainen 1946).

⁴³³ *Synkkä yksinpuhelu* onkin kertaalleen filmatisoitu Jaakko Pakkasvirran toimesta. Pakkasvirran *Pedon merkki* (1981) perustuu osaltaan Paavolaisen päiväkirjaan. *Pedon merkki* herätti ilmestyessään kohua, ohjaajan saadessa jopa tappouhkauksia. Poiketen sotaelokuvien valtavirrasta *Pedon merkissä* ei ole sankareita eikä kansallista uhoa. Pakkasvirran mukaan hänen elokuvansa on:

”[...] elokuvallinen tutkielma sodasta, sodan hirvittävistä seurauksista ihmisiin ja yhteiskuntaan. Sen lähtökohtana olivat Olavi Paavolaisen kirjat ja ennen kaikkea *Synkkä yksinpuhelu*.”

Pakkasvirta puhuu elokuvasivusto Filmholicin haastattelussa jatkosodan aikaisista lapsuuden kokemuksistaan ja elokuvansa totuudellisuudesta:

”[...] Sota oli julma ja tavattoman raskas, eikä siitä vielä ole totuutta kerrottu. En minä siitä nytkään mitään ymmärrä, mutta tajuan vain että se on jotain todella hirvittävää [...] Jotain mistä oli vaiettu ikään kuin möyri kansallisessa alitajunnassa ja jäi minulle voimakkaasti mieleen. Kyllä siitä se sodan todellisuus, minkä itsekin oli kokenut, muistaakseni nousee.” (lähde: <http://www.film-holic.com/haastattelut/jaakko-pakkasvirta/>)

propagandasäädösten kiertoa, jota harjoitettiin myös AKS:läisten toimesta (Frietsch 1945, 452–453, 484). Jatkosodan syttymisen jälkeen juuri elokuvateattereissa esitettiin sodan senhetkisiä päämääriä vahvistavia kotimaisia elokuvia, joilla pyrittiin legitimoimaan Suur-Suomi-haaveita. Oikeastaan tämä kehitys on havaittavissa jo 1930-luvun kotimaisissa elokuvissa, joilla pyrittiin muokkaamaan yleistä mielipidettä sekä vahvistamaan venäläisyysvastaisuutta. Liittoutuneiden maiden ja Neuvostoliiton elokuvista Paavolainen löytää humaania ja pasifistista ajattelua, kun taas akselivaltojen elokuvat (Saksa ja Japani) korostavat sankaruutta ja uhrautumien merkitystä. Niiden ihmiskuva on Paavolaisen mukaan toivottoman synkkä, uhantäyteinen ja epäinhimillinen. Lokakuussa 1941 Aunuksen kasarmin ruokasalissa Paavolainen osallistuu neuvostoliittolaisen »Sirkus»-elokuvan⁴³⁴ esitykseen ja pohtii sen armeliaista ja humaania sisältöä:

Sen voimakkaan antifascistinen propaganda rotujen tasavertaisuudesta tehoa suuresti, vaikka filmi muuten onkin noita perin keinotekoisia venäläisiä elokuvaopereetteja. Valvon pitkään unettomana illan elämyksen takia. On vaarallista nähdä täällä tuollaisia filmejä. Rupeaa taas ajattelemaan liikaa. (SY 1946 I 17.10.1941, 244)

Paavolainen hämmästelee muutamien elokuvien kohdalla valppaan sensuurin nukahtamista. Clarence Brownin *Keskellä Eurooppaa* (Idiot's Delight 1939) -elokuvassa on »Sirkus»-elokuvan tavoin havaittavissa selkeä antifasistinen ja pasifistinen viesti:

Katselin tänään Clark Gable-Norma Shearer -elokuvaa »Keskellä Eurooppaa», Robert E. Sherwoodin tunnetun näytelmän filmimuunnelmaa. Loistava juttu. Mutta selkääni karmivat eräät sen »pasifistiset» repliikit. Miten oli sensuuri,

⁴³⁴ Paavolainen viittaa todennäköisesti vuonna 1936 valmistuneeseen Grigori Aleksandrovin elokuvaan *Sirkus* (Цирк; Tsirk), joka Neuvostovenäläinen musiikkikomedia melodramaattisin kääntein (tuotantoyhtiö Mosfilm).

20. joulukuuta 1941 Paavolainen puolestaan näkee neuvostoliittolaisen »Žors»-filmin esityksen kasarmin juhlasalissa. Hän kertoo kuulleensa jo Moskovassa ylistystä kyseisen elokuvan suhteen ja päätyykin pitämään elokuvaa varsin korkealaatuisena (SY 1946 I 20.12.1941, 287). 18. tammikuuta 1944 Paavolainen katsoo Matti Kurjensaaren kanssa epämääräistä ranskalaista elokuvaa »*Julkisivun takana*», joka ei tunnu vetävän vertoja ”saksalaisen syvälliselle” Mozart-elokuvalle. Paavolaisen kuvaa elämystään:

”Pitkä resonointi sen johdosta. Miten tuollainen sodanedellinen älyperäinen silppu, tuollainen henkeväinti henkeväinnin itsensä takia nykyään harmittaakaan. Ainoa todella suuriokuva Mikkelin teatterien viime aikoina ylen kirjavatasoisessa ohjelmistossa on ollut Mozart-filmi. Pisimmän korren näkyy siis lopultakin vetävän saksalainen »syvällisyys». Olemmeko jo niin muuttuneita, olemmeko saamaisillamme aikaisemmin niin inhoamme germaanisen pateettisuuden tartunnan?” (SY 1946 II 18.1.1944, 775–776)

joka nykyisin saksii myös vanhat filmit, nukahtanut juuri tähän elokuvaan nähden? (SY 1946 I 13.5.1942, 338)

Lokakuussa 1943 pidetään päivällä eksklusiivi elokuvanäytös, johon Paavolainen osallistuu. Lokissa esitetään sotasaaliin joukosta löydetty venäläinen talvisotaa esittävä filmi »Mannerheim-linja». Paavolainen on pettynyt filmiin, koska siinä esitetään bunkkereita ja betonipesäkkeitä vain eri kulmilta kuvattuina:

Mutta koska jokainen kuva aina »valehtelee» ja liioittelee, jää katsojaan kuitenkin (kaikista speakerin vastaväitteistä huolimatta) käsitys, että jokin tällainen jättiläismäinen »linja» todellakin oli olemassa. (SY 1946 II 27.10.1943, 713)

Hän muistaa samassa yhteydessä Kalle Lehmuksen Moskovan rauhan jälkeen esittämän lausunnon, jonka mukaan »talvisodan aikaisen propagandamme toiseksi suurin virhe oli meidän ulkomailla ylläpitämämme legenda »Mannerheim-linjasta» ja sen voittamattomuudesta (SY 1946 II 27.10.1943, 713–714). Samankaltaista elokuvallista liioittelua Paavolaiselle ilmentää hänen toukokuun alussa 1944 Mikkelissä näkemänsä slovakialainen propagandaelokuvanäytös:

[...] parinkymmenen tankin, mutta sitä useampien lippujen ja koreiden univormujen voimalla leikitään pikku-hitleriläistä sotilaallista suurvaltaa. Naurettava kärpäsen yritys muuttua härkäseksi. (SY 1946 II 4.5.1944, 853–854)⁴³⁵

Paavolaisen osallistuessa Frank Capran »*Meet John Doe*» – »*He rakastivat elämää*»-elokuvan (1941) näytökseen 22. joulukuuta 1943 hän ihmettelee yleisön nauravaa ja pilkallista suhtautumista elokuvan humaaniin sisältöön. Paavolainen tulkitsee yleisön reaktion heijastelevan rintamaelämän raaistunutta olemusta:

Mikä typerä suomennos. Ja mikä »yhdenmukaistettu» typeruus yleisössä. Se nauraa ja hohottaa k a i k e l l e, mikä tässä katkeran satiirisessa ja samalla niin kipeän ihanteellisessa filmissä käsittelee ihmisyyttä, aatteellisuutta,

⁴³⁵ Päiväkirjan siteerattu osuus on poistettu VT IV -teoksesta (1960).

sielun hyvyttä. Se n a u r a a ... Olemmeko jo niin kauhistuttavan pitkällä tässä sodan kivettämässä maassa? (SY 1946 II 22.12.1943, 758)

Välirauhansopimuksen allekirjoittamisen (19.9.1944) jälkeen neuvostoliittolaisten elokuvien esittäminen yleistyy Suomessa merkittävästi Continental Filmin toimesta: ”[...] nyt tarjoaa Continental Filmi neuvostovenäläisiä elokuvia vuokrattavaksi. Helsingissä esitetään ensi sunnuntaina ensimmäinen venäläinen filmi sodan jälkeen. Kyseessä on vanha musiikkielokuva »Volga, Volga».” (SY 1946 II 28.9.1944, 956)⁴³⁶

17. helmikuuta 1943 Paavolainen katsoo illalla ranskalaisen Julien Duvierin suurenmoisen elokuvan »*La Bandéra*» (1935), jonka vahvuudet ovat Jean Gabinin näyttelijäntyössä ja armottoman realistisessa ympäristön kuvauksessa. Elokuvan loppukohtauksen »kuoleman motti» yllättää Paavolaisen, koska siinä sankaruutta ei sidota kansallisuuteen:

[...] »kuoleman motti» filmin lopussa on ehkä hienoin aatteettoman ja isänmaattoman miehisen sankaruuden ylistys, minkä niin lukemattomista sankaruutta ihannoivista elokuvista muistan. Ovathan »aatteet» sotaa ja sankaruutta varten suhteellisen moderni keksintö. (SY 1946 II 17.2.1943, 539–540)

Paavolainen vaatii elokuvilta armotonta realismia: häntä ärsyttää jatkosodan elokuvien tekotaiteellisuus ja farssimaisuus. Hän valitsee elokuvakseen mieluummin ”jotakin karkeata ja reilua – aikaisemmin näkemänsä Victor McLaglen »*Kapina kannen alla*»” (SY 1946 II 8.2.1943, 532).

Kalevalan päivänä (28.2.1943) Paavolainen katsoo illalla ranskalaisen sankaruuden korkeaveisuuden, Augusto Geninan⁴³⁷ »*Alcazar*» (1940) -elokuvan. Paavolainen tulkitsee tarkkanäköisesti Espanjan sisällissodan toimineen harjoitusotana toiselle maailmansodalle:

Se herättää näin myöhään nähtynä monenlaisia mietteitä. Miten »järjestyksessä» maailma vielä olikaan Espanjan kansalaissodan aikoina. Ja kuitenkin luotiin juuri siinä nykyisen henkien taistelun kaikki suuntaviivat. Harjoitus suursotaa varten. (SY 1946 II 28.2.1943, 547)

⁴³⁶ Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa tämän elokuvan lisäksi »*Ruslan ja Ljudmila*»- (SY 1946 II 15.10.1944, 962) ja »*Stalingrad*»-elokuvien Helsingin ensi-illat (SY 1946 II 2.11.1944, 969).

⁴³⁷ Paavolainen muistaa tämän italialaisen ohjaajan nimen väärin Arturo Geninaksi.

Aivan toisenlaista ihmiskuvaa tarjoavat puolestaan akselivaltojen elokuvat ja uutiskatsaukset, joissa ilmenee epäinhimillisen ihmiskuvan lisäksi myös toisen maailmansodan totalisoitu ”mekaanisuus”. Akselivaltojen osalta Paavolaisen elokuvamerkinnot päiväkirjassa ovat tiheämpiä. Osa Paavolaisen analyyseistä on kattavampia, osassa hän puolestaan vain tyytyy mainitsemaan nähneensä elokuvan tai mainitsee saksalaisen elokuvakuuluisuuden saapumisesta Suomeen.⁴³⁸ Paavolainen seurattessa iltapäivisin Lokissa esitettäviä kiellettyjä ja sensuroitavia Akselivaltojen elokuvia niiden raadollisuus ja realismi huimaa häntä. Katsoessaan kaksi taiteellista romanialaista kansatieteellistä propagandaelokuvaa sekä useita uskomattoman realistisia saksalaisia sotakatsauksia (19.5.1942), hän kritisoi modernin sodan mekaanisuutta ja epäinhimillisyyttä:

Koko modernin sodan fantastinen mekaanisuus ja epäinhimillisuus vyöryi niistä vastaan. Moisia näkyjä katsoessaan ymmärtää, että kuolinprosentti saksalaisissa PK-komppanioissa, nimenomaan elo- ja valokuvaajien keskuudessa, on niin suuri. (SY 1946 I 19.5.1942, 342)

Samalla tavalla Paavolainen reagoi katsoessaan Sevastopolin valloituksesta tehtyä filmikatsausta Lokissa 30.7.1942. Toisessa maailmansodassa ei ihmisen sankaruudella ole enää samanlaista sädekehää kuin menneissä sodissa. Mekaniikka, tahto ja brutaliteetti ovat toisen maailmansodan tunnuskuvat:

Mahtava, loistavasti tehty – ja kamala miltei mastodonttisessa brutaalisuudessaan. Uudet saksalaiset tykit ja mörssarit ovat hirviöitä, epäinhimillisiä, myyttisiä ... Ei ihmisen sankaruus, vaan mekaniikka, tahto ja brutaliteetti valloittavat nykyään paikkaa auringossa. (SY 1946 I 30.7.1942, 382)

Saksalaiset propagandaelokuvat tuntuvat myös tiivistävän uuspakanallisen Saksan olemuksen paremmin kuin mikään muu taidelaji. Paavolaisen katsoessa Arthur Maria

⁴³⁸ Paavolaisen lyhyitä elokuvamerkintöjä: jatkosodan alkamisen vuosipäivän iltana Paavolainen osallistuu saksalaisen filmin »Idän sotaretki» näytökseen (SY 1946 I 22.6.1942, 357), saksalainen filmitähti Ilse Werner on vierailut Helsingissä (SY 1946 II 20.5.1943, 598), elokuvaesitys saksalaisista Jäämeren rintamalla (SY 1946 II 7.7.1943, 636).

Rabenaltin elokuvan »Polttava harha» (*Johannisfeuer* 1939) hän vertaa sen tulen ja ikuisen magian ylistystä Leni Riefenstahlin *Olympia*-elokuvan uuspakanalliseen sisältöön:

15.5.1942 Sudermannin »Johannisfeurin» mukaan laadittu elokuva »Polttava harha». Saksalaisen raskas tekele, mutta tavattoman mielenkiintoinen uuspakanallisena todistuskappaleena. Roturajatkin rikkovan, maalaisvoimakkaan miehisyyden ja tulen ikuisen magian ylistystä, josta voisi melkein kirjoittaa tutkielman, kuten Leni Riefenstahlin olympialaisfilmistä. Koetan tulkita vaikutelmani osastolla, mutta huomaan, että minua ei ymmärretä. Suomalaiset eivät - vanha havainto – halua kuulla mitään Hitlerin Saksan henkisestä elämänkuvasta, vain sen sotilaallisista saavutuksista. (SY 1946 I 15.5.1942, 339–340)

Paavolaisen työstäessä Mannerheimin päiväkäskyjä (23.11.1942) hän osallistuu myös kahden saksalaisen sotilaallisen opetusfilmin päivänäytökseen. Lokissa esitettävistä opetusfilmeistä toinen käsittelee saksalaisten taistelua Venäjän arojen talvea ja pakkasta vastaan. Vaikka filmi sisältää naurettavia kohtia, on se kokonaisuudessaan silti voimakas todistuskappale saksalaisen toivottomasta taistelusta Neuvostoliiton talven kauhuja vastaan (SY 1946 I 23.11.1942, 478–479). Paavolaisen leikellessä kuvalehdistä saksalaisten propagandavalokuvia hän pohtii saksalaisten anglosaksivastaisen propagandan hyödyntävän englantilaisten tai yhdysvaltalaisten taiteilijoiden omien maidensa oloja ruoskivia taideteoksia sellaisinaan (SY 1946 II 12.1.1943, 515). Tässä yhteydessä Paavolainen puhuu buurisodan raakuuksia kuvailevasta elokuvasta »*Ohm Krüger*» ja »*Titanicin*» -elokuvan haaksirikkoaiheen pohjalta tehdystä tendenssimäisestä kuvauksesta plutokratiasta.

Tammikuussa 1943 Paavolainen kiinnittää huomiota saksalaisten siveelliseen luhistumiseen ja rappeutuneen taiteen (*Entartete Kunst*) nousuun saksalaisissa kuvalehdissä ja elokuvissa. Uudet saksalaiset elokuvat kuten »*Münchhausen*» (1943), »*Maria Stuart*» ja »*Bad in der Tenne*» (1943) tarjoavat Paavolaisen mukaan jälleen perisaksalaista erotiikkaa ja pornografiakuvastoa sekä ”tökeröä sekä häikäilemätöntä riettautta” (SY 1946 II 12.1.1943, 516–517). Poikkeuksiakin tosin löytyy: katsoessaan saksalaisen elokuvan »*Loma kunniasanalla*» (1938) Paavolainen toteaa sen muistuttavan inhimillisyydessään ja sensualismissaan ranskalaisia elokuvia:

Ihailen yhtä paljon Berliinin Romanisches Cafén älyllisiin silmälasikäärme-tyyppeihin kohdistuvaa satiiria kuin parhaassa mielessä natsilaisen rohkeata erotiikan kuvausta. Hitlerin Saksan raskasta pateettisuutta ei filmissä ole vähääkään; se muistuttaa inhimillisyydessään ja lämpimässä sensualismissaan melkein ranskalaisia elokuvia. (SY 1946 I 17.9.1942, 454)

Järisyttävin elokuvakokemus Paavolaiselle on hänen maaliskuun 1. päivänä 1944 katsomansa Fredrik Suurta kuvaileva Veit Harlanin ohjaaman elokuvan »*Suuri kuningas*» (Der Grosse König 1942). Paavolainen kuvaa ”aavemaista elämystään” tehdessään analogian Fredrik Suuren ja Hitlerin välillä:

Mutta miten aavemaiselta vaikuttaakaan tämä kuuluisa filmi t ä l l ä h e t k e l l ä nähtynä! Fredrik Suuren ja Hitlerin parallelismi, elokuvan syntymisen aikoina vaikuttava propagandatemppu Saksassa, on tällä hetkellä kääntynyt suorastaan tarkoitetuksi vastakohtakseen. (SY 1946 II 1.3.1944, 806)

Paavolainen kiinnittää jälleen huomiota elokuvan sisältämään natselle tyypilliseen naisten halveksuntaan. Koko elokuva näyttäytyy hänelle kammottavana muistomerkkinä eräästä aikakaudesta, joka auttamattomasti on katoamassa. Paavolainen mukaan elokuvan alun Fredrik Suuren repliikit saavat enteellisen merkityksen:

»Kansa vihaa minua» ... »Sinä olet tehnyt kaikki Euroopan kansat vihamiehiksemme» ... »Porvarit pyytävät Sinua lopettamaan sodan» ... »Vaadit kansaltasi mahdottomia.» Siinä oli totisesti t ä m ä n h e t k e n H i t l e r i n historiallinen kaksoisolento, jonka lohduttoman »titaanista» yksinäisyyttä tappioiden ja vastoinkäymisten keskellä synkän tumma valokuvaus taitavasti korosti. (SY 1946 II 1.3.1944, 806)

Syvän vastenmielisyytensä Paavolainen osoittaa etenkin japanilaiselle propagandaelokuvalle, jonka suomalaiset ovat saaneet natsi-Saksasta Hitlerin ilmeisesti kyllästyttyään japanilaisten lahjoitukseen. Vuoden 1943 alussa Paavolainen osallistuu päivänäytökseen, jossa esitetään kyseinen elokuva »*Valtakunnan villit kotkat*». Elokuvassa kuvataan japanilaisten lentäjien sankarieetokselle pyhitettyä elämää:

Koko filmissä ei esiinny ainoatakaan naista; sellainen käsite kuin rakkaus näyttää elokuvan sankareille olevan täysin tuntematon. Japanilainen perhekultti välähdytetään sen sijaan monta kertaa esiin, tosin vain tekstissä. Niinpä puhutaan repliikeissä sankarin äidistä ja isästä; kuvaavaa kyllä, saa isoäiti silti suurimman huomion osakseen. Luonnollisesti on myös poikalapsen syntymä tärkeä tapahtuma. *Jokainen filmi sankareista kuolee ...* (SY 1946 II 8.1.1943, 511–512)

Paatoksestaan huolimatta elokuva sisältää Paavolaisen mukaan esteettisiä arvoja.⁴³⁹ Hän ei kuitenkaan voi olla kuvaamatta järkytystään, jonka elokuva häneen jättää: ”Kokonaisuus on jollakin tavalla niin epäinhimillinen, että sen jättämä kolkko vaikutelma säilyy iltaan saakka.” (SY 1946 II 8.1.1943, 512)⁴⁴⁰

Paavolainen kehittelee jatkosodan aikana myös elokuvaa yhdessä Erik Blombergin kanssa. Finlandia-Kuvan tilatessa TK-mies Erik Blombergilta sota-aiheisen käsikirjoituksen koko illan elokuvaa varten, hän pyytää Paavolaista yhteistyöhön. Paavolainen on innostunut:

Blomberg ehdotti aiheeksi taistelua Bengtskäristä syksyllä 1941. Idea kiinnosti minua heti, koska aina olen ollut heikko yksinäisten majakkasaarien romantiikalle, vieläpä aikoinani mykän filmin hurmiossa suunnittelin majakka-miljööhön sijoitettavaa filmiaihetta. Bengtskärin aiheessa viehättää erikoisesti se, että taistelut tapahtuivat sumuisena yönä; Erik Blombergin raffinoitu kamera olisi kuin luotu sellaisen tunnelman vangitsemiseen. (SY 1946 II 21.5.1943, 598–599)

Viikon päästä Blomberg kertoo Paavolaiselle Helsingissä, että Finlandia-Kuvan edustajat ovat innostuneet käsikirjoituksen filmaattisuudesta (elokuvallisuudesta), mutta pitää aiheen käsittelyä liian realistisena sodan aikana esitettäväksi (SY 1946 II 29.5.1943, 602). Blomberg ilmoittaa parin viikon päästä Paavolaiselle, että Finlandia-Kuva on vetäytynyt hankkeesta. Paavolaisen mukaan yhtiön väitti käsikirjoitusta liian veriseksi: ”Siinähan suorastaan kuoli muutama suomalainen!”. Paavolainen

⁴³⁹ Sumu- ja usvaepektien käyttäminen tuo Paavolaiselle mieleen japanilaiset puupiirokset.

⁴⁴⁰ Toinen japanilainen elokuva, jonka Paavolainen mainitsee, on hänen ensimmäisenä pääsiäispäivänä (25.4.1943) katsomansa »*Macao*» -elokuva. Paavolaisen mukaan elokuva toimii vahvojen vastakohtien kautta: ”Raffinoitu sekoitus idän julmuutta ja länsimaiden paheita, missä Eric von Stroheimin ja Mireille Balinin tyypit viihtyvät kuin kalat vedessä.” (SY 1946 II 25.4.1943, 573)

kuvaa ”yksimielisyyden” painetta Finlandia-Kuvan toivoessa implisiittisesti ”propaganda-
maisempaa” elokuvaa:

Finlandia-Kuva oli toivonut enemmän propagandasävyistä ehdotusta eikä
tällaista realismia. (Ajatella – esiintyihän siinä yksi jaloviinapullokin eikä
Suomen pyhäkouluarmeija toki tunne sellaisia myrkkyjä) Arvaan, että
ihanteena oli kangastanut Mika Waltarin »Oi kallis Suomenmaa»-elokuva.
(SY 1946 II 10.6.1943, 614)

Paavolainen ei valitettavasti kuvaa tai analysoi katsomiaan TK-elokuvakatsauksia tai
suomalaisia elokuvia päiväkirjassaan. Ainoa merkintä näyttäisi olevan Valentin Vaalan
Antreas ja syntinen Jolanda (1941)-elokuvan näkeminen Evonniemen viihdytysillassa.
Paavolainen kuvaa Vaalan estetismin vastakohtaisuutta sodan todellisuudelle:

Gramofonit ja kaiutinautot räähkyvät, ja myöhemmin esitetään täyteen
ahdetussa tuvassa »Antreas ja syntinen Jolanda»-elokuvaa. Moisten ihmeiden
edessä tuntee Loimolassa maleksinut porukkamme itsensä täysiksi
barbaareiksi. (SY 1946 I 24.8.1941, 184)

4. SYNKKÄ YKSINPUHELU SUOMEN KIRJALLISUUSHISTORIASSA

4.1. KANSALLISEN KIRJOITTAMINEN – NATIONALISTINEN KIRJALLISUUS

Kansallisuuden käsite ja kategoria ovat olleet länsimaisen kirjallisuudentutkimukselle
tarpeellisia työvälineitä aina 1800-luvun alkupuolelta lähtien. Tämä liitos sisältää

ajatuksen, että maailma on jäsennettävissä yksittäisiksi kansakunniksi ja kansallisiksi yhteisöiksi sekä niiden kulttuureiksi. Kansallisen kategorian ja kirjallisuudentutkimuksen liitto palautuu romantiikan kaudella luotuun kansallisuusfilosofiaan, joka sisältää kolme keskeistä kohtaa (Sevänen 1999, 16):

1. *Kansallisuus on ihmisten luonnollinen ominaisuus* samaan tapaan kuin heidän pituutensa, painonsa ja ihonväriinsä
2. *Kansakunnan ominaislaatu*, sen kansallinen eetos ilmenee selvimmin sen kielessä, kirjallisuudessa, perinteissä ja tavoissa
3. *Kansakunnan ”herääminen”* on sen tulemistä tietoiseksi itsestään ja erityislaadustaan. Se on kansallisen ajatustavan leviämisen kannalta keskeistä

Etenkin kielestä ja kirjallisuudesta kehittyi kansakuntien erityislaadun ilmentäjä: sitä pidettiin kansallisten kulttuurien välttämättömänä rakennusaineena. Eric Hobsbawmin mukaan (1994, 123–134) kieli nousi nationalismin keskeiseksi poliittiseksi voimaksi vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Vuosisadan lähestyessä loppuaan kielellä voidaan sanoa olleen ratkaiseva osa kansallisen kulttuurin rakentumisessa. Tuolloin myös Suomessa kielikysymys nousi kansallisaatteen keskiöön.⁴⁴¹ Kielinationalismin poliittis-ideologisen ohjelman mukaisesti Suomessa pyrittiin standardisoimaan kirjakieltä ja nostamaan suomen kielen asemaa keski- ja korkeamman asteen koulutuksessa.⁴⁴²

Suomalaisen kirjallisuuden lähtökohdat ovat Lassilan mukaan (1999, 11) alusta alkaen olleet tiukasti sidoksissa romantiikkaan ja snellmanilaisuuteen, joissa kummassakin historialle annetaan keskeinen tiedollinen merkitys. Edellisen korostaessa kulta-aikaa, viattomuuden ja luonnollisuuden aikaa (karelianismi), jälkimmäinen puolestaan korostaa ”historian järjellisyttä”, jota yksilön ja kulttuurin on tuettava (organistinen käsitys). Romantiikan ja snellmanilaisuuden liitto Suomessa oli kokonaisvaltainen. Se korosti kollektiivisuutta individualismin sijasta.

⁴⁴¹ 1930-luvulla nationalismin muututtua muukalaisvihamieliseksi oikeistoradikalismiksi alempi keskiluokka omaksui tämän kielellisen nationalismin (ks. Hobsbawm 1994, 134).

⁴⁴² Kiistat koskivat nimenomaan *kirjoitettua kieltä* ja *virallisissa yhteyksissä* puhuttua kieltä (Hobsbawm 1994, 126).

Helsingin yliopiston professorin Viljo Tarkiaisen (1879–1951) *Suomalaisen kirjallisuuden historia* -teoksen (1934) mukaan ”kirjallisuudessa ja kirjallisuuden avulla kansa kokoontuu ja luo itseänsä, tulee tietoiseksi omasta olemuksestaan, omasta menneisyydestään ja nykyisyydestään, voipa joskus saada aavistuksen historiallisesta kutsumuksestaankin” (ks. Sevänen 1999, 21–22; Tarkiaisen 1934, 329). Tarkiaisen aitosuomalaisesta näkökulmasta laadittu esitys⁴⁴³ kuvaa hyvin kansallisen eli nationalistisen kirjallisuuden rakentavaa, mutta marginaaliset ainekset poissulkevaa määrittelyä.⁴⁴⁴ Nationalistinen kirjallisuus ja etenkin sen kaanonin luovat kirjallisuushistoriat pyrkivät yhtäältä kuvastamaan kansallista identiteettiä, mutta osallistuvat myös aktiivisesti sen tuottamiseen. Kansallinen kirjallisuuskritiikki pyrkii puolestaan kytkemään radikaalit teokset osaksi kansakunnan jatkuvuutta sekä keskustelua ”suomalaisuudesta”. Usein näistä radikaaleista ja toiseuden määrittämistä teoksista nostetaan esiin asioita ja ilmiöitä, jotka tukevat nationalistisen kirjallisuuden kaanonin. Kuten Pirjo Lyytikäinen artikkelissaan *Lajit ja kansallisen kirjoittaminen* (2005, 30) osoittaa, määrittelivät J.V. Snellman ja Unto Cygnaeus pitkälti suomalaisen kirjallisuuden kansankuvauksen ehdot, joilla myöhemmin on ollut suuri vaikutus kritiikin, tutkimuksen ja kirjallisuuden sisältöihin. Huolimatta Suomen kansankunnan jakautumisesta kahteen eri kieleen (suomi, ruotsi),⁴⁴⁵ suomenruotsalaisten modernistien sekä tulenkantajien vastarinnasta 1910–20-luvuilla, hallitsi J. V. Snellmanin idea *kansalliskirjallisuudesta* suomalaista kulttuurista dialogia 1800-luvun puolivälistä alkaen aina 1950-luvulla tapahtuneeseen modernismin läpimurtoon ja yleistymiseen saakka.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Tarkiaisen sulkee esityksensä ulkopuolelle ”kansallisen nousuvaiheen” eli Frans Mikael Franzénin, J. L. Runebergin ja Zacharias Topeliuksen jälkeisen ruotsinkielisen kirjallisuuden. Myös Rafael Koskimiehen teos *Elävä kansalliskirjallisuus* (1944–49) on kirjoitettu vahvasti isänmaallisessa ja fennomaanisessa hengessä. Raoul Palmgren arvostelee teoksessaan *Suuri linja. Kansallisia tutkielmia Arwidssonista vallankumouksellisiin sosialisteihin* (1948) näitä suomalaisnationalismin konservatiivisia, ”suomettarelaisia” muotoja.

⁴⁴⁴ Simon Duringin mukaan (1990, 138) kirjallisuus on toiminut eri yhteiskuntakentän tiloissa kuin nationalismi. Tämän vuoksi kirjallisuutta voidaan kutsua nationalismin *toiseudeksi*. Suomen kirjallisuushistoriassa tämä Duringin *toiseus* toteutuu ensimmäistä kertaa 1910–20-lukujen suomenruotsalaisten modernistien ja tulenkantajien tuotannossa.

⁴⁴⁵ Laajemmin tulkittuna olisi myös saame ja venäjä laskettava mukaan.

⁴⁴⁶ *Kansankuvaus* säilyi myös määrittävänä tekijänä kirjallisuuden ohella myös kaikkien muiden taiteiden osalta. Esimerkiksi kuvataiteiden osalta Ferdinand von Wrightin 1850-luvulla maalaamat avarat näköalat, kuten *Näköala Haminan lahdelta* (1853), asettuivat suomalaisuus-tulkintojen kautta pyhittämään Suomen maa-alueen koskemattomuutta ja tukemaan uhrivalmiutta. Unto Cygnaeuksen tutkiessa Ferdinand von Wrightin ja tämän veljien idealisoituja maisemamaalauksia vuonna 1887 nostaa siveltimen miekan rinnalle:

”Sivellin yhtä hyvin kuin miekka voi katoamattomin vedoin puolustaa kotimaamme vaatimaa poikiensa uskollisuutta ja uhrivalmiutta.” (Saarela 1986, 214)

Suomalaisen modernismin synnyn ajoittaminen on hyvin problemaattista, kuten kirjallisuushistoriallisista esityksistä ilmenee. Kai Laitinen ajoittaa teoksessaan *Suomen kirjallisuuden historia* (1981) modernismin

Uusklassisti Snellman, joka ammensi vaikutteita saksalaisesta filosofiasta (Hegelin, J. J. Winckelmannin sekä Herderin kirjoituksista), korosti patrioottisuutta ja siveellisyyttä kansallisen kirjallisuuden ja kansallisen sivistystyön henkisenä sisältönä (ks. Lyytikäinen, 2005, 24). Snellmanille kirjallisuuden tehtävä oli ennen kaikkea suomenkielisen kansallisen kulttuurin luominen, jossa kirjailija ylittää minuutensa rajat ja sitoutuu kansan ja kansakunnan yhteiseen kohtaloon. Karkaman mukaan (Lyytikäinen 2005, 56) Snellmanille tämä ”patrioottisen rakkauden ihanne” konkretisoitui Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinoissa*.⁴⁴⁷ Snellmanin mukaan Runeberg oli ymmärtänyt kansallisen kirjoittamisen tärkeimmän aspektin eli *kansankuvauksen tehtävän*, jonka mukaisesti kirjailijan tai taiteilijan tuli kuvata suomalaisten kansallista ainutlaatuisuutta *maisemankuvauksen idealisoinnin* kautta. Kansankuvauksen kaanoniin kelpuutettiin teokset, jotka noudattivat ”realistista kuvausta”, korostivat paikallisuuksien erityisyyttä (Runebergin *Hirvenhiihtäjät*) ja kuvasivat maalaisrahvasta sekä nimesivät historian kulun (Suomen sota *Vänrikki Stoolin tarinoissa*). Näin Snellmanin kansankuvauksen ideaali sulki ulkopuolelleen sivistyneistön, joka hänen mukaansa ”on etäännytynyt alkuperäisestä kansanelämästä”. Snellmanin *kansallinen luo variaation*: se on uutta ja aitoa, joka tekee kulttuurien vuorovaikutuksen kiinnostavaksi (Lyytikäinen 2005, 28).

Snellman ja Cygnaeus vaativat suomen kirjakieltä puhtautta ja aitoutta. Sen tuli olla kontrolloitua; jotkut kielen muodot leimattiin korruptoituneiksi tai kirjalliseen käyttöön kelpaamattomiksi (Lyytikäinen 2005, 30). Vaikka Snellman, ja Aleksis Kiven vastustajana tunnettu August Ahlqvist, vastustivat Suomen kirjallisuuden rakentamista kansanrunouden pohjalle, se toteutui lopulta Elias Lönnrotin eeposten – *Kalevala* ja *Kanteletar* – myötä. Tämä suomalaisen kirjallisuuden ja identiteetin perustan laskeminen oli ideologista toimintaa, jossa kuvitellun kansakunnan menneisyys ja runosielu synnytettiin kansanomaisen aineiston ja kansallisuusajattelun ideologioiden kohtaamispaikalla (Lyytikäinen 2005, 32). Näin uudet kansakunnat loivat itselleen ikimuistoisen

synnyn Aila Meriluodon runokokoelmaan *Lasimaalaus* (1946) ohittaen näin 1910–20-luvun ruotsalaissuomalaisen (Södergran, Olsson, Diktonius) sekä tulenkantajien modernismin. Laitinen korostaa tulkinnallaan modernismin läpimurtoa yleisesti hyväksytyksi ja populaariksi taidesuunnaksi.

⁴⁴⁷ Obs! Huolimatta siitä, että teos on ruotsinkielinen. Runebergin ja Topeliuksen teokset loivat Suomeen kieliryhmiä (suomen- ja ruotsinkieli) yhdistävää arvomaailmaa. Seväsén mukaan (1999, 38) heidän teoksensa hallitsivat vielä maailmansotien välillä suomenkielisten ja ruotsinkielisten kansakoulujen ja oppikoulujen lukuvalikoimaa. Historiallisen tiedon käsittely fiktion kautta, pyrkimys rakentaa idealistinen kuva Suomen kansasta ja uhri -käsitteen nostaminen isänmaan ideaaliksi yhdisti kumpaakin kirjailijaa.

menneisyyden, joka avasi mahdollisuuden rajoittamattomaan tulevaisuuteenkin. Kansallisvaltiot vetoavat retoriikassaan usein muinaiseen menneisyyteen ja rakentavat omaa legitimaatiotaan tälle vanhalle kulttuuriperimälle. Tarvittiin siis mytologia ja sankariajan historia (Lyytikäinen 2005, 34), joiden kautta kansakunta tuli tietoiseksi olemuksestaan: *kansanhengestään*.⁴⁴⁸ Pentti Karkaman mukaan (1999, 23) Snellmanilla ja Runebergillä ilmeni ajatus, että historian aikaisemmissa vaiheissa, ennen modernia aikaa, sota oli oikeastaan ainoa toiminnan muoto, jossa kansa saattoi kohota itsetietoisuuteen ja samalla tietoisuuteen historian järjellisydestä ja humaniteetista. Talvi- ja jatkosotaan lähteneet nuoret suomalaiset sotilaat lähtivätkin mukaan ”suureen seikkailuun” pää täynnä Runebergin sankarikuolemaa glorifioivia ”suuria säkeitä”.

4.1.1. Väinö Linnan yritys ylittää runebergiläinen sankaritradiatio - Tuntematon sotilaan (1954) käsikirjoitus Sotaromaani

Tahallisesti en tahdo loukata ketään, mutta en halua myöskään uhrata jumalille jotka omatuntoni sanoo epäjumaliksi. Saattaa tuntua naurettavalta, mutta enemmän kuin näiden jumalien loukkaamista, minä pelkään niitä ihmisiä, jotka joskus tulevat ihmettelemään, että *eikö tällä miehellä todellakaan ollut ainoatakaan sanaa sanottavanaan siitä mentaliteetista joka katsoo sodan jonkinlaiseksi inhimilliseksi arvoksi*. Minä tarkoitan lähinnä eräitä arvosteluja sodanjohdosta ja siitä idealismista joka oli sodan sielullinen käyttövoima. Varsinkin kun arvostelullani ei ollut väriä, pidin sitä oikeutettuna. Tahdoin antaa kaiken arvostukseni ihmisille jotka koko onnettomuuden hartioillaan kantoivat, mutta itse sodalta minä tahdoin sen ottaa pois.

**Väinö Linna kirjeessään kustantaja Yrjö A. Jäntille 12.11.1954
(teoksessa Linna 2000, 2, kursivointi lisätty)**

Väinö Linnan (1920–1992) joulukuussa 1954 ilmestynyt *Tuntematon sotilas* -romaani aiheutti ilmestyessään Suomen suurimman kirjasonan, sillä siinä asetuttiin tietoisesti

⁴⁴⁸ *Kansanhenki* on perinteisen idealistisen käsityksen mukaan kansakunnan maskuliininen, tietoinen, aktiivinen ja rationaali minuus, *kansansielu* taas kansan feminiininen, passiivinen ja emotionaalinen ja sellaisena myös häilyväinen itseys. (Karkama 1999, 23)

vastustamaan *runebergiläistä sankarieetosta*,⁴⁴⁹ joka oli ennen ”talvisodan hengen” keksimistä Suomen kansallisen identiteettiprojektin tärkeimpiä komponentteja. Huolimatta teokseen kohdistuneesta kritiikistä⁴⁵⁰ Linnan teos sai yleisesti ottaen ylistävän vastaanoton. Jopa ne AKS:läiset tahot, jotka olivat aikoinaan teilanneet Paavolaisen *Synkän yksinpuhelun*, olivat vakuutettuja *Tuntemattoman sotilaan* julkaisemisen tärkeydestä.⁴⁵¹ Linnan teos koettiin sopivaksi kehykseksi Suomen *kansalliselle eheytymistarinalle*.⁴⁵² Yksilöiden sankaruuteen samaistuminen voi kirkastaa vaikeasti hyväksyttävät historialliset vaiheet etenkin, kun tapahtumista on kulunut sen verran aikaa, että lopputuloksen myönteiset seuraukset pystytään näkemään. Kyse ei kuitenkaan ole pelkästään kirjailijan tuotteesta, vaan teoksen vaikutuksesta vastaanottajiinsa. Lukeva yleisö unohtaa ja sivuuttaa epäolennaiset seikat ja yhden teokset, mutta ylistää kertomuksia, jotka vastaavat sen omia arvoja, asenteita ja unelmia. Ja lopulta jokainen teos alkaa elää omaa elämäänsä välittämättä kirjailijan alkuperäisistä intentioista. Linnan *Tuntematon sotilas* jalosti lopulta hävityn sodan ”torjuntavoitoksi”.

Toisin kuin yleinen keskustelu antaa ymmärtää, Linnan teoksella oli tärkeitä edeltäjiä,⁴⁵³ joista Paavolaisen *Synkkää yksinpuhelua* voidaan pitää merkittävimpänä. Näen

⁴⁴⁹ On sangen ironista, että *Tuntemattoman sotilaan* kustantaja ja poistoista vastannut Yrjö A. Jäntti kertoo (2000, 27) Linnan lähettäneen esikoisteoksensa *Päämäärä* (1947) hänelle Runebergin päivänä 5.2. Ilmeisesti Jäntti ei aivan ymmärrä Linnan valitseman päivän sisältämää ironiaa. Linnan suhde Runebergiin oli varsin poleeminen. Ruotsissa vuonna 1969 pidetyssä seminaarissa Linna piti puheenvuoron, jonka mukaan hän sanoi voivansa päästä sopusointuun kansallirsunoilijan kanssa ”vain haudoissa, haudoissa niin kuin sotilaat, niin kuin punaiset ja valkoiset vuonna 1918” (Niemi 1988, 130).

⁴⁵⁰ Linnan fiktiivistä teosta pyrittiin arvottamaan jälleen ”objektiivisen historiankirjoituksen” ehdoilla. Toini Havu vertasi ”murskakritiikissään” »*Purnaajan sota*» (HS 19.12.1954) teosta muutama kuukausi aiemmin ilmestyneeseen Jussi Talven *Ystäviä ja vihollisia* -teokseen, josta kriitikko oli antanut kiittävän arvostelun. Juhani Niemen mukaan (1988, 126) Talvi näkee Linnasta poiketen jatkosodan suurena moraalisenä ongelmana. Talven näkökulma on Paavolaisen tapaan sivistyneistön näkökulma, joka näkyy teokselle luonteenomaisissa henkilöihahmoissa (pappi, upseeri). Talven pyrkiessä kuvauksessaan naturalismiin, Linna puolestaan pyrkii maanläheiseen realismiin. Paavolaisen tavoin Talvi pyrkii teoksessaan rikkomaan sodankuvauksen vakiintuneita isänmaallisia normeja ja horjuttamaan niiden takana piilevää kuvaa yksimielisyydestä. Havun mukaan Linnan teos ei kelpaa täysin todistusvoimaiseksi sotaromaaniksi tai arvokkaaksi dokumenttiromaaniksi:

”Kirjailijalta puuttuvat tärkeimmät edellytykset: sekä perspektiivi, suuret näköalat, eettinen ja henkinen asennoituminen, terävä johtopäätösten tekotaito, mitkä kaikki kuuluvat Jussi Talven todella suuren sotaromaanin ansioihin.” (Jäntti 2000, 25)

⁴⁵¹ Heitä olivat muun muassa Arvi Korhonen ja Martti Haavio sekä Mannerheim-ristillä palkittu eversti Wolf H. Halsti. Idea näiden ”patrioottien” Linnan teoksen arviointipyyntöstä oli keksinyt *Nya Pressenin* kulttuuritoimittaja Patrick Bruun (Jäntti 2000, 26–27).

⁴⁵² Hävityn sodan muuttaminen sankariteoiksi ei siis ole vain runebergiläinen ilmiö suomalaisessa kirjallisuudessa. Ilmari Kianto ja Väinö Linna tekivät saman sisällissodalle ja jatkosodalle. Runebergin tavoin he pystyivät jalostamaan tappion karvaan kalkan selviytymistarinaksi ylistämällä yksilöiden moraalista, rohkeutta ja kunniaa.

⁴⁵³ Näinä edeltäjinä voidaan pitää Paavolaisen *Synkän yksinpuhelun* lisäksi C. O. Frietschin *Suomen kohtalonvuodet* -teosta (1945), Arvo Turtiaisen vankilapäiväkirjaa *Ihminen n:o 503/42* (1946).

Paavolaisen teoksen Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* merkittävänä edeltäjänä. Kahdeksan vuotta aikaisemmin ilmestynyt *SY* oli ollut liian radikaali tilinteon vaatimus Suomen lähimenneisyydestä. Paavolaisen ja Linnan teoksien vastaanotot muistuttavat suuressa määrin toisiaan: kumpaakin kirjailijaa arvostellaan ”liian pitkälle menemisestä” sekä subjektiivisesta otteesta Suomen lähimenneisyyteen. Paavolaisen päiväkirja kuitenkin eroaa Linnan teoksesta suuressa määrin. Siinä ei ole sankareita, joihin samaistua: sen kertoja on elitistinen intellektuelli, joka sanoutuu irti kaikista suunnista ja liikkeistä. *SY* ei ole jalostettavissa rationaaliseksi selviytymistarinaksi: se tarjoaa liian monia pintoja, liian realistisia, mutta ristiriitaisia kertomuksia sodan arjesta. Teos huokuu melankoliaa ja pettymystä isänmaahan: *se puhuu itseksensä, ei-kenellekään*. Paavolaisen päiväkirjaa voidaan kuvata kansakunnan huonon omatunnon symboliksi. Asetettuna kansakunnan muistojen tai kirjallisuushistorioiden pariin se alkaa väistämättä *resonoida*.

Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* alkuperäinen käsikirjoitus julkaistiin vasta vuonna 2000 sen alkuperäisellä nimellä *Sotaromaani. Tuntemattoman sotilaan käsikirjoitus*. Teos sisältää kaksi johdantoartikkelia, joista ensimmäisessä *Sensuroitiinko Linnan Sotaromaani?* Yrjö Varpio analysoi Linnan teoksen ennakkosensuuria ja teoksen merkittäviä poistoja.⁴⁵⁴ Toisessa artikkelissa *Päämäärästä Tuntemattomaan sotilaaseen – Kustantajan muistoja ja vaikutelmia* teoksen kustantaja Yrjö A. Jäntti kertoo teoksen toimittamisesta. Yrjö Varpion mukaan (2000, 5–6) tiedot Linnan romaanin osittaisesta sensuroinnista lähtivät aikanaan liikkeelle suomenruotsalaiselta taholta. Harry Järv (*Aftontidningen*issä 29.4.1955) ja Atos Wirtanen (*Expressen*issä 21.6.1955) kiinnittivät huomiota Linnan suomalaisten sotilaiden naturalistiseen kuvaukseen, josta puuttui uskottavuus suhteessa heidän todellisuudessa käyttämäänsä rivoon terminologiaan. Järvin ja Wirtasen mukaan oli mahdollista, että teosta oli siistitty kustantajan toimesta. *Tuntemattoman sotilaan* käsikirjoitus hyväksyttiin syksyllä 1954 julkaistavaksi, mutta ennen julkaisua teos oli toimitettava painokuntoon kielentarkastuksen osalta, josta huolehtivat ensialkuun kielentarkastaja Asser Jokinen ja tohtori Veikko Ruoppila.⁴⁵⁵ Kustantaja Yrjö A. Jäntti katsoi tarpeelliseksi sotilaiden

⁴⁵⁴ Varpion artikkeli pohjautuu hänen aikaisempaan artikkeliinsa »*Sensuroitiinko Tuntematon sotilas?*», joka on huomattavasti analyttisempi ja kriittisempi kuin kustantaja Jäntin puolustelevea artikkeli. Varpion artikkeli julkaistiin ensimmäisen kerran Väinö Linnan juhla kirjassa (1980) ja se toimi myös myöhemmin lähteenä TV1:n talven 2000 MOT-ohjelmalle, joka viritti uudelleen keskustelun *Tuntemattoman sotilaan* sensuurista.

⁴⁵⁵ Teoksen jo ilmestyttyä Varpion mukaan (2008, 394–395) kustantaja Yrjö A. Jäntti palkkasi kolme kielentarkastajaa korjaamaan murteita: Lauri Hakulisen lounaismurteiden, Viljo Kojon Kannaksen murteiden ja Kalle Väänänen savolaismurteiden osalta. Juhani Nimen mukaan (1988, 128) yhtenä kielentarkastajana

puhunan murteen tarkastuksen ja sekä karkeuksien poistot. Varpion mukaan (2000, 9) kolmannes poistoista koski sotilaiden ronskeja juttuja,⁴⁵⁶ toinen kolmannes päällystön ja sodanjohdon sekä sodan arvostelua. Loput poistoista koskivat kansallisen itsekritiikin poistoja. Linnan käsikirjoituksesta puhdistettiin sodanaikaisten mielialojen kuvausta, jatkosodan motiivien pohdintaa,⁴⁵⁷ upseeriston ja miehistön välisiä vastakohta-asetelmia, omien sotilaiden kuolemantuomioita,⁴⁵⁸ yleistä historian- ja sodanfilosofiaa, kirkkoa ja uskontoa halventavia ilmauksia sekä skeptisiä ajatuksia länsimaiden hyvästä tahdosta puolustaa sitoutumattomia pikkuvaltioita (Varpio 2000, 9-11).⁴⁵⁹ Jäntti pyrkii puolustamaan Linnan teoksen sensurointitoimenpiteitä samoilla argumenteilla, joilla Paavolaisen vastaan oli hyökätty:

[...] Linna erehtyy valitettavasti liian pitkälle: hän esittää varsin ikävääntuntuista jälkiviisautta, jopa vahingoniloa, kun sodanjohdon suunnitelmat eivät toteudu. Näin objektiivisen taistelukuvauksen lomaan syntyy tarpeettomia ja harhaan osuvia tekijän omia puheen vuoroja [...] (Jäntti 2000, 18)

Jäntti käsittää Linnan teoksen reportaasinomaiseksi dokumentaarikuvaukseksi, mutta korostaa käsikirjoituksen olleen liian ”kaamea” eli ts. *naturalistinen*.⁴⁶⁰ Jäntin sensuroinnissa korostuu sama ennakkoluulo satiirista sotakuvausta kohtaan:

toimi myös tohtori Veikko Ruppila, VTL:n tarkastusosaston sodanaikainen työntekijä. Romaani ladottiin uudelleen ja kymmenennestä painoksesta lähtien se on ilmestynyt uudistetussa asussa. Linnan alkuperäinen kielellinen valinta puhtaan murteen ja kirjakielen väliltä sivuutettiin, koska nähtiin vain kaksi vaihtoehtoa: joko kirjakieli tai aito murre (Varpio 2000, 7-8).

⁴⁵⁶ Poistot koskivat miesten puheita lottien epäilyttävästä moraalista, alapäähuumoria ja pitkiä kiroanalitatioita. Jenni Kirveen mukaan (2008, 394–395) on merkillistä, että Linnaa syytettiin ”lottavihasta”. Ilmeisesti tämä väite perustui Linnan Lotta Kotilaisen hahmoon. Linnahan oli mennyt entisen lotan (Kertun) kanssa naimisiin jo jatkosodan aikana, joten mitään kategorista ”lottavihaa” hän ei siis voinut potea.

⁴⁵⁷ Muun muassa Lahtisen arvio sotaretkelle lähdön syistä.

⁴⁵⁸ Esimerkiksi Vilho Koskelan laajin repliikki

⁴⁵⁹ Varpion mukaan näiden poistojen sijoittaminen takaisin tekstiin loisi eräänlaisen ”alku-Tuntemattoman”, jolla olisi enemmän merkitystä tutkijoille ja mentaalihistorioitsijoille kuin tavallisille kirjallisuudenlukijoille (Varpio 2000, 13). Tämä on mielestäni kestävämpö positio, joka tavallaan uudistaa lukijapiirissä Linnan kritisoimaa *upseeristo-miehistö-dikotomiaa* (vrt. *tutkijat - tavalliset lukijat -dikotomia*).

⁴⁶⁰ Linna oli kokenut sodan aikana monia ahdistavia tapahtumia, joka selittää hänen romaaninsa naturalistisuuden. Linnan pataljoonassa teloitettiin kaksi miestä, jotka olivat poistuneet luvatta vartiopaikalta ja kieltäytyneet palaamasta paikoilleen. Linna oli myös ainoa ryhmänsä haavoittumaton kranaatti-iskun jäljiltä, joka miltei tuhosi hänen koko partionsa (Kirves 2008, 385). Jatkosodan jälkeen Linna asetti itselleen mielipuolisen ”sivistämishjelman”, jonka mukaisesti hän luki ja kirjoitti maanisesti sekä nukkui levottomasti. Kirjoittamisella Linna pyrki järjestelemään sodan aiheuttamaa sisäistä kaaosta. Linnan ystävän Jaakko Syrjän mukaan Linnan alkaessa purkamaan sotakokemuksiaan sanoiksi hän rauhoittui selvästi. Ennen *Tuntemattoman sotilaan* kirjoitusprosessia Linna ei puhunut sodasta lainkaan (Kirves 2008, 404–405, 418).

Tällaisenaan en uskaltaisi puoltaa teosta julkaistavaksi: suomalaiset eivät käsittäkseni yleensä näe kymmenen vuotta sitten päättynyttä sotaa tällä tavoin. Objektiiiviseksi tehtynä kuvaus voisi olla yhtä järkyttävä loukkaamatta silti ketään. (Jäntti 2000, 19)

Linna kuitenkin yritti vastustaa teoksensa poistoja kustantajalleen lähettämässä kirjeessään (12.11.1954). Hänen mukaansa poistoille ei ole »minkäänlaisia perusteluja». Hän puolustaa kirjailijan sananvapautta ja korostaa, ettei kirjailijan tule olla liian nöyrä yleisön mielipiteen suhteen. Hän pahoittelee, että erityisesti kaikki »yleisiin kysymyksiin suuntautunut arvostelu on tarkasti pyyhitty pois». Linnan kirjallinen vastine kustantajalleen onkin tulkittavissa kirjailijan sananvapauden puolustuspuheeksi.

Linnan sensuroitu *Tuntematon sotilas* nostettiin alun kiistelystä jälkeensä kansakunnan selviytymistarinan symboliksi. Sen filmatisoinnit⁴⁶¹ sekä lukuisat teatterisovituks⁴⁶² ovat vahvistaneet sen asemaa suomalaisessa kulttuurissa. Jouko Turkan oivalsi Linnan teoksen vaarallisuuden analysoidessaan oman sovituksensa suhdetta teokseen vuoden 1980 esseessään *Tuntemattoman sotilaan dramatisointi*:

Sotatrauman purkaminen työhön näkyy myös Mika Waltarin sodan jälkeisessä maanisessa kirjoittamisvauhdissa. Jenni Kirves on artikkelissaan ”*Sota ei ollut elämisen eikä muistamisen arvoista aikaa*” – kirjailijat ja traumaattinen sota (Kirves 2008) käsitellyt suomalaisten kirjailijoiden sodanjälkeisiä traumoja heidän muistelunsa ja kirjallisuuden kautta. Näitä kirjailijoita ovat Väinö Linna, Henrik Tikkanen, Mika Waltari, Arne Nevanlinna, Pentti Haanpää, Lauri Viita, Kalle Päätalo, Lasse Heikkilä ja Eeva Kilpi.

⁴⁶¹ *Tuntematon sotilas* on filmatisoitu kahteen otteeseen (Edwin Laine 1955 & Rauni Mollberg 1985). Jotakin syvällisen patologista ja kansallista rituaalia muistuttavaa sisältyy siihen tosiasiaan, että Laineen *Tuntematon sotilas* esitetään televisiossa jokaisena itsenäisyyspäivänä. Laineen ja Mollbergin versioissa on myös selviä eroja, joka näkyy selvästi omien sotilaiden teloituskohdauksen kameran käytössä. Laineen tyylitelty mustavalkoinen elokuva siirtää kameran kauas kohtauksessa. Mollbergin naturalistinen värielokuva puolestaan tuo kameran lähelle näyttääkseen teloituksen raadollisuuden. Mollbergin naturalistinen kuvaus sodasta on tietoisessa vastarinnassa Laineen elokuvan kanssa.

⁴⁶² Lukuisista *Tuntemattoman* teatterisovituksista viimeisin on paljon kohua herättänyt Kristian Smedsin versio. 28. marraskuuta 2007 Kansallisteatterissa ensi-iltansa saaneessa sovituksessa Smeds kytkee rohkeasti *Tuntemattoman sotilaan* hahmojen edustaman yhdessä toimimisen sisun sekä peräänantamattomuuden suomalaisen nationalismiin nykyisiin ilmentymiin. Jääkiekon MM 95 kansallisen yhtenäisyyden korkeaviisun ”Ihanaa leijonat, ihanaa” -sanat kytkeytyvät esityksessä läheisesti sodankäyntiin. Venäläiset on personifioitu näytelmässä pesukoneiksi, joita suomalaiset sotilaat hakkaavat kirveillä. Smeds nostaa sovituksessaan myös esiin nykyajassa piilevän muukalaisvihan (videotallioitu kohta Mannerheimin patsaan luona), hyvinvointiyhteiskunnan alasajon (cp-vammaisen alistaminen) ja nykysodankäynnin videopelimäisyyden, jolla kärsimys syrjäytetään esteettiseksi nautinnoksi (videotalliointi yhdysvaltain armeijan Irak-operatiosta).

[...] jos Suomi kävisi kolmannen maailmansodan, niin se käytäisiin Tuntemattoman sotilaan *lävitse* samalla tavalla kuin toinen maailmansota käytiin Vänrikki Stoolin sotana. (Turkka 1980, 151, kursivointi lisätty)

4.1.2. Runebergiläinen sankaritradiatio ja myöhempi sotakirjallisuus

1800-luvulla suhteet Suomen ja Venäjän välillä olivat enimmäkseen hyvät. Omituista kyllä, tiedettiin tästä Suomessa vuoden 1918 jälkeen hyvin vähän. Ja se sukupolvi, joka saavutti miehuudenään 30-luvulla, ei tiennyt siitä mitään.

C. O. Frietsch *Suomen kohtalonvuodet (1945, 24)*⁴⁶³

C. O. Frietsch huomauttaa teoksessaan *Suomen kohtalonvuodet (1945, 24)* Runebergin elämäkertakirjoittajan Werner Söderhjelmin sanoihin, joiden mukaan suomalaisten ja venäläisten kansojen viha ei ollut syvällä pinnan alla, vaan sodasta huolimatta havaittavissa oli tiettyä sydämellisyyttä. Sisällissodan jälkeinen valkoinen Suomi kuitenkin kirjoitti kansallisen muistin uudelleen. C. O. Frietschin mukaan tämä *perivihollisen luomisen prosessi* kesti vain vuosikymmenen (1945, 24). On muistettava, että valistuksen aikakaudella patriotismi ei välttämättä ollut muihin kansallisuuksiin päin rajaavaa, vaan isänmaallisuuteen liittyi kosmopoliittisena ulottuvuutena usein myös vapauden ja ihmisyyden ihailu. 1800-luvun Suomessa tämä näkemys liitettiin myös hallitsijaan, Aleksanteri I:seen, kun taas Napoleonin pidettiin tyrannina, joka oli ryöstänyt Euroopan kansoilta vapauden ja toivon paremmasta tulevaisuudesta (Pirkka Alhoniemi; teoksessa Saarela 1986, 202–203). Esimerkiksi kansallismielisen kirjailijan ja valistusmiehen Jaakko Juteinin (1781–1855) voimakas ennakkoluulottomuus muita kansoja kohtaan oli oman aikansa kosmopoliittisuutta, jossa ihmisen arvoa ei määrännyt hänen kansallisuutensa vaan suhtautuminen tiedon ja järjen vallan lisäämiseen (Saarela 1986, 203–204).

Suomessa on 1800-luvun alkupuolelta lähtien esiintynyt kansallispoliittista ajattelua ja kansallisia liikkeitä. Niihin kuuluivat erityisesti autonomian ajan alun hallintovirkamieskunnan edustama suomalaisuusajattelu, kielitaisteluja edeltänyt patriotistinen ajattelu, 1800-luvun fennomania, vuosisadan vaihteessa järjestäytyneet

⁴⁶³ C. O. Frietsch teos *Suomen kohtalonvuodet (1945)* analysoi *Synkästä yksinpuhelusta* poiketen myös talvisotaa edeltävää ja välirauhan aikaista Suomea. C. O. Frietschin mukaan (1945, 176) runebergiläinen uhrimieli juurtui kansaan jo talvisodassa.

ruotsalaiskansallinen liike sekä maailmansotien välillä toimineet aitosuomalaiset liikkeet kuten Akateeminen Karjala-Seura (AKS), Suomalaisuuden Liitto, Aitosuomalaisuuden Liitto ja äärioikeistolaiset liikkeet kuten Isänmaallinen Kansanliike (IKL) sekä Lapuan liike (Sevänen 1999, 36–37). Nämä liikkeet ovat sekä ilmaisseet että määrittäneet omia tarkoituksiaan kirjallisuuden kautta. Aitosuomalaiset ja äärioikeistolaiset liikkeet hyödynsivät ja masinoivat etenkin 1930-luvulta lähtien runebergiläistä sankaritradiitiota sotaisan mielialan virittämiseksi.

Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinat I-II* (1848, 1860),⁴⁶⁴ jonka sotien välinen sukupolvi käsitti historiankirjoituksena, loi 1930-luvun poliittisesti jännitteisessä ilmapiirissä voimakasta vastakkainasettelua Suomen ja Neuvostoliiton välille. Runebergin sankariodin oikeistolainen uudelleentulkinta käänsi katseen *menneisyyden* puoleen, josta käsin *nykyisyyttä* jäsennettiin kansallisten vastakkaisuuksien sekä historiallisten sortotoimien kautta. Suomen sota (1808–09) muistettiin näiden näin kahden toisiaan vihaavan kansan välisenä verisenä tilintekona. Ylistyksen kohteeksi nousivat suomalaisen sotilaan uhrautuvaisuus ja kompromisseihin taipumaton jääräpäisyys. Kirjallisuudella oli vielä ennen toista maailmansotaa vankka jalansija nuorien seikkailua janoavien poikien ja miehien alitajunnassa. *Vänrikki Stoolin tarinat* esitti monen muun porvarillis-romanttisen legendaan tapaan sodan ”suurena seikkailuna”, jossa ”pojista tulee miehiä”. Runeberg loi teoksellaan sisun, kestävyuden ja uskonvarmuuden synteesin, jonka varassa talvisodassa myöhemmin taisteltiin. Tätä eetosta jatkoivat omalta osaltaan Paavo Nurmen (kestävyysjuoksun eetos), Fanni Luukkosen (siveellisyyden eetos) ja Lutherin virren *Jumala ompe linnamme* (luottamuksen eetos) kääntäminen osaksi ideaalisen suomalaisen sotilaan hyveitä (ks. Lassila 1999, 9). Runebergin runoelma oli myös hyvin tunnettu ruotsalaisen nuorison parissa. Monet vapaaehtoiset ruotsalaisnuorukaiset liittyivät Suomen armeijaan talvi- ja jatkosodan ajaksi koettuaan voimakkaan herätyksen lukemalla Runebergin kauniita värssyjä uhrautumisen kauneudesta.⁴⁶⁵ Arvo Turtiainen huomauttaa

⁴⁶⁴ *Vänrikki Stoolin tarinat* koostuu kahdesta osasta, joista edellinen ilmestyi 1848 ja jälkimmäinen 1860. Molemmissa osissa oli alun perin seitsemäntoista runoa. 1880-luvulla teokseen lisättiin vielä yksi runo, *Viapori (Sveaborg)*, jonka Runeberg oli kirjoittanut sitä varten mutta jättänyt pois sen ensipainoksista; nykyisessä asussaan kokoelmassa on siis 35 runoa.

⁴⁶⁵ Nuori August Schauman (1826–1896) kertoo *Vänrikki Stoolin tarinain* toisen kokoelman (1860) synnyttämästä innostuksesta:

”Ja niinpä istuimme siellä lukien tai lausuen vuorotellen [...] runoa toisensa jälkeen kunnes kirja oli lopussa. Sydämemme sykki voimakkaasti, silmäme kyyneltyivät, sielumme kohosivat, me puristimme toistemme kättä, nauroimme, riemuitsimme - ja me tiesimme, ettei toista sellaista hetkeä meidän elämässämme enää saapuisi.”

jatkosodan aikaisessa vankilapäiväkirjassaan *Ihminen n:o 503/42* (1946), että ”idyllisen Porvoon lukiolehtori kääntyisi haudassaan, jos tietäisi, miten väärin jälkipolvet tulkitsevat hänen säkeitään”. Talvisodan rauhan jälkeen Suomen Moskovan suurlähettiläs J. K. Paasikivi varoittikin Ždanovin huomautuksen mukaisesti suomalaisia sotakirjojen liiallisesta kansalliskiihkosta. Paasikiven päiväkirjamerkintöjen mukaan (Paasikivi 1985, 62; teoksesta Niemi 1988, 125) neuvostohallitus katsoi, että Suomessa Runebergin sankarivärssyjä ”väärinkäytetään revanšitarkoituksiin”. Turtiaisen kirjoitti 18.3.1944 (1944/66, 321), että runebergiläistä ”kohtalonhetkien” romantiikkaa uhkuvat sotaan lähtevät nuoret tulevat huomaamaan, ettei sota vastaakaan Runebergin sankarirunoelmia. Samalla hetkellä nuoret oppivat myös näkemään omat isänsä oikeassa valossa: ”maan ja kansan hallitsemista leikkivinä todellisten alkuperäisten sotavanhusten, alkuperäisten maaherrojen irvikuvina”.

Runeberg syyllistyy teoksessaan sodan todellisuuden romantisointiin: itse taistelujen kuvaaminen ja seuraamukset jäävät vähälle huomiolle runoilijan keskittyessä porvarillis-romanttisen legendan luomiseen. Hän välttää tietoisesti kuvaamasta siviilien kiduttamista, kylien ryöväämistä ja polttamista sekä tauteihin kaatuvien tuskaa, surkeaa huoltoa, nälkää ja vilua. Snellmanin ihaileva arvostelu Runebergin teoksesta *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* (11/1861)⁴⁶⁶ -kirjallisuuslehdessä kuvaa hyvin sitä asennetta, jota vastaan Paavolainen *Synkässä yksinpuhelussaan* hyökkää. Snellmanin ideaaliset suomalaissotilaat vertautuvat japanilaisiin samuraihin, jotka sodittuaan aikansa palaavat hoitamaan puutarhaa:

Sellaisia sotilaita maailma ei ole nähnyt koskaan aiemmin. Me emme tietystikään tarkoita, niin urhoollisia, niin sisukkaita; sellainen kansallinen turhamaisuus olisi kuvittelua. Mutta kaikilla näillä sotilailta on von Fiendtin luonto *hoitaa sotaa kuin työtä omalla maatilallaan. Se on velvollisuus; se*

Lassila ihmetteleeekin (1999, 9–10), mikä *Vänrikki Stoolin* tarinoissa sitten oli niin mieltä liehtovaa, että kirja suorastaan riistettiin kustantajain käsistä ja opeteltiin ulkoa, sävellettiin ja kuvitettiin yhä uudelleen? Suomen sotahan oli ollut mitä onnettomin sota, jonka Ruotsi-Suomi hävisi jo oikeastaan ennen kuin se oli edes kunnolla alkanut. Toisaalta venäläiseen hallintoon oli Suomessa jo 50 vuodessa totuttu, ja keisari-suuriruhtinasta kohtaan oli 1800-luvun puoliväliin tultaessa opittu tuntemaan suurta rakkautta ja kiitollisuutta. Ja kuitenkin hävitty sota, sen sankarit ja sen taistelutanteret nostivat kansallisen ylpeyden ja onnen kyyneleet lukijoiden silmiin.

⁴⁶⁶ Suomeksi: ”Kirjallisuuslehti yleiseen kansalaisyksitykseen”.

pitää tehdä; ja kun he kerran pääsevät vauhtiin, heidän ärtymyksensä on suuri ja vaarallinen. (Lyytikäinen 2005, 30, kursivointi lisätty)⁴⁶⁷

Arvostelussaan Snellman yhdistää analogian avulla sodankäynnin poikkeustilanteen ja oman maatilan hoitamisen legitimoiden tappamisen: ”Se on velvollisuus; se pitää tehdä”. Snellman oli aikaisemmin arvostellut Runebergin *Maamme-laulua* ja *Heinäkuun viides päivä* -runoa niiden yleisskandinaavisuudesta. Snellmanin mukaan *Maamme-laulua* voitaisiin laulaa yhtä hyvin Ruotsissa, Norjassa tai Skotlannissa. Se ei sisältänyt mitään mikä liittyisi varsinaisesti Suomeen tai suomalaisuuteen. Arvostellessaan jälkimmäistä runoa Snellman huomauttaa, että *luonnonkauneus* on Runebergin säkeissä ainoa tekijä, joka voi saada ihmisen uhraamaan henkensä Suomen puolesta. Snellmanin mukaan maankamaraan sidottu isänmaanrakkaus oli alhaisen sivistystason merkki. Ylevämmässä merkityksessä isänmaa muodostui esi-isiltä perittyyn henkiseen ainekseen. Runeberg loikin *Vänrikki Stoolin tarinoissa* kansallisen sankari-ideaalin kirkastaen näin suomalaisille ominaiset piirteet. Urhoollisuus ja uhrautuminen sodassa muodostivat myös sukupolvia yhdistävän ketjun nuoren sotilaspojan kulkiessa esi-isiensä viitoittamalla tiellä runossa *Sotilaspoika*:

Och lever jag, tills jag blir stor och fyller femton år,
till samma svält, till samma kamp, till samma död jag går.
(ks. Saarela 1986, 221–223)

Sisällissodan jälkeistä kirjallisuutta leimasi yksipuolisten ja kielellisesti aggressiivisten sotamuisteluiden julkaisu. Tämä ns. ”*vapaussotakirjallisuus*” oli valkoisten subjektiivista ja yksipuolista muistelua käydystä sodasta. Vapaussotakirjallisuuden lajityypille oli ominaista tapahtumien esittäminen vailla syvempää yhteiskunnallista ymmärrystä: punaiset vastustajat nähtiin eräänlaisina rikollisina ”ali-ihmisinä” (Kurjensaari 1975, 73), joita kuvattiin alentavilla eläin-metaforilla. Valkoisen Suomen hovikirjailijana kunnostautui etenkin heimosoturikirjailija Ilmari Kianto (1987–1970), jonka vuosina 1917–18 julkaisemat teokset antavat voimakkaan kuvan valkoisten ja punaisten välisestä

⁴⁶⁷ Snellman viittaa tekstissään ”von Fieandin luontoon”. Kyseessä on ilmeisesti Runebergin keksimä henkilöahmo, jonka esikuvana on toiminut suomalainen aatelissuku von Fieandt ja sen edustajaa Otto von Fieandt (1762–1823), joka oli Suomen sodassa taistellut eversti. Suomen sodan päätyttyä Otto von Fieandt erosi armeijan palveluksesta vuonna 1810 ja palasi Suomeen asun viimeiset vuodet Kanajoen tilalla Viipurin pitäjässä.

vihanpidosta.⁴⁶⁸ Kiannon kirjoitus *Keskisuomalaisessa* 12. huhtikuuta 1918 kuvastaa hyvin ”vapaussotakirjallisuuden” tyyliä:

Eikö olisi oikeata tuomiotaktiikkaa ottaa joku prosentti vihollisen toisestakin sukupuolesta – siten siveellisesti vaikuttaakseen näiden kurjiin ammattisariin? Sudenjahdissa kelpaa maalitauluksi juuri naarassusi ehkä ennemmin kuin uros, sillä metsästäjä tietää, että naarassusi synnyttää yhtä pahoja penikoita, joista on oleva ikuinen vastus. Todistettu on, että Suomen kansalaissodassa punakaartilaiset ovat petoja, monet heidän naisistaan – susinarttuja, vieläpä naarastiikereitä. Eikö ole hulluutta olla ampumatta petoja, jotka meitä ahdistavat? Pyövelin kirves on nyt kerta kaikkiaan pantu Suomen kansan käteen. Suomen kansan yhteiskuntaruumiissa on tehtävä ”keisarinleikkaus” – kirurgimme olkoon kansan tuomio. (Kianto *Keskisuomalainen* 12.4.1918)⁴⁶⁹

Talvisodan päätyttyä 13. maaliskuuta 1940 kustannusyhtiö Otava järjesti talvisota-aiheisen kirjoituskilpailun, jonka voitti Väinö Sarajan *Lunastettu maa*, toiseksi sijoittui Eino Hosian *Tuliholvin alla* ja kolmanneksi Pentti Haanpään *Korpisotaa*.⁴⁷⁰ Tuomo Polvisen (1990, 26–27) mukaan⁴⁷¹ sensuuri kuitenkin piti huolen siitä, että talvisodan jälkeistä verekseltään

⁴⁶⁸ Nämä teokset ovat: *Vienan kansan kohtalo: heimoromaani* (1917), *Hakkaa päälle! Sotarunoja valkoiselle armeijalle* (1918) ja *Suomi suureksi, Viena vapaaksi: sotakesän näkemyksiä* (1918). Kiannon kansalliset sotamuistelmat julkaistiin sensuroituna vasta vuonna 1928 nimellä *Elämän ja kuoleman kentältä*.

⁴⁶⁹ Kiannon tapaus on psykologisesti kiinnostava: häntä itseään oli pidetty sosialistina johtuen hänen kirjoituksistaan vapaan sukupuolimoraalin sekä uskonnon- ja kirkonvastaisuuden puolesta. Lisäksi Kianto oli oleskellut Venäjällä vuodet 1901–03 ja opiskellut venäjän kieltä. Sisällissodassa hän halusikin erottautua punaisista totaalisesti. Kianto kirjoitti jyrkkiä ja tuomitsevia tekstejä punaisista ”naarassusista” ja haki mielipiteillään hyväksyntää valkoisilta. Tämän prosessin aikana Kianto muuttui samalla myös venäläisvastaiseksi Suur-Suomen kannattajaksi. Historian ironiana ja suomalaisen militarismin kaikkivoipaisuuden näytteenä voidaan pitää ”valkoisten hovirunoilijan” Kiannon tuomitsemista talvisodan päätyttyä maanpetoksen yrityksestä puoleksi vuodeksi kuritushuoneeseen sekä kansalaisluottamuksen menetykseen. Kianto oli lukuisista armahdusyrityksistään myös vähällä tulla ammutuksi. Talvisodan puhjettua Kianto lähti evakkoon Turjanlinnan kotitalostaan 7. joulukuuta 1939. Hän oli lähtökiireissään jättänyt kuistinpöydälle sikarilaatikon, johon hän oli kirjoittanut seuraavat venäjänkieliset lauseet:

»Venäläiset toverit! Kunnioittakaa sivumenolla köyhän kirjailijan kotia. Tuossa on saari autiona ynnä huvila itään päin muine rakennuksineen. Olen minäkin ollut Moskovassa v. 1901–03».

Kiannon kiireessä rustatut sanat, joiden mahdollisena tarkoituksena oli säästää kotitalo venäläisten tihutöiltä, tulkittiin Suomen Puolustusvoimien edustajien toimesta vakoiluksi ja maanpetturuudeksi. Kianto kirjoitti vankilakokemuksistaan myöhemmin teoksen *Omat koirat purivat: pidätetyn päiväkirja vuodelta 1940* (1948, Fennia). Näistä tapahtumista puolestaan Mikko Niskanen on ohjasi realistiseen tulkintaan pyrkivän televisioelokuvan *Ilmari Kianto – Omat koirat purivat* (1974).

⁴⁷⁰ Juhani Koiviston mukaan (ks. *Kaksi tietä nykyisyyteen* 1999.) Sarajan kirja on ”aivan epäaito ja propagandistinen” verrattuna Haanpään kirjaan. Äärioikeistolainen lehti *Ajan Suunta* epäili arvostelussaan Haanpään halventavan Puolustusvoimia. Äärivasemmisto puolestaan katsoi Haanpään kääntyneen oikeiston joukkoihin.

⁴⁷¹ Tuomo Polvisen artikkeli *Arvi Korhonen ja toinen maailmansota* teoksessa *Historiallinen Aikakauskirja* (1990, 26–27).

kirjoitettua muistelmakirjallisuutta ei julkaistu muuten kuin fiktiomuodossa (ks. myös Herlin 1996, 106). C. O. Frietsch puolestaan antaa talvisotakirjallisuudesta kattavamman nimitäessään sitä *ääritilanteiden kirjallisuudeksi* (1945, 167). Frietschin mukaan se jakautui sekä sotilaalliseen että kaunokirjalliseen alalajiin. Jälkimmäiseen lajiin kuuluu Haanpään teos *Korπισotaa* (1940), joka pohjautui kirjailijan talvisodan kokemuksiin jalkaväkirykmentissä no. 40. Haanpään asenne toiseen maailmansotaan on kriittinen: hän näkee maailmansodan mahtimiesten ja finanssimiesten kilpailuna herruudesta, jota pieni ihminen tai rivisotilas ei voinut käsittää (1940, 5–6).⁴⁷² Toinen maailmansota näyttäytyy Haanpäälle murrosaikana, joka ”vaatii kosolti ihmisluuta Euroopan syödessä lapsiaan” (1940, 175). Haanpään ei voi sanoa toteuttaneen teoksellaan tavanomaista juoneen perustuvaa heroista sotateosta, vaan hän korostaa keski-ikäisen ohittaneen sotamies Puumin ja nuoren ”sotahullun” vänrikin raadollisia ja ajallisesti sirpaleisia kokemuksia sodankäynnistä.⁴⁷³ Haanpään teosta on myöhemmin kiitelty ensimmäiseksi realistiseksi suomalaiseksi sotaromaaniksi. Hän käyttää teoksessaan kaikkitietävää kolmatta persoona, joka ei osallistu itse tapahtumiin. Näin Haanpää pystyy tarkastelemaan tapahtumia vaihtelevista näkökulmista (fokalisaatio). Teoksessa on selvä pasifistinen eetos, joka ilmenee suomalaisten sotilaiden epäroinnista ja sodan motiivien kyseenalaistamisesta:

Niin, onnellinen se, joka ei ajatellut muuta, vaan meni sotaan isänmaan, kodin ja uskonnon puolesta, omaisuuden, kaiken henkeäkin kalliimman puolesta. Mutta joukossa oli niitäkin, joiden mielessä kyti heikoksi tekeviä ajatuksia, että sota oli pahasta, että vihollinen on liiaksi jättiläismäinen, että ei ole kysymys muusta kuin itsensä tapattamisesta, nahkansa kalliiksi tekemisestä, että jotkut eivät sitten ole mukana jakamassa tätä kansan osaa ja kohtaloa, vaan pakenevat lentokoneilla, elääkseen huolettomina vieraissa maissa, kuten jossakin muualla on tapahtunut, että kansat ovat vain sotien teuraita, joita talutetaan lahtipenkkiin. (Haanpää 1940, 13)

⁴⁷² Haanpään teoksen alkuperäisversio *Talvisia tarinoita* joutui sensuurin kouriin ja teoksesta poistettiin muun muassa ”ryssä”-sanat (25 kpl). Erinäisiä kaatuneiden kuvauksia ja evakkotie-osuutta oli myös siistetty. Haanpää katsoo teoksensa loppupuolella sodan syiden olevan syvempänä kuin mahtimiesten kilpailussa herruudessa. Hän kehittää tietynlaista *yhteisvastuun ideaa*, jossa myös yksittäinen sotamies on vastuussa sodasta. Haanpäälle sodan syyt ”ovat syvemmällä, synkeissä alitajunnoissa.” (1940, 175) Sotaa kokemattomat miehet pitävät sotaa Haanpään mukaan ehkä ”kauniina sankaritarinana” (1940, 184).

⁴⁷³ Näiden kahden henkilöhaamon lisäksi kirjassa kerrotaan tarkemmin vain sotilaasta Loimi. Ohimennen mainitaan sotilaat Jutkola, Topila, Kaski, Puunto ja Hako (Haanpää 1940, 59–60).

Toinen kohta, jossa sotaa kritisoidaan eksplisiittisesti, on nuoren vänrikin kuoleminen venäläisen partion hyökkäyksessä. Hänen paikkansa ottaa aliupseeri, joka pohtii tappamisen logiikkaa:

[...] – mihin mahdettaisiin joutua ilman kuoleman pelkoa? Tuohon tunteeseen perustui esimerkiksi koko sodankäynti. Kun ihminen on niin raukka, että hän haluaa elää ja hänellä on vedettävänä vain kaksi arpaa: varma kuolema ja vaikkapa pienikin elämän mahdollisuus, niin hän valitsee jälkimmäisen. Kun taasen kuoleman halveksijat voisivat laiskuuksissaan jättää sodat sotimatta. (Haanpää 1940, 134)

Haanpään teoksessa on vahva vastakkainasettelu suomalaisten ja venäläisten suhteen, eikä teoksesta löydy Paavolaisen päiväkirjan tavoin eksplisiittistä Puolustusvoimien kritiikkiä, jos ei oteta huomioon etäännytettyä ironista kertomistapaa. Haanpää korostaa kertomuksessaan myös nationalistiselle kirjallisuudelle tyypillistä ”esi-isien haamujen läsnäoloa”, joka antaa voimaa ja sanelee velvollisuudet sotilaille (1940, 12, 68).⁴⁷⁴ Haanpää kuvaa talvisotaa liian moniulotteiseksi (1940, 98) ja osoittaa tarkasti yksittäisen sotilaan todellisuuden vääristymät. Hän päätyy ylistämään Paavolaisen tavoin *nykyhetkeä*: ”Sota oli vain ihmisen kauhea ajatus. Sitä ei ollut todellisuudessa, ei ainakaan nykyhetkellä, joka on ainoa todella oleva hetki, joka on pyhä.” (Haanpää 1940, 170)

Sodankäynnin turhuutta⁴⁷⁵ symbolisoi sotamies Puumin eksyminen joukko-osastostaan ja hallusinaatioiden täyttämä harhailu omien joukkojensa luokse (Haanpää 1940, 135–152).⁴⁷⁶ Teoksen lopussa, hieman ennen Moskovan rauhaa, Haanpää kuvaa sotamiehen rikkinäistä tajunnanvirtaa:

⁴⁷⁴ Nämä kohdat ovat seuraavat: ”Melkein joka sukupolven aikana oli perivihollinen yrittänyt lahmata [karj. hotkia, sotkea, tallata] tämän maan. Mutta kaiken sen oli Suomen rotu kestänyt. Ja maailman ajan oli osattu ammentaa voimaa ja lohdutusta isien kestämisistä ja kärsimisestä, mainetöistä.” (1940, 12) ”Niin, esi-isät olivat kestäneet viisi kuusi hallavuotta ja seitsemän sotakesää ja saaneet ehkä voimansa ja lohdutuksensa tuollaisesta virren jyrinästä.” (1940, 68)

⁴⁷⁵ Haanpään kerronnassa yksittäisen sotilaan ponnistelut eivät johda ikinä mihinkään ratkaisevaan tulokseen. Tässä mielessä teos on selvä runebergiläisen sankarioodin vastakohta.

⁴⁷⁶ Tällaisen vahvan kokemuksen elokuvan alalla tarjoaa Elem Klimovin elokuva *Tule ja katso* (1985 *Иди и смотри*, *Idi i smotri*), joka kertoo teini-ikäisen partisaani Florjan (Aleksi Kravtšenko) tarinan saksalaisten miehittämällä Valko-Venäjällä vuonna 1943. Elokuva on täynnä irrationaalisia ja unenomaisia jaksoja vailla juonta. Klimovin elokuvan hahmot harhailevat päämäärättömästi surrealistisessa maisemassa vailla mitään tarttumapintaa sodankäynnin kulkuun.

Sotamies ajatteli, että täytyi olla jotakin, joka oli kalliimpi kuin elämä. Muutenhan tämä olisi aivan sietämätöntä, mahdotonta kestää. Mikä se oli? [...] Hän ei tavoittanut tuota onnellista sieluntilaa, joka on asiastaan varmalla ihmisellä, uskoa ... Oli ollut ihmisiä – nyt oli vain joitakin riekaleita kuin hylättyjä teurasjätteitä mustuneella lumella. Olisi ollut hyvä tietää, että tämä kaikki oli hyvin tarpeellista, välttämätöntä ja väistämätöntä. Sellaiset sanat kuin isänmaa, velvollisuus, tuntuivat tyhjiltä ja ontoilta sanoilta juuri sillä kertaa, kun turmankranaatin repäisemä tyhjiö tuntui vielä viiptyvän paikan päällä ja sotamies odotti jotakin, vastausta, kauheaan arvoitukseen: täytyi olla jotakin elämää arvokkaampaa ... (Haanpää 1940, 195)

Talvisodan kokemuksia tulkitsivat myös laajalti levinneet teokset, Yrjö Jylhän *Kiirastuli* (1941) ja Erkki Palolammen *Kollaa kestää* (1940).⁴⁷⁷ Kummassakin teoksessa talvisota kuvataan ankarana tragediana, jossa rintamamiehet saattoivat kriittisinä hetkinä kokea ”yhteisen uskonnollisen herätyksen”. Tällä ”herätyksellä” oli yhteys tuonpuoleisen ja pyhän kokemuksen kanssa (Lassila 1999, 9). Talvisodan jälkeistä kansakunnan eheyttämisprosessia kutsuttiinkin ”*talvisodan hengeksi*”. Tällä suomalaisen nationalismin myytillä luotiin kansallisen yhtenäisyyden tunnelmaa. Katsottiin, että talvisodassa Suomen kansa yhtenäistyi yhteistä vihollista vastaan. Nationalistisen kirjallisuuden edustajat olivat jo kuvitelleet tämän sodan mahdollisuuden ja ”tarpeellisuuden”. Juhani Aho kirjoitti sisällissodan päiväkirjassaan *Hajamietteitä kapinaviikoilta I-II* (1918) Suomen kansan rajusta jakautumisesta kahteen leiriin sekä sen mahdollisesta yhdistymisestä yhteistä vihollista vastaan:

Tulee kulumaan miespolvi, ennenkuin vuodatetun veren muisto häipyä ja haudoilta – molemmin puolin – voidaan kukkia poimia. Ellei joku yhteinen

⁴⁷⁷ Erkki Palolammen (1908–1991) talvisodan esitys *Kollaa kestää* (1940) kuvaa talvisodan tärkeimmän rintaman Kollaan taisteluja ja sen ratkaisun hetkiä marraskuusta 1939 maaliskuuhun 1940. Palolampi oli mm. reservin luutnantti, valistusupseeri, toimittaja, joka kirjoitti yhdeksän sotakirjaa. Talvisodan aikana Palolampi palveli valistusupseerina Kollaalla, joten teos perustuu pitkälti Palolammen omiin kokemuksiin. Palolampi on kirjoittanut teoksensa pääosin kolmannessa, mutta osin myös ensimmäisessä persoonassa. Kerrontatapa on yksityiskohtia korostavaa, eikä kirjassa ole varsinaisia päähenkilöitä Palolammen korostaessa ryhmässä ja joukossa toimimista. Palolampi kuitenkin nostaa teoksessaan esille myös sankaritekoja, jotka kiinnittyvät kuvattaviin henkilöihämmöihin (kokki Linnunpojan tarina). Palolammen teos toi suomaaliseen sotakirjallisuuden ensimmäisenä dokumentoivan realistisen otteen.

Palolammen teoksen nimestä kuitenkin muodostui jälkipolville sanonta, joka yhdistettynä ”talvisodan ihmeeseen ja henkeen”, kuvaa periksi antamatonta suomalaista sisua. Sitä, ettei koskaan tule luovuttaa. Palolammen korostamat teemat liittyvät taisteluun isänmaan puolesta. Palolammen käyttämistä sanonnoista onkin muodostunut myöhemmän suomalaisen sotakirjallisuuden keskeisiä sanontoja: ”suomalainen menee läpi vaikka harmaan kiven” ja ”kaveria ei jätetä”. Hän korostaa teoksessaan myös toveruutta, taistelunhalua ja kuuliaisuutta omaa maata sekä sen antamia velvollisuuksia kohtaan.

vaara ja sen yhteinen torjuminen sulata kansaa yhteen? (Aho 1918 I,
31.1.1918, *Alakuloisia mietteitä*)

Proosatekstit (päiväkirjat, muistelmat ja jopa fiktio) eivät ilmeisesti raadollisuudestaan ja realistisuudestaan johtuen sopineet sodan kuvaamiseen lyriikan tai laulujen tavoin.⁴⁷⁸ Kansakunta etsi uutta sankarillista runomytologiaa ja löysi sen välirauhan aikana julkaistusta Jylhän *Kiirastuli* -runokokoelmasta.⁴⁷⁹ Talvisodassa Taipaleenjoella komppanianpäällikkönä toimineen Jylhän runot käsittelevät inhimillisyyttä sodan kauheuksien keskellä. Hän kuvaa kokoelmassaan myös talvisotaa edeltävää ja sodanjälkeistä ”mentaalista aikaa”. Kokoelmallaan *Kiirastuli* (1951) Jylhä nousi Suomen kansan *olemusripittäjäksi*, joka tarjosi kansakunnalle mahdollisuuden *puhdistautumiseen* (ks. runo *Uutta lunta*).

Synkän yksinpuhelun myöhemmän tarkastelun osalta keskeinen sotaa kuvaava teos on suomenruotsalaisen TK-miehen Gunnar Johanssonin⁴⁸⁰ teos *Vi vill inte dö* (1940), joka sai ensimmäisen palkinnon ruotsinkielisessä sotakuvauskilpailussa. Tämä talvisotaa kuvaava teos käännettiin suomeksi seuraavana vuonna nimellä *Tahdomme elää*. Johanssonin tositapahtumiin perustuva talvisotaa kuvaava teos sisältää monia teemoja, havaintoja ja rakenteen,⁴⁸¹ joita Paavolainen käytti hyväkseen kirjoittaessa omaa teostaan. Johansson aloittaa teoksen lainaamalla Ylipäällikön päiväkäskyä (14.3.1940), jossa korostetaan Suomen kansan ”voittamattomuutta”, yksinäisyyttä ja kärsimystä. Johanssonin teoksen keskeinen ristiriita löytyy juuri kansakunnan julistaman sankaruuden ja yksilön kuoleman väliltä. Teoksen protagonistina, valkoisiin kuuluva nuorukainen Helmer Jansson,⁴⁸² käsittää sodan työn tavoin pakolliseksi tehtäväksi (pro Runeberg), mutta suhtautuu kokemuksen

⁴⁷⁸ Lyriikasta ja lauluista poiketen fragmentaariset aforismit (Char 1946/2009 & Blombergin esipuhe) puolestaan onnistuivat kiteyttämään sodan olemusta välähdyksien tavoin (ks. kpl 1.5.).

⁴⁷⁹ Jylhän 1930-luvun runous – etenkin *Viimeinen kierros* -kokoelma (1931) – oli toiminut kollektiivisen isänmaapaatoksen lyyrisenä edustana. Jylhän maskuliinis-heroinen paatos kuitenkin päättyi talvisodan vakavaan haavoittumiseen, jonka jälkeen hän esiintyi suomalaisen inhimillisyyden puolestapuhujana.

⁴⁸⁰ Gunnar Severin Johansson (7.19.1903 Helsinki – 15.5.1942) oli suomenruotsalainen toimittaja-kirjailija. Johansson toimi talvi- ja jatkosodan aikana tiedotusupseerina ja rintamakirjeenvaihtajana. Kuten Riikonen on huomauttanut (1995, 163) Paavolainen arvosti suuresti Johanssonia sekä *Aftonbladetin* teräväkatseisena kirjoittajana, TK-tekstien taiturina (SY 1946 I 29.4.1942, 328) että hyvänä ystävänä.

⁴⁸¹ Johanssonin teoksen tavoin *Synkässä yksinpuhelussa* on alussa johdanto (Lukijalle), jossa kirjoittaja selventää teoksensa laatua. Lisäksi teoksen lopussa on taitettava rintamakartta, johon teoksen tapahtumat sijoittuvat.

⁴⁸² Helmer Jansson on teoksen ensimmäisessä kappaleessa 15-vuotias ajautuessaan mukaan sisällissodan pyörteisiin. Hän oli tappanut sodassa yhden punakaartilaisen ja yhden venäläisen, mutta seurattuaan läheltä teloitusröyhän suorittamaa 15 punavangin teloitusta, hän huomaa ensi kertaa, kuinka julmaa sota on (kpl 1.).

karttuessa ironisesti sankarilliseen päätökseen (contra Runeberg). Johansson käyttää Haanpään tavoin kolmatta persoonaa luodakseen etäisyyttä tapahtumiin ja Helmeriin. Marskin päiväkäskyn lainauksen jälkeen Johansson selventää intentioitaan sekä teoksen ominaislaatua lukijalle suunnatulla johdannolla:

Tämä kirja ei pyri millään tavoin olemaan kuvaamiaan taisteluista selvittelevä historiallinen asiakirja. Se kertoo ainoastaan *erään miehen henkilökohtaisista elämyksistä ja mielialoista painiskeluissa kuoleman kanssa*. Sen vuoksi en ole käyttänyt mitään asiakirjalähteitä osoittamaan taitavasti johdettujen taisteluiden kehitystä, vaan rajoittunut kuvaamaan taistelua sellaisena, jona rivimies sen eli. (Johansson 1941, Lukijalle 7, kursivointi lisätty)⁴⁸³

Johanssonin teoksen ensimmäinen kappale alkaa kuvauksella sisällissodan⁴⁸⁴ viimeisistä vaiheista toukokuussa 1918 (1941 I, 9–16). Tuolloin valkoiset ovat vanginneet suurimman osan punaisista kapinallista ja edessä on sarja joukkoteloituksia. Johanssonin *veljessodan* -käsitteen käyttöä selkeyttää teloitusta odottava 50-vuotias punaisiin kuuluva työmies, joka kuvaa valkoisten ja punaisten jakoa ylä- ja alaluokaksi: ”Mehän yritimme tappaa heidät, ja nyt he ampuvat meidät. Heillä on laki puolellaan – me taistelimme uusien lakien puolesta.” (Johansson 1941, 12)

Johansson näkee sisällissodan punaisten aloittamana kapinana taloudellisten asemiansa parantamiseksi (esim. torpparien oikeus).⁴⁸⁵ Toisessa kappaleessa Johansson puolestaan käsittelee sisällissodan aiheuttamaa häpeää ja nöyryytystä, jota punaiset lapset joutuivat kohtaamaan oppikoulussa. Filosofian maisteriksi valmistuneen reservin vänrikki Helmerin saadessaan kutsun ylimääräisiin kertausharjoituksiin hän keskustelee ystävänsä Bergerin kanssa. Helmer uskoo kykenevänsä uhrautumaan Suomen vuoksi: ”Suomalainen ei tahdo kuolla – mutta hän tekee sen mukisematta” (Johansson 1941, 21). Talvisodan alkaessa

⁴⁸³ Yhtymäkohdat Paavolaisen SY:n lukijalle suunnattuun esipuheeseen ovat ilmeiset. Kumpikin kirjoittaja korostaa havainnoitsijan perspektiiviä tapahtumiin ja ilmiöihin. Paavolainen kuitenkin käsittelee sotaa laajalaisemmin ja perusteellisemmin kuin Johansson, joka on kuoleman, huhujen ja propagandan kritisoinnista huolimatta Haanpään tavoin sidottu *korpisotaperspektiiviin*.

⁴⁸⁴ Johansson kutsuu sisällissotaa poikkeuksellisesti *veljessodaksi*, eikä vapaussodaksi, kuten ajan yleinen käytäntö oli. Suomen 1918 sodan yleinen nimitys aina 1960-luvulle saakka oli valkoisten lanseeraama käsite *vapaussota*, jota myös Paavolainen käytti kirjoituksissaan pohtimatta tarkemmin käsitteen sisältöä. Johanssonin *veljessodan* -käsitteellä on 1940-luvulla käytettynä vasemmistolainen kaiku.

⁴⁸⁵ ”Valkoinen historiankirjoitus” puolestaan näkee sisällissodan itsenäisyyttämme uhkaavaksi kapinaksi. Se mielellään liioittelee osallistuvien venäläisten sotilaiden lukumäärää ja valloitusintentioita sekä katsoo valkoisten selvinneen sodasta ilman saksalaisten apua. Näistä jälkimmäinen harha jalostuu talvisodassa ”huumaavaksi yksinäisyydeksi”.

Helmer pohtii venäläisten murskaavaa ylivoimaa ja tekee havaintoja sodan arjesta. Helmer tajuaa joutuvansa Suomussalmen hurjalle taistelutantereele. Ensimmäisenä iltana Helmer ilmoittautuu vapaaehtoiseksi ja saa 18 miestä mukaansa. Johansson kuvaa joukon saavan turvallisuuden tunnetta siitä, että he tietävät olevansa oikealla asialla:

– Me emme ole liikkeellä omin päin taistellaksemme. Taistelemine on peruuttamaton velvollisuutemme. Meidät on pantu liikekannalle. *Jos kaadumme, se on jollakin tavoin etukäteen säädetty*. Silloin olemme tehneet oikein sen mukaan, mitä ymmärrämme uskonnolla ja moraalilla. *Tässä ei ole mitään tehtävissä - kaikkein vähiten pelkäämällä*. (Johansson 1941, 41, kursivointi lisätty)

Johanssonin teoksessa on vahvasti läsnä *fatalistinen paatos*, jota Paavolainen kritisoi päiväkirjassaan useaan otteeseen.⁴⁸⁶ Tämä onkin Johanssonin teoksen ilmiselvä heikkous, vaikka teoksesta lopulta huokuu selvä pasifistisen eetos. Johansson kuvaa Haanpään tavoin talvisotaa ”valtavan koneiston pieneksi yksityisseikaksi” (Johansson 1941, 50), jonka olemusta ei tavallinen rivisotilas voi ymmärtää. Venäläisten aloittaessa lopullisen läpimurtonsa Helmer uskoo ”kohtalon hetkensä täyttyneen”. Helmerin perääntyessä ”30 sotaveteraania” sisältävän pataljoonansa kanssa he saapuvat korsulle, jossa makaa kuusi vaikeasti haavoittunutta suomalaissotilasta. He pohtivat, pitäisikö miehet päästää tuskistaan, mutta sotilaat eivät kykene tekemään sitä:

He vaikenivat, eivät katsooneet enää toisiinsa, painoivat sauvat lujasti nokiseen lumeen ja hiihtivät pois kuoleman repaleisilta mailta. Mutta jotakin jäi sinne silvottujen ruumiiden joukkoon – ehkäpä särkynyt kuvitelma sankarikuolemasta. (Johansson 1941, 174)

Kuoleman pohtiminen on Johanssonin mukaan ”ajatus, jota soturi ei tahdo koskaan ajatella loppuun saakka”. Omien joukoissa ei ole kuolemaa, eikä kukaan itse usko kuolevansa. Kuolema unohdetaan sodan tiimellyksessä (1941, 56–57). Joukkojen karaistuessa sotilaiden suhde todellisuuteen kasvoi. Johansson kuvaa Helmerin huomiota sotilaiden kielestä ja haaveista:

⁴⁸⁶ ”Itseuhrin” merkityksestä kansakunnalle ks. kpl 3.1.

Kaikki tutut sanat isänmaasta ja urhoollisuudesta olivat kadonneet – ne säilyivät rinnan syvimmissä loukossa kauniina muistoina, yhtä kaukaisina kuin lämmin takka – tämän kaiken saattoi enintään nähdä kivääriä puristavan käden valkenevista rystysistä tai väsyneestä, mutta päättävästä katseesta. (Johansson 1941, 58)

Johanssonin teoksessa ei ole läsnä runebergiläistä herooista eetosta. Hänen teoksensa sankarit ovat olemassa vain sankarihaudoissa. Vihollisen tappaminen ilmenee kuitenkin vain oman hengen suojeluna, josta ei tarvitse tuntea syyllisyyttä. Helmerin ampuessa venäläisen hän pohtii: ”– Jos harkitsee joka kerran iskiessään vaarallisessa tilanteessa – makaa pian sokeana ja kuurona sankarihaudassa eikä näe eikä kuule miten sota edistyy. Eikä näe, miten se päättyy.” (Johansson 1941, 64) Helmerin joutuessa laatimaan kaatuneen omaisille kirjeen hän kiroaa ”sankarisanat”. Hän kertoo käyttävänsä mieluummin työmiehen tai käsityöläisen käsitteitä (1941, 149). Hänet ylennetään reservinluutnantiksi, mutta hän ei katso tehneensä mitään urotekoja. Helmer tuntee ylpeyttä pataljoonastaan:

Uhraamatta ajatustakaan urheudelle, tuskin ymmärtämättä sankaruuden käsitettä. Sellaisia sanoja ei tunneta siellä, missä kuolema kulkee – ne ovat niin peloittavan juhlavia ja romanttisia erämaan pienessä ahtaautuneessa maailmassa, jossa suoritetaan raskain ja sielullisesti kuluttavin työ – olla joka sekunti valmiina ehtimään tappaa ensin. Taistelemaan tappavassa pakkasessa. (Johansson 1941, 186)

Huolimatta alituisesta sidonnaisuudestaan nykyhetken rintamamiehet eivät voi kirjoittaa sodasta – he kirjoittavat kaukaisesta tulevaisuudesta. Johansson ei kaunistele sodan todellisuutta, vaan kuvaa sitä lakonisen tarkasti. Jäätyneet ruumiit, omien joukkojen ja venäläisten sotilaiden kuolemat kuvataan realistisesti vailla paatosta. Helmerin pataljoonan hiihtäessä kohti rajaa he keskustelivat etenemisestä avoimesti ja *pyhittivät itärajan*: ”– Rajalle me menemme – sitten olemme tehneet tehtävämme. On sentään liian kova leikki marssia läpi Venäjän. Ja mitä me koko sillä maalla teemme.” (Johansson 1941, 76)⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ *Itärajan pyhyys* tulee vastaan myös useissa muissa kertomuksissa jatkosodan osalta. Rajan toinen puoli koetaan toiseudeksi, jolla ei ole kiinnekohtaa isänmaahan. Sen luonto itsessään jo tuntuu henkivän toiseutta. Jatkosodassa suurin osa suomalaisista joukoista pysähtyi Mannerheimin käskyn mukaisesti vanhalle rajalle, mutta osa AKS-henkisestä sotilasupseeristosta (kenraali Paavo Talvelan ryhmä) teki myös hyökkäyksiä pitkälle rajan taakse.

Johanssonin teos sisältää Helmerin ja hänen perheensä välisiä kirjeitä, joissa käsitellään pelkoa ja puhutaan varovaisesti tulevaisuudesta. Helmer ihmettelee maailmansodan paradoksaalista olemusta, jossa tykin rakentajat saattavat joutua saman tykin ruuaksi:

– Merkillinen sirkus. Ruotsi rakentaa hienoja tykkeitä ja myy ne Puolaan. Venäläinen ottaa ne sotasaaliiksi ja lähettää ne tänne ylös päästäkseen Ouluun ja Tornioon. Me nappaamme ne häneltä. Kuuletko jyminän tuolta alhaalta Kuhmosta? Boforsilaiset siellä ampuvat iivanaa. Mutta ehkä hän ottaa ne vielä kerran takaisin ja ampuu boforsilaisilla Boforsia. Olethan kuullut ruotsalaisesta vapaaehtoisjoukosta? Voit lyödä vetoa, että iivana ampuu heitä boforsilaisilla. Ja he iivanaa boforsilaisilla. (Johansson 1941, 92)

Venäläisiä kuvataan poikkeuksellisesti urheiksi ja taitaviksi taistelijoiksi, kun taas omat joukot ovat kuoleman väsyneitä ja pohtivat usein kuolemaa. Vain ”aitosuomalainen itsepäisyys”, kuten Johansson nimittää erästä kersanttia, pitävät miehet taistelukuntoisina (1941, 106). Sotaa soditaan mahallaan: maan vetovoima on kasvanut. Johansson vertaa sotaa usein ”sirkukseksi, karnevaaliksi”. Johanssonin kuvaus sisältää myös hirtehishuumoria, joka sodan edetessä leviää rintamajoukkojen keskuudessa. Groteskit ruumiilliset kuvittelut oman ruumiin silpoutumisesta ovat ominaisia kuoleman läheisyydelle (1941, 152). Helmer yrittää muistella sodan yksityiskohtia:

Se oli yhtä sekamelskaa: kuolemaa ja puolustusasemien aukkoja – riemun tunnetta vihollisen tultua lyödyksi – synkkää epätoivoa jonkin kohdan murtuessa. Hänen elämystensä yksityiskohdat katosivat yhteen ainoaan:

Tehnyt työtä – ankarimmin kuin koskaan ennen. (Johansson 1941, 168)

Johansson pyrki luomaan sodasta *mahdollisimman realistisen kuvan* sotilaan rajatusta perspektiivistä käsin. Hän kiinnittää Paavolaisen lailla huomiota propagandan ja huhujen nopeaan leviämiseen rintamasotilaiden parissa. Joulukuussa 1939 Helmer pohtii sodassa kierteleviä huhuja:

Taistelu ei ollut jatkunut kuin pari tuntia huhun saapuessa – huhun, joka aina yhä hurjempana kiertää taistelun helteessä. Miten se syntyy ja miten se leviää, sitä ei kukaan ole onnistunut keksimään. Se syntyy itsestään – se leviää itsestään. (Johansson 1941, 53)

Rauhan tultua venäläiset sotilaat yllättävät Helmerin puheillaan. He väittävät, että Venäjän kimppuun on hyökätty joka vuosi kahdenkymmenen vuoden aikana. Kuusijoen miesten kuullessa uudesta rajata heidät valtaa kodin kaipuu:

Mutta he olivat miehiä, jotka milloin tahansa menisivät takaisin kuolemaan Kuusijoen kuoppiin, jos poliisi toisi lapun. Sillä yhtä syvästi kuin kaipasivat kotiin, yhtä syvästi he rakastivat vapauttaan ja elämäänsä, ja yhtä syvästi he rakastivat suomalaista maata... (Johansson 1941, 198)

Helmerin laatiessa pataljoonansa kaatuneiden luettelon valmiiksi hän ylittää Kuusijoen ja yrittää häätää korppia tieltään, mutta tämä ei nouse lentoon Kuusijoen joutavanpäiväisen veteraanin takia: ”– Viisas, vanha, kylläinen korpin raato – sinä olit ehkä mukana jo 1918 – sinä kaiketi naurat ihmisen mielettömyyttä, että hän synnyttää, tappaa ja kivaa⁴⁸⁸ maahan?” (Johansson 1941, 207)

Teos päättyy kappaleeseen, jolloin sodasta on kulunut yli kaksi kuukautta. Helmer seisoo Helsingin Suurkirjon portailla 19. toukokuuta 1940 ja katselee Suomen puolesta kaatuneiden kunniaksi pidettyä paraattia. Helmer kertoo tuntevansa ”kuolleiden armeijan”:

Sven Dufva, Hurtig, Lode, Munter – he astuivat tarinoista esiin. Eriksson, Berger, Virtanen, Johansson, Väänänen – he nousivat sankarihaudoistaan. Vänninen, Isaksson, Peltonen, Andersson, Arvonen – he saapuivat petturinkumpujen alta. (Johansson 1941, 209)

Helmer kutsuu tätä kokonaisuutta nimeltä ”*Suomen pyhä kansanarmeija*”, joka sisältää fiktiivisten, kuolleiden, veteraanien ja palveluksessa olevien sotilaiden armeijan. Helmer katsoo, että sisällissodasta on kulunut riittävästi aikaa, jotta osapuolten viha on haudattu. Suomen kansa on kovettunut, yhtynyt, karaistunut ja suruun vaiennut. 20 000 oli laskettu hautoihin ja 3 000 oli kateissa, mutta ”Euroopan suuri šakkipeli jatkuu – yhtä jäänkylmänä ja laskelmoivana kuin ennenkin”. Helmer muistelee jättiläismäisiä valkoisten ristien täyttämiä kenttiä vuodelta 1914. Hän kääntyy Väänäsen sankarihaudan pariin ja kysyy:

– Sano, Väänänen – mehän tahdoimme elää. [...]

⁴⁸⁸ ”Kivaa” tarkoittaa karjalan murteella ”kaivamista”.

– Sano, Väänänen, miksi Euroopan pelin piti kohdata juuri sinua ja tuota naista niin ankarasti. (Johansson 1941, 210)

Teoksen lopuksi Johanssonin katsoo, että Suomen kansa oli voittanut itsensä ja yhdistynyt paradoksaalisesti ”kuoleamalla oman elämänsä puolesta”. Elmer katsoo hautoja, joille auringonvalo lankeaa ja kuulee tuulen laulavan (elottoman kansallinen personifiointi) hänen omalla kielellään:

[...] se antoi elämän toivoa kansalle, joka satana ankarana vuorokautena oli nähnyt vain kuoleman edessään. Kansalle, joka oli voittanut itsensä – joka osasi kuolla elämänsä puolesta.

Ja kevätuuhi viritti jälleen elämän ikuisen sävelen.

– Sano, eikö se ollut meidän oma suomalainen tuulemme –
kerro, kuulitko sanoja?

Sehän lauloi sinun omalla kielelläsi:

– Tahdomme elää.

(Johansson 1941, 211)

Jatkosodan aikana tai sen päättymisen jälkeisinä vuosina julkaistiin sekä historiallista että kaunokirjallista sotakirjallisuutta runsaasti. Vuonna 1946 ruotsalaisen modernismin vaikutusvaltaisim kirjailija Elmer Diktonius kirjoitti uudelleen kokeellisen teoksensa *Janne Kubik. Ett träsnitt i ord* (1932), tosin suomeksi, nimellä *Janne Kuutio. Puupiiirros sanoin* (1946). Diktonius kuvaa ”sisäisesti hullua Suomea vuonna 1918”, jossa protagonistin Janne Kuutio kulkee historian pyörteen virtauksessa toimien vuoroin punakaartilaisena, tukkijätkänä, pirtutrokarina, puukkosankarina, lapualaiskyyditsijänä ja lakkorikkurina. F.E. Sillanpään *Hurskaan kurjuuden* (1918) Toivolan Juhan tavoin Janne Kuutio ajautuu punakaartilaiseksi ja lopulta IKL:n joukkoon. Diktoniuksen katkelmallinen ja metafiktiivinen teos⁴⁸⁹ on satiirinen vastine Hašekin sotamies Švejkille. Kuution tavoin Švejk osoittaa myös taipumusta opportunistiin ja ironiaan hulluksi käyneessä maailmassa. Diktonius on teoksensa uudelleenjulkaisulla halunnut nostaa keskustelunaiheeksi Suomen sisällissodan ja 1930-luvun oikeistofasistisen kehityksen, jota leimasi vahva militarismi. Diktoniuksen käsitellessä sisällissodan vankileirejä kappaleen *Ruohonkorsia*

⁴⁸⁹ Diktoniuksen teos alkaa esipuheella (*Aluksi peräkaneetti*) ja jakautuu kymmeneen kappaleeseen, joissa jokaisen aluksi kuvataan sotaa Janne Kuution tajunnan kautta ja lopuksi aina kirjailija Diktoniuksen metafiktiivisen tarinankerronnan analyysin kautta.

metafiktiivisessä osiossa hän puhuu valkoisten organisoimista vankileireistä ”rodunjalostuksen” paikkoina (1946/1996, 118). Diktoniuksen käsittelee myös *muistia* ja *unohdusta* kirjoittaessaan (1946/1996, 120) entisten punavankien haluttomuudesta puhua vankileiriajoistaan. Näiden vastineina valkoisella puolella olivat muistomitalit ja vapaudenristit. Diktoniuksen ”rumimman ja rakkaimman teoksen”, josta ei puutu groteskeja piirteitä, pasifistinen viesti on selvä:

Sota, tuo hourupäinen imettävä, joka verisillä rinnoillaan syöttää vain mielipuolia lapsia, huolehtii myös siitä että sadistit saavat himoruokansa. Meidän ei pidä – ei tässäkään tapauksessa – panna tuollaista petoalkeellista epäinhimillisyyttä poliittisten tai muiden toisluokkaisten elukkamaisuuksien tilille; itse sota on pääsyyllinen – murhasasilla, joka myrkyttää tätä planeettaa. Ei koskaan enää sotaa! – ja varsinkin: ei koskaan enää sisällissotaa!
(Diktonius 1946/1996, 120)

Arvo Turtiaisen jatkosodan jälkeen julkaistu *vankilakirjallisuus* (proosateos ja runokokoelmat) pohtii ihmisen suhdetta vapauteen ja arvosteleo mielettömyyksiön aikaa. Turtiaisen jatkosodan jälkeen julkaistussa runokokoelmisssa *Palasin kotiin* (1944) ja *Laulu kiven ja raudan ympyrässä* (1945) runojen pasifistinen sävy yhtyy sosialistiseen tulevaisuuseetokseen hieman samaan tapaan kuin Katri Valan runoudessa. Turtiainen kritisoi runoissaan *Sodan kolmantena talvena* (1944, 59–60) ja *Kansanvalta* (1944, 75–76, kirjoitettu 1940) Suomen sensuurin luomaa yksimielisyyttä, jonka mukaisesti ”kansa näkee yhteismielen unta”. Runokokoelman *Palasin kotiin* (1944) runossa *Haudoilla* (1944, 77–78) Turtiainen pohtii punaisten haudoille pidettyjä sotapuheita ja luo näin kuvan Suomen kansan jakautumisesta työläisiin (punaiset) ja upseereihin (valkoiset). Hän kutsuu virallisen Suomen edustajia ”historian väärentäjiksi”, jotka puhuvat punaisten satureiden haudoilla ”kansallistunteesta ja puolustustahdosta”. Runossa *Kaksi säveltä* (1944, 80) Turtiainen jatkaa kansan jakoa valkoisiin ja punaisiin. Oppineen sosialistin tavoin hän povaa työläiskansan nousua (teleologisuus): ”[...] Sanat on itse elämä antanut meille. / Ne kuuluvat: / Suuri on noususi oleva, / petetty, poljettu, ryöstetty kansa.”(Turtiainen 1944, 80)

Turtiaisen ”punaiset miehet” (palkkaorjat) edustavat vastakohtaa heitä sortaville ”rikkaille herroille ja vieraalte aatelille”. Hallitsevien luokkien puheet punaisten haudoilla merkitsevät ”miekan valtaa auran yli”, ”verta, pakkoa, köyhyyttä ja kuolemaa”.

Runokokoelman *Palasin kotiin* nimikkorunossa Turtiainen kuvaa paluutaan kotiin vankilasta. Isänmaan, ihmisten ja vapauden kaipuu yhtyy runossa yleisinhimilliseen rakkauden julistukseen. Runon lopussa hän näkee tulevaisuuden mahdollisuudet avoimina: ”[...] Se näkyy jo, uus kaupunki, uus ihminen, uus synnyinmaa!”. Runo-osaston *Ihmisen harhailevasta ajatuksesta* runossa *Varo, etteivät runoilijasi valehtele...!* Turtiainen pohtii runoilijan velvollisuutta olla *todenpuhuja* (*Palasin kotiin* 1944, 101–102; ks. LIITE III.). Turtiaisen mukaan runoilijat ovat syyllistyneet laulamaan kaikesta muusta kuin totuudesta. Heidän runonsa ovat vain pintaa ja peilin heijastusta.

Runokokoelmassa *Laulu kiven ja raudan ympärässä* (1945) Turtiainen kuvaa vankilaystäviään ja vapauden viennistä koituvaa vapauden merkityksen syvällistä ymmärtämistä. Runossa *Hautalaulu* Turtiainen työläisiä ja heidän panostaa kansakunnalleen, joka tullaan kirjoittamaan heidän hautakiveen:

[...] Ja teidän historianne kirjoitetaan kiveen,
ojurien ja kuokkurien historia,
kaikkien, jotka otsa hiessä työtä tekivät.

Se ei ole kuninkaiden, ei sotaisien sankarien historia.
Se on teidän historianne, työtätekevän kansan,
joka maailmoita hiljaisuudessa rakensi.

Turtiainen haluaa siis nostaa työnteon (”ojurien ja kuokkurien historia”) ja tavallisen kansan rauhanomaisen panoksen sotaisien sankarien kunnioitusta korkeammalle. Runo *Kansanvalta*, runo-osastosta *Lauluja isänmaalle*, (*Palasin kotiin* 1944, 75–76, ks. LIITE IV) käsittelee Suomen sensuurin ja propagandan luomaa yksimielisyyden valtaa. Runo on kirjoitettu vuonna 1940, joten sitä voidaan pitää varhaisena sananvapauden puolustusrunona, joka osoittaa kansanvallan voimattomuuden yksimielisyyden paineen edessä. *Palasin kotiin* -kokoelman (1944, 77–78, ks. LIITE V) runo-osaston *Lauluja isänmaasta* runossa *Haudoilla* Turtiainen nostaa esille punaisten haudoilla tapahtuvan politikoinnin, jossa historianväärentäjät puhuvat kansallistunteesta ja puolustustahdosta. Turtiainen puhuttelee runossaan punaista soturia Ilkkaa ja kysyy tältä runon lopuksi: ”Samat sanat ylistävätkö teitä?”.

Turtiaisen vankilapäiväkirja *Ihminen n:o 503/42. Erään kokeen päiväkirja* (1946)⁴⁹⁰ ilmestyi samana vuonna kuin Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu*. Turtiainen vangittiin maaliskuussa 1942 Raoul Palmgrenin ja tämän vaimon, toimittaja Irja Laurikaisen, kanssa heidän kieltäytyttyään osallistumasta jatkosotaan vakaumuksellisista syistä. Kolmikko oli tuolloin pakoillut valtion poliisia jo kymmenen kuukautta.⁴⁹¹ Turtiainen vietti suomalaisissa oikeusistuimissa ja vankiloissa yhteensä kaksi vuotta ja kahdeksan kuukautta (3.3.1942–21.9.1944).⁴⁹² Turtiainen kirjoittaa toisen painoksen alkusanoissaan (17.10.1966) teoksensa merkityksestä 60-luvun pommin ja sodan uhkan varjossa:

On oikein ja paikallaan katsoa eteenpäin, mutta nähdäkseen selvästi on hyvä tietää myös siitä mitä on takana. Niin monet unohtavat sen ja niin monet eivät halua muistaa. (Turtiainen 1946/66, alkusanat)⁴⁹³

Synkällä yksinpuhelulla ja Turtiaisen vankilapäiväkirjalla on monia yhteisiä piirteitä: ne kummatkin vastustavat sotaa ja puhuvat pasifismin puolesta, ne asettavat *muistamisen* teoksen tärkeimmäksi teemaksi, ne kartoittavat ympäröivää maailmaa *nykyhetkestä käsin*, jota aistitaan sekä mielen että ruumiin kautta. Vangittuna oleva Turtiainen on kuitenkin sidottu menneisyyden muisteluun ja tulevaisuudella aprikointiin, kuten oli niin monen vangittujen vasemmistointellektuellien laita. Hän havainnoi kuitenkin vankilaympäristöään ja sellitovereitaan pohtien alituisen kommunismin pelkoa, joka ilmenee *yksimielisyyden* Suomessa. Turtiainen kertoo kokeneensa mielivaltaa, kurjuutta ja nälkää tavalla, jota hän ei uskonut mahdolliseksi (1946/66, 13). Hän analysoi vankilaa yhteiskunnallisena

⁴⁹⁰ Teoksen nimi juontuu Turtiaisen kuritushuoneen vankinumerosta 503/42.

⁴⁹¹ Turtiainen otettiin säilöön, koska hän toimitti Palmgrenin kanssa sensuurin otteen kiristyessä salajulkaisua nimeltä *Vapaa sana* kesän ja syksyn aikana 1940. Kyseessä oli vasemmistolainen lehti, joka arvosteli yhdenmukaisuuden ilmapiiriä ja poliittisen eliitin päätöksiä. *Vapaa Sana* aloitti kesällä 1940 SDP:stä erotettujen sosialistien (”kuutoset”) äänenkannattajana. Julkaiseminen kävi kuitenkin mahdottomaksi, kun kirjapainot kieltäytyivät painamasta sitä. *Vapaa Sana* aloitti ilmestymisensä uudelleen jatkosodan jälkeen marraskuun 1944 alussa ja siitä tehtiin, pian tämän jälkeen perustetun, Suomen Kansan Demokraattisen Liiton pää-äänenkannattaja.

Turtiainen kirjoitti 1930-luvulla politisoituneeseen *Tulenkantajat* -lehteen ja toimi aikakauslehti *40-luvun* päätoimittajana vuosina 1945–1947. Hän oli vasemmistolaisen kirjailija- ja taiteilijaryhmän Kiilan jäsen. Palmgrenin ja Turtiaisen sidonnaisuus *Kiila* -taiteilijaryhmittymään tulkittiin poikkeustilanteen alaisessa Suomessa kommunistisena veljeilynä.

⁴⁹² Turtiainen tuomittiin sotilaskarkuruudesta ja valtiopetoksen valmistelusta neljäksi ja puoleksi vuodeksi kuritushuoneeseen sekä menettämään upseerinarvonsa. Turtiainen suoritti rangaistustaan Katajanokalla (”Nokka”), Turun lääninvankilassa (alk. 26.5.1942) ja Riihimäen vankilassa (alk. 28.12.1942), Sukevan korpivankilassa (alk. toukokuun puoliväli), Somerokoskella. Turtiainen vapautettiin jatkosodan päätyttyä yhdessä muiden vangittujen kanssa syyskuussa 1944.

⁴⁹³ Turtiaisen päiväkirja ei herättänyt yhtä laajaa huomiota kuin Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu*. Turtiaisen teoksesta otettiin kuitenkin uusi painos 1960-luvulla, jolloin ensimmäistä kertaa kiinnostuttiin Suomen menneisyyden uudelleenkäsitteystä (Riikonen 1995, 28).

laitoksena, kirjoittaa vankien kertomista poliisien kuulustelijoiden suorittamista kidutuksista (1944/66, 131, 11.7.1942)⁴⁹⁴ kritisoiden vankiloiden epäinhimillisiä piirteitä, joissa mielivalta kukoistaa. Turtiainen katsoo toisen maailmansodan olevan syvällä edellisen mullassa: ”Juuriverkosto haarautuu kaikkialle kapitalistisen riistotalouden, yhteiskunnallisen epäoikeudenmukaisuuden ja mielettömän kansallisen ja valtiollisen ajattelutavan maaperään.” (1946/66, 27, 10.3.1942)

Turtiainen katsoo vanginvartijoiden olevan pienempiä syyllisiä kuin vankilanjohtajan. Suurimmat syylliset löytyvät virka-asteikon ylemmiltä portailta (1946/66, 41, huhtikuu 1942). Oltuaan vankina puolitoista vuotta Turtiainen alkaa nähdä yhä selvemmin vankilan yhteiskunnan mikrolaboratoriona foucaultlaiseen tyyliin:

Tämä vankilayhteiskunnallinen taistelu on mielenkiintoinen. Syöneet ja nälkäiset, ”herrat” ja ”orjat” erottautuvat täälläkin selvästi toisistaan. Myös vankila on yhteiskunta, joka kehittää kateutta, tyrannivaistoja, nyrkkivaltaa ja despotiaa, se ehkä enemmän kuin yhteiskunta sen ympärillä. (Turtiainen 1944/66, 294, 9.10.1943)

Vankilassa Turtiainen lukee yhteiskunnallista kirjallisuutta tai paremminkin kirjallisuutta, jossa on yhteiskuntakriittinen näkemys. Paavolaisen tavoin hän pyrkii nostamaan esiin yhteiskunnallista kirjallisuutta, jonka sivuuttaminen Suomessa oli johtanut kohtalokkaaseen poliittisen arvostelukyvyn romahtamiseen. Hän näkee R. C. Sheriffin (1896–1975) ”*Matkan pään*” -näytelmän (Journey’s End 1928) kuvauksessa englantilaisten koulupoikien ja opettajien kaatumisesta ensimmäisessä maailmansodassa sisältävän nykyisen maailmansodan piirteitä. Koulupojat asennoituvat sotaan kuin urheilukilpailuun tai jännittävään leikkiin. Turtiainen kritisoikin propagandan valheellisia tiedonantoja sotatapahtumista, jotka kannustavat moralismin kautta uhrautumaan isänmaan puolesta:

[...] Ja oikean hetken tullen näitä tiedonantoja käytettiin kansan moraalin ylläpitämiseksi, yllyttämään ihmisiä yhä suurempaan uhrautuvaisuuteen, todistamaan, että vihollinen oli pelkuri, epätoivoinen tai kavala. Kuinka

⁴⁹⁴ Äärimmäinen esimerkki näistä kidutuskokemuksista on Turtiaisen tallentama nuoren turkulaisen poliittisen vangin kohtaaminen vankilan saunanlaiteilla. Häntä oli kidutettu kolme kuukautta ennen vankilaan lähettämistä, jotta hän olisi tunnustanut toverinsa (1944/66, 131, 11.7.1942).

saattoi yksikään inhimillinen olento kantaa tällaista vastuunalaisuuden taakkaa? Kuinka he saattoivat olla ajattelematta, ja jos ajattelivat, kuinka pysyä selväjärkinä? (Sheriff 1929; teoksesta Turtiainen 1946/66, 26, 10.3.1942)

Turtiainen löytää Turun lääninvankilan kirjastosta Höffdingin *Etiikan* ja Konrad Lehtimäen *Ylös helvetistä* -teokset. Turtiainen pohtii etiikan ja helvetin ajankohtaisuutta nykytilanteessa, kun ”kulttuurielämän sielusta on putkahtanut esiin karvainen peto [natsi-Saksa], joka on yhdellä käpälänsä pyyhkäisyllä suistanut maan tasalle koko kauniin rakennelman” (1946/66, 93–94, 12.6.1942). Liberaalin Höffdingin inhimilliseen edistykseen luottava usko ja eettisyys ovat typistyneet uusien aatteiden ja ”herruuskien” myötä ”siveelliseksi velvollisuudeksi” valtiota ja kansakuntaa kohtaan:

Uuden eettisyyden oppilause kuuluu: kaikki on luvallista silloin kun valtion ja kansakunnan eduista, niiden suuruudesta ja menestyksestä taistellaan. Uuden eettisyyden käytäntö on: Pue yllesi sotilaspuku! Marssi, taistele, kaadu! *Kansakunnan olemassaolo tarvitsee uhriasi. Uuden eettisyyden käytäntö on sodan käytäntöä.* (Turtiainen 1944/66, 94, 12.6.1942, kursivointi lisätty)

Konrad Lehtimäkeä Turtiainen pitää suomalaisen yhteiskunnallisen ja myös ns. proletaarisen romaanin edelläkävijänä ja esikuvana, joka oli 20-luvun Suomessa ”Ei koskaan enää sotaa” -julistuksellaan ensimmäinen voimakas kirjallinen saarnaaja (1944/66, 94–95, 12.6.1942). Turtiainen lukiessa vanhoja klassikkoja, Stendahlia ja Zolaa, hän kritisoi oman aikansa kirjallisuutta sisällyksettömäksi ja tarkoituksettomaksi lavertelijoiksi ja omissa tunnelmissaan piehtaroiviksi sadunkertojiksi:

Heissä on tuskin mitään, joka ravistaisi ihmisen hereille, pakottaisi hänet ajattelemaan omaa asemaansa ja kääntäisi hänen katseensa eteenpäin tulevaan. He antavat korkeintaan jonkinlaisen peilikuvan omasta ajastaan, peilikuvan, joka kaunistetaan ”taiteellisilla” valoilla ja varjoilla. (Turtiainen 1944/66, 187, 22.11.1942)⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Émile Zolan merkittävyys yhteiskunnallisena kirjailijana ja epäkohtien osoittajana ilmenee myös Paavolaisen, Sartren ja Strindbergin tuotannossa. Strindbergille Zola edustaa yhteiskunnallista kirjailijaa, joka ”kuvaa alaluokan kärsimyksiä ja yläluokan rikoksia” (1884/1981, 28). Sartrella puolestaan on varautuneempi suhde Zolan naturalismiin. Sartre katsoo Zolan naturalistisen romaanin *La Terre* (1887) negatiivisten henkilöahmojen olevan sosiaalisen ympäristönsä perinnöllisiä ilman toimimisen mahdollisuuksia. Eksistentiaalisen romaanin heikot henkilöahmot puolestaan luovat osaltaan heidän omia heikkouksiaan ja ovat lopulla vastuussa niistä. Näin ollen naturalistisen romaanin henkilöahmot eivät

Turtiainen lukee Vaaskiven *Itsevaltiasta* ja kiittelee sen kirjallisia ansioita, mutta epäilee sen olevan merkityksetön nykyajan ihmisen ongelmien ratkaisuisissa. Zola, joka osoittaa epäkohdat ja käskee parantamaan ne, on sidoksissa omaan aikaansa ja ympäristöönsä, toisin kuin antiikin Roomaan pakoon ajautuva Vaaskivi, joka kirjoitti teoksen *omasta paostaan*:

Epäilen sitä kirjaksi, jonka syntymäkehdon ääressä on valvonut unohtamisen halun tuskasilmäinen enkeli. Vaaskivi ei kuitenkaan voi halunsa mukaan unohtaa ja hylätä. Mutta hän voi satuloida mielikuviensa ratsun ja nelistää elämään, joka on enemmän hänen mieleisensä kuin hänen oman aikansa elämä. Kirjailija Vaaskivi ei voi katsoa silmästä silmään tämän päivän helootteja, palkkaorjia, tämän päivän diktaattoreita ja työväenjohtajia, mutta Tiberiuksen aikaisen helootin hän voi pukea vaippaan, joka miellyttää hänen värisilmäänsä. [...] Hän luo romaanin omasta unohtamisen, pakenemisen tarpeestaan. Kaikki nimittäin haluavat unohtaa ja paeta. Hän on luonut muotikirjan, lempikirjan, palkintokirjan. Hän on *suuri*. (Turtiainen 1944/66, 188–189, 22.11.1942)⁴⁹⁶

Turtiainen katsoo olevansa Palmgrenin tavoin täysin väärin perustein tuomittu. He ovat konjunktuuripolitiikan uhreja: ”Me olemme suomalaisen kansanrintaman sankareita, saman kansanrintaman, jonka valtiollinen poliisi taikurinkäsillään loihti esiin 30-luvulla.” (1944/66, 102, 15.6.1942) Turtiainen ihmettelee nykyaikaista ”poliittisen rikollisen” -käsitettä, jonka soveltamisesta mitä erilaisimpiin toimijoihin ja taiteilijoihin tuntuu olevan täysin vaivatonta. Vain se riittää, ettei tue ehdottomasti ja varauksetta nykyistä virallista politiikkaa (1944/66, 104, 17.7.1942). Hän luo katseensa tulevaisuuteen ja mahdolliseen vapautumiseensa: ”Mutta historia ei pidä liikkumattomista näyttämökuvista. Tämän päivän syyttäjät istuvat huomenna syyllisten penkillä.” (1946/66, 33, 16.3.1942)⁴⁹⁷

kykene esittämään kysymystä ”voisiko asiat olla toisin?” ja toimimaan asettamiensa suuntaviivojen mukaisesti (Sartre 1965, 27–28).

⁴⁹⁶ Myös Paavolaisen kritiikki Vaaskiven edustamaa intellektuellityyppiä kohtaan on samankaltaista.

⁴⁹⁷ 24.10.1943 Turtiainen vakuuttuu Neuvostoliiton voitosta. Hänen mukaansa on vain ajan kysymys, kuinka kauan lopullinen ratkaisu kestää (1944/66, 294).

Turtiainen kielenkäytössä toistuu Paavolaisen tavoin alituisen teatterimetaforat. Hän pohtii toisen maailmansodan viimeistä ”näytöstä”:

”Näin pienen Suomen pelaamassa rooliaan suuressa maailmanteatterissa. Kysyin itseltäni, missä näytellään viimeinen näytös ja millä kielellä lausutaan viimeinen, ratkaiseva repliikki?” (1946/66, 70, 18.5.1942)

Turtiainen käyttää tekstissään laaja-alaisesti teatterimetaforia. Hän puhuu muun muassa sodasta ”kuoleman teatterina” (s.74). Maailmansotaa hän kuvaa myös pelien metaforiikan kautta – etenkin shakki tuntuu

Turtiainen aavistaa kuitenkin jo selvästi, etteivät poliittiset vangit pääse vapauteen ennen rauhan tuloa (1944/66, 123, 2.7.1942), koska ”Suomen kansa luo historiaansa verellä, raudalla, lakipykälillä ja kuritushuonetuomioilla” (1944/66, 160, 18.8.1942). Suomen johtomiesten ja johtavien puolueiden poliitikkojen ajatusmaailmaa on Turtiaisen mukaan hallinnut neljännesvuosisadan ajan yksi ajatus: ”Idästä paha” (1944/66, 193, 6.12.1942). Yleisen syyttäjän Valtiollisen poliisin muistioista kaivetut ”todisteet” Turtiaista ja Palmgreniä vastaan tiivistävät 30-luvun oikeisto-fasistisen ilmapiirin täydellisesti:

[...] olemme koko 30-luvun ylimielisesti ja hävyttömästi pilkanneet ja solvanneet aikakautemme kiihkokansallista hengenelämää, kirjallisuutta, kulttuuria. Me olemme sylkeneet Koskenniemen kasvoille, me olemme kehoittaneet kansaa ripustamaan Eino Kailan kirjat käymälöittensä seinälle ja käyttämään niitä edes siten hyödyllisellä tavalla. Me olemme osoittaneet K. S. Laurilalle paikan helvetin yhdeksännessä piirissä, jossa kaikki vilpistelevät, tekopyhät pedantit ulvovat hamaan aikojen loppuun ja vielä siitä yli. Me olemme haukkuneet koululaitostamme päin ryssää-halleluja-jesus-kristuslastentarhaksi, me olemme haukkuneet oppikoulujamme äänisjärvestä-laatokkaan miekkailukerhoiksi, ja olemme vihdoin solvanneet yliopistoamme jonkinlaiseksi sinimustaksi pässilukioksi, jonka useiden professorien mielestä Hitlerin ”Mein Kampf” on arvokkaampi kuin Platon, ja Spinozan ajatukset pelkkää matomaista juutalaisplutokraattista kiemurtelua jonkin rosenbergiläisen rotufilosofian ylevyyden rinnalla. Me olemme historiallisista mielikätköistämme kaivaneet esiin vanhan Zolan hulmuavan viitan, vetäneet sen poikamaisille hartioillemme ja huutaneet yli koko suomalaisen yhteiskuntaelämän sumeilemattoman ’J’accuse’imme. (Turtiainen 1946/66, 107–108, 19.6.1942)

Vakavin rikos Suomea kohtaan näyttää kuitenkin olevan *Tulenkantajat*-lehteen ja Jarno Pennasen toimittamaan *Kirjallisuuslehteen* kirjoitetut Neuvosto-Venäjää ylistävät kirjoitukset. Turtiainen esittää vastalauseen syytöksiä kohtaan: ”Mekö olimme maan ja kansan pettureita antaessamme kehoituksemme ryhtyä taistelemaan vallassaolijain

tiivistävän hänelle hyvin sodan asetelmia ja strategioita. 5.12.1943 hän lukeekin veljensä kirjeestä Omar Khaijamin säikeitä shakin ja elämän determinismistä: ”Kuin nappuloilla meillä pelataan: / yö-päivä ruutuisella laudallaan. / Hän sinne tänne meitä siirtää, šakkaa / ja syö ja sysää syrjään – rasiaan.” Turtiainen katsoo vankila-aikansa olevan ”vain eräs pelin vaihe pitkässä sarjapelissä” (1944/66, 301).

valheellista propagandaa ja saksalaisystävällistä sotaista seikkailupolitiikkaa vastaan?” (1946/66, 109, 19.6.1942)

Turun lääninvankilassa Turtiainen lukee sanomalehtiä, jotka ovat täynnä Saksan ylistystä. Hän muistuttaa, että sanomalehtien palstoihin ei ole luottamista: ”Sanomalehdet ovat vain kulissi, jonka takana kasvaa hitaasti vastoinkäymisten vuori.” (1946/66, 82, 30.5.1942) 14. lokakuuta 1942 Turussa juhlietaan suomalaisen raamatun 300-vuotisjuhlaa. Turtiainen kritisoi juhlapuheiden tyhjänpäiväisyyksiä ja kritisoi sanomalehdistön olemusta:

Sanomalehtien säästys humisee kaiken yllä seuraavanlaisena sekoituksena: 50 % valheen ja kaunistelun pumpuliin käärittyä sordinoitua sota. 40 % kolmisatavuotista raamattua arvokkuudesta kankein sanakääntein esitettynä. 10 % varkauksia, puukotuksia ja kansanhuoltoa. (Turtiainen 1944/66, 177, 14.10.1942)

Turtiainen analysoi sellikaverinsa, hiukan yli kaksikymmentävuotiaan nuorisorikollisen Pönkän kautta Suomessa suoritettua *epäpolitisointia*:

Politiikka oli hänen mielestään ”roskaa ja huijausta”. Hänen itsensä edes sitä aavistamatta hänessä kantoi satoaan se poliittisen elämän ja toiminnan likaamiseen ja halventamiseen tähtäävä korkeaisänmaallinen ja taantumuksellinen propagandakylvö, jonka avulla maassamme on onnistuttu niin menestyksellisesti ”epäpolitisoidaan” varsinkin nuoriso ja jota levittäen aikamme suurimmat poliittiset huijarit ovat nousseet valtaan. Sota ei liikuttanut häntä muussa mielessä kuin siinä, miten säästyisi joutumasta rintamalle. (Turtiainen 1946/66, 57, toukokuu 1942)

Epäpolitisoitumisen aikana harjoitetaan kuitenkin samanaikaisesti propagandaa kirjallisuuden alalla. Turtiainen kuuntelee sellitoverinsa, luutnantin ja Mannerheim-ristin ritarin, tarinoita venäläisen elämän kurjuudesta ja saksalaisen sekä virolaisen elämän järjestyksestä ja hyvinvoinnista:

Hänen tarinansa oli täydellinen toisinto lukemattomista kauhukertomuksista ”punaisen hämärän maasta”, joilla kirjankustantajamme vuosikautia ovat ruokkineet suomalaista lukijakuntaa. (Turtiainen 1946/66, 67, 14.5.1942)

Turtiaisen keskusteltua sellikaverinsa eli ”Myrkkyy-Iivarin” kanssa yhteiskunnallisesta runoudesta, hän yllättyy siitä, että mies katsoo Suomen runoudesta puuttuvan yhteiskunnallisen otteen. Turtiainen kuuntelee Iivarin ”runouden ohjelmaa” ja kertoo hänelle toteuttaneensa kyseistä ohjelmaa kahdessa runokokoelmassaan. Turtiainen kertoo Iivarille Kiilalaisten 30-luvun puolivälin ohjelmallista linjaa, jotka ovat julistaneet Iivarin esittämiä ihanteita (1944/66, 272–273, 7.9.1943).

Turtiaisen suhde Neuvostoliittoon ja Staliniin on jatkosodan vankilapäiväkirjassa ihaileva ja osittain naiivi, kuten seuraava lainaus päiväkirjasta osoittaa: ”Hän [Stalin] on puhunut ihmisille siitä, miten heidän on rakennettava yhteiskuntaa nimenomaan itsensä vuoksi, itseänsä varten. Ihminen on kansankunnan ja yhteiskunnan arvokkain omaisuus, hän sanoo.” (1946/66, 118, 28.6.1942) Vankilapäiväkirjansa toisessa painoksessa vuodelta 1968 Turtiainen on lisännyt alaviitteeseen 20 vuoden aikana muuttuneen käsityksensä Stalinista:

Niin sitä menee viisaskin vipuun. Nyt yli kahdenkymmenen vuoden kuluttua siitä kun yllä oleva kirjoitettiin ja kymmenisen vuotta NKP:n XX:stä puoluekokouksesta, ovat käsitykset, myös omani Stalinista nimenomaan ihmisen hyvää tarkoittavana Suurena Isänä suuresti muuttuneet. Se ei kuitenkaan muuta tosiasiaa, että valtiomiehet ovat edelleenkin ’kovia otteita’ suositellessaan mestareita vetoamaan ihmiseen ja hänen hyvänsä. *Tekijän huom.* (Turtiainen 1966, 118, 28.6.1942)

Turtiaisen mukaan valtiosta on tullut itsetarkoitus, joka sairastaa eräänlaista norsuntautia (1944/66, 118, 28.6.1942). Turtiainen kutsuu valtiota ja sen propagandakoneistoa Huxleyn mukaisesti ”Suureksi-Suuksi”:

Tarvitaan vain Suuri-Suu, joka huutaa kovaääniseen mahtipontisia tunnustuksia ja käskyjä ja miljoonat ovat valmiita marssimaan. Mihin? Helvettiin! Minkä vuoksi? Kukaan heistä ei edes tiedä sitä tarkalleen. Suuri Suu on käskenyt, ja se riittää. (Turtiainen 1944/66, 149–150, 2.8.1942)

Turtiainen pohtii päiväkirjassaan runoilijan ja taiteilijan tehtävää yhteiskunnassa. 17. elokuuta 1942 hän lukee *Dagens Nyheterin* viittä päivää aikaisemman julkaistun

pääkirjoituksen ”*Litteratur och Politik*”, jossa eräs Ruotsin hallituksen jäsen on moittinut kirjailijoita haluttomuudesta palvella oman maan propagandaa. Turtiainen lainaa teokseensa pääkirjoituksen kirjoittajan vastineen, jossa hän korostaa runoilijan oppositioasennetta suhteessa eliittiin. Runoilijan tehtävä on ärsyttää ja vaivata aikansa vallanhaltioita. Kirjoittaja tarjoaa hallituksen edustajalle *klassikoiden väärinkäyttöä*:

Jo jos ajan kirjallisuus lainaa haluttomasti kaunopuhujille, heillä on aina keino tarjolla lainata klassikoilta. Sen ovat kaikenlaatuiset valtiomiehet tehneet aina Quislingiin saakka. Klassikot ovat kärsivällisiä. Uusi ajankohtaisuus, jonka tilanteet saattavat antaa vanhoille sanoille, on tavallisesti monimielinen, ja on helppo käyttää lainauksia tavallisessa huokeassa koulukirjameielessä hallituksen suunnitelmien mukaisesti. (Turtiainen 1946/66, 158, 17.8.1942)

Luettuaan tämän kirjoituksen Turtiainen mainitsee uskovansa Ruotsin olevan vapaa ja demokraattinen maa. Suomi puolestaan edustaa Turtiaiselle puolestaan täysin toisenlaista mallia:

Meillä sen sijaan ei voi syytellä runoilijoita haluttomuudesta palvella hallitsevia. Meillä ei hallituksen propagandan tarvitse turvautua klassikkoihin. Meillä tarjoutuvat elävät runoilijat itse kilvan ja vapaaehtoisesti hallituksen palvelukseen – käytettäväksi juuri sillä tavalla kuin heitä otaksuttavasti vain voidaankin käyttää: väärinkäytettäväksi. (Turtiainen 1944/66, 159, 17.8.1942)

Turtiainen huomauttaa, että osa suomalaisista isänmaallisista Suur-Suomi runoilijoista on kokenut vuoden 1943 jälkeen kääntymyksen, jonka mukaisesti he eivät enää pysty valehtelemaan entisellä tavalla. Heimosoturi Heikki Asunnan⁴⁹⁸ heinäkuun 1943 runo *Turtunut tuokio* on Turtiaisen mukaan osoitus alistuneisuudesta ja pettymyksestä. Turtiaisen suhde Suur-Suomi runoilijoihin tiivistyy hänen maksiimissaan: ”Olen materialisteiksi tekeytyvien idealistien kiukkuinen vastustaja.” (1946/66, 276, 9.9.1943). Turtiainen nostaa Paavolaisen tavoin esiin Reinhold Sventon *Suomen Sosialidemokraattiin* kirjoittamat pakinat. Svento on Turtiaisen mielestä ainoa, joka uskaltaa sanoa jotakin ajan hengestä poikkeavaa, joka uskaltaa varoittaa, vastustaa (1944/66, 197, 18.12.1942).

⁴⁹⁸ Turtiainen nimittää Asuntaa ”suursuomirunoilijaksi, Uralin valloittajaksi, natsilaisen sotaisuuden ja sankarilliseksi äänitorveksi (1946/66, 267, 17.8.1943).

Turtiainen muistelee vapun 1941 ilmapiirin sähköistymistä, jossa rintamajako typistyi kahteen valinnanmahdollisuuteen: ”Jotka valitsivat vastaan, valitsivat vaikeimman. Jo tämän vapun enteistä päätäten he ovat valinneet oikein, valinneet tulevaisuuden.” (1944/66, 240, toukokuu 1943)

Turtiaisen eksistentialismia mukailevan katsomuksen mukaan ihminen (1946/66, 275, 9.9.1943) ei ole lähtökohtaisesti hyvä eikä pahakaan, vaan kumpaakin, riippuen tilanteesta, mihin hän joutuu tai pakotetaan.⁴⁹⁹ Turtiainen käyttää useiden hänen aikalaistensa tavoin Suomesta laiva-metaforiikkaa, jonka avulla hän kritisoi Suomen jatkosodan johtoa. Turtiaisen mukaan valtiolaivan päätyminen vaaralliselle karikolle on kapteenina toimineiden kippareiden purjehdustaidottomuuden syytä. Suomen johtajat tulisi Turtiaisen mukaan erottaa, koska he ovat pettäneet kansan:

Valtiolaiva puikkelehtii kansakunta kannellaan milloin myrskyjä, milloin tyyniä, milloin syviä tai karikkoisia vesiä. Parhailaan riehuva maailman myrsky on tällä hetkellä ajanut sen vaaralliselle karikolle, josta ei näytä olevan poispääsyä. Oikeastaan se ei ole niinkään paljon myrskyn kuin kapteenina toimineiden kippareiden purjehdustaidottomuuden syytä. Kansakunta saa nyt luvan pidättää henkeään kapteenien jatkaessa mieletöntä luovimistaan. Mutta epäilemättä kansakunta lopulta kyllästyy heihin ja antaa heille potkut, nostaakseen omista riveistään paremmat merenkulkijat peräsimeen.

Me, tänne valtiolaivan ruuman alimpiin lokeroihin sullotut, emme tule vahdinvaihtoa valittamaan. Seuraavana itsenäisyyspäivänä olemme epäilemättä kannella muiden mukana toteamassa, että kansakunta sittenkin on jotakin niin suurta, etteivät huonoimmatkaan peräsimessä seisijat pysty sitä tuhoamaan. (Turtiainen 1944/66, 302, 6.12.1943)

Turtiainen havainnoi Stalingradin 1943 jälkeisen käänteen muuttunutta tilannetta, joka näkyy vankiloissa valtiollisten vankien oikeuksien parantamisella, ns. ”pakettioikeuksien palautuksena”:

Sota alkoi vankiloiden ja keskitysleirien perustamisella. Sota jatkui sankarihautajaisilla ja vankiloiden täyttymisellä, nälällä ja taas

⁴⁹⁹ Tämä Turtiaisen käsitys toimijan mahdollisuuksista ja vastuusta tulee hyvin lähelle Sartren *situatio* -käsitettä, jota käsitellen tarkemmin kappaleessa 2.3.

sankarihautajaisilla. Sodan päättymisen ensimmäiset oireet ovat havaittavissa: reduktio niiden hyväksi, joilta uskallettiin riistää kaikki. Röyhkeyden kantapäillä tai oikeammin rinnalla kulkee pelko omasta tulevasta kohtalosta. (Turtiainen 1944/66, 304, 19.12.1943)

6. tammikuuta 1943 Turtiainen luettelee läheistensä saamia tuomioita ja saa Kurjensaarelta sekä Paavolaiselta lämpimät rintamaterveiset vankilaan. Turtiainen tulkitsee heidän sähkeensä konjunktuurikäyrän mukaisesti; ilmapiiri on muuttumassa kovaa vauhtia (1944/66, 307, 6.1.1944). Muutamaa kuukautta myöhemmin Turtiainen palaa pohtimaan yksilön oikeutta kritisoida yhteiskuntaa. Hän lainaa Victor Hugon *Kurjista* kohdan, jossa kielletään ”takinkääntö”:

”Joka ei ole järkähtämättä pannut vastaan myötäkäymisen päivinä, hänen tulee pitää suunsa kiinni kukistumisenkin hetkellä. Menestyksen aikojen lahjomaton vastustaja on ainoa laillinen oikeudenkäyttelijä kaatumisen tapahtuessa.” (Turtiainen 1944/66, 320, 16.3.1944)

Sotakirjallisuuden roolia Suomen kansakunnan sotien jälkeisenä terapiana ja alitajuisten virtauksien tulkkina on tutkinut Juhani Niemi teoksessaan *Viime sotien kirjat* (1988). Jatkosodan jälkeen julkaistu sotakirjallisuus toimi Niemen mukaan (1988, 127) oman aikansa ”ukkosenjohdattimena”. Sotaan liittyvät alitajuiset syyllisyystunnot hallitsivat kokonaista kulttuuria. ”Rintamamiehet hallitsivat kapakoita”, muisteli Matti Kurjensaari muistelmissaan ajan hengestä:

Jotkut joutuivat kohtalokkaaseen kierteeseen; eivät riisuneet sotilaspukuaan yltään, vaan jauhoivat tarinaansa asetakissa ja maihinnousukengissä ja vajosivat niissä rytkyissä hautaan. Asevelipiiristä saatu siviilipuku kesti muutaman päivän ja vaihtui viinaan. Muuan Masa joi viikossa viisi siviilipukua. Moni oli joutunut rintamalle niin nuorena, että sota oli hänen ainoa ammattinsa. Kuullessaan sanat subjekti ja predikaatti eräs luuli, että ne olivat konekiväärin osia. Tapahtui itsemurhia. Miehiä joutui vankiloihin, laitoksiin. Pulsarit tunsivat huojuvista polvista. Myrky oli turmellut hermoston. Asuttiin pommisuojuissa tai ei missään. (Kurjensaari: Tuntematon ja kansakunta 1980, 59; teoksesta Niemi 1988, 127)

Tuntemattoman sotilaan julkaisu monipuolista jatkosodan muistelua, mutta toisaalta se rajoitti myöhempää sotakirjallisuutta perustamalla ”suhteellisuudentajuisen sodankuvauksen”. Veijo Meri, Paavo Rintala ja Marko Tapio katsoivat *Tuntemattoman* edustavan haastetta, joka piti ylittää allegorisella ja absurdilla esityksellä.⁵⁰⁰ Bo Carpelan puolestaan katsoi ydinsotaa kuvaavassa romaanissaan *Myöhäiset äänet* (1971)⁵⁰¹, ettei ydinsodan koko kuvaa voi kirjallisin keinoin lähestyä. René Charin toisen maailmansodan aikana kirjoittaman (1943–44) *Hypnoksen muistikirjan* (1946/2009) tavoin Carpelan katsoo, että kirjailijan on tyydyttävä fragmentteihin ja heijastuksiin, marginaali-ilmiöihin ja muistoihin, jotka äkkinäinen kriisi nostaa yksityisen ihmisen tietoisuuteen (Niemi 1988, 175). Kirjailijan on operoitava välähdyksien parissa.

Linnan *Tuntemattoman sotilaan* (1954) ilmestymisen jälkeen Suomessa alkoi ns. *retrospektiivisen sotamuistelmien kirjoitus*, jossa kirjoittajan henkilökohtainen asenne peittoaa sodanaikaisen yhteisöllisen kokemuksen ja päiväkirjoihinkin päätyneen yleisen mielipiteen (ks. Vatka 2005, 255).⁵⁰² Retrospektiivisen kirjallisuuden lajin tyyppilinen edustaja on Martti Haavion vuonna 1969 julkaisema jatkosodan retrospektiivinen ”päiväkirja” *Me marssimme Aunuksen teitä*. Teoksessaan Haavio on jälkikäteen modifioinut sodanaikaisia muistiinpanojaan uuden poliittisen tilanteen edellyttämällä tavalla muun muassa poistamalla kaikki kohdat, jotka viittaavat hänen Suur-Suomi-ajatteluunsa.⁵⁰³ Haavion ”päiväkirja” perustuu pitkälti hänen kirjeisiinsä vaimolleen

⁵⁰⁰ Veijo Meri aloitti sotakirjallisuuden uudistamisen *Tuntemattoman* aikoihin ilmestyneessä novellikokoelmassaan *Ettei maa viheriöisi* (1954) päätyen lopulta sodan allegoriseen ja absurdiin kuvaukseen modernissa pienoissotaromaanissaan *Manillaköysi* (1957). Paavo Rintala puolestaan tavoitteli kokonaiskuvaan kotirintaman elämästä teoksessaan *Pojat* (1958), jossa hän pyrki osoittamaan, miten sota moraalisessa mielessä tuhosi yhden sukupolven. Rintalan ”totaalista sotaromaanisarjaa” Suomen sodista 1941–44 edustaa hänen *Nahkapeitturien linjalla I-II*-sarja (1976–79). Rintala pyrkii Paavolaisen asettumaan kaikkitietäväksi kertojaksi kommentoiden, selittäen ja tulkiten kertomustaan. Rintalan kritiikin kohteena on sodan mytologisointi. Sen hän löytää kalevalais-karenianistisesta perinteestä tulkiten jatkosotaa Sammon ryöstön allegoriana. Sammon takaisinryöstäjinä toimivat lotat, papit ja sotilasvirkailijat. Marko Tapio puolestaan psykologisoii jatkosodan modernissa kolmiosaisessa tarkoitettuun teossarjassaan *Arktinen hysteria I-II* (1967–68). Teossarjan toisessa osassa *Sano todella rakastatko minua* (1968) Tapio kuvaa sotaa tunteiden ja impulssien liike-energiana. Teos on selvä vastakirjoitus Linnan *Tuntemattomalle*, jossa sodan ainekset sulatetaan yhteen ja tulkitaan rationaalisesti (Niemi 1988, 133–138).

⁵⁰¹ Romaani ilmestyi alun perin kuunnelmaversiolla vuonna 1968.

⁵⁰² Kuvaavaa retrospektiiviselle kirjoitukselle sodasta on seuraavan alle 15-vuotiaana päiväkirjaa kirjoittaneen naisen retrospektiivinen huomautus: ”Olen useasti pohtinut, mikä todella oli sodan vaikutus ikäisiini lapsiin, sillä täytyihän sen paljon enemmän vaikuttaa, kuin mitä päiväkirjamerkinnöistä voi saada tietää. *Olemme vain torjuneet kaiken, koska se ei ole ketään kiinnostanut, ei edes lähimmäisiäkään*. Olisi tutkimisen arvoinen asia tämäkin.” (SKS KIA nainen, kl. 27492, saatekirje. Nainen on kirjoittanut sota-ajan päiväkirjaa alle 15-vuotiaana. Vatka 2005, 256. Kursivointi kirjoittajan.)

⁵⁰³ Merkittistä politikointia Haaviolta on, että hän uskalsi julkaista teoksen suomalaisen nuorisoradikalismin aikakaudella, jolloin jopa vallassa olevat poliitikot (Urho Kekkonen) hyväksyivät ”ajopuuteorian”

Elsa Enäjärvi-Haaviole, jonka osuus on kuitenkin modifioidussa ”päiväkirjaesityksessä” poistettu. Haavio on myös sulkenut esityksensä ulkopuolelle kaiken ei-identtisen, joka saattaisi luoda ristiriitoja hänen kansallis-herooiseen kertomukseensa, jonka hän on konstruoinut AKS:läisestä deterministisestä mytologiasta. Niinpä Haavio, jonka palvelusaika jatkosodassa kesti yleisestä liikekannallepanosta ja sodan alkamisesta kesäkuusta 1941 toukokuuhun 1942, kertookin teoksessaan vain hänen sotakokemuksistaan Aunuksen valtauksen yhteydessä. Haavion teoksessaan kuvaama aikaväli vuodet 1941–42 sulkee pois sodan merkittävimmän vaiheen eli vuoden 1942 käänteen, jolloin Neuvostoliitto käänsi sodan. Näin Haavio pesee kätensä puhtaaksi tästä sodan tappiollisesta aikakaudesta, jolloin hänen oma heimoajattelunsa sortui.⁵⁰⁴

Haavion esittää Helsingissä 4.10.1969 kirjoitetuissa teoksensa *Alkusoissa* (1969, 7-9) ”ajopuuteoriaa” (varioiden Odysseuksen tarinaa) mukailevan puolustuksen, jonka mukaan Suomen poliittinen johtajisto oli tuomittu eräänlaiseen teleologiseen historian virtaan, jossa Suomella ”oli vain Skyllamme [natsi-Saksa] tai Kharybdiimme [Neuvostoliitto]”. Haavion mukaan selitykset ja arvioinnit siitä, että molemmat sotamme ja erityisesti jatkosota olisivat toisenlaista politiikkaa noudattaen olleet vältettävissä, ovat propagandistista historiankirjoitusta. Heimoaatetta hän puolustaa ohimennen perinnöllisyydellä: ”Romanttisen Suomen heimo yhteys -aatteen olimme perineet jo edeltäjiltämme.” Teoksen *Prologissa* (Haavio 1969, 11), joka on ote Haavion päiväkirjasta 1.6.1921, hän kertoo ”omituisen tarinan”, jonka hän kuuli Aunuksen-pakolaiselta. Tarinassa Ruotsin ja Venäjän sotiessa keskenään Aunuksessa tappion kokenut ja perääntyvä Ruotsin kuningas unohtaa hattunsa Grosnoihin. Tarinan mukaan Ruotsin kuningas tulee vielä kerran sitä hakemaan. Haavio yrittää legitimoida tällä tarinalla Suomen Karjalan valtausta ja Suur-Suomi-ideologiaa. Haavion retoriikassa toistuu alituisen kuva suomalaisista Karjalan demokraattisina vapauttajina, joilla oli oikeus saada entiset pyhät maansa takaisin.

virheellisyyden ja Suomen johtajien aktiivisen roolin päätettäessä jatkosodasta kansallissosialistisen Saksan rinnalla.

⁵⁰⁴ Suursuomalaisista ajatuksistaan jo nuorena tunnettu Haavio on siis sulkenut teoksensa ulkopuolelle hänen työskentelynsä jatkosodan tiedotuskomppanian päällikkönä ja rintamakirjeenvaihtajana Ahvenanmaalla, Saaristomerellä ja Hankoniemellä kesä-heinäkuussa 1941 sekä Päämajassa Mikkelissä keväällä 1942, joista puolestaan kertovat Haavion tyttären Katariina Eskolan toimittaman *Itään* -kirjan kirjeet.

Alkusanojen ja *Prologin*, jotka voidaan käsittää Haavion apologiana Suomen hallituksen toisen maailmansodan aikaisten päätösten puolesta, jälkeen Haavio kuvaa teoksessaan Aunuksen valtausta modifioiden tuon aikaisia päiväkirjojaan ja kirjeenvaihtoaan vaimolleen. Haavion kertomus korostaa strategis-teknistä maailmaa suhtautuen inhimilliseen kärsimyksen matemaattisen viileästi. Haavio myös kuvaa suomalaisia sotilaita täysin eri kantilta kuin Paavolainen, joka johtuu Haavion harjoittamasta samaistuvasta historiankirjoituksesta: ”Se, mikä minuun on täällä voimakkaimmin vaikuttanut, on suomalaisten joukkojen herkeämätön, nopea, voimakas eteenpäin marssi ja innostus marssijain kasvoilla. (Haavio 1969, 14)” Haavion teoksen keskittyessä kuvaamaan idealisoitua suomalaista sotilasta sekä sodan yleistä strategis-teknistä puolta⁵⁰⁵, Paavolainen taas kirjoittaa eräänlaista mentaalipsykologista kertomusta tehden havaintoja sodasta ”resonoivan metodinsa” mukaisesti – kiinnittämällä huomionsa kaikkiin valtavirrasta poikkeaviin tapahtumiin sekä ilmiöihin.

Niemen mukaan (1988, 135) Suomessa sodan ”sarjakirjailijoita” on 1950-luvulta 1980-luvulle noussut esiin 20–30, joista uusimmat ovat aloittaneet vasta 1970-luvulla. Erno Paasilinna kritisoi vuoden 1959 *Suomalainen Suomi* -lehdessä sotakirjallisuuden tulvasta, joka muistutti ”kirjallista autiotupaa”. Paasilinnan mukaan lähes jokainen nykykirjailija kirjoittaa teoksia ”tykkien, miekkain melskeessä”:

Tyhjän tuvan tarinaniskijät eivät vakuuta, kun isäin teitä astuvat rintamamiehet ja -pojat ovat mellastaneet esille suoranaisen kansanliikkeen.
(Paasilinna 1959; teoksesta Niemi 1988, 135)

Myöhempää sotakirjallisuutta ilmentää myös ritualisoituneen estetiikan äärimmäinen muoto eli ”tuhon estetisointi”. Benjaminin mukaan (1989, 165–168) tällaiset kuvaukset olivat ominaisia jo ensimmäisen maailmansodan kuvauksille, joissa tuho koettiin ”korkeimman luokan esteettisenä nautintona”.⁵⁰⁶ Sodan ja kuoleman kuvaaminen

⁵⁰⁵ Tähän liittyy läheisesti fetissimäinen ihailu uusia aseteknologisia keksintöjä kohtaan. Todettakoon tässä, että vain todellinen insinööri voi ihaila massatuhon järjestelmällisyyttä.

⁵⁰⁶ Benjaminin mukaan (1989, 165–168) näissä rintamakuvauksissa yhdistettiin tekniikan kultin, eurooppalaisen avantgarden ja *l'art pour l'artin*, saksalaisen romantiikan ja sodanjälkeisen oikeiston heterogeenisiä aineksia. Samalla kun kuolema muuttui spektaakkeliiksi, *l'art pour l'art* saavutti täyttymyksensä: massa katsoi kuolemaansa silmiin.

ylevinä tapahtumina⁵⁰⁷ oli ominaista esimerkiksi Ernst Jüngerin sotaromaaneille, joissa kuolemaa kuvattiin ekstaasin, huuman ja veren kyllästämillä kielikuvilla.⁵⁰⁸ Sotakirjallisuuden rinnakkaislajiksi ja osittaiseksi jatkajaksi on Suomessa nousnut dekkarikirjallisuus, jossa menneisyyden kommunistit ja natsit herätetään eloon nykyisessä tilanteessa. Jatkosota voidaan ymmärtää Suomen kirjallisuudessa Koselleckin tavoin ”pitkäkestoiseksi ilmiöksi” (a phenomenon of long duration). Jatkosota on *mennyttä*, joka ei koskaan ole *mennyt*. Jotkut tapahtumat saattavat jatkaa eloaan uudessa muodossaan useita vuosikymmeniä, kun ne on ensiksi nyrjäytetty kontekstistaan (Parvikko 2008a, 261–262).

4.2. SYNKKÄ YKSINPUHELU – PÄIVÄKIRJAN JA TAIDETEOKSEN YHDISTELMÄ

Koko syksy humisee yhtenä kaaoksena päässäni – kuluttavin ja synkin syksy elämässäni. En »ehdi» päivisin mihinkään, pienin kävelyretkikin tuntuu ylivoimaiselta. Istun kuin hyypiö toimistohuoneessani aamusta iltaan, aamusta iltaan. Yöt ovat täynnä järjettömiä, imaginäärejä keskusteluja ja väittelyitä haamumaisten olentojen kanssa.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 23.12.1943, 759)

Miia Vatkan mukaan (2005, 13) päiväkirjoja on tutkittu varsin vähän ja kirjallisuustieteilijöiden mielenkiinnon kohteena on ennen kaikkea ollut omaelämäkertojen tutkimus (2005, 13).⁵⁰⁹ Vatka on teoksessaan *Suomalaisten salatut elämät. Päiväkirjojen*

⁵⁰⁷ Toisaalta myös länsimaisen filosofian suhde kuolemaan on arveluttava. Esimerkiksi Martin Heidegger näkee ihmisen olemiselle ajassa olevan keskeisintä oleminen kohti kuolemaa (*Sein zum Tode*). Kuoleman tajuaminen omassa olemisessa avaa hetkellisesti mahdollisuuden autenttiseen, varsinaiseen olemiseen. Kuolema on omin, riippumattomin ja sivuuttamattomin mahdollisuutemme. Kysynkin, missä muualla kuolemaa olisi voinut lähestyä paremmin kuin toisen maailmansodan vallihaudassa? Onko tällainen kokemus todellakin tarpeen ymmärtääksemme ihmisen todellista olemista syvällisemmin?

⁵⁰⁸ Jünger käyttää etenkin personifioinnin voimaa yhdistäessään veren, ihmiskehon ja sotateknologian: ”kranaattien liekehtivä syleily” ja ”lentokoneiden hehkuvat rakkauden katseet”. (Reiners 2001, 83; Klaus Theleweitin esitystä seuraten) Jüngerin homoeroottis-fasistisia teoksia on käännetty suomeksi kaksi kappaletta: *Marmorijyrkänteillä* (Auf den Marmor klippen 1939/2006) ja *Teräsmyrskyssä* (In Stahlgewittern 1920/1978/2008).

⁵⁰⁹ Vatkan mukaan (2005, 13) päiväkirjoista on tehty Suomessa artikkeleita, sivulaudaturtöitä ja pro gradu -tutkielmia, mutta ei vielä ainuttakaan väitöskirjaa.

ominaispiirteiden tarkastelua (2005) tutkinut suomalaisia päiväkirjoja sekä tekstinä että kertomusrakenteena.⁵¹⁰ Päiväkirja voidaan yleisellä tasolla luokitella seuraavasti:

[...] päiväkirja on periodisesti kirjoitettu, kronologisesti etenevä yksityinen muistikirja, joka on kirjoitettu ensimmäisessä persoonassa, kirjoittajan omasta näkökulmasta, omia tapahtumia, ajatuksia tai tunteita kuvaten. (Vatka 2005, 16)

Paavolainen on erittäin tietoinen päiväkirjagenren mahdollisuuksista ja sen esittämisen tavoista, joka ilmenee hänen päiväkirjansa esipuheesta (*Lukijalle*). Hän kertoo kirjoittaneensa päiväkirjaa päivittäin yli kolmen vuoden ajan, joten yksityisluontoinen aines on suurimmaksi osaksi saanut väistyä karsinnan ja lyhentelyn muodossa (SY 1946 I, *Lukijalle* 8).⁵¹¹ Tämän takia *Synkkää yksinpuhelua* ei voi pitää tiukan määritelmän mukaan varsinaisena ”autenttisenä päiväkirjana”, koska Paavolainen on runsaalla lyhentelyllä ja valokuvien sijoittelulla luonut tietystä mielessä uuden kertomuksen. Hän piti eräänlaista kronologis-fragmentaarista päiväkirjaa koko elämänsä ajan: teki muistiinpanoja erilaisille lapuille, keräsi valtavat määrät lehtileikkeitä aikakauslehdistä ja ennen kaikkea ylläpiti mittavaa listaa tulevista teoksistaan. Lukemiensa teoksien ja leikkeiden sivumarginaaleja korosti usein hänen kirjoittamansa punaiset OBS! -merkinnät. *Synkkä yksinpuhelu* voidaan mieltää Paavolaisen tapauksessa eräänlaiseksi ”päiväkirjaobjektiksi”, jonka eroa hänen muihin muistiinpanoihinsa on syytä korostaa. Päiväkirjamuodossa puhutaan aina jollekin, kuten kliseinen aloitus ”Rakas Päiväkirja” hyvin osoittaa. Päiväkirjan kronologinen eteneminen päiväyksien mukaan asettaa myös tulkinnallisen haasteen päiväkirjasta puuttuvien päiväyksien osalta, etenkin kun tiedetään Paavolaisen karsineen mittavasti sota-aajan muistiinpanojaan.

Päiväkirjan tulkinta ja temaattinen kiteyttäminen on usein hyvin problemaattista johtuen päiväkirjojen monotonisista tekstimassoista yhdistettynä henkilökohtaiseen perspektiiviin.

⁵¹⁰ Aineistona Vatka käyttää SKS:n Kirjallisuusarkistoon kerättyjä ”tavallisia” suomalaisten päiväkirjoja viimeisen sadan vuoden ajalta. Vatka erittelee erilaisia päiväkirjan kirjoituksen tapoja ja pohtii yksityisen ja julkisen välistä rajankäyntiä.

⁵¹¹ *Synkän yksinpuhelun* ensimmäisen painoksen (1946 I-II) temporaaliset aukot ovat seuraavat: 7.2.–3.4.1942 päiväkirja keskeytyy melkein kahdeksi kuukaudeksi Paavolaisen saattaessa toimittamaansa teosta *Taistelu Aunuksesta* valmiiksi. Paavolainen kirjoittaa ajalta yhteensä vain 5 sivua päiväkirjaansa. 31.11.–6.12.1942 päiväkirjanpito keskeytyy kuudeksi päiväksi osaston pikkujouluun kirjoitettavan kronikan vuoksi. *Synkän yksinpuhelun* toisesta painoksesta (VT IV 1960) on karsiutunut lisäksi päiväkirjamerkintä 30.11.1942, joka sisältää Paavolaisen muistoja Kivennavan kodistaan.

Temaattisessa tutkimisessa tutkija joutuu helposti kohtaamaan temporaalisuuden ongelman, jossa eri aikakauden päiväkirjatekstejä pitää vertailla keskenään. Katson kuitenkin, että tutkijan irtauduttua kronologisesta esitystavasta kohti temaattista esittämistä, asiakokonaisuudet ja mentaalihistorialliset seikat voidaan tulkita päiväkirjasta selkeämmin. *Päiväkirjan henkilökohtaisuuden ongelma* on nostattanut kysymyksen yksityisen ja julkisen rajankäynnistä (Vatka 2005, 14.)⁵¹² Päiväkirja eroaa näkökulmansa rajallisuudessa: päiväkirjan kertoja antaa vaikutelman, ”että hän on itse keskellä kuvaamiensa tapahtumien prosessia eikä tiedä, mihin se johtaa.” (Tero Norkola Vatkan mukaan 2005, 16) Päiväkirjan kirjoittaja saattaa liikkua saman päivämerkinnän sisällä niin menneiden muistoista tulevaisuuden haaveisiin.⁵¹³ Kirjoittamista ohjaa silti sidonnaisuus nykyisyyteen ja sen kontingenttiuteen. Päiväkirjan kirjoittaja purkaa kokemansa tapahtumat illalla kirjoitukseksi: hän ei tartu hetkeen, vaan *poimii päivän* (lat. *carpe diem*).

Päiväkirjan kirjoittamisessa yksityisyys ei ole merkinnyt ulkopuolisen lukijan puutetta, vaan pikemminkin sitä, että lukija on tarkasti valikoitu. Toisin kuin itsestään selvän poliittisen tekstin tulkinta, päiväkirjan tulkinta poliittisena tekona on esimerkki siitä, miten vähemmän itsestään selvän poliittisen tekstin kautta voi tavoittaa tarkasteltavana olevan kohteen poliittisen merkityksen selvemmin ja monipuolisemmin (Parvikko 2008b, 108). Paavolainen joutui kirjoittamaan talvi- ja jatkosodan päiväkirjaansa salassa esimiehiltään. Vain hänen läheiset rintamaystävänsä tiesivät hänen kirjoittavan tätä radikaalia päiväkirjaa. Sensuurin ilmapiirin kiristyessä vuoden 1943 lopulla Paavolainen kuvaa varovaisuutta, jota hänen oli noudatettava päiväkirjaa laatiessaan talvi- ja jatkosotien aikana:

Varovaisuuden ja epäluulon kyllästävä ilmapiiri alkaa niin kiusata, että pyydän lomalle lähtevää Mattia [Kurjensaari] viemään omat »vaarallisesti»

⁵¹² Viime vuosikymmeninä tämä kysymys on ollut yksi feministien keskeisimmistä intressien kohteista. Julia Kristevan teos *Hannah Arendt. Life as a Narrative* (2001) on loistava esimerkki luennasta, jossa liikutaan henkilökohtaisen ja julkisen rajapinnalla. Julia Kristevan suhde feminismiin on kuitenkin varautunut, sillä hän irtisanoutuu monissa teksteissään ”yhdenmukaistetusta feminiinistä kielestä” ja puolustaa Simone de Beauvoirin kirjoituksiin pohjaten ”moninaisia seksuaalisia identiteettejä” (ks. Kristeva *New Maladies of the Soul* 1993).

⁵¹³ Päiväkirjan kirjoittamiseen pätee kirkkoisä Augustinuksen *Confessiones* -teoksessaan (Tunnustukset 1947/1981, 354–456) esittämä mullistava ajatus kolmesta ajasta ja niiden kerrostuksellisuudesta. Nämä kolme aikaa ovat *menneen nykyisyys* (muisti), *nykyisyyden nykyisyys* (havainto) ja *tulevan nykyisyys* (odotus). Hänen näkemyksen mukaan menneisyys ja tulevaisuus ovat taukoamattomasti läsnä kussakin nykyhetkessä. Augustinuksen aikakäsityksen valossa myös ennustaminen, tuttuus ja uudelleen kokeminen saavat verkset sisällöt. (ks. Itkonen 2009, 172)

alleiviivatut leikkeleeni Helsinkiin. (SY 1946 II 23.11.1943, 736, sukunimi
lisätty hakasulkein)

Synkän yksinpuhelun julkaiseminen on vaatinut myös kustantajaltaan rohkeutta, kun ottaa huomioon teoksen radikaalin sävyn lisäksi sen, että SKS:n jatkosodan jälkeen järjestämään päiväkirjakeruuseen saapui vain yksi rintamasotilaan päiväkirja. Lähes kaikki sodanajan julkaistut päiväkirjat olivat lisäksi nuorten tai naisten kirjoittamia (Vatka 2005, 19, 252). Ne ovat omalla tavallaan mielenkiintoinen lisäys sodan ja sen arjen kokemuksista sekä tietynlainen tiivistelmä yleisestä mielialasta ja propagandan vaikutuksesta päiväkirjan pitäjään. 1930–40-luvun vaihe koetaan nykyisin suomalaisen historian kannalta niin merkittäväksi ajanjaksoksi, että SKS:lle lähetetyt päiväkirjat kattavat kyseisen ajanjakson erittäin kattavasti verrattuina muihin vuosikymmeniin (Vatka 2005, 20).⁵¹⁴ Sodanajan päiväkirjat poikkeavat muiden vuosikymmenten päiväkirjoista juuri *kollektiivisen käsittelytapansa* myötä: yhteisöllinen kokemus nousee siis yksityisyyttä ja henkilökohtaisuutta tärkeämmäksi aspektiksi. Erityisesti nuorten kirjoittamien sodan aikaisten päiväkirjojen tutkiminen osoittaa suomalaisen propagandan voimakkaasta vaikutuksesta nuorisoon (Vatka 2005, 253). 1930–40-luvuilla yhteisöllisyys, isänmaallisuus ja Suur-Suomi-aate kukoistavat jo alle 15-vuotiaiden päiväkirjoissa.⁵¹⁵

Sotien aikana pidetyille päiväkirjoille on tyypillistä, että kirjoittajien yksityiseen päiväkirjaan päätynee jonkun muun näkemä ja kokemus yhteisöllisesti suodatettuna tietona (Vatka 2005, 254, 267). Päiväkirjatekstin taustalla vaikuttaa myös aina yleinen käsitys siitä, mistä milloinkin saa julkisesti puhua (Vatka 2005, 257). Tiedotusvälineiden, lehdistön ja

⁵¹⁴ Suomen Kirjallisuuden Seuran (SKS) kirjallisuusarkisto kokosi 1990-luvun alussa 'Päiväkirjat tutkimuskäyttöön' keruun tuloksena aineistoa 58 naiselta ja 19 mieheltä, yhteensä 77 kirjoittajalta. "Tavallisten ihmisten" päiväkirjoja saatiin näin tutkimuskäyttöön yli 300 kappaletta. Myös Vatkan teos *Suomalaisten salatut elämät* perustuu pääosin näihin päiväkirjoihin. SKS:n kirjallisuusarkisto on järjestänyt myös keruun 'Sotavuosilta Päiväkirjat tutkimuskäyttöön'.

⁵¹⁵ Esimerkiksi propagandan vaikutuksista nuorisoon lainaan otteen Vatkan kommentoimasta 14-vuotiaan tytön päiväkirjasta joulukuulta 1941:

"Eräs 14-vuotias tyttö on kannattanut Suur-Suomi -aatetta liimaamalla päiväkirjaansa *laajennetuilla rajoilla varustetun isänmaan kartan*, jonka yläpuolella on otsikko "Vuosisatojen unelma toteutuu". Kartan alle on kopioitu *Eino Leinon isänmaallinen runo*. Muutoinkin tässä päiväkirjassa tyttömäinen sentimentaalisuus lomittuu sankari-ihailuun: seuraava päiväkirjasivu on omistettu komean everstiluutnantin muistolle. Päiväkirjuri suree ulkomuodoltaan vetovoimaisen saksalaisen lentäjän kuolemaa, ja lehdestä leikattujen kuvien rinnalle on piirretty sekä risti että hakaristi." (Vatka 2005, 253, kursivointi ja hakasulkeet kirjoittajan)

Merkillisellä tavalla tämän 14-vuotiaan tytön päiväkirjamerkintä muistuttaa erehdyttävästi Suur-Suomi-aatteen edustajien kirjoituksia, joissa hyperbolinen ilmaus ("Vuosisatojen unelma toteutuu") ja ristiriitainen uskontokäsitys (luterilaisen ristin ja pakanallisen hakaristin) yhdistyy eksoottisia sävyjä muistuttavaan mystiikkaan, joita Paavolainen teoksessaan alituisen ivaa.

radion kautta suodatettu tieto muodosti siis sodanajan päiväkirjojen eräänlaisen *kollektiivisen kertomuksen*. Suurena erona näillä teksteillä on se, että vaikka ne etenevät usein *Synkän yksinpuhelun* tavoin lehtiotsikoiden sekä huhupuheiden siivittämänä, niistä ilmenevät propaganda-hokemat ovat syrjäyttäneet Paavolaisen päiväkirjassa ilmenevän epäröinnin sekä henkilökohtaiset tunnelmaukset (ajattelu, pelko). Vatkan mukaan (2005, 254) kirjoittajat lainasivat traagisia tapahtumia kuvatessaan usein jopa otteita Lotta Svärdin sanoista mieluummin kuin kirjoittivat omista tunteistaan omin sanoin.

Paavolaisen motiivi sotapäiväkirjan kirjoittamiseen⁵¹⁶ oli aluksi suurelta osaltaan terapeuttinen, mutta ajan saatossa hän koki tärkeäksi pitää ilmiöistä ja tapahtumista *ajankronikkaa*:

Kirjoittaminen sinänsä on ollut minulle vain *varaventiili*, joka ainakin hetkittäin on auttanut selvittämään ajatuksia ja kestäämään sotavuosien aiheuttamaa sisäistä painetta. Vasta toisella sijalla ja huomattavasti myöhemmin on syntynyt ajatus pitää omiksi tarpeiksi ja muistin virkistämiseksi jonkinlaista *ajankronikkaa*. (SY 1946 I, 6, kursivointi lisätty)

Paavolaisen pohtiessa päiväkirjassaan heinäkuussa 1943 sodan lopputuloksen arvaamatonta luonnetta, hän käsittelee samalla nykyajan armottomuutta sen tallentaessa johtajien ja hallitsijoiden lupaukset ja iskulauseet tulevien sukupolvien *poliittiseen käyttöön*:

Miten kaikki laskelmat »loppumisesta» aina pettävätkään, olipa kyseessä mikä sota ja miten taitava sotapäällikkö tahansa. Nykyaika on erikoisen armoton siinä suhteessa, että se painomusteen ja radionauhoitusten avulla niin huolellisesti tallettaa johtajien ja hallitsijoiden ajattelemattomimmatkin lupaukset ja kevytmielisimmätkin iskulauseet. (SY 1946 II 5.7.1943, 635)

Tuula Hökän mukaan päiväkirja voidaan nähdä tulevien kirjoitusprojektien aineistoarkkuna, luonnosvihkona ja henkilökohtaisten tunnustusten kanavana (Tuula Hökkä Vatka mukaan 2005, 75). Päiväkirja voi myös tavoitella taideteoksen hahmoa ja kaikki nämä päiväkirjafunktiot voivat sulautua yhteen samassa päiväkirjassa. Tämä

⁵¹⁶ Päiväkirjan editoiminen ja julkaisu kuuluu tulkintani mukaan tietoisesti poliittiselle tasolle.

tapahtuu juuri *Synkässä yksinpuhelussa*, jossa Karjalan maisema asettuu käytävien taisteluiden ja ideologioiden väliseksi *ei-kenenkään-maaksi*. H. K. Riikosen (ks. 1995) *Synkän yksinpuhelun* luenta taideteoksena tasapainoilee päiväkirjan ja taideteoksen välisessä maastossa, jossa edelliseen liitetyt autenttisuus ja totuus limittyvät jälkimmäisen fiktiivisyyden ja todenkaltaisuuden kanssa. Riikosen tulkinta on vaarassa menettää teokseen sisältyvän poliittisen sävyn ja tilinteon vaatimuksen, joka on teoksessa vahvasti läsnä. Tuija Parvikko on artikkelissaan (ks. 2008b) puolestaan oivaltanut hyvin *Synkän yksinpuhelun* asettaman rohkean haasteen käsitellä lähimenneisyydet tapahtumat vielä kun ne ovat tuoreita. *Synkkää yksinpuhelua* on siis mahdollista lukea romaanin tai taideteoksen tavoin, mutta sen viittaavuussuhdetta todellisiin tapahtumiin ei voida täysin katkoa. On kuitenkin erityisen tärkeää korostaa Paavolaisen päiväkirjan fiktiivistä luonnetta erona aitoon dokumenttiin ihmisen elämästä (Anna Makkonen teoksessa *Vatka* 2005, 134). Näin ollen *Synkkää yksinpuhelua* on mielestäni luettava Paavolaisen *kielellisenä performanssina*, joka pohjaa itsetietoiseen poliittiseen uudelleenarviointiin ensimmäisen tasavallan aikaisesta Suomesta.

4.3. SYNKKÄ YKSINPUHELU SITUAATIOKIRJALLISUUTENA

Jos me olisimme olleet onnekkaampia, jos meillä olisi ollut enemmän voimaa ja enemmän lahjoja, enemmän eheyttä ja enemmän kokemusta, me olisimme voineet kirjoittaa *miehitetyn Ranskan sisäisen monologin*.

Jean-Paul Sartre *Mitä on kirjallisuus?* (1947/1976, 201, kursivointi lisätty)

Useat tutkijat ovat kokeneet *Synkän yksinpuhelun* ambivalentiksi teokseksi, kun sitä on yritetty sijoittaa Suomen kirjallisuushistoriaan.⁵¹⁷ Miten teosta tulisi tutkia? Millä kirjallisuushistoriallisilla sekä yhteiskuntatieteellisillä käsitteillä sitä tulisi lähestyä? Paavolaisen teoksessa yhdistyvät niin päiväkirjan kuin taideteoksen piirteet eksplisiittiseen poliittiseen uudelleenarviointiin. Katson, että Sartren muotoilemalla *situaatiokirjallisuuden* -käsitteellä *Synkän yksinpuhelun* luennassa voidaan yhdistää parhaiten sekä kirjallisuudesta yhteiskuntatieteelliset lähestymiskulmat. Tulkintani mukaan Paavolaisen teos on

⁵¹⁷ H. K. Riikosen kirjallisuustieteellinen tulkinta (1995) painottaa SY:n lukemista taideteoksena. Tuija Parvikko harjoittaa artikkelissaan (2008b) SY:n politologista luentaa, jossa nousee keskeiseksi ensimmäisen tasavallan poliittinen uudelleenarviointi. Oma luentani pyrkii puolestaan yhdistämään nämä näkökulmat Sartren situaatiokirjallisuuden -käsitteen kautta.

Suomen kirjallisuushistorian ensimmäinen *situaatoromaani*. Palvellessaan Suomen Puolustusvoimissa talvi- ja jatkosodan aikana Paavolainen on *situaatiossa*, jonka olemusta hän teoksessaan pohtii ja määrittää. Hänen voidaan siis sanoa kirjoittaneen jatkosodan Suomen sartrelaisen *sisäisen monologin*, joka puhuttelee suoraan poliittis-kulttuurista eliittiä.⁵¹⁸

Fenomenologis-eksistentiaalisen suuntauksen ranskalaisen edustajan Jean-Paul Sartren vuonna 1947 ilmestynyt teos *Mitä kirjallisuus on? (Qu'est-ce que la littérature?)* käsittelee kirjailijan vapaudesta seuraavaa väistämätöntä vastuuta oman aikansa yhteiskunnallisena vaikuttajana sekä poliittisena toimijana, joka viittaa Paavolaisen kirjailijakutsuun. Sartren teoksen suureksi kulissiksi asettuu muutama vuosi sitten päättynyt toinen maailmansota. 1930-luvulta toiseen maailmansotaan johtava kehitys oli osoittanut sen että näiden oli mahdotonta enää kohota tapahtumien yläpuolelle ilman aktiivista sitoutumista – situaatiota – omaan aikaansa. Karl Mannheimin ”leijuvien intellektuellien”⁵¹⁹ aika oli ohi:

Vuodesta 1930 lähtien lamakausi, natsismin valtaanpääsy, Kiinan tapahtumat, Espanjan sisällissota avasivat meidän silmämme; meistä tuntui kuin maa vajoaisi jalkojemme alta, ja yhtäkkiä historian valtava silmänkääntötempu alkoi *myös meidän kohdallamme*: [...] Samalla me äkisti tunsimme olevamme *situaatiossa*, ja kaiken yläpuolelle kohoaminen, joka oli miellyttänyt meidän edeltäjiemme niin suuresti, oli nyt mahdotonta. (Sartre 1976, 186)

Sartre nostaa teoksessaan esiin saksalaisten miehittämän Ranskan kirjailijoiden mahdollisuudet yhteiskunnalliseen vastarintaan. Analyysin yhdeksi keskeiseksi teemaksi

⁵¹⁸ Paavolaisen tuotannosta ei kuitenkaan löydy suoria viivauksia Sartren teoksiin eikä artikkeleihin. Tutkielmani kannalta keskeisintä on Sartren situaatoromaani -käsitteen käyttäminen tulkitseni Paavolaisen päiväkirjaa. Lisäksi pyrin vertailemaan heidän käsityksiä kirjailijan roolista toisen maailmansodan jälkeen, jotka mielestäni ovat hämmästyttävän samankaltaisia.

⁵¹⁹ Sartren voidaan nähdä vastustavan situaatio -käsitteellään kahden aikaisemman ajattelijan käsityksiä intellektuellin roolista. Karl Mannheim (1893–1947) määritteli ”leijuvan intellektuellin” -käsitteen teoksessaan *Ideologie und Utopie* (1929). Mannheimin mukaan oli olennaista ymmärtää älymystön toiminta suhteellisen edellytyksettömäksi ja siitä johtuen päteväksi. Intellektuelli toteutti tätä ”hyödyttömän ihmisen” rooliaan parhaiten sitoutumatta mihinkään suuntaan tai liikkeeseen. Julien Benda (1867–1956) puolestaan korosti teoksessaan *La trahison des clercs* (1927) poliittisesti sitoutuneiden intellektuellien (klerkkien) pettäneen tehtävänsä, universaalien totuuden tavoittelun. Nationalismi, irrationalismi ja vitalismi olivat johtaneet heidät harhaan. Eettiset periaatteet oli alistettu kansalliselle politiikalle. Intellektuellin tuli elää puolueettomana, käytännön elämän sitoumusten ulkopuolella.

hän asettaa kirjallisuuden *menneisyyden uudelleen käsittelyn nykyisyydestä* käsin. Toisen maailmansodan päättyessä yleisenä tendenssinä oli sodan unohtaminen ja keskittyminen kansakuntien taloudelliseen uudelleenrakentamiseen. Kukaan ei ollut kiinnostunut lähimenneisyyden uudelleen käsittelystä. Ensimmäisessä toisen maailmansodan jälkeisessä kansainvälisessä filosofiakonferenssissa Amsterdamissa elokuussa 1948⁵²⁰ sodasta ei puhuttu sanallakaan, vaan ”filosofointia” jatkettiin aivan kuin mitään ei olisi tapahtunut. Sartren teos on vastalause tälle *menneisyyden käsittelemättä jättämiselle*. Hän pyrkii dialektisen kirjallisuuskritiikkinsä kautta määrittelemään kirjallisuuden positiota poikkeustilan alaisessa kansakunnassa (Sartre 1976, 133–136).⁵²¹ Sartren mukaan toisen maailmansodan aikaisen kirjailijan velvollisuus oli kirjoittaa yleisölle sodasta ja kuolemasta:

Näille lukijoille, joilla ei enää ollut vapaa-aikaa ja joita painoi yksi ainut huoli, vain yksi ainut aihe oli mahdollinen: meidän tuli kirjoittaa heidän sodastaan ja heidän kuolemastaan. Meidät oli rajusti kytketty historiaan ja meidät pakotettiin kirjoittamaan historiallista kirjallisuutta. [...] sota ja miehitysaika, jotka suistivat meidät hajoamistilassa olevaan maailmaan, pakottivat meidät löytämään absoluuttisuuden uudelleen ja löytämään sen relatiivisuudesta. (Sartre 1976, 188)

Sartrelle *situaatio* (la situation)⁵²² on subjektin eksistentiaalinen tila, joka levittäytyy koko yhteiskuntaan: kirjailija on situaatiossa kaikkien muiden ihmisten tavoin.⁵²³ Vapaus ilmenee aina subjektiivisessa tilassa ja *oleminen-situaatiossa* määrittää tätä ihmistodellisuutta. Sartren mukaan toisen maailmansodan aikainen kirjailijasukupolvi tunsivat olevansa situaatiossa niin että jokainen eletty hetki tuntui peruuttamattomalta (Sartre 1976, 191). Situaatiota luonnehtii se, että se on aina *minun* subjektiivinen situaationi, eikä

⁵²⁰ Tämä kymmenes Filosofian maailmankongressi (*World Congress of Philosophy*) pidettiin Amsterdamissa 11.–18.8.1948.

⁵²¹ Sartren kirjallisuuden dialektiikan hahmottaminen käsittää ranskalaisen kirjailijan ja kirjallisuuden situaation käsittelyä keskiajalta aina toisen maailmansodan jälkeisiin vuosiin (Sartre 1976, 135). Sartren mukaan hänen teoksensa menettäisi merkityksensä, jos se tulkittaisiin historiikkina tai sosiologisena tutkielmana kirjailijan asemasta (1976, 134–136).

⁵²² *La situation* on Sartren vuonna 1943 muotoilema käsite, joka ensimmäistä kertaa esiintyy hänen teoksessaan *L'Être et le néant : Essai d'ontologie phénoménologique* (1943). Sartrelle vapaus voi ilmetä vain situaatiossa.

⁵²³ Sartren mukaan yksikään ihminen ei voi välttää *situaatiossa olemista*. Näin on myös proosakirjailijan laita: ”[proosakirjailija] ei yritä kuvata puolueettomasti Yhteiskuntaa ja ihmiskohtaloa. Ihminen on olento jonka suhteen kukaan ei voi pysyä puolueettomana, ei edes Jumala. Sillä jos Jumala olisi olemassa, hän olisi *situaatiossa* suhteessa ihmiseen [...] (Sartre 1976, 29)

sille voida määrittää mitään objektiivisia ja universaaleja rajoja, sillä kukin yksilö koettelee näitä rajoja omien kykyjensä ja ominaisuuksiensa puitteissa (ks. Jokinen 2010): ”Situaatiossa oleminen on vapauden olennainen ja välttämätön piirre. Situaatiota kuvaaminen ei pysty vahingoittamaan vapautta.” (Sartre 1976, 134)

Sartren (1976, 266) kirjoittaessa *ääritilanteiden kirjallisuudesta*⁵²⁴ hän muotoilee vielä syntymättä olevan *situaatiokirjallisuuden*⁵²⁵ ominaisuuksia. Yhteistä ääritilanteiden kirjallisuudelle on poikkeustilanteen jatkuvuus, josta johtuen näiden kirjoittajien teoksien sivuilla ”on ihminen kokonaan joka hetki kyseessä”.⁵²⁶ Sartren mukaan (1976, 139–139) situaatiokirjailijan tulee määrittää teoksensa aihetta valitessaan asettaa konkreettinen ja rajoitettu kesto, joka ei suinkaan erottaisi häntä historiasta, vaan määrittelisi hänen situaationsa tietyn yhteiskunnan rajaamassa tilassa. Sartren mukaan (1976, 101–102) valistuksen ajan ranskalaiset kirjailijat mursivat ensimmäistä kertaa 1600-luvun uskontoon nojaavan ideologisen rakennelman, joka tukeutui ikuisuuden ja menneisyyden seinämiin, löytämällä *nykyajan*:

[...] kirjailija löytää uuden puhtaan ja koskemattoman ajallisen ulottuvuuden, Nykyisyyden. [...] hän tietää, että tämä pakeneva hetki, jonka hän elää, on ainutkertainen ja että se on hänen, ettei se missään suhteessa jää jälkeen Antiikin uljaista päivistä, koska nekin ovat aluksi olleet nykyisyyttä. Hän tietää, että tämä hetki on hänen tilaisuutensa, eikä hänen pidä päästää sitä käsistään (Sartre 1976, 101).

Tällainen *innoittunut nykyisyyden taju* varjelee kirjailijaa idealismilta (Sartre 1976, 102). Kirjailijan sitoutuessa nykyaikaan hän ei rajoitu tarkastelemaan vain ikuisia ideoita. Sartren mukaan hänen oman sukupolvensa kirjallista ilmapiiriä leimaa usein ristiriitainen moninaisuus, jonka osia ovat yhteisöön sopeutuneet kirjailijat, ekstremistit ja radikaalit (1976, 179). Sartren mukaan (1976, 180) ”kaikki nämä erilaiset asenteet pyrkivät yhdessä muodostamaan *objektiivisen myytin*, jonka mukaan kirjallisuuden tulee valita ikuisia aiheita tai ainakin epäajankohtaisia aiheita.” Kirjailijat siis taivuteltiin uskomaan, että

⁵²⁴ Ääritilanteiden kirjallisuuden ranskalaisiksi edustajiksi hän mainitsee muun muassa Albert Camusin, André Malrauxin, Arthur Koestlerin ja David Roussetin.

⁵²⁵ Sartre käyttää tästä hahmottelemastaan kirjallisuudesta ’ääritilanteiden kirjallisuuden’ ja ’situaatiokirjallisuuden’ -käsitteiden ohella käsitettä ’*konkreettisesti universaali kirjallisuus*’ (Sartre 1976, 200).

⁵²⁶ Sartrelle tällaista ääritilanteiden kirjallisuutta ja situaatoromaania edustaa Camusin tekeillä oleva proosateos *Rutto* (La Peste 1947).

kirjallisuus on aina väärään aikaan osuvien pohdintojen valtakunta (Sartre 1976, 181). Niinpä juopa kirjallisuuden myytin ja historiallisen todellisuuden välillä on toisen maailmansodan jälkeen korostunut (Sartre 1976, 185).⁵²⁷

Sartre korostaa, että kirjallinen teos on *teko* ja *vapaa vetoomus lukijoiden vapaudelle* (Sartre 1976, 102). Toisen maailmansodan jälkeinen kirjallisuus on unohtanut sen mikä jo ranskalaiselle valistusajan kirjallisuudelle oli selviö ja jota Blaise Cendrars korostaa *Rhum* (1930) -teoksen motossaan: »Tämän hetken nuorille, jotka ovat väsyneitä kirjallisuuteen, todistaakseni heille, että romaani voi olla myös teko.» (Sartre 1976, 100)⁵²⁸

Sartrelle kirjoittaminen on politiikan tavoin sitoutumista tulevaisuuteen, joka jatkuu kirjailijan kuoleman jälkeen (1976, 139). Hän vaatii teoksessaan kirjailijaa sitoutumaan kokonaan teoksissaan niin kuin ”päättäväinen tahtoihminen, joka on tehnyt valintansa, joka on tietoinen totaalisesta, meille kaikille yhteisestä elämisen tapahtumasta” (1976, 39). Vedoten lukijan suorittamaan lukutoimitukseen ja taiteen olemassaolon ehtoon, jonka mukaan taide on ”vain toista ihmistä varten ja vain toisen avulla”, Sartre päätyy käsittämään jokaisen kirjan *vetoomukseksi* (1976, 47–49). Kirjailija siis *vetoaa lukijan vapauteen*, että tämä auttaisi häntä hänen teoksensa luomisessa (1976, 50). Näin ollen kirjoittajan ja lukijan vapaudet etsivät toisiansa ja vaikuttavat toisiinsa tietyn maailman kautta (1976, 70). Sartrelle kirjoittaminen on *maailman paljastamista*, mutta samalla maailma sen välityksellä annetaan tehtävänä, jonka lukijan tulee pyyteettömästi ottaa vastaan (1976, 61). Kirja esittää lukijalle epäoikeudenmukaisuuden maailman ja pyrkii herättämään lukijan paheksunnan, jotta hänessä herää tarve tarttua epäkohtiin ja korjata ne (1976, 62).⁵²⁹ Kirjoittaessa kirjailija sitoutuu puolustamaan vapautta, johon kuuluu erottamattomana osana kansalaisen vapaus (1976, 65).

⁵²⁷ Suomalaisen eliitin ajattelutavan ja historiankirjoituksen teleologisuus vertautuu monilta osin Sartren kuvaamaan Ranskan 1600-luvun kirjallisuuteen, jossa kirjailijasta on tullut kirkon kaltainen instanssi. Sille ajan aktiivinen elementti on menneisyys, nykyisyyden ollessa jatkuvaa syntiä (Sartre 1976, 82–85). 1600-luvun Ranskan lukijakunnalla, jota Sartre kutsuu nimellä ”Yhteiskunta” (*La Société*), on oma aikakäsityksensä, oma kielensä, omat tapansa, omat seremoniansa, jotka se toivoo löytävän kirjoista joita se lukee. *La Sociétén* kaltaisesti suomalainen eliitti:

”[...] peilaillee itseään tässä peilissä ihastuneena, koska se tunnistaa siinä ne ajatukset, jotka se itsestään muodostaa; se ei toivo itsestään paljastavaa ja todellista kuvaa, vaan heijastusta siitä, mikä se luulee olevansa.” (Sartre 1976, 89)

⁵²⁸ Cendrarsin teoksen nimi kokonaisuudessaan: *Rhum—L’aventure de Jean Galmot* (1930, Grasset).

⁵²⁹ Tämä Sartren käsitys kirjallisuudesta tulee hyvin lähelle satiirisen kirjallisuuden määritelmää.

Valistusajan kirjallisuudessa, joka oli myös ensimmäistä negatiivista kirjallisuutta, toteutui Sartren mukaan parhaiten kirjailijan ideaali, jossa kirjailijan suorittama teko (teos) oli vapauttava: ”Hengentuote oli silloin teko kaksin verroin, koska se synnytti ajatuksia, jotka myöhemmin johtivat sosiaalisiin mullistuksiin ja koska se asetti tekijänsä vaaralle alttiiksi.” (Sartre 1976, 100) Koska valistusajan ideaalikirjailijan asenne on lähtökohdaltaan kriittinen, hänen kritiikkinsä ensimmäiset kohteet ovat instituutiot, taikausko, traditiot, traditionaalisen hallituksen toiminta. Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* täyttää täysin Sartren asettaman valistusajan kriittisen kirjallisuuden kriteerit sen suorittamassa suomalaisen poikkeustilan alaisen yhteiskunnan läpivalaisussa. Paavolaisen päiväkirja ei ole pelkkä nykyisyyden kuvaus vaan nykyhetken arviointi tulevaisuuden nimissä. Siihen sisältyy lukijoille suunnattu *vetoamus* (ks. Sartre, 1976, 141), jossa on aina mukana riski.

Sartren pohtiessa yhteiskunnallisen kirjallisuuden tulevaisuuden mahdollisuuksia hän päätyy *luokattoman yhteiskunnan kirjallisuuteen*, joka on utopia, mutta tavoiteltava sellainen (1976, 142). Kirjallisuus luokattomassa yhteiskunnassa on jatkuvassa vallankumouksessa, siis eräänlainen elävän yhteiskunnan subjektiivinen tietoisuus (1976, 142). Sartrelle yhteiskunnan ”terveys” perustuu pitkälti sen itseymmärryksen tasoon, jonka aktiivinen prosessina toimii *alituinen introspektio*. Taideteos ja kirjallinen teos toimii *välittäjänä* tässä kansakunnan itsetiedostamisen prosessissa:

[...] sellaisessa yhteiskunnassa, joka lakkaamatta tutkiskelee itseään, arvostelee itseään ja muuttuu lakkaamatta, saattaa kirjoitettu teos olla teon olennainen ehto, toisin sanoen tiedostamisen vaihe. (Sartre, 1976, 142)

Sitoutuneen kirjailijan tulee Sartren mukaan pyrkiä välttämään keskinkertaisuutta ja kirjoittaa teostaan totuuden ohjaamana niin, että hän tuntisi kirjoittavansa koko yhteiskunnalle (Sartre 1976, 30). Kirjailijan tehtävänä on välittää lukijalleen maailma niin, että hän voi kokea tiluunsa historiassa ja maailmassa.⁵³⁰ Sartren mukaan (1976, 88) 1600-luvun ranskalaisessa kirjallisuudessa ei ollut tätä mahdollisuutta, koska tuon ajan lukijalle historia oli vain sarja kronologisia tapauksia, jotka koskettavat ikuista ihmistä pinnallisesti muuttamatta häntä syvästi. Elämän ainoana sisältönä on tuolloin usko,

⁵³⁰ Erilaiset affektit (rakkaus, viha, suuttumus) tekevät ihmisen ja maailman tietoiseksi omasta totuudestaan.

yksinvaltiaan kunnioitus, intohimo, sota, kuolema ja kohteliaisuus (1976, 88). Vastoin tätä 1600-luvun ”pappiskirjallisuutta” Sartre luokittelee situaatiokirjallisuuden toimenannoksi ”paljastamisen kirjallisuudessa”:

”[...] kirjailija on päättänyt paljastaa maailman ja [...] hän pyrkii ennen kaikkea paljastamaan ihmisen toisille ihmisille niin että nämä tuntisivat täyden vastuunsa nähdessään edessään ihmisen paljaaksi riisuttuna.” (Sartre 1976, 30–31)

Sartren mukaan (1976, 38) »todellinen» ja »puhdas» kirjallisuus on *subjektiivista tietoisuutta, joka ilmenee objektiivisena*. Hän vaatii proosakirjailijaa ottamaan maailman – joka on alienaatiota, situaatiota ja historiaa samanaikaisesti – uudelleen käsiteltäväksi. Kirjailijan tulee vastata siitä, muuttaa sitä tai säilyttää se itselle ja muille (Sartre 1976, 69–70). Erityisen tärkeää tässä situaatiossa on subjektin tiedostamisen taso, siis toisin sanoen se, missä vaiheessa kirjailija tajuaa olevansa muiden kanssa samassa veneessä, kun hänen välitön ja spontaani sitoutuneisuutensa muuttuu *tietoiseksi sitoutuneisuudeksi*. Tällöin kirjailijasta tulee välittäjä ja hänen välitystoimintansa on hänen sitoutumistaan (Sartre 1976, 74–75).⁵³¹ Kirjailijan tehtävä on kuvata maailma, olla todistaja (ibid. 248). Sartren mukaan jokainen tapaus⁵³² on tutkittava erikoistapauksena (ibid. 249) ja lukijalle on kyettävä osoittamaan hänen mahdollisuutensa toimia (ibid. 251). Sartren mukaan toisen maailmansodan jälkeen kritiikistä on tullut *totaali tehtävä*, se sitoo ihmisen kokonaan (ibid. 250). Sen sukupolvea johdattelevat seuraavat kysymykset: ”Miten voi tehdä itsestään ihmisen *historiassa, historian avulla ja historiaa varten?*” (ibid. 195) Sartren mukaan *situaatoromaanit* ovat tämän aikakauden luonteenomaisin ilmaus. Ne ovat vailla sisäistä

⁵³¹ Sartre antaa teoksessaan yhden esimerkin situaatiossa olevasta kirjailijasta, joka on afroamerikkalainen mustien sorrosta kirjoittava Richard Wright (1908–1960). Sartre (1976, 100) vertaa Richard Wrightin lukijakuntaa myös Rousseauin lukijakuntaan: Wright vetoaa kirjoituksillaan sekä aatelistoon (Wrightin valkoiset) että aatelittomiin (Wrightin mustat). Sartren mukaan vähemmistöstä, marginaalista käsin kirjoittavan, Wrightin situaatio on ideaali: hän on sijoittunut kahden eri etnisen ryhmän/ yhteiskuntaluokan – valkoisten ja mustien – väliin kirjoittaen ”neekereistä ja valkoisista *neekerien silmillä nähtyinä*”. Sartren mukaan Wright ei voi muusta kirjoittakaan, vaan hän toimii eräänlaisena välittäjähahmona valkoisten ja mustien välillä onnistuen puhuttelemaan kumpaakin. Sartren mukaan Wright on: ”[...] ihminen, joka näkee valkoiset ulkoapäin ja jonka jokainen kirja kertoo mustan rodun alienaatiosta amerikkalaisen yhteiskunnan keskellä. Ei objektiivisesti realistien tavoin, vaan intohimoisesti ja tavalla, joka tekee lukijasta osasyllisen.” (1976, 76) Wrightin kirjoitus on siis ennen kaikkea oman henkilökohtaisen aseman selvittämistä, mutta samalla hän selvittää Yhdysvaltojen mustien oikeuksia. Sartren mukaan Wrightin situaatio mahdollistaa hänen toteuttaa kirjailijan velvollisuutta ideaalilla tasolla, joka on asettua kaikkea epäoikeudenmukaisuutta vastaan aina ja kaikkialla (1976, 246): ”[...] puhua sorretun puolesta sortajan edessä ja auttaa sorrettua tulemaan tietoiseksi itsestään; kirjallisuuden pohjimmainen tarkoitus ja historiallisen tilanteen vaatimukset olivat sopusoinnussa.” (1976, 213)

⁵³² Oli sitten kyseessä henkilökohtainen vapaudenloukkaus tai konkreettinen sorto.

kertojaa ja kaikkietävää todistajaa. Situaatiromaani pitää olla henkilöitä, joiden tietoisuus on osittain selkeä ja osittain hämärä, eikä yksikään henkilöistä ole etuoikeutetussa asemassa jonkin tapahtuman tai itsensä havainnoimisen suhteen.⁵³³ Nämä henkilöt koostuvat sotkuisista arvioinnin vyyhdistä, joissa he eivät enää tienneet johtuivatko muutokset ”heidän ponnistuksistaan, heidän virheistään vai maailman menosta” (Sartre 1976, 196). Tämän ”tulevaisuuden taiteen ja kirjallisuuden” teoksissa ilmenee kaikkialla läsnä oleva monimielisyys: ”[...] jossa tapahtumat olisivat tuoret ja rajut, monimieliset ja ennalta-arvaamattomat, jossa aika olisi liikkeessä, maailma uhkaavan ja loisteliaan läpitunkematon, ihminen loppumattoman kärsivällinen.” (Sartre 1976, 197)

Sartren mukaan juuri *ruumiillisuus* ja jokaisen *subjektin historiallisuuden taju* ovat situaatiromaanien keskeinen osa.⁵³⁴ Sartre vaatiikin kirjailijaa ottamaan ”ajastaan vastuun” ja muuttamaan sitä. Tätä kirjallisuutta, joka käsittelee kaikille yhteistä ongelmaa ja on tarkoitettu kaikille, Sartre nimittää ”*universaaliksi kirjallisuudeksi*” (ibid. 200). Myöhemmin teoksessaan Sartre määrittelee tarkemmin ”*ikuisuuskirjallisuuden*” *exist*-kirjallisuudeksi ja ”*universaalin kirjallisuuden*” *praxis*-kirjallisuudeksi. Näistä jälkimmäinen ”paljastaa maailman toiminnassa” ja suuntautuu *historian tekemiseen*. Sen aiheena on historiallinen relatiivisuuden ja moraalisen, metafysisen absoluuttisuuden synteesi sekä maailma ristiriitaisena kokonaisuutena (ibid. 207).

Paavolaisen kirjailijakutsumus, jonka mukaisesti hän on alituisen sodassa kaikkia vastaan, sekä hänen teoksissaan harjoittama kansakunnan negatiivinen kritiikki, vastaavat Sartren situaatiokirjailijan tehtävää. *Synkkä yksinpuhelu* on situaatiromaani, jossa Paavolainen pyrkii kirjoittamaan koko kansakunnan nimissä: se on paljastus, haaste ja syytös poliittis-kulttuurista eliittiä kohtaan. Paavolainen pyrkii käynnistämään ensimmäisen tasavallan Suomen poliittis-kulttuurisen uudelleenarvioinnin. Tämä prosessi käsittelee talvi- ja jatkosotaan johtaneita syitä ja henkilöitä, jotka ovat *vastuussa* poliittisistä päätöksistä.

⁵³³ SY ei täytä tätä Sartren vaatimusta romaanin henkilöihahmojen tasa-arvoisuudesta havainnoinnin ja tietämisen suhteen. Paavolaisen päiväkirja on taideteoksena arvoitettuna päiväkirjamainen monologi (”synkkä yksinpuhelu”), eikä siinä ilmene bahtilaista henkilöihahmojen polyfonisuutta (ks. Bahtinin Dostojevskiluenta). SY on pikemminkin Jaakobin paini, jossa intellektuelli ratkoo julkisesti suuria sisäisiä ristiriitoja. Tästä puutteesta huolimatta SY täyttää muut Sartren situaatiromaaniin asettamat kriteerit.

⁵³⁴ Vastakohtaksi Sartre asettaa niin sanotun ”*ikuisuuskirjallisuuden*”, joka kieltää kummatkin edellä mainitut ehdot (1976, 200).

Paavolaiselle ja Sartrelle kirjallisuuden tehtävä on poikkeustilanteenkin vallitessa ”saada ihmiset ajattelemaan”, eikä ”johtaa pois ajatukset arkipäivästä ja saada unohtamaan”.

Paavolainen vetoaa *Synkässä yksinpuhelussaan* sekä *porvarilliseen lukijakuntaan*, joka on aina konservatiivisten arvojen puolustaja, kuin myös ”*universaaliin lukijakuntaan*”, joka edustaa edistyksellisiä ja muutokseen tähtääviä voimia. Paavolaisen *vetoamus* universaalille lukijakunnalle ilmenee hänen vapauden ja yleisen inhimillisyyden korostuksessaan. Hän ei suostu hyväksymään kansakunnan uhrilogian pyhittämistä itsetarkoitukseksi. Paavolaisen tilinteon vaatimus oli kuitenkin liian radikaali vetoamus Suomen porvaristolle. Tämä ongelma saattaa johtua myös suomalaisen yhteiskunnan vahvasta luokkajakautuneisuudesta. Sartre korostaa, että ”vain luokattomassa yhteiskunnassa, jonka sisäinen struktuuri on jatkuva vallankumous, kirjailija voisi olla välittäjä kaikille, ja hänen periaatteellinen arvosteleva toimintansa voisi edeltää tai seurata tosiasiallisia muutoksia (Sartre 1976, 80). Toisen maailmansodan jälkeisestä lukijakunnasta on Sartren mukaan (ibid. 84) muodostunut passiivinen massa suhteessa kirjailijaan. Kirjallisuuden ideaali välitystoiminta on näin kadonnut, lukemisesta on tullut pelkkä informaatiomuoto ja kirjoittamisesta sangen yleinen kommunikaatiomuoto. Lukijakunnan on Sartren mukaan korvannut *massalukijakunta*:

Romantiikan kaltaista vallankumousta ei ole mahdollista edes kuvitella tänä aikakautena; siihen tarvitaan epämääräinen massa, joka yllätetään, jota kuohutetaan, joka yhtäkkiä herätetään henkiin paljastamalla sille ajatuksia ja tunteita, joista se ei tiennyt mitään ja joka vankkojen vakaumusten puutteessa haluaa alinomaa itseään raiskattavan ja hedelmöitettävän. (Sartre 1976, 84)

Kirjailijan tehtävä massalukijakunnan aikakaudella on supistunut siis uusien ajatusten ja uusien taidekäsitysten paljastamiseksi. Sartren ideaalissa yhteiskunnassa – luokattomassa yhteiskunnassa – kirjailija saattaisi havaita, ettei hänen aiheensa ja hänen lukijakuntansa välillä vallitse minkäänlaista eroa (Sartre 1976, 139). Näin kirjallisuuden avulla yhteiskunnan jäsenet voisivat joka hetki määritellä tilanteensa, nähdä itsensä ja oma tilanteensa (ibid. 141). Luokattoman yhteiskunnan, jonka Sartre teoksensa loppupuolella määrittelee ”konkreettiseksi ja avoimeksi yhteisöksi” (ibid. 237) on luotava uudenlainen kirjallisuus, eräänlainen *totaalikirjallisuus*: ”Meidän on luotava kirjallisuus, jossa

metafyysinen absoluuttisuus⁵³⁵ ja historiallisen tapahtuman suhteellisuus yhtyvät ja ovat keskenään sopusoinnussa.” (ibid. 194)⁵³⁶

Sartre kirjoittaa teoksessaan Richard Wrightin (1908–1960) yhteydessä Charles Baudelairen (1821–1867) »*simultaanista kaksoisoletuksesta*» («une double postulation simultanée»), jossa jokainen sana viittaa kahteen eri kontekstiin (ts. yleisöön). Simultaani kaksoisoletus luo teoksen kerrontaan vahvan jännitteen: ”[...] kun hän puhuu valkoisille, hänen päämääränsäkin on toinen: hän tahtoo tehdä valkoiset osasyllisiksi ja saada heidät näkemään oma vastuullisuutensa, hän haluaa paheksua heitä ja saada heidät häpeämään.” (Sartre 1976, 78)

Paavolainen kirjoittaa Wrightin tavoin *säröytyneelle lukijakunnalle*, joka koostuu useista sosiaalisista kerrostumista. Kummankin kirjoittamisen tyylin määräävät heidän kaksi pelkistettyä kohdeyleisöään:

Jos hän olisi puhunut pelkästään valkoisille, hän olisi ehkä ollut monisanaisempi, didaktisempi, myös herjaavampi; jos hän olisi puhunut vain mustille, hän olisi ehkä ollut vielä elliptisempi, rotutietoisempi, elegisempi. Edellisessä tapauksessa hänen teoksensa olisivat muistuttaneet satiireja, jälkimmäisessä profeetallisia valituksia: Jeremias puhui vain juutalaisille. Mutta Wright, joka kirjoittaa säröytyneelle lukijakunnalle, on osannut sekä ylläpitää että ylittää tämän säröytyneisyyden: hän on tehnyt siitä taideteoksen lähtökohdan. (Sartre 1976, 78)

Paavolainen jaotteli päiväkirjansa kahteen temaattisesti ja tyyllillisesti hyvin erilaiseen osaan, joissa *satiirinen aines* (erityisesti teoksen toinen osa) sekä *profeetalliset valitukset* (etenkin ensimmäinen osa) limittyvät toistensa kanssa. SY:n *satiirinen aines* muodostuu luvuista, joissa Paavolainen kuvaa suomalaisten sotapastorien kristillisiä puheita suhteessa liittolaisemme natsi-Saksan pakanallisuuteen. Paavolainen pyrkii osoittamaan näillä eriasteisilla ristiriidoilla liittolaisuutemme järjettömyyden ja luonnottomuuden. Satiiriset ainekset työntyvät esiin toisessa osassa Paavolaisen valitseman tematiikan kautta: hän pyrki tietoisesti eroon tyyppillisestä sotakirjojen genrestä, jossa tapahtumien luonne joko

⁵³⁵ Tässä yhteydessä pitää muistaa, että metafysiikka Sartrelle on aktiivista, ei kontemplaatioon taipuvaista: ”se on elävä pyrkimys tavoittaa ihmisen osa kokonaisuudessaan sisältä käsin.” (Sartre 1976, 194)

⁵³⁶ Sartre nimittää tätä kirjallisuutta myös ”suurten tilanteiden kirjallisuudeksi”.

esitetään strategisesti ja rationaalisesti unohtamalla yksittäisten ihmisten sodan arki ja kärsimys (sotahistorian esitykset) tai sodasta tehdään herooinen seikkailu (runebergiläinen sankaritraditio). Paavolainen nostaa päiväkirjassaan marginaalisen aineksen, jota Sartre (1976, 106) kutsuu *ei-assimiloituvaksi materiaaliksi*, teoksensa keskiöön.⁵³⁷ Sartren mukaan (ibid. 106) ranskalaisen porvariston nousu valistuksen aikakautena sekä hallitsevaksi luokaksi nouseminen 1800-luvulla perustuu pitkälti porvariston käsitykseen ihmiskunnan edistyksestä laajana *assimilaatioimintana*: ”[...] käsitteet assimiloituvat keskenään ja ihmismielet keskenään. Tämän valtavan sulatusprosessin päässä ajatukset yhdenmukaistuvat ja yhteiskunta integroituu täydellisesti.” (Sartre, 1976, 106)

Totaalisen kritiikin vaatimukseen sitoutunut kirjailija puolestaan tarvitsee ei-assimiloituvaa materiaalia, joka ei sovi ”suureen ja yhdenmukaiseen kertomukseen”.⁵³⁸ *Synkässä yksinpuhelussa* tämä ei-assimiloituva aines ilmenee koko suomalaisen yhteiskunnan kriittisenä dokumentointina, jonka mukaisesti Paavolainen nostaa esiin ”suuren kertomuksen” ulkopuolelle suljetut ristiriidat, paradoksit, valheet ja propagandan uudelleenarvioinnin piiriin. Paavolainen pukee esityksensä satiirin muotoon ja laatii suomalaisesta yhteiskunnasta muotokuvan, josta ei puutu groteskeja ja karnevalistisia piirteitä. Muodostamalla tämän muotokuvan ensimmäisen tasavallan Suomesta Paavolainen haastaa yhteiskunnan vastaamaan tästä kuvasta tai muuttumaan. Baudelairen tavoin Paavolainen antaa porvarilliselle luokalle *huonon omantunnon*:

Tästä johtuen kirjailija on jatkuvassa ristiriidassa niiden vanhoillisten voimien kanssa, jotka ylläpitävät tasapainoa, jonka hän yrittää rikkoa. Sillä asioiden näkeminen välivaiheina, joka on mahdollista vain silloin, kun kielletään niiden lopullisuus, on yhtä kuin jatkuva vallankumous. Vain johtavat luokat voivat sallia itselleen sen ylellisyyden, että palkitsevat näin tuottamattoman ja vaarallisen toiminnan, ja jos ne sen tekevät, se johtuu sekä taktikoinnista että väärinkäsityksestä. (Sartre 1976, 79)

⁵³⁷ Tämän vuoksi Paavolaisen kirjoittamistyyliä voidaan luonnehtia *dokumentaariseksi*.

⁵³⁸ Sartren mukaan porvarillisen kirjallisuuden määreet ovat seuraavat: ”idealismi, psykologisointi, determinismi, utilitarismi ja tosikkomaisuus” (Sartre, 1976, 108). Sartren mukaan nämä määreet ”tappavat kirjallisuuden”. Kirjailijan tulee taistella näitä määreitä vastaan välittämättä sodanaikaisen maailman outouden ja läpätunkemattomuuden. Sartre vaatii kirjailijaa välttämään tulkitsemasta ihmisluontoa analyttisesti ja psykologisesti sekä keskittämään kaiken voimansa ihmisen *aseman* synteettiseen arviointiin (1976, 133).

Poliittisesti ambivalentin Paavolaisen asettaminen TK-mieheksi sekä kuvakirjojen toimittajaksi jatkosodassa pohjautuu tähän sartrelaiseen johtavien luokkien harjoittamaan uhkapeliin. Suomen eliitti otti Paavolaisen tapauksessa riskin, koska he halusivat Paavolaisen kirjoittavan ”Karjalan maisemien” kuvauksillaan symbolisen muotokuvan Suur-Suomelle.⁵³⁹ Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* kuvaa hyvin ilman dogmaattista kansallisen kategoriaan ajattelevan intellektuellin situaatiota talvi- ja jatkosodassa. Niiden aikana Paavolainen ajautuu irti kirjailijankutsuuksestaan ja työskentelee propagandan parissa. Aikaisemmissa teoksissa ristiriitoja ja levottomuutta herättänyttä intellektuellia ei enää kuunnella. Hän tuntee itsensä ”tarpeettomaksi ihmiseksi”: hänen varoituksensa sekä relativisminsa ovat käyneet tarpeettomiksi sodan poikkeustilanteen yksimielisyyden paineessa. Hän voi enää harrastaa *synkkää yksinpuhelua*, jossa hän asettaa päiväkirjassaan itsensä ja ajattelunsa paljaaksi. Paavolainen kuvaa päiväkirjassaan hyvin avoimesti oman mielenterveytensä horjumista sekä kehonsa pahoinvointia, johon TK-miehen situaatio hänet ajaa. Pakotettuna propagandatyöhön ja taistelumieltä kohentavan sotapropagandan kirjoittamiseen, hän korostaa useaan otteeseen, että *totuuden täytyy tulla julki*, jonkun on uskallettava sanottava se ääneen. Sartren (1976, 29) mukaan tällainen ”proosakirjailija on ihminen joka on valinnut eräänlaisen toisen asteen toiminnan muodon”, jota Sartre nimittää *paljastamistoiminnaksi*. Sartren huomio puheesta ja kirjoittamisesta toimintana, joka pyrkii paljastamisen kautta muuttamaan maailmaa, vastaa Paavolaisen päiväkirjajulkaisun motiivia. Sartren mukaan situaatiokirjailija on tietoinen kirjoittamisesta poliittisena toimintana:

»Sitoutunut» kirjailija tietää että puhuminen on toimintaa: hän tietää että paljastaminen on muuttamista ja ettei sitä voi paljastaa ellei pyri muuttamaan. (Sartre, 1976, 29) [...] meille jokainen teksti on toiminnan muoto [...] (Sartre 1976, 39) [...] kirjoittaminen on olennaisesti kannan ottamista. (Sartre 1976, 241)

Paavolainen rikkoi *Synkän yksinpuhelun* julkaisulla eräänlaisen ”implisiittisen salassapitovelvollisuuden”,⁵⁴⁰ jonka hän oli tehnyt kirjautuessaan Suomen

⁵³⁹ Martti Haavio ylistääkin teoksessaan *Me marssimme Aunuksen teitä* (1969) Paavolaisen eläytyvää kykyä maisemakuvauksessa. Saadessaan Paavolaisen omaan TK-komppaniaansa hän toivoi Olavin ikuistavan Karjalan maisemat karelianismiksi eli osaksi kansallista eetosta.

⁵⁴⁰ Tarkoitan ”implisiittisellä salassapitovelvollisuudella” ei-identtisistä ja ei-assimiloituvista ilmiöistä ja tapahtumista vaikenemista. *Vaikeneminen* – tietyistä asioista vaikeneminen tai niiden käsittelemättömäksi

Puolustusvoimien TK-mieheksi talvisodan aluksi. Paavolaisen situaatio sotien aikana oli olla *johtavan eliitin parasiiitti*, jonka toiminta on vastoin niiden etuja, jotka hänet elättivät (Sartre 1976, 79).⁵⁴¹ Porvaristo alentaa kirjailijan mielellään asiantuntijaksi, jolta odotetaan psykologisoivaa sekä yleistävää otetta ihmissydäimestä. Jos kirjailija paneutuu pohtimaan yhteiskuntajärjestystä, hän vain ikävyyttää ja kauhistuttaa porvaria (ibid. 107). Sartren kuvaa ironisesti poikkeustilan alaisen yhteiskunnan skeptisyyttä suhteessa omiin kirjailijoihinsa:

Täytyy uskoa, että yhteiskunnan mielestä me olemme varsin pelottavia, koska se tuomitsi kuolemaan ne kirjailijat, jotka toimivat yhteistyössä vihollisen kanssa ja jätti henkiin teollisuusmiehet, jotka olivat syyllistyneet samaan rikokseen. (Sartre 1976, 203)

Sartre vaatii kirjailijalta nykyajan problematiikan käsittelyä sekä kannanottoa sen poliittisiin ilmiöihin: ”Milloin luutunut, opportunistinen, konservatiivinen ja deterministinen ideologia on ristiriidassa kirjallisuuden sisimmän olemuksen kanssa, me olemme sekä kommunistista puoluetta että porvaristoa vastaan.” (Sartre 1976, 230)

Yhteiskunnallisen kirjailijakutsumuksensa erinomaisesti sisäistänyttä Paavolaista on vaikeaa sijoittaa Suomen kirjallisuuden historian kaanoniin. Paavolainen koki omaksi tehtäväkseen *levottomuuden herättämisen*. Sartren mukaan kirjallisuuden tulee sisältää kritiikin kummatkin puolet: sen tulee olla sekä tuhoavaa että rakentavaa. Paavolainen toteuttaa Sartren vaatimuksen situaatiokirjailijasta, jonka mukaisesti kirjailijan tulee kirjallisuuden sisäistä olemusta seuraten *kirjoittaa kaikki ihmisiä vastaan*. Näin ollen hänellä on lukijoita, mutta ei lukijakuntaa. Sartren mukaan (1976, 239) näin kirjailija taistelee parhaiten ihmisen vapauden puolesta.

jättäminen – ei ole Sartrelle samaa kuin mykkyys, vaan puhumisesta kieltäytymistä, siis kuitenkin puhetta (Sartre 1976, 31).

⁵⁴¹ Tätä porvariston ”uhkapeliä” eli omakuvan teettämistä kuuluisilla taiteilijoilla kuvaa hyvin Peter Greenawayn elokuva *Nightwatching* (2007). Greenawayn elokuva kuvaa Rembrandtin *Yövärtiossa* -maalauksen (De Nachtwacht 1642) syntyvaiheita ja Rembrandtin maalauksessaan suorittamaa siviilisotilaiden henkilöahmojen satiirista alentamista sekä poliittisen allegorian käyttöä. Rembrandt vihjaa maalauksellaan Greenawayn mukaan Frans Banning Cocqin ja Willem van Ruytenburchin muskettirykmentin suorittamaan salaliittomurhaan. Rembrandtin maalaus toimii erinomaisena esimerkkinä taideteoksesta, joka irrotettuna ajallisesta kontekstistaan menettää kaiken poliittisuutensa ja ajautuu mielivaltaisiksi esteettisiksi tuomioiksi.

4.4. SYNKKÄ YKSINPUHELU POLIITTISENA SATIIRINA

Kinder, geniesst den Krieg, der Frieden wird fürchterlich sein,
lapset nauttikaa sodasta, rauha tulee olemaan hirvittävä.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 26.6.1944, 888)⁵⁴²

Nationalistisen kirjallisuuden kaanonin murtumakohdat ilmennevät usein kirjasotina.⁵⁴³ Kansallisen identiteettiprojektin vahva sidonnaisuus kieleen ja kirjallisuuteen on ilmennyt ehkä selvimmin siinä, että kirjallisuuskriitikot ja -historioitsijat ovat sivuuttaneet häiritsevät ja kapinalliset teokset. Tarkastellessamme Suomen kirjasotien historiaa huomaamme siinä yhden genre-sidonnaisen piirteen: kaikki kirjasodan nostattaneet teokset ovat järjestäen satiireja. Kirjallisena tyylikeinona satiiri⁵⁴⁴ tarkoittaa jonkin aiheen käsittelyä niin että se näyttää naurettavalta. Satiiri on kirjallisuuden laji, joka tarttuu todellisuuden ja ihanteiden eroavaisuuksiin ja kritisoi ihmisten paheita tai yhteiskunnan epäkohtia. Satiiri lainaa isäntälajiltaan eli kirjalliselta konventioltaan⁵⁴⁵ ulkoisen muodon, mutta teoksen sävyn muuttuessa satiiriseksi sen koko olemus ja merkitys muuttuvat toisenlaisiksi (Kivistö 2007, 9). Näin satiiri toimii *politisoinnin välineenä*, joka ilmenee teoksessa kriittisenä, pilkallisenä tai jopa aggressiivisena asenteena esitettäviä henkilöahmoja, ilmiöitä ja tapahtumia kohtaan. Purevaan ivaan satiirikko pyrkii tekemällä valitusta kohteestaan naurettavan ilman huumoriin kuuluvaa myötätuntoisuutta. Alkuasetelmaltaan satiiri lähenee tarkoitushakuista polemiikkaa ja propagandaa johtuen sen luomasta mustavalkoisesta kontrastista. Mutta satiiri ei pyri propagandan tavoin vastakohtien lopulliseen lukitsemiseen, vaan jättää lukijalle tilaa tehdä omat johtopäätöksensä. Satiirin kirjoittaja valitsee kohteeksi jonkin yhteiskunnallisen epäkohdan,

⁵⁴² Tässä Saksan masentunutta kotirintamaa kesällä 1944 kiertävässä vitsissä vanhemmat toistavat kyseistä lorua lapsilleen.

⁵⁴³ Kirjasota on julkaistua kirjallista teosta vastaan ja sen puolesta käytävä voimakas polemiikki, johon useimmiten liittyy myös oikeudellisia tai hallinnollisia toimia kirjailijaa tai kirjan kustantajaa vastaan. Suomen ensimmäisenä merkittävänä kirjasotana voidaan pitää Aleksis Kiven *Seitsemän veljestä* (1870) teoksen vastaanottoa ja August Ahlqvistin murskakritiikkiä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tutkijakunta kuitenkin asettui puolustamaan Kiveä Ahlqvistin kritiikkiä vastaan ja antoi romaanista kiittävän lausunnon. Esimerkkejä kirjasodista: Olavi Paavolaisen *Suursiivous* (1932) ja *Synkkä yksinpuhelu I-II* (1946), Väinö Linnan *Tuntematon sotilas* (1954), Paavo Rintalan *Sissiluutnantti* (1963) ja Hannu Salaman *Juhannustanssit* (1964). Kirjasodista tarkemmin ks. Kai Laitisen ja Pekka Tarkan haastattelu <http://www.yle.fi/elavaarkisto/?s=s&g=4&ag=27&t=183&a=1804>

⁵⁴⁴ Satiiri-sana pohjaa latinan sanaan *satur*, joka tarkoittaa täyttä ja kylläistä. Lajinimi *satura* merkitsee puolestaan runsaista ja sekalaisista aineksista koostuvaa annosta (Kivistö 2007, 9).

⁵⁴⁵ Kirjallinen konventio eli esimerkiksi runo, essee, matkakertomus, kirje, päiväkirja.

joka voi olla yleisinhimillinen: ajaton heikkous tai pahe, historiallinen henkilö tai ryhmittymä. Satiirikko perustaa toimintansa mielestään oikeudellisuuteen ja nimeää syyllisiä (Kivistö 2007, 10). Satiiri paljastaa maailman monimutkaisuuden ja läpitunkemattomuuden. Se suhtautuu kehitykseen pessimistisesti, eikä sovitus tai onnellinen lopetus kuulu sen alaan. Satiirin juonirakenne onkin staattinen; sitä leimaa synkkeneminen tai toistuminen. Vääjäämättömyys, tapahtumien determinatio sekä toisaalta merkityksettömyys ja turhuus korostuvat. Satiiri lähenee usein absurdia esitystä, mutta kun absurdin maailmassa itse miksi-kysymys on mieletön, niin satiirissa se on kaikkein keskeisin (Kivistö 2007, 26). Satiiri on *selonteon kieltä*.

Paavolaisen koko tuotanto on täynnä erilaisia satiirin ja ironian vivahteita. Hänen kriittinen kirjailijakutsumuksensa, yhdistettynä laajaan kirjalliseen tyylivalikoimaan, tekivät hänestä erään terävimmän satiirilla politisoivan suomalaisen kulttuurikriitikon. Huhtikuussa 1932 ilmestyneessä satiirisessa pamfletissa *Suursiivous eli kirjallisessa lastenkamarissa* Paavolainen pyrki irti nationalistisen kirjallisuuden kaanonia määrittävästä kansankuvauksen vaatimuksesta kritisoiden samalla oman aikansa kirjallisuutta sekä psykologisesti että yhteiskunnallisesti naiiviksi. Paavolainen määrittää teoksen motossaan (ks. kpl 1.5. alku) kriittisen positionsa, jonka mukaisesti kirjailijan tehtävä on käydä sotaa kaikkia vastaan. *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen seuraa siis jo *Suursiivouksessa* sisäistämäänsä kriittisen ajattelijan kutsumusta, joka muistuttaa suurella määrällä Sartren muotoilemaa kriittisen kirjallisuuden ohjelmaa. SY on Paavolaisen satiirinen vastine 1850-luvun jälkeisille sankarillisille kansankuvauksille, jotka korostivat uhrautumista isänmaan hyväksi ja sodan väistämättömyyden logiikkaa. Hän nostaa teoksessaan esille ihmisen ainutkertaisuuden (ihmisarvon ja kehollisuuden) ja vastustaa kiivaasti sodan romantisoitua sekä uhriajattelun leviämistä.

Sota on tyypillinen satiirien ja dystopioiden aihe: se tuo esiin ristiriidan ihmiselämän ihanteiden ja todellisuuden välillä. Satiirin kohteina ovat olleet sotakoneisto ja -retoriikka – sota itse on ollut äärimmäisen kaaoksen kuva. Sodan motiiveiksi osoitetaan huomion kääntäminen pois sisäpoliittisista ongelmista (Kivistö 2007, 25). Satiireissa sota perustuu sattumalle, valtapyrkimyksille ja mielettömyydelle. Jatkosodan aikana *pyhä kokemus* (talvisodan henki) muuttui arjeksi. Talvisodan tragedia vesittyi puolestaan asemansodan myötä ajantappamiseksi, farssiksi. Runebergin sankaritradiotiota arvosteltiinkin jatkosodan

kirjallisuudessa komiikan, ironian ja satiirin kautta (Lassila 1999, 10). Paavolainen asettaa satiirinsa kohteiksi *Synkässä yksinpuhelussa* kaikki tahot ja toimijat, jotka suhtautuvat sotaan ideaalisena sankarilegendana. Satiirin ristivalotukseen joutuvat niin Akateeminen Karjala-Seura ja sen edustama Suur-Suomi-aate, kristillisen Suomen ja pakanallisen natsi-Saksan paradoksinen yhteisliitto, pervitiinillä eli meta-amfetamiinilla pumpatut epäinhimilliset SS-joukot, groteskit suomalaiset sotilaspapit, Suomen konservatiivisen kulttuurin edustajat kuin propagandan luoma fatalistinen uhrautumismieliala (uhrilogia).

Teosta voidaankin H. K. Riikosen mukaan (1995, 135) kutsua yhdeksi Suomen kirjallisuuden suurista satiirisista teoksista. Satiiri on se *Synkän yksinpuhelun* elementti, joka tekee päiväkirjasta ambivalentin ja representaatioyrityksiä väistävän teoksen. Paavolaisen satiiri on lajityyppinsä mukaisesti *hyökkäävää subjektiivisuutta*, joka esittää itsensä oikeudellisuutena. Paavolainen on tietoinen tästä hyökkäävän subjektiivisuuden luonteesta ja sen ristiriidasta kriittisen objektiivisuuden vaatimuksen kanssa, jota hänen aikainen historiankirjoitus katsoi edustavansa. Hän kuitenkin ylittää ”kriittisen objektiivisuuden vaatimuksen” tunnustaessaan *Esipuheessaan* (SY 1946 I 8) teoksensa yksipuolisuuden suhteessa sodan väistämättömään ja tyhjentyttömään moninaisuuteen. Paavolaisen suorittama aikalaistensa järjettömyyksiä keräys (järjettömyyksiä ensyklopedia) muistuttaa Gustave Flaubertin keskeneräiseksi jäänyttä teosta *Bouvard ja Pécuchet* (Bouvard et Pécuchet 1881), jossa porvaristoa koko elämänsä kritisoinut kirjailija keräsi teostaan varten vuodesta 1972 alkaen aikalaistensa järjettömyyksiä ja mekaanisia puheenparsia.⁵⁴⁶

Henkilökuvaus on satiireissa kärjistävää. Kohteen naurettavia puolia eli heikkouksia ja paheita liioitellaan pilkallisesti. Osansa saavat myös ihmisyyden pintapuolisuus sekä perimmäinen elämellisyys, joka paljastuu laumamaisessa käyttäytymisessä, josta satiirikko eroaa korostetulla yksilöllisyydellään. *Synkässä yksinpuhelussa* Paavolainen kuvaa suomalaisia sotilaspastoreita ja lottia eläin-metaforilla korostaakseen yksilöllisyyden ja rationaalisen harkinnan katoa. Paavolainen käyttää tätä ihmisen metaforista elämellisyyttä toistuvasti hyväkseen pilkatessaan heimoaatteen vallassa olevaa suomalaista upseeristoa kutsuen heitä eläinkunnan ryhmäkäsittein (lauma, parvi). Satiiri voi myös toimia

⁵⁴⁶ Lokakuussa 1872 Flaubert kirjoitti romaaninsa olevan farssiksi tehty ensyklopedia, jossa kirjailija purkaa suuttumustaan: ”Oksennan aikalaisteni päälle inhon, jonka he minussa herättävät... Se tulee olemaan iso ja väkivaltainen.”

henkilöhahmon narriuden, hulluuden ja naivistisuuden kautta, kuten se tekee Jaroslav Hašekin (1883–1923) satiirisessa teoksessa *Sotamies Švejk*. H. K. Riikosen mukaan (1995, 15) *Tulenkantajat*-lehti ja sittemmin radikaali kustannusyhtiö Kirjailijain Kustannusliike olivat yrittäneet tehdä tätä Jaroslav Hašekin satiiris-pasifistista teosta *Kunnon sotamies Švejk* (alkuperäinen teos ilmestyi vuonna 1923)⁵⁴⁷ tunnetuksi Suomessa. Tämä oli johtanut painokanteeseen. Hašekin teos oli Tulenkantajien parissa erittäin suosittu. Hašekin teoksen sensurointi ja vähätteleminen Euroopassa⁵⁴⁸ liittyikin vahvasti maailmansotien välillä tapahtuneeseen kansallisvaltioiden nationalismiin vahvistumiseen, joka ei siedä satiiria kirjallisena genrenä – etenkin kuvattaessa isänmaallisuutta ja puolustusvoimia, jotka ovat ”Jumalan suojeluksessa”. Sotamies Švejkin tapaiset henkilöhahmot kysyvät näennäisen naiiveja mutta selvänäköisiä kysymyksiä, jotka kuvataan häiriöksi yhteiskunnan näennäisesti toimivassa koneessa (Kivistö 2007, 13). On kuvaavaa, että esimerkiksi Turtiainen muistelee Hašekin teosta vankilapäiväkirjassaan kahteen otteeseen (Turtiainen 1946/66, 87, 4.6.1942 & 239, 23.4.1943).⁵⁴⁹ Paavolaisen käsittelemä ”jermuilu” on puolestaan suoranainen vastine sotamies Švejkin kujeille.

Paavolainen sai satiiriinsa myös vaikutteita Aldous Huxleyn teoksista *Brave New World* (1932 Uljas uusi maailma) ja *Eyeless in Gaza* (1936). Etenkin jälkimmäinen teos vaikutti pitkälti *Synkän yksinpuhelun* muotoutumiseksi satiiriseksi yhteiskunta-analyysiksi. *Lähtö ja loitsun* (L&L II 1937) esipuheessa Paavolainen puhuu matkustamisen puolesta kamarioppineisuutta vastaan:

⁵⁴⁷ Teoksen alkuperäinen nimi kääntyisi suomeksi suoraan *Kunnon sotamies Švejkin kohtalot maailmansodan aikana* (Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války), mutta koska se käännettiin aikoinaan saksan kautta, opittiin teos tuntemaan Suomessa nimellä *Kunnon sotamies Shvejkin seikkailut maailmansodassa* (1932–1933).

⁵⁴⁸ Teoksen lukeminen kiellettiin Tšekkoslovakian armeijassa 1925, puolankielinen käännös takavarikoitiin kaupoista 1928, Bulgaria kielsi teoksen 1935 ja sitä poltettiin kansallissosialistien kirjarovioilla Saksassa 1933. Suomessa teos aiheutti 30-luvulla jumalanpilkkasyytteen, joka kuitenkin hylättiin.

⁵⁴⁹ Turtiaisen kirjoittaa Hašekista kahteen otteeseen 4. kesäkuuta 1942 ja 23. huhtikuuta 1943:

”Hašekin Šveikin seikkailut edellisen maailmansodan aikaisen Itävallan kaksoismonarkian hullujenhuoneissa, kasarmeissa, vankiloissa ja ärjyvien sotaherrojen edessä tulivat mieleeni. Niiden muistelemisen tuotti minulle merkillistä tyydytystä. Vahtimestarin ärjyessä kuvittelin Šveikin lailla, että sataa, ja vedin päättäni hartioiden väliin.” (Turtiainen 1946/66, 87, 4.6.1942)

”Hašek kuvasi kunnon sotamies Šveikissään hirtehisen humoristisesti ja repäisevän realistisesti nälän piinaamien sotamiesten keskusteluja. Ei tarvitse viettää kuin viikko tämän laitoksen asukkaiden keskuudessa todetakseen, että hänen kuvauksensa on täysin totuudellinen. Sama antaumus, kekseliäisyys ja väsymättömyys kuin Hašekin sotilaita, innoittaa myös vankeja heidän keskustellessaan ruoasta.” (Turtiainen 1944/66, 239, 23.4.1943)

»Gazan sokeat». Aldous Huxleyn tämän nimisen kirjan sankari lähtee naurettavalle vallankumousseikkailulle Meksikoon vain t e h d ä k s e e n jotakin. Anthony Beavisin resepti on yksinkertainen, kuten usein suurissa sairauksissa. Mutta naurettava teko kasvaa symboliksi. Se puhkaisee vain neulanpiston kokoisen reiän intellektualismin lasiseen ilmatyhjiöön, mutta ilma virtaa sisään myös neulan tekemästä reiästä. [...] Matka oli minun neulani. (L&L 1937 esipuhe)

Huxleyn satiirisessa dystopiassa⁵⁵⁰ *Brave New World* (1931 Uljas uusi maailma) ihmisiä valmistetaan sarjatuotantona tehdasmaisissa oloissa. Lopputulos muistuttaa eläimen, koneen ja ihmisen yhdistelmää, olomuotoa, joka herättää kertojassa kauhua (Huxley 1981, 206; Kivistö 2007, 12–13). Robottimaisuus näkyy henkilöiden massaliikkeenä, identtisytenä, univormuina, teknisenä kielenä, steriiliytenä ja nimettömyytenä (Kivistö 2007, 13). Paavolaisen pohtiessa kansallissosialistisen Saksan viimeisen mahdollisuuden eli »salaisen ase» mahdollista käyttöönottoa kesäkuussa 1944 hän samalla pohtii mielikuvituskirjailijoiden luomien dystopioiden toteutumista reaalisessa maailmassa:

Saksalaisten »salainen ase» kuuluu olevan ilman ohjaajaa toimiva lentokone. Juttu taitaa sittenkin olla totta ja vakavasti otettava. Toteutuvatko jälleen mielikuvituskirjailijoiden fantasiat »tulevaisuuden sodasta»? Onko robottisota siis todellisuutta? (SY 1946 II 17.6.1944, 877)

Satiirilla on eräitä konventionaalisia kestokohteita kuten materiaalisuuden ja pinnallisuuden kritiikki (*Eurooppalainen odysseian* lähtö Odessasta) sekä kuvaukset ihmisistä, jotka ovat vieraantuneet itsestään, elämästään ja todellisuudesta (SY kokonaisuudessaan). Näitä perinteisiä aiheita sovelletaan usein omaan aikaan. Dustin Griffin korostaa (Kivistön mukaan 2007, 13–14) satiirikkojen mahdollisuutta vaihdella kantaansa läpi teoksensa. Näin *merkityksen lukitsemista vastaan taistelevaa satiiria* tulisi ennen kaikkea tarkastella tutkimuksena, provokaationa ja leikkinä. Satiirikko pyrkii shokeerauksen kautta samaan lukijan epäilemään varmoina pidettyjä totuuksia. Satiirin näkeminen sanavapauden pioneerinä on perusteltua sen suorittaman lahjomattoman arvioinnin ja tuomitsemisen kautta, joka tarkoittaa sopivaisuuden rajojen venyttämistä.

⁵⁵⁰ Satiiriset utopiat ja dystopiat antavat vertailevan näkökulman aikalaistodellisuuteen. *Dystopia* kuvaa pessimistisesti yhteiskunnallista kehitystä. Dystopia eli anti-utopia tarkoittaa lähinnä ”huonoa paikkaa”. *Utopia* käsittelee usein ajallista kaukaisuutta ja vieraita seutuja (luonto), kun taas dystopian tapahtumapaikka on oman aikamme tai lähitulevaisuuden suurkaupunki (kaupunki). Dystopiakirjailija rikkoo utopian tuomalla sinne kärsivän ihmisen. Ne muistuttavat, että joku on aina vastuussa.

Satiirikon velvollisuus on kertoa totuus yhteiskunnasta ja sen tilasta tuomalla esiin näennäisarvoja ja valheellisuutta. Satiirikon totuus on usein erikoinen summa subjektiivisuutta, valikointia ja liioittelua; se on lähtökohdiltaan yksipuolista.

Paavolaisen päiväkirjasta tuntuu puuttuvan lähes kaikki fiktiivisen satiirin keventävät piirteet: sanaleikit, kielellinen nokkeluus ja fantasia. Teoksen satiirinen nauru on suunnattu kohteisiin, joissa on jotakin pahaa, vahingollista ja tuhoavaa (ks. Kivistö 2007, 16). Näin satiirissa sosiaalisessa hierarkiassa ylhäällä oleva kohde (poliittiset vaikuttajat, auktoriteetit ja oppineet) tutkitaan *eettisessä valossa*. Satiirin kohteen ei välttämättä tarvitse olla ulkopuolinen; usein kritiikki tuntuu osuvimmalta kohdistuessaan omaan itseensä (Kivistö 2007, 17). *Synkässä yksinpuhelussa* ilmenevä armoton vilpittömyys ja itseironia ovat keskeinen osa Paavolaisen persoonaa. Kurjensaari osuu mielestäni oikeaan väittäessään, että rintamamiesalemmuuskompleksia ⁵⁵¹ poteva Paavolainen lunasti päiväkirjassaan totuuden puhujan ja kapinallisen oikeudet pistämällä peliin panokseksi myös oman julkisen ja henkilökohtaisen persoonansa:

Mitä enemmän hän paljasti omia heikkouksiaan, sitä suurempi oikeus hänellä oli olla rehellinen toisaalla, yleisemmissä asioissa. Hän käsitti että siten hän saavutti etulinjan miehen oikeuden sanoa suoraan, oikeuden joka saavutetaan vain uhrautumalla ja asettumalla alttiiksi. Hän oli nyt vihdoin etulinjan mies, joka oli alituisen tulituksen kohteena. (Kurjensaari 1975, 257–258)

Satiirin *referentialisuus* eli viittaaminen kielenulkoiseen todellisuuteen ilmenee satiirisen teoksen yrityksenä osallistua yhteiskunnalliseen ja eettiseen keskusteluun. Satiiria määrittää täydellisen ideaalin ja epätäydellisen todellisuuden välinen vastakohtaisuus. Tehokkaimmillaan satiiri on paljastaessaan tämän eron moraalisisella tasolla: tekopyhyiden tai kaksinaismoralismin kritiikillä (Kivistö 2007, 20). Satiiri kritisoi yhteiskunnan epäkohtien ohella *siitä tehtyjä kertomuksia*, joita se pitää epätosina (Kivistö 2007, 21). Näin satiirissa on ollut antiikista alkaen läsnä kritiikki ideaalista taidetta ja kertomuksia kohtaan. Satiiri myös kritisoi muita kertomisen topoksia: epiikka, romanssi ja myytti

⁵⁵¹ Osallistumattomuus sodan hyökkäykseen saa Paavolaisen tuntemaan alemmuutta nopeasti eteneviin ja voitollisiin TK-komppanioihin elokuussa 1941:

”Miten kateellisena olenkaan monta kertaa ajatellut kaikkia muita TK-komppanioita, jotka todella ovat päässeet eteenpäin – seuranneet voitollisia joukkoja, tunteneet menestyksellisen sodan hurman. Meidän komppaniamme osaksi on tullut monessa suhteessa epäkiitollisin ja ennen kaikkea epäintressantein lohko.” (SY 1946 I 7.8.1941, 172)

kuuluvat satiirikolle ideaalin maailmaan ja ovat satiirikon silmissä ristiriidassa hänen kuvaamansa todellisuuden kanssa (Kivistö 2007, 22). Tämän vuoksi satiiria on käytetty myös kritisoitaessa virallista uutisointia tai historiankirjoitusta.

Paavolainen, joka jo aiemmissa konetekniikkaa käsittelevissä teoksissaan⁵⁵² käytti hyväkseen satiirin suosimaa *ihmisen mekaanisuuden* kuvausta, käsittelee myös *Synkässä yksinpuhelussa* tätä inhimillisyyden ainutlaatuisuuden katoa mekaniikan ja sotapropagandan maailmassa.⁵⁵³ Hänen huomionsa keskittyy sartralaisittain huoleen kielen rappiotilasta. Sotapropaganda tuntuu muuttavan siviilien ja sotilaiden kieltä ja tätä kautta rajaa myös ajattelun mahdollisuuksia. Saksalainen natsiterminologia yleistymisen kielenkäytössä viittaa ihmisten osittaisesta muutoksesta kohti robottimaisia iskulauseita toistelevia koneita, joilta puuttuu kyky kritiikkiin ja itsereflektioon. Iskulauseiden toisto vapauttaa ajattelun taakasta niin yhteiskunnassa, rintamalla kuin yliopistossakin. Sartren kuvaa tätä fasistisen propagandan ja sen luomien uusien käsitteiden valtavaa volyymia toisessa maailmansodassa, jota vastaan Ranskan vastarintaliike kapinoi: "Aamusta iltaan meidän päähämme pöntättiin epämääräisiä ja synteettisiä käsitteitä: Eurooppa, Rotu, Juutalainen, ristiretki bolsevikkeja vastaan." (Sartre 1976, 201)

H. K. Riikonen kutsuu tätä toistoon perustavaa puhetta *fraseologiaksi*, joka ilmenee Paavolaisen päiväkirjassa saarnojen, juhlapuheiden ja TK-kirjoitusten satiirisina esityksinä (Riikonen 1995, 144). Paavolaisen kritisoi tätä julkiseen kielenkäyttöön pesiytynyttä fraseologiaa toisena pääsiäispäivänä 10. huhtikuuta 1944:

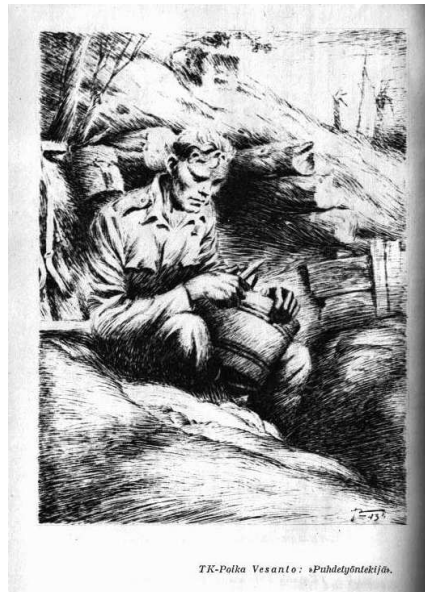
2. *Pääsiäispäivä*. Lehtiemme "pääkirjoitusten" uskonnollinen sekasotku, sanahelinä ja hurskastelu täyttää minut taas kurkkua myöten. Luonnollisesti on kaikissa salainen poliittinen kärki, joka sotavuosien aikana opitulla rutiinilla taitavasti peitetään tekouskonnollisuuteen. Toisaalta taas esiintyy niissä koko typerä homsottelu pääsiäistäoista, "trullien" lennoista ja luudalla ratsastavista noidista. Hurskastelu ja tyylittömyys kukassaan! Miten hiivatin hyödytöntä jatkaa tuota linjaa (SY 1946 I, 845–846).

⁵⁵² Esim. *NE* -teoksesta löytyy satiirisia osioita, joissa kuvataan ihmiselon koneistumista (kassaneidit, hissipojat, metronkuljettajat). Paavolainen on teoksessa huolissaan tästä kehityksestä, jossa ihminen joutuu sopeutumaan koneen monotoniseen rytmiin.

⁵⁵³ Adorno huomauttaakin *Minima Moraliassa* koneen vaatimien itseään toistavien liikkeiden olevan eräänlaista "fasismin esiopetusta". (Teoksesta Reiners 2001, 87)

Juhannusaaton juhlat Mikkelin kansanpuistossa vuonna 1942 täyttävät Paavolaisen mukaan poliittisen komedian tunnusmerkit. Paavolainen ihmettelee talvisodasta alkanutta suomalaisten sosialistien veljeilyä porvariensa kanssa, joka kiteytyy sosiaalidemokraattisen kansanedustajan Väinö Kivisaloon esiintymisessä:

Kun sinivalkoisiin kreppipaperipukuihin puetut tyttöset ensin olivat esittäneet kurjan karkelon ja humoreski epäonnistunut niin, että pikkupojatkin vihelsivät, tuli juhlan mainostettu huippunumero: kansanedustaja Väinö Kivisaloon puhe. Ukko on kuulu eduskuntaoriginaali, joka yrittää yhdistää kristillisyyttä ja sosiaalidemokratiaa. Nyt hän ei kuitenkaan tyytynyt vain isänmaallisuuteen, poikiemme sankarikuolemaan, Pauluksen kääntymykseen Damaskon tiellä ja sosiaalidemokraattisen puolueen voittoon, vaan yhdisti tähän aatteelliseen sekahedelmäsoppaan vielä lempiaatteensa, raittiuskysymyksen! Mikä tolkuton vuodatus julkiselta puhujalavalta, kuvaamattoman lapsellista sekamelskaa, jota kuullessaan teki mieli huudahtaa: voi pyhä yksinkertaisuus! Vieressäni istuva karjalainen evakkopoliisi nauroi virkapuvustaan huolimatta täyteen ääneen. (SY 1946 I 23.6.1942, 357–358)

KUVA IV. SY 1946. TK-Poika Vesanto: »Puhdetyöntekijä».

Paavolainen seuraa päiväkirjassaan myös satiirisella silmällä sotilaiden rintamasodan aikana tekemiä puhdetöitä. Kierrellessään Ondajärven pikkusaarien hirsikämppeä lokakuussa 1943 hän kiinnittää huomiota puhdetöiden identtiseen toistoon perustuvaan estetiikkaan. Puhdetöitä harjoitetaan joka tuvassa 3–4 miehen toimesta ja niiden teossa

ilmenee Paavolaisen mukaan ”maniaa ja melkein mielipuolista itsetarkoituksellisuutta”. Etenkin naisten tuohitohveleiden sarjamainen valmistus – jokaisella sotilaalla on vierellään 8–12 valmista identtistä tossuparia – hämmästyttää Paavolaista, joka pohtii luovuuden tyrehtymistä *mekaanisuudeksi*: ”Täysin hyödytön tossurivi kertoo näet vain apaattisesta askartelusta askartelun itsensä takia; alussa ehkä työtä innoittanut naisen hellyyden kaipuukin on jo aikoja sitten unohtunut.” (SY 1946 II 14.10.1943, 697–698)

Paavolainen satirisoi päiväkirjassaan käsitystä ”suomalaisesta alkuperästä”. Lähemmässä tarkastelussa ilmiöt ja esineet osoittautuvat monien kulttuurien vuorovaikutuksen tuotteeksi. ”Kansalliset kategoriat”, joilla nationalismi operoi, osoittautuvat lähemmässä tarkastelussa epäpuhtaiksi eri kansallisuuksien liittymiksi. Paavolaisen mukaan muinaiskorujen mallit ovat aina olleet kansainvälistä kauppatavaraa, eikä minkään rajatun kansallisen identiteetin tuotoksia:

Helsingissä jatkuu aseveljeily. Tänään on otettu juhlallisesti vastaan Saksan Naisten Valtakunnanliiton johtajan Gertrud Scholtz-Klinkin. Viralliset naispiirimme mahtavat olla innoissaan ja lahjoittanevat vierailijalle välttämättömän Kalevala-korun, joiden »suomalaiselle» alkuperälle Wünsche peittelemättä naureskelee. (SY 1946 I 22.11.1942, 477–478)

Klingen haastattellessa Mikkelin vankilassa olevaa venäläistä oppinutta naisvankia Senja Danijevaa ja pyytäessä häneltä arvostelun Karhumäen TK-komppaniaan kuuluvan Kalevi Kajavan toimittamasta laulukirjasesta »Semsjärven laulu», joka on lanseerattu itäkarjalaiseksi kansanrunoudeksi, Danijeva toteaa sen olevan kaikkea muuta kuin »karjalainen»:

Kokoelmassa on lukuisia mustalais- ja ukrainalaisia lauluja, samoin nykyvenäläisiä schlagereita, vieläpä kaiken huippuna »Katjuša» – suosituin talvisodan aikana tehty neuvostovenäläinen sotilasviisi! (Hieman samantapaisena niinsanoakseni ideologisena häränpyllynä tulee mieleen ensimmäisessä rintamarunokokoelmassamme »Korsusta korsuun» esiintyvä »Tuppajärven laulu». Sanat siihen oli tehnyt itse Heikki Asunta, mutta laulun melodiaksi oli merkitty – »Stenka Rasin»! Vihollisella on mahtanut olla hauskaa kuullessaan tuota populääreintä kaikista venäläisistä melodioista vedeltävän haikeina kesäöinä Vienan korpien taisteluhaidoissa.) (SY 1946 II 10.11.1943, 725)

Kansallisen alkuperän ja kansallisen kategorian satiirin ohella Paavolainen hyökkää myös järjestömiä rotuteorioita vastaan. Kenjärven kylällä hän luo satiirisen analogian rotuteorioiden ja hyttysien välille: ”Komppanian majapaikassa yöllä ovat Itä-Karjalan kuuluisat itikat sananmukaisesti syödä elävältä. Alan uskoa rintamamiesten juttuja siitä, että ne ovat vallan erikoista, Suomessa tuntematonta rotua.” (SY 1946 I 5.9.1942, 428) Kiertäessään saksalaisen yhdysupseeri Taubertin kanssa Aunusta Paavolainen saapuu Präääzään. Paavolainen kuvaa Taubertin rotuteorioiden mielettömyyttä suhteessa ”Itä-Karjalan baabelmaiseen »kansojen» ja kielten sekoitukseen”:

Talon isäntä on näet vepsäläinen, emäntä vianalainen, keskenkasvuinen poika puhuu yllättävän hyvin Kuuterlahdessa viime kesänä oleskelleilta aseveljiltä oppimaansa saksaa, hieman vanhempi tytär taas on oleskellut Lotinanpellossa ja puhuu yksistään venäjää. (SY 1946 II 25.6.1943, 626)

Paavolaisen lukiessa SS:n äänenkannattajasta »*Das Schwarze Korps*»-lehdestä uutisen »*Germaaninen tragedia*» hän ihmettelee Saksan univormussa tai liittolaisina taistelevista maiden luetteloa:

[...] italialaiset, romanialaiset, unkarilaiset, bulgarialaiset, slovakialaiset, kroatialaiset, s u o m a l a i s e t, virolaiset, lättiläiset, liettualaiset, ruteenit, ukrainalaiset, isovenäläiset, tataarit, kasakat, kaukasialaiset, turkmeenit, espanjalaiset, ranskalaiset, intialaiset. No, jopa kerrankin näki merkillisen luettelon kaikista Suomen »aseveljistä»! Olenkin koko ajan ihmetellyt, miten etupäässä »balkanilaiseen» ja »slaavilaiseen» joukkoon me lopulta olemme eksyneet. (SY 1946 II 9.7.1943, 637–638)

Kierrellessään Kuopiossa kaupungilla Aseveliyhdistyksen järjestämän kirjallisen matinean lopuksi marraskuussa 1943 Paavolainen kiinnittää huomiota ”erääseen toiseen kuopiolaiseen sotamentaliteetin ilmaukseen”, joka on torin varrella sijaitsevan vaatetusliikkeeseen suuri ikkunanäyttely:

Jättiläisvalokuvista oli tehty eri »asevelikansojemme» miestyyppejä esittävä montaaši, jonka alle mustalle sametille oli sijoitettu asianomaisten valtioiden vaakunat. Olin taas melkein nautaa ääneen nähdessäni, millaisten

»balkanilaisten» kansojen kanssa meidän pohjoinen ja puritaaninen kansamme nykyään veljeilee ... (SY 1946 II 14.11.1943, 731)

Paavolaisen mukaan natsi-Saksa joutuu usein täysin paradoksaaliselle linjalle soveltaessaan rotuteorioitaan asevelikansoihin (SY 1946 II 9.7.1943, 638). Samoin suomalaisten heimorakkaus ja vuoden 1943 saksalainen suurpolitiikka joutuvat ristiriitaan tarkasteltaessa esimerkiksi Viron kohtaloa. Saksan miehitysviranomaiset tekevät kaikkensa hävittääkseen Viron kansasta kaikki itsenäisyyden ajan muistot, jotta virolaisia ei luultaisi Suomen veljeskansaksi (SY 1946 II 9.7.1943, 638–639). Paavolainen siteeraa saksalaiselta taholta tulevaa ilmoitusta Suomeen evakuoituista inkeriläisistä. Suomeen on ilmoituksen mukaan evakuoitu 20 000 inkeriläistä ja 2 500 on vielä tulossa. Paavolainen kiinnittää satiirisen huomion uutisen kielenkäyttöön: ”He tulevat olemaan Suomelle ei vain hyvä työapu, vaan myös »voimakas rodullinen lisäys».” (SY 1946 II 19.8.1943, 654)

Lokakuussa 1942 Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa, että Tiedotusosastolle annetaan leikillinen, mutta silti vakavasti tarkoitettu kielto olla kertomatta muotiin tulleita vitsejä saksalaisista. Paavolainen selailee ulkomaalaisia sähköitä:

No, näkyypä ilmapiiri kiristyneen muuallakin. Niinpä on Unkarissa äsken kielletty »epäilemästä akselin voittoa» - kuolemanrangaistuksen uhalla! Meillä taas neuvotellaan, olisiko syytä kaatuneiden kuolinilmoituksista kieltää sellaiset yhä esiintyvät maininnat kuin »kaatui uskossa Suur-Suomen tulevaisuuteen» tai »... ja olkoon viimeinen ajatukseni ei kodille ja äidille, vaan Suur-Suomelle ja heimomme nousevalle päivälle omistettu». (SY 1946 I 21.10.1942, 464–465)

Paavolainen kirjaa mielellään ylös saksalaisista kerrottuja vitsejä ja sutkauksia eli *sodan folklorea*. Saksalaisvastaisten vitsien leviäminen Suomessa Stalingradin 1943 käänteen aikana ilmenee muun muassa Pekka Peitsin (Urho Kekkonen) muuttuneessa suhtautumisessa saksalaisiin. Aikaisemmin venäläisvastaisia kirjoituksia *Suomen Kuvalehteen* kirjoittanut Peitsi julkaisee muuttuneen tilanteen turvin lehdessä Rommel-vitsin: ”Kysytään, mikä ero on Rommelilla ja kellolla? Vastaus: kun kello menee eteenpäin, se sanoo tik-tak, tik-tak, mutta kun Rommel menee taaksepäin, hän sanoo tak-tik, tak-tik ...” (SY 1946 II 25.1.1943, 522)

Paavolaisen Lokin päällikkö Kalle Lehmus esittää informaatiotilaisuudessa lokamarraskuun vaihteessa 1943 Paavolaisen mukaan hyvän saksalaisvitsin, jonka Paavolainen kuulee mutkan kautta: "Saksassa on julistettu suuri arvauskilpailu siitä, kuka voittaa sodan. Ensimmäisenä palkintona on 10 vuotta kuritushuonetta." (SY 1946 II 30.10.1943, 714) Anglosaksinen propaganda puolestaan tiivistää propagandassaan nerokkaasti Hitlerin puheet natsi-Saksan voitosta vuosina vuodesta 1940–1943:

Vuonna 1940 Hitler sanoi: »Olemme voittaneet», vuonna 1941 »Tulemme voittamaan» ja 1942 »Meidän täytyy voittaa». Mutta nyt, 1943, hän uudenvuoden puheessaan sanoi: »Emme tule antautumaan!» Pieni katkelma nerokkaan ironista ja epäpateettista anglosaksista propagandaa. (SY 1946 II 5.1.1943, 508)

Lukiessaan *Helsingin Sanomista* Berliinin kirjeenvaihtajan Eero Petäjaniemen rohkeata kirjoitusta natsien ryöstösodasta idästä ("Elintilan hankinta idästä") Paavolainen analysoi kansallissosialistista Saksaa ja sen Juudas-ystäviä, joihin Paavolainen vuoden 1943 alussa laskee myös Suomen:

Saksan synkeän yksinäinen asema johtuu juuri sen »liian nerokkaasta propagandasta. Se on ärsyttänyt koko sivistyneen maailman rotu- ja yliihmisteorioillaan.» Sisäpolitiikkaan ja kansan »yhdistämiseen» nähden nämä ainakin alussa näyttivät tepsivän, mutta ulkopolitiikkaan nähden ne olivat alun alkaen vallan tuhoisia. Saksa ei koskaan ole oppinut olemaan diplomaatti eikä hallitsija. Miten nuori – vain 70 vuotta – koko käsite »Saksa» muuten on! Saksa on poliittinen nousukas, runollinen teutoni, filosofoiva barbaari, joka on säilyttänyt »Runoilijoiden ja ajattelijoiden maan» lapsellisen ja muusillisen sielun, vaikka se on astunut suurpolitiikan ja »caesarismin» näyttämölle. Koko Eurooppa on täynnä sen vihollisia tai sitten, mikä vielä vaarallisempaa, Juudas-ystäviä. (Niihin kuuluu kait nykyisin jo Suomikin.) (SY 1946 II 5.1.1943, 509)

Paavolaisen matkustaessa Aunuksessa saksalaisen yhdysupseeri Taubertin kanssa kesäkuussa 1943 hän kuvaa jaksossa *Maariankämmekkää etsimässä* Taubertin hurmaantumista Karjalan myyttisiin kertomuksiin. Taubert ihmettelee suomalaisten joukkojen kurittomuutta ja huonoa huoltoa. Jakson lopuksi Tapio Piha antaa Äänislinnan asemalla Taubertille muistoksi juurineen päivineen maasta otetun maariankämmejän.

Paavolaisen vaikeasti havaittava satiiri pohjaa maariankämmekän olemukseen. Se on nimittäin saanut nimensä juurimukulasta, joka muistuttaa rukoukseen liitettyjä käsiä. Tapio Pihan Taubertille lahjaksi antama maariankämme viittaa symbolisesti Saksan ahdinkoon kesällä 1943. Saksan ainoa toivo on tuolloin liittää kädet yhteen ja rukoilla (SY 1946 II 23.6.–28.6.1943, 621–631). *Maariankämme* etsimässä -jakso saattaa myös viitata satiirisesti V. A. Koskenniemen runoon *Maariankammen*⁵⁵⁴ (*Orchis maculata*). Paavolainen käyttää hyväkseen suomalaisten konservatiivisten runoilijoiden säkeitä säestääkseen satiirisesti Suomen tukalaa tilannetta. Paavolaisen poleeminen suhde konservatiivisen kulttuurin johtohahmoon V. A. Koskenniemen näkyy hänen satiirisissa viittauksissa tämän lyriikkaan: "Ulkomailla todetaan, että yksinäisyys leviää Suomen ylle. »Ystävien piiri pienentyy, kenen syy, kenen syy?»" (SY 1946 II 23.3.1944, 834) Lainauksen viimeinen lause viittaa V. A. Koskenniemen runoon *Hämärän lauluja*,⁵⁵⁵ joka tiivistää suomalaisten protestanttisen synkkyyden ja yksinäisyyden. Koskenniemen runossa "ystävien piiri pienentyy" ja "onni kukkii vain unelmissa" ihmisen vetäytyessä yksinäisyyteen.⁵⁵⁶

Neuvostoliiton ja Suomen rauhanneuvottelujen tyrehtyminen maaliskuussa 1944 asettaa Suomen hankalaan tilanteeseen sen jäädessä yksin Stalingradin voiton jälkeen voimistuneen puna-armeijan kanssa. Paavolainen kirjaa ylös päiväkirjaansa rintamalla muotivitsinä kiertävän leukailun: »Mannerheimin yhtye soittaa hitaan suomalaisen foxin 'Kusessa ollaan', säveltänyt Risto Ryti.» (SY 1946 II 25.3.1944, 835)

4.4.1. Synkkä yksinpuhelu karnevalismina

»Jumala omi linnamme» ja Alkon sulkeminen – nehän ovat varmimmat merkit siitä, että jotakin merkittävää pian tulee Suomessa tapahtumaan.

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 4.4.1944, 841)

⁵⁵⁴ Runo on osa vuonna 1936 ilmestynyttä *Tuli ja tuhka* -kokoelmaa. Runo kokonaisuudessaan:

"Sa turhaan kolkutitko taivaan ukseen, / oi kärsimysten Äiti? Valkeat / kun kätes liität mykkään rukoukseen, / maan mustaan multahan ne ojennat. / Sielt' etsitkö, mit' taivas kielsi sulta? / Maa karu on ja vähän antaa voi. / Mut köyhyydestään kukan pienen multa / sun rukoileviin käsihisi loi."

⁵⁵⁵ Koskenniemen runokokoelma *Hiilivalkea* ilmestyi vuonna 1913. *Ystävien piiri pienentyy* -runo kuuluu osastoon *Hämärän lauluja*.

⁵⁵⁶ Koskenniemen runo kokonaisuudessaan: "Ystävien piiri pienentyy – / kenen syy, kenen syy? / Kaikki tyylyt sanat haavoittaa, / kaikki hyvät suruiseksi saa. / Kukkii onni unelmissa vain. / Kiitos kaikesta, min sain. / Niinkuin kotihini kulkisin / loittonen ma tyynin askelin, / yksinäiseen majaan matkaten. / Ihminen."

Rintama huvittelee. Kuuluisa naisnäyttelijä »Miss Mutarokka» – rintamien suosituin iskelmälaulajatar Lulu Paasipuro – kuva, joka ei selityksiä kaipaa.

**KUVA II. SY 1946 "Kuva, joka ei selityksiä kaipaa."
Rintaman karnevalistinen tunnelma.⁵⁵⁷**

Karnevaali ja satiiri ovat läheisiä ilmiöitä, joiden erottaminen toisistaan on vaikeaa. *Karnevalistinen satiiri* eroaa kuitenkin muista satiirin lajeista siinä, että satiirin kohdetta on hankala määrittellä: sen tunnuspiirteitä ovat ambivalenssi ja groteski (Willman 2007, 70). Karnevalistiselle satiirille on ominaista vastakohtien esittäminen ja väärinpäin kääntäminen. Karnevaali-inversiossa yhteiskunnassa arvostetut asiat joutuvat karnevaalissa arvohierarkian pohjalle: se siis satirisoi vallitsevaa yhteiskuntajärjestystä. Karnevaalissa sana on vapaa ja sen ilmenemismuotoina esiintyvät usein erilaiset listat, huudot, leikit ja rivoudet. Karnevaali korostaa kaikkien osallistumista siihen. Se ei perustu negaatioon ja vastakohtien korostamiseen vaan yhdistämiseen ja ambivalenssiin. Karnevaalin ambivalentit kuvat, jossa myös sukupuoliroolit usein sekoittuvat, pyrkivät paljastamaan ja hajottamaan virallisen kulttuurin ja yhteiskuntaelämän hierarkiat. Karnevaali on köyhien juhla, eräänlainen poliittinen ase, jossa köyhät parodioivat rikkaiden elämäntapaa. Valtahierarkian inversio saattaa myös usein johtaa väkivaltaan ja

⁵⁵⁷ *Kuvateksti:* "Rintama huvittelee. Kuuluisa naisnäyttelijä »Miss Mutarokka» – rintamien suosituin iskelmälaulajatar Lulu Paasipuro – kuva, joka selityksiä kaipaa." Pari vuotta rintamaelämää ja Paavolaisen mielestä tuonut esiin rappioilmiöt, joiksi hän myös laskee sotamiesten pukeutumisen naisiksi:

"Selvää transvestismiä. Mutta naiivin yksinkertaisina valokuvaajat lähettävät julkaistavaksi kuvia, joissa parikymmentä alastonta, lannevaatteella ja pahvilevyistä tehdyillä rinnoilla koristettua miestä »balettitanssijattarina» esiintyy rintamateatterissa." (SY 1946 II 14.12.1943, 756)

vallankumouksiin. Karnevaalin kuvat ovat kuoleman pilkkaa. Karnevaalin vihollisia ovat yhteiskunnan instanssit, jotka uhkaavat ilonpitoa ja elämää: kuninkaat, sotapäälliköt, dogmaatikot, tiedemiehet, kaupantekijät, kirkonmiehet.

Synkän yksinpuhelun karnevalistisia piirteitä ovat ”jermuilu”, rintaman suuret juomingit, rintaman huvitteluseurueet sekä miehistössä leviävät rivoudet ja vitsit. Paavolaiselle ”jermuilu” on karnevalistinen vapautuminen militaristisen järjestyksen ja kurin kahleista. ”Jermu” on ironinen vastakohta militaristista kuria pitävälle ja huumorintajuttomalle upseeristolle. Huoleton käytös, normeista välittämättömyys sekä humoristinen kielenkäyttö johtavat ”jermun” usein ongelmiin upseeriston kanssa.⁵⁵⁸ Heinäkuussa 1943 huumorintajuton Majuri Vasama saa tahtonsa läpi, eikä »Jermu»-nimitystä saa enää käyttää. Paavolainen harmittelee ”jermu”-nimityksen poistumista militaristisesta kielenkäytöstä:

Käy sääliksi, että kun kerrankin on keksitty näin hauska käsite, sen tarina loppuu peräti byrokraattisesti. [...] Vaikkei hän suorastaan ajakaan sotilaspapistomme toivomaa pyhäkouluarmeijan linjaa, pitää hän kuitenkin kunnia-asianaan armeijan siistimistä ja korrektisoimista omalla kuivan järkevällä ja kaavamaisella tavallaan. (SY 1946 II 12.7.1943, 640)

Vieraillessaan saksalaisen yhdysupseeri Taubertin kanssa Nurmoilassa juhannuksena 1943 Paavolainen kuvaa suomalaisten sotilaiden jermumaisia piirteitä, jotka hämmästyttävät hierarkiaan ja kovaan kuriin tottuneita kansallissosialisteja: ”Mutta miehet saapuvat tervehtimään saksalaista yhdysupseeria täysinä jermuina – verryttelyhousuissa, kumitossuissa, rinta paljaana ja parta pitkänä.” (SY 1946 II 23.6.1943, 623) Paavolainen kirjaa ylös asemasodan pitkittymisen aiheuttamaa sotilaiden tapojen karkeutta, joihin ”jermujen” suhde on mutkaton. Illastaessaan Rukajärven Pielishovissa lokakuussa 1943 hän kiinnittää huomiota sammuneina makaavaan rintamaluutnanttiin: ”Jermukavereiden suhde asiaan on mutkaton. He vastaavat hovimestarin kerran siitä huomauttaessa: »Äh – linjoilla saa olla humalassa, kyllä täälläkin saa.»” (SY 1946 II 8.10.1943, 688)

⁵⁵⁸ Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* sotamies Antti Rokka on Suomen kirjallisuuden kuuluisin ”jermu”.

KUVA III. SY 1946 Jermu propagandan esittämänä ja propagandan kieltämänä.⁵⁵⁹

Komppanian viinahuuruinen elämä on usein Paavolainen kuvauksen kohteena. Viinan hankinta alkaa aina miehistön parissa kun ylemmät upseerit ovat komennuksella vieraisissa kylissä. Martti Haavion ollessa Mikkelissä komennuksella Ovaskainen palaa Joensuun salaiselta matkaltaan tuoden komppaniaan mukanaan 30 pulloa viinaa. Karnevalistisia piirteitä sisältävät ”Vuosisadan ryyppäysjuhlat” kestävät komppaniassa kaksi päivää (13.–14.12.1941). Haavion palatessa komppaniaan miehet tokkuroivat vielä humalassa. Hän saa kauhukseen tietää, että kenraali Heinrichs haluaa tehdä illalla tarkastuskierroksen ja haastatella Taipaleen sankaria Yrjö Jylhää:

Groteski näytelmä: humalainen Jylhä petataan vuoteeseen, ja eräät tyypit pitää viedä suorastaan toiseen rakennukseen ... Heinrich haluaa luonnollisesti haastatella Jylhää, Taipaleen sankaria, mutta Haavio kiiruhtaa selittämään, että tällä on korkea kuume, mistä Jylhän pötkömäiset vastaukset muka johtuvat. (SY 1946 I 14.12.1941, 284–285)

⁵⁵⁹ *Kuvateksti:* »J E R M U» Sellaisena kuin propaganda kernaasti hänet esitti ... [...] ... ja sellaisena kuin sensuuri ei halunnut häntä esittävän. Kuuluisa kuva. Oli ensin Suomessa kielletty, koska jermu esiintyy puseronkaulus auki! Pääsi ilmestymään ruotsalaisessa kirjassa ja sitten yllättäen myös Työmies-savukkeen mainoksessa, minkä jälkeen vapautettiin. – Valok. TK-laro ja Paavilainen.

Toinen suuri ryyppäysjuhla Aunuksessa 25.–26.4.1942 saa Paavolaisen pohtimaan sotilaiden psyykeen rakoilua. Asemasodan toimettomuus purkautuu aluksi karnevalistisena ilotteluna, mutta sen venyessä suomalaisista sotilaista alkaa ilmetä viinan juonnin myötä synkkiä ja aggressiivisiä piirteitä:

Nämä TK-ryyppäykset alkavat toimettomuuden ja itsensä »tarpeettomaksi» tuntemisen ärryttämien hermojen takia olla sekä kiukuttavia että peloittavia. Sotaväsymystä ja moraalien luhistumista, voisi sanoa. Olemme kaikki hieman hulluja nykyisin. (SY 1946 I 27.4.1942, 327)

Paavolainen ei välttele nostamasta päiväkirjassaan esille suomalaisten sotilaiden alituista viinankäyttöä ja uhkaavaa käytöstä. Suomen vallattua Petroskoin 29. syyskuuta 1941 voitontunnelmaa ei tunnu syntyvän ilman viinaa: ”Teatteritalon edessä syntyy rähäkki; se loppuu erään humalaisen vääpelin paiskatessa pimeälle torille käsikranaatin... Kaikki puhuvat viinan puutteesta. Siinä onkin yksi syy, miksi voiton tunnelmaa ei tapaa missään.” (SY 1946 I 2.10.1941, 224)

Paavolaisen saapuessa pommitettuun Nurmoilaan 15. elokuuta 1942 hän kiinnittää huomiota sotilaiden raaistumiseen ja uhmaavaan pessimismiin. Kyyninen Varjonen kuvaa Nurmoilan komppaniaa »Desperadojen komppaniaksi» (SY 1946 I 15.8.1942, 388). Paavolaisen päivystäessä Mikkelissä ”traagillisesti humalainen TK-kirjoittaja Unto Seppänen ilmestyy toimistoon. Komppanian päällikön Kalle Lehmuksen saapuessa huoneeseen Seppänen lankeaa Lehmuksen kaulaan ja huutaa: »Rakas Kalle – päästä minut pois TK:sta, etkö näe, että olen jo l i i a n v a n h a m i e s!» Paavolaisen lääkittyä Seppästä kaikilla mahdollisilla hermolääkkeillä ja pistettyään hänet lepäämään päivystäjän sängylle, Seppänen huutaa viimeisiksi sanoikseen: »Olavi – minä en kirjoita enää TK:ta – m i n ä e n b a n a l i s o i s o t a a!» (SY 1946 I 28.7.1942, 380). Jatkosodan pysähtyneessä asemasodaksi sotilaat turhautuvat ja hakevat lohtua alkoholista: “[...] tuskin kuluu päivääkään ilman, ettei jossakin komppanian kämpässä pidettäisi ryyppinkejä. Viinaa hankitaan nykyisin laatikko kerrallaan joko Sortavalasta tai Joensuusta.” (SY 1946 I 23.8.1942, 394) Huolimatta siitä, että upseerien pitäisi olla rivisotilaille eräänlainen moraalinen esikuva, he sortuvat myös viinan kiroihin. Paavolainen kuvaa hurjia Karhumäen »Suur-Mottilan» juominkeja: ”Välillä lauletaan ja välillä juodaan, välillä käydään ulkona tappelemassa ... [...] ... Juhlan huippu saavutetaan, kun muuan vieraista

ottaa pistoolin esille ja ampuu kattoon pari laukausta.” (SY 1946 I 1.9.1942, 416) Vierailtuaan syyskuussa 1942 Äänislinnassa Paavolainen osoittaa vastenmielisyytensä kylän suurkaupunkimaisen rivosta elämästä asemalaiturilla, jota ylläpitävät pikkuhumalassa olevat upseerit: ”Ylimielisen rivosta, etten sanoisi huorahtavasta sävystä ei voi erehtyä; ja pikkuhumalassa olevien upseerien käytöksessä on täyttä ylimielistä rauhanajan varuskuntatyölä. Totisesti on Aunus muuttunut.” (SY 1946 I 10.9.1942, 450)

Paavolaisen satiirin ja karnevalististen piirteiden luvattu maa on Itä-Karjala, jonne suomalaiset ovat saapuneet ”herrakansan” elkein. Paavolainen ei voi olla piruilematta vuosisatojen ajan alistuneena eläneiden suomalaisten ylimielisyyden ilmentymille. Vieraillessaan Karhumäessä uudelleen elo-syyskuun vaihteessa 1942 Paavolainen huomioi paikan muuttuneen rintamantakaiseksi huvittelu- ja viihdytyskeskukseksi, johon on muun muassa rakennettu tivoli. Paavolaisen matkakumppani kertoo komppanian päiväkäskyssä olleesta karnevalistisesta huomautuksesta: »Käsketään varomaan Tivolin neitoa; sillä on kuppa.» Paavolainen huomioi myös työn alla olevan kirkkorakennuksen oveen naulatun ilmoituksen: »Kirkko, Pääsy ankarasti kielletty!» (SY 1946 I 30.8.1942, 410) Paavolainen taltioi päiväkirjaansa myös tarinan Karhumäen kuivan humoristisen isännän, majuri Palkaman, karnevalistisesta ehdotuksesta uskonnollismieliselle suurlotta Oeschille:

[...] Karhumäen hotelli, joka seisoo turhaan tyhjänä, muodostettaisiin lottien johtamaksi suureksi huvitaloksi rintamasotilaita varten – oikeaksi rationalisoiduksi virkistyskeskukseksi, jonka pääosan muodostaisi asiallisesti ja hygieenisesti hoidettu bordelli. Lotta Oesch oli kuulemma ihailtavan tahdikkaasti torjunut tämän esityksen huomauttaen, ettei herra majuri nähtävästi ole ottanut selvää lottien ohjesäännöstä eikä heidän varsinaisista tehtävistään. (SY 1946 I 1.9.1942, 417)

Paavolainen tulkitsee Suomen tilannetta usein myös yllättävistä ja satiirisista näkökulmista. Joulukuussa 1943 Paavolainen saa kuulla erityislaatuisen uutisen Propaganda-Aseveljien omistamien ns. asemiesvalokuvaamojen toiminnasta. Joensuun kuvaamo osoittautui pornografisten valokuvien valmistuskeskukseksi. Asia tuli Paavolaisen mukaan ilmi, kun kenttäpapit löysivät kaatuneiden taskuista mainitunlaisia valokuvia (SY 1946 II 14.12.1943, 755). Alkoholin suuri kulutus yhdessä seksuaalisten suhteiden lisääntymisen

kanssa tiivistyy Paavolaisen mukaan rintamatiedotuksen tilastossa, joka kuvaa Helsingin sukupuolitautilien räjähdysmäistä yleistymistä:

Ajankohdalle kuvaava ilmiö: yksistään Helsingissä on tällä hetkellä enemmän sukupuolitauteja kuin k o k o R u o t s i s s a. Tällainen tilasto kotirintamalta kertoo enemmän Suomen tilanteesta kuin rintamatiedoitukset. (SY 1946 II 20.11.1943, 734)

4.4.2. Synkkä yksinpuhelu ja sodan groteskius

Kaksi vanhaa ja arvokasta sairaanhoitajataria toivottelee, että jokainen vanki pitäisi ilman muuta tappaa. Ehdotus saavuttaa voittopuolisesti naispuolisen kahviseurakunnan puolelta äänestä hyväksymistä. Älykäs tohtorinnakin innostuu kertomaan erään miehensä virkaveljen esittämän ajatuksen, että kaikki vangit pitäisi ladottoman päällekkäin kasaan; sitten olisi aamulla vain vedettävä kasan alle kuolleet esiin ja haudattava ... Idea saa osakseen hyvähuutoja ja naurua. Pikkuleivät tarttuvat kurkkuuni.

*Olavi Paavolainen Synkkä yksinpuhelu (SY 1946 I 26.7.1942, 374)*⁵⁶⁰

Sota on satiirin ja groteskien⁵⁶¹ ilmiöiden kenttää. *Synkässä yksinpuhelussa* groteskius näyttäytyy silpoutuneiden ruumiiden, mielipuolisten ehdotusten ja epäinhimillisten piirteiden dokumentointina. Kuten edellisessä kappaleessa osoitin groteski kuuluu karnevalistisen satiiriin yhdessä ambivalenssin kanssa. Groteski liittyy usein epämuodostuneen tai liioitellun ihmiskehoon osiin tai sen eritteisiin eli asioihin, joita porvarillinen lukijakunta paheksuu. Satiirin ja groteskin käytöllä Paavolainen tekee eroa porvarilliseen kirjallisuuteen, jotka leimaavat niiden käytön ”huonoksi mauksi”. Paavolainen dokumentoi päiväkirjassaan suhdettaan kuoleman fyysiseen ilmentymään eli ruumiiseen. Jo jatkosodan ensihetkestä lähtien hän pystyy etäännyttämään itsensä kohdatessaan pirstoutuneen ruumiin. Paavolaisen hiippiessä rajalinjalle heinäkuussa 1941 taiteilija Erkki Kuposen kanssa he kohtaavat ensimmäiset kaatuneet:

⁵⁶⁰ On selvää, että Suomen Puolustusvoimissa esiintyi näitä omavaltaisia venäläisten vankien teloituksia, joita ei kirjattu pöytäkirjoihin. Tämän vuoksi aikalaistodistajan kertomukset ovat ainoa mahdollisuus näiden teloitusten jäljittämiseksi. Paavolainen kirjaa päiväkirjaansa 13. lokakuuta 1941 myös lyhyen merkinnän, jonka mukaan kaksi haavoittunutta venäläistä vankia on kuristettu viime yönä.

⁵⁶¹ Groteski (pohjaa lat. pientä luolaa tarkoittavaan sanaan ”Grotto”) tarkoittaa naurettavaa asiaa, joka on mahdollisesti syntynyt kohtuuttoman liioittelun takia. Sana groteski voidaan käsittää myös ulkoihin piirteisiin viittaavana. Se voi olla irvokas, rujo ja epämuodostunut.

[...] miinaan astuneen sotilaan muodottomat ja palaneet jäännökset, joissa ihmisruumiista muistuttaa vain irtonainen oikea kämmen, sekä suoraan suuaukkoon ammutun vaaleatukkaisen alikersantin, jonka hampaiden pursuaa verta ja limaa. Koponen on syvästi järkyttynyt; taiteilijansilmä ei näy kestävänsä moisia näkyjä. Itse huomaan oudoksuen voivani sietää ne aivan rauhallisesti. (SY 1946 I 11.7.1941, 137)

Paavolainen rinnastaa myös virallisen propagandan korulauseet kuoleman groteskin todellisuuden kanssa päiväkirjamerkinnässä, jossa yhdistyvät Ylipäällikön päiväkäskyn (11.7.1941) sanat ja suomalaisten sotilaiden sekaannus omaisille lähetettävissä ruumiinjäsenissä:

Puu pylväässä loistaa uusi päiväkäsky: »Karjalan vapaus ja suuri Suomi väikky edessämme maailmanhistoriallisten tapahtumien valtavassa vyöryssä...» Mutta korskeita sanoja vastapäätä makaa sammalikossa havuilla ohuesti peitetty karkea puulaatikko, joka sisältää korpraali Arvi Eskelisen jäännökset ja jonka kannella on jollekin naiselle osoitettu vaatimaton, harmaaseen paperiin kääritty paketti. Laatikon päällä on teksti: »Eilen lähetetyssä laatikossa oli vain jalka Eskelisen, muut jäännökset olivat kersanti Mannisen jäännöksiä.» (SY 1946 I 12.7.1941, 139)

Matkalla Tolvajärvelle Paavolainen haistaa Kokkarin metsistä kuvottavan ruumiiden hajun. Nähdessään mädäntyvät ruumiit hän vakuuttuu kauhuromanttisen kirjallisuuden kuvauksien todenkaltaisuudesta: ”Ne ovat jo nyt mustuneita ja turvonneita kuin verimakkarat ja kihisevät suuria, valkoisia toukkia. Olen aina ihmetellyt kuullessani sanonnan: ruumis oli kuin matokasa, onko se totta. Nyt näen: se on totta.” (SY 1946 I 27.7.1941, 154) Paavolainen kiinnittää huomiota kuollessa ilmenevään rauhallisuuteen, joka vaikuttaa eteeriseltä. Huolimatta rujoista näyistä hän hakee tarkkailemistaan ruumiista myös esteettistä kokemusta, jonka hän löytää suihkulähteeksi muuttuneesta värnikistä: ”Kärpäsiä parveilee jo ruumiiden ympärillä. Säälittävän laihan ja harmaakasvoisen värnikin lujasti yhteenpurtujen hampaiden välistä pursuaa vettä niin rytmillisesti, että tuntuu kuin hän vielä hengittäisi.” (SY 1946 I 28.7.1941, 160)

Jatkosodan pitkittyminen alkaa näkyä myös Paavolaisen psyydessä. Hän tarkastelee omaa outoa ”hyönteistutkijan” mielenkiintoa seurata leikkauspöydän operaatioita: ”Alkaako minussakin herätä jonkinlainen sadismi, kun niin mielelläni katselen leikkauspöydän elämyksiä? [...] Humala, amputeeraus, vangit ... kirottua!” (SY 1946 I 21.8.1941, 182)

KUVA V. SY 1946 Kollaa kesällä 1941. – Valok. Olavi Paavolainen.

Elokuussa 1941 kävellessään Kollaan apokalyptisessä maisemassa (ks. KUVA V.) Paavolainen ihmettelee totaalisesti tuhoutunutta maisemaa:

Kysymys, joka täällä ensimmäisenä tulee mieleen ja johon turhaa koettaa keksiä järjellistä vastausta, on: miten on yleensä yksikään mies voinut säilyä hengissä paikalla, jonka yllä tämä tulen ja raudan pyörremyrsky on raivonnut? Vaikka laskisi vain ammuksenkin jokaista katkennutta puuta kohden, päätyy huimiin lukuihin. Maastossa ei voi ottaa askeltakaan tallaamatta rautaan ja jälleen rautaan. On kohtia, joissa sirpaleita on suorastaan kerroksittain, niin ettei ruohonkorsikaan voi kasvaa niiden keskellä. (SY 1946 I 5.8.1941, 168–169)⁵⁶²

⁵⁶² Lähes samankaltaisena tämä tekstiote esiintyy Paavolaisen TK-tekstissä *Kollaa 1941* (Paavolainen 1942/2011, 81).

Huhtikuussa 1942 Paavolaisen ollessa rintamasaunassa hän pohtii sotilaiden kehojen arpien kautta sotien rasittamaa sukupolveaan:

On järkyttävää huomata, miten melkein jokainen k a n t a a h a a v o i t t u - m i s e n a r p i a r u u m i i s s a a n . Niitä tutkitaan, niitä näytellään ja niiden »tarinaa» kysellään jokaisella saunan penkillä ja lauteilla. Suomalainen miespolvi kahden sodan jälkeen! (SY 1946 I 24.4.1942, 325)

Toisen maailmansodan ilmapommitukset tuntuvat hävittävän lukuisien ihmiskohtaloiden ohella myös pommitettavan kaupungin, josta muodostuu eräänlainen groteski yhteisö. Vapun aattona 1942 Neuvostoliiton aloittamat kaksi päivää kestävä ilmapommitukset Aunuksessa ja Nurmoilassa tekevät tuhoisaa jälkeä. Paavolainen kuvaa hävitystä, johon ei ollut varauduttu:

Vasta palatessani saan kuulla kaikkien vahinkojen suuruuden. Kuolleita on yksitoista, niistä viisi lottaa. Haavoittuneista kuolee luultavasti vielä joku. Pahinta tuhoa on saanut aikaan asuinkasarmien välisissä puissa räjähtänyt pommi. Kaikki ikkunat ovat pirstaleina – viestikeskus on kokonaan tuhoutunut – sähkö ei toimi ... Pihamaalla vallitsee hävityksen kauhistus: ruumiista silpoutuneita jäseniä, verta, käryviä ja palaneita autoja, taittuneita puita. Iltatuuli on virinnyt ja kaataa yhä edelleen sirpaleiden raatelemia runkoja ... Jotakin niin järkyttävää kuin vappuilta Nurmoilassa olen harvoin elänyt. (SY 1946 I 1.5.1942, 330–331)

Venäläisten voitto Stalingradissa 23 viikkoa kestäneiden taistelujen jälkeen (2.2.1943) ilmenee paniikkina Suomen porvarillisissa kotirintamapiireissä. Paavolainen kirjaa uuden tilanteen synnyttämiä groteskeja huhuja päiväkirjaansa:

Helsingissä liikkuu groteskeja juttuja siitä, mitä eräät porvarisrouvat ovat ilmoittaneet aikovansa tehdä, jos venäläiset todenteolla rupeavat voittamaan. Eräs rouva on luvannut omin käsin kuristaa ainoan tyttärensä, toinen on hankkinut myrkyä antaakseen sitä koko perheelleen ... En uskoisi moista pötyä, jollen omin korvin olisi kuullut pari samantapaista uhkausta muutaman tutun seurapiirirouvan suusta. Mikään järjen sana ei heihin pystynyt, ja mikä pahinta, nuo ihmiset olivat ilmeisesti aivan tosissaan. (SY 1946 II 5.2.1943, 527–528)

Kolmen viikon päästä Paavolainen lueskelee VTL:n salaisia mielialatarkkailu-raportteja, joiden mukaan huonoin mieliala vallitsee Helsingissä ja Mikkelissä. Sama hysteria suhteessa venäläisiin on levinnyt upseerien pariin, jotka suunnittelevat perheensä surmaamista ennen venäläisten saapumista:

Päämajassa palveleviin upseereihinkin on näet tarttunut venäläisten etenemisen aiheuttama yleinen psykoosi: raportissa jopa sanotaan, että monet suunnittelevat »pahimman varalta» vaimojensa ja lastensa surmaamista ...
(SY 1946 II 26.2.1943, 546)

Kuunnelleessaan Suomen Vapausradion lähetystä syyskuussa 1943 Paavolainen merkitsee päiväkirjaansa groteskin kaskun Suomen itsenäisyyden arvosta, joka ryöstää sankarikuolemalta sen sädekehän: "Tänään esitettiin seuraava: »Tässä on nyt pohja kansamme itsenäisyydelle, sanoi hauturi, kun sankarihaudan pohjaa valmiiksi loi.»" (SY 1946 II 24.9.1943, 678)

5. SYNKKÄ YKSINPUHELU JATKOSODAN KERTOMUSTEN JA MYYTTIEN RESONAATTORINA

Onko nyt tullut se sotilaallinen ja kansallinen murhenäytelmä, joka aukaisee silmät?

Olavi Paavolainen *Synkkä yksinpuhelu* (SY 1946 II 24.6.1944, 885)

Juhannuksena 1944 Paavolainen kuuntelee Tuiskuharjun isännän viisauksia mahtavan Neuvostoliiton vastustamisen turhuudesta. Sisällis- ja talvisodasta ei ollut opittu mitään, mutta jatkosodan suhteen tilanne oli vielä auki.⁵⁶³ Syys-lokakuussa 1944 vankilasta vapautuneet vasemmistokirjailijat vaativat suomalaista yhteiskuntaa tilintekoon. Raoul Palmgren otsikoi joulukuussa 1944 vankilakirjallisuutta käsittelevän *Vapaan Sana*-lehden kirja-arvosteluotsikon ”*Kalterit murtuvat – muusat laulavat*”:

Kiilan albumissa 1944 vihdoinkin kahlittu – vankilan tai ajan kahlehtima – sana tilittää vaikenemisensä vuosia ja manifestoi vapautuksensa syksyn suuren optimismin: koko kirjallinen vasemmisto, luova ja kriittinen, esiintyy kollektiivisena sen sivuilla. (Palmgren *Vapaa Sana*-lehti marraskuu; teoksessa Niemi 1988, 116)

Jotain kuitenkin tapahtui. Syksyn kriittiset vasemmistolaiset äänet ohitettiin alun innostuksen jälkeen. Suomalaisen yhteiskunnan kehitys kääntyi vuoden 1945 aikana avoimuudesta takaisin konservatiivisten arvojen puoleen ja ilmapiiriin palautui 1930-luvulle ominaiseen vaikenemisen kulttuuriin. Oikeiston piirissä kansakunnan lähimenneisyyden tragedian uudelleenarviointi nähtiin nihiloivan koko traditionaalisen konservatiivisen selviytymiskertomuksen. Pahin uhka oikeistolle oli se, että vasemmiston menneisyyden uudelleenarviointi saattaisi lopulta levitä koskemaan koko kansallista jatkumoa aina jatkosodasta nuijasotaan saakka.

⁵⁶³ Kolmen kuukauden kuluttua Paavolaisen optimistisesta huomautuksesta allekirjoitetaan Moskovan välirauhansopimus (19. syyskuuta 1944). Kahta viikkoa aikaisemmin (4.9.1944) sovittujen aselepoehtojen mukaisesti Suomi sitoutui karkottamaan saksalaiset joukot Suomesta 15.9.1944 mennessä. Jatkosodan loppunäytös eli Lapin sota käytiin pääosin Suomen Lapissa. Se venyi lopulta yli kahdeksan kuukauden mittaiseksi 15.8.1944–27.4.1945. Lopullinen rauhansopimus puolestaan allekirjoitettiin Pariisissa 10.2.1947.

Tässä kappaleessa keskeiseksi ajalliseksi tarkastelun kohteeksi olen valinnut *kansallisen itsetutkiskelun* vuodet 1945–1947. Käsittelen aluksi *Synkän yksinpuhelun* valmistumisprosessia ja aikalaisvastaanottoa selkeyttääkseni jatkosodan jälkeisten poliittisten rintamien muodostumista. Tämän jälkeen tutkin tapoja ja kirjallisuuden genrejä, joiden kautta *Synkkä yksinpuhelu* on osallistunut muistinpolitiikkaan. Kappaleen lopuksi analysoin itsetutkiskelun jälkeisten vuosien kansallista selviytymistarinaa ja sen myöhempiä transformaatioita jatkosodan historiankirjoituksen kertomuksiksi ja myyteiksi. Haen vastausta seuraaviin kysymyksiin: onnistuiko Paavolainen horjuttamaan jatkosodan jälkeistä traditionaalis-konservatiivista kertomusta? Milloin horjuttaminen onnistui/epäonnistui? Missä kirjallisessa genressä horjuttamista saattoi tapahtua?

Homi K. Bhabha painottaa teoksensa *Nation and Narration* johdannossa (1990, 1), että kansakunnan narratiivien tutkimuksen on suunnattava huomionsa kansakunnan kertomusten kieleen. Bhabhan mukaan kansakunnat ja narratiivit menettävät alkuperänsä ajan myynteissä. Nationalistinen diskurssi yrittää luoda myytin kansakunnan narratiivin jatkuvuudesta, jolla se pyrkii peittämään kansakunnan kertomusten moninaisuuden ja niiden ristiriitaisuuden synnyttämän ambivalenssin. Bhabhan mukaan on erittäin tärkeää havaita kansakunnan kielen ja diskurssin Janus-kasvoisuus, jotta voidaan keskittää huomio kansakunnan narratiivien *kielen performatiivisuuteen*. Juuri kertomukset ja myytit kansakunnan alkuperästä, esi-isistä, sankareista, vihollisista, voitoista ja tappioista ovat kuuluneet siihen ainekseen, joka on tehnyt nationalismista laajoja väestöryhmiä puhuttelevan ajatustavan tai asenneorientaation (Sevänen 1999, 31).⁵⁶⁴ Historia elää ihmisten mielissä myytinomaisina tarinoina: ”kansakunnan muisti” luo myyttejä, joiden todenperäisyyden tarkistaminen on historiantutkimuksen asia (Viikari 1995, 16). Kansalliset historiamyytit ovat vahvistaneet ja vahvistavat kansallistuntoa nykyisyydessä. Mutta millaista kansallistuntoa niillä vahvistetaan?

Stalingradin 1943 käänteen jälkeen Paavolaisen tulevaisuuden näkymät riippumattomana intellektuellina synkkenivät. Pitkittynyt jatkosodan loppunäytös – Lapin sota 15.9.1944 –

⁵⁶⁴ Myös Geoffrey Bennington painottaa artikkelissaan *Postal Politics and the Institution of Nation* (1994, 121) kertomusten ja myyttien keskeistä roolia kansakunnan rakentamisessa.

27.4.1945 – ja sotasyllisyysoikeudenkäyntien uhka⁵⁶⁵ jähmettivät vuonna 1945 suomalaisen yhteiskuntaelämän pysähtyneisyyden tilaan. Tyypillistä tilanteelle oli oikeistolaisten ryhmittymien vaikeneminen kaikesta sotaan liittyvästä, kun taas vasemmistolaiset kulttuuriryhmittymät (kuutoset, kiilalaiset) pyrkivät rohkeaan keskustelun avaukseen sekä uudelleenarvioinnin käynnistämiseen. *Kansallisen itsetutkiskelun aikakausi* (1945–47) ja uudelleenarvioinnin prosessi kuitenkin pysähtyivät neljän radikaaliin avaukseen pyrkivän teoksen ilmestyttyä. Nämä uudelleenarvioinnin ajan keskeiset teokset ovat C. O. Frietschin *Suomen kohtalonvuodet* (1945), Rolf Lagerborgin *Ord och unga visor* (1945), Olavi Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* (1946) ja Raoul Palmgrenin *Suuri linja. Arwidssonista vallankumouksellisiin sosialisteihin* (1948). Kyseiset teokset analysoivat lähimenneisyyttä uusista ja yllättävistä kulmista. Vastoin traditionaalis-konservatiivista yhdenmukaistettua jatkosodan historiankirjoitusta,⁵⁶⁶ joka toistamalla samaa ”selviytymistarinaa” vahvistaa hegemoniaansa, nämä neljä radikaalia teosta korostavat toisen maailmansodan totaalisuuden laukaisemaa yksilön arvon ja vastuun merkitystä. Ne dokumentoivat jatkosodan ajan ei-identtistä ja ei-assimiloituvaa materiaalia, joka ei sovi kansakunnan ”suureen ja yhdenmukaiseen kertomukseen” (ks. Sartre 1976, 106).

Amerikkalaisprofessori Charles Leonard Lundinin teoksen *Suomi toisessa maailmansodassa* (1960, 443)⁵⁶⁷ mukaan Suomen talvi- ja jatkosodan aikaisen poliittisen

⁵⁶⁵ Aikana 15.11.1945–21.2.1946 Suomessa käytiin sotasyllisyysoikeudenkäynti, jossa kahdeksan maan jatkosodan aikaiseen poliittiseen johtoon kuulunutta tuomittiin heidän jatkosotaa edeltävän ja sen aikaisen toimintansa perusteella. Oikeudenkäynti tuomioineen on siitä lähtien ollut laajan keskustelun ja arvostelun kohde, koska Neuvostoliiton katsottiin sanelevan tuomiot epäoikeudenmukaisesti. Moskovan välirauhansopimuksen 13. artiklan mukaan Suomi oli sitoutunut ”yhteistoimintaan Liittoutuneiden Valtojen kanssa sotarikoksista syytettävien henkilöiden pidättämiseksi ja tuomitsemiseksi.” Suomen viivytellessä sotasyllisyysoikeudenkäyntien käynnistämiseksi ”Kuutoset” nostivat asian eduskuntakeskusteluun, jossa se pysyi aktuellina koko loppuvuoden. 8. Elokuuta 1945 valvontakomission varajohtaja Savonenkov keskusteli asiasta tuoreeltaan pääministeri Paasikiven kanssa. Savonenkov totesi hallituksen viivytelleen sotasyllisyyssyyksymyksessä, ja että mikäli Suomi ei asiaa itse ratkaisisi, tekisivät sen voittajavaltiot.

Lopulliset, 21. helmikuuta 1946 julistetut tuomiot olivat: Risto Ryti, tasavallan presidentti (10 vuotta kuritushuonetta), J. W. Rangell pääministeri (6 vuotta vankeutta), Edwin Linkomies pääministeri (5 vuotta 6 kuukautta vankeutta) Väinö Tanner ministeri (5 vuotta 6 kuukautta vankeutta), T. M. Kivimäki, suurlähettiläs (5 vuotta vankeutta), Henrik Ramsay ministeri (2 vuotta 6 kuukautta vankeutta), Antti Kukkonen ministeri (2 vuotta vankeutta) ja Tyko Reinikka ministeri (2 vuotta vankeutta).

⁵⁶⁶ Traditionaalis-konservatiivisen jatkosodan historiankirjoituksella tarkoitetaan pitäytymistä erillissodan teesiin ja ”uustulkinnan”-retoriikkaan. Erillissota teesin mukaisesti Suomi kävi erillissotaa Neuvostoliittoa vastaan eikä liitossa (*im bunde*) Saksan kanssa. ”Uustulkinnan” -retoriikan mukaisesti Suomen poliittisen eliitin päätökset olivat ainoita mahdollisia ja siksi myös parhaita tehtävissä olevia poliittisia päätöksiä.

⁵⁶⁷ Lundinin jatkosodasta julkaistun muistelmakirjallisuuden vertailuun perustuvasta artikkelista kasvoi lopulta teos *Finland In the Second World War* (1957), joka käännettiin suomeksi vuonna 1960. Lundin revisionistinen teos oli ensimmäinen tutkielma, jossa pyrittiin sota-ajan Suomea koskevan kirjallisuuden

johdon sekä 1930-luvun historian uudelleenarviointi ei aselevon jälkeisenä kolmenatoista vuotena kuitenkaan edistynyt muiden kuin kommunistien piirissä.⁵⁶⁸ Näiden neljän teoksen ilmestymisen jälkeen kansallista itsekritiikkiä ja tilinteon vaatimusta jatkoivat vain Matti Kurjensaaren esseiden kokoelma *Taistelu huomispäivästä* (1948), Ensio Siitosen tarkastelu oikeuslaitoksen ja politiikan välisistä suhteista *Vääryyttä oikeuden valekaavussa* (1953) ja Ernst von Bornin rauhalliset ja mittavat muistelmat *Levnadsminnen* (1954).⁵⁶⁹ Lundinin mukaan (1960, 446–447) kansallinen tilinteko ja sodan johdon arvostelu hautautuivat politisoituneiksi koettujen sotasyllisyysoikeudenkäyntien (15.11.1945 – 21.2.1946) alle. Nämä Neuvostoliiton painostuksesta järjestetyt oikeudenkäynnit muuntuivat Lundinin mukaan (1960, 447) kansan mielikuvituksessa nopeasti poliittisen eliitin martyrologiaksi:

Tarvitsi edetä vain askel väitteestä, että vuonna 1946 syytetyt miehet tuomittiin oikeudenvastaisesti, kun päästiin väitteeseen, että he eivät olleet tehneet mitään väärää; ja vain askel lisää tarvittiin väitteeseen, että he eivät olleet tehneet edes vakavia erehdyksiäkään, vaan olivat aina olleet ulkonaisten olosuhteiden uhreja. Tällaisesta käsityksestä näyttää tulleen yleinen. (Lundin 1960, 447)

Sotilassyllisyysoikeudenkäynnit sekä vasemmiston kiire solmia tiiviit yhteydet Neuvostoliittoon pysäyttivät kansallisen itsetutkiskelun, jota olisi tarvittu kansakunnan todellisen eheytymisprosessin käynnistämiseksi. Paavolaiselle yksilön ja kansakunnan suhde menneisyyteen oli pohjimmiltaan sama: tehdyt virheet on tunnustettava ja niistä oli otettava opiksi, koska itsekritiikki on kehittymisen ensimmäinen ehto (SY I 1946 Lukijalle 8). Kansakunnan ei-identtisen ja ei-assimiloituvan materiaalin käsittelyllä on terapeuttinen funktio, jota ei tule sivuuttaa mikäli kansakunta haluaa käynnistää todellisen

vertailevaan tutkimukseen (Lundin 1960, 9). Hän analysoi teoksessaan useiden merkittävien henkilöiden jatkosodan aikaisia päiväkirjoja sekä retrospektiivisiä muistelmia. Lundinin lähteinä toimivat sanomalehtikirjoitusten ohella mm. Mannerheimin, Tannerin, Niukkasen, Paavolaisen, C. O. Frietschin, von Bornin sekä saksalaisten Erfürthin, von Blücherin ja Rendulickin muistelmat. Lundin haastoi teoksellaan suomalaistutkijoiden ajopuu-, koskivene-, purjehtimis-teoriat sekä erillissodan teesin, joiden mukaan Suomi ajautui jatkosodassa Saksan rinnalle vastoin omaa tahtoaan tai vaihtoehtoisesti kävi omaa erillissotaa.

⁵⁶⁸ H. K. Riikonen on huomauttanut Lundinin jättäneen huomioimatta sen seikan, että Suomessa sotaa käsiteltiin kaunokirjallisuuden (sotakirjallisuus) kautta. Riikosen mukaan Lundin ei ota teoksessaan huomioon esimerkiksi Linnan *Tuntemattoman sotilaan* merkitystä suomalaisessa jatkosodan tilinteossa. Kuten aikaisemmassa kappaleessa mielestäni osoitin, Linnan teos ei valitettavasti kuulu terävimpiin uudelleenarviota vaativien teoksien joukkoon, vaan se pikemminkin vahvistaa kansankunnan virallista selviytymistarinaa.

⁵⁶⁹ Lundin 1960, 443. Lundin mainitsee tässä yhteydessä myös muutamia pamfletinomaisia töitä: Kalle Härmäläisen *Sosialistinen ulkopoliittikka* (1946), Yrjö Ruudun *Suomen politiikka 1939–44*, Eirik Hornborgin *Det fria Finland 1917–1957*.

eheytymisprosessin. Vastoin nationalistista *yhdensuuntaistettua muistelua*, jota ilmenee niin aikalaismuistelmien ja -päiväkirjojen, historiankirjoituksen kuin fiktiivisen sotakirjallisuuden genreissä, Paavolainen loi monitahoisen, marginaalisia asioita sekä ilmiöitä (ei-assimiloituva materiaali) kuvaavan, kokonaisilmaisuuksiin pyrkivän teoksen, jossa hän esittää vaatimuksen Suomen menneiden vuosikymmenten uudelleenarvioinnista.

5.1. Synkän yksinpuhelun aikalaisvastaanotto ja vaikutus kirjallisuuden genreihin

”Lähinnä on suunnitelmissani kolme teosta: suureksi sivistyshistorialliseksi tarkoitettu tunnustus- ja kritiikkikirja *’Synkkä yksinpuhelu’*, kärjistettynä ja aktuellia arvostelua sisältävä kulttuurinen läpileikkaus *’Ihmisiä vedenjakajalla’* sekä – edellisistä taannehtivan sivistyshistoriallisen sävynsä sekä lähes tieteellisiin mittoihin kasvaneen aineistonsa ja todistusvoimaisuutena takia merkittävä ja ainutlaatuinen *’Tulenkantajain muistelmat’*.

Olavi Paavolaisen apurahahakemus 3.5.1943 Suomen Kulttuurirahastolle (J. Paavolainen 1991, 191)⁵⁷⁰

Jatkosodan voimasuhteiden kääntynyt rajusti Neuvostoliiton eduksi Stalingradin tammikuun 1943 käänteen jälkeen Paavolainen tunsu pitävän käsissään vertauskuvallista päiväkirjaa, jonka julkaiseminen askarrutti hänen mieltään jo keväällä 1943. Paavolainen haki 3. toukokuuta 1943 Suomen Kulttuurirahastolta apurahaa, jossa hän viittaa kolmeen suunnitteilla olevaan teokseen. Hänellä oli jo keväällä 1943 idea *Synkän yksinpuhelun* muodostumisesta suureksi ”sivistyshistorialliseksi tunnustus- ja kritiikkikirjaksi”, joka sisältäisi poleemista ja aktuellia arvostelua. Paavolaiselle ei kuitenkaan myönnetty kevään 1943 haussa apurahaa,⁵⁷¹ vaan hän sai sen vasta seuraavana kevään apurahahakemuksen myötä.⁵⁷² Jälkimmäisestä hakemuksesta Paavolainen oli jättänyt pois suunnitelman

⁵⁷⁰ *Ihmisiä vedenjakajalla* -kappaleesta muodostui lopulta *Synkän yksinpuhelun* jatkosodan esityksen aloituskappale. *’Tulenkantajain muistelmat’* teos ei puolestaan koskaan ilmestynyt, vaikka Paavolaisen artikkeli Katri Valan muistokirjaan oli todennäköisesti avaus tälle mittavalle hankkeelle, jonka vain Paavolainen olisi voinut toteuttaa.

⁵⁷¹ Osallistuessaan Suomen Kulttuurirahaston kulttuuripoliittisille neuvottelupäiville joulukuussa 1943 Paavolaisella oli tästä johtuen jo valmiiksi satiirinen asenne näitä taantumuksen kulttuuripäiviä vastaan.

⁵⁷² Apurahan suuruus oli 60 000 markkaa, joka riitti takaamaan Paavolaiselle taloudellisen tuen *Synkän yksinpuhelun* valmistumiseksi.

Synkästä yksinpuhelusta,⁵⁷³ mutta kesällä 1945 alkuperäinen aie konkretisoitui Paavolaisen suorittamien päiväkirjan lukutilaisuuksien myötä, joista ensimmäinen pidettiin 2. heinäkuuta 1945. Paavolainen etsi tänä aikana kuumeisesti sihteeriä, joka osallistuisi päiväkirjan kokoamiseen ja editointiin (J. Paavolainen 1991, 203–204). Voidaan siis olettaa, että Paavolainen olisi julkaissut päiväkirjansa aikaisemmin, mikäli hänelle olisi myönnetty vuoden 1943 apurahahakemus, joka olisi antanut työskentelyyn vaadittavan taloudellisen tuen. Vuoden 1945 odottava, hiljaisuuteen ja menneisyyteen orientoituva ilmapiiri yhdessä huhtikuussa myönnetyn apurahan kanssa takasivat Paavolaiselle selväpiirteisen vastustajan ohella taloudellisen tuen radikaalin teoksen kokoamiseksi. Teoksen tarkoitus oli puhdistaa ilmaa, selventää käsitteitä ja ottaa lähimenneisyys poleemisen uudelleen käsittelyn kohteeksi.

Hagar Olssonin palatessa syksyllä 1945 Ruotsista Suomeen hän kiinnitti huomiota maassa vallitsevaan »älylliseen valonarkuuteen». Koko henkistä tilannetta luonnehti »yleinen pysähtyneisyys ja sisäinen välinpitämättömyys». Vaikka vuonna 1945 oli julkaistu kaksi radikaaliin avaukseen ja tilintekoon pyrkinyttä teosta, C. O. Frietschin *Suomen kohtalonvuodet* (1945) ja Rolf Lagerborgin *Ord och unga visor* (1945), ne oli sivuutettu keskustelussa lähes kokonaan. Näitä teoksia ja Paavolaisen *Synkkää yksinpuhelua* yhdisti eräänlainen *journalistisuus* ja *dokumentaarisuus*, jossa havaintotapoina toimivat subjektiivinen kokemus, huhupuheet ja lehtikirjoitukset (Riikonen 1995, 36).⁵⁷⁴ Hagar Olsson vaati syksyllä julkaistussa artikkelissaan *Är kulturen död i vårt land?* vasemmistolaista älymystöä ottamaan paikkansa kulttuurin johdossa ja suorittamaan rehellistä tilintekoa yhteisen ja yksityisen menneisyyden kanssa (Olsson 1945; teoksesta Lassila 1999, 13). Kirjailijaliiton kriisin ratkettua 11. marraskuuta 1945⁵⁷⁵ ja sen yleiskokouksen päätyen Jarno Pennasen valintaan Ensio Rislakin tilalle, Paavolainen julkaisi samanaikaisesti *Nya Pressen* -sanomalehdessä artikkelin, joka oli vastaus Olssonin asettamalle haasteelle. Paavolainen ylistää artikkelissaan Olssonin kulttuurikriittistä otetta ja antaa osviittaa vuoden päästä ilmestyvän *Synkän yksinpuhelun* julkaisemisen motiiveista.

⁵⁷³ Tämä osaltaan saattoi edesauttaa Paavolaisen ensimmäisen apurahan saamista.

⁵⁷⁴ C. O. Frietschin *Suomen kohtalonvuodet*, joka on laajamuotoinen tutkimuksen, muistelmaan, kronikan ja pamfletin sivistynyt ja ironinen yhdistelmä, sivuutettiin Suomessa lähes kokonaan. Ruotsalaiset aikalaisarvostelijat puolestaan huomauttivat sen ja Paavolaisen teoksen moninaisista yhteyksistä.

⁵⁷⁵ Suomen Kirjailijaliiton henkilövalinnoista ja suunnasta taisteltiin marraskuusta 1944 lähtien. Vanhan suunnan leimaamat Koskenniemi ja Waltari lupasivat jättää paikkansa vuoden 1945 kokoukseen tullessa. Jaakko Paavolaisen mukaan (1991, 211) koko kriisi näyttää Olavi Paavolaisen ja Kiilan puheenjohtajan Jarno Pennasen masinoimalta.

Paavolainen viittaa teoksen sisältämiin ilmiöihin ja tapahtumiin, joita vastaan hän aikoi taistella. Hänen mukaansa jatkosodan jälkeinen suomalainen kulttuuri on banalisoitunut ja epäilyttävän populistinen. Suomalaisen kulttuurin ”maagillisena liitupiirinä ovat kansallinen itsetyytyväisyys ja suuruudenhulluus”. Samat ongelmat, joiden vuoksi sotiin oli päädytty, hallitsivat yhä suomalaista kulttuuria:

Suomalaista kulttuurielämää leimaa tällä hetkellä helppohintainen itsepeilaus, kramppimainen itseihailu, jäärapäinen penseys kaikkia uusia vaikutelmia kohtaan ja naurettava ’politisoitumisen’ pelko. Kaksi hävittyä sotaa ei murskannut chauvinistista suuruudenhulluutta, vaan se pesiytyi ja meni ’maan alle’ kulttuurin nimen varjossa. Tilanne on groteski ja paradoksaalinen. Ja peloittavan vaarallinen! [...] Tilanteen voisi pelastaa vain rohkea ja aktiivinen, uhrautuva ja epäitsekäs kriittisyys – uskaltautuminen omakohtaiseen asennoitumiseen ja tilintekoon. (Olavi Paavolainen *Nya Pressenissä* marraskuussa 1945; teoksessa J. Paavolainen 1991, 212)

Tilanne vaatii *kulttuurin puhdistusta*, jonka mukaisesti yksilön oli uskaltauduttava avoimeen ja henkilökohtaiseen totuuden julkipuhumiseen. *Synkän yksinpuhelun* julkaisun myötä marraskuussa 1946 Paavolainen jälleen kerran asetti itsensä alttiiksi ja teki itsestään ”liekehtivän koeputken, jossa ajan voima ja paine voi palaa ja hehkua” huolimatta siitä, että ”putki saattaisi rikkoontua” (Paavolaisen kirje 25.11.1943 Liisa Tannerille; teoksesta Laamanen 2006, 119).

Ennen *Synkän yksinpuhelun* julkaisemista Paavolainen järjesti kesä-heinäkuussa 1945 muutamia päiväkirjansa lukutilaisuuksia, joissa hän luki otteita ilmestyvästä teoksestaan. Yleisöllä oli myös mahdollisuus huutaa joku jatkosodan päivämäärä, jonka määräämänä Paavolainen luki päiväkirjastaan sitä vastaavan kohdan. Ystävien ja lähisukulaisten jakautuneet mielipiteet olivat ensimmäinen merkki teoksen tulenarkuudesta.⁵⁷⁶ Kurjensaari mainitsee biografiassaan kaksi lukutilaisuutta, joissa hän itse oli mukana. Ensimmäinen näistä pidettiin heinäkuun. 2. päivänä 1945 hotelli Klaus Kurjen kabinetissa.⁵⁷⁷ Lukutilaisuus sai positiivisen vastaanoton ja WSOY:n kirjallinen johtaja Yrjö Jäntti hyväksyi päiväkirjan julkaisun. Toinen lukutilaisuus Kustannustalon omistajan ja johtajan

⁵⁷⁶ Muun muassa Olavin veli Lauri, joka toimi tuolloin Reserviupseeriliiton valtuuskunnan puheenjohtajana, suhtautui vihamielisesti *Synkkään yksinpuhelun* julkaisemiseen.

⁵⁷⁷ Paikalla olivat Kurjensaaren lisäksi Yrjö Jäntti, Lauri Viljanen, Yrjö Kivimies, Väinö Kaukonen, J. O. Tallqvist, Leo Tiainen, P. O. Barck ja Sirkka-Liisa Virtama.

Åke Lillaksen kodissa Katajanokalla⁵⁷⁸ sai jo ristiriitaisemman vastaanoton. Tällä kertaa yleisössä oli mukana myös isänmaallis-konservatiivisia aineksia. Alvar Aalto vihelsi eräille käsikirjoituksen kohdille, joissa Paavolainen oli hänen mukaansa käsitellyt eräitä tärkeitä kysymyksiä liian kevyesti (Kurjensaari 1975, 250).⁵⁷⁹

Paavolainen kirjoitti näiden lukutilaisuuksien jälkeen muutamille ystävilleen pahoittelukirjeitä, joissa hän pyysi anteeksi teoksensa repivyyttä. *Synkän yksinpuhelun* ollessa viimeistelyvaiheessa Paavolainen lähetti Martti Haaviolle 14. heinäkuuta 1946 kirjeen, jossa hän pahoittelee teoksensa ensimmäisen osan satiirisia osioita, joiden kohteeksi joutui jatkosodan optimismia ja Suur-Suomi-innostusta ilmentänyt Haavio.⁵⁸⁰ Paavolainen selittää kirjeessään päiväkirjansa repivyyttä:

Luonteeni mukaisesti on päiväkirjani kirjoitettu niin raliannttiin ja ”epäkunnioittavaan” sävyyn, ettei siinä leikiltä ja ivalta kertakaikkisesti säästetä ketään, eikä mitään. Luonnollisesti en mitenkään voi välttää nimesi moninkertaista mainitsemista, koska nyt kerran olit suorastaan esimieheni. Mutta on täysi erehdys luulla, että tekisin Sinusta jonkinlaista propagandan keskusfiguuria ja TK-optimismin pääedustajaa. Tämä on puhdas näköharha. Lisäksi häviät kokonaan päiväkirjan sivuilta kesän 1942 jälkeen – jolloin vasta varsinainen tuomitseva ja häikäilemättömän ivallinen sävy tulee kirjani keskusmotiiviksi. (Paavolainen 14.7.1946 kirje Haaviolle; teoksesta Eskola 2003, 165)

Haavio toimi tuolloin WSOY:n kirjallisena johtajan sijaisena, SY:n julkaisemisen hyväksyneen Yrjö Jäntin ollessa kahden viikon lomalla, joten Haavion täytyi niellä Paavolaisen päiväkirjan julkaisu. Sotien jälkeisessä mielipideilmastossa Haavio halusi muiden Suur-Suomi-intoilijoiden tavoin vaieta omasta jatkosodan aikaisesta toiminnastaan.

⁵⁷⁸ Paikalle olivat Kurjensaaren lisäksi Alvar Aalto, K. A. Fagerholm, Ilmari Hustich, Toivo Pekkanen, Esko Saarinen, Jorma Soveri, Arne Waselius, Atos Wirtanen, Arvo Ääri, Errol, Åke Lillas, Gust Hortling ja Caius Kajanti.

⁵⁷⁹ Voimme olettaa Aallon mielenosoituksellisesti viheltäneen kansallista itsekritiikkiä koskeville proosakatkelmille.

⁵⁸⁰ Paavolainen kiittää kirjeessään Haavion päiväkirjasta antamaa positiivista luonnehdintaa. Haavio oli kuvannut teosta ”rauhalliseksi ja objektiiviseksi”.

Valitettavasti Paavolainen oli tallentanut Haavioon liittyvän ei-assimiloituvan materiaalin päiväkirjaansa.⁵⁸¹

Synkän yksinpuhelun ilmestyessä kirjakauppoihin marraskuussa 1946 kirjallisuuskriitikko Leo Tiainen julkaisi 24. joulukuuta 1946 *Helsingin Sanomissa* ensimmäisten joukossa myönteisen arvostelun päiväkirjasta, jossa hän puolusti Paavolaista jo ilmenneitä jälkiviisaussyytöksiä vastaan.⁵⁸² Tiainen kirjoitti arvostelussaan, että kirjaa oli odotettu ja sen paljastavaa sisältöä spekuloitu jo puolentoista vuoden ajan.⁵⁸³ Paavolaiselle teoksiensa synnyttämät kirjasodat ja kiivas jälkipuinti olivat olleet varsin läheisiä. Hän pyrki jokaisella teoksellaan herättämään keskustelua ja suuttumusta tutkiakseen ystäviensä ja vihollistensa reaktioita nähdäkseen näin myös oman asemansa tarkemmin. Voidaan siis mielestäni olettaa, että tällaisella kirjallisella jälkimittelöllä oli tärkeä osa Paavolaisen alituisen kirjallisen uusiutumisen kannalta. Erityisen merkittävä seikka on se, että Paavolaisen teoksista nimenomaan *Synkkä yksinpuhelu* (1946) ja pamfletti *Suursiivous eli kirjallisessa lastenkamarissa* (1932) nostattivat Suomessa laajat kirjasodat. Kyseisissä teoksissa Paavolainen asettaa suomalaisen yhteiskunnan ja sen kirjallisen elämän armottoman satiirin kohteeksi.⁵⁸⁴ Hän osasi siis varmasti odottaa mittavaa kirjasotaa *Synkän yksinpuhelun* ilmestyttyä kahtena niteenä marraskuussa 1946.⁵⁸⁵ Paavolainen osallistui jossain määrin päiväkirjansa julkaisemisen jälkeiseen julkiseen keskusteluun

⁵⁸¹ Johtuen SY:n sisältämästä Haavio-satiirista Martti pyrki vuonna 1969 julkaistussa retrospektiivisessä päiväkirjassaan *Me marssimme Aunuksen teitä* kääntämään Suur-Suomi -syytökset epäuskottavasti Paavolaisen niskaan.

⁵⁸² Tiainen oli kesänä 1943 toiminut yli kolmen kuukauden ajan Päämajan Tiedotusosastolla Paavolaisen apulaisena. Arvostelussaan hän vahvisti esimiehensä varhaisen pessimismin suhteessa jatkosotaan, joka myöhemmin ilmeni *Synkän yksinpuhelun* sivuilla. Tiainen esiintyy *Synkässä yksinpuhelussa* ks. SY 1946 II 3.7.1943, 634 & SY 1946 II 21.–26.7.1943, 643.

⁵⁸³ Paavolainen olikin eräitä ensimmäisiä suomalaisia kirjailijoita, joka osasi markkinoida ja luoda innostuneen ilmapiirin ilmestyvien teoksiensa ympärille.

⁵⁸⁴ *Nykyaikaa etsimässä* (1929), *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936), *Lähtö ja Loitsu* (1937) ja *Risti ja hakaristi* (1938) -teoksissa Paavolainen puolestaan haluaa tuoda Suomeen uusia taiteellisia ismejä ja elämäntapavirtauksia. Näiden teoksien tarkoitus oli toimia kriittisen ajattelun herättäjinä. Näissä teoksissa Paavolainen käsittelee Suomea enimmäkseen implisiittisesti, eräänlaisena poissaolon figurina. Hän kuitenkin viittaa välillä myös eksplisiittisesti suomalaisen yhteiskunnan konservatiivisuuteen ja nostaa jalustalle suomalaisen nykykulttuurin edustajia satiirisoiden samalla konservatiivisia virtauksia.

⁵⁸⁵ Kurjensaaren mukaan (1975, 258) *Synkkä yksinpuhelu* ei muodostunut miksikään myyntimenestykseksi, johtuen osittain sen kalliista hinnasta. Ensimmäisen osan painos oli 9 000 kpl, toisen osan 8 000 kpl. Ilmestymisvuonna 1946 edellistä myytiin 3 611 kpl, jälkimmäistä 2 178 kpl. Vuonna 1947 osaa I myytiin 1 350 kpl, osaa II 1 503 kpl. Kaikkiaan myytiin I osaa 6 586 kpl ja II osaa 5 300 kpl. Vuonna 1953 hävitettiin I osan arkkeja 2 620 kpl, II osan arkkeja 2 910 kpl. Teos oli myös alennusmyynnissä vuonna 1956, jolloin sitä myytiin 578 kpl (Kurjensaari 1975, 258).

(esim. vastineet Olavi Siipaiselle), mutta hänelle tyypillisestä aktiivisuudesta ja taistelusta ei voida puhua.⁵⁸⁶

Synkän yksinpuhelun aikalaisvastaanoton pohjalta luotu käsitys Paavolaisen ”*ajojahdistista*”⁵⁸⁷ pohjautuu pitkälti nimimerkki Pentti Hiilen (V.A. Koskenniemi)⁵⁸⁸ *Valvoja*-lehdessä⁵⁸⁹ antamaan tuomioon, jossa Paavolaista syytettiin ”oman pesän likaamisesta, maanpuolustuksen halventamisesta, Neuvostoliiton ihailusta, itsekeskeisyydestä ja naiiviudesta”.⁵⁹⁰ Suomen oikeistolaiset piirit kritisoivat Paavolaista etenkin Suomen Puolustusvoimien halventamisesta. Koskenniemi kirjoitti Pentti Hiili -kirjoituksen lisäksi professori Jalmari Jäntille 21.11.1948 päivätyssä kirjeessään Paavolaisen suorittamasta ”Suomen armeijan häpäisystä” (J. Paavolainen 1991, 217).⁵⁹¹ *Synkkä yksinpuhelu* tyrmättiin oikeistolaisessa sekä sosiaalidemokraattisessa aikalaiskritiikissä valheellisena ja vääristelevänä vasemmistoa mielitelevänä opportunistisena teoksena. Sitä syytettiin lausuntojen pohjautumisesta pitkälti persoonallisiin kannanottoihin, joilla ei ollut mitään todistusvoimaa. Kriitikot eivät

⁵⁸⁶ *Suursiivouksen* (1932) ja *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) -teoksien reseptiokeskusteluun Paavolainen osallistui erittäin aktiivisesti. Poleemisen *Suursiivouksen* (1932) aikalaisreseptio oli *Synkän yksinpuhelun* tavoin suurelta osiltaan varsin hyökkäävää ja henkilökohtaisuuksia ruotivaa. Vastattuaan SS:n kritiikkiin Paavolainen ”vetäytyi” kirjallisesta toiminnasta useaksi vuodeksi aina *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) -teoksen ilmestymiseen asti. Paavolaisen teokset nostattivat usein hyvin erityyppisiä kirjasotia. Esimerkiksi *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen ilmestyminen sai aikalaisiltaan erittäin ambivalentin vastaanoton, jossa kirjailijaa syytettiin sekä natsiksi että kommunistiksi. Paavolainen oli tästä yleisön hämmennyksestä varmasti mielissään. Teoksen esipuheessa Paavolainen osoittaa tietoisuutensa arvorelativistisen suhtautumistavan aiheuttamasta poliittisesta ambivalenssista:

”En ihmettelisi, jos oikeistopiirit pitäisivät kirjaani antikristillisyyden mainostuksena ja vasemmistopiirit natsipropagandana. Tavallaan molemmat olisivatkin oikeassa. Suosittelen yhtä vähän Arvi Järventaukselle saarnan pitämistä Kolmannen Valtakunnan evankelisessa kirkossa kuin keskitysleiriä kesänviettopaikaksi Erkki Valalle. Olen halunnut osoittaa, että on yhtä suuri erehdys kuvitella Kolmatta Valtakuntaa isiltä perittyjen traditioiden vaalijaksi kuin uuden barbaarisuuden kehdeksi.” (KVV 1936, Esipuhe)

⁵⁸⁷ *Ajojahti-metaforan* lanseerasi keskusteluun vasemmistolainen taiteilija ja poliitikko Kaisu-Mirjami Rydberg (1905–1959) kirjoituksessaan *Ajojahti Olavi Paavolainen*. Kiila-ryhmään kuulunut Rydberg käytti kirjoituksessaan pseudonyymia Karin Alm (Riikonen 1995, 29).

⁵⁸⁸ Hannu Pesosen (2008, 49) puolestaan viittaa *Suomen Kuvalehden* artikkelissaan professori Eero Saarenheimon väitteeseen, jonka mukaan V. A. Koskenniemen vaimo, Vieno Koskenniemi, kertoi hänelle olleensa nimimerkin takana (SK46/2007). Tutkimuksen kannalta tällä seikalla ei ole sinänsä arvoa, sillä voimme olettaa Vienon arvostelun edustaneen miehensä mielipidettä. Jaakko Paavolaisen mukaan (1991, 225) Olavi tutkitutti Pentti Hiilen nimikirjoituksen grafologilla, joka todisti sen vastaavan Koskenniemen käsialaa.

⁵⁸⁹ *Valvoja* oli nuorsuomalainen aikakausjulkaisu, joka ilmestyi vuosina 1880–1922 Söderströmsin kustantamana. Siihen yhdistettiin vuonna 1906 ilmestymisen aloittanut aikakausjulkaisu *Aika*. *Valvoja-Aika* nimellä julkaisu ilmestyi vuosina 1923–1943. Tämän jälkeen ”aika” pudotettiin nimestä pois ja julkaisu ilmestyi nimellä *Valvoja* vuodet 1944–1968.

⁵⁹⁰ Pentti Hiilen arvostelu kokonaisuudessaan ks. J. Paavolainen 1991, 223–225.

⁵⁹¹ Koskenniemi kutsuu Paavolaisen teosta ”narrimaiseksi juurikirjaksi”, jonka painaminen WSOY:llä oli kuitenkin pienempi virhe kuin T. Kailan teoksen ’*Sotasyyllisemme*’ julkaisu (J. Paavolainen 1991, 217).

myöskään unohtaneet korostaa, ettei Paavolaiselle ollut kunnon käsitystä, eikä etenkin kokemusta, rintamasodasta.

Synkän yksinpuhelun reseptiota suomalaisen lehtikritiikin osalta on tutkinut Paula Paavolainen pro gradu -tutkielmassaan *Synkän yksinpuhelun vastaanotto* (1985).⁵⁹² Hän painottaa vastaanoton sisältäneen lähes tasamääräisesti sekä positiivista että negatiivista kritiikkiä. Teos oli saanut monelta taholta myös positiivisen vastaanoton, mutta koska Paavolaisen edellisten teoksien yleisö – porvarillinen lukijakunta – oli suhtautunut teokseen vähättelevästi ja kielteisesti, hän koki teoksen vastaanoton murskaavana. H. K. Riikosen mukaan (1995, 17) yhteistä näille Paavolaista oikeistolaisille kritikoille on heidän arvonantonsa *Synkän yksinpuhelun* sisältämälle Karjalan maisemakuvaukselle (karenialismi), mutta ehdoton torjuminen suhteessa lausuntoihin, joissa Paavolainen arvostelee subjektiiviselta pohjalta suomalaista politiikkaa sekä sotilaallisia seikkoja. Paula Paavolaisen mukaan jo *Suursiivouksen* vastaanotossa näkyi samat piirteet kuin hänen muidenkin ilmestyvien teoksien aina *Synkkään yksinpuheluun* asti:

Eräs tiheästi toistuva kielteinen kommentti oli se, että Paavolainen esittelee vanhoja, kaikkien tietämiä asioita. Useat arvostelijat sanoivat aina olleensa sitä mieltä mitä Paavolainen nyt esittää. Suursiivous on aiheetonta kohinaa, samat asiat on ymmärretty jo aikoja sitten. Koska kirja ilmestyi liian myöhään, se heittää 'narrinkaavun' lukevan yleisön niskaan. (Paula Paavolainen 1985; teoksesta Riikonen 1995, 17)

Paula Paavolaisen gradua kommentoiva H. K. Riikonen (1995, 13–19) väittää, että ”ajohahti”-kuva kirjasodasta on liian yksinkertaistava. Monipuolistaakseen kuvaa kyseisestä kamppailusta hän nostaa esille tärkeitä Paavolaisen kriitikkoja⁵⁹³ ja puolustajia.⁵⁹⁴ H. K. Riikonen puolestaan poikkeaa Paula Paavolaisen tutkielmasta korostaessaan Olavin antaneen vastaanotossa enemmän painoarvoa kirjallisuushistorioitsijoiden negatiivisille kritiikeille kuin lehtimiesten kritiikeille.

⁵⁹² Paula Paavolainen: *Synkän yksinpuhelun vastaanotto* (1985), Kotimainen kirjallisuus, Helsingin yliopisto.

⁵⁹³ *Paavolaista vastaan kirjoittaneet*: V. A. Koskenniemi, Rafael Koskenniemi, everstiluutnantti Yrjö Vasama (Suomalainen Suomi), TK-mies ja kirjailija Olavi Siippainen (Suomen Kuvalehti), aseveli-sosialisti Unto Varjonen sekä Vilho Suomi.

⁵⁹⁴ *Paavolaisen puolesta kirjoittivat* ”Kymmenen arvostelijan ryhmä”, joka ilmaisi vastalauseensa Pentti Hiilen arvostelulle. Ryhmään kuuluivat P. O. Barck, Toini Havu, Unto Kupiainen (sic), Martti Larni, Hagar Olsson, Maiju Suvitie, J. O. Tallqvist, Leo Tiainen, Th. Warburton ja Heikki Välisalmi. Heidän lisäksi ainakin Anna-Maria Tallgren ja Arvi Kivimaa kirjoittivat teoksesta myös arvostavaan sävyyn.

Synkän yksinpuhelun aikalaisvastaanotto kaunokirjallisuuden, kirjallisuushistorian ja historiankirjoituksen osalta oli vaisu. Sen kokonaisilmaisuun pyrkivä muoto teki siitä ambivalentin teoksen, jota oli vaikeaa lokeroida kirjallisuushistoriassa. Kuuluiko se päiväkirjojen, taideproosan, tilitys- vai sotakirjallisuuden kategoriaan? Kaunokirjallisuudessa ja sen alalajissa, sotakirjallisuudessa, Paavolaisen päiväkirja sivuutettiin eräänlaisena epäluotettavan ”paljastuskirjana”.⁵⁹⁵ Pertti Lassilan (1999, 13–15) mukaan suomalainen kaunokirjallisuus onkin osoittautunut kyvyttömäksi käsittelemään menneisyyden tragedioita. Romanttinen anti-intellektualismi näyttääkin olevan toistuvasti ilmestynyt suomalaisen kirjallisuuden vakavan kriisin ratkaisumalli (1999, 13). Lassilan mukaan suomalaisessa kaunokirjallisuudessa on havaittavissa kahdenlaista pakoa käsittelyn vastuusta: pakoa luonnonmystiikkaan (Hellaakoski, Koskenniemi) tai historiaan (Waltari, Vaaskivi). Luonnonmystiikan, panteismin ja minuuden hävittämisen kautta paetaan tilanteesta,⁵⁹⁶ jossa oleellista olisi kantaa seuraamukset tai vaatia kansakuntaa tilintekoon lähimenneisyyden suhteen.⁵⁹⁷ ”Pako historiaan” taas ilmenee Mika Waltarin *Sinuhe egyptiläisessä* (1945): kaukaisen menneisyyden ihminen ja maailma palvelevat lohdullista ikuisen muuttumattomuuden ja ikuisen toistumisen ideaa, joka vapauttaa yksilön historiallisesta ja yhteiskunnallisesta vastuusta (Lassila 1999, 14).⁵⁹⁸ Waltarin pyhän sodan kuvausta *Sinuhessa* voidaan Pentti Karkaman mukaan (1999, 17) pitää tekijän jälkiviisaana tilityksenä siitä, miten hän sodan ymmärsi.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Esimerkiksi sotakirjallisuutta monia vuosia ansiokkaasti analysoinut Juhani Niemi käsittelee *Synkkää yksinpuhelua* teoksessa *Viime sotien kirjat* (1988) useiden tyypillisten Paavolais-tulkintavirheiden kautta. Niemen mukaan Paavolaisen tulkinta SY:ssä ”saattaa olla jälkiviisasta” (1988, 32), Paavolaisen ja Vaaskiven teokset tarjoavat länsimaisen kulttuurikriisin lääkkeeksi ”vaistojen ja alitajunnan vapauttamista” [sic] (1988, 71). Niemi arvuuttelee myös SY:n ”luotettavuutta” ja viittaa Paavolaisen olleen myös Suur-Suomi-intoilija kahden vääräksi todistamani argumentin perusteella: syyskuussa 1941 julkaistun TK-tekstin ”Rajaa ei ole” ja Haavion *Me marssimme Aunuksen teitä* -teoksessa (Haavio 1969, 13) esittämän Paavolaisen Suur-Suomi-innostussyytöksen perusteella (ks. Niemi 1988, 96–97).

⁵⁹⁶ Lassilan mukaan (1999, 13) Aaro Hellaakosken lyriikka edustaa tätä suomalaista romanttis-mystistä perinnettä, jossa panteistinen pako muistuttaa luterilaista herännäisyyttä: ”Inhimillisestä historiasta irtaudutaan luonnonaikaan, jonka perspektiivistä kulttuurin saati yksilön aika näyttää vain lyhyeltä, ohikiitävältä hetkeltä. Se on mystinen vastine luterilaisen herännäisyyden vakaumukselle, että yksilön maallinen vaellus ja hänen nykyhetkensä ovat hänen olemassaolossaan epäolennainen vaihe. Armon ansiosta, ei omilla teoillaan, hän vapautuu yksilöllisestä vastuusta ja pääsee taivaan iloon.”

⁵⁹⁷ Paavolaisen päiväkirjassa tätä paon tendenssiä on havaittavissa (mietiskelevät maisemakuvaukset), mutta ennen kaikkea siitä välittyy jatkosodan ajan konkreettinen arviointi ja vaatimus itsenäisyyden jälkeisten vuosikymmenten uudelleen arviointiin.

⁵⁹⁸ Mika Waltari osallistui talvi- ja jatkosotaan Paavolaisen tavoin propagandamiehenä. Paavolaisesta poiketen Waltari osoittautui mestarilliseksi propagandan luojaksi, jolla ei ollut työhönsä kriittistä suhdetta.

⁵⁹⁹ Pentti Karkama on artikkelissaan *Ideologista sodankäyntiä. Näkökulma Mika Waltarin pienoisoromaaniin Antero ei enää palaa* (1999) käsitellyt Waltarin suhdetta talvi- ja jatkosotaan tulkitsemalla hänen sotien aikana kirjoittamia tendenssimäisiä propagandistis-rasistisia pienoisoromaaneja, jotka usein suljetaan pois

Synkän yksinpuhelun kaunokirjallisessa vastaanotossa ja vaikutuksessa on havaittavissa yleinen tendenssi lukea päiväkirjaa vasten Paavolaisen epämiellyttäviä persoonallisia piirteitä: hänen dandymaisuus, turhamaisuus ja feminiiniset piirteet saavat maskuliiniskonservatiivisen yleisön raivostumaan tai vaihtoehtoisesti luomaan etäännyttäviä karikatyyreja. SY:n vastaanottoa hallitsivat vielä osaltaan *Suursiivouksen* vastaanotossa ilmestyneet karikatyyrit, mutta yhdeksi ratkaisevaksi tekijäksi nousi Helvi Hämäläisen vuonna 1941 julkaisema suuri satiirinen sivistyneistöromaani *Säädylinen murhenäytelmä*, jossa Paavolaista on käytetty karikatyyrisen Arthur-henkilöhahmon esikuvana.⁶⁰⁰ *Synkän yksinpuhelun* vastaanotto ja vaikutus kaunokirjallisuudessa tuntuikin rajoittuvan nimenomaan Paavolaisen persoonan negatiivisiin puoliin. Rehellisyyteen, itseironiaan ja avoimuuteen pyrkinyt *Synkkä yksinpuhelu* oli oivallinen parodian kohde. Siitä ilmestyi kohtalainen kasa pakinoita ja karikatyyreja (Riikonen 1995, 18–19; J. Paavolainen 1991, 220–222).⁶⁰¹ Nämä parodiat eivät kuitenkaan olleet niin viattomia kuin yleensä esitetään. Negatiivisen kritiikin ohella ne pyrkivät erottamaan Paavolaisen subjektiivisen jatkosodan kertomuksen asettamalla sen parodian kautta vastakohtaksi ”kansan kokemuksille” ja ”rintamasotilaan uhrautumiselle”. Karikatyyrien tekijät leimasivat Paavolaisen päiväkirjan elitistisen intellektuellin jälkiviisaaksi saivarteluksi, johon hän oli antanut tilaisuuden sisällyttäen päiväkirjaansa rehellisyyden ja avoimuuden vaatimuksen mukaisesti itseironisia kohtia, joissa hän kuvasi omaa dandymaista käyttäytymistään sodan keskellä.

Kirjallisuushistorioitsijat puolestaan pyrkivät järjestäen sivuuttamaan *Synkän yksinpuhelun* kaanoneissaan. Esimerkiksi Kauko Karen vuonna 1947 ilmestynyt kotimaisen

Waltari-tutkimuksesta (Karkama 1999, 25). Nämä Waltari-tutkimuksen ”pimennyksen” kohteena olevat propagandistiset teokset ovat: *Sellaista ei tapahdu* (1939), *Antero ei enää palaa* (1940), *Totuus Virosta, Latviasta ja Liettuasta* (1941), *Hyvin harkittu – puoliaksi tehty* (1942) ja *Neuvostovakoilun varjossa* (1942).

⁶⁰⁰ *Säädylisen murhenäytelmän* vastaanotossa romaanin useat päähenkilöt tunnistettiin ajan merkittäviksi kulttuurihenkilöiksi. Paavolaista ilmentävä Arthur-henkilöhahmo on metsänhoitajaksi valmistunut, mutta äitinsä luona elävä vanha poika, joka ei tee töitä, vaan hoitelee kukkia ja juopottelee. Hämäläisen satiirinen ote Paavolaisen hahmoon (Arthur) oli pitkälti tulos Hämäläisen Paavolaiseen kohdistamista rakkaudenosoituksista, joihin Olavi ei vastannut.

⁶⁰¹ Paavolaisesta tehdyt pakinat (Aapeli, Arijoutsen, Unto Kupiainen pseudonyymilla Haavi) ja karikatyyrit tarkemmin ks. Riikonen (1995, 18–19); J. Paavolainen (1991, 220–222). Tyypillinen esimerkki Paavolaisen dandymaisten piirteiden arvostelusta on TK-miehen Olavi Siippaisen *Suomen Kuvalehteen* vuonna 1947 kirjoittama arvostelu:

”Paavolainen istui ”Lokin” loistopäivällisten ja konjakkarien ääressä, taistelee uljaasti TK-miesten kielivirheitä vastaan, muotoilee Marskin päiväkäskyjä, kuuntelee uskollisesti kaikkia juoruja ja lukee valtion Tiedotuslaitoksen ”sinisiä uutisia”.

kirjallisuuden katsaus *Neljä nurkkapylvästä*, joka käsitteli vuoden 1946 ilmestynyttä suomalaista kirjallisuutta (ks. Riikonen 1995, 27, 33),⁶⁰² ei mainitse *Synkkää yksinpuhelua* sanallakaan ja päättyy toteamukseen, ettei kaksi ja puoli vuotta aikaisemmin päättynyt sota ole vielä antanut aihetta huomattaviin kirjallisiin saavutuksiin vuonna 1945 julkaistun Mika Waltarin *Sinuhe, egyptiläinen* -teoksen tyyliin. Karen mukaan mitään yhtenäistä kirjallista linjaa – lukuun ottamatta vankilakirjallisuutta⁶⁰³ – ole havaittavissa vuoden 1946 kirjallisuudessa (Riikonen 1995, 27).⁶⁰⁴ 1990-luvulla *Parnassossa* (2/1992) ilmestyneessä artikkelissaan *Miksi Olavi Paavolainen vaikeni?* Caius Kajanti korostaa professori Rafael Koskimiehen vuonna 1949 ilmestyneen *Elävän kansalliskirjallisuuden* kolmannen niteen merkitystä Paavolaisen kriitikkojen kaanonin muodostumisessa ja kritiikin legitimoinnissa.⁶⁰⁵ Koskimiehen esitys sisältää varauksellisia huomioita Paavolaisesta sekä Tulenkantajista. Akateemisesti orientoituneena, saksalaisesta kirjallisuusteoriasta vaikutteensa saaneena ja ”kansallisen heräämisen” tematiikkaan sitoutuneena kulttuurikonservatiivina Koskimies⁶⁰⁶ yhdisti Paavolaisen varhaisemman kulttuurikriittillisen tuotannon Tatu Vaaskiven tuotantoon.⁶⁰⁷ Akateemisella painoarvolla Koskimies korostaa, että kummankin tuotantoa heikentää ”tieteellisen koulun puute” ja ”vaiston varassa purjehtiminen”, vaikka laajoissa kokonaisnäkemyksissä on mukana myös jotakin tuoretta (Riikonen 1995, 14).⁶⁰⁸ Koskimies kutsuu Paavolaista ”kunnan sotamies Šhveikiksi”⁶⁰⁹ ja ”maanpuolustuksemme leppoiseksi irvikuvaksi”, joka ”herättää ei-kommunistisissa lukijoissa sekalaisia tunteita”. Koskimiehen erityisen negatiivinen suhtautuminen *Synkkään yksinpuheluun*, jota hän kutsuu ”vain osaksi todelliseksi

⁶⁰² Vuoden 1946 kirjatutuotannon nimikkeiden määrä oli sotavuosien jälkeen kohonnut ja ulkomaisen proosakirjallisuuden käänköslukema oli todella merkittävä (Riikonen 1995, 27, 33).

⁶⁰³ Eräs vankilakirjallisuuden keskeinen teos on vuonna 1946 ilmestynyt Arvo Turtiaisen *Ihminen n:o 503/42*.

⁶⁰⁴ Kare siis ohittaa tylösti vuoden 1945 aikana ilmestyneet asiaproosateokset (C. O. Frietsch ja Lagerborg 1945), joissa vaadittiin tilintekoa sotavuosien sekä lähimenneisyyden käsittelyn osalta.

⁶⁰⁵ Kyseinen teos oli tuolloin laajin suomalaisen kirjallisuuden yleisesitys.

⁶⁰⁶ Caius Kajanti nimittää Koskimiehen *Elävä kansalliskirjallisuus* -kirjasarjaa ”arvostelijain arkkienkelin julkaisemaksi koosteeksi” (Parnasso 2/1992 – lähde: Riikonen 1995, 15).

⁶⁰⁷ Vaaskiven kriittikotuotannon keskeisin teos on *Huomispäivän varjo. Länsimaiden tragedia* (1938), johon hän oli saanut sysäyksen luettuaan pari vuotta aikaisemmin ilmestyneen Paavolaisen *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) -teoksen.

⁶⁰⁸ Koskimies Paavolaisesta ja Vaaskivestä:

”Kummankin kulttuurikriittillisistä tarkasteluista tuulahtaa kuitenkin yhä vielä jotakin tuoretta, laajoissa kokonaisnäkemyksissä liikkuvaa, vaikka itse ajatuksen terävyys puuttuukin. Selvää on, ettei tämä ole kulttuurifilosofiaa loppuun ajatellussa muodossa, vaan *vaiston varassa purjehtimista*. Tieteellinen koulu ei kummallekaan olisi ollut haitaksi.” (Koskimies 1949, 166; teoksesta Riikonen 1995, 14, kursivointi lisätty)

⁶⁰⁹ Koskimies lisää tämän typografisen virheen jälkeen sanat ”ellemme muista väärin” kuin vähätelläkseen Jaroslav Hašekin teoksen arvoa. Valkoisen Suomen runoilija-tutkija Unto Kupiainen puolestaan vertasi *Synkkää yksinpuhelussa* ilmenevää Paavolaista Don Quijoteen (Kupiainen 1947; teoksesta Riikonen 1995, 19).

päiväkirjaksi”, vastaa pitkälti suomalaisten satiiria sietämättömien akateemisten kriitikkojen arvosteluja teoksesta:

”[...] siinä pyritään selittämään, miten naurettavan takapajuisia Suomen ulkopoliitikassa oltiin, miten oivallinen valtakunta on Neuvostoliitto ja miten kurjia uskovaiset naiset ja muut kirkossakävijät.” (Koskimies 1949, 167–168 – lähde: Riikonen 1995, 14)

Kansallisen itsetutkiskelun aika ohitettiin nopeasti myös historiankirjoituksessa, jossa Paavolaisen tai Frietschin teoksiin viitataan usein lyhyesti, jos lainkaan. Talvi- ja jatkosodan aikaisten isänmaallisten historioitsijoiden ja tiedemiesten unelmointia hallitsi eräänlainen *oidipaalinen suhde* Itä-Karjalaan: he näkevät tuon kadotetun menneisyyden vuoroin paratiisina, vuoroin äiti-maana tai jopa korpikohtuna.⁶¹⁰ Sodanjälkeisen suomalaisen historiatutkimuksen keskeiset professorit varattiin heimoaatetta edustaville AKS-henkisille historiankirjoittajille sekä tutkijoille.⁶¹¹ Traditionaalis-konservatiivisen historiantutkimuksen painottaessa jatkosotaan osallistuneiden henkilöiden muistelua sodasta Suomen kansan selviytymistarina *Synkkä yksinpuhelu* puolestaan asettuu resonoivaksi muistutukseksi kansakunnan erimielisyyksistä jatkosodan aikana. Paavolaisen presentaation alainen päiväkirja on alati ajankohtainen haaste

⁶¹⁰ Onttoni Miihkalin jatkosodan hyökkäysvaiheen päiväkirjamerkintöjen *Ratteentieltä Vuonniseen* 11.6.–20.7.1941 kielenkäyttö kuvastaa heimosoturien ”oidipaalista” suhdetta Itä-Karjalaan. Karvosen mukaan heimosoturit ovat syntyneet ”ikikorprien kohdussa” (2011, 20.7.1941, 91). Hän kertoo unelmoineensa ja haaveksineensa Itä-Karjalan liittämistä Suomeen kaksikymmentä vuotta: ”Onhan tämä tässä, savinen, märkä maa minulle *luvattua maata*. Sodinhan heimoni vapauden puolesta... (2001, 15.7.1941, 85, kursivointi lisätty). Ehkä hämmästyttävien kansakunta-organismina -purkaus on Karvosen puhe Vuokkiniemessä 20. heinäkuussa 1941, kun Viena ja Aunus julistetaan vapaiksi ja ”Emo-Suomeen” liittyneiksi:

”– Se on täyttynyt – Karjala on oleva vapaa. *Karjalan heimo on lihaa Suomen kansan lihasta*. Se on ollut liian kauan *irtireväistynä sen ruumiista*. Välillä on ollut *märkivä haava* – väkivallan ja vääryyden raja. Nyt sitä ei ole enää. *Liha on kasvanut lihaan*. *Suomi-äiti* on jälleen terve ja voimakas. Ja me karjalaiset olemme heränneet synkästä sorron yöstä – uuteen, ihanaan, onnelliseen elämään. *Kasvakoon tällä hetkellä umpeen* väkivallan ja vääryyden tuhatvuotinen raja! Yhdistyköön se, minkä Jumala on yhteen tarkoittanut! Muodostukoon yksi ja ainoa suomalaisten valtakunta – Suur-Suomi!” (2011, 20.7.1941 klo 18.00, 92, kursivointi lisätty)

⁶¹¹ Jalmari Jaakkola toimi Suomen historian professorina Helsingin yliopistossa vuosina 1932–1954. Eino Jutikkala teki poikkeuksellisen pitkän ja tuotteliaan, lähes kahdeksan vuosikymmentä kestäneen tieteellisen uran ollen näin yksi 1900-luvun merkittävimpiä suomalaisia historioitsijoita. Hän hoiti Helsingin yliopistossa kolmea eri historian professuuria: hän oli Suomen historian henkilökohtainen ylimääräinen professori 1947–1950, taloushistorian professori 1950–1954 ja Suomen historian professori 1954–1974. Ajopuuteorian historiantutkimukseen lanseerannut Arvi Korhonen toimi vuosina 1940–1959 Helsingin yliopiston yleisen historian professorina. Pentti Renvall toimi Helsingin yliopiston Suomen ja Skandinavian historian professorina vuodesta 1950 alkaen. Näiden neljän historiantutkijan metodeista ja vaikutuksesta Suomen talvi- ja jatkosodan historiankirjoitukseen tarkemmin ks. Ilkka Herlinin kirjoitus *Linjoilla ja linjojen takana. Historioitsijat sodassa* (1996).

representatiiviselle historiankirjoitukselle, joka pyrkii vartioimaan tulkintojen oikeaoppisuutta (”tieteellisyyttä”) ja uusintamaan rituaalisesti yhteisön tärkeiksi koettuja arvoja. H. K. Riikosen mukaan (1995, 170–176) *Synkkää yksinpuhelua* on käytetty lähinnä historiankirjoituksen lähteenä ja illustrointina.⁶¹² Suomen 1930–40-lukujen radikaaliin uudelleentulkintaan pyrkivä Lundin on ainoa historiantutkija, joka antaa Paavolaisen teokselle arvoa jatkosodan uudelleenarvioinnin prosessissa (Riikonen 1995, 170–174). Valitettavasti myös Riikonen ohittaa SY-luennassaan teoksen poliittisen luonteen, sen sisältämän oppositioasenteen kansallista identiteettiprojektia ja sen tuottamaa historiankirjoitusta vastaan.

Erityisen tärkeää *Synkän yksinpuhelun* ymmärtämisen kannalta on sen tarkasteleminen vasten Paavolaisen aikaisempaa kriittistä tuotantoa, jolloin se näyttäytyy täysin loogisena jatkona hänen kriittisessä ohjelmassaan. SY:n arvostelijoiden syytökset ”jälkiviisaudesta” ja alkuperäisten muistiinpanojen uudelleenkirjoittamisesta⁶¹³ näyttäytyvät yrityksinä vaientaa keskustelu tämän monitahoisen päiväkirjan muotoon saatetusta tekstistä, jossa kirjoittaja *yhdisti ja sanoi ääneen* asioita jotka kaikki ”tiesivät”, mutta vain harvat uskalsivat sanoa ääneen. *Synkkään yksinpuheluun* kohdistunut negatiivinen kritiikki pyrki vahvistamaan kansallista identiteettiprojektia korostamalla Paavolaisen päiväkirjan maisemakuvauksen roolia (karenialismi). Oikeistolaiset ja sosiaalidemokraattiset piirit halusivat pikemminkin ohjata keskustelun pois poliittisen vastuun ja menneisyyden uudelleenkäsittelemisen vaatimuksista. Tämä *vaimentamisen tekniikka* tuntuu olevan tyypillistä Suomen sotahistoriankirjoitukselle ja etenkin jatkosodan historiankirjoitukselle. Kansallinen itsekritiikki, jota historiankirjoituksen tulisi vaalia yhtenä keskeisimpänä alueenaan, vaimennettiin nopeasti kansallisella itsesensuurilla, jonka käytössä oli harjaannuttu aikalailla vuodesta 1939 lähtien.

⁶¹² Riikosen mukaan (1995, 175–176) *Synkkää yksinpuhelua* on käytetty illustroimaan seuraavien kirjoittajien historiateoksia: Erkki Kansanaho (Syvärin kirkolliskokous), Jukka Nevakivi (Eero A. Vuoren puhe Suomen kulttuurirahaston neuvottelupäivillä ja Zhanovin saapuminen Suomeen), Martti Turtola (presidentti Rytin oletetut yhteydet ennustajaan), Jukka Kulomaa (sodanaikaisen Äänislinnan kuvaus) ja Pirjo Julkunen (päämajakaupunki Mikkelin kuvaus).

⁶¹³ Nämä syytökset pohjaavat Paavolaisen jatkosodan aikaiseen propagandatyöskentelyyn ja Karjala-aiheisiin kuvateoksiin kuten *Karjala – muistojen maa* (1940) ja *Rakas entinen Karjala* (1942), joista edellistä voidaan kutsua selväksi propagandatyöksi ja jälkimmäistä nostalgiseksi kuvateokseksi.

5.2. Resonoivan Synkän yksinpuhelun osallistuminen muistin politiikkaan

Kaksinainen prosessi, jossa informaatio korvaa vanhan suhteen ja jossa informaatio jättää paikan aistimukselle, kuvaa kokemuksen lisääntyvää rappiota. Kaikki nämä muodot, kukin tavallaan, irrottautuvat kertomuksesta, joka on yksi vanhimmista kommunikaatiomuodoista. Toisin kuin informaatio, kertomus ei pyri välittämään tapahtumaa puhtaasti itsenään, vaan kertomus liittyy tapahtuman myös sen elämään, joka siitä kertoo, välittääkseen sen omana kokemuksenaan sille, joka kuuntelee. Näin ollen kertoja jättää tapahtumaan jälkensä kuten savenvalaja jättää kätensä jäljen savivaasiin.

Walter Benjamin *Essais 2* (1983, 148; teoksesta Guattari 2008, 77–78)

Paavolainen epäonnistui yrityksessään käynnistää uudelleen kansallisen itsekritiikin kausi, joka vuoden 1945 aikana oli hiipunut alkuinnostuksen jälkeen. *Synkkä yksinpuhelu* myöhästyi kansallisen uudelleenarvioinnin ensimmäisestä aallosta, joten ilmestyessään marraskuussa 1946, teosta oli helppo syyttää jälkiviisaudesta, vasemmistolaisen vankilakirjallisuuden myötäilystä ja ”kumarruksesta uudelle suunnalle”, kuten Unto Varjonen *Kansan Kuvalehden* (1947/1) kritiikissään kirjoitti (teoksessa Niemi 1988, 120). *Synkän yksinpuhelun* julkaiseminen ei kuitenkaan ollut osoitus Paavolaisen naivistisesta uskosta päiväkirjan kaikkivoipaisuuteen – siihen, että se kykenisi nostamaan konservatiivisen kehityssuunnan saranoiltaan, puhdistamaan pöydän ja aloittamaan uutta. *Synkkä yksinpuhelu* tulisi tulkita historiaan kaivautuvaksi resonoivaksi muistutukseksi, joka pyrkii satiirin keinoin repimään hajalle kansallisia patologioita. Paavolaisen projekti tulisi käsittää kokonaisvaltaisena kansallisen identiteettiprojektin kritiikkinä. Päiväkirjalla politikointi oli osoitus riippumattoman intellektuellin position hauraudesta uudessa tilanteessa. Hävityn sodan jälkeisessä Suomessa, jota voidaan kutsua Tuija Parvikon tavoin (2002, 109) ”organisoidun vaikenemisen kulttuuriksi”, Paavolainen tunsi jääneensä kaikkien leirien ulkopuolelle. Paavolaisen väsymys ja katkeruus purkautuivat *Synkässä yksinpuhelussa* rohkeaksi totuudenpuhumiseksi, joka konkretisoitui päiväkirjan julkaisussa. Tämä totuudenpuhuminen organisoidun vaikenemisen kulttuurissa on rohkeaa ja maailmaa muuttavaa toimintaa, joka edellyttää itsensä panemista peliin tavalla, jolla voi olla myös henkilökohtaisesti kohtalokkaat seuraukset. Valehtelevuus, vaikeneminen ja politiikka

näyttävät kytkeytyvät niin saumattomasti toisiinsa, että totuudenpuhujat nauretaan väistämättä kuoliaiksi (Parvikko 2002, 105–109).

Synkkä yksinpuhelu ei ole tilapäiskirjallisuutta eikä tendenssikirja, vaan se pyrkii kokonaisilmaisussaan tiivistämään erään aikakauden ristiriitoineen havainnolliseksi kertomukseksi. SY säilyttää aktivointipotentiaalinsa ajan syklisessä virrassa ja toimii kriittisenä työkalupakkina myös tuleville sukupolville. Teoksen vaikutus suomalaisen kirjallisuuden genreihin tapahtuikin lähes vuosikymmen myöhemmin sen julkaisusta. Kirjallisuushistorioitsijoiden vähäteltyä Paavolaisen teosta 1940-luvun lopun esityksissään se *aktivoitui* sotakirjallisuudessa Väinö Linnan *Tuntematon sotilaan* (1954) julkaisun ja etenkin vastaanoton myötä. Paavolaisen päiväkirjan julkaisemisen rohkeutta ja teoksen radikaaliutta alettiin taas arvostaa.⁶¹⁴ Historiantutkimuksen osalta Lundinin *Suomi toisessa maailmansodassa* (1957/1960) jäi oikeastaan ainoaksi varteenotettavaksi yritykseksi hyödyntää Paavolaisen päiväkirjaa, vaikka Lundin käyttääkin teosta lähinnä lähteenä, jatkosodan tapahtumien aikalaistodistuksena. 1960-luvun alun opiskelijaradikalismien myötä Paavolainen rehabilitoitiin Eino Leino -palkinnon ja *Valitut teokset I-IV* -teossarjan julkaisun myötä.⁶¹⁵ Kulttuurikriitikon viitan laskeneena ja alkoholisoituneena kyynikkona Paavolaisen saadessaan kuulla palkitsemisestaan, hän totesi Kurjensaaren mukaan vain lakonisesti: ”Eivätkö he olisi voineet jättää minun nuhruisen alkoholismini rauhaan?” *Valittujen teoksien* julkaisun ja innostuneen vastaanoton jälkeen *Synkkä yksinpuhelu* painui jälleen unohduksen piiriin, vaikka Paavolaisen kulttuurikriittiselle toiminnalle, oraakkelimaisille ennustuksille ja kirjalliselle tyylille annettiin tunnustusta.

Synkällä yksinpuhelulla Paavolainen pyrki avoimeen kokonaiskuvan ilmaukseen jatkosodan Suomesta. Hän käsitti hyvin jatkosodan ja toisen maailmansodan tapahtumien ja ilmiöiden läpitunkemattoman monimutkaisuuden ja ristiriitaisuuden pohtiessaan kaunokirjallisuuden rajoittunutta kykyä kuvata tapahtumat ja ilmiöt *totuudellisesti*

⁶¹⁴ *Synkkää yksinpuhelua* voidaan mielestäni pitää monilta osin Linna *Tuntemattoman* edeltäjänä ja jopa sen mahdollistajana. Linnan tiedetään tehneen jatkosodan päätyttyä muistiinpanoja ja kirjallisia kokeiluja sotakokemuksistaan, mutta vasta *Tuntemattomaan* sotilaan kirjoitusprosessin aloitettuaan, hän käsitteli omia sotatraumojaan, jotka osoittautuivat myös kansakunnan traumaiksi.

⁶¹⁵ 1960-luvulla kirjasodat olivat aikaisempien vuosikymmenien tavoin nuoren nousevan vasemmistopolven ja traditionaalis-konservatiivisen vanhemmanpolven välisiä välienselvittelyjä. Vuonna 1962 Paavolaiselle puolestaan myönnettiin Pro Finlandia -mitali (suom. Suomen puolesta) eli Suomen Leijonan ritarikunnan kunniamerkki, jota on jaettu suomalaisille taiteilijoille vuodesta 1945 lähtien. Pro Finlandia perustettiin jatkosodan aikana 10.12.1943.

ilmapiirissä, jolloin ”valhe mitä moninaisimmissa muodoissa kukoisti kaikkialla ja jolloin suurena varmuutena pidetty asia mahdollisesti vasta pitkän ajan jälkeen – tai ei koskaan – paljastui valheeksi” (SY 1946 I, Lukijalle 5–6). Sodan edetessä Paavolainen katsoi, ettei korpikirjailijoiden kansoittamasta Suomesta löydy älyllis-kriittistä kirjailijaa, joka pystyisi tiivistämään jatkosodan ristiriitaisen olemuksen vasten toisen maailmansodan valtavia kulisseeja. Esittämistapoja koskevassa pohdiskelussaan hän päätyi oivallukseen, että fragmentaariset päiväkirjahuomiot pystyisivät tallentamaan tämän aikakauden parhaalla mahdollisella tavalla. *Synkän yksinpuhelun* kirjallisesta lajityypistä puhuttaessa meidän tulisi määritellä siitä käytetty määritelmä ”journalistisuus” tarkemmin. Paavolaisen tutkivaa kirjoittamista edustava teos liikkuu ajankohtaisraportin, historiantutkimuksen ja kaunokirjallisuuden välimaastossa. Niemen kategorisointia hyödyntäen (1985, 53–60) nimitän Paavolaisen teosta *dokumenttikirjallisuudeksi*.⁶¹⁶ Sen edustajat haluavat nähdä historialliset tapahtumat ennen kaikkea ne kokeneitten yksityisten ihmisten näkökulmasta.⁶¹⁷ Paavolaisen fragmentaariset päiväkirjahuomiot tallentavat tapahtumien ja ilmiöiden ohella aikakauden ominaispiirteitä, sen henkistä ilmapiiriä ja selventää nykyisyydessä toimimisen mahdollisuuksia. SY on nähtävä kansakunnan muistinpolitiikkaan osallistuvana resonoivana narratiivina, eräänlaisena arendtilaisena esimerkillisen yksilön kertomuksena, jossa kirjoittaja pyrkii subjektiivisten kokemusten ja satiirin kautta avaamaan sekä puhdistamaan ensimmäisen tasavallan ajalta periytyviä kansallisia patologioita, joita jatkosodan jälkeen piiloteltiin vaikenemisella, toisiaan toistavilla kansallismielisillä muistelmilla sekä traditionaalis-konservatiivisella historiankirjoituksella. SY on päiväkirjamainen tilinteko, joka vastustaa traditionaalis-konservatiivista historiankirjoitusta sen menneessä, senhetkisessä sekä tulevassa muodossa.

Hannah Arendt oli vakuuttunut siitä, että mikäli haluamme ymmärtää, mitä maailmassa todella tapahtuu, meidän ei kannata katsoa vain teoriaa ja tutkimusta vaan hakea valaistusta myös esimerkillisten yksilöiden tarinoista (teoksessa Parvikko 2002, 94). Esimerkillisen yksilön ratkaisut voivat tuoda esiin pikemminkin tilanteen ja toimijan ambivalenssin kuin paljastaa jonkin yksioikoisen oikean ratkaisun tukalaan

⁶¹⁶ Dokumenttikirjallisuudesta on Niemen mukaan (1985, 54) keskusteltu varsinaisesti vasta 1960-luvulta lähtien. Sen edustajia Suomessa on Paavolaisen ohella C. O. Frietsch, Väinö Linna, Paavo Rintala, Elina Suominen ja Erno Paasilinna. Dokumenttipohjainen kirjallisuus Suomessa on pyrkinyt kilpailemaan virallisen historiankirjoituksen kanssa (Niemi 1985, 58–59).

⁶¹⁷ Historiankirjoitus harvoin käsittelee tappion kärsineiden näkökulmaa, eikä heidän todellisuuttaan nähdä ”kansakunnan linjan” takaa.

valintatilanteeseen (Parvikko 2002, 95).⁶¹⁸ Vastoin aikalaistarkkailijan rajoittunutta valinta- ja ratkaisuhorisonttia, jossa hänen on tehtävä omat valintansa ja ratkaisunsa viivyttämättä käytettävissä olevan tiedon valossa, historioitsija voi puolestaan nauttia jälkiviisauden tarjoamasta etuoikeudesta ja punnita menneiden tapahtumien merkitystä kaikessa rauhassa (”Jumalan perspektiivi”).⁶¹⁹ Näin historioitsijan tehtävänä ei tulisi olla syyllistäminen tai tuomitseminen vaan *totuuden kertominen* (Parvikko 2002, 95). Arendtilainen tarinankertoja ja esimerkillinen yksilö puolestaan yrittää ymmärtää, mitä tapahtui ja mitä merkitystä tapahtuneella on kertojan omassa kontekstissa. Tapahtuneen hyväksyntä tosiasiana rakentaa sillan menneen ja tulevan väliin velvoittamalla muistamaan ja arvioimaan. *Muistaminen* ja *arvioiminen* ovat aina poliittisia: ne eivät palvele menneisyyttä sinänsä vaan suuntautuvat menneisyyden kautta kohti nykyhetkeä ja tulevaa (Parvikko 2002, 95). Paavolainen osoittaa poikkeuksellista kansalaisrohkeutta *Synkän yksinpuhelun* julkaisulla ja vertautuu täten arendtilaiseen esimerkilliseen yksilöön, joka kieltäytyi mukautumasta enemmistön näkemyksiin tai yleiseen mielipiteeseen poliittisesti ahtaista ja vaikeista olosuhteista huolimatta (Parvikko 2002, 99).

Walter Benjamin (1940/1989, III) on esseessään *Historian käsitteestä* tarkentanut kronikoitsijan (päiväkirjan kirjoittajan) erikoisasemaa historiankirjoituksessa. Kronikoitsijan työ näyttäytyy hänelle materialistisena historiankirjoituksena (vrt. mikrohistoria), joka historismista poiketen kirjaa uskollisesti tapahtumat ja ilmiöt tekemättä laadullista eroa niiden välillä:

Kronikoitsija, joka tarkkaan selostaa tapahtumia tekemättä eroa suurten ja pienten asioiden välillä, noudattaa sitä totuuden vaatimusta, että *mikään, mikään kerran on tapahtunut, ei ole historian kannalta poisheitettävää*. Toisin sanoen: vasta lunastetun ihmiskunnan historiasta on tullut jokaisen hetkensä osalta siteerattavaa. Sen *jokaisesta eletystä silmänräpäyksestä tulee citation à l'ordre du jour* (maininta päiväkäskyssä) – ja se päivä on tuomionpäivä. (Benjamin 1989, III 178, kursivointi lisätty)

⁶¹⁸ Arendtin poliittisen toimijan tavoin myös Sartren situaatiossa oleva toimija operoi omassa ainutkertaisessa tilanteessaan.

⁶¹⁹ Presentaation alainen päiväkirja on tiukasti sidoksissa päivittäiseen rytmiin, jonka vuoksi se eroaa historiankirjoituksen representaatiosta, jossa menneisyyttä arvioidaan nykyisyyden perspektiivistä käsin.

Paavolaisen päiväkirj kirjoittaminen on ymmärrettävissä tällaisena *maanisena kronikan pitona*: hän kirjaa tapahtumia ja ilmiöitä päivittäin jättäen niiden merkityksellisyyden tulevaisuuden lukijoiden haltuun. Kronikoitsijan työ ilmenee sartrelaisena ”huolenpitona tulevaisuudesta”. Kronikoitseminen on ”politiikan tavoin sitoutumista tulevaisuuteen, joka jatkuu kirjailijan kuoleman jälkeen” (Sartre 1976, 139). Paavolainen on modernisti, joka ”työskentelee nykyajanmateriaalilla tulevaisuuden hyväksi” (Kurjensaari 1947, 256).⁶²⁰ Uudenvuoden aattona 1943 Paavolainen päivystää yövuorossa ja pohtii päiväkirjansa maanista, mutta ”tuskallisen pikkutarkkaa” asioiden ja ilmiöiden sekä tapahtumattomuuden dokumentointia, joka vertauskuvauksellisuudessaan muistuttaa Sysifoksen työtä:

Teen tavanomaista vuoden lopun tilitystä: selailen leikkeleitäni, tätä päiväkirjaa. En voi olla päätyvätkään murheelliseen toteamukseen: suurten tapahtumien ja tavallaan kuitenkin suuren tapahtumattomuuden vuosi, ainakin meikäläisen näkökulmasta. Päiväkirjan sivut tuntuvat melkein vertauskuvallisilta. Tuskallisen pikkutarkkaa asioiden ja uutisten, tapahtumien ja tapahtumattomuuden kirjaanvientiä. Loppumatonta muiden lausuntojen tai lehtileikkeiden ja radioutisten siteerausta. Väsyttävää, ikävää ... Ja ennenkaikkea hyödyttöä. (SY 1946 II 31.12.1943)

Pessimismin ja masennuksen riuduttama Paavolainen on keskellä tapahtumia, eikä hän vielä täysin käsitä sitä voimaa, joka kronikoitsijan työssä piilee. Hänen mukaansa *Dagens Nyheterin* sanomalehtimies pystyy yhdellä palstalla tulkitsemaan kaiken sen, mihin hän on tarvinnut yhden vuoden (SY 1946 II 31.12.1943, 764–767).⁶²¹

Luentani Paavolaisesta esimerkillisenä yksilönä muistuttaa Benjaminin materialistisen historiankirjoittajan työtä, jonka perusta lepää konstruktiiivisessa periaatteessa, jossa tapahtumapaikka ei ole homologinen ja tyhjä, vaan *nyt-hetkellä* täyttynyt aika (Benjamin 1989 XIV 186). Materialistinen historiankirjoittaja tunnistaa menneisyyden tapahtumassa vallankumouksellisen tilaisuuden taistelussa alistetun menneisyyden puolesta ja räjäyttää tietyn aikakauden esiin historian homologisesta (kronologisesta) kulusta ja jatkumosta:

⁶²⁰ Matti Kurjensaari ”Hagar Olsson ja modernismi” -artikkelissaan *40-luku* -lehden kesänumerossa (teoksesta Itkonen 2009, 81).

⁶²¹ Paavolainen siteeraa päiväkirjassaan *Dagens Nyheterin* artikkelia joulukuun 15. päivältä, jossa on hänen mukaansa sanottu ”kaikki”.

[...] hän nostaa esiin tietyn elämäkerran tästä aikakaudesta, samoin yksittäisen teoksen tästä elämäntyöstä. Hänen menetelmänsä ansio on siinä, että tuossa teoksessa on kätkeytynä ja säilytettynä elämäntyö, tuossa elämäntyössä aikakausi ja tuossa aikakaudessa koko historian kulku. Historiallisesti ymmärretyn ravitsevalla hedelmällä on kalliina mutta mauttomana siemenenä sisällään aika. (Benjamin 1989, XVII 188)

Nykyisessä menneisyyden tutkimisen tilassa, jossa on kiinnostuttu yhä laaja-alaisemmin erilaisista tekstityypeistä sekä niiden yhteyksistä nationalismin teorian teemoihin, Paavolaisen *Synkkä yksinpuhelu* toimii historiaa vastakarvaan silittävän resonoivan ajattelijan testamenttina, joka aktivoituu ja esittää moninaisia haasteita ja kysymyksiä kriittiselle tutkijalle.

5.3. Kansallinen selviytymistarina jatkosodan historiankirjoituksen myyttinä

Mitä historia on?

Kertomus menneestä, sikäli kuin se esitetään yläluokalle edullisessa valaistuksessa.

Entä jos valaistus muuttuu epäedulliseksi?

Silloin sitä sanotaan skandaaliksi.

Mitä skandaali on?

Kaikki, mikä on yläluokan vastaista. [...]

Mitä ihminen on velkaa isänmaalleen?

Ei mitään! [...]

August Strindberg *Pieni katekismus* (1884/1981, 27–28)

Suomessa historioitsijoilla on ollut poikkeuksellisen suuri painoarvo kansallisen omakuvan rakentajina ja historiallisen tietoisuuden vaalijoina, joka ilmenee *yhtenäisessä kansallisessa kehityskertomuksessa*.⁶²² Suomalaiselle menneisyyden tutkimukselle on ollut ominaista valtion, valtiokeskeisen ajattelun ja historiankirjoituksen luja symbioosi, joka

⁶²² Tämän kansallisen kehityskertomuksen suuria käännekohtia ovat olleet suomalaisten liittäminen Ruotsin kruunun alaisuuteen 1100- ja 1200-luvulla, maan joutuminen Venäjän hallitsijan valtikan alle autonomisena suuriruhtinaskuntana vuonna 1809, itsenäistyminen vuonna 1917, punaisten tappioon päätyneet sisällissota vuonna 1918, Neuvostoliittoa vastaan vuosina 1939–40 ja 1941–44 käydyt sodat valtiollisine ja yhteiskunnallisine seurauksineen, Neuvostoliiton varjon väistyminen 1980- ja 90-luvun taitteessa sekä Suomen liittyminen Euroopan Unioniin vuonna 1995.

huolimatta 1990-luvun puolivälissä alkaneesta kritiikistä on vieläkin varsin vaikutusvaltainen. Olen kutsunut näitä historioitsijoita tutkimuksessani traditionaalis-konservatiivisen jatkosodan historiankirjoituksen edustajiksi. Sen keskeisiä edustajia ovat olleet Jalmari Jaakkola (1885–1964), Eino Jutikkala (1907–2006), Arvi Korhonen (1890–1967) ja Pentti Renvall (1907–1974). Nykyisessä historiankirjoituksessa tämän ”suuren kertomuksen” jatkajia ovat Max Jacobson, Ohto Manninen, Jukka Tarkka ja Maanpuolustuskorkeakoulun sotahistorialaitoksen edustajat. Tämän kansallisen kehityskertomuksen varhaisin kriitikko historiantutkimuksen alalla oli C. L. Lundin. Yhdysvaltalaiset Hans Petter Krosby ja englantilainen Anthony F. Upton puolustivat Lundinin työtä jatkamalla suomalaisen historiankirjoituksen kritiikkiä. 1970-luvulla Matti Viikari ja Kari Palonen horjuttivat renessanssin kokenutta ajopuuteoriaa poleemisilla artikkeleillaan, joissa kysyttiin, mitä varten ja minkälaista historiaa kirjoitetaan? Nykyhistoriankirjoituksessa jatkosodan kansallisia kertomuksia ja myyttejä puolestaan pyrkivät purkamaan Heikki Ylikangas, Helge Seppälä, Matti Klinge, Henrik Meinander, Oula Silvennoinen, Osmo Jussila, Markku Jokisipilä, Tuomas Tepora⁶²³ ja Nikolai Baryšnikov.⁶²⁴

Suomen historiamyyttejä ahkerasti purkanut historioitsija Heikki Ylikangas väittääkin teoksessaan *Mennyt Meissä* (1990, 335), että suomalaiseen historiantutkijaan kohdistuu ylemmältä taholta toiveita (kansallisen yhtenäisyyden korostus), joiden sivuuttaminen tai kritisointi voi olla kohtalokasta tutkijan uran kannalta (Ylikangas 1990, 334–335).⁶²⁵ Tulkinnat Suomen historian solmukohdista ovat muuttuneet vuosikymmenien kuluessa paljon, mutta hyvinkin erilaisia tutkimustuloksia ja lähestymistapoja on yhdistänyt toisiinsa tietynlainen *jatkumo* – kansallisen tarkoituksenmukaisuuden perinne –, jossa

⁶²³ Tuomas Tepora edustaa nuoren polven historiantutkimuksen avausta yhdistämällä teoksessaan *Sinun Puolesta elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945* (2011) alkukantaisen uhriajattelun ensimmäisen tasavallan aikaiseen nationalismiin.

⁶²⁴ Terävänä ulkopuolisena kriitikkona mainittakoon Pietarin yliopiston historian professorin Nikolai Baryšnikov, jonka tutkimukset Leningradin piirityksestä Suomen ja Saksan osalta käyvät yhteen Helge Seppälän kriittisten tutkimusten kanssa.

⁶²⁵ Ylikankaan mukaan (1990, 335) erilaiset tutkijain lojaliteettijulistukset poliittiselle johdolle ovat Suomessa tavallisia. Hän kysyykin, mitä muuta voidaan odottaa maalta, jossa jostakin käsittämättömästä syystä jopa yliopistojen professorienkin nimittäminen on poliittisen johdon käsissä? Ylikankaan mukaan Suomen sotahistoriankirjoituksessa itesesensuurin kaudesta siirryttiin joustavasti konsensukseen. Suomen jälkeenjääneisyys ja vallankeskityksen totalisuus luo asetelman, joka suo korkeimman vallan käyttäjille aseet arvostelun ja keskustelun tukahduttamiseen:

”Meillä onkin käytetty ja käytetään yhä palkitsemista ja varsinkin rankaisemista avoimen julkisen keskustelun asemasta ja sijasta mitassa, jolle löytyy sopivia vastineita viime vuosisadan [1800-luvun] monarkioissa. Ironista on, että Suomessa kaiken tämän jälkeen jälkeen ihmetellään ja valitetaan älymystön valtiouskollisuutta, keskustelun vähäisyyttä ja ministereitten epäitsenäisyyttä.” (Ylikangas 1990, 344–345)

historiankuva on muokattu vastaamaan senhetkisiä valtiollisia, poliittisia ja yhteiskunnallisia tarpeita (ks. Ahtiainen & Tervonen 1996). Havainnollinen esimerkki kansallista historiallista jatkumoa vahvistavista ”kansallisen koulun historioitsijoista” on Ilkka Liikasen mukaan (1999, 47) *heräämis-metaforan* valta-asema, joka hallitsi suomalaista historiankirjoitusta aina toiseen maailmansotaan asti. Tämä Snellmanilta sekä muilta fennomaaneilta periytyvä näkemys korostaa ajatusta ikaikaisesta, välillä torkahtaneesta kansallistunnosta, joka virkoo uudelleen alkaen toteuttamaan itseään. Heräämis-metafora hämärtää käsiteltävän ilmiön historiallisuuden ja uusintaa hegeliläisperäistä käsitystä kansakunnan synnystä ennalta määrättyyn ja luonnonvoimaisena kasvutapahtumana. Se sulkee kansakunnan syntyyn liittyvät politiikan ja yhteiskunnallisten liikkeiden moninaisuuden ja ristiriitaisuuden ulkopuolelleen korostaen kansakunnan yksimielisyyttä.⁶²⁶

Toisen maailmansodan jälkeinen suomalainen historiankirjoitus orientoitui vanhojen maailmanjäsenystapojen hallitsemaan henkiseen jälleenrakentamiseen. Kansallista jatkuvuutta puolustettiin Neuvostoliittoa, kommunismia ja eturiidoista lähtevää toimintaa vastaa ”ajopuu-”, ”koskivene-” ja ”purjehtijateorioilla” sekä ”erillissota-teesillä”, joista jälkimmäistä käytetään vieläkin argumenttina jatkosotaväittelyissä.⁶²⁷ Valitettavasti *jälkiviisas historiallinen arviointi* (representatiivinen historiankirjoitus) ei lepää aikalaisarviointia tukevammalla maaperällä. Historiaa ei kirjoiteta vain historiallisen totuuden tähden, vaan tulkintoja menneisyyden tapahtumista käytetään muovaamaan käsityksiä nykypäivän poliittisesta todellisuudesta (Parvikko 2002, 108). Jos historiankirjoitus olisi palvellut sen ”objektiivis-kriittistä” tehtäväänsä toisen maailmansodan jälkeen, sen olisi tullut vastata Paavolaisen, C. O. Frietschin, Lagerborgin ja Palmgrenin esittämiin ensimmäisen tasavallan aikaisen Suomen uudelleenarvioimisen

⁶²⁶ Liikasen mukaan (1999, 47) näkemys yksimielisestä kansakunnasta juurtui luontevasti suomalaisen historioitsijakunnan ajatteluun vuoden 1918 sisällissodan jälkeen.

⁶²⁷ Jo Olavi Paavolainen korosti jatkosodan päiväkirjassaan erillissodan käymisen mahdottomuutta toisen maailmansodan kokonaisvaltaisessa piirissä. Vaikka revisionistiseen luentaan pyrkivät historioitsijat Heikki Ylikangas, Henrik Meinander, Oula Silvennoinen ja Markku Jokisipilä ovat ilmoittaneet, että ”puheet erillissodasta kannattaisi haudata”, myyttiä puolustetaan yhä jopa korkeinta virallista tahoja myöten: presidentti Tarja Halosen vieraillessa Ranskassa keväällä 2005 hän antoi lausunnon, jonka mukaan ”Meille maailmansota merkitsi erillissotaa Neuvostoliittoa vastaan”. Puhetta analysoinut kolumnisti Jaakko Lyytinen kirjoitti *Helsingin Sanomissa* (12.12.2010), että ehkä Halonen ajatteli, että ”sodat ovat suomalaisille niin herkkä asia, että mieluummin sinivalkoinen puolitotuus kuin epämiellyttävä täystotuus”.

Erillissota-teesiä puolustavat historioitsijoista professori Ohto Manninen ja Jukka Tarkka (ks. Astikainen 2008 *Näkemys erillissodasta sai huutia Linnan historiakeskustelussa* HS 19.11.2008). Muita erillissodan julkisia kannattajia ovat muun muassa Paavo Lipponen ja toimittaja Pekka Reinikainen, joiden mukaan: ”Suomen jatkosota oli päivänselvästi erillissota” (HS 14.12.2010).

haasteisiin. *Itsetutkiskelun aikakauden* (1945–1947) pidentyminen olisi saattanut käynnistää kansallisesti eheyttävän selviytymistarinan sekä vaikuttaa suotuisasti toisen maailmansodan jälkeiseen suomalaiseen kirjallisuuteen ja historian tutkimukseen. Fiktiivinen kirjallisuus olisi ehkä lähentynyt aikaisemmin yhteiskuntatieteitä. Historian kirjoitus olisi orientoitunut aikaisemmin nationalismikeskusteluun sekä pyrkinyt vastaamaan sen asettamiin haasteisiin.⁶²⁸

Kun tutkija pyrkii historian uudelleentulkintaan, on tärkeää nähdä historia *resurssina*, jota voidaan hyödyntää myös erilaisten päämäärien luomiseen ja saavuttamiseen. Historialla määritellään menneisyyden ohella nykypäivää sekä arvotetaan ilmiöitä ja tapahtumia. Historia tulee käsittää Arendtin mukaisesti inhimillisen toiminnan kontingenssiksi, jossa poliittinen merkitys näyttäytyy teoissa (Parvikko 2008a, 11). Kirjoittamalla historiaa tutkija osallistuu menneisyyden määrittelyyn nykyisyydestä käsin. Menneisyys ei ole yksi ja yksiselitteinen vaan aina politikoinnin – muistinpolitiikan – kohde (Parvikko 2002, 103). Historia on siis vallankäytön väline, poliittisen retoriikan ja analogioiden ehtymätön lähde, joka itsessään on mykkä, mutta joka saatetaan puhumaan historiallisten tulkintojen kautta.

Historiaväittelyiden keskeisenä kiistakysymyksenä on usein kysymys siitä, *kuka ylipäätänsä saa puhua historiasta?* Traditionaalis-konservatiivisen historian tutkimuksen ja sen metodien vartijoiden pyrkimyksenä tuntuu vieläkin olevan lähihistorian sekä etenkin sotavuosien tapahtumien keskustelu-oikeuden rajaaminen niihin henkilöihin, jotka ovat osallistuneet kuvattaviin tapahtumiin tai joilla on käsiteltävää ajanjaksoa koskevia omakohtaisia muistikuvia.⁶²⁹ Tähän valittujen auktoriteettien joukkoon ei valitettavasti kuulu kansallisesti resonoivat ja taiteilijan silmillä havaitut tilinteot, vaan suomalaisen talvi- ja jatkosotadiskurssin ovat miehittäneet taisteluihin osallistuneet sotaveteraanit, joiden muistelmia ilmestyy kustantajilta tiheään tahtiin.⁶³⁰ Kuitenkin

⁶²⁸ Näin esimerkiksi kävi Ruotsissa, jossa vaatimus valtarakenteita paljastavasta ja kritisoivasta historian tutkimuksesta esitettiin toisen maailmansodan jälkeen ja se vakiintui 1960-luvun alussa. Ilkka Liikasen mukaan (1999, 47) kansallisen koulun historioitsijoiden vahva vaikutus Suomessa johti siihen, että kansainvälinen nationalismikeskustelun näkökulmien pohdiskelu ja soveltaminen levisivät Suomeen vasta 1960-luvulla. Nationalismikeskustelun puolestaan voidaan sanoa vakiintuneen Suomessa 1980-luvulla.

⁶²⁹ Tällaista ”osallistuja-havainnointi -metodia” edustaa nykyisessä historiakeskustelussa muun muassa Lasse Lehtinen väitöskirjassaan *Aatosta jaloa ja alhaista mieltä. Urho Kekkosen ja SDP:n suhteet 1944–1981* (2002 WSOY). Lehtisen mukaan tapahtumiin osallistunut henkilö on väistämättä pätevämpi arvioimaan niitä kuin asiaa myöhemmin lähteiden kautta lähestyvä tutkija.

⁶³⁰ Näistä muistelmista käsin historian tutkijat puolestaan täydentävät asiakirjoja lähteinään käyttäviä sodan strategisia esityksiään. Sota-ajan yleistietäjiksi nostettujen sotaveteraanien muistelmakirjallisuus sekä

eräänlainen ”herooinen kunnian koodi” tuntuu kaitsevan tätä varsin *ohjattua muistelua*, jossa harvoin nostetaan esille sodan pimeää puolta tai sen marginaaleja ilmiöitä. Menneiden sankaritarinoiden toistamisella ja epäkohdista vaikenemisella menneisyys *epäpolitisoidaan*, joka on omiaan siirtämään jälkipolville myös menneisyyden tapahtumiin liittyvät dilemmat, poliittiset ongelmat ja psykologiset traumat (Parvikko 2002, 104).⁶³¹

Neuvostoliiton romahtamisen jälkeinen suomalainen jatkosotaa käsittelevä historiantutkimus on vapautunut ja monipuolistunut 1990-luvulta lähtien niin tutkimusmetodien kuin kysymystenasettelun suhteen. Mikrohistoriallisten tutkimusotteiden, joissa tunnustetaan subjektiivisen näkökulman validius suhteessa asiakirjamaiseen lähteiden käyttöön ja normitiivis-legalistiseen tulkintaan, lisääntyessä kuvamme jatkosodasta on alkanut saamaan yhä ristiriitaisempia tulkintoja (ks. Peltonen 1999). Nykyisessä tilanteessa *taistelu menneisyydestä* on levinnyt laaja-alaisesti yhteiskunnan eri rintamille. Jatkosotaa koskevan informaation määrä sekä esityskanavien moninaisuus ovat kasvaneet räjähdysmäisesti, joka samanaikaisesti tapahtuvan aikalaistodistajien katoamisen myötä johtaa väistämättä pohtimaan menneiden tapahtumien olemassaolon aitoutta.⁶³² Ilona Reinersin mukaan (2001, 18) historiallisten todistajien (aikalaisarvostelijat) kuollessa unohduksen murtamisen tehtävä siirtyy representaation alueelle: *kuvan ja kirjoituksen kykyyn muistaa*.⁶³³ Ajan tuoma etäisyys ei välttämättä koidu menneisyyden arvostelukyvyyn eduksi. Se voi myös antaa

traditionaalis-konservatiivinen historiankirjoitus pyrkivät vaalimaan kansakunnan yhtenäistä kertomusta. Useat sen esityksistä pyrkivät neutralisoimaan sodan aikaisen hallituksen poliittisen vastuun väittämällä, että johtavat poliitikot olivat ”pakotettuja” tekemään ne poliittiset päätökset, joihin he päätyivät.

2000-luvun mittaan pienempien kustannusyrietyksien lukumäärän nousu on lisännyt menneisyyden uudelleenarviointiin pyrkivien teoksien julkaisua. Tämä on osaltaan sysännyt myös suuremmat kustannusliikkeet julkaisemaan päiväkirjoja ja kirjeenvaihtoja, joiden kuva sota-aikojen Suomesta on huomattavasti poleemisempi. Menneisyyden tulkinnan kenttä on kuitenkin sirpaloitunut pieniksi osa-alueiksi. Lisäksi on syytä epäillä kirjallisen teoksen relevanttisuutta spehtaakkelimaisessa mediassa. Jatkosodan menneisyyden hallintaa harrastetaankin nykyisin suuressa määrin tv-dokumenteilla, jonka myös Maanpuolustuskorkeakoulun sotahistorialaitos on havainnut.

⁶³¹ Kia Lindroosin puolestaan tarkoittaa samaa Parvikon kritisoiman historian toistamista kirjoittaessaan benjaminilaisesti *samaistuvasta historiankirjoituksesta* (Einführung), joka pyrkii toistamaan tapahtuneet asiat ja korostamaan historian ”voittajia” legitimoiden voimassaolevaa oikeusjärjestystä (Lindroos 1992, 18).

⁶³² Jatkosodan ympärille onkin syntynyt eräänlainen *jatkosotateollisuus*, jossa kaupallinen kulttuuriteollisuus (à la Markus Selinin Solar Films) ja Suomen Puolustusvoimien Sotahistorian laitos pyrkivät tulkitsemaan mennyttä sankarillisesti sekä pitämään yllä uhkakuvaa idässä piilevästä vaarasta. Parvikon mukaan (2002, 100) traagisimmista poliittisistä ilmiöistä (holokausti, jatkosota) keskusteleminen ei ole poliittisesti viatonta, vaan keskustelua ohjaavat ja muovaavat monenlaiset pyrkimykset ja päämäärät, joista *historiallisen totuuden* välittäminen jälkipolville on vain yksi.

⁶³³ Ilona Reiners käsittelee teoksessaan *Taiteen muisti. Tutkielma Adornosta ja Shoahista* (2001) Adornon kriittisten kirjoitusten kautta representatiivisten esitystapojen mahdollisuutta kuvata kärsimystä ja niille lankeavaa tehtävää muistaa kuvattavat tapahtumat.

mahdollisuuden uusiin joko tahallisesti tai tahattomasti tuotettuihin vääristyneisiin ja vinoutuneisiin tulkintoihin tapahtuneesta (Parvikko 2002, 100). Nykyisessä jatkosotaa koskevassa historiankirjoituksessa on päädytty lukuisien tutkijoiden kirjoittamien artikkeleista koottuihin ”jättiläiskirjoihin”⁶³⁴ tai jopa ”joukkovastakirjoihin”, joissa jatkosota jaetaan mitä erilaisimpiin osa-alueisiin, joilla jokaisella on oma ”asiantuntijansa”. Heikki Ylikankaan mukaan (1990, 334–335) esimerkiksi talvisodan syttymisen syistä käyty keskustelu 1980-luvun loppupuolella on palannut konservatiiviseen ”uustulkintaan”. Max Jacobsonin talvi- ja jatkosodan poliittisen eliitin maineen puhdistaminen on osa ”uustulkinnan” prosessia, jossa hän mitätöi aikaisemmat käsitykset (myös omansa) talvisodan syttymisen syistä ”sopeutumisvaiheen” tulkintoina (Ylikangas 1990, 334).⁶³⁵

Uudenlainen avaus jatkosodan ja yleisesti sotahistorian käsittelyssä tapahtui mielestäni vuonna 2008 Sari Näreen ja Jenni Kirveen toimittaessa artikkelikokoelmana teoksen *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu historia*.⁶³⁶ Teos pyrkii monipuolistamaan sekä horjuttamaan suomalaisen sotahistorian yksipuolista strategisiin seikkoihin ja kansalliseen selviytymistarinaan nojaavaa kuvaa purkaen yksityisten ihmisten sotakokemuksia muistelu- ja muistitietoaineiston kautta.⁶³⁷ Teoksen kirjoittajat purkavat sotaan liittyviä

⁶³⁴ Tarkoitan tässä yhteydessä lähinnä suureen volyymiin nojaavia Pikkujättiläis-teoksia, jotka ovat järjestäen yli tuhat sivuisia historiaesityksiä. ”Pikkujättiläiset” pyrkivät antamaan selkeän kokonaiskuvan muun muassa Suomen historiaasta, talvisodasta, jatkosodasta jopa ilmasodasta. Kuvaavaa on, että vuoden 2005 Tieto-Finlandia -palkinnon voittanut 1 200-sivuinen *Jatkosodan Pikkujättiläinen* ei huolimatta yli kuudenkymmenen sotahistorioitsijan ja historiantutkijan artikkeleista käsittele yhdessäkään artikkelissa Itä-Karjalan Sotilashallinnon toimia miehitysalueella. Pikkujättiläisten konservatiiviset kirjoittajat (toimittajat, historioitsijat ja kirjailijat) käsittävät opuksensa luotettavaksi ja kattaviksi historian kokonaisuusesityksiksi. Kysymys kuuluu, milloin ilmestyy Suomen toisinajattelijoiden ja pasifistien Pikkujättiläinen?

⁶³⁵ Ylikankaan mukaan (1990, 334) Jakobson tarjoaa sijalle selitystä, jonka mukaan: ”[...] Suomen hallitus toimi syksyllä 1939 kaikissa suhteissa ja myös tulosta jälkeensä arvostellen paitsi oikein ja perustellusti myös viisaimmalla mahdollisella tavalla.” Tästä seuraa argumentti, jonka mukaan Karjalan ja 25 000 ihmisuhrin menetys oli parempi tulos kuin itsenäisyyden säilyminen vähäisemmin menetyksin ja uhrauksin, mitä eräät aikalaishallituksen jäsenet pitivät jälkeensä mahdollisena (Ylikangas 1990, 334). Vain venäläiset ja ne suomalaisista, jotka suosittelivat suuria myönnytyksiä, syyllistyivät siis virheisiin, tyhmyyteen ja erehdyksiin.

⁶³⁶ Näyttääkin siltä, että teoksen kirjoittajat ovat laajentaneet artikkeleitaan omaperäisiksi historiitutkimukseksi (ks. Tuomas Tepora 2011).

⁶³⁷ Teos ei pyri kysymään traditionaalisen historiankirjoituksen tavoin mitä sodassa todella tapahtui vaan *mitä sota tuntui*. Näin myös juorut ja huhut ovat olennainen osa sotaa käyvien ihmisten mielenmaisemaa (Näre & Kirves 2008, 8). Kirjoittajat uskovat myös, että ”kun näitä mielen sisäisiä merkityksiä kartoitetaan kokijoiltaan systemaattisesti, päästään kiinni kollektiivisiin merkityksiin” (Näre & Kirves 2008, 8). Nämä väitteet selkiintyvät teoksen kirjoittajien käsitellessä *Esipuheessaan* muistelu- ja muistitietoaineiston olemusta:

”Muistitieto voi olla ulkoiselta merkitykseltään – yksityiskohdissaan - hataraa ja joskus jopa virheellistä, mutta sisäiseltä merkitykseltään se kuvaa todellisuutta, todellisia tapahtumia mielen sisällä.” (Näre ja Kirves 2008, 8)

Etnologiatieteissä muistitieto tarkoittaa suullista muistiin perustuvaa tietoa, joka ei perustu kirjallisiin lähteisiin, vaan kertojan muistiin. Muistitiedossa kerronta on oleellista muistitiedon välittämisen ja

vaiettuja teemoja: kuolemanpelkoa, vihollisvihaa ja uhrautumista (Näre & Kirves 2008, 7).⁶³⁸ Teoksen julkaisun keskeinen motiivi on saattaa kansakunnan todellinen eheytymisprosessi käyntiin:

”Kansallisesti eheyttävää selviytymistarinaa ei kuitenkaan päästä rakentamaan, jos kaikkien sodasta kärsineiden ryhmien ääntä ei kuunnella. Sodan jälkeinen selviytymistarina on rakentunut henkiinjäämisestä ja itsenäisyyden säilyttämisestä korostavasta sankaruuden ja torjuntavoiton retoriikasta. Eheytymistä rakentava selviytymistarina edellyttää torjuttujen kärsimysten ja sisäpoliittisten vääryyksien liittämistä kerrottuun tarinaan.”
(Näre & Kirves 2008, Esipuhe 7–10)

Menneisyyden käsitteleminen – myös sen negatiivisine puolineen – on puolestaan alituista tapahtuneen uudelleenarviointia, jonka kautta menneisyys rakentuu historiaksi ja niveltyy osaksi nykyhetken todellisuutta. Jokainen sukupolvi kirjoittaa historian uudelleen ja määrittää oman olemisensa menneisyyden uudelleentulkinnan kautta.⁶³⁹ Menneisyyden käsitteleminen merkitsee aktiivista poliittista pyrkimystä kohdata menneisyyden tapahtumat avoimesti ja arvioida niiden poliittista merkitystä suhteuttamalla ne nykyhetkeen (Parvikko 2002, 104).

Mihin traditionaalis-kansallista historiaa siis oikein tarvitaan? Minkälaisia ahtaita identiteettejä sillä pyritään tuottamaan? Nietzsche esittää teoksessaan *Historian hyödyistä ja haitasta elämälle* (1999) ajatuksen siitä, että historia perinteisenä tieteenä on kapea-alaista ja tavallaan aputiede *arvokkaalle historialle*, joka on jokapäiväisen tai tutun teeman työstämistä ja kohottamista.⁶⁴⁰ Nietzscheille ”totuudellisuus” ei siis koskaan voi paljastua historiankirjoituksessa vaan se on enemminkin taideteosten alaa. Taideteos paljastaa

jatkuvuuden kannalta. Muistitieto onkin luonteeltaan kollektiivista, vaikka se ilmenisikin yksilöllisenä muisteluna. Muistamista voidaan tarkastella sanojen, mielikuvien ja kirjoitetun tekstin vuorovaikutuksena ja muistelulla tarkoitetaan menneen rekonstruoinnin lisäksi sen tulkintaa.

⁶³⁸ Teoksen aiheita ovat: sotasensuuri, -propaganda, -huumeet, rintamakarkuruus, poliittiset vangit, nälkä, sukupuolikulttuuri ja sodan aiheuttama trauma.

⁶³⁹ Tämän historian uudelleenkirjoittamisen vaatimuksen esitti myös Elsa Enäjärvi-Haavio Helsingin hotelli Tornin kabinetissa vuonna 1937 järjestetyssä nuoren älymystön keskustelutilaisuudessa (Pidot Tornissa 1937). Nimimerkillä Rouva Tohtori puhuvan Enäjärvi-Haavion puolustaessa ”kansallisen tutkimuksen” eli kansanrunouden tutkimisen tärkeyttä kansallisen itsetuntemuksen lujittamisessa, hän tulee määritelleeksi kuin vahingossa jokaiselle uudelle sukupolvelle lankeavaa kansallisen menneisyyden uudelleenarvioimisen mahdollisuuden:

”Jokainen uusi polvi ja uusi vuosisata voi uudella tavalla asettaa probleeminsa ja nähdä kansallisen menneisyytensä.” (Kivimies 1937, Taaksepäinkatsova kulttuuri, 117–188).

⁶⁴⁰ Nietzscheen mukaan tähän pystyy vain suurta taiteellista kykyä omaava henkilö.

kutsuen samalla arvioimaan menneisyyttä uudelleen tai se viittaa dystopialla nykyisyyden huolestuttaviin kehityssuuntiin.⁶⁴¹ Nietzsche näkee aikalaistensa kärsivän *historian yliannostuksesta*, joka estää heitä elämästä (ja arvioimasta) *tässä ja nyt*.⁶⁴² Nietzschen mukaan historiantutkimuksen tulee suorittaa hyppy: se ei voi eikä sen tule olla menneisyyden objektiivista ja arvoneutraalia dokumentointia. Historian on sen sijaan palveltava ”elämää” eli *luotava mahdollisuuksia* yksilöiden ja yhteisöjen kehitykselle. Nietzsche esittääkin teoksessaan kolme erilaista historian käsitystä ja tapaa tehdä historiaa: *monumentaalisena, antikvaarisena ja kriittisenä tavan* (Nietzsche 1999, 19–24). Näitä kaikkia tarvitaan, mutta ainoastaan *kriittisellä historialla* on elämää elähdyttävä ja ravitseva voima.

Paavolaisen päiväkirja-taideteos on kriittistä historiaa, joka subjektiivisella kansakunnan kritiikillä puhdistaa kulttuurin patologioita ja luo uusia mahdollisuuksia yksilöiden ja yhteisöjen avarampien identiteettien kehitykselle. *Synkän yksinpuhelun* nykyisyydestä hyökkäävä subjektiivisuus kääntyy ”nietzscheläisesti” historian saatossa objektiivisuudeksi:

Näin *ihminen kutoo verkkojaan menneisyyden ylle ja alistaa sen*, näin hän ilmaisee taiteellisia pyrkimyksiään eikä suinkaan pyrkimystään totuuteen tai oikeudenmukaisuuteen. Objektiivisuudella ja oikeudenmukaisuudella ei ole keskenään mitään tekemistä. Voidaan kuvitella historiateos, missä ei ole tippaakaan tavallista empiiristä totuutta, mutta mikä voisi väittää olevansa hyvin objektiivista. (Nietzsche 1999, 47)

⁶⁴¹ Hayden White arvosteli vuonna 1966 historiantutkimusta konservatiivisuudesta arvovaltaisessa *History and Theory* -lehdessä nietzscheläisesti orientoituneella artikkelillaan *Burden of History* (1966). White halusi ylittää vanhentuneen vastakkainasettelun tieteen ja taiteen välillä osoittamalla modernin kirjallisuuden (James Joyce, Thomas Mann) kyvyn esittää *mennyt*. Modernin kirjallisuuden teoksista aukeni olennaisia piirteitä menneistä aikakausista, joita historiankirjoitus ei kyennyt jäljittämään. Konservatiivisuuteen ja toistoon perustuva historiantutkimus puolestaan tuotti menneestä absurdista maailmasta keinotekoista järjellisyttä eli historiaa (Nyyssönen 2008). Tämä keinotekoinen järjellisyys rajoitti poliittista toimintaa saamalla ihmiset ajattelemaan Voltairen Candiden leibniziläisen optimismin tavoin elävänsä jo valmiissa ja ainoassa aktuaalisesti mahdollisessa maailmassa.

Vuonna 1987 julkaistun teoksen *Content of the Form* artikkelissa *The Politics of Historical Interpretation* (julk. alun perin *Critical Inquiry* 9, no.1 1982 -lehdessä) White jatkaa perinteellisen historiankirjoituksen konventionaalisen tyylin kritiikkiä nostaten modernismin tyylilliset innovaatiot paremmiksi keinoiksi kuvata modernin historiaa. Traditionaalinen historiankirjoitus on kesyttänyt (domesticate) menneisyyden tiettyyn muottiin, joka pikemminkin hämärtää kuin selvittää menneisyyden näkemistä (Nyyssönen 2008, 97).

⁶⁴² Vrt. Paavolaisen väitteeseen ”Yksinkertaisen näkemisen taito on meiltä unohtunut” (L&L 1937 Alkusanat).

6. CODA

Minun kehitys- ja itsetuntolinjani saavutti kulminaationsa ennen nykyisiä sotia [...] ja taittui sitten, kertakaikkisesti! Usko: Vaikka katsoisin mihinpäin tahansa, vaikka minkä ”suunnan” voittoon tahansa, niin näen: minunkaltaisella kirjailijatyypillä ei ole mitään mahdollisuutta tulevaisuuden maailmassa. Tätä synkän pessimististä näkemystä yritin tulkita onnetoman humalaisessa puheessani 40-vuotisjuhlissani Hotelli Helsingissä. En puhunut silloin, muodollisista kömpelyyksistäni huolimatta, mitään humalaisia ajatuksia; puheeni synkkien ajatusten alla oli syvä, traagillinen vakaumus.

Olavi Paavolainen 25.11.1943 kirjeessään Liisa Tannerille (teoksessa Laamanen 2006, 121)⁶⁴³

Entiselle kumppanilleen Liisa Tannerille kirjoitetussa kirjeessään Paavolainen ilmaisee pessimisminsä sodan jälkeisen asemansa suhteen. Paavolaiselle toinen maailmansota näyttäytyi suurena vedenjakajana, jonka jälkeen ”kaikkia vastaan taistelevalla” sitoutumattomalla intellektuellilla ei näyttänyt enää olevan jalansijaa puoluesidonnaisten intellektuellien ja kapea-alaisten specialistien maailmassa. Marraskuun lopulla 1941 Paavolainen pohtii synnynnäistä kirjallista kapinaansa:

Joskus suorastaan uumoilen, että tästä sodasta tulee se vedenjakaja, jonka jälkeen minun kaiken uhallakin on pakko julkisesti tunnustaa väriä – hyvin toisenlaista kuin muun Suomen virallinen pulityyri. Nuoruuden vapaamielinen, rebelistinen pohja tulee sittenkin esiin aina ja aina. (SY 1946 I 30.11.1941, 276)⁶⁴⁴

Joulukuun 1941 aikana Paavolainen pohtii päivämerkinnöissään kuumeisesti omaa tulevaa asemaansa. Paavolaisen lukiessa *Veckojournal*-lehdestä Arthur Engbergin kirjoituksen hän käsittelee sitoutumattoman intellektuellin suhdetta oman aikansa yhteiskunnallisiin ilmiöihin ja liikkeisiin:

⁶⁴³ Ote samasta kirjeestä ks. kpl 1.5.

⁶⁴⁴ Päiväkirjamerkintä 30.11.1941 on poistettu teoksen toisesta painoksesta (VT IV).

Mitä hyödyttää pakottaa itseään propagandaopusten laatimiseen ja vaivata omatuntoaan yrityksillä muuttua nyky-Suomen maun mukaiseksi? Kuulun Ruotsiin ja Englantiin päin. Kadonneeseen aikakauteen? Tai ehkä sittenkin voittavaan? Alkaako saksalaisten sotaonni vihdoinkin pettää, mitä salaisesti toivon, niin rikollista kuin se suomalaisen silmissä onkin? (SY 1946 I 2.12.1941, 277)

Päiväkirjanpidon luonteen mukaisesti Paavolaisen ajattelu kulkee skeptikon ympyrää: se mikä edellispäivänä oli näyttänyt varmuudelta, sai seuraavana päivänä osakseen epäileviä sivuhuomautuksia. Itsenäisyyspäivänä 1941 Nurmoilassa Paavolainen katsoo asemansa olevan uhattu *vain* jos sota päättyy voitollisesti:

Ei – koko se vaikea aika, mykistymistä, erakkuutta ja hiljaisuutta täynnä, joka meikäläistä tyyppiä Suomessa varmasti odottaa, jos tämä sota päättyy **v o i t o l l i s e s t i** – en voi käyttää sitä juuri muuhun kuin rupeamalla vihdoinkin kirjoittamaan tulenkantajain muistelmia. Pakene itseesi, pakene itseesi! Voittoisan sodan jälkeisessä Suomessa ei sinun kaltaisellesi tyyppille tule olemaan sijaa. Mutta sillä, mitä kerran olet ollut, on arvonsa, kuten kaikella kadonneella: »kulttuurihistoriallinen» arvo. (SY 1946 I 6.12.1941, 280)

Paavolaisen pitkään hahmottelema ”Tulenkantajain muistelmat” -teos olisi todennäköisesti muodostunut kiihkeäksi kulttuuri-poliittiseksi testamentiksi 1920–30-luvun Suomesta. Heinäkuussa 1942 Paavolaisen kuultua Kurjensaaren kautta erään VTL:ssä palvelevan kirjailijan kritiikkiä 1920-luvun Tulenkantajia kohtaan, hän puolustaa entistä ryhmittymäänsä:

Arvostelipa 20-lukua **n y k y i s e s s ä v a l o s s a** miten ankarasti tahansa, **k i e l t ä ä** sitä ei kuitenkaan saa. Se on kaikesta päiväspershomaisuudesta huolimattakin joka tapauksessa ollut eräs Suomen sivistyshistorian värikkäimpiä kausia, jolla aina on oleva oma arvonsa kaikista isänmaallisista ja kansallisista ja muista konjunktoureista riippumatta. Eikä se suinkaan ollut vain tulenkantajien mainoksenkipeä päiväperhoskausi. Se oli yhtä täynnä ristiriitoja, syvää vakavuutta, tuskallista etsimistä, erehtymistä, mutta samalla

myös rehellisyyttä kuin mikä muu uuden sukupolven esiinryntäämiskausi tahansa. (SY 1946 I 6.7.1942, 364–365)⁶⁴⁵

Paavolainen oli esikoisteoksestaan *Nykyaikaa etsimässä* (1929) lähtien muistuttanut, ettei kulttuurisessa kehityksessä voida ohittaa syntymässä olevia taidesuuntia pelkällä olankohautuksella, sillä ”aina jää kaikesta jotain jäljelle”. Suurta kulttuurikriittistä teosta Tulenkantajien aikakaudesta Paavolainen ei kuitenkaan enää kyennyt kirjoittamaan. Valtavan 1920–30-lukuja käsittelevän aineiston tuhoutuminen Ainolan palossa olisi vaatinut Paavolaiselta mittavaa aineiston keruuta sekä retrospektiivistä muistelua. Testamentiksi jäi mahtipontinen kansallinen negatio, *Synkkä yksinpuhelu*, jossa Tulenkantajuus, Kiilalaisuus sekä yleensäkin vasemmistoliberaalisuus ovat mukana lähinnä poissaolon figurina. *Synkän yksinpuhelun* julkaisun jälkeen Paavolainen keskittyi loppuelämäkseen radioteatteriin, aloittaen vuonna 1947 Yleisradion teatteriosaston päällikkönä ja toimien virassa aina kuolemaansa 19.7.1964 saakka.⁶⁴⁶ Paavolaisen aikana radioteatteri itsenäistyi ja modernisoitui kehittyen 1950-luvulla merkittäväksi kulttuurivaikuttajaksi.⁶⁴⁷

Paavolaisen kirjallisen uran tyrehtymisestä *Synkän yksinpuhelun* julkaisun jälkeen on kirjoitettu paljon. Pentti Hiili -murskakritiikin ohella Paavolais-tutkijat korostavat myös Olavin porvarillisen lukijakunnan kääntymistä häntä vastaan.⁶⁴⁸ Paavolaisen kotikartanon tuhoutumisen ohella muutamat tutkijat katsovat hänen vain vaihtaneet mediaa; kirjoittamisesta radioon. Mielestäni Paavolaisen ”kirjallisen vaikenemisen” käsittämiseksi

⁶⁴⁵ Matti Kurjensaaren teoksen *Tulenkantajien jalanjäljillä* (1975, 243) mukaan: ”Tulenkantajat olivat teurastuspenkin vierestä versoneita puhtaita ruusuja, joita vuoden 1918 veljesveri ei ollut tahrinut. Heissä kasvoi jotakin uutta, jolla ei ollut mitään tekemistä vihan, politiikan, vallitsevien olosuhteiden kanssa. Ja tämä tiesi voimaa, tulevan toivoa, menneen unohtamista.” (Haastattelija P. Eini. Teoksessa *Kirjailijat puhuvat. Tulenkantajat*. SKS 327, toim. Ritva Haavikko. Helsinki, SKS)

⁶⁴⁶ Paavolaisen nimityksestä vastasi Hella Wuolijoki Matti Kurjensaaren suosituksen pohjalta. Paavolaisen piti aluksi tulla kirjoituslomalle jääneen Kurjensaaren sijaiseksi, mutta hän päätyi viettämään loppuelämänsä teatteriosaston johtajana.

⁶⁴⁷ Toimiessaan Radioteatterin päällikkönä Paavolainen nosti sen ohjelmiston tasoa muun muassa houkuttelemalla lukuisia kirjailijaystäviään kirjoittamaan Radioteatterille kuunnelmia ja jatkosarjoja. Huolimatta Paavolaisen kirjallisen elämän tyrehtymisestä, hän seurasi silti aikaansa intensiivisesti kulttuurilehtien ja kirjallisuuden kautta. Radioteatterin johtajuuden vaativuus yhdessä pahenevan alkoholismien kanssa kuitenkin estivät häntä paneutumasta uusien asioiden virtaan ja kirjoittamasta nykyaikaan sitoutunutta teosta, jolla hän olisi noussut uudelleen kulttuurin keulakuvaksi.

⁶⁴⁸ Esimerkiksi Herta Kuusinen kiinnittää vielä syyskuussa 1953 Olaville kirjoitetussa kirjeessään huomiota hänen halustaan shokeerata ja miellyttää porvarillista lukijakuntaansa: ”Mutta Sinua sitovat yhä ”hyvän kasvatuksen” kahleet. Sinua houkuttelevat yhä *pienen valiojoukon kättentaputukset*... Ja kun et näe tuota valiojoukkoa, käännät selkäsi ”maailmalle” ja alat suunnitella ”rauhallisia vanhuuden päiviä!” (Kuusinen, 1999, 180, kursivointi lisätty)

on syytä korostaa puolueettoman intellektuellin position katoamisen ohella kotikartanon tuhoutumista sekä intellektuaalista loppuunpalamista. Ainola oli nimenomaan toiminut Paavolaisen kirjallisten suunnitelmien, kokoontumisten ja myös hiljentymisen paikkana, johon hän saattoi vetäytyä kirjoittamaan Helsingin seurapiirien velvoittamasta seurustelusta. Ainolan mukana hän menetti kattavan kirjevaihtonsa ja leikekokoelmansa, jota hän olisi tarvinnut Tulenkantajien muistelmien kirjoittamiseen. Heinäkuussa 1943 Paavolainen pohtii Mikkelissä vuodesta 1936 jatkunutta hermopainetta, joka lopulta kulutti hänen loppuun:

Mikä vieraantuminen luonnosta onkaan tapahtunut näiden sotavuosien aikana. Jonkin metsäjärven rantaan on suorastaan pakko pysähtyä ihmettelemään: onko tällaista kauneutta ja rauhaa vielä olemassa? Yhdeksään vuoteen en ole pitänyt »kesälomaa». Vuonna 1936 matka Saksaan, vuonna 1937 matka Etelä-Amerikkaan. Kesän 1938 kirjoitan »Ristiä ja hakaristiä», 1939 olen Neuvostoliitossa, 1940 toimitan ensimmäistä Karjala-kirjaa. Sen jälkeen ovat seuranneet sotakesät ... Niihinkin on aina liittynyt jokin kirjallinen työ. Yhdeksään vuoteen en ole päässyt laukeamaan. Sama intellektuaalinen paine, joka alkoi matkalla Kolmanteen Valtakuntaan, on jatkunut vuodesta vuoteen. (SY 1946 II 10.7.1943, 639–640)⁶⁴⁹

Lokakuussa 1944 Paavolaisen kuullessa Paasikiven johdolla perustettavasta Suomi-Neuvostoliitto Seurasta (SNS) hän olettaa, että työt kutsuvat myös häntä. Paavolainen kirjoittaa päiväkirjaansa kaiken julkisen toiminnan pelottavan häntä, sillä hän tuntee olevansa ” sisäisesti loppuun kulunut” ja pysyisi mielellään Lokissa kunnes ”henkinen raiteille pääseminen edes alkuun tapahtuisi” (SY 1946 II 13.10.1944, 961). Paavolaisen mukaan SNS-seuran kokoonpano on sekamelska tunnettuja vasemmistolaisia ja tittelineuvoksia.⁶⁵⁰ Kuullessaan SNS-seuran julkaisevan venäläisen runoantologian hän pohtii työväsymystään:

Hitto vieköön – kaikkihan tapahtuu niin laukkaavalla vauhdilla, että kohta rupeaa jo pelkäämään »myöhästymisestä» koko menosta. Tahtoisin olla

⁶⁴⁹ Paavolainen on poistanut tämän ”intellektuellin väsymyksen” tunnustuksensa VT IV (1960) -teoksesta.

⁶⁵⁰ Paavolaisen mukaan (SY 1946 II 24.10.1944, 966) SNS-seuran kokoonpanon ympärillä lemuua opportunistimin käry ja konjunktoureilla laskelmoiminen, jota kuvastaa IKL:n ravintolan (Mustan karhun) entisen hovimestarin valinta erään SNS-seuran paikallisosaston perustavan kokouksen sihteeriksi:

”En voi millään vapautua tunteesta, että koko meiningissä on jotakin hätiköityä ja improvisoitua. Häijynä rinnastuskohteena tulee mieleeni autuaasti edesmennyt Itämeren Piiri. Olenko ikuinen vastarinnan akka?” (SY 1946 II 19.10.1944, 964)

mukana – ja kumminkaan en tahtoisi. On kuin olisi minussa jokin sielullinen vika. Iloitsen monesta asiasta, jonka olen toivonut ja odottanut tapahtuvan; ja kuitenkin en osaa aidosti iloita. Olen kaiken jännityksen laukeamisen jälkeen vain oudon väsynyt ja katkera. (SY 1946 II 1.11.1944, 968)

Synkän yksinpuhelun ja Paavolaisen 1930-luvun tuotannon välillä on lukuisia yhtymäkohtia ja samantyyppisiä havaintoja. On selvää, että kirjoittaessaan *Synkkää yksinpuhelua* Paavolainen työskenteli valtavan paineen alaisena, jota ei helpottanut talvisodan perua oleva ilkeä selkävika. Tästä huolimatta, jos jollakin suomalaisella oli edellytyksiä jatkosodan kriittisen kuvan luomiseen, niin juuri Paavolaisella. Tarkasteltaessa hänen 1930-luvun kulttuurikriittisten matkakirjojen teräviä havaintoja vasten *Synkkää yksinpuhelua* on selvää, että Paavolainen olisi voinut terävöittää argumentointiaan ja viedä jatkosodan päiväkirjaansa vielä radikaalimpaan suuntaan. Huolimatta toisen maailmansodan aikaisista vastoinkäymisistään Paavolainen jaksoi kuitenkin kirjoittaa *Synkän yksinpuhelun*, joka puhuttelee meitä vielä tänä päivänä. Sartren mukaan tällainen teko on osoitus optimismista:

Synkän tilanteen selkeä havainnoiminen on jo sinänsä merkki optimismista, se kertoo, että tämä tilanne on *ajateltavissa*, ettemme harhaile siinä eksesyksissä kuin synkässä metsässä, vaan että me päinvastoin voimme irtaantua siitä ainakin ajatuksissa, ottaa sen tarkastelun kohteeksi; me pystymme toisin sanoen ohittamaan tämän tilanteen ja tekemään ratkaisumme sitä silmälläpitäen, vaikka nämä ratkaisut ovatkin epätoivoisia. (Sartre 1976, 231)

Synkässä yksinpuhelussa Paavolainen viljelee kansallisen konsensuksen sijasta *dissensusta*, totaalia kritiikkiä. Hän tuomitsee satiirisessa esityksessään kulttuuris-poliittisen eliitin teleologisen käsityksen historiasta, jossa diplomatialla ei ole sijaa. Poikkeustilan alaisessa kansakunnassa kulttuuris-poliittiset ongelmat nousevat herkemmin pinnalle: yksilöiden ja ryhmittymien todellinen luonto ja motiivit paljastuvat selvemmin sodan ääritilanteissa. Satiiriin ja absurdiin esitykseen päästäkseen Paavolaisen tarvitsi usein vain tallentaa aikalaistensa kannanotot päiväkirjaansa sellaisinaan. Hän järjestää aikakauden todistukset kertomuksen muotoon, jolloin aikakausi näyttää todistavan itseään vastaan. *Synkän yksinpuhelun* radikaalius ilmenee hyvin, kun sitä peilataan vasten kertomuksesta irtautumaan pyrkiviin ja informaatiota lähenteleviin historiateoksiin (Pikkujättiläis-teokset).

Synkässä yksinpuhelussa on lukuisia pintoja ja katkenneita tarinoita. *Raamatun* lailla Paavolaisen teosta voidaan lukea eri tarkoituksia ja asenteita pyhittäväällä tavalla. Olen tutkimuksessani nostanut esille teoksen marginaalin puolen eli radikaalin vaatimuksen tilintekoon. Samalla olen pyrkinyt osoittamaan Paavolaisen kirjallisen tuotannon keskeisenä teemana olevan ahtaan kansallisen identiteetin kritiikin. Paavolaisen politiikka on toisaalla – se on alituisessa liikkeessä reagoiden ajan ilmiöihin ja tapahtumiin herkän seismografin lailla. Tarvittaessa se kieltäisi myös itsensä.

Nationalismin ajan on julistettu olevan ohi. Ongelmat eivät sen sijaan lopu. Jäljellä ovat etniset konfliktit, kieliriidat ja identiteettiongelmat. Nationalismi kuitenkin jatkaa eloaan kansallisuuden arkipäiväisenä uusintamisena, josta paras esimerkki on jokapäiväiseen elämänvirtaan liittyvä kansallisten symbolien käyttö. *Synkkä yksinpuhelu* on alati ajankohtainen resonoiva muistutus ahtaan kansallisen identiteetin ylläpitäjille. Huolimatta siitä, että Paavolaisen kritiikin kohteina ovat pääasiassa Suomen 1930–40-lukujen oikeistolaiset ilmiöt ja ajattelutavat, on teosta mahdollista lukea ja tulkita myös oman aikamme konservatiivis-kansallismielisiä ryhmittymiä vasten, jotka pyrkivät kategorisoimaan suomalaisuutta sulkemalla tietyt etniset ryhmät ulkopuolelle. Kriittiseen ajatteluun kannustava *Synkkä yksinpuhelu* tulisi käsittää erään poikkeustilan alaisen kansakunnan radikaalina läpileikkauksena, jossa kirjailija diagnosoi kansallisia patologioita, kuten muukalaisvihaa. Huolimatta siitä, että kritiikki on levinnyt nyky-yhteiskunnassa laajalle tasolle eikä yksilö enää voi romanttisesti asettua Paavolaisen tavoin aikakautensa ”liekehtiväksi koeputkeksi, jossa ajan voima ja paine palaa ja hehkuu” (ks. kpl 1.5. sitaatti), Paavolaisen projekti ja sitoutumattoman intellektuellin positio toimii esimerkkinä myös meidän sukupolvellemme. Intohimoinen omaan aikaansa sitoutuminen, ”yksinkertaisen näkemisen taito” (L&L 1937 Esipuhe) yhdessä resonoivan ajattelun kanssa toimivat ohjenuorina myös nykyisyyden ontologiaan sitoutuneelle tapahtuman analyttikolle.

Paavolaisen edustama subjektiviteetin muoto on *maailmankansalaisuutta*, jonka mukaisesti rotu, uskonto, syntyperä ja kansalaisuus eivät ole deterministisiä identiteetin määritteitä. Matti Itkosen mukaan (2009, 51) Paavolaisesta kehkeytyi oman sukupolvensa suunnannäyttävä ja kollektiivisten tunteiden tulkitsija, eräänlaisen ”yhteissuomalaisuuden” ilmentäjä. Mielestäni Paavolainen kuitenkin halusi tehdä omalta osaltaan selvän eron

kansallisen kategorioihin kutsuen itseään päiväkirjassaan ”ikuisiksi nomadiksi” (SY 1946 I 18.7.1942, 371).⁶⁵¹ Nähdessään tuhoutuneen Ainolan kotinsa kesäkuussa 1942 hän vertaa itseään karjalaisiin evakkoihin:

Tajunnassani käväisee kumea ilo: minulla on taas o m a a m a t a. Päivällä leimahtanut jälleenrakennusvietti tuntuu kuitenkin sammuneen. Ei – tänne en sittenkään enää tahtoisi palata ja yrittää uudelleen juurtumista. Jokin esirippu tuntuu kuitenkin revähtäneen auki. Kipu, joka on paiseena vaivannut jokaista karjalaista evakkoa – tuska siitä, ettei »kuulu» minnekään, ettei ole »mistään» kotoisin, ettei ole mitään maakuntaa eikä maisemaa, josta voisi sanoa: »olen sieltä» - voisiko tuo kipu tosiaankin lievittyä ja väistyä? (SY 1946 I 16.6.1942, 355)

Paavolaisen alati itseään uudistavassa ajattelussa ja elämässä toteutuu Félix Guattarin teoksessaan *Kolme ekologiaa* (Les trois écologies 1989/2008) hahmottelema ”deterritorialisoitu kansalaisuus”.⁶⁵² Guattari kritisoi teoksessaan kapitalismin yhteyttävää tendenssiä nostoen inhimillisen subjektiivisuuden rekisterin yhteydessä esiin *subjektivoitumisen komponentit*, jotka tekevät mahdolliseksi erottelun yksilön ja subjektivoitumisen välillä.⁶⁵³ Maailmankansalaisuutta lähenteleviä subjektivoitumisen malleja⁶⁵⁴ oli 1920–40-lukujen Suomessa muun muassa Paneurooppalaisuus⁶⁵⁵ ja Tulenkantajuus. Jo Paavolaisen varhaisista runoista paljastuu

⁶⁵¹ ”Karjala on jälleen meidän – mutta Gustavelund on jatkuvasti minun, ikuisen nomadin »koti».” (SY 1946 I 18.7.1942, 371) Itkosen mukaan (2009, 236–237) kulttuuritoimittaja Raoul Af Hällström (teoksessaan *Siivekkäät jalat* 1945) ja Paavolainen pyrkivät kummatkin irtautumaan menneisyydestä nykyisyyden eduksi. Nykyisyyden merkityksellisyyden tähdentäminen synnytti heissä tunteen juurettomuudesta.

⁶⁵² Guattari kirjoittaa teoksessaan (2008, 10–11) eettis-poliittisesta artikulaatiosta – nimittäen sitä *ekosofiaksi* –, joka tapahtuu kolmen ekologisen rekisterin välillä. Nämä rekisterit ovat ympäristörekisteri, yhteiskunnallisten suhteiden rekisteri ja inhimillisen subjektiivisuuden rekisteri.

⁶⁵³ Tämän erottelun tekeminen on tärkeää ymmärtääksemme, että subjektivoitumisen tekijät eivät kulje välttämättä yksilön kautta, vaan yksilö on moninaisten prosessien päätepiste (Guattari 2008, 24).

⁶⁵⁴ Menneiden aikakausien subjektivoitumisen malleiksi Guattarin mainitsee (2008, 28) muun muassa: kreikkalaisen teatterin, ritariakauden tai ritariromaanin.

⁶⁵⁵ Päiväkirjamerkinnässään 28.3.1943 Paavolainen ihmettelee Paneurooppalaisuuden aktivoitumista:

”Muutaman päivän kuluttua alkaa Yhdysvalloissa Pan-eurooppalainen konferenssi. Miten on mahdollista, että tuo aate on jälleen herännyt henkiin, aate, joka 20-luvulla vaikutti niin tenhoavalta. Muistanpa 30-luvun taitteessa olleeni mukana kokouksessa, jossa silloisen ulkoministerin Procopén johdolla ja silloisen Uuden Suomen toimittajan Jarno Pennasen toimiessa sihteerinä Suomeen perustettiin Pan-eurooppalainen yhdistys. Konferenssin osanottajista mainitaan Coudenhove-Kalergin lisäksi Thomas Mann, William Bullit ja myös »edustaja Suomesta». Kuka? Olisiko se Urho Vilpitön Toivola? Tai Procopé itse?” (SY 1946 II 28.3.1943, 566)

Paneurooppalaisuuteen kääntyminen toisen maailmansodan aikana johtui havainnosta, jonka mukaan kansakunnat ovat riippuvuussuhteessa toisiinsa nähden. Sartre kirjoitti oman kirjailijasukupolven oivaltaneen toisen maailmansodan aikana kuuluvansa kansalliseen yhteisöön:

mielenkiintoinen kansallisen ja kosmopoliittisen jännite, joka täsmentyy hänen esikoisteoksessaan *Nykyaikaa etsimässä*. Paavolainen muodostaa kirjoituksillaan erään mahdollisuuden maailmankansalaisen subjektiuden konstruoimiseksi. Tämä moderni eurooppalainen yksilöitymisliike tarjosi vastapainon kansallismielisille liikkeille, ns. ”sotaisalle subjektille”, jota Lapuan liike, IKL ja AKS tarjosivat Suomessa 1920-luvun lopulta aina jatkosodan päättymiseen saakka.

Paavolainen etsi läpi elämänsä vaihtoehtoista kansalaisuutta eli ”deterritorialisoituna kansalaisuutta”, joka saattaa sisältää esimerkiksi runouden ja musiikin kautta koetun ”ylikansalaisuuden” tunteen (ks. Guattari 2008, 74). ”Deterritorialisoitu kansalaisuus” on perustaltaan universaalia ja humaania, se muodostaa oman eksistentiaalisen territorion, josta käsin kehitetään ja pannaan alulle tulevaisuuteen suuntaavia avauksia (Guattari 2008, 31). Näiden avauksien tehtävänä on viljellä *erimielisyyttä* (dissensus) ja olemassaolon ainutkertaista tuottamista (Guattari 2008, 47–48). On kuvaavaa, että teoksensa päätöskappaleessa *Kesä Keuruulla 1946* Paavolainen päätyy ylistämään luonnon ohella ihmisen kykyä muuttua, *kykyä tulla toiseksi*:

Sotavuosien painajainen on väistynyt. Ei ole enää »rikollista» ihailla luontoa. Ei ole enää huono omatunto siitä, että harjoittaa »yksityistä» kauneudenpalvontaa »muiden» ollessa kuoleman vaarassa. Ei ole enää tuskallisesti vastakkain törmäviä käsitteitä »pojat rintamalla» ja »sinä täällä». [...] Ihminen on turmeltu ja turmeltunut, mutta maisema on aina muuttumaton ja sama, ja siitä juuri johtuu sen voima.

Mutta samalla tavalla kuin maiseman muuttumattomuus antaa voimaa ja tuottaa iloa, samalla tavalla ilahduttaa minua jokainen havainto ihmisen kyvystä m u t t u a. (SY 1946 II 976)

”Historian paine paljasti meille yhtäkkiä, miten kansakunnat ovat riippuvuussuhteessa toisiinsa nähden [...] mutta samalla se väkisin sijoitti meidät keskelle kansallista yhteisöä [...] (Sartre 1976, 187)
Vuoden 1944 kuluessa Paavolaisen jatkaessa kuuluisien taiteilijoiden kuolemien kirjaamista päiväkirjaansa hän ohittaa kansallisuudet ja nimittää vuosisataansa »eurooppalaiseksi»:

”Vigeland, Munch, Cavallieri, Guilbert ... Neroja ja nerokkaita diletanteja. Yhdessä nämä joka tapauksessa muodostavat sen lumoavien ja tenhoavien persoonallisuuksien värittämän kulttuurisen aikakauden, jota nimitämme, ei ranskalaiseksi, ei saksalaiseksi, ei italialaiseksi eikä espanjalaiseksi, vaan juuri ja nimenomaan »eurooppalaiseksi.” (SY 1946 II 11.2.1944, 792)

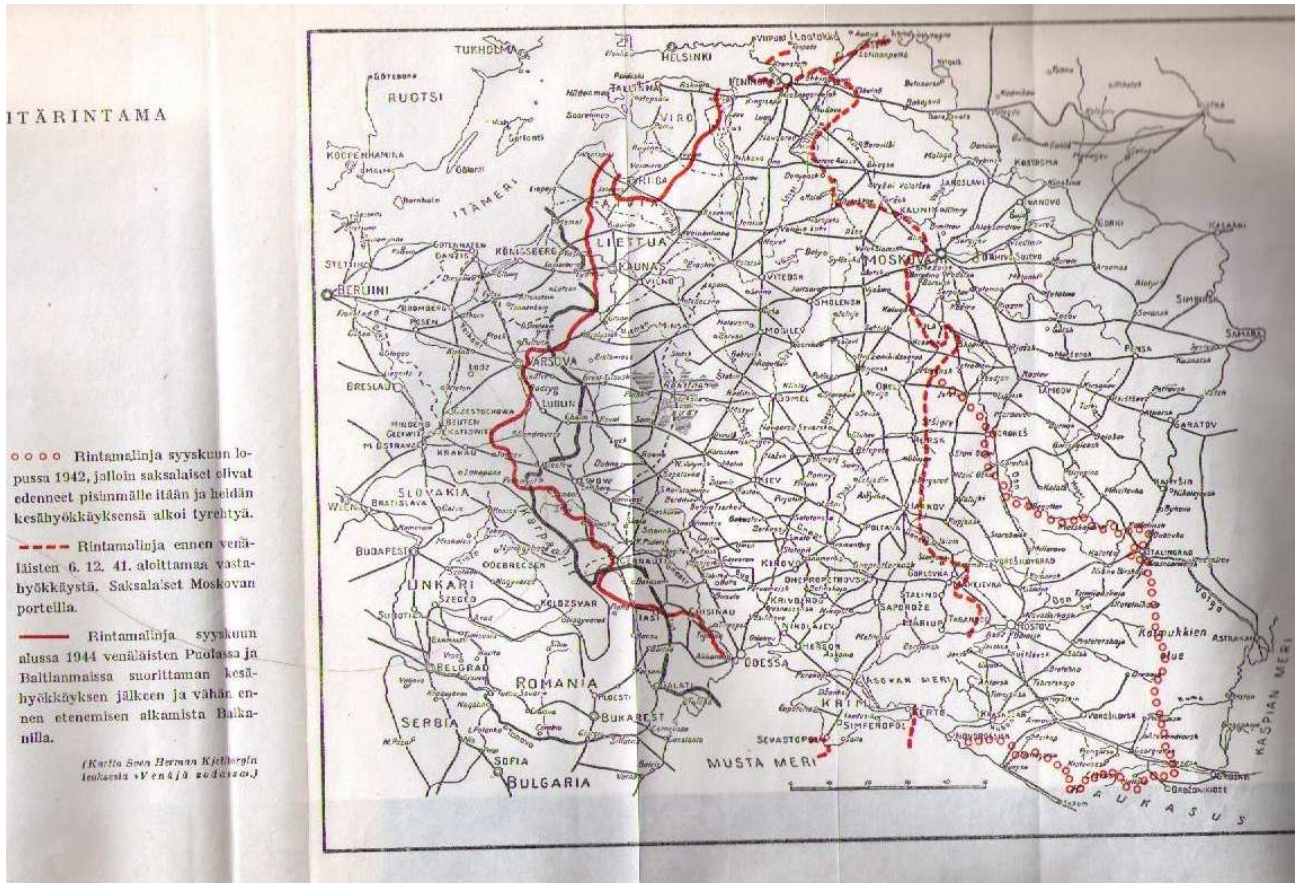
Paavolaisen viettäessä yhtä lukuisista yksinäisistä illoistaan Mikkelin Päämajan päivystäjänä hän hurmaantuu juhannuspäivän jälkeisenä sunnuntaina 1942 kuunnellessaan radiosta »Ruhtinas Igorin» polovetsiläistanssia:

Olen tänään alkuillasta jälleen »huvitellut» kirjoittamalla »suunniteltujen teosten» luetteloa. Mikä masokistinen nautinto, sama, johon Anna-Maria Tallgren kertoo Baudelaire'in loppuvuosinaan sortuneen. Minulla ei, Jumalan kiitos, ole mitään tekemistä Baudelairin kanssa. En ole mikään dekadentti, vaan suomalainen vuodelta 1942, tosin hieman epäonnistunut, hieman *outsidermäinen*. Mutta tuo teosten suunnitteleminen tuottaa jonkinlaista katkeraa nautintoa, lohduttavaa tuskaa. Miten paljon minulla olisikaan sanomista – mutta en saa, enkä ehkä jaksaisikaan. Joka tapauksessa on juuri tämä hillitön ja patoutunut »sanomisen» tarve tulos ja voitto sodan aiheuttamasta pakollisesta vaikenemisestä. Olen elänyt sodan päässäni ja sydämessäni niin kipeästi ja niin tuskallisesti ja niin armottomasti, että piru vieköön, ansaitsisin vaikka Mannerheim-ristin! (SY 1946 I 26.6.1942, 360–361)

LIITTEET

LIITE I

Itärintaman taitettu kartta *Synkässä yksinpuhelussa* (SY 1946 II). Kartta on peräisin Sven Herman Kjellbergin teoksesta *Venäjä sodassa*.

LIITE II

Ylipäällikön päiväkäsky N:o 1.

Päämaja.
kesäkuu 1941.

Suomen sotilaat!

Kunniakas talvisotamme päättyi katkeeraan rauhaan. – Rauhanteosta huolimatta vihollisemme on pitänyt maamme häikäilemättömien uhkailujensa ja jatkuvien kiristystensä kohteena, mikä yhdessä rikollisen kiihotustyön kanssa yksimielisyytemme murskaamiseksi on osoittanut, että vihollinen ei ollut alunperin tarkoittanutkaan rauhaa pysyväiseksi. – Tehty rauha oli vain väli rauha, joka nyt on päättynyt.

Te tunnette vihollisen. Te tiedätte sen jatkuvat tarkoitusperät kotiemme, uskontomme ja Isänmaamme hävittämiseksi ja kansamme orjuuttamiseksi. Tämä sama vihollinen ja sama uhka on nyt rajoillamme. Ilman

aihetta se on röyhkeästi hyökännyt rauhassa elävän kansamme kimppuun ja pudottanut pommeja eri puolille maata. Isänmaan tulevaisuus vaalii Teiltä uusia tekoja.

Kutsun Teitä kanssani pyhään sotaan kansakuntamme vihollista vastaan. Sankarivainajat nousevat kesäisten kumpujen alta jälleen rinnallemme tänään, jolloin lähdemme Suomelle turvatun tulevaisuuden tuodaksemme Saksan mahtavien sotavoimien rinnalla ja asetovereina vakain mielin ristiretkelle vihollistemme vastaan.

Aseveljet! - Seuratkaa minua vielä viimeisen kerran - nyt, kun Karjalan kansa jälleen nousee ja sarastaa Suomen uusi huomen.

Mannerheim.

LIITE IIb

Jumala ompi linnamme -virsi

I Jumala ompi linnamme ja vahva turva aivan, on miekkamme ja kilpemme ajalla vaaran, vaivan. Se vanha vainooja, kavala, kauhea, on kiiwas, kiukkuinen ja julma, hirmuinen. Vain Herra hänet voittaa.

II On turha oma voimamme vääryyden valtaa vastaan. Me turman vallat voitamme Herrassa ainoastaan. Hän, Kristus, kuningas, on voitonruhtinas, lyö joukot helvetin, ne tallaa jalkoihin ja voiton meille saattaa.

III Jos täytyisikin maailma nyt valheen enkeleistä, niin pimeys ei voittoa kuitenkaan saisi meistä. Ne olkoot raivoissaan ja syöskööt kiukkuaan. Nyt valheen vallat on jo saaneet tuomion. Ne yksi sana kaataa.

IV Se sana seisoo vahvana, ne ei voi sitä kestää. Kun kanssamme on Jumala, ken meiltä voiton estää? Jos veis he henkemme, osamme, onnemme, ne heidän olkohon, vaan meidän iät on Jumalan valtakunta.

- Nykyinen suomennos on vuoden 1886 virsikomitean laatima

LIITE III

Mannerheimin päiväkäsky vapaussodan alkamisen 25-vuotispäivänä 28.1.1943

Tänä talvena ja keväänä on kulunut 25 vuotta niistä ratkaisevista tapauksista, jotka johtivat maamme todelliseen itsenäisyyteen. Idän bolshevistinen mahti, joka oli kerskunut antaneensa lahjana maallemme vapauden, oli samalla päättänyt hukuttaa sen suomalaisen vereen. Ensimmäisenä kansana maailmassa joutui maamme silloin – koko kansakunnalle traagisiin uhrein – asettamaan sulun idästä tullutta ruttoa vastaan. Tämä raskas taistelu pelasti silloin vapautemme ja antoi kansallemme oikeuden kuulua itsenäisten kansojen joukkoon.

Kulunut neljännesvuosisata yhteisissä ponnistuksissa ja rakentavassa työssä – saman bolshevistisen jättiläisvallan ainaisen uhkan alaisena – on lääkinnyt vanhat haavat ja nostanut Suomen kansan sisäisen eheyden ja kansallisen uhrivalmiuden ihmeelliseen voimaan. Tämä pienen kansamme yksimielisyyden voima näyttäytyi koko suuruudessaan Talvisotamme ankarina kuukausina kolme vuotta sitten ja sama voima kannustaa meitä nyt, kun kolmatta kertaa käymme pyhää vapaussotaamme olemassaolomme ja tulevaisuutemme puolesta.

Olemme oppineet, että isänmaa kuuluu yhteisenä aarteena kaikille. Sotamme jatkuu – maan kohtalo on yhä vaakalaudalla. Sen tulevaisuuteen keskittyvät kaikki ajatuksemme, tunteemme, työmme, ponnistuksemme ja rukouksemme.

Yksimielisyys on voimaa.

LIITE IV

Arvo Turtiaisen runo *Varo, etteivät runoilijasi valehtele...!* on runokokoelmasta *Palasin kotiin* (1944, 101–102):

He laulavat auringosta ja tähdistä,
he laulavat kesäisten kukkaniittyjen kauneudesta,
he laulavat vuorten huipuista, joilla lumi kimmeltää,
he laulavat sateesta ja tuulesta,
he laulavat ihmisestä,
elämästä ja kuoleman kauneudesta
ja kauneimman laulunsa rakkauden ihmeestä,
joka on laulujen lähde,
laulujen äiti.
Mutta varo, etteivät runoilijasi valehtele!
Heidän taiteensa saattaa olla vain peili.
Peiliä käyttävät näyttelijät ja itserakkaat.
Se on teeskentelyä, se on kaunistelua varten.
Mikään peili ei koskaan tunkeudu pintaa syvemmälle.
Varo, etteivät runoilijasi valehtele!

LIITE V

Arvo Turtiaisen runo *Kansanvalta* osastosta *Lauluja isänmaalle*. Runokokoelmasta *Palasin kotiin* (1944, 75–76):

Jo taikasana kansanvallan selviää.
Niin tepsiväksi sitä ei olis luullut.
Sen maine suusta suuhun leviää.
Ei parempata kukaan koskaan kuullut.

On sana y k s i m i e l i s y y s. Ja annan pääni
se ellei vaikuta, kun veisuaa.
Sen hyminässä kansa, koko lääni
jo päiväunta hyvää uinahtaa.

Ja ken ei nuku, siltä muuten tukkoon
voi silmät lyödä vallan vartijat.
Näin yhteispyrkimykset viedään lukkoon.
Ei säästy niistä huonot, paremmat.

Ja kansa näkee yhteismielen unta:
On kaikki hyvin, leipä kasvaa maasta.
Kuin kilipukkitarha valtakunta.
Ei punasusi ketään metsään raasta.

Kesällä 1940

LIITE VI

Arvo Turtiaisen runo *Haudoilla* osastosta *Lauluja isänmaasta*. Runokokoelmasta *Palasin kotiin* (1944, 77–78):

Voi teitä, historianväärentäjät!
Tässä lepäävät nuijamiehet, talonpojat,
joiden viha kasvoi miekan ja sotilassaappaan painon alla.

Tässä lepäävät punaiset miehet, palkkaorjat,
joiden katkeruus leimahti liekkiin tehtaiden uumenissa.
He nousivat rikkaita herroja ja vierasta aatelia vastaan,
he nousivat heidän voutejaan,
rautaan puettuja sotilaitaan
ja korskuvia orhejaan vastaan.
Voi teitä, historian väärentäjät!
Te nostatte heidän haudoilleen puhumaan miekan ja
kunnianne edustajat,
Te nostatte haudoille puhumaan rahan ja valtanne
edustajat.
He puhuvat kansallistunteesta ja puolustustahdosta.
Ilkka, heristä korviasi!
Punainen soturi, puristuuko kourasi nyrkkiin?
Sanat, jotka heidän huuliltaan merkitsivät
rauta ja ratsuja,
miekan valtaa auran yli,
sotilaita ja armeijoita,
verta,
pakkoa,
köyhyyttä,
kuolemaa!
Samat sanatko ylistävät teitä?

KIRJALLISUUTTA

TUTKIMUSKOHDE

PAAVOLAINEN, OLAVI

(SY I 1946) *Synkkä yksinpuhelu I. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944. I Osa.* WSOY, Porvoo.

PAAVOLAINEN, OLAVI

(SY II 1946) *Synkkä yksinpuhelu II. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944. II Osa.* WSOY, Porvoo.

OLAVI PAAVOLAISEN TEOKSET

PAAVOLAINEN, OLAVI

(HK 1925/2007) *Hurmioituneet kasvot. Runoja.* Näköispainos WSOY:n alkuperäisteoksesta. Kirja kerrallaan, Lasipalatsin Mediakeskus Oy.

(VT 1928) *Valtatiet.* Yhteinen runokokoelma Mika Waltarin kanssa Olavi Lauri pseudonyymilla. Otava, Helsinki (1982).

(NE 1929) *Nykyäikää etsimässä. Esseitä ja pakinoita.* Otava, Helsinki.

(SS 1932) *Suursiivous eli kirjallisessa lastenkamarissa.* Otava, Helsinki.

(KK 1932) *Keulakuvat. Runoja.* Otava, Helsinki.

(KVV 1936) *Kolmannen valtakunnan vieraana. Rapsodia.* Otava, Helsinki.

(L&L 1937) *Lähtö ja loitsu. Kirja suuresta levottomuudesta. Musta Jumala I.* Otava, Helsinki.

(R&HR 1938) *Risti ja hakaristi. Uutta maailmankuvaa kohden. Musta Jumala II.* Otava, Helsinki.

- (VT IV 1960) *Valitut teokset IV: Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944* (1946). Toinen painos, Helsinki, Otava.
- (VT I 1961) *Valitut teokset I: Nykyaikaa etsimässä. Esseitä ja pakinoita & Suursiivous eli kirjallisessa lastenkamarissa*. Ensimmäinen painos, Helsinki, Otava.
- (VT II 1961) *Olavi Paavolainen, Valitut teokset II: Keulakuvat. Runoja & Lähtö ja loitsu. Kirja suuresta levottomuudesta*. Ensimmäinen painos, Helsinki, Otava.
- (VT III 1961) *Valitut teokset III: Kolmannen valtakunnan vieraana. Rapsodia & Risti ja hakaristi. Uutta maailmankuvaa kohden*. Ensimmäinen painos, Helsinki, Otava.

OLAVI PAAVOLAISEN TOIMITTAMIA TEOKSIA

PAAVOLAINEN, OLAVI

- (KMM 1940/41 toim.) *Karjala – Muistojen maa*. Karjalan Liiton muistojulkaisu, toimittanut Olavi Paavolainen, avustajana Maija Suova. Toinen painos 1941, WSOY, Porvoo.
- (REK 1942/1947) *Rakas entinen Karjala*. Karjalan Liiton muistojulkaisu II, toimittanut Olavi Paavolainen, avustajana Ilmari Pimiä, WSOY, Porvoo.
- (TA 1942/2011) *Taistelu Aunuksesta*. Julkaisemattoman alkuperäisteoksen toimittajat Olavi Paavolainen & Martti Haavio. Aineiston uudelleen koontanut Helena Pilke. Puolustusvoimat & SKS, Helsinki.
- (JSE 1942b) *Jännittävin sotaelämykseni. Syvärin miehet kertovat*. Toimituskunta Yrjö Jylhä, Päivö Oksala & Olavi Paavolainen, kuvittanut A. Lindeberg, WSOY, Porvoo-Helsinki.
- (TJ 1943) *Täältä jostakin. Suomen kenttäarmeijan runoja*. Toimittanut Olavi Paavolainen, WSOY, Helsinki-Porvoo.
- (KV 1946) *Katri Vala. Tulipatsas. Muistojulkaisu*. Toimittanut Olavi Paavolainen, WSOY, Porvoo-Helsinki.

OLAVI PAAVOLAISEN ARTIKKELIT, ESSEET, OMAELÄMÄKERTA JA RADIOHAASTATTELU

PAAVOLAINEN, OLAVI

- (1927a) *Alkulause Ilja Ehrenburgin artikkeliin ”Uusi romantiikka”*. Teoksessa *Tulenkantajat IV. Nuoren Voiman Liiton kirjallisen piirin albumi* 1927, Porvoo.
- (1927b) *Kaikki Joséphinen tähden*. Seura 1927: 6–7.
- (1927c) *Nykyaikaa etsimässä*. Aitta 1927: 6 kesäkuu.
- (1927d) *Kiki – Montparnasse’in kuningatar*. Seura 1927: 5.
- (1927e) *Putous viidennestä kerroksesta*. Aitta 1927: 7 heinäkuu.
- (1927f) *Tuileries’n salonki*. Uusi Suomi 12.6.1927.
- (1928a) *Isadorasta Josephineen*. Seura 1928: 13–14.
- (1928b) *”Kirja josta puhutaan” Pentti Haanpään Kenttä ja kasarmi – Kertomuksia Tasavallan armeijasta*. Teoksessa *Tulenkantajat – näytenumero* (1928). Toimittanut Erkki Vala, Tulenkantajain Osakeyhtiö, Helsinki.
- (1929a) *Aprés une lecture: Waltarin Suuri Illusioni*. Tulenkantajat 1929: 1–2.
- (1929b) *Hamina... Keskiyö*. Suomen Kuvalehti 1929: 28.

- (1929c) *Helsinki by Night*. Aitta 1929: 12 joulukuu.
- (1929d) *Uusi Hellas. Made in Germany*. Tulenkantajat 1929: 4.
- (1929e) *Yhden savukkeen ajan*. Tulenkantajat 1930: 3.
- (1930a) ”*Kaupunki tulee*”. Tulenkantajat 1929: 3.
- (1930b) *Elsa Soinin uusin kirja: arvostelu*. Helsingin Sanomat 9.11.1930.
- (1931) *Gallen-Kallela, erämaiden löytäjä, muinaisuuden manaja*. Aamu 1931: 3–4, s. 72–77.
- (1932) *Haastattelu*. Ylioppilaslehti 9.4.1932.
- (1938a) *Tulen synty*. Suomalainen Suomi 1938: 7, s. 339–345.
- (1938b) ’*Poikani saa korvapuustin ensimmäisestä runostaan*’. Hopeapeili, syyskuu 1938, s. 14–15, 47.
- (1939a) *Olympia ja nykyaika*. Hopeapeili 1939 huhtikuu.
- (1941/1942/2011) *Taistelujen melskeen tauottua*. Päivätty 10.12.1941. Julkaistu Uudessa Suomessa 24.12.1941 nimellä »Taistelun melskeen tauottua». Teoksessa Paavolainen & Haavio (toim.) 1942/2011, 379–389.
- (1941/1942/2011) *Kollaa 1941*. Paavolaisen maisemakuvaus on kirjoitettu vuonna 1941. Teoksessa Paavolainen & Haavio (toim.) 1942/2011, 81–82.
- (1941/1942/2011) *Tuntematon Vepsä*. Päivätty 17.11.1941. Artikkelijulkaistu SK 50/1941, 13.12.1941. Paavolainen & Haavio (toim.) 1942/2011, 361–367.
- (1941/1942/2011) *Syvärin virsi*. Kirjoitus on julkaistu SK n:o 51–52/1941, 18.12.1941. Teoksessa Paavolainen & Haavio (toim.) 1942/2011, 399–406.
- (1942/2011) *Aunus Harmaasilmä*. Kirjoitus julkaistiin HS 3.12.1942, Karjala-lehdessä 5.12.1941 ja Suomen Sosialidemokraatin joululiitteessä 1941. Tammikuun alussa 1942 Paavolainen kirjoitti TK-kirjoituksen »*Välähdyksiä Aunuksesta*», joka on lähes identtinen *Aunus Harmaasilmä* -artikkelin kanssa. Teoksessa Paavolainen & Haavio (toim.) 1942/2011, 345–352.
- (1944a) *Olavi Paavolainen*. Omaelämäkerta teoksessa *Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen. Suomalaisten kirjailijain elämäkertoja*. WSOY, Porvoo-Helsinki, s. 532–543.
- (1946a) *Pietari – Leningrad*. Suomi-Neuvostoliitto Seuran julkaisuja N:o 5, Sanoma Oy, Helsinki.
- (1946b) *Volga*. Essee teoksessa *Naapurimme Neuvostoliitto. Kuvitettu tietojalukukirja*. Toimittanut Matti Kurjensaari, Tammi, Helsinki, s. 413–446.
- (1946c) *Tanssitaide*. Essee teoksessa *Naapurimme Neuvostoliitto. Kuvitettu tietojalukukirja*. Toimittanut Matti Kurjensaari, Tammi, Helsinki, s. 336–355.
- (1950a) *Olavi Paavolainen esittelee pohjoismaisen kuunnelmakilpailun voittajat* (1950). Ääninäyte 4.6.1950, YLE Elävä Arkisto.
<http://www.yle.fi/elavaarkisto/?s=s&g=4&ag=23&t=232&a=1434>
- (1965a) *Omaelämäkerta vuoteen 1946*. Teoksessa *Suomen sana: kansalliskirjallisuutemme valiolumemisto*, osa 15 (1965). WSOY, Porvoo.

BIOGRAFIAT PAAVOLAISESTA

KURJENSAARI, MATTI

- (1975) *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva*. Tammi, Helsinki.

PAAVOLAINEN, JAAKKO

(1991) *Olavi Paavolainen – keulakuva*. Tammi, Helsinki.

TUTKIMUSKIRJALLISUUTTA PAAVOLAISESTA

HAPULI, RITVA

(1995) *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja nykyaika*. SKS, Helsinki.

(2003) *Naisten huoneet*. Artikkelit teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

HOLMLUND, CARL-JOHAN

(1995) *Olavi Paavolainen – Travemündens kirjeenvaihtaja*. Essee teoksessa *Onnenpeli. Esseitä*. (1995) Kustannus Lehtikuusi, Helsinki.

IMMONEN, KARI

(2003) *Olavi Paavolainen ja Karjala*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003)

JYRÄNKI, ANTERO

(2003) *Takaisin Ylioppilastalolle*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

KANERVA, JUKKA

(1987) *An Eye Looking At The Masses. On Olavi Paavolainen's Method of Examining The Process of Politics*. Teoksessa *Transforming of Ideas on a Periphery. Political Studies in Finnish History*. Toimittaneet Kanerva, Jukka & Palonen, Kari, Kirjapaino IL-MO, Ilmajoki.

KURIKKA, KAISA

(2003) *Paavolaisen Pariisit*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

KÄMÄRÄINEN, KAUKO

(2001) *Olavi Paavolainen, minuutensa muukalainen*. Teoksessa Kämäräinen, Kauko (2001) *Intohimon ihmisiä*. Kustannus Kääntöpuoli, Tampere.

LAAMANEN, VILLE

(2006) *Vaistojen ja järjen taistelu. Olavi Paavolainen totalitaristen ihmiskäsitysten tulkina 1930-luvulla*. Poliittisen historian tutkimuksia, Turun yliopisto.

LAITINEN, KAI

(1961) *Olavi Paavolainen. Kirjailijakuvan äärioviivoja*. Teoksessa Paavolainen, Olavi (VT I 1961).

LINTUNEN, MARTTI

(2003) *Olavi Paavolaisen paluu*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

MAURIALA, VESA

(2005) *Uutta aikaa etsimässä. Individualismi, moderni ja kulttuurikritiikki tulenkantajien elämässä 1920- ja 1930-luvulla*. Gaudeamus, Helsinki.

NIEMELÄ, PEKKA

(2003) *Mikkelin ja päämajan aika*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

PAAVOLAINEN, PAULA

(1985 painamaton) *Synkän yksinpuhelun vastaanotto*. Pro gradu -tutkielma. Kotimaisen kirjallisuus. Helsingin yliopisto.

PARVIKKO, TUIJA

(2002) *Aikalaisen arvostelukyky ja muistin politiikka*. Kosmopolis vol. 32:3/2002.

(2007) *Päiväkirja poliittisena tekona: Olavi Paavolaisen Synkän yksinpuhelun poliittinen luenta*. Artikkelit teoksessa Kaakkurinniemi, Tapani

& Mykkänen Juri (toim. 2007) *Politiikan representaatio. Juhlakirja Kyösti Pekoselle hänen 60-vuotispäivänään*. Valtiotieteellinen yhdistys, Helsinki. (2008b) *Poliittinen murhenäytelmä. Olavi Paavolainen jatkosodan kriittikkona*. Artikkeliteoksessa *Avauksia poliittiseen ajatteluun*. Korvela, Paul-Erik & Lindroos, Kia (toim.), Minerva Kustannus Oy, Helsinki & Jyväskylä.

PYYKKÖ, RIITTA

(2003) *Paavolaisen Kivennapa*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

RAITIS, HANNU

(2003) *Olisiko reportteri voinut olla myös profeetta? Paavolainen Travemündessa*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

RIIKONEN, H. K.

(1995) *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta*. SKS, Helsinki.

(2003) *Olavi Paavolainen ja Ateena*. Teoksessa Terho, Henri (2003 toim.).

REINERS, ILONA

(1997) *Ruumiin politiikkaa, teräksistä romantiikkaa: Olavi Paavolainen Kolmannen valtakunnan vieraana*. Teoksessa *Koneihminen – kirjoituksia kulttuurista ja fiktiosta koneen aikakaudella*. Toimittaneet Mikkonen, Kai, Mäyrä, Ilkka & Siivonen, Timo, Atena Kustannus Oy, Jyväskylä.

SOIKKANEN, TIMO

(2003) *Tila, tunne ja teksti*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

TERHO, HENRI

(2003) *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. SKS, Helsinki, Tammer-Paino, Tampere.

(2003) *Aamusta iltaan Silon suloissa*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

TOIVONEN, TIMO

(2003) *Natsien puoluepäivien paikat Nürnbergissä. Paavolaisen elämysmatka 2000-luvun näkökulmasta*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

TUOMINEN, MARJA

(2003) *Dialogeja Bosporin varrella*. Teoksessa Terho, Henri (toim. 2003).

LEHTIARTIKKELEITA PAAVOLAISESTA

PESONEN, HANNU

(2008) *Kaverusten kaksinpuhelu*. Suomen Kuvalehti 2008/37 12.9.2008.

TELJO, JUSSI

(1938) *Matka onnellisten saarille*. Suomalainen Suomi 9, 499–501.

TIAINEN, LEO

(1946) *Olavi Paavolaisen sotavuosien odysseia*. Helsingin Sanomat 24.12.1946.

<http://www.hs.fi/kirjat/artikkeli/Olavi+Paavolainen+Synkk%C3%A4+yksinpuhelu/1135223449320>

TUOMOLA, SALLA

(2010) *Elämänpalvojan matka kulki hautausmaalle. Paavolaisen käsitys kuolemasta muovautui parissakymmenessä vuodessa*. Turun Sanomat 6.11.2010. Artikkeliteos perustuu arkkipiispa Kari Mäkisen Turun kaupunginkirjaston luento-olavi Paavolaisen suhteesta kuolemaan.

ELOKUVIA, DOKUMENTTEJA JA KUUNNELMIA PAAVOLAISESTA

PAKKASVIRTA, JAAKKO

(1981) *Pedon merkki*. DVD, Filmityö-yhtiö.

HAKKARAINEN, JARI

(2005) *Paavolaisen jalanjäljillä*. Viisiosainen dokumenttisarja. YLE Ajankohtaisjournalismi TV 2. Ensiesitys 2.7.2005 TV2.

PENTTI, KIRSTI

(1964) *Hän etsi aikaansa. Olavi Paavolainen*. Ohjelman I osa, YLE Elävä Arkisto. Paavolaisesta kertovat Kirsti Penttilän haastattelussa runoilijatoveri Ilmari Pimiä, näyttelijä Emma Väänänen, radioteatterin työntekijät Eeva West ja Alpo Routasuo sekä kriitikot Lauri Viljanen, Kai Laitinen ja Jouko Tyyri.

TUTKIMUSKIRJALLISUUTTA

AHO, JUHANI

(1918) *Hajamietteitä kapinaviikoilta I–II*. WSOY, Porvoo.

AHTIAINEN, PEKKA & TERVONEN, JUKKA

(1996) *Historiankirjoitus – Kansakunnan kompassi vai politiikan tuuliviiri*. Tieteessä tapahtuu 8/1996. <http://www.tieteessatapahtuu.fi/896/ahjate.html>

ALHONIEMI, PIRKKO

(1998) *Porvariksi vai boheemiksi? Välitilan problematiikkaa kolmessa 1940-luvun taiteilijaromaanissa*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).

ANDERSON, BENEDICT

(1983/2007) *Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua*. Suomentanut Joel Kuortti, Vastapaino, Tampere, Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä. Alkuperäinen teos *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983, 1991 & 2006), Verso, Lontoo.

ARENDRT, HANNAH

(1958/2002) *Vita Activa. Ihmisenä olemisen ehdot*. Useita kääntäjiä. Vastapaino, Tampere. Englanninkielinen alkuteos *The Human Condition* (1958). The University of Chicago Press.

ASTIKAINEN, ARTO

(2008) *Näkemykset erillissodasta sai huutia Linnan historiakeskusteluista*. Helsingin Sanomat 19.11.2008. http://www.hs.fi/politiikka/artikkeli/1135241242754?ref=lk_hs_ko_1

BENGTSSON, NIKLAS

(1998) *Kuolema ja mystiikka. Aino Kallaksen novellit Seitsemän neitsyttä ja Rampatyön rukous toisen tietoisuudentilan kuvaajina*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).

BENJAMIN, WALTER

(1940/1989) *Messiaanisen sirpaleita. Kirjoituksia kielestä, historiasta ja pelastuksesta*. Toimittaneet: Koski, Markku, Rahkonen Keijo ja Esa Sironen, suomentanut Raija Sironen. Kansan Sivistystyön Liitto & Tutkijaliitto, Gummerus, Jyväskylä.

- BENNINGTON, GEOFFREY
(1990) *Postal Politics and the Institution of Nation*. Teoksessa Bhabha, Homi K. (toim. 1990).
- BHABHA, HOMI. K
(1990 toim.) *Nation and Narration*. Routledge, Lontoo.
- CAMUS, ALBERT
(1964) *Rutto*. Suomentanut ranskankielisestä alkuteoksesta *La Peste* (1947) Juha Mannerkorpi, Otava, Helsinki.
- CHAR, RENÉ
(1946/2009) *Hypnoksen muistikirja*. Suomentanut ja esipuheella varustanut Kristian Blomberg. Alkuteos *Feuillets d'Hypnos* (1946). Savukeidas, Turku.
- DELEUZE, GILLES
(1993/2007) *Kriittisiä ja kliinisiä esseitä*. Suomentaneet alkuperäisteoksesta *Critique et clinique* (1993) Anna Helle, Merja Hintsa ja Pia Sivenius, Tutkijaliitto, Juvenes Print, Tampere.
- DEMITSHEV, ANDREI
(1997/1999) *Kuolema työssä. Johdatus filosofiseen thanatologiaan*. Suomentanut Jukka Mallinen, Atena Kustannus Oy, Jyväskylä. Alkuperäinen teos *Diskursy smerti. Vvedenije v filosofskuju tanatologiju* (1997). Sankt-Petersburg, INAPRESS.
- DURING, SIMON
(1990) *Literature – Nationalism's other? The case for revision*. Artikkeliteoksessa Bhabha (toim. 1990).
- EKMAN, MICHEL
(1998) »Ah, onko todella välttämätöntä kerätä tosiasioita?» – Rabbe Enckell ja todellisuus. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- ESKOLA, KATARIINA (toim. viisiosainen kirjasarja *Valistuksen sukutarina*)
(1999) *Kahden. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven päiväkirjat ja kirjeet 1920–1927*. WSOY, Helsinki
(2000) *Yhdessä. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven päiväkirjat ja kirjeet 1928–1939*. WSOY, Helsinki
(2001) *Sodassa. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven päiväkirjat ja kirjeet 1939–1940*. WSOY, Helsinki
(2002) *Itään. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven päiväkirjat ja kirjeet 1941–1942*. WSOY, Helsinki
(2003) *Autius lehtipuissa. Martti Haavion ja Elsa Enäjärven päiväkirjat ja kirjeet 1942–1951*. WSOY, Helsinki.
- FRIETSCH, C. O.
(1945) *Suomen kohtalonvuodet*. Tammi, Helsinki. Ruotsinkielinen alkuperäisteos *Finlands ödesår 1939–1943* (1945).
- GUARALDO, OLIVIA
(2001) *Storylines. Politics, History and Narrative from an Arendtian Perspective*. SoPhi 63, Jyväskylä.
- GUATTARI, FÉLIX
(2008) *Kolme ekologiaa*. Suomentaneet Anna Helle, Mikko Jakonen ja Eetu Viren, Tutkijaliitto, Helsinki. Alkuperäinen teos *Les trois écologies*, Éditions Galilée, 1989.
- HAAVIO, MARTTI

- (1969) *Me marssimme Aunuksen teitä. Päiväkirja sodan vuosilta 1941–1942.* WSOY, Porvoo, Helsinki.
- HARLE, VILHO & MOISIO, SAMI
(2000) *Missä on Suomi? Kansallisen identiteettipolitiikan historia ja geopolitiikka.* Vastapaino, Tampere.
- HEGEL, G. W. F.
(1978) *Järjen ääni. Historianfilosofian luentojen johdanto.* Suomentanut Mauri Noro, Gaudeamus, Helsinki. Alkuperäinen teos *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (1833–36).
- HERLIN, ILKKA
(1996) *Linjoilla ja linjojen takana. Historioitsijat sodassa.* Luku teoksessa *Menneisyydet tutkijat ja metodien vartijat* (1996). Ahtiainen, Pekka & Jukka Tervonen, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, Vammalan Kirjapaino Oy.
- HOBBSAWM, ERIC
(1994) *Nationalismi.* Suomentaneet Sedergren, Jari, Träskilä, Jussi & Kunnari, Risto. Vastapaino, Gummerus, Helsinki. Alkuteos *Nations and Nationalism Since 1780* (1992), Cambridge University Press.
- HUXLEY, ALDOUS
(1932/2007) *Brave New World.* Vintage Books, London.
(1936/1974) *Eyeless in Gaza.* Penguin Books, London.
- HYTÖNEN, PÄIVI
(1998) *Kirjallisuuden temppelissä. Oppikoulun äidinkielen opetuksen käsityksiä kaunokirjallisuuden lukemisesta ja lukijoista 1940- ja 1950-lukujen taitteessa.* Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998) *40-luku.*
- HÖKKÄ, TUULA
(1998) *Sodan groteski – sodan kritiikki. Irja Sallan matka- ja sotapäiväkirja 1943–44.* Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998)
- ITKONEN, MATTI
(2009) *Kulttuurikuvia kotomaasta. Filosofia tutkielmia ajan ja paikan hengestä.* Kampus Kustannus, Jyväskylä.
- JAAKKOLA, JALMARI
(1940) *Suomen historian ääriiviivat.* WSOY, Porvoo.
(1942) *Suomen idänkysymys.* 2. painos, WSOY, Porvoo. Saksankielinen alkuperäisteos *Die Ostfrage Finnlands* julkaistiin 29.8.1941.
- JOHANSSON, GUNNAR
(1941) *Tahdomme elää.* Suomentanut K. M. Wallenius, Otava, Helsinki. Alkuperäinen teos *Vi ville inte dö* (1940). III painos. Schildts, Helsinki.
- JOKINEN, JERE
(2010) *Meditaatioita perimmäisestä vapaudesta. Ontologisen vapauden ja ihmistoiminnan tarkastelua Jean-Paul Sartren L'Être et le Néantin pohjalta.* Paatos – filosofinen kulttuurilehti 1/2010.
<http://www.uta.fi/jarjestot/aatos/paatos/arkisto/110/paatos11002.html>
- JUSSILA, OSMO, HENTILÄ, SEPPO & NEVANKIVI, JUKKA
(2009) *Suomen poliittinen historia 1809–2009.* WSOY, Helsinki.
- JUSSILA, OSMO
(2007) *Suomen historian suuret myytit.* WSOY, Helsinki.
- JÄNTTI, YRJÖ A.
(2000) *Päämäärästä Tuntemattomaan sotilaaseen. Kustantajan muistoja ja vaikutelmia.* Artikkeliteoksessa Linna, *Sotaromaani* (2000).

- KAJANNES, KATRIINA
(1998) *'Pako todellisuuteen': lyyrinen proosa 1940-luvulla*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- KARKAMA, PENTTI
(1998) *Ideologista sodankäyntiä. Näkökulma Mika Waltarin pienoisromaanin Antero ei enää palaa*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- KARVONEN, MIKKO (alias Onttoni Miihkali)
(1942/2007/2011) *Salainen sotapäiväkirja Itä-Karjalasta 1941–1942*. Toim. Marttinen, Eero, 2. painos, Gummerus Kustannus Oy, Juva. Ensimmäinen painos ilmestyi vuonna 2007.
- KIRVES, JENNI
(2008) *"Sota ei ollut elämisen eikä muistamisen arvoista aikaa" – kirjailijat ja traumaattinen sota*. Teoksessa Näre & Kirves (toim. 2008).
- KIVIMIES, YRJÖ
(1937) *Pidot Tornissa*. K. J. Gummerus osakeyhtiö, Jyväskylä, Helsinki.
- KIVISTÖ, SARI
(toim. 2007) *Satiiri. Johdatusta lajin historiaan ja teoriaan*. Yliopistopaino, Helsinki.
- KOISTINEN, TERO, KRUUSPERE, PIRET, SEVÄNEN, ERKKI & TURUNEN, RISTO
(1999) *Kaksi tietä nykyisyyteen. Tutkimuksia kirjallisuuden, kansallisuuden ja kansallisten liikkeiden suhteista Suomessa ja Virossa* (1999). SKS, Helsinki.
- KOIVISTO, HANNE
(2011) *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua. Kirjoituksia suomalaisesta vasemmisto-ölymystöstä 1930-luvulta*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Unigrafia, Helsinki.
<http://content.yudu.com/Library/A1s8k9/Politiikkaerotiikkaa/resources/74.htm>
- KOIVUNEN, ANU
(1998) *Monumentin hiljaisuus. Loviisan (1946) paikka kansallisessa kieliopissa*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- KOIVUNEN, KRISTIINA
(2002) *Voiko sotaa tutkia objektiivisesti?* Kosmopolis vol. 32:1/2002.
- KOIVUSALO, MARKKU (2003)
Kuka muistaisi toiminnan miehiä? T&E 2/03.
- KOSKENNIEMI, V. A.
(1931) *Kasvoja ja naamioita. Kirjoja ja kirjailijoita. Viides sarja*. WSOY, Porvoo.
(1937) *Havainnot ja vaikutelmia kolmannesta valtakunnasta*. Teoksessa *Kootut teokset V* (1955). WSOY, Porvoo, Helsinki.
(1939/1955) *Etruskien haudoilta nykypäivien Italiaan*. Teoksessa *Kootut teokset V* (1955). WSOY, Porvoo, Helsinki.
- KLINGE, MATTI
(2000) *Eurooppaa Päiväkirjastani 1999–2000*. Otava, Helsinki.
- KRISTEVA, JULIA
(2001) *Hannah Arendt – Life Is a Narrative*. Teos perustuu Toronton yliopistossa vuonna 1999 pidettyyn Alexander luentosarjaan, josta sen on kääntänyt englanniksi Frank Collins. University of Toronto Press, Toronto.
- KULOMAA, JUKKA & NIEMINEN, JARMO

- (2008 toim.) *Teloitettu totuus – kesä 1944*. Ajatus Kirjat, Gummerus Kustannus Oy, Jyväskylä.
- KURJENSAARI, MATTI
(1946 toim.) *Naapurimme Neuvostoliitto. Kuvitettu tieto- ja lukukirja*. Tammi, Helsinki.
- KUUSINEN, HERTTA
(1999) *Hamlet ystäväni. Kirjeitä Olavi Paavolaiselle*. Toimittanut Mikkola, Marja-Leena, Tammi, Helsinki.
- LASSILA, PERTTI
(1998) *Rauhan kriisi ja kirjallisuuden murros välirauhan jälkeen*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- LIIKANEN, ILKKA
(1999) *Kansallinen liike ja järjestäytyminen Suomessa ja Virossa*. Teoksessa Koistinen (toim. 1999).
(1998) *Kamppailu kansakunnan menneisyydestä. Raoul Palmgrenin Suuri linja kansakunnan synnyn tulkintana ja 1940-luvun poliittisena dokumenttina*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- LINDROOS, KIA
(2000) *Nykyisyyden politiikkaa. Walter Benjaminin ja Paul Virilion aika*. Teoksessa Lindroos & Palonen (toim. 2000).
- LINDROOS, KIA & PALONEN, KARI
(2000 toim.) *Politiikan aikakirja. Ajan ja politiikan ajan teoretisointia*. Vastapaino, Tampere.
- LINDROOS, KIA & SOININEN, SUVI
(2008 toim.) *Politiikan nykyteoreetikkoja*. Gaudeamus, Tampere.
- LINNA, VÄINÖ
(1954/2000) *Sotaromaani. Tuntemattoman sotilaan käsikirjoitus*. WSOY, Helsinki.
- LUNDIN, CHARLES LEONARD
(1957/1960) *Suomi toisessa maailmansodassa*. Tekijän tarkastamasta vuonna 1958 ilmestyneestä ruotsinkielisestä laitoksesta suomentanut Jorma Aaltonen, Gummerus, Jyväskylä. Alkuperäinen teos *Finland In The Second World War* (1957). Indiana University Press.
- LUOMA, MATTI
(1998) *Länsimaisen kulttuurin kriisi nyt*. Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta vol 64, Tampereen yliopiston jäljennepalvelu, Tampere.
- LYYTIKÄINEN, PIRJO
(2005) *Lajit ja kansallisen kirjoittaminen*. Teoksessa *Lajit yli rajojen* (2005) Lyytikäinen, Nummi & Koivisto, SKS, Helsinki.
- MANNINEN, JUHA
(1986a) *Miten tieto ylittää arki ajattelun. Tiedon suhteellisuus ja sen kiistäminen ruotsalaisissa välienselvittelyssä Hegelin ja hegeliläisyyden kanssa*. Teoksessa Manninen, Juha & Patoluoto, Ilkka (toim. 1986).
(1986b) ”...se voitti itselleen vain sivistyksen voitot” – *Suomen hegeliläisyyden perusteemoja*. Teoksessa Manninen, Juha & Patoluoto, Ilkka (toim. 1986).
- MANNINEN, JUHA & PATOLUOTO, ILKKA
(1986) *Hyöty, sivistys, kansakunta. Suomalaista aatehistoriaa*. Kustannusosakeyhtiö Pohjoinen, Kirjapaino Osakeyhtiö Kaleva, Oulu.

- MIKKOLA, K. J.
(1997) *Kollaan rintama – Talvisodan pienoiskuva*. Artikkeliteoksessa Palolampi, Erkki (1940/1997).
- MUNSLOW, ALUN
(2007) *Narrative and History*. Sarjassa *Theory and History*. Palmgrave MacMillan, Houndsmill, Basingstoke, Hampshire and New York.
- MÄKINEN, MAIJA
(1998) *Taide kuuluu kaikille. 1940-luvun lopun kuvalliset taidelehdet*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- NIETZSCHE, FRIEDRICH
(1874/1999) *Historian hyödyistä ja haitasta elämälle*. Suomentanut Anssi Halmesvirta. Yliopistopaino, Jyväskylä. Alkuperäinen teos *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874).
- NIEMI, JUHANI
(1985) *Hiidenkiven arvoitus. Esseitä ja tutkielmia kirjallisuudesta*. Karisto Oy, Hämeenlinna.
(1988) *Viime sotien kirjat*. SKS, Helsinki, Savonlinnan kirjapaino.
(2000) *Kirjallinen elämä. Kirjallisuuden yhteiskuntasuhteiden kartoitusta*. SKS, Helsinki, Vammalan Kirjapaino Oy, Vammala.
- NYYSSÖNEN, HEINO (2008)
Hayden White. Historian tulkinnan politiikat. Teoksessa Lindroos & Soininen (toim. 2008).
- NÄRE, SARI & KIRVES, JENNI
(2008 toim.) *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu historia*. Johnny Kniga Publishing, WSOY Helsinki & WS Bookwell Oy, Juva 2008.
- ONNELA, TAPIO
(1992) *Vampyyrinainen ja kenkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Toimituskunta Hapuli, Ritva, Immonen, Kari & Mäkinen, Kari. SKS, Gummerus, Helsinki.
- PALMGREN, RAOUL
(1948) *Suuri linja. Arwidssonista vallankumouksellisiin sosialisteihin. Kansallisia tutkielmia*. Kansankulttuuri, Helsinki.
(1953) *30-luvun kuvat*. Tammi, Helsinki. Teos on kirjoitettu R. Palomeri pseudonyymillä.
- PALOLAMPI, ERKKI
(1940/1997) *Kollaa kestää. Kertomuksia Kollaanjoen rintamilta*. 2. painos. WSOY, Porvoo.
- PALONEN, KARI
(1975) *Ajopuuteorian aatekriittisiä eli eräitä selityksiä suomalaisen historian tutkimuksen konservatismille*. Artikkeliteoksessa *Politiikka* (1975) -lehden vuosikirja, Vammalan kirjapaino OY, Vammala.
(1988) *Tekstistä politiikkaan*. Vastapaino, Hämeenlinna.
- PARVIKKO, TUIJA
(2008a) *Arendt, Eichmann and the Politics of the Past*. Finnish Political Science Association, Helsinki.
- PELTONEN, MATTI
(1999) *Mikrohistoriasta*. Gaudeamus, Helsinki.
- REINERS, ILONA

- (1998) *Kirjeitä maanpaosta. Adornon ja Benjaminin kirjeenvaihto 1928–1940*. N&N 1/98. http://www.netn.fi/198/netn_198_reine.html
- (2001) *Taiteen muisti – tutkielma Adornosta ja Shoahista*. Tutkijaliitto 2001, Helsinki.
- RIIKONEN, H. K.
 (1998) *Uusklassismin ideologiaa Suomessa 1940-luvulla*. Artikkeliteoksessa Riikonen, H. K. *Keisari satiirikkona ja muita tutkimuksia Euroopan kulttuuriperinnöstä* (1998). SKS, Helsinki.
- SAARELA, PEKKA
 (1987) *Klassismi ja isänmaa. Antiikin esikuvallisuus ja sivistyksen sankaruus taiteissa*. Teoksessa Manninen & Patoluoto (toim. 1986).
- SAARENHEIMO, KERTTU
 (1966) *Tulenkantajat. Ryhmän vaiheita ja kirjallisia teemoja 1920-luvulla*. WSOY, Porvoo & Helsinki.
- SALIN, SARI
 (1998) *Martinmaa, lossarin poika. Etiikka, kieli ja identiteetti Jorma Korpelan romaanissa Martinmaa, mieshenkilö*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- SALLAMAA, KARI
 (1998) *Kiilan viisiottelu 1940-luvun kentällä*. Teoksessa Viikari, Auli (toim. 1998).
- SARTRE, JEAN-PAUL
 (1947/1976) *Mitä kirjallisuus on?* Suomentaneet Pirkko Peltonen ja Helvi Nurminen, Otava, Keuruu. Alkuperäinen teos *Qu'est-ce que la littérature?* Editions Gallimard, Pariisi (1947).
 (1965/1946&1954) *Esseitä I. Eksistentiaalisen humanismin ja juutalaisuuden tutkimus*. Alkuperäisessä *L'Existentialisme est un humanisme* suomentanut Lahtinen, Aarne T. K. (1946) & *Reflexions sur la question juive* suomentanut Tyyri, Jouko, Otava, Helsinki (1954).
- SAVOLAINEN, MATTI
 (1989) *Kirjallisuudentutkimuksen retoriikkaa: Hayden White, troopit ja suomalaisen kirjallisuudentutkimuksen historia*. Teoksessa *Kirjallisuuden kentillä. Kirjoituksia kirjallisuuden sosiologiasta ja reseptiosta*. Ihonen, Markku (toim.), Tampereen yliopisto, Tampere.
- SEVÄNEN, ERKKI
 (1999) *Nationalismi ja kansakuntien muodostuminen luokittelevasta, vertailevasta ja historiallisesta näkökulmasta*. Teoksessa Koistinen (toim. 1999).
- STARCK, TII
 (2007) *Hyvästi paha maailma. Satiiri ja karnevaali Grimmelshausenin *Simplicissimuksessa**. Teoksessa Kivistö, Sari (toim. 2007).
- STILLER, RUBEN, GRÜNSTEIN, RAOUL & 3 muuta kirjoittajaa
 (1987) *SotilaSSuomi*. Image 2/87. Artikkelin muut kirjoittajat: Kalin, Kaj, Ehrnrooth, Jari & Lähteenmaa, Jaana.
- STRINDBERG, AUGUST
 (1884/1981) *Pieni katekismus*. Suomentanut alkuteoksesta *August Strindbergs Lilla katekes för underklassen* (1884) Rauno Ekholm. Love Kirjat, Vaasa.
- SUOMI, JUHANI

- (2006) *Kun Erkki Hitlerin Saksan torjui*. Tieteessä tapahtuu 1/2006, 10–19.
- TEPORA, TUOMAS
 (2004) ”Lipun juureen!” *Suomen lippu toteemina nuorena tasavallassa*. Pro gradu -tutkielma. Historian laitos. Helsingin yliopisto.
<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/histo/pg/tepora/lipunjuu.pdf>
 (2011) *Sinun Puolesta elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945*. WSOY, Helsinki.
- TURKKA, JOUKO
 (1980) *Tuntemattoman sotilaan dramatisointi*. Essee teoksessa Varpio, Yrjö (toim. 1980) *Väinö Linna – toisen tasavallan kirjailija*. WSOY, Porvoo.
- TURTIAINEN, ARVO
 (1944) *Palasin kotiin. Runoja*. Tammi, Kulutusosuuskuntien Keskusliiton Kirjapaino, Helsinki.
 (1945) *Laulu kiven ja raudan ympärillä. Runoja*. Tammi, Kulutusosuuskuntien Keskusliiton Kirjapaino, Helsinki.
 (1946/1966) *Ihminen n:o 503/42. Erään kokeen päiväkirja*. Toinen painos, Tammi, Helsinki. Alkuperäinen teos ilmestyi vuonna 1946.
- VALA, ERKKI
 (1928/2006 toim.) *Tulenkantajat – näyttenumero*. Tulenkantajain Osakeyhtiö, Helsinki. Alkuperäisteoksen näköispainos.
- VARPIO, YRJÖ
 (2000) *Sensuroitiinko Linnan Sotaromaani?* Artikkeliteoksessa Linna (1954/2000).
- VATKA, MIIA
 (2005) *Suomalaisten salatut elämät. Päiväkirjojen ominaispiirteiden tarkastelua*. SKS, Helsinki, Tammer-Paino Oy, Tampere.
- VIIKARI AULI
 (1998 toim.) *40-luku. Kirjoituksia 1940-luvun kirjallisuudesta ja kulttuurista*. SKS, Helsinki.
 (1998b) *Jälkisanat*. Teoksessa Viikari, Auli (1998) *40-luku. Kirjoituksia 1940-luvun kirjallisuudesta ja kulttuurista*.
- VIIKARI, MATTI
 (1995) *Historiallinen ajattelu, edistys ja yhteiskunta*. Tutkijaliitto, Tammer-Paino Oy, Helsinki.
- WESTERLUND, LARS
 (2008) *Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–1944*. Tammi, Helsinki.
- WHITE, HAYDEN
 (1973/1975) *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London. Alkuperäinen teos ilmestyi 1973.
 (1987) *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. John Hopkins University Press, Baltimore & London.
- WILLMAN, JUSSI
 (2007) *Makkaroiden evankeliumi. Renessanssin karnevaalista ja karnevalistisesta satiirista*. Teoksessa *Satiiri. Johdatusta lajin historiaan ja teoriaan*. Artikkeliteoksessa Kivistö, Sari (toim. 2007).
- VON WRIGHT, GEORG HENRIK

(1981) *Humanismi elämänasenteena*. Suomentanut alkuteoksesta *Humanismen som livshållning* (1978) Kai Kaila, Otava, Helsinki, Keuruu.

YLIKANGAS, HEIKKI

(1990) *Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi*. WSOY, Porvoo.

(1993) *Sisällissota*. Historiallinen Aikakauskirja 2/1993.

<http://www.uta.fi/koskivoimaa/valta/1918-40/sisallissota.htm>

(2007) *Romahtaako rintama? Suomi puna-armeijan puristuksessa kesällä 1944*. Otava, Helsinki.

(2009) *Yhden miehen jatkosota*. Otava, Helsinki.

KUUNNELMIA

REPO, EINO S. & LOUNELA PEKKA

(1977) *Kirjallisuuden vapaus ja kirjasodat*. Kai Laitinen ja Pekka Tarkka keskustelevat toimittajan ja kirjailijan sanankäytön vapaudesta ja kirjasodista 1950- ja 60-luvuilla. YLE Elävä arkisto. Haastattelua on alun perin tehty tv-ohjelmaan *Toisen tasavallan kulttuurikuvia*.

<http://www.yle.fi/elavaarkisto/?s=s&g=4&ag=27&t=183&a=1804>